

R.H. 21.135

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
FACULTAT DE GEOGRAFIA I HISTÒRIA
DEPARTAMENT DE PREHISTÒRIA I D'ARQUEOLOGIA

**Territori i poblament en època
romana a les comarques
septentrionals del litoral
valencià**

TESI DOCTORAL
presentada per
Ferran Arasa i Gil
dirigida per
Dra. Carmen Aranegui Gascó

València, 1995

UMI Number: U607295

All rights reserved

INFORMATION TO ALL USERS

The quality of this reproduction is dependent upon the quality of the copy submitted.

In the unlikely event that the author did not send a complete manuscript and there are missing pages, these will be noted. Also, if material had to be removed, a note will indicate the deletion.

UMI U607295

Published by ProQuest LLC 2014. Copyright in the Dissertation held by the Author.
Microform Edition © ProQuest LLC.

All rights reserved. This work is protected against
unauthorized copying under Title 17, United States Code.

ProQuest LLC
789 East Eisenhower Parkway
P.O. Box 1346
Ann Arbor, MI 48106-1346

D. 396.611

L. 396.638

ÍNDIX

	<i>Pàg.</i>
Introducció.....	1
1. Història de la investigació.....	6
2. El territori.....	10
2.1. Característiques geomorfològiques.....	10
2.2. Hidrografia.....	11
2.3. Unitats geogràfiques.....	12
2.3.1. Les planes litorals.....	13
2.3.2. Els corredors pre-litorals.....	16
2.3.3. Les alineacions muntanyoses.....	23
2.4. La línia de costa.....	27
2.5. Els sòls.....	28
2.6. El clima.....	30
2.7. La vegetació.....	31
2.8. Els recursos miners.....	32
2.9. Les comunicacions	38
3. Metodologia.....	41
3.1. Els assentaments.....	43
3.2. Les produccions ceràmiques.....	45
4. El període Ibèric Final.....	49
4.1. Propostes de definició.....	49
4.2. Estudis regionals.....	51
5. La romanització: un procés de canvi cultural.....	53
5.1. Una perspectiva antropològica.....	54
5.2. La romanització.....	59

5.3. El canvi cultural.....	62
5.3.1. Les fonts.....	65
5.3.2. El registre arqueològic.....	68
5.3.2.1. Els assentaments.....	68
5.3.2.2. El comerç.....	70
5.3.2.3. La vaixella ceràmica.....	72
5.3.2.4. Epigrafia i llengua.....	75
I. EL POBLAMENT IBERO-ROMÀ.....	81
1. Les fonts literàries.....	82
1.1. Anteriors a la II guerra púnica.....	83
1.2. La II guerra púnica	93
1.3. Les rebel·lions indígenes.....	103
1.4. Les guerres civils.....	105
1.5. Referències geogràfiques d'època imperial.....	112
1.6. Altres fonts.....	118
2. Els pobles pre-romans.....	120
2.1. Edetans	123
2.2. Ilercavons.....	124
2.3. El límit territorial.....	125
3. Els assentaments ibero-romans	131
3.1. Medi ambient físic i hàbitat	132
3.1.1. Distribució.....	133
3.1.2. Localització.....	138
3.1.2.1. Assentaments en altura.....	139
3.1.2.2. Assentaments en altura mitjana.....	141
3.1.2.3. Assentaments en pla.....	142
3.1.2.4. Cotes sobre el nivell del mar.....	144
3.1.3. Aprofitament dels recursos hídrics.....	147
3.2. Característiques dels assentaments.....	148
3.2.1. Superfície.....	148
3.2.2. Estructures defensives.....	150

3.2.3. Visibilitat.....	152
3.2.3.1. Control visual.....	152
3.2.3.2. Intervisibilitat.....	154
3.2.4. Dispersió.....	158
3.2.5. Jerarquització.....	161
3.2.6. Funcionalitat.....	172
3.3. Estructura poblacional i control del territori	176
3.4. Un desenvolupament urbà truncat.....	179
3.5. Evolució.....	180
3.5.1. El trànsit del segle III al II.....	182
3.5.2. El segle II.....	191
3.5.3. El segle I.....	195
3.5.4. El final de l'ocupació.....	200
4. La xarxa viària.....	203
4.1. Camins amb direcció NE-SO.....	204
4.1.1. El camí litoral.....	205
4.1.2. El camí interior.....	205
4.2. Camins amb direcció NO-SE.....	205
4.2.1. El camí de Morella.....	206
4.2.2. El camí de Vistabella.....	207
4.2.3. El camí dels Bandejats.....	207
4.2.3. El camí del Millars.....	207
5. La documentació arqueològica.....	209
5.1. Ceràmica.....	212
5.1.1. Ceràmica de vernís negre.....	212
5.1.1.1. Campaniana A.....	212
5.1.1.1.1. Formes.....	217
5.1.1.1.2. Decoració.....	242
5.1.1.2. Campaniana B.....	247
5.1.1.2.1. Formes.....	254
5.1.1.2.2. Decoració.....	271
5.1.1.3. Ceràmica de pasta grisa.....	274
5.1.1.3.1. Formes.....	276

5.1.1.3.2. Decoració.....	277
5.1.1.4. Ceràmica aretina de vernís negre.....	278
5.1.1.5. Ceràmica grisa eivissenca.....	280
5.1.1.6. Imitacions en ceràmica ibèrica.....	280
5.1.2. Ceràmica de parets fines.....	281
5.1.2.1. Formes.....	282
5.1.2.2. Imitacions.....	283
5.1.4. Ungüentaris.....	284
5.1.5. Ceràmica comuna.....	287
5.1.5.1. Olpes.....	287
5.1.5.2. Plates de vora bífida.....	288
5.1.5.3. Plats i tapadores.....	290
5.1.5.4. Morters	292
5.1.6. Àmfores.....	295
5.1.6.1. Greco-itàlica.....	295
5.1.6.2. Dressel 1A.....	297
5.1.6.3. Dressel 1B.....	301
5.1.6.4. Dressel 1C.....	302
5.1.6.5. Lamboglia 2.....	304
5.1.6.6. Dressel 1 tarraconense.....	305
5.1.6.7. Tarraconense 1.....	305
5.1.6.8. Marques.....	307
5.2. Metall.....	308
5.2.1. Instruments.....	308
5.2.2. Figures.....	310
5.3. Os.....	311
5.4. Tècniques constructives.....	312
5.5. La circulació monetària.....	313
6. Els jaciments.....	319
6.1. El pla de Vinaròs.....	322
6.2. El corredor d'Alcalà de Xivert.....	337
6.3. La ribera de Cabanes.....	344
6.4. La plana de Castelló.....	363
6.5. El corredor de les Coves de Vinromà.....	406

6.6. El corredor de Borriol.....	429
6.7. El corredor d'Albocàsser.....	434
6.8. La depressió de l'Alcora.....	448
7. Els jaciments submarins.....	455
II. EL POBLAMENT ROMÀ.....	462
1. Les fonts.....	463
1.1. Fonts literàries.....	463
1.2. Itineraris.....	467
1.3. Epigrafia.....	470
1.4. Toponímia.....	473
2. Les ciutats i l'administració territorial.....	477
2.1. <i>Dertosa</i>	477
2.2. <i>Saguntum</i>	478
2.3. <i>Lesera</i>	480
2.4. Els territoris municipals.....	481
3. La xarxa viària.....	483
3.1. La via Augusta: un eix vertebrador.....	484
3.1.1. Les estacions.....	487
3.1.2. Els mil·liaris.....	491
3.1.3. Les indicacions viàries.....	492
3.1.4. El traçat entre <i>Dertosa</i> i <i>Saguntum</i>	484
3.2. El camí de la costa.....	500
3.3. Les vies transversals.....	501
3.3.1. La via <i>Contrebia-Intibili</i>	501
3.3.2. El camí de Sant Pau.....	502
3.3.3. El camí de Vistabella.....	503
3.3.4. El camí dels Bandejats.....	503
3.3.5. El camí del Millars.....	503
4. L'ocupació de l'espai rural.....	503

4.1. La producció agrària.....	504
4.2. Les parcel·lacions.....	504
5. Els assentaments romans.....	505
5.1. Medi físic i hàbitat.....	507
5.1.1. Distribució.....	508
5.1.2. Localització.....	512
5.1.3. Aprofitament dels recursos hídrics.....	522
5.1.3.1. Aprovisionament	522
5.1.3.2. Sistemes de regadiu.....	524
5.2. Característiques dels assentaments.....	527
5.2.1. Superfície.....	527
5.2.2. Dispersió.....	528
5.2.3. Jerarquització.....	529
5.2.4. Funcionalitat.....	534
5.2.4.1. Assentaments i vies de comunicació.....	534
5.2.4.2. Llocs de culte.....	536
5.2.4.3. Mercats.....	539
5.3. Evolució.....	541
5.3.1. L'alt Imperi: uniformització.....	541
5.3.2. La crisi del segle III.....	542
5.3.3. El baix Imperi.....	543
5.3.4. El segle V: retracció i encastellament.....	544
6. La documentació arqueològica.....	545
6.1. Ceràmica.....	545
6.1.1. La vaixel·la de taula.....	545
6.1.1.1. Ceràmica de vernís negre.....	545
6.1.1.2. TS Itàlica.....	546
6.1.1.3. TS Gàl·lica.....	548
6.1.1.4. TS Hispànica.....	549
6.1.1.5. Ceràmica d'engalba roig pompeïà.....	550
6.1.1.6. Ceràmica de parets fines.....	551
6.1.1.7. TS Africana.....	554
6.1.1.7.1. TS Africana A.....	555

6.1.1.7.2. TS Africana C.....	555
6.1.1.7.3. TS Africana D.....	556
6.1.1.8. TS Clara B.....	562
6.1.1.9. TS <i>Lucente</i>	563
6.1.1.10. TSP grisa i ataronjada estampada.....	564
6.1.1.11. TS Hispànica Tardana.....	567
6.1.2. Llànties.....	567
6.2. Metall.....	569
6.2.1. Religió i creences.....	569
6.2.1.1. <i>Bullae</i>	569
6.2.1.2. Amulets fà·lics.....	570
6.2.2. Ornament personal.....	571
6.2.2.1. Fíbules.....	571
6.2.2.2. Sivelles.....	573
6.2.3. Vaixel·la i mobil·liari domèstic.....	575
6.2.3.1. Vaixel·la.....	575
6.2.4. Equipament militar i de munta.....	576
6.2.4.1. Ganivets.....	576
6.2.4.2. Arnés de cavall.....	577
6.2.4.3. Armes.....	578
6.2.5. Eines de treball.....	578
6.2.6. Esquelles.....	579
6.3. Vidre.....	579
6.4. Escultura.....	581
6.5. Els habitatges.....	593
6.5.1. Tècniques constructives.....	593
6.5.2. Paviments.....	594
6.5.2.2.1. <i>Opus signinum</i>	594
6.5.2.2.2. <i>Opus tessellatum</i>	597
6.5.2.3. Decoració arquitectònica.....	598
6.5.3. Àrees funcionals.....	600
6.5.3.1. Dependències d'ús agrícola.....	600
6.5.3.1.1. <i>Horrea</i>	600
6.5.3.2. <i>Torcularia</i>	604
6.6. Els monuments funeraris.....	604

7. Els jaciments	618
7.1. El pla de Vinaròs.....	624
7.2. El corredor d'Alcalà de Xivert.....	631
7.3. La ribera de Cabanes.....	633
7.4. La plana de Castelló.....	638
7.5. El corredor de les Coves de Vinromà.....	720
7.6. El corredor de Borriol.....	759
7.7. El corredor d'Albocàsser.....	763
7.8. La depressió de l'Alcora.....	768
Bibliografia	773

Introducció.

El territori comprés *inter Saguntum et Dertosam*, en expressió de Hübner, no havia estat objecte d'una gran atenció per part dels investigadors fins a fa pocs anys, i això a causa fonamentalment de l'absència de nuclis urbans coneguts per les fonts o amb importants conjunts monumentals que atraguessen el seu interès. Aquest desconeixement, compensat només en els casos puntuals d'alguns monuments i jaciments, ha estat la causa que ens ha portat a l'elaboració d'aquest treball. La dispersió de la informació i dels materials han fet que la tasca de recopilació haja estat particularment laboriosa. L'extensió del territori, amb zones arqueològicament desconegudes, ha estat una dificultat afegida. L'estudi de l'evolució del poblament durant l'època romana, en un període que abasta més de 600 anys, comporta una diversificació en l'estudi dels materials que ha fet més suggerent -però també més laboriós- el treball. D'altra banda, les característiques d'aquest, basat en bona part en l'estudi de materials de superfície, faran que de manera inevitable -però també afortunada, per tal com suposarà que la recerca segueix endavant- aquest treball quede antiquat en pocs anys.

Aquest treball és una aproximació a l'estudi de les comarques septentrionals del litoral valencià en època romana. La utilització del terme «aproximació» no encobreix una actitud de modèstia, ja que les limitacions quant a excavacions i intensitat de les prospeccions determina el seu caràcter aproximatiu. Se situa en la línia d'altres realitzats en els darrers anys, entre els quals cal destacar el primer realitzat al País Valencià (Pingarrón 1981) sobre el poblament romà entre els rius Magro i Palància. Però lluny de limitar-nos a la simple enumeració dels jaciments arqueològics i de llurs materials, els quals configuren necessàriament el cos principal de l'estudi, hem pretés incidir sobre altres qüestions que poguessen enriquir-lo, com ara el procés de canvi cultural en el període final de la cultura ibèrica i l'aplicació de models d'arqueologia territorial, tant en aquesta època, on compten amb precedents en diverses àrees del món ibèric, com particularment en el període imperial, on aquest tipus d'estudis ha estat fins ara més limitat.

D'altra banda, aquest estudi sobre l'arqueologia romana de les comarques septentrionals del litoral valencià compta amb un valuós precedent. Els anys 1955-56, Fletcher i Alcácer van publicar una primera recopilació de caràcter provincial sobre l'arqueologia romana de Castelló. D'aleshores ençà, i particularment en els darrers quinze anys, els avanços hi han estat notables. A les troballes que sempre,

d'una manera o altra, van succeint-se, s'han afegit noves excavacions de jaciments, les primeres síntesis en camps de cabdal importància com l'epigrafia i la numismàtica, i els primers estudis monogràfics sobre jaciments i monuments. S'ha fet molt de camí i, al nostre parer, es justificava plenament un nou intent de sistematització; el fet que el territori triat siga més reduït es compensa amb una major profunditat en l'estudi.

El període comprés entre l'ocupació romana a la darrera del segle III i l'inici de l'època imperial en el darrer quart del segle I, època d'intenses transformacions culturals, resulta encara molt desconegut al País Valencià. Les fonts literàries són especialment pobres en llurs referències al territori i l'arqueologia resta així l'únic instrument per al coneixement d'aquesta època. L'estudi dels materials ceràmics d'importació, les seues imitacions ibèriques, les monedes i altres objectes, permet fer una aproximació al coneixement del poblament ibèric d'aquesta època de transició entre la cultura ibèrica i el món imperial, quan es presenta força homogeni i estandarditzat. És el període en què esdevé el canvi cultural conegut amb el terme romanització. L'aproximació a la cronologia d'aquests assentaments mitjançant els materials esmentats permet descobrir un panorama de gran dinamisme: mentre uns nuclis desapareixen, altres es desenvolupen i uns altre perviuen; la distribució espacial dels assentaments i el seu tamany permet fer una aproximació jeràrquica; la seua localització fa possible avançar la utilització de diverses vies de comunicació. Darrere d'aquesta expressió material s'amaguen unes transformacions socials, ideològiques, etc, que tot just comencem a albirar. Una antiga civilització desapareix i un nou món despunta. Un procés de canvi cultural, al cap i a la fi, les interioritats del qual comencem a descobrir encuriós i espectants.

El territori estudiat es troba situat en la franja costera que s'estén entre les antigues ciutats de *Saguntum* i *Dertosa*, i correspon a les actuals comarques septentrionals del litoral valencià: el Baix Maestrat, la Plana Alta i la Plana Baixa. Les raons per a l'elecció d'aquest territori són variades: ha estat determinant el fet que ens resultava particularment accessible, però també considerem que és una zona molt poc coneguda en el conjunt de l'arqueologia clàssica valenciana; resultava estranya, d'antuvi, l'absència de nuclis urbans en un tram tan extens de la costa est peninsular, caracteritzada per una densa xarxa de ciutats, i calia confirmar aquest fet anòmal. Com podia suposar-se, no ha hagut novetats en aquest sentit i el nostre treball ha acabat sent un estudi específic sobre el món rural.

Els límits triats per a l'estudi tenen certa justificació històrica i geogràfica: el septentrional ha estat la «frontera» històrica, des del moment de la conquesta cristiana en el segle XIII, entre Catalunya i el País Valencià. La provincialització del territori en el segle passat va seguir aquesta divisió de caire administratiu, i aquesta frontera secular, tan permeable per als habitants de les comarques dels Ports i del Maestrat, senyala avui dia els límits entre les actuals comunitats autònomes. Al sud, la proximitat de la ciutat de *Saguntum*, amb la comarca històrica del Camp de Morvedre, i la problemàtica específica que envolta aquest important nucli urbà, aconsellava posar un límit al territori a estudiar, ja de per si prou extens; les muntanyes d'Almenara, barrera natural que tanca la Plana pel sud, ens han servit per a fixar-ne el límit. A l'oest, el relleu posa un còmode límit natural en bona part del territori: els corredors litorals i pre-litorals donen pas a comarques muntanyoses, aïllades i llunyanes de la costa; la mateixa divisió comarcal, de caràcter històric i geogràfic, traça uns límits prou útils. D'altra banda, el territori pot dividir-se en una sèrie d'unitats de caràcter geo-morfològic que permeten un estudi més particularitzat.

Pel que fa als límits cronològics, aquest estudi pretén abraçar el llarg període històric que comprén la presència romana: des de la derrota dels cartaginesos i l'ocupació del territori al final del segle III aE, fins a la desintegració de l'Imperi en el segle V dE: més de sis-cents anys d'història que només podem conèixer parcialment mitjançant l'estudi de les restes materials. Hi hem inclòs també els escassos testimonis que poden datar-se en el segle VI mitjançant les importacions ceràmiques africanes. Aquesta dilatada seqüència històrica ens permet abordar temes de cabdal interès des del punt de vista cultural, com ara el procés de canvi de la cultura ibèrica i la implantació d'un nou model de poblament. Aquesta evolució segueix al llarg del període imperial, amb processos d'abandonament i de reocupació dels assentaments, fins a l'extinció d'aquest model vigent durant més de quatre-cents anys. Es tracta, doncs, d'un estudi de caràcter diacrònic que pretén aprofundir en els processos de canvi cultural que tenen lloc en la façana mediterrània peninsular en l'antiguitat.

Hem estructurat el seu contingut en tres parts. En la primera exposem algunes qüestions fonamentals en un estudi de caràcter territorial: l'anàlisi del territori, els seus recursos i comunicacions, la història de la investigació i la metodologia emprada en la recerca. En la segona s'estudia el poblament ibero-romà: s'analitzen les notícies proporcionades per les fonts literàries i el procés de

canvi a través de l'estudi de la cultura material, tot considerant els assentaments, les produccions ceràmiques i la circulació monetària; en un darrer apartat incloem l'inventari dels jaciments estudiats, així com un resum de les troballes submarines. En el tercer capítol abordem el poblament en època imperial, començant per les notícies proporcionades per les fonts literàries i epigràfiques, les ciutats i l'administració territorial, la xarxa viària i l'ocupació de l'espai rural a través de les parcel·lacions i els regadius; a continuació estudiem el poblament, les seues característiques i l'evolució al llarg de l'època imperial, i la cultura material, amb especial incidència en aquelles que tenen una especial importància cronològica; en un darrer apartat incloem l'inventari dels jaciments estudiats, així com un resum de les troballes submarines.

Quant a l'apartat de bibliografia, que apareix en darrer lloc, hem reunit els treballs d'interés local, o siga, aquells que contenen notícies sobre jaciments, monuments o troballes soltes relacionades amb el tema i l'àmbit geogràfic que ens havíem marcat. En els casos que treballs posteriors sobre temes específics han reunit una bibliografia molt variada i dispersa, com passa amb la numismàtica i l'epigrafia, ens remetem en molts casos a aquestes síntesis.

Com sempre passa en aquest tipus de treballs, la recerca hauria resultat molt més difícil, per no dir impossible, sense la col·laboració dels professionals, amics i col·legues, que amb llurs investigacions han obert nous camins que nosaltres no hem fet més que seguir. En primer lloc, vull mostrar el meu agraïment a la directora del treball, la Dra. Carme Aranegui, per la paciència mostrada al llarg d'aquests anys. En segon lloc, als meus companys del Departament de Prehistòria i d'Arqueologia, que han atès sempre amb deferència les meues consultes, particularment, als doctors J. L. Jiménez, C. Mata, J. Pérez Ballester i P. P. Ripollés. En tercer lloc, a la Conselleria de Cultura de la Generalitat, que em va proporcionar el suport econòmic necessari per al desenvolupament de la investigació mitjançant el finançament d'un projecte de prospecció al llarg de dos anys.

D'altra banda, volem mostrar el nostre agraïment a les persones que han atès amablement les nostres sol·licituds en diverses institucions: F. Gusi, cap del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació Provincial de Castelló; A. Oliver i A. Fernández, tècnics d'aquest mateix Servei; F. Olucha, director del Museu Provincial de Belles Arts de Castelló; N. Mesado, director del Museu Aqueològic Comarcal de Borriana; M. L. Rovira, directora del Museu

Arqueològic Municipal de la Vall d'Uixó; E. Grangel, director el Museu Municipal de l'Alcora; V. Estall, director del Museu Municipal d'Onda; V. Felip, director del Museu Històric Municipal de Nules; G. Clausell, director del Museu Municipal d'Almassora, a més de nombrosos col·legues com V. Meseguer (Benicarló), X. Allepuz (Vilafamés), V. Falomir (Borriol), M. Díaz (Castelló de la Plana), J. M. Melchor i V. Verdegal (Borriana), J. A. Vicent (La Vilavella), I. Morano i J. M. García Fuertes (La Vall d'Uixó), i particulars com F. Meliá (Albocàsser); J. V. Calduch (Vilanova d'Alcolea); X. Miralles (Vilafamés); S. Castellet (La Pobla Tornersa); J. L. Viciano i S. Esteve (Castelló de la Plana) i A. Rufino (Borriana). Finalment, vull donar també les gràcies a tants informadors, necessàriament anònims, gent del camp, que sense saber-ho m'han ensenyat a conèixer i a estimar més encara la meua terra i la meua llengua

1. Història de les investigacions

La història de l'arqueologia valenciana ha estat estudiada per Goberna (1983a i b), amb un interès específic per les investigacions prehistòriques. L'arqueologia clàssica no ha estat objecte encara d'un assaig de sistematització. Les referències inicials d'interès per a l'arqueologia romana de les comarques septentrionals del litoral valencià apareixen en les obres dels primers cronistes valencians, les quals conformen un primer període que s'estén al llarg dels segles XVI-XVII. Beuter (1538), en la seua *Crònica*, parla de l'arc de Cabanes i del mil·liari trobat entre la Pobla Tornesa i Borriol. Posteriorment, Escolano (1610-11), en les seues *Décadas*, inclou temes com la identificació de les estacions de la via Augusta i d'altres localitats esmentades per les fonts literàries, a més d'interessants notícies sobre els mil·liaris i el mateix arc de Cabanes. Poc després, Diago (1613), en els seus *Anales*, dóna la seua particular visió d'aquests mateixos temes.

A final del segle XVIII, l'esperit il·lustrat i erudit produeix excel·lents contribucions a l'arqueologia clàssica nostrada, en un segon període que podem definir com el dels primers intents de sistematització i dels grans descobriments. D'una banda, les obres de tipus descriptiu i els viatges literaris segueixen aportant notícies d'interès local, com ara les *Observaciones* de Cavanilles (1797), amb notícies sobre els milliaris de les Coves de Vinromà i Borriol. D'altra banda, apareixen excel·lents compilacions com les *Inscripciones y Antigüedades del Reyno de Valencia* de Valcárcel, on reuneix totes les troballes conegudes en el seu temps; aquesta obra, encara que publicada en 1852, és la primera síntesi exclusivament arqueològica realitzada amb un enfocament crític i objectiu.

Les obres de viatges segueixen encara al llarg del segle XIX, com ara el *Voyage Pittoresque* de Laborde (1811), amb excel·lents il·lustracions de l'arc de Cabanes i les ruïnes de la muntanyeta dels Estanys. Pocs anys després, Ribelles (1820, ms) i Pla (1821) publiquen sengles estudis sobre aquestes ruïnes, localitzades a la darrerria del segle anterior. Més endavant apareix la primera obra de síntesi d'arqueologia clàssica d'àmbit espanyol, el *Sumario* de Ceán (1832). En aquesta mateixa dècada apareix el *Diccionario geográfico-histórico* del canonge Cortés (1835-36), on recull abundants notícies d'interès arqueològic i proposa nombroses reduccions de localitats antigues.

Un altre capítol de la historiografia arqueològica d'aquest segle és el de les compilacions erudites de tipus històric i d'àmbit provincial, on sovint apareixen

notícies d'interés arqueològic. Entre les més conegudes citarem les de Miralles (1868), Mundina (1873), Balbás (1892) i Sarthou (s/ a), la qual, encara que publicada ja a principi del nostre segle, suposa la culminació d'aquest tipus d'obres. En aquesta mateixa línia cal ressenyar els treballs de Chabret (1888 i 1978 [1907]), on tracta de les ruïnes de la muntanyeta dels Estanys i de les vies romanes de la província de Castelló.

També per aquesta època comencen, amb cert retard sobre altres llocs, les primeres excavacions, fruit en alguns casos de la iniciativa dels membres de la «Comisión Provincial de Monumentos», com les realitzades en 1885 al castell de la Magdalena (Castelló de la Plana). Paral·lelament, els primers autors foranis comencen a incloure en les seues obres els monuments i peces de major interés de l'arqueologia clàssica nostrada, com ara Hübner (1862), que cita el bust d'Adrià aleshores conservat a l'Institut, i Graeff (1888), que inclou en el seu treball l'arc de Cabanes.

En un ambient d'efervescència de les activitats arqueològiques al País Valencià, es constitueix l'any 1871 la *Societat Arqueològica Valenciana* (Goberna 1981). Entre els socis fundadors d'aquesta entitat figuraven il·lustres antiquaris com el canonge J. Cardona, l'enginyer L. Alloza i el metge N. Ferrer. La *Societat* va recollir en les seues memòries totes les troballes d'interés que es van realitzar fins al 1881, quan les seues activitats comencen a declinar.

Amb l'arribada del nou segle hom pot considerar obert un tercer període, el de les primeres recerques científiques. D'una banda continuen les aportacions d'autors estrangers com Frothingham (1904 i 1915), que fa un dels primers intents de classificació de l'arc de Cabanes, i Albertini (1913 i 1918-19), que estudia els escassos relleus i escultures d'aquesta època. D'altra banda, alguns autors locals comencen a publicar notícies sobre noves troballes, com els de Sarthou (1912 i 1913) sobre dues inscripcions de Nules i Vila-real; Huguet (1916) sobre les vies romanes de Castelló; i Senent (1920 i 1923) sobre un tram de la via Augusta i una nova inscripció de Borriol. Ja en els anys trenta, Porcar (1931 i 1935) dóna a conèixer restes d'una suposada via i d'un petit monument funerari. En la següent dècada, Rull (1943) publica algunes inscripcions i restes arqueològiques d'Onda.

La publicació dels resultats de l'excavació del forn ceràmic de la Torrassa (la Vall d'Uixó) per Alcina (1949), assenyalava l'inici d'un darrer període corresponent a l'arqueologia científica. Els treballs d'aquesta índole comencen a sovintejar. Així, el mateix Alcina (1950) dóna a conèixer els resultats de les seues excavacions a la

muntanyeta dels Estanys. Fletcher i Alcácer (1955-56) publiquen la primera síntesi sobre l'arqueologia romana de la província de Castelló. Andreu (1955) publica el primer estudi monogràfic sobre l'arc de Cabanes, i Porcar i Codina (1955) realitzen la primera campanya d'excavacions a la vil·la de Benicató, dels resultats de la qual Esteve (1956) va publicar un avanç.

Al llarg de la dècada dels seixanta les publicacions sobre aquesta matèria es fan més nombroses. En primer lloc el llibre de Bru (1963) sobre l'arqueologia romana valenciana, al qual segueix el capítol de Tarradell (1965) sobre l'antiguitat en la *Història del País Valencià*. En aquests anys cal situar també el treball monogràfic de Tarradell sobre la romanització al País Valencià, malauradament inèdit, pel qual li fou concedit el premi Martorell. Segueixen el treball de Mesado (1966) sobre les ruïnes de la muntanyeta dels Estanys, l'article de Doñate (1966) sobre els regs de possible origen romà a Vila-real, la publicació de Utrilla (1968) sobre el Mercuri de Xilxes i, finalment, el treball del mateix Doñate (1969) sobre el poblament del terme municipal de Vila-real.

Amb l'arribada dels anys setanta esdevé una veritable eclosió de treballs que suposa l'entrada en el període de l'arqueologia moderna. Així, en primer lloc trobem estudis territorials d'àmbit municipal que inclouen referències al període romà, com els de Vicent (1977) sobre la Vilavella, Arasa sobre Castelló de la Plana (1979) i Borriana (1987c); i d'àmbit comarcal, com els d'Arasa sobre la Plana (1984) i el Baix Maestrat (1987b). Apareixen també les primeres memòries d'excavacions de jaciments, com la de Gusi i Olària (1977) sobre la vil·la de Benicató i la de Vicent (1979) sobre el santuari de Santa Bàrbara, a més de diversos avanços sobre excavacions en curs: Rosas (1980 i 1984) sobre el jaciment de Sant Josep, Arasa (1989) sobre l'Hostalot, Rovira *et alii* (1989) sobre la vil·la de l'horta Seca i Borràs i Selma (1987-88) sobre la vil·la i forns del mas d'Aragó.

També comencen a aparèixer estudis sobre monuments o peces d'especial interès, com el de Füchs (1975) sobre el bust d'Hadrià conservat al Museu Provincial de Belles Arts, el de Borràs (1982-83) sobre el bust de Bacus de Rossell, el d'Abad (1986) sobre el relleu dels Tossalets (les Coves de Vinromà), i el d'Abad i Arasa (1988 i 1989) sobre l'arc de Cabanes. Els estudis sobre camps específics, com els realitzats per Ripollès (1980 i 1982) sobre la circulació monetària, Aranegui (1981) sobre la producció d'àmfores al País Valencià i Arasa sobre l'epigrafia (en premsa). Els estudis sobre les vies romanes reben també un important impuls amb els treballs de Muñoz (1973) sobre les vies de la província,

de Morote (1979) sobre la via Augusta, d'Esteve (1986, 1992) sobre els trams de la via Augusta al pla de l'Arc i la Vilanova d'Alcolea i més general entre *Dertosa* i *Saguntum* (en premsa), de Rosselló (1992) sobre les vies romanes al País Valencià, de Arasa (1990 i 1992) sobre els mil·liaris valencians de la via Augusta i d'Arasa i Rosselló (1995) sobre les vies romanes en el territori valencià.

2. El territori.

La zona estudiada comprén una franja de territori costaner d'uns 105 km de llargària, limitada al nord pel riu de la Sénia i al sud per la serra d'Almenara (fig. 1). El límit septentrional està situat a 25 km de *Dertosa*, mentre que el meridional està situat a 10 km de *Saguntum* (fig. 2) Cap a l'interior, la profunditat màxima és d'uns 28 km i se situa de manera aproximada en la isohipsa dels 600 m. La superfície aproximada d'aquest territori és de 2.900 km².

2.1. Característiques geomorfològiques

Les comarques septentrionals del litoral valencià es caracteritzen geogràficament per la dualitat entre planes litorals i massissos muntanyosos (fig. 3). A nivell estructural (Canerot 1974, Pérez Cueva 1988), estan dividides en dues unitats ben diferenciades: la zona oriental fallada i la Plana de Castelló. Cap a l'interior, en la meitat nord les zones septentrional plegada i central subtabular, que conformen el relleu de les comarques dels Ports i de l'Alt Maestrat, estableixen una neta divisió entre els corredors pre-litorals i el rera país muntanyós; en la meitat sud, la zona meridional diapírica, travessada pels rius Millars i Palància, presenta una gran complexitat estructural que contrasta amb l'extensa plana litoral.

La zona oriental fallada s'allarga més de 100 km entre la vall del Millars i el mont Caro (Tortosa), amb més de 80 km compresos en el territori estudiat. Està constituïda per un conjunt d'alineacions muntanyoses («horst») de direcció ibèrica, paral·leles al litoral, separades per valls o fosses («graben») de fons aplanat i reblides de materials recents que formen veritables corredors. D'est a oest, segons la toponímia convencional de caràcter descriptiu, les alineacions muntanyoses són les serres d'Irta, de la Vall d'Angel, d'En Galzeran i Esparreguera; aquesta darrera és el límit occidental del territori estudiat. Quant a les fosses interiors, també d'est a oest, són les següents: d'Alcalà de Xivert, de les Coves de Vinromà i d'Albocàsser. Les fosses de Catí i d'Atzeneta, situades més cap a l'oest, resten fora del territori estudiat.

En la meitat meridional, el relleu es torna més complex: de nord a sud, la zona meridional de Trias extrusiu, la banda triàsica Argeleta-Onda i la serra Pina-Espadà formen l'orla muntanyosa que delimita la plana litoral. La zona meridional del Trias extrusiu s'uneix cap a l'est amb la zona oriental fallada a l'altura de les serres Esparreguera, d'En Galzeran i de les Palmes i es prolonga cap a l'oest en direcció als sectors centrals de la cordillera Ibèrica. Cap al sud limita amb la franja

triàsica d'Argeleta-Onda, un corredor on s'encaixa fortament el riu Millars. Al sud, la serra de Pina-Espadà és un eix muntanyós de directriu ibèrica format fonamentalment per materials triàsics que discorre entre les valls dels rius Millars i Palància.

Tota la franja costanera està formada per una sèrie de planes que interrompen els dispositius ibèrics i possibiliten l'acumulació de materials quaternaris mitjançant les aportacions fluvials. De nord a sud se succeixen, també segons una denominació convencional, el pla de Vinaròs, la ribera de Cabanes i la plana de Castelló.

2.2. Hidrografia

La xarxa fluvial està formada per nombrosos barrancs i rambles de caràcter efímer; només el riu Millars té un cabal perenne i abundant (Segura Beltrán 1987). En general la superfície de les conques és reduïda, ja que, a excepció d'aquest riu, a penes superen els 500 km² (Mateu Bellés 1982). Les que tenen menor entitat són les que es formen en els interfluvis dels rius majors en les fosses costaneres, com ara les dels barrancs de Barbiguera i d'Aigua Oliva. També es tracta en general de cursos curts: la majoria no arriba als 50 km i només el Millars supera els 100 km. D'altra banda, són cursos que naixen en altures moderades; excepte el Millars i els seus afluents, la majoria s'originen en cotes inferiors als 1.500 m i fins i tot tenen la seua capçalera per davall dels 1.000 m.

D'altra banda, la xarxa fluvial reflecteix les dues grans direccions estructurals del relleu: la ibèrica i la catalana. La primera està representada pels barrancs i rambles que travessen el territori d'oest a est: riu de la Sénia, riu Cervol, rambla de Cervera, riu Millars, riu Sec de Borriana, etc. L'orientació catalana es fa palesa en aquells cursos que mantenen una direcció NE-SO en tot o en part del seu recorregut i es localitzen en les fosses septentrionals: riu de les Coves, rambla Carbonera, riu Sec de Borriol, barranc de Cabanes, etc.

Els llits de les rambles presenten una morfologia molt característica. En general són cursos amb pendents elevats, ja que deuen superar forts desnivells en un curt recorregut; són habituals els valors superiors al 2% i fins i tots alguns, com ara el riu de les Coves, superen el 6%. Al llarg del seu recorregut solen distingir-se dos trams ben diferenciats: el sector de capçalera, amb una secció transversal quadrada, molt profund i poc ample, i el curs baix, on la secció s'eixampla

notablement i la profunditat disminueix. Són també llits molt pedregosos, formats fonamentalment per còdols i graves.

2.3. Unitats geogràfiques

Hem dividit el territori en unitats i subunitats de caràcter estructural i geomorfològic amb la finalitat de fer-ne una descripció més detallada (fig. 4). Es tracta de zones de desigual extensió, amb uns límits en ocasions imprecisos, amb la definició de les quals hom pretén agrupar el poblament en conjunts petits. En la seua descripció s'han inclòs les dimensions aproximades, orografia i hidrografia.

1. Les planes litorals

1.1. El pla de Vinaròs

1.1.1. El pla de Sant Rafael del Riu

1.2. La ribera de Cabanes

1.3. La plana de Castelló

2. Els corredors pre-litorals

2.1. El corredor d'Alcalà de Xivert

2.2. El corredor de les Coves de Vinromà

2.2.1. La depressió de Canet lo Roig

2.2.2. La vall de Traiguera

2.2.3. El pla de Sant Mateu

2.2.4. La depressió de les Coves de Vinromà

2.2.5. El pla de l'Arc

2.2.6. El pla de Vilafamés

2.3. La vall de Borriol

2.4. El corredor d'Albocàsser

2.4.1. La vall de Tírig

2.4.2. El pla d'Albocàsser

2.4.3. El corredor de la rambla Carbonera

2.5. La depressió de l'Alcora

3. Les alineacions muntanyoses

3.1. Les serres litorals

3.1.1. La serra d'Irta

3.1.2. La serra del desert de les Palmes

3.2. Les serres interiors

- 3.2.1. La serra de la Vall d'Àngel
- 3.2.2. La serra d'En Galzeran
- 3.2.3. La serra d'Esparreguera
- 3.2.4. La serra de les Conteses
- 3.2.5. L'orla muntanyosa de l'Alcora-Onda
- 3.2.6. La serra d'Espadà

1. Les planes litorals

Es tracta de tres unitats situades al nord, centre i sud del territori que s'estenen al llarg d'uns 85 km en el litoral i ocupen la major part de la línia de costa: el pla de Vinaròs, la ribera de Cabanes i la plana de Castelló. Les tres presenten pendents molt suaus (< 5%) que des dels límits muntanyosos davallen fins a la mar. En alguns casos hi ha en la seua perifèria zones de transició formades per llomes i crestes que presenten pendents poc més acusats (5-9%), com passa en l'extrem occidental de la Plana entre la rambla de la Viuda i el riu Millars, entre la plana de Castelló i la depressió de l'Alcora i entre el pla de Vinaròs i el sector septentrional de la serra de la Vall d'Àngel. El contacte amb l'orla muntanyosa que envolta aquestes planes es realitza en uns pendents del 20-24%. Però el veritable contrast es fa palès entre les marjals, on la inclinació a penes és perceptible (0,6%-0,7%), i els vessants de les muntanyes que limiten les planes per l'oest, amb pendents reals del 200%-300%.

Element característic de les zones litorals són les nombroses albuferes, amb restingues que recolzen en els depòsits al·luvials (Rosselló 1969; Sanjaume 1985). De nord a sud se succeeixen les albuferes de Peníscola, de Torreblanca-Cabanes i d'Orpesa, el quadro de Benicàssim-Castelló, l'estany de Nules, la marjal de Xilxes-la Llosa i les llacunes d'Almenara.

La línia de costa presenta sectors amb diferent morfologia. El tram septentrional fins a Benicarló està format per un penya-segat baix que ha estat objecte d'una important acció erosiva. Entre Benicarló i Peníscola hi ha una platja d'arena a l'abric del tòmbol de Peníscola. Des de Torreblanca fins a Orpesa dominen les platges de còdols que formen la restinga de l'albufera, però en el sector meridional, prop d'Orpesa, tornen a ésser d'arena. A la plana de Castelló la costa és baixa i alternen les platges d'arena i de còdols. Al sud, entre Moncofa i Almenara, es manté la mateixa tònica, encara que aquest sector és clarament erosiu.

En aquestes tres zones, més enllà de les marjals es passa a una franja de terra caracteritzada per pendents que oscil·len entre el 5% i el 10%; a la Plana aquesta franja abasta una considerable extensió, puix arriba fins a la isohipsa dels 30 m, allunyada de la mar uns 8 km en la seua zona central. En les altres dues planes queda molt reduïda i es manté pels voltants dels marjals. Aquest fet ha condicionat que siga a la Plana la comarca on històricament el regadiu ha experimentat un major desenvolupament.

1.1. El pla de Vinaròs: la franja septentrional del territori estudiat està formada per una extensa plana de prop de 300 km², amb uns 27 km de amplària des de Rossell (504 m) fins a Vinaròs. Al nord està travessada pel riu de la Sénia, que en fixa el límit, mentre que a l'oest està cenyida per les altures del massís de Benifassà. Hom pot distingir dos sectors clarament diferenciats: l'oest, fins a la línia de puigs, veritables muntanyes-testimoni, pot considerar-se una prolongació dels corredors interiors, mentre que la banda oriental forma el veritable pla litoral. Aquesta adopta una forma aproximadament rectangular, amb una llargària màxima de 14 km entre el riu de la Sénia i Peníscola i una amplària d'uns 10 km des de la isohipsa dels 100 m fins a la mar. Enmig del pla s'alcen algunes muntanyes aïllades: el puig de la Misericòrdia (165 m), la Parreta (109 m) i el puig de la Nao (166 m). Cap al sud, el pla s'estreny a l'altura de Benicarló fins als 6 km, cenyit a ponent per les altures de la tossa Alta (168 m), Navarros (204 m) i la Garrotxa (290 m). La fita meridional és el tòmbol de Peníscola (47 m), al nord del qual s'estén la Marjal, l'única albufera d'aquest tram de costa. Els sòls estan formats per ventalls i cons al·luvials mitjans en la part interior i un glacis d'acumulació en la part més pròxima a la costa.

La xarxa fluvial està formada per diverses rambles i barrancs de desigual importància amb traçats força paral·lels: els rius de la Sénia i Cervol i la rambla de Cervera en constitueixen els llits principals, als quals s'afegeixen altres de menor importància com els barrancs de la Barbiguera i d'Aigua Oliva, a més de la rambla d'Alcalà i el barranc de les Moles a la banda meridional. L'única font important és la del castell de Peníscola.

1.1.1. El pla de Sant Rafael del Riu: a l'oest del pla de Vinaròs s'estén una extensa zona plana fins a Rossell (504 m), situat a la vora oriental del massís de Benifassà, a 28 km de la costa. Es tracta de la continuació septentrional dels

corredors central i occidental que ací veuen desaparèixer les muntanyes que els separen. En tot aquest sector el substrat calcari ha estat colmatat per depòsits sedimentaris de diferent grossària. Les zones de terreny ondulat alternen amb els plans, amb un desnivell que d'oest a est se situa entre els 400 i els 100 m. La zona oriental, al sud de l'àmplia corba que descriu el riu de la Sénia, està formada per les planes del Regne i presenta una superfície més regular, mentre que cap a l'oest el terreny es torna més ondulat. Al nord, aquest riu dibuixa una dèbil frontera amb els corredors de la Sénia, d'uns 10 km d'amplària, i d'Ulldecona, de només 3-4 km.

La xarxa fluvial està formada per diverses rambles i barrancs de desigual importància amb traçats força paral·lels: els rius de la Sénia i Cervol i la rambla de Cervera en constitueixen els llits principals, als quals s'afegeixen altres de menor importància com els barrancs de la Barbiguera i d'Aigua Oliva en els seus cursos alts. Els sòls són en general pedregosos, mentre que les fonts són escasses i només apareixen als peus de les muntanyes occidentals: a Rossell hi ha les fonts del Poble, de Baix al Barranc de Requena i de l'Argent prop del Riu Cervol, mentre que al Riu Cervol hi ha la deu de la Peixera.

1.2. La ribera de Cabanes: és una plana al·luvial que s'estén entre Alcossebre i Orpesa, limitada a l'oest per les muntanyes de Torreblanca i la serra d'Orpesa. La seua llargària és de 20 km, mentre que la seua amplària màxima arriba als 6 km. Cap al nord es prolonga per l'estreta fossa de l'Ametler i pel peu de muntanya litoral, a ambdós costats de la serra d'Irta, mentre que cap al sud es tanca amb els contraforts orientals de la serra del Desert de les Palmes. En el sector septentrional està travessada pel riu de les Coves o de Sant Miquel, les aportacions sedimentàries del qual han modificat notablement la línia de costa, formant la punta arrodonida de Cap-i-corp. Al sud del riu s'estén la llarga albufera del prat de Cabanes; a l'extrem sud, prop d'Orpesa, existia una altra albufera fortament antropitzada. Les deus són molt escasses: la de Rivamar i les fonts d'Alcossebre a l'extrem nord. Un element destacat de la costa és l'antic tòmbol de la punta de les Llances, on la forta sedimentació arenosa seguida de l'acció antròpica han esborrat l'istme.

1.3. La plana de Castelló: és una depressió litoral de forma triangular que s'estén des de Benicàssim a Almenara amb una llargària de 40 km, i des d'Onda fins a la mar amb una amplària de 20 km. Està limitada al nord per la serra del desert de les Palmes, a l'oest pel massís d'Argeleta i al SO per la serra Espadà

(Pérez Cueva 1977, 1979, 1988 i 1990; Simón 1984). La seua major part està constituïda per les aportacions dels aparells fluvials dels rius i barrancs que la travessen de NO a SE, en primer lloc el riu Millars i la rambla de la Viuda, seguits dels rius Sonella, Bellcaire i Sec, a més dels barrancs de Farja, la Parreta, l'Algepsar, Betxí, la font Freda, Randero i Talavera. Es tracta bàsicament d'una extensa planúria al·luvial de ventalls i de cons de dejecció coalescents; als depòsits al·luvials, preponderants en la seua part central, se superposen sediments de mantell de rierada. Els seus sediments estan formats per depòsits miocens als quals se'ls superposen materials plioquaternaris.

El sector septentrional es prolonga cap al nord per l'estret corredor de Borriol i cap a l'oest per la depressió de l'Alcora. Al sud, les altures de la Punta i el Castellar la divideixen en el seu extrem meridional en dos braços, l'un format per la plana litoral que s'estén fins a la serra d'Almenara i l'altre per l'estret corredor pre-litoral de la Vall d'Uixó. La zona litoral està ocupada en la seua major part per albuferes: el Quadro i el Lluent de Benicàssim-Castelló, l'Estany de Nules i les Llacunes d'Almenara.

Les fonts són abundants, brollen majoritàriament als peus dels contraforts muntanyosos i aporten en molts casos grans cabdals: a Castelló hi ha -entre altres surgències (ullals) pràcticament desapareguts que alimentaven la marjal- les del Molí i de la Rabassota; a Onda hi ha les del Salvador, dels Frares i del Rector; a la Vilavella hi ha la font Calda i la de l'Olivera; a la Vall d'Uixó hi ha la font de Sant Josep; a la Llosa hi ha la deu del mateix nom; i a Almenara hi ha la deu dels Estanyes.

2. Els corredors pre-litorals

Estan formats per una sèries de fosses tectòniques que s'obren entre les serres de direcció catalana; la seua prolongació cap al NE, més enllà del territori estudiat, permet establir una continuïtat geomorfològica entre ambdues zones. D'est a oest trobem els corredors oriental d'Alcalà de Xivert, el central de les Coves de Vinromà i l'occidental d'Albocàsser. La seua llargària i l'existència de zones diferenciades permeten una divisió en sub-unitats. L'altitud mitjana d'aquests corredors decreix d'oest a est, la qual cosa determina el traçat de la xarxa fluvial. Per les seues característiques geomorfològiques són freqüents les zones endorreïques.

2.1. El corredor d'Alcalà de Xivert: és el més oriental dels tres i s'estén entre les serres de la Vall d'Angel i d'Irta. Cap al NE s'obre al pla de Vinaròs, mentre que al SO es tanca pels relleus del sector de Vilanova d'Alcolea. Està reblida amb sediments terciaris i quaternaris. La seua llargària és d'uns 25 km i la seua amplària màxima és de 2 km. La superfície, poc retocada al sud per l'erosió fluvial, presenta un dèbil pendent cap al nord que afavoreix el drenatge a través de la rambla d'Alcalà, però no impedeix l'endorreïme d'alguns sectors. El riu de les Coves talla la fossa pel seu extrem meridional.

Mateu Bellés (1982, pp. 183-184) hi distingeix tres subunitats morfològiques a partir del desenvolupament de la xarxa de drenatge: 1) unitat de Polpís: és el tram més estret de tot el corredor i està drenat per la rambla d'Alcalà. Aquesta discorre encaixada des de les immediacions de Santa Magdalena fins a l'eixida al pla de Vinaròs; 2) unitat de Xivert: en aquest tram desapareix qualsevol rastre de jerarquització fluvial, amb petits llits sense continuïtat. Les dificultats de drenatge són suplides en part per la séquia Mare que amb dificultats vehicula les aigües d'escorrentia cap a la rambla d'Alcalà; 3) unitat de Castellnou de Sant Miquel, on l'acció erosiva del riu de les Coves ha devastat els dipòsits sedimentaris. L'extrem meridional és drenat per la rambleta de Seguer.

2.2. El corredor de les Coves de Vinromà: està format per la fossa mitjana i s'estén des de Vilafamés fins a Tortosa. En el sector central es troba emmarcat per les serres d'En Galzeran i de la Vall d'Angel. Està reblit de sediments plioquaternaris sobre els substrat mesozòdic. Pot dividir-se en sis sub-unitats que, de nord a sud, són les següents: la depressió de Canet lo Roig, la vall de Traiguera, el pla de Sant Mateu, la depressió de de les Coves, el pla de l'Arc i el pla de Vilafamés.

La zona central d'aquest corredor està situada a menor altitud que els extrems: mentre que la depressió de les Coves està situada a uns 190 m, les prolongacions cap al nord (la Salzedella) i cap al sud (la Torre d'En Doménec) estan situades a altures entre els 200 i 400 m; més al nord, el pla de Sant Mateu té una altitud de 300-400 m. Pel que fa als pendents, en la meitat septentrional arriben a 15-19%, mentre que en la meridional és pràcticament plana (< 5%).

2.2.1. La depressió de Canet lo Roig: al sud del riu Cervol, la presència de la serra de Sant Pere (541 m) permet diferenciar dos sectors amb disposició quasi

paral·lela: a l'oest la depressió de Canet lo Roig sembla una prolongació septentrional del corredor occidental, mentre que a l'est, entre aquella i el massís de Perdiguera, continua el corredor central amb la vall de Traiguera (271 m). La depressió de Canet lo Roig (329 m) està emmarcada a l'oest pels estreps del massís de Benifassà, amb altures com la Talaiola (998 m) i la mola Llarga (685 m), i a l'est per la serra de Sant Pere (541 m), mentre que al nord està limitat pel riu Cervol i al sud s'obre amb la vall de Traiguera al pla de Sant Mateu. La zona nord presenta un relleu suau, amb altures mitjanes com el tossal de Canet (440 m). El terreny està inclinat cap a l'est, amb cotes de 280-260 m, mentre que a l'oest arriba als 400 m. El drenatge s'efectua per petits barrancs com els de les Moles, dels Plans i de la Fontanella que desguassen al barranc de la Font de la Roca, el qual ho fa al riu Cervol. Les fonts no són molt nombroses: a Canet lo Roig hi ha les de la Vila, del Roig, del Vilagrós i de la Roca.

2.2.2. La vall de Traiguera: entre la serra de Sant Pere (541 m) i el massís de Perdiguera s'obre la vall de Traiguera (271 m). Es tracta d'una zona de terrenys ondulats d'uns 8 km de llargària i disposició irregular, en l'extrem meridional de la qual està situada la població de la Jana (299 m). Presenta una inclinació cap a l'est, per on es canalitzen les aigües del Barranquet i del barranc de la Font que segueixen pel barranc de Surrac; al nord, el barranc dels Camps desguassa directament al riu Cervol. Els seus depòsits d'argiles han estat aprofitats històricament per a la producció de ceràmica. Les fonts són escasses: a la vora de la població està situada la font de Sant Vicent, mentre que a la vora del tossal de Serra es troba la font de la Salut.

2.2.3. El pla de Sant Mateu: al sud de la depressió de Canet lo Roig i la vall de Traiguera s'obre el pla de Sant Mateu que s'obre entre les moles de Xert a l'oest, amb les altures del Tormassal (806 m) i del puig Cabrer (867 m), i la serra de la Vall d'Angel a l'est. Al nord la rambla de Cervera travessa el pla, obrint un pas cap a les terres de l'interior a través de les muntanyes de Vallivana i cap al pla litoral per Cervera del Mestre. Entre aquesta rambla i la Jana, al nord, el topònim les Llacunes palesa l'existència d'una zona endorreïca. Al sud hi ha també un important conjunt endorreïc situat entre Sant Mateu i la Salzedella, on destaquen les Llacunes i el fondo de la Llacuna, les quals han estat drenades mitjançant la construcció de les séquies Grossa i del Parat.

El terreny presenta una inclinació cap a l'est: als extrems nord i sud s'arriba a cotes inferiors als 300 m, mentre que a l'oest se superen els 400 m. A l'est, el barranc de Benifarquet canalitza les aportacions d'una densa xarxa de barrancs que drena part del pla. Els sòls són pedregosos a la banda oest i més argilosos en la meitat est, on els depòsits sedimentaris són més potents. Les fonts són nombroses però poc importants: a Sant Mateu hi ha les de les Piques, de Morella i d'Aigua Nova; a Xert hi ha la Font, a la vora de la població; a la Salzedella hi ha les de Sant Albert, a la vora de la població, de Ciurana i d'en Bosc.

2.2.4. La depressió de les Coves de Vinromà: és el domini central de la fossa d'aquest nom, un estret corredor de 2-2,5 km d'amplària i una llargària de 12 km, cenyit a l'oest per l'abrupte relleu de la serra d'En Galzeran i a l'est per la serra de la Vall d'Angel, amb un relleu més suau. Cap al NE el pla -que presenta una inclinació cap a l'est- s'estreny entre llomes suaus fins al pla de Sant Mateu, mentre que cap al sud el petit graó de la Torre d'En Doménec en traça el límit. El drenatge s'efectua per la banda est, amb cotes inferiors als 200 m; cap a l'oest, la cota màxima se situa al voltant dels 300 m. Al nord està travessat per la rambla de la Valltorta, que conflueix amb la rambla de Sant Mateu; de la unió d'aquesta amb la rambla de Vilanova naix el riu de les Coves, amb direcció NO-SE. Els sòls són pedregosos a la banda oest i més argilosos en la banda est, on els depòsits sedimentaris són més potents. Al terme de les Coves hi ha algunes fonts com les de la Figuera, del Molinet, de Company -aquesta situada a la vora de la població- i de Boira.

2.2.5. El pla de l'Arc: és el domini meridional de la fossa de les Coves de Vinromà. S'obre entre la Serra d'En Galzeran a l'oest i les muntanyes de Cabanes a l'est; el tossal de Gaidó (480 m) el tanca pel SE. El límit nord pot situar-se en el graó de la Torre d'En Doménec, mentre que el sud se situa entre el Gaidó i el llogaret dels Corralis. La seua llargària és de 14 km, mentre que la seua amplària és en els seus extrems de 2,5 km i de 7 km entre les poblacions de la Vall d'Alba i Cabanes. Cap al SO, entre el Gaidó i els graons de la serra pre-litoral s'obre una prolongació meridional anomenada el pla de les Foies. La seua superfície és en part ondulada i està formada per un potent nivell de sediments quaternaris, amb grans acumulacions llimoses, formacions al·luvials als peus de les muntanyes, com ara el gran ventall situat entre Bell-lloc i la Vall d'Alba que s'alça lleugerament sobre el

pla, i formacions eòliques procedents de la meteorització del gres de les formacions triàsiques. La divisòria d'aigües entre la rambla de la Viuda i el riu de les Coves és indecisa en alguns llocs i provoca l'aparició de zones endorreïques, com ara les Llacunes entre Vilanova d'Alcolea i Bell-lloc i el pla de les Foies. Els sòls són en general argilosos. Hi ha algunes fonts com la de la Torre d'En Doménec i les de la Carrasqueta, de la Vila i la font Roja (Vilanova d'Alcolea); cap al sud les deus són molt escasses.

2.2.6. El pla de Vilafamés: és una depressió allargada en direcció ESE, transversal, per tant, a la direcció general de les fosses litorals. Pel NE enllaça amb el pla de l'Arc, amb una llargària màxima de 6 km en sentit NE-SW i una amplària de 3 km. Està emmarcat, al nord per l'alineació del coll de la Bassa (330 m), al sud per les Talaies (563 m) i el tossal de la Balaguera (499 m), a l'oest pel tossal d'En Bosc (322 m) i la Penella (340 m) i a l'est pel tossal de Gaidó. Cap al SE es prolonga entre la Balaguera i el Gaidó per un estret corredor cap a la Poble Tornersa. La seua altitud se situa entre 260 i 230 m. El drenatge s'efectua mitjançant els barrancs de Cabanes i de la Poble, que troben eixida a l'oest pel portell dels estrets de Rodamonte cap a la rambla Carbonera. A la banda est es conserven algunes formacions de dunes, producte de la meteorització del gres triàsic. En el seu extrem SE, prop de la Poble Tornersa, el topònim dels Aiguamolls prova de l'existència d'una zona de difícil desguàs. Els sòls són en general argilosos. Les fonts són poc nombroses: a Vilafamés hi ha la font de la Vila i a la Poble Tornersa les fonts Pitxera i de la Vila.

2.3. La vall de Borriol: estret corredor de 10 km de llargària que connecta l'extrem meridional del corredor central de les Coves de Vinromà amb la Plana a través del coll de la Poble Tornersa. Està emmarcat a l'oest per la serra de les Conteses i a l'est per la prolongació SO de la serra del Desert de les Palmes; ambdues davallen cap al SO. La meitat nord s'eixampla fins a 1,5 km, mentre que la resta presenta una amplària de 0,5 km. Cap al sud va obrint-se per a connectar amb l'extrem septentrional de la Plana. El drenatge s'efectua a través d'una sèrie de barranquets que desguassen al riu de Borriol, més tard el riu Sec de Castelló: de la Penya, de Codina, de Benifaet, de Cominell, de la Botalària i de les Ermites per l'oest, i de la Mola i d'Olàries per l'est. El riu de Borriol porta aigua la major part

de l'any, mentre que les fonts són més escasses i brollen als peus de les serres, destacant-ne les del Poble, de la Botalària i de la Teula.

2.4. El corredor d'Albocàsser: és una línia de fosses que s'estén des de Tírig, per Albocàsser fins a la Barona, separada per les serres de Valldàngel occidental i Esparreguera de les petites fosses interiors de Catí, entre les rambles de Cervera i Carbonera, i d'Atzeneta, al sud d'aquesta, i que al nord s'uneix amb la fossa de les Coves a l'altura del pla de Sant Mateu. Com la resta de fosses, està reblida de materials terciaris i quaternaris que emmascaren la seua estructura profunda. Pot dividir-se en tres sub-unitats de diferents característiques i extensió: al nord la vall de Tírig, al centre el pla d'Albocàsser i al sud el corredor de la rambla Carbonera.

A diferència del que passa en el corredor de les Coves de Vinromà, en aquest la zona central està més elevada, amb una altitud mitjana de 500-600 m, mentre que les seues prolongacions cap al N i el S tenen una altitud lleugerament inferior (400-500 m). En la zona central l'accidentabilitat és pràcticament nul·la (< 5%), mentre que en les seues prolongacions hi ha un increment notable de l'índex de pendent (15-19%).

2.4.1. La vall de Tírig: està emmarcada a l'oest per les serres del Molló (776 m) i de la Creu (752 m), a l'est per la dels Peters (622 m) i al sud per la profunda fractura de la Valltorta. Al nord continua pel pla del Mig fins al de Sant Mateu; la zona de transició entre ambdós és ondulada. Té unes dimensions màximes 8 km de llargària per 2,5 km d'amplària. El terreny presenta una inclinació cap a l'est, des dels 500 m a l'oest fins als 460-440 m. El drenatge s'efectua mitjançant els petits barrancs de la Ratlla, d'En Runa, del Llinovar, del Pujol, de la Cova, Fondo i de la foia d'En Barrera, els quals desguassen al de Calaf. Les fonts són molt escasses: a Tírig hi ha el pou de la Cadena.

2.4.2. El pla d'Albocàsser: el sector central d'aquesta fossa està format pel pla d'Albocàsser, separat de la vall de Tírig per una zona abrupta (el Tormassal, 635 m) situada al sud de la Valltorta. A l'oest està emmarcada pel sector septentrional de la serra Esparreguera i a l'est per les muntanyes de la Serratella, el sector septentrional de la serra d'En Galzeran. Cap a l'ONO s'obre l'estret corredor de la rambla Carbonera, que baixa des del massís d'Ares del Mestre i canvia de direcció en entrar a la fossa. La seua amplària màxima és de 4,5 km, mentre que la seua

llargària pot situar-se en els 5 km. La major part del pla està ocupat per ventalls al·luvials, el major dels quals és precisament el format a l'eixida de dita Rambla. El drenatge s'efectua a través dels barrancs del Bovalar i de les Antones que van a parar al barranc Fondo, el qual desguassa a la Valltorta. Tanmateix, la presència d'algunes zones endorreïques queda reflectida en topònims com la Llacuna. Les fonts són escasses: a Albocàsser es troben les fonts del mas de Sant Pere i de Sant Pau.

2.4.3. El corredor de la rambla Carbonera: el sector meridional d'aquesta fossa està format per una depressió encaixada entre la serra Esparreguera i la serra d'En Galzeran per on es canalitzen les aigües de la rambla Carbonera. La seua llargària és d'uns 24 km, mentre que la seua amplària és molt reduïda al principi i augmenta cap al sud fins als 3 km. a l'altura de la Pelejana. Presenta una clara asimetria entre les seues vores occidental i oriental, aquesta molt més abrupta. La seua meitat septentrional està orientada NNE-SSO, quasi paral·lela al corredor central, amb un terreny ondulat i només un pla obert a Rosildos, mentre que la meridional, a l'altura de la Volta, presenta una exacta orientació N-S que l'aproxima a l'esmentat corredor i un extens pla des dels Ibarsos fins a la Barona, on torna a prendre la direcció inicial en un darrer tram format pel pla de Fenosa. El drenatge s'efectua per una tupida xarxa de barrancs que davallen des de les serres que l'emmarquen: dels Estrets, d'En Boix, de Forcallets, de la Moreria, el Barranquet i la Ramblella a l'oest, i els de la Mola, de Seldó, de Guitarra, la Ramblella i dels Estrets a l'est. L'aportació més gran, però, és la del riu Montlleó que desguassa a la rambla Carbonera al sud dels Ibarsos. Les fonts són molt escasses: a les Useres hi ha els pous del Coixo i d'En Calbo.

2.5. La depressió de l'Alcora: al NO de la Plana, la cubeta de l'Alcora-Ribesalbes s'individualitza formant una zona de transició que s'estén des de Sant Joan de Moró fins a Ribesalbes. Està travessada per la rambla de la Viuda en la seua banda est, a la qual vessa el riu de l'Alcora, i limita amb el riu Millars per l'oest. A l'est s'alça la serra de les Conteses, als peus de la qual s'estenen els plans de Moró i de Flors, a la banda esquerra de l'esmentada rambla. A la banda dreta s'estenen els plans de Molverde i de la Salzedella. La banda meridional està limitada per la serra de les Pedrisses, que enllaça, amb els tossals del Morral i de la Galera (251 m), amb la de les Conteses. Al nord el relleu es torna més abrupte i

forma una mena d'arc que s'estén cap al SO fins al riu Millars. Quant a les fonts, a l'Alcora es troben la Nova i la de Sant Vicent; a Sant Joan de Moró, les de la Figuera i Juncosa; a Costur, la Fontanella i a Ribesalbes la de Bruno.

3. Les alineacions muntanyoses

3.1. Les serres litorals

Són dues alineacions amb la mateixa orientació que la resta, però que estan situades en part en la mateixa línia de costa, de manera que els seus estreps formen els penya-segats tallats per la mar. La serra d'Irta, al nord, està situada entre el corredor d'Alcalà de Xivert i la mar, mentre que el massís del Desert de les Palmes, al sud, s'estén entre el corredor de Borriol i la mar i és el límit septentrional de la Plana.

3.1.1. La serra d'Irta: alineació d'uns 15 km que separa el corredor d'Alcalà del Mediterrani, amb una amplària màxima de 7,5 km en la zona central. La seua estructura es complica per la presència de falles paral·leles a la mar que han individualitzat petites fosses, com la de l'Ametler, oberta a principis del quaternari. Les cotes màximes es troben en la zona central (tossal de Campanilles, 572 m), des d'on davallen cap als costats: tossals de la Bota (422 m) i de la Barra (387 m). En la costa, des de Peníscola fins a Alcossebre dominen els penya-segats i les cales llaurades per l'acció marina. El drenatge s'efectua mitjançant una tupida xarxa de curts barrancs que desguassen a la rambla d'Alcalà i a la mar; la rambla de l'Ametler drena la zona SO. Les fonts són escasses: es troben les de Canes i de Parra; a l'extrem sud, al peu de muntanya, es troba la deu de les fonts d'Alcossebre.

3.1.2. La serra del desert de les Palmes: és una serralada d'uns 20 km de llargària que s'estén entre els rius Xinxilla al nord i Sec al sud, entre el corredor de Borriol i la mar. A l'est, la serra d'Orpesa (420 m) es prolonga fins a la mar, separant la ribera de Cabanes de la plana de Castelló, amb una amplària superior als 4 km. La zona central està ocupada per la serra de les Santes, amb el cim del Bartolo o Montsoliu (720 m); en aquesta zona es dona la seua amplària màxima, superior als 10 km entre la Marmudella (530 m) i la Renegada (110 m). Cap al SO va estretint-se a mesura que davallen les seues cotes: la roca Blanca (626 m), el

tossal de Raca (458 m) i el tossal Gros (354 m) fins al riu Sec que l'envolta. Cap al SE, en el florejament de la punta de les Llances apareixen de nou els penya-segats que se succeeixen fins a Benicàssim. En la zona NE, el drenatge s'efectua mitjançant els barrancs de les Santes i de Miravet que vessen al riu Xinxilla; a l'est, altres barrancs com els del Diable, de Cantallops i de Farges desguassen directament a la mar; al NO alguns curts barrancs vessen des de la serra de les Santes al riu de la Pobla; la resta vessa al riu de Borriol per l'oest. Les fonts són nombroses: a Cabanes es troben les de Miravet, del Perelló, de les Santes i la font Tallada; a Benicàssim les fonts de Sant Josep, de la Teula i del Pi i a Castelló la de la Salut.

3.2. Les serres pre-litorals

En la meitat septentrional, el relleu forma tres cadenes muntanyoses paral·leles entre si que separen els corredors pre-litorals i segueixen llur mateixa direcció: les serres de la Vall d'Angel, d'En Galzeran i d'Esparreguera. La seua altitud mitjana decreix d'oest a est. La serra Esparreguera té uns 850 m d'altitud mitjana, la d'En Galzeran uns 650 m i la de la Vall d'Angel entre 550 i 600 m. En les dues serres més occidentals les altituds decreixen des de la zona central, on es troben els cims més alts, cap als extrems N i S, mentre que en la més oriental les cotes més elevades se situen en els extrems i en el centre queda una àrea deprimida. La serra de les Conteses és la darrera manifestació de les cadenes de directriu catalana. En la part meridional, la Plana està limitada a l'oest per una orla muntanyosa que s'estén al voltant del riu Millars i enllaça, al SO, amb el massís de la serrà d'Espadà.

3.2.1. La serra de la Vall d'Àngel: entre el corredor central de les Coves de Vinromà i l'oriental d'Alcalà de Xivert i la plana litoral de la ribera de Cabanes, s'estén una gran serralada que arriba a tenir una llargària de 52 km entre els rius Cervol i Xinxilla i una amplària de 13 km entre Sant Mateu i Santa Magdalena de Polpís. Les cotes màximes se situen a la meitat septentrional: Perdiguera (516 m), Revoltons (633 m), les Talaies (635 m), Sant Josep (639 m) i En Canés (715 m). Al sud el relleu es torna més suau: els tossals del Cavall (520 m) i d'en Trevinyes (337 m). Al NE, la rambla de Cervera forma un corredor amb direcció ONO-ESE envoltat de cims baixos i algunes depressions. Entre Cervera del Maestre i el pla de Benicarló s'estén una zona de petites altures (100-200 m) que va aproximant-se al

litoral pels termes de Sant Jordi i Càlig, a l'extrem meridional del qual s'obre el petit pla del pou Bonet. El drenatge s'efectua mitjançant una complexa xarxa de barrancs, entre els quals destaquen les rambles del Mas i de la Vall d'Angel i els rius de les Coves o de Sant Miquel i Xinxilla; només el de les Coves la travessa completament. Les fonts, com ara la de la Roca (Cervera del Maestre), són poc nombroses i d'escassa importància.

3.2.2. La serra d'En Galzeran: és una cadena muntanyosa que separa els corredors de la rambla Carbonera i de les Coves de Vinromà, amb una llargària de 35 km i una amplària màxima de 8,5 km. Les altures màximes se situen en la zona central: els tossals d'En Boix (736 m), de Nepomuceno (938 m) i de Saragossà (1.081 m); cap als extrems davallen per sota dels 500 m. El drenatge s'efectua mitjançant una densa xarxa de barrancs que vessen a un i altre costats i en part han estat esmentats: els barrancs Fondo, de l'Ullal, de les Antones, de la Mola, de Guitarra, la Ramblella i altres vessen a la rambla Carbonera, mentre que cap a l'est els de la Mesquita, de la font d'En Bosc, de l'Aigua, de la Rabosera, de Coloma, de la Mallada i d'altres, vessen en la seua major part a la rambla de les Coves; només la rambla de la Valltorta la travessa pel seu extrem nord. Les fonts són en general nombroses: a la Serratella es troben les del Rotador, del Torrent, de la Figuera, del Canyo i la font Vella; a la Serra d'En Galzeran, les de Sant Miquel, de l'Andreu, de Solés, de les Piques i d'En Fuster; a Albocàsser, la de Tosca; i a la Vall d'Alba, la de Beca.

3.2.3. La serra Esparreguera: està limitada al nord per la rambla de Cervera, a l'oest pels corredors de Catí i d'Atzeneta i al SE pel d'Albocàsser. La seua llargària aproximada és de 45 km i la seua amplària màxima s'aproxima als 8 km. El sector septentrional s'eixampla en la zona pròxima a l'àrea subtabular, a l'oest del pla de Sant Mateu; en el centre s'estreny fins als 2 km a l'altura de la rambla Carbonera; al sud torna a eixamplar-se entre aquesta rambla i Atzeneta, en una zona amb cotes entre 300 i 550 m. Tres importants cursos fluvials obren sengles corredors en direcció NO: al nord la rambla de Cervera, en el centre la rambla Carbonera i al sud el riu Montlleó. Les seues cotes màximes se situen per damunt dels 800 m en la meitat septentrional: el puig Cabrer (867 m), Montegordo (837 m), la Mola (911 m), el Puig (829 m), el Castellar (878 m), amb el cim més alt a Esparreguera (1.087 m); cap al sud davallen per sota dels 700 m: els tossals de Montardit (664

m) i del Bovalar (638 m). El drenatge s'efectua mitjançant una densa xarxa de barrancs que vessen al nord a les rambles de Cervera i de la Morellana-la Valltorta i cap al sud a la Carbonera. Les fonts són molt escasses: la de la Guilona (Xert), el pou del Riu (Albocàsser) i la Fontanella (la Torre d'En Besora).

3.2.4. La serra de de les Conteses: alineació de 17 km de llargària i 6 km d'amplària que s'estén a l'oest del corredor de Borriol. El pla de Vilafamés al nord i la depressió de l'Alcora al SO l'aïllen pels extrems de l'orla oriental de la zona de Trias extrusiu de les Useres-Costur. Cap al NE enllaça amb els darrers contraforts de la serra d'En Galzeran. Les seues cotes màximes se situen en la zona central: el tossal de la Balaguera (499 m), la Penya (726 m), el tossal de Mollet (704 m) i Montnegre (503 m). El drenatge s'efectua mitjançant una densa xarxa de barrancs que pel nord vessen a la rambla Carbonera a través del riu de la Pobla i del barranc de Moró; cap al sud, el riu de Borriol arreplega les aigües del vessant oriental i els barrancs de Parra, del Molí Roig i de Batxina les de l'occidental que vessen a la rambla de la Viuda. Les fonts són abundants: de Lleó, de la Serra, de Ferrer, de la Canal, del Salze i de Sant Miquel (Vilafamés), de la Teula i de la Botalària (Borriol), de la Solana, de la Teula i de la Palomera (Sant Joan de Moró).

3.2.5. L'orla muntanyosa de l'Alcora-Onda: en la seua meitat septentrional, la plana de Castelló està envoltada a l'oest per una orla muntanyosa formada pels contraforts orientals de la zona meridional de Trias extrusiu i de la banda triàsica Argeleta-Onda. Des de Costur (el Cabeço, 589 m), les muntanyes que s'estenen cap al SO, en el límit amb Figueroles i Llucena, s'alcen a altituds considerables: la penya Roja (720 m), Torremundo (717 m), Cabeza (785 m), Peña Saganta (723 m) i la Mola (704 m) dibuixen una barrera orogràfica travessada només pel tortuós corredor format pel riu Millars. El drenatge s'efectua, al nord d'aquest riu, pel de l'Alcora i al sud per diversos barrancs que vessen al riu Sonella. Cap a l'est, alguns tossals (les Foies, 425 m; Negre, 421 m) i serres (les Pedrisses, 330 m) formen el darrer graó que dóna pas a la Plana. Es tracta, en general, d'una zona molt abrupta i àrida, en el vessant oriental de la qual es troben algunes fonts, com ara les de Sant Vicent, del Xufero i del Racó (l'Alcora).

3.2.6. La serra Espadà: és un eix muntanyós de directriu ibèrica (ONO-ESE) que discorre entre les valls del Millars i del Palància. La seua meitat oriental estreny

la Plana al sud d'Onda i Betxí. La zona oriental d'aquest massís es caracteritza per un relleu abrupte on s'obren algunes valls com les de Tales (241 m), d'Artana (262 m) i d'Eslida (382 m). La perifèria d'aquest massís abasta altures que se situen entre 300 i 500 m; la Ràpita (466 m), Solaig (328 m) i el castell d'Uixó (491 m); poc a l'interior se superen els 700 m: el Puntal (692 m) i la Nevera (856 m). Tota la franja nord està drenada per una xarxa de barrancs que vessen al riu Sonella, més avall riu Sec; a l'est el drenatge es diversifica i apareixen diversos barrancs com el de Sant Antoni, mentre que la zona SE està drenada per una sèrie de barrancs que vessen al riu Belcaire. Les fonts són abundants, sobretot als seus peus: de Montí (Tales); de la Mina, Sant Isidre, Orotana i Santa Cristina (Artana); de Cabres (Nules); de Fosques, Sant Josep, l'Oret, Fonillet, Castro, del Barranc i Matilde (Eslida); de Sant Ambrosi, la Caritat, Noguerals, Sant Martí, del Barranc Roig, Juncaret i la Basseta (Aín); les del Frare, Marc, Canyaret, la Figuera i Vidal (la Fondegulla); i les de l'Anogueret i la Cervera (la Vall d'Uixó).

2.4. La línia de costa

L'evolució general de la línia de costa mostra un retrocés notable, que es fa més o menys evident segons les característiques morfològiques del litoral. A aquests canvis, cal afegir els produïts per l'erosió antròpica en els darrers cent anys, ben palesa si prenem com a referència les casernes de carabiners, sobretot a causa de la construcció dels ports (Pardo 1991, pp. 111-146). Els testimonis arqueològics avui dia batuts per la mar o ja desapareguts són un argument important per a estudiar l'evolució morfològica del litoral en un període temps més ampli (Mateu Bellés 1982, pp. 246-251; Pardo 1991, pp. 108-110). En la meitat septentrional, entre els rius de la Sénia i de les Coves, on predomina la costa de penya-segat baixa, aquest fenomen no resulta tan evident; fins i tot s'hi han produït alguns episodis contraris d'origen antròpic, com és el cas de l'eixamplament de l'istme de Peníscola. Les evidències són més freqüents en la meitat meridional, entre el riu de les Coves i les Llacunes d'Almenara.

El primer jaciment en què ha pogut comprovar-se aquest fenomen és la necròpoli medieval de les Solades, al sud del port de Benicarló, que fou destruïda per la mar. Cap al sud, a la torre de la Sal (la Ribera de Cabanes), a principi de segle Peris Fuentes (1922) va assenyalar que part del jaciment ibèric es trobava davall l'aigua. El jaciment, assentat sobre una zona on la restinga s'eixampla, està sent destruït per l'acció de la mar, que ataca un front de construccions d'uns 150 m

de llargària; diversos testimonis indiquen que, després dels temporals de la tardor, els materials arqueològics són bandejats per les ones.

En el litoral de la Plana, el jaciment de la desembocadura de la séquia de l'Obra (Castelló de la Plana), situat al voltant d'uns graons ara desapareguts, amb restes de l'edat del Bronze, ibèrics i romans (Porcar 1931b), ha desaparegut completament; l'efecte produït per la construcció del port de Castelló ha completat l'acció de la mar. Al sud d'aquest port, i principalment per influència seua, l'avanç de la mar en la zona del Serrallo ha retallat en part la restitució d'un parcel·lari de suposat origen romà (Bazzana 1978, p. 284). També en aquesta zona, Porcar (1933b, p. 80) esmenta un jaciment romà en la platja entre les partides de Vinatxell i Almalafa, prop de la central tèrmica, actualment desaparegut. Més cap al sud, les restes romanes de la platja de Benafeli (Almassora), situades enfront del jaciment submarí del mateix nom (Ramos, Wagner i Fernández Izquierdo 1984; Fernández Izquierdo 1985), han desaparegut igualment per acció de la mar. En aquest sector de la costa, la destrucció per aquesta mateixa causa de les torres de vigilància del Grau de Castelló i d'Almassora completa els testimonis arqueològics que palesen el retrocés de la línia de costa.

Al sud del Millars, el jaciment ibèric i romà del Calamó (Borriana) mostra en l'actualitat les conseqüències de l'acció continuada de la mar (Arasa 1987c, pp. 44-45). Més cap al sud, l'assentament ibèric i romà de la torre d'Onda (Borriana), situat a 400 m al sud del port de Borriana, no ha sofert directament l'acció de la mar, però els testimonis orals permeten confirmar com aquesta ha avançat de forma important en el present segle, en part també a causa de la construcció del port (Arasa 1987c, pp. 45-49). El darrer dels testimonis arreplegats no és tan ferm: a la platja de Moncofa, prop de la torre Derrocada, es coneix la troballa de monedes ibèriques i romanes, en el que probablement deu ésser un punt d'ancoratge i desambarcament d'època ibèrica i romana.

2.5. Els sòls

Des del punt de vista litològic s'estableix una clara oposició entre les àrees muntanyoses i els corredors, ja que mentre les primeres estan formades per potents sèries sedimentàries d'origen marí i fonamentalment calcàries, els segons corresponen a zones cobertes de materials detrítics de fàcies lacustre o continental acumulats en l'última part del terciari i durant el quaternari (fig. 5). Aquesta oposició pot establir-se també en l'ordre edàfic, ja que mentre que sobre les roques

de les àrees muntanyoses s'ha desenvolupat un sòl terrós calcari de poca profunditat, en els fons dels corredors els conglomerats terciaris i els depòsits quaternaris han permès un desenvolupament més profund dels sòls, on poden diferenciar-se des dels terrossos calcaris fins als rogencs.

En les planes litorals l'espessor dels sediments augmenta des de l'interior cap a la costa. La litologia dominant està condicionada per l'origen dels materials. Els depòsits fluvials presenten característiques diferents segons el període a què pertanyen. Els del Pleistocè inferior i mitjà solen estar formats per còdols i una matriu limo-argilosa, i presenten un encostrament que pot arribar a convertir-los en autèntics conglomerats. Els del Pleistocè superior solen presentar una textura semblant, encara que no tenen costra. Per últim, els dipòsits de l'Holocè presenten una matriu més abundant i estan totalment solts. En la meitat oriental de les planes litorals, sobre els depòsits al·luvials recents, els sòls són profunds i argilosos; en la resta, sobre el glacis, tenen menor profunditat i una textura més arenosa. Els depòsits recents dels cursos fluvials que travessen les planes litorals formen generalment un ventall deltaic que arriba fins a les marjals; es tracta d'un sòl terrós desenvolupat sobre depòsits argilo-sabulosos.

Les terres de glacis contenen una prima capa de sòl sobre la crosta de conglomerats i presenten grans dificultats per a transformar-les en regadiu. De fet, el seu cultiu tradicional ha estat la garrofera i l'olivera fins a fa escassos decennis, quan en part han estat transformades en regadiu.

Les marjals estan formades essencialment per llims sabuloso-argilosos d'origen coluvial que han evolucionat cap a un gley-humífer (Rosselló 1969, p. 21); en les parts més fondes es troben els sòls més argilosos. Aquí dominen els llims i les argiles, tot i que en profunditat poden trobar-se torberes amb un espessor considerable (prat de Cabanes, Almenara). Per últim, les arenes són considerables en les restingues i en les platges, encara que són escasses les formacions de dunes.

Pel que fa a les aptituds per al conreu (Sancho Comins 1979), els sòls argilosos són escassament permeables, retenen l'aigua en superfície durant molt de temps i impedeixen la respiració de les arrels i incrementen el perill d'aparició posterior de malalties; d'altra banda, tenen poca saó, és a dir, que els dies aptes per a treballar-los són escassos. Els sòls argilosos influeixen també en els arbres fruitals, ja que aquests són més petits i els seus fruits més grollers, petits i tardans. Per aquesta raó, la Plana ha estat objecte d'un intens procés antròpic de

transformació amb les aportacions de milers de tones d'arena i sauló per enriquir els sòls originaris.

2.6. El clima

Les comarques septentrionals del litoral valencià tenen un clima mediterrani (Quereda 1976). En la plana costera es dona un subclima termo-mediterrani sec, mentre que en les serres i valls pre-litorals és meso-mediterrani sec variant a subhúmit. Els factors geogràfics assoleixen un paper fonamental en aquest clima: un de caràcter permanent és el mur orogràfic que formen les cadenes muntanyoses de l'interior; l'altre, de caràcter estacional, és el contrast tèrmic mar-terra. Amb els desplaçaments estacionals dels corrents atmosfèrics en sentit latitudinal, la situació en altura durant la tardor és la més favorable per a la formació de perturbacions. En hivern, la formació d'anticiclons continentals barra el pas a l'entrada del front polar, de manera que alternen el dies inestables amb els períodes d'estabilitat. En primavera l'activitat és menor per quant els contrastes de temperatura entre el mar i l'aire són menys acusats. La tardor, doncs, s'erigeix en el moment crític dels contrastes tèrmics i, consegüentment, de les perturbacions atmosfèriques.

2.6.1. Temperatures

Les característiques tèrmiques són les pròpies del clima mediterrani litoral: alts valors de radiació solar i temperatures mitjanes anuals prou elevades, amb estius calurosos i tebis hiverns. En la plana costera la temperatura mitjana anual és superior a 17°, amb una amplitud tèrmica inferior a 14°, mentre que en les serres i corredors pre-litorals la mitjana anual és de 15°, amb una amplitud tèrmica de 15,5°. El gradient tèrmic d'altura és d'un grau cada 140 m. El règim anual mostra un cicle en què agost és el mes més càlid en totes les terres costeres, amb una mitjana de 24,5°. A partir dels 400 m, el mes de juliol comença a igualar-se amb agost. El mes més fred és gener, amb una mitjana de 10,7° a Castelló de la Plana. Aquesta gradació tèrmica té importants repercussions en l'agricultura, puix les òptimes possibilitats d'aprofitament agrícola de les terres baixes van cedint a mesura que l'altitud i la continentalització s'accentuen. En la zona costera es donen excepcionalment gelades d'efectes catastròfics per a l'agricultura que poden arribar a -10°.

2.6.2. Precipitacions

La importància del règim pluvial és fonamental en aquesta zona, ja que en l'actualitat el 91,7% dels recursos hídrics estimats per a la província de Castelló corresponen a les pluges, front a l'1,9% fluvial. La principal característica és l'escassetat de precipitacions en la zona costera i el seu augment progressiu cap a l'interior, en funció de la major altitud. En conseqüència, el mapa d'isoietes anuals dibuixa una sèrie de franges paral·leles a la costa. En la plana costera, generalment per davall dels 400 m, es dona una precipitació mitjana anual inferior a 600 mm, mentre que en les serres i corredors pre-litorals la mitjana oscil·la entre els 500 mm del litoral, per davall dels 200 m, i els 700 mm de les zones muntanyoses.

El règim anual de pluges és de tipus mediterrani en la zona litoral, amb màxims a la tardor i mínims estivals. Cap a l'interior, a partir dels 600-700 m, els mínims pluviomètrics es donen en el trimestre hivernal. Juntament amb l'escassetat de precipitacions, un altre tret del règim pluviomètric és la seua gran irregularitat, puix arriba a cicles de 5 anys entre els més secs i els més plujosos. Aquesta irregularitat és manifesta també en les intensitats horàries de les precipitacions, amb valors del 35% del total anual en només 24 hores, així com del 60% del total pluviomètric anual en el mes de màxima precipitació.

2.7. La vegetació

La major part del territori estudiat queda inclosa en el pis bioclimàtic termo-mediterrani. En les planes litorals domina la vegetació edafòfila, mentre que la vegetació climatòfila queda limitada a les altures calcàries. En la banda costera va estar ben representada la vegetació de dunes, actualment molt alterada i en gran part destruïda per les activitats relacionades amb el turisme. Darrere el cordó dunar hi ha una extensa zona húmeda de marjals, actualment molt reduïda per la seua transformació, prèvia desecació, en terrenys agrícoles.

Hom pot considerar tres etapes serials. En la primera, a les zones sedimentàries el *climax* estava format per extenses omedes, destruïdes des d'antic per al seu aprofitament agrícola intensiu, les quals, juntament amb el lledoner i el llorer, constituïen el paisatge arbori. Queden també restes de pinars de pi blanc, fins i tot prop del litoral (el Pinar del Grau de Castelló). En les riveres dels rius encara és possible trobar alguns fragments de salzedes i alberedes. En les zones calcàries del litoral dominaven els carrascals amb llentiscle, palmito i fenàs; la pressió antròpica ha reduït molt la seua extensió i, en l'actualitat, han estat

substituïts fonamentalment per romaninars. En la segona etapa apareixen romaninars amb bruc, timó, argelaga i algun pi blanc. En la tercera apareixen pastissars de llistó i altres gramínees.

Això no obstant, en l'actualitat la vegetació dominant és exòtica: cítrics, frutals i hortalisses en les zones de regadiu i garrofera en les de secà

En les serres i valls pre-litorals està ben representada la vegetació climatòfila. La muntanya litoral presenta una vegetació potencial de carrascals amb llentiscle i palmito, actualment molt degradada i reduïda a petites zones aïllades. En el paisatge dominen les etapes seriales, fonamentalment coscollars amb llentiscle i romaninars, els quals alternen amb pinars actualment destruïts en gran part per incendis. En les zones muntanyoses més elevades, la vegetació potencial correspon a carrascal amb violetes i hedra. Les etapes serials presenten orles dominades per salviars.

Quant a la vegetació edafòfila, cal destacar la vegetació ripària, en gran part destruïda per l'aprofitament agrícola. Es conserva bé la vegetació de rambles, amb el baladre com a espècie característica.

Entre els cultius, dominen els de secà: garroferes, ametlers, frutals, vinyars i oliveres. En les zones més fredes i poc accidentades hi ha cultius de cereals.

2.8. Els recursos miners

Per a l'elaboració d'aquesta síntesi ha estat fonamental el treball de Sos (1970), redactat a partir d'un important conjunt de notícies bibliogràfiques de caràcter especialitzat i local i d'un intens treball de camp. Hom ha afegit la informació proporcionada pel «Mapa metalogenético de España» (MME 1974a i b), així com algunes notícies sobre antigues explotacions mineres localitzades mitjançant publicacions de caràcter local, de la toponímia (*cf.* Mina, cova del Ferro, Ferrissa, Ferreries, Cagaferro, etc) i de les prospeccions. En conjunt, la informació reunida es refereix majoritàriament a petites explotacions modernes dels segles XVIII-XIX i a notícies sobre l'existència de depòsits o florejaments de mineral; només en alguns casos es tracta d'explotacions antigues, quasi exclusivament medievals, de característiques i importància desconegudes. Amb tota aquesta documentació hem confeccionat un llistat ordenat per municipis de N a S, al qual afegim algunes notícies d'interés de zones pròximes (fig. 6).

La Tinença de Benifassà

Cavanilles 1795, p. 4; Sos 1970, p. 105.

Encara que situat al NO del territori estudiat, a la Tinença de Benifassà, en el rerapaís de la zona nord hi ha notícies i vestigis d'importants explotacions de ferro que hi incloem per la seua proximitat. Cavanilles esmenta la seua abundància: «(...) por espacio de 200 años se beneficiáron ántes las minas de hierro en Fredes y en la Poblá. Estas se abandonáron á fines del siglo 15 por causa de una peste, y aquellas en el siglo pasado sin mas peste que el descuido. (...) Este metal es tan abundante, que en todas partes se hallan minas ó señales. Los montones de escorias que hoy dia existen junto á Fredes, parecen exceder al trabajo de dos siglos empleados en beneficiar las minas». Encara avui dia perdura el topònim les Ferreries a Fredes.

Rossell

Sarthou s/a, p. 991

Notícia de dues mines de ferro. Un poc més cap al sud, en el terme municipal de Vallibona, es coneix el topònim les Ferreres.

Santa Magdalena de Polpís

Sos 1970, p. 94

Notícia de l'existència d'un jaciment de galena en un lloc indeterminat del terme municipal.

Alcalà de Xivert

Vilanova 1858, p. 34; Mundina 1873, p. 26; Sarthou s/a, pp. 91, 101 i 836; Sos 1970, pp. 94 i 97.

Notícia de dipòsits de ferro en tres llocs del terme municipal: les muntanyes del Pinar, prop de la població; la partida de les Talaies i prop del corral de Pasqual Bosc, al camí de Sant Mateu. A més, s'esmenten dos jaciments de galena, un d'ells a l'Ametlar.

Albocàsser

Mundina 1873, p. 22; Sarthou s/a, p. 497; Miralles 1983, pp. 14 i 87.

Segons Mundina, «en algunas partes de sus montes se descubren indicios de minerales hierro». Es coneixen els topònims de barranc i foia de les Ferreries, ja

documentats el 1581; en aquest lloc hi ha una gran quantitat d'escòria que assenyalava la presència d'antigues fundicions de ferro.

Les Coves de Vinromà

Cavanilles 1795, p. 67; Sarthou s/a, p. 524.

Notícia sobre l'existència de mineral de ferro e un lloc indeterminat del terme municipal; es coneix un barranc del Ferro.

Cabanes

Mundina 1873, p. 158; Sarthou s/a, p. 430; Sos 1970, pp. 94 i 97; MME 1974; Andreu 1988, p. 14.

Notícia sobre l'existència de jaciments de galena a la font del Campello, d'una mina de plom al tossal del Morral i d'una de ferro de poca llei al de Mortorum, tots tres situats a les muntanyes pròximes a la Ribera, en la plana litoral.

Vilafamés

Botella 1852; Mundina 1873, p. 608; Sos 1970, pp. 94-96.

Es coneixen les mines de galena de Sant Miquel, al vessant est del tossal del Mollet; del mas del Bessó al barranc del Molí Roig i de la font del Mas de Moró. A les cases del Molí Roig es van fer alguns sondeigs sobre galenes. També hi ha galena a la partida del Clot. A la partida de les Ferreries hi ha escòria.

Les Useres

Hi ha una partida del seu terme municipal, situada prop de la rambla Carbonera, anomenada Cagaferro, on hi ha abundant escòria.

Orpesa

Mundina 1873, p. 444.

Aquest autor esmenta mines d'estany en un lloc indeterminat del terme municipal.

Borriol:

Madoz 1846, III, p. 416; Madrid 1851; Botella 1852; Mundina 1873, p. 143; Excursionistas 1884, p. 201; Excursionistas 1885, p. 199; Sarthou s/a, p. 425; Sos 1970, pp. 91 i 94-95; MME 1974; Babiloni 1984, pp. 58 i 167-177.

Hi ha notícies sobre l'existència de jaciments de galena argentífera a la Botalària, Montnegre, la Mola i al barranc de Cominells, i de plom i zinc en aquest, a la vall d'Ombri i Fontanar. Aquest és el jaciment més important i va donar lloc a diverses explotacions en el segle passat: les mines del Misteri, de Sant Vicent, Gabriela, Nicolau i Anníbal. Madrid Dávila (1851) i Botella (1852) van redactar sengles informes sobre aquestes mines. El primer assenyala la presència en la del Misteri d'una beta d'uns 90 cm amb una proporció d'argent que podia arribar al 0,415%. El segon autor indica la presència en «un barranco immediato, ... (de) un socavón principiado en tiempos inmemoriales», que Babiloni (1984, p. 170) localitza al N del pont Vell del barranc de Cominells, que sembla l'únic indici d'una explotació anterior d'època indeterminada. Aquestes mines, segons la tradició, foren explotades per fenicis, cartaginesos i romans, però no hi ha testimonis segurs de la seua explotació amb anterioritat al segle XIX. D'altra banda, hi ha vestigis d'explotació de mineral de ferro a la foia del Vilar i de coure a la Mola.

Benicàssim

Sos 1970, p. 97.

Notícia d'una mina de galena en un lloc indeterminat del terme municipal.

L'Alcora

Mundina 1873, p. 36; Sarthou s/a, pp. 102 i 561.

Notícia de mines de ferro i plom en llocs indeterminats de l terme municipal. Hi ha indicis d'explotació de mineral de ferro a la Ferrissa. Tal vegada un altre topònim relacionat és el de foies Ferrades.

Onda

Cavanilles 1795, p. 101; Madoz 1849, XII, p. 275; Mundina 1873, pp. 418 i 424; Sos 1970, pp. 91-92 i 94.

Notícia sobre l'existència de betes de ferro en els contraforts de la serra d'Espadà i al Montí. Hi ha galena argentífera a la Pedrissa i ferro a Condeta i Xiclana. Prop de l'alqueria islàmica de Berita s'esmenten mines de ferro.

Betxí

Mundina 1873, pp. 103-104.

Notícia sobre l'existència de mines de cinabri al Solaig i Montserrat.

Artana

Cavanilles 1797, pp. 109-110; Mundina 1873, pp. 83-84 i 290; Sarthou s/a, p. 750; Sos 1970, pp. 90 i 107.

Cavanilles esmenta mines a Artana, Aín i Eslida, de les quals els munts d'escòria i les estretes galeries permeten pensar en un origen antic. Entre Artana i Eslida esmenta les mines de cinabri de la Creueta, on hi havia també coure, que havien estat explotades en l'antiguitat abans de la seua explotació moderna a partir de 1793. Aquest autor reproduïx els resultats de les anàlisis efectuades aleshores, on s'esmenten quantitats mínimes de coure i argent

A més s'esmenten mines de ferro. Hi ha un jaciment de coure al racó de Miquel, als peus de la serra de la Creu; ferro a la mina «Virgen del Amparo», a la partida de la font del Ferro, i al canyar de Roig, a la partida de la Solana. A la partida dels Corralets hi ha abundans escòria, possiblement de coure, amb ceràmica romana i musulmana.

Eslida

Mundina 1873, p. 290; Sarthou s/a, p. 785; Sos 1970, pp. 90 i 107.

Notícies sobre l'existència de dues mines de coure, vuit de cinabri, una petita beta aurífera localitzada en 1924 entre aquesta població i Xòvar i jaciments de ferro, tots en lloc indeterminats del terme municipal.

La Vilavella

Sos 1970, p. 107.

En les proximitats de la població, al vessant de la muntanya de Santa Bàrbara, hi ha una mina de ferro explotada en el present segle.

La Fondegulla

Mundina 1873, p. 48.

Notícia sobre l'existència de mines de cinabrim en un lloc indeterminat del terme municipal.

La Vall d'Uixó

Mundina 1873, p. 596; Sarthou s/a, p. 811; Sos 1970, pp. 91-92 i 94; Oliver *et alii* 1984, p. 71.

Notícies sobre petites mines d'argent, coure i ferro. Dues explotacions de galena argentífera i una de ferro i una de coure anomenada Cassany hi havia a les Creus. Al tossal de la Torrassa hi ha vestigis d'una explotació de ferro, amb pirites, limonites i oligist. En el vessant est d'aquest tossal es troben les mines de galena argentífera de Campoy. Al barranc de la Font de Cabres hi ha una explotació de malaquita i assurita per a l'obtenció de coure.

Com ha posat de relleu Oliver (1991b, p. 1097; 1992, p. 33; 1993, p. 74), en les proximitats d'algunes de les explotacions de ferro hi ha jaciments del Ferro Antic, en ocasions amb ceràmiques fenícies dels segles VII-VI, com ara el coll del Moro, les Carrasquetes i el mas Nou (Rossell), el mas de Bosquet (Albocàsser), les Ferreries (Fredes), la Ferrissa (l'Alcora) i la Torrassa (la Vall d'Uixó). L'associació de ceràmica romana amb alguna d'aquestes explotacions només ha pogut documentar-se en el cas dels Corralets (Artana). D'altra banda, alguns d'aquests jaciments de ferro foren aprofitats també durant l'edat Mitjana, segons pot deduir-se de les ceràmiques que es troben en superfície. La presència de mineral o d'escòria de ferro en nombrosos assentaments ibèrics prova l'explotació dels recursos minerals del territori, però no permet precisar si aquesta generava uns excedents que podien ésser utilitzats en l'intercanvi comercial. Sembla raonable pensar que, donades les característiques dels jaciments miners, aquests només permetrien l'abastiment dels mercats locals.

En general, pot dir-se que hi ha dues zones d'explotació mineral de major importància: la Tinença de Benifassà i el massís d'Espadà. La resta sembla tractar-se d'explotacions menors repartides al llarg del territori. La major part d'aquestes explotacions són de ferro i de plom, però se'n citen també de coure, estany i, de manera excepcional, d'argent i d'or. El coneixement sobre la seua existència prové quasi sempre de la seua explotació recent i, en pocs casos, resulta possible documentar una major antiguitat mitjançant el registre arqueològic; fins i tot és possible que en alguns casos aquests jaciments minerals no hagen estat explotats mai, donada la seua escassa rendibilitat.

L'or és molt escàs, ja que trobem una sola referència d'aquest mineral nadiu en un filó molt pobre a Eslida. L'argent apareix sempre en galenes argentíferes i es troba a Borriol, Onda i la Vall d'Uixó. En general, les galenes són abundants, ja que, a més d'aquestes localitats, es troben a Santa Magdalena de Polpís, Alcalà de Xivert, Cabanes i Vilafamés. Sobre la seua rendibilitat són explícits els comentaris

de Madrid Dávila (1851) sobre les mines de galena: «los yacimientos de este mineral están generalmente en nidos, en riñones, en venillas y sin continuidad", per la qual cosa són totes mines pobres i costoses. L'estany només apareix esmentat en una ocasió a Orpesa. El coure (azurita, malaquita i calcopirita) no és molt abundant: hi ha alguns jaciments poc importants a la serra d'Espadà (Artana, Eslida i la Vall d'Uixó). El ferro apareix sempre sota la forma d'òxids (oligist, limonita, siderita, hematites i goethita), amb dues zones més importants d'explotació a la Tinença de Benifassà (Fredes, la Pobla de Benifassà i Rossell) i a la serra d'Espadà (Artana, Eslida, Onda, la Vall d'Uixó i la Vilavella), i altres explotacions menors a Albocàsser, les Coves de Vinromà, Alcalà de Xivert, les Useres, Cabanes i l'Alcora.

En conclusió, sembla que la riquesa mineral d'aquest territori i de les àrees pròximes pot haver permès una certa autosuficiència en determinats metalls i en algunes zones determinades, però difícilment pot haver produït un excedent que pogués comercialitzar-se i revertir en un enriquiment notable. Probablement la producció mineral era important per a una cultura com la ibèrica, i potser fins i tot fou la causa de l'auge que experimenten determinats assentaments situats en les proximitats de les zones d'explotació, però no sembla haver indicis per atribuir a l'explotació d'aquests recursos una especial importància en època ibero-romana i imperial.

2.9. Les comunicacions

En general, el territori presenta una major permeabilitat en direcció NE-SO a causa de la disposició estructural del relleu, que alterna corredors i cadenes muntanyoses d'orientació NE-SO en la meitat septentrional del territori, així com una extensa plana litoral en la meitat meridional (fig. 7). En canvi, en direcció NO-SE presenta una escassa permeabilitat a causa d'aquesta mateixa disposició, puix cal salvar les serralades paral·leles a la costa i penetrar en els massissos muntanyosos de l'interior.

Els obstacles naturals permeten seguir en la meitat nord un doble traçat: exclusivament pels corredors pre-litorals o alternant les planes litorals amb el més oriental d'aquests corredors. La primera d'aquestes dues possibilitats fou la triada pels enginyers romans per a construir la via Augusta, però l'accessibilitat de la segona va féu que històricament haja existit una mena de duplictat viària entre la ruta anomenada de la costa i el camí de l'interior.

El camí interior comença a Tortosa, segueix per la banda est del corredor de la Galera i cerca l'estret corredor de Traiguera que abandona a l'oest per la Jana. Després segueix el corredor de les Coves de Vinromà travessant els plans de Sant Mateu i de l'Arc, per a cercar l'eixida de les costes de la Pobla cap a l'estret corredor de Borriol. Els majors obstacles orogràfics són llomes i barrancs que el camí travessa o envolta sense massa dificultats. Una vegada en la Plana, s'adreça cap al sud fins a Vila-real per a seguir paral·lela a la costa a certa distància dels aiguamolls i cerca l'eixida al Camp de Morvedre a través de la serra d'Almenara.

El camí de la costa comença també a Tortosa i segueix pel corredor oriental d'Ulldecona, gira cap al sud entre els puigs de Vinaròs i de Benicarló aproximant-se a la costa i s'endinsa per l'estret corredor d'Alcalà de Xivert. Després passa a l'extrem NO de la Ribera de Cabanes, per on segueix vorejant l'albufera fins a Orpesa. Entre aquesta població i Benicàssim es troba l'obstacle més important: els contraforts orientals de la serra del Desert de les Palmes que davallen fins a la mar. Després d'arribar a la plana litoral, voreja de nou l'albufera del Quadro i segueix per a enllaçar amb la ruta interior al sud de Borriana.

Un tercer corredor permet la comunicació NE-SO per terres de l'interior, alhora que facilita la penetració cap al NO. Des del pla de Sant Mateu cap al SO s'accedeix al corredor d'Albocàsser per Tírig, amb l'obstacle que suposa la profunda fractura de la Valltorta. Després, el corredor de la rambla de Carbonera segueix cap al SSO per Rosildos i gira cap al sud pels Ibarsos fins a la Pelejana, des d'on resulta fàcil l'accés als plans de l'Arc i de Vilafamés. Més endavant, la Rambla s'encaixa i resulta prou inaccessible, per la qual cosa resulta més fàcil seguir cap al SO per l'estret corredor que enllaça els plans de Vilafamés i de Moró fins a accedir a la depressió de l'Alcora i a la Plana de Castelló.

En general la comunicació en direcció SE-NO, cap a l'interior, resulta difícil per la presència de les serres pre-litorals i, ja fora de l'àrea d'estudi, dels graons que tanquen l'accés als massissos del rera país. En aquest sentit, l'únic corredor natural que al sud de l'Ebre permet un accés directe als altiplans terolencs és el format pel riu Palància, a l'eixida del qual està situada la ciutat de *Saguntum*. Al nord alguns cursos fluvials penetren amb força en aquests massissos, però sense arribar a configurar corredors naturals de llarg traçat. Els camins que segueixen arranquen en ocasions de la ruta litoral o es creuen amb ella i travessen la ruta interior.

El primer d'aquests està format per la rambla de Cervera, que facilita l'accés fins als peus del graó format per les muntanyes de Vallivana, un important obstacle que cal guanyar per a accedir a la comarca dels Ports de Morella, des d'on pot passar-se al Baix Aragó. Cap al SE, la comunicació amb la plana litoral de Benicarló no resulta difícil seguint la mateixa rambla de Cervera.

Cap al sud, la rambla Carbonera penetra també en direcció NO des del pla d'Albocàsser fins a trobar-se amb les formacions meridionals de la zona central subtabular, que poden travessar-se pel coll d'Ares, des d'on pot accedir-se a Vilafranca i Morella i a terres terolenques. Cap al SE aquesta ruta ha de travessar la serra d'En Galzeran a l'altura de la Serratella per a baixar al corredor de les Coves de Vinromà i, després, la serra de la Vall d'Angel seguint el riu de les Coves per a baixar al pla litoral de Torreblanca.

Un tercer camí de penetració cap a l'oest naix a la Ribera de Cabanes a l'altura de la torre de la Sal. Des d'allí travessa les formacions meridionals de la serra de la Vall d'Angel per accedir al pla de l'Arc, des d'on s'accedeix pel coll d'Alba al corredor de la rambla Carbonera. Des d'aquest cal passar el coll de la Bassa per accedir al corredor d'Atzeneta, des d'on pot seguir-se cap a Vistabella pel coll del Vidre i d'allí cap a terres terolenques travessant el riu Montlleó.

El següent camí arranca del NO de la Plana i, en aquesta direcció a través de la depressió de l'Alcora, segueix el riu d'aquest nom fins a Llucena, des d'on cal pujar el coll del Remolcador fins al riu Villahermosa, des d'on s'accedeix a la serra de Gúdar, ja en terres aragoneses.

El riu Millars forma l'eix transversal de la Plana i la seua vall, en general prou encaixada, pot seguir-se fins a terres terolenques, per on s'estén la seua capçalera, en el vessant meridional de la serra de Gúdar.

També per la banda oest de la Plana, des d'Onda i seguint el riu Veo per Tales i Alcúdia de Veo es penetra a la serra d'Espadà, des d'on pot accedir-se seguint el riu Chico per la Vall d'Almonessir fins a la vall del Palància a l'altura de Sogorb.

Des del SO de la Plana pot accedir-se seguint el barranc de Solaig a les valls d'Artana i Eslida, ja a la serra d'Espadà.

En l'extrem meridional de la Plana, la serra del Castellar separa el pla litoral de la Vall d'Uixó, des d'on hi ha un fàcil accés a la vall de Palància seguint la rambla Cerverola. També, cap al sud, hi ha una fàcil comunicació amb el Camp de Morvedre a través de les Valls.

3. Metodologia

Aquest treball és, fonamentalment, un estudi dels assentaments de les èpoques ibero-romana i romana mitjançant les produccions artesanals, sobre tot ceràmiques; adopta, per tant, la forma d'un inventari de jaciments amb l'estudi dels materials coneguts en cadascun d'ells i les conclusions que se'n dedueixen, tant a nivell individual com en general de tot el territori estudiat. D'antuvi, hem inclòs en l'inventari tots els jaciments amb materials pertanyents a aquestes èpoques, fins i tot les troballes soltes quan ho hem cregut d'interés, tot especificant la seua categoria. El tractament de cada jaciment, doncs, adopta la forma d'una fitxa, per a l'elaboració de la qual s'han tingut en compte una sèrie d'aspectes referits a les condicions de l'hàbitat que hem considerat d'interés per a l'anàlisi espacial. Així, cada fitxa inclou, sempre que ha estat possible obtenir la informació, els següents apartats:

- Coordenades UTM.
- Depòsit dels materials estudiats.
- Bibliografia.
- Descripció:
 - situació.
 - altitud absoluta (m s n m) i relativa.
 - distància fins a la costa.
 - orientació.
 - control sobre el territori; visibilitat.
 - condicions defensives.
 - morfologia i estat de conservació.
 - dimensions i superfície aproximada.
 - distància fins a l'assentament més pròxim; intervisibilitat.
 - distància fins a les vies de comunicació més pròximes.
 - proximitat de l'aprovisionament d'aigua.
- Història: treballs realitzats i materials arqueològics coneguts.
- Estudi dels materials.
- Conclusions.

En l'apartat de la descripció, la major part dels paràmetres són d'utilitat per a tots els assentaments estudiats, tant els ibero-romans com els imperials; només l'accessibilitat, les condicions defensives, la visibilitat sobre el territori i la intervisibilitat han estat tinguts en compte exclusivament en els ibero-romans i tardo-romans. En la relació de paràmetres hem posat primer els referents a les característiques físiques del lloc, a continuació els propis de l'assentament i en darrer lloc altres complementaris referits a les distàncies entre ells i amb altres elements d'interés.

Pel que fa a l'estudi dels materials, s'inclouen tant els coneguts només per la bibliografia com aquells conservats en museus i col·leccions particulars que ens han estat accessibles. En el cas dels assentaments ibero-romans, s'estudien només els materials d'importació, el monetari i les imitacions ceràmiques que poden resultar d'interés; hom fa esment també dels materials ibèrics, de llurs característiques i de llur cronologia en els casos que es coneix aquesta informació i resulta d'interés. Dels materials estudiats hom fa una descripció de les produccions i dels tipus, així com d'altres particularitats d'interés. Finalment, hom fa unes consideracions generals sobre l'assentament atenent a la seua importància, funció i cronologia.

Els objectius que ens hem marcat per a cadascun dels dos grups d'assentaments -ibero-romans i imperials- són, en part, diferents, i per tant també ho són els criteris aplicats en la selecció dels materials estudiats. En el primer grup hom pretén estudiar la incidència de la cultura romana com a element definidor d'un procés de canvi, cosa que en un estudi arqueològic només pot fer-se mitjançant els materials d'importació i llurs imitacions en les produccions indígenes, l'aplicació de noves tècniques constructives, etc; la seua utilitat, fonamentalment dels primers, és doble, ja que a més aporten precisions de tipus cronològic sobre l'ocupació d'aquests assentaments en el període ibèric final. Quant als assentaments imperials, hem estudiat tots els materials arqueològics trobats; el seu volum i la seua diversificació tipològica i cronològica són, doncs, considerablement majors.

Aquesta metodologia té les seues limitacions evidents, com ja va assenyalar Burillo (1980, pp. 12-13):

- no coneixem amb seguretat tots els jaciments existents; en algunes zones pitjor prospectades aquest buit pot distorsionar les conclusions sobre l'estudi del territori.
- la informació que tenim dels jaciments és molt parcial, ja que en la seua major part no han estat excavats i hem de treballar, forçosament, amb materials de superfície.

- els jaciments s'estudien a partir de llurs característiques externes; els processos erosius i antròpics els han desfigurats i la imatge que ens donen està força deformada.

- els materials arqueològics són en molts casos pobres, estan fragmentats i no tenen context estratigràfic.

- les dades de què disposem per restituir el medi ambient físic són molt escasses; a més, la utilització d'un mètode regressiu pot conduir-nos a anacronismes.

Tanmateix, creiem que l'avanç en la investigació aconseguit mitjançant l'aplicació d'aquesta metodologia compensa les seues limitacions i la de les conclusions a què ens permet arribar.

3.1. Els assentaments

El sistema de localització dels jaciments ha seguit dues fases, com és usual en aquest tipus de treballs (*cf.* Burillo 1979). En primer lloc, en el procés d'informació hem utilitzat els mapes topogràfics 1:50.000 i 1:25.000 -aquests en els casos que han estat editats- tant de l'Institut Geogràfic Nacional com del Servei Geogràfic de l'Exèrcit, així com la fotografia aèria 1:15.000. Mitjançant els mapes topogràfics de l'IGN, particularment les edicions més antigues, així com les publicacions de toponímia i d'altra documentació rica en topònims, hem pogut reunir diversos indicis de l'existència de jaciments arqueològics. Aquesta informació ha estat completada mitjançant l'enquesta directa a persones coneixedores del terreny, referida tant a topònims d'interés arqueològic (Arasa 1986), com als indicis de restes arqueològiques en general. Aquesta primera fase es va completar amb el buidat de tota la bibliografia per tal de reunir i sistematitzar les notícies d'interés arqueològic.

En segon lloc es va procedir a realitzar els treballs de prospecció que, donada l'extensió del territori a estudiar, han estat necessàriament de caràcter selectiu. El criteri general que hem seguit ha estat de tipus geogràfic, ja que hem delimitat una sèrie d'àrees naturals segons la relació exposada, en les quals resultava de major interès realitzar treballs de camp que permetessen ampliar el nombre d'assentaments coneguts. Per a facilitar aquesta tasca s'han elaborat uns criteris de selecció considerant, en el cas particular dels assentaments ibèrics, les condicions defensives i la seua rellevància, els emplaçaments en vessant i en llomes i, en general, la proximitat a les terres de cultiu, a les fonts o cursos d'aigua i als camins

naturals. A partir d'aquests criteris es van aplicar mòduls de separació entre assentaments i es van elaborar uns models teòrics de distribució territorial.

Els resultats d'aquest mètode han estat vàlids en general i han permès localitzar diversos jaciments inèdits. Contràriament, alguns intents de comprovar les velles notícies proporcionades per la bibliografia s'han vist frustrats, com ara en els casos d'Almedíxer i el corral del Roio (Alcalà de Xivert).

Per a l'estudi dels assentaments vam elaborar inicialment sengles llistats de tots els jaciments d'època ibèrica i romana, coneguts tant a través de la bibliografia com per notícies orals. Del llistat de jaciments ibèrics es van eliminar aquells suficientment coneguts que no presentaven restes del període Ibèric final; la resta fou prospectada. Els treballs de prospecció selectiva van permetre localitzar-ne altres de nous. D'aquesta manera es va elaborar un llistat d'assentaments ibero-romans que no pot considerar-se definitiu, ja que seguirà ampliant-se a mesura que avança la investigació. Quant als jaciments romans, han estat prospectats tots el coneguts; el llistat fou ampliat igualment amb els treballs de prospecció selectiva.

Sobre cada jaciment hem realitzar una prospecció directa, amb l'estudi de la morfologia, estructures visibles, extensió aproximada quan ha estat possible, relació amb el medi i materials arqueològics. Pel que fa a la superfície dels assentaments, en general hem seguit criteris aproximatius, puix la inexistència de límits precisos dificulta en molts casos els treballs de mesurament. Quant als materials, s'han arreplegat els considerats d'interés per a la datació i caracterització del jaciment.

El coneixement dels assentaments ibèrics en aquesta zona és molt incomplet i se centra principalment en jaciments amb nivells corresponents a períodes més antics d'aquesta cultura. Val a dir que dels 190 jaciments ibèrics que hem pogut inventariar, només 30 han estat objecte d'excavacions: 10 de sondeig i 20 d'excavació. Dels 81 jaciments que han proporcionat materials d'època romano-republicana, 22 han estat objecte de sondeig o excavació.

L'estat de la investigació en el cas dels assentaments romans era encara més lamentable, ja que dels 172 inventariats només han estat excavats 10 i, d'aquests, només 5 amb una mínima extensió. En ambdós casos la resta d'assentaments ha estat estudiada només amb materials arreplegats en prospeccions superficials. Aquests, doncs, han esdevingut un instrument fonamental.

En ambdós casos hem intentat omplir els buits de jaciments que que hi havia en determinades zones amb la realització de campanyes de prospecció selectiva.

Amb això hom ha aconseguit, sinó un coneixement exhaustiu del territori, una mostra suficientment representativa del poblament que permet iniciar una anàlisi territorial, particularment en determinades zones, i definir les directrius de noves investigacions.

Les intenses prospeccions de superfície han permès obtenir suficient informació sobre la cronologia i la periodització d'alguns assentaments ibèrics i romans intensament afectats pels cultius. La utilitat dels materials arplegats en superfície resulta determinant en alguns casos i sempre complementa la informació que proporcionen les excavacions. En els jaciments ibèrics, el fet que es nivells corresponents al període ibero-romà siguin sempre els més superficials, fa que es troben revolts i alterats, de manera que l'excavació no sol aportar informació estratigràfica útil. En alguns casos, com el jaciment ibèric de la Curolla (Cervera del Maestre) i els romans del mas del Senyor i la bodega d'Ulleres, s'ha pogut arplegar un considerable volum de ceràmiques que permet extreure una important informació sense necessitat de recórrer a l'excavació. La prospecció, doncs, esdevé particularment interessant des del punt de vista cronològic, ja que una mostra suficientment representativa de ceràmiques permet establir una seqüència cronològica prou completa de l'ocupació d'un assentament.

Pel que fa a la relació de jaciments, per tal de facilitar l'exposició i no fer excessives divisions i subdivisions, hem reduït el nombre d'unitats geogràfiques a 8. Els jaciments de les zones més pròximes els hem incorporat a aquelles considerades fonamentals, com ara els existents en els contraforts de les serres, que passen a formar part de les planes i corredors amb què estan relacionats. D'aquesta manera, i seguint un ordre expositiu de nord a sud i d'est a oest, les unitats que hi apareixen són: 1) el pla de Vinaròs; 2) el corredor d'Alcalà de Xivert; 3) la ribera de Cabanes; 4) la Plana de Castelló; 5) el corredor de les Coves de Vinromà; 6) el corredor de Borriol; 7) el corredor d'Albocàsser; i 8) la depressió de l'Alcora.

3.2. Les produccions ceràmiques

Una part important de la informació obtinguda en aquest treball s'ha extret de l'estudi de les produccions ceràmiques que caracteritzen els diferents períodes de la presència romana: el final de la República, l'alt i el baix Imperi. És per això que, sense ésser pròpiament un estudi ceramològic, en la seua elaboració ha estat

fonamental la utilització dels principis metodològics que caracteritzen aquest tipus d'estudis.

Per a la seua elaboració ha estat necessària la confecció d'un inventari general dels fragments ceràmics de tots els jaciments estudiats, tant dels procedents d'excavacions com dels arreplegats en prospeccions superficials. Els materials han estat objecte d'una anàlisi completa que, en primer lloc, ha permés la seua adscripció a les produccions corresponents; en segon lloc, cada peça ha estat classificada tipològicament segons les taules pròpies de la seua producció; en tercer lloc, els conjunts ceràmics de cada jaciment han estat estudiats globalment per tal d'extreure'n el màxim d'informació sobre la evolució de l'ocupació, referida tant a la seua cronologia com a la seua importància en relació a l'aprovisionament ceràmic en cada època. Finalment, cada producció ceràmica ha estat estudiada de manera individualitzada per tal d'analitzar amb profunditat les formes, motius decoratius, segells, etc, que han estat registrats, i les conclusions de tipus cronològic, comercial, etc, que se'n deriven.

A partir d'aquests inventaris s'han elaborat uns quadres que sintetitzen la informació considerada essencial sobre les diferents produccions ceràmiques presents, en els quals hem intentat conjugar claredat i facilitat de comprensió -utilitzant un mínim d'abreviacions- amb el volum d'informació. S'hi especifiquen en set columnes la producció, forma, nombre de peces de cada forma (P), dimensions, observacions, figura i nombre total d'individus (fragments i peces diferenciades) de cada producció i el total del jaciment (TF). En la columna referida a les dimensions s'inclouen el diàmetre de la vora (V) i de la base (B), l'alçària de la peça (H) i -només en el cas de les peces més completes- la relació entre l'alçària i el diàmetre de la vora (H/V); d'aquesta manera, aquesta informació està relacionada directament amb les característiques i estat de conservació de la peça. En els casos excepcionals que es conserva un nombre considerable de peces senceres, aquestes dades es presenten en un quadre a part. Les dades referides als diàmetres són aproximades si no es tracta d'una peça sencera o suficientment completa. En la columna referida a les observacions s'indica, per a les ceràmiques de vernís negre, la decoració amb els motius corresponents (filets pintats, rosetes, palmetes, etc) i l'existència de grafit; en el cas de les ceràmiques imperials, s'indica la presència de segells i només alguns motius excepcionals de la decoració, que es comenta més extensament en el text. Finalment, la columna referida a la figura indica el número d'aquesta i de la peça o peces referides en cada apartat.

Si els materials procedeixen d'excavacions, en general s'estudien a part d'aquells procedents de prospecció, excepte en els casos que el nombre i la representativitat d'uns i altres siga semblant i reduïda. A més a més, per a completar la informació s'hi inclouen gràfics de percentatges de les diferents produccions de ceràmiques fines (vernís negre, sigil·lata), així com diagrames de barres sobre les diferents formes de cada producció.

De manera general, el grups ceràmics estudiats, amb les abreviacions que eventualment s'utilitzen, són les següents:

Campaniana A i B = Camp. A i B

Campaniana de pasta grisa

Terra Sigil·la Itàlica = TSI

Terra Sigil·lata Gàl·lica = TSG

Terra Sigil·lata Hispànica = TSH

Terra Sigil·lata Hispànica Tardana = TSHT

Terra Sigil·lata Africana A = TSA A

Terra Sigil·lata Africana C = TSA C

Terra Sigil·lata Africana D = TSA D

Terra Sigil·lata Clara B = TSC B

Terra Sigil·lata *Lucente* = TS *Lucente*

Terra Sigil·lata Paleocristiana Grisa i Ataronjada = TSP

Parets Fines = PF

Llàntia

Comuna

Morter

Ceràmica amb vernís roig pompeïà = Roig Pompeïà

Àmfora

Ceràmica Ibèrica = Cer. Ibèrica

Els apartats referents a les produccions genèriques, com parets fines, llàntia, comuna, morter i àmfora, es refereixen a cadascun dels dos períodes generals que s'estudien i apareixen en el grup dels jaciments corresponents (republicans i imperials); la tipologia confirma aquesta adscripció i altres particularitats apareixen explicades en els comentaris de cada jaciment. La ceràmica ibèrica només s'inclou

en els jaciments imperials. S'hi han obviat els materials ceràmics de construcció, excepte quan presenten marques o grafit.

Per a la presentació de la ceràmica de vernís negre ens servim fonamentalment de la tipologia de Lamboglia (1952). Agrupem les peces analitzades en les produccions caracteritzades per aquest autor que convencionalment hom manté com a «universals» (campaniana A, B i de pasta grisa). Les particularitats d'interés es comenten en l'apartat de cada jaciment i, segons el seu interés, en el general dedicat a la producció corresponent. Si l'estat de la peça ho permet, ens servim de la tipologia de Morel (1981) i fem referència a les divisions més àmplies (espècie, gènere, etc), i, en els casos que això és possible, a les sèries o tipus concrets; en general, però, quan l'estat fragmentari de la peça no permet una altra cosa, seguim la classificació de Lamboglia.

L'ordre de presentació dels materials d'època republicana és el següent: 1) campaniana A; 2) campaniana B; 3) campaniana de pasta grisa; 4) ceràmica de parets fines; 5) ceràmica comuna; 6) morter; i 7) àmfora.

Per a la presentació de les ceràmiques de vernís rogenc (terra sigil·lata) utilitzem les tipologies convencionals de cada producció (Dressel, Dragendorf, etc). Pel que fa a la TS Hispànica, la terminologia utilitzada s'ajusta de manera general a les convencions arreplegades en el nº 2 del *BMAN* (1983). Les particularitats d'interés es comenten en l'apartat de cada jaciment i, segons el seu interés, en el general dedicat a la producció corresponent. Quant a la decoració, la diversitat de motius i de variants justifica que no hagen estat incorporats als quadres, sinó que es comenten també en l'apartat de cada jaciment i en el general dedicat a la producció corresponent.

L'ordre de presentació de les ceràmiques d'època imperial és el següent: 1) Ceràmica de vernís negre (campaniana A, B i de pasta grisa); 2) TS Itàlica; 3) TS Gàl·lica; 4) TS Hispànica; 5) TSH Tardana; 5) TS Africana (A, C i D); 6) TS Clara B; 7) TS Lucente; 8) TS Paleocristiana Grisa i Ataronjada; 9) Parets fines; 10) Llàntia; 11) Roig pompejà; 12) Comuna; 13) Ceràmica ibèrica; 14) Morter; i 15) Àmfora.

4. El període Ibèric Final

4.1. Propostes de definició

La major part dels autors que s'han ocupat de la definició i cronologia del denominat període o horitzó Ibèric Final, Tardà o Ibero-romà, el defineixen en relació amb la presència romana, lliguen el seu inici a la conquesta i el daten en els segles II-I, però sense aprofundir-hi més. Nosaltres, sense pretendre fer un repàs exhaustiu de les opinions dels diferents investigadors que s'hi han pronunciat, apleguem algunes de les propostes que ens pareixen més significatives.

Pellicer (1979-80, p. 332), en el seu assaig sobre la periodització i cronologia tartèssia i turdetana, assenyala un període de continuïtat cultural i crisi econòmica des de mitjan del segle III fin a mitjan del II, quan comença la reactivació amb el comerç romà en el període que anomena Ibèric Final.

Sobre el principi d'aquest període, Gusi i Oliver (1987, pp. 108-109) l'anticipen a les incursions dels cartaginesos al sud de la península.

Bernabeu, Bonet i Mata (1987, pp. 150-153), en el seu estudi sobre l'organització del territori edetà en el període Ibèric Ple, van establir uns criteris arqueològics per a la caracterització de l'Ibèric Final a la comarca de Camp de Túria: canvis en el patró d'assentament en el primer quart del segle II quant a la ubicació (en vessant o en pla), tamany (reducció) i nombre (menor).

Ruiz i Molinos (1993, pp. 97-99) han elaborat una proposta de periodització de les produccions artesanals ibèriques. Aquests autors han estructurat la producció ceràmica en sis períodes, dels quals els tres darrers s'endinsen en l'època romana. El període Ibèric IV (350/300-175/150) el daten en relació amb les importacions ceràmiques: l'inici per l'aparició de les produccions gregues de les colònies occidentals i el final per la de la campaniana A; el final, és anterior a l'aparició de la campaniana B i està en relació històrica amb les reestructuracions administratives romanes al final de la segona guerra púnica. El període Ibèric V (175/150 aE-60 dE) està clarament vinculat amb les produccions romanes; es planteja allargar el final del període a la vista de la continuïtat dels tipus durant les etapes cesariana i augusta, justificable perquè no pareix que fins aquell moment l'artesanat s'haja plantejat fer un canvi en la vaixela per la TSH. Finalment, el període Ibèric VI (60 dE-segles II/III) comprén la producció marginal i es caracteritza per la pràctica desaparició dels estils diversificats.

En aquesta línia, per a Gracia i Munilla (1993, pp. 216 i 236), l'Horitzó Ibèric Tardà correspon als períodes Ibèric IV-V i es data en els segles II-I. La característica fonamental és l'augment gradual de la influència romana, amb dues fases que tenen com a punt d'inflexió l'ocupació militar derivada de l'enfrontament militar que té lloc en la II guerra púnica. D'aquesta manera, mentre el segle III és una continuació de l'Ibèric III, amb contactes incipients amb el món romà, en el segle II esdevé l'estructuració de la presència administrativa romana, amb la transformació i desaparició dels nuclis indígenes.

Darrerament, Bonet i Mata (1995, pp. 162-163) han ressaltat de nou com, per oposició a l'escassa incidència que sembla tenir la II guerra púnica en territori valencià -llevat de l'episodi aïllat de Sagunt-, la conquesta romana incideix profundament en el desenvolupament de la cultura ibèrica i en suposa l'inici d'una etapa diferenciada, amb canvis en el patró d'assentament del poblament.

L'establiment d'una línia divisòria entre l'Ibèric Ple i l'Ibèric Final és una qüestió complexa que ha d'abordar-se tenint en compte diversos factors. És obvi que el desenvolupament de la pròpia cultura ibèrica és el que ha de definir els canvis que permeten establir aquesta delimitació. Des d'aquest punt de vista, la producció ceràmica és un element important a tenir en compte en qualsevol intent de periodització, però també han de considerar-se altres aspectes com el poblament i el desenvolupament econòmic, social i polític. D'altra banda, l'impacte de factors externs pot resultar també determinant si les conseqüències afecten decisivament el desenvolupament d'aquesta cultura. Des d'aquest punt de vista, la resolució del conflicte romano-cartaginés en territori ibèric i la seua consegüent ocupació per part de Roma són fets decisius, ja que a curt termini suposen l'inici d'un procés de canvi estructural orientat a la uniformització sota patrons itàlics que coneixem amb el nom de romanització. En aquesta línia, creiem que hom pot fixar el moment d'inflexió de manera aproximada en el trànsit del segle III al II, entre l'inici del conflicte romano-cartaginés el 218 i la data aproximada de pacificació dels territoris conquerits en una primera etapa en la façana mediterrània peninsular que hom pot situar en el 190.

El trànsit del segle III al II és, doncs, el moment que millor assenyalava l'inici d'un període en què l'acció de Roma comença a condicionar el desenvolupament de la darrera fase de la cultura ibèrica, quan hi esdevé una inflexió que suposa el principi del lent però inflexible procés cap a la seua desaparició. La conquesta romana és l'esdeveniment històric que va originar una sèrie de transformacions

culturals que caracteritzen aquest període com una fase de transició, en la qual es desenvolupa el canvi cultural que dona pas a una nova etapa caracteritzada per la uniformització dins el patró romano-imperial. Aquests són, justament, dos dels problemes més debatuts sobre aquest període: quins són aquests canvis que caracteritzen la darrera etapa de la cultura ibèrica i fins a quin moment s'hi prolonga. Si sobre la primera qüestió pot arribar a haver certa unanimitat entre els investigadors, és evident que la resposta a la segona està condicionada per la desigualtat dels processos de canvi en les diferents àrees d'aquesta cultura.

Des del punt de vista de la cultura romana, si deixem de banda la qüestionable existència d'una «romanització abans de la conquesta», plantejada en altres països amb més fonaments (*cf.* Haselgrove 1984), el final de la II guerra púnica l'any 206 suposa l'inici de l'acció romana sobre les poblacions indígenes que tindrà com a conseqüència un procés de canvi cultural, tan llarg en la seua realització com transcendent en les seues conseqüències. Coneguts els resultats d'aquesta acció, hom pot afirmar sense exageració que la intervenció romana suposa «el principi del llarg final» de la cultura ibèrica. El significat del fet històric, doncs, resulta inqüestionable, la seua transcendència és suficient com per a considerar-lo la fita que defineix el final d'un període i el principi d'un altre

La denominació d'aquest període com ibero-romà es justifica pel fet que es tracta d'una etapa de transició, de canvi entre ambdues cultures. És l'última expressió de la cultura ibèrica i es desenvolupa sota la gran pressió exercida per la potència conqueridora, és una època de mestissatge, de mescladissa, de trànsit cap a un nou període. Des d'aquest punt de vista podem parlar de període ibero-romà en la mesura que el pes de la cultura indígena resulta encara fonamental. Aquesta denominació troba suport en les manifestacions culturals: ens trobem amb una cultura (indígena/dominada) en què les expressions d'aculturació sota el patró de la cultura romana (forània/dominadora) són cada vegada més freqüents i intenses. El resultat final serà la substitució dels models propis pels foranis i la seua adopció com a propis, amb un indubtable pes d'aquells que permet parlar de cert mestissisme.

4.2. Estudis regionals

L'estudi de la fase final de la cultura ibèrica ha estat abordat pràcticament en totes les àrees del seu àmbit territorial, encara que amb desigual profunditat. A Catalunya, el treball de Casas i Nolla (1983) sobre les comarques gironines ha

permés demostrar la perduració de la major part dels assentaments en el segle II, amb processos contraris d'engrandiment i d'abandonament gradual. Cap al sud, els treballs sobre la ciutat ibèrica de Burriac han permés caracteritzar aquesta cultura en els seus darrers moments (Miró, Pujol i García 1988). Els recents estudis sobre la ceràmica ibèrica, amb treballs monogràfics sobre formes com el càlatos (Conde 1992), mostren la vitalitat de les produccions ibèriques en aquest període i la seua penetració en els circuits comercials del mediterrani occidental al si del naixent Imperi.

A la zona central del litoral català, el treball de Miret, Sanmartí i Santacana (1988) sobre el poblament entre els rius Llobregat i Gaià ha posat de relleu la desigual resposta del poblament ibèric, fins i tot en zones molt properes, davant el fenomen de la romanització. Cap al sud, els estudis s'han centrat en la ciutat de *Tarraco*, sense que s'haja aprofundit sobre el poblament ibèric d'aquest període. En les comarques de l'Ebre, Gracia i Munilla (1993, pp. 216 i 236) han estudiat l'evolució del poblament ibèric. Per aquests autors el segle II suposa el final de l'assentament ibèric en la zona com a conseqüència dels canvis operats en l'estructura poblacional: redistribució de la propietat de la terra a partir del l'establiment de població romana, canvi en el model de relació econòmica entre les poblacions autòctones i l'administració provincial romana i ruptura de l'estructura social indígena. A excepció del castellet de Banyoles (Tivissa), l'abandonament dels nuclis indígenes no es produeix per accions militars, sinó per motius estrictament econòmics.

A la Vall de l'Ebre, el recent treball de Garcés (1990) resulta fonamental per al coneixement de l'horitzó Ibèric Tardà de les planes de Lleida i Osca. A la banda meridional de l'Ebre, cal destacar el primerenc treball de Burillo (1980) sobre la jerarquització del poblament ibèric i la influència del procés romanitzador. Amb posterioritat, l'aparició de l'anomenada *Tabula Contrebiensis* (Fatás 1981a i 1981b) ens proporciona una valuosa informació sobre el grau d'integració de les poblacions ibèriques en les primeries del segle I aE.

Al País Valencià, una sèrie de recents treballs han suposat un important avanç en el coneixement de la cultura ibèrica. A les comarques septentrionals, Oliver (1987b) va realitzar una síntesi sobre el poblament ibèric davant la romanització i, recentment, ha abordat el tema a partir de l'estudi del puig de la Misericòrdia (1994). Cap al sud, les darreres investigacions a *Saguntum* i al seu port han permés comprovar el dinamisme de la ciutat en els decennis posteriors a la

II guerra púnica (Aranegui 1982a; Pastor i Aranegui 1993). A les comarques centrals (Bonet i Mata 1995, pp. 162-163), els treballs de Mata (1991) sobre Los Villares i de Bonet (1991, 1992 i 1993) sobre el tossal de Sant Miquel han posat de relleu la importància de sengles nuclis urbans ibèrics i l'organització del poblament al voltant del segon d'ells. A les comarques meridionals, el ja clàssic treball de Llobregat (1972) aporta una important informació sobre el poblament de la Contestània.

A Múrcia, Lillo (1981) ha assenyalat que en la primera meitat del segle II s'observen símptomes de decadència i d'abandonament dels assentaments ibèrics, a causa de la remodelació del territori en funció de la ciutat minera de *Carthago Noua*. A Andalusia, a l'àrea ibero-turdetana, l'inici de la romanització suposa la desaparició de molts nuclis a l'alt Guadalquivir, com ha fet veure Ruiz (1987). D'altra banda, sempre s'ha ressaltat la primerenca romanització de la Bètica, tot i admetent la llarga perduració de les tradicions i manifestacions culturals ibèriques (cf. Bendala 1981 i 1987). Tanmateix, recents investigacions al Cerro de la Cruz (Almenidilla) han permès comprovar la inexistència de trets romanitzadors en ple segle II (Vaquerizo *et alii* 1991).

5. La romanització: un procés de canvi cultural

La conquesta romana suposa l'inici d'una sèrie de transformacions culturals que culminen amb la plena integració del món ibèric en la civilització llatina. Aquest fenomen, probablement el de major transcendència en l'antiguitat nostrada, és poc conegut en general i difereix quant a ritme i intensitat d'unes àrees a altres dins la cultura ibèrica. També canvia l'enfocament segons l'estudien investigadors del món clàssic o de l'ibèric; en general els primers posen més èmfasi en l'estudi dels nuclis urbans, mentre que els segons centren l'atenció en el substrat indígena. D'altra banda, les limitacions del registre arqueològic a l'hora de documentar els canvis que esdevenen al si de la cultura ibèrica sota la dominació romana són evidents. Determinats aspectes de la cultura, com ara la religió, les institucions i els costums són difícils de documentar, mentre que altres com l'urbanisme, el mobiliari domèstic, la circulació monetària i l'escriptura sí que poden registrar-se.

A l'inici del principat d'August, el geògraf Estrabó (III, 2, 15) explicava que «(...) els Turdetans, en particular els que habiten en les proximitats del Betis, s'han assimilat perfectament al mode de vida dels romans i ni tan sols es recorden ja de la seua pròpia llengua; a més, la majoria d'ells s'han fet llatins, han pres colons

romans i falta poc perquè tots ells es facen romans». Malgrat l'indubtable sentit jurídic de la darrera part d'aquesta frase, en aquesta breu explicació podem veure la que tal vegada és la primera definició d'un concepte aparentment tan senzill com rebregat: estar romanitzats no és altra cosa que *viure com* els romans, per a *acabar sent*, també, romans.

Fa pocs anys, en un article de suggerent títol (*¿Romanización o asimilación?*), el professor Blázquez (1985) abordava el problema de l'adequació del terme *romanització* per a referir-se a l'acció de Roma en les diferents províncies, singularment en els casos dels pobles del nord i nord-est peninsular, i plantejava la necessitat d'aplicar altres conceptes com ara els d'aculturació i d'assimilació. No era aquesta la primera ocasió en què es reclamava la necessitat de fer una aproximació antropològica al concepte de romanització, encara que potser sí una de les més explícites.

El concepte de romanització està exposat, veritablement, a un ús -i fins i tot a un abús- tan divers com en ocasions superficial. Hom parla de romanització «primerenca», «tardana», «ràpida», «lenta», «profunda», «superficial», «intensa», «forta», etc. L'ús recurrent d'aquest terme en la historiografia moderna per part d'arqueòlegs i d'historiadors de l'antiguitat podria fer pensar que es tracta d'un concepte clar, perfectament definit. I així és en aparença mentre ens movem en un nivell superficial, sense exigències d'aprofundir. Però resulta evident que es tracta d'un mot de significat complex, divers. Aquest fet es palesa quan intentem explicar-lo sota el prisma de l'antropologia cultural, en el context dels processos de canvi, camp on investigadors de la prehistòria i de la protohistòria han avançat amb més decisió i profunditat en els darrers anys al nostre país. No resulta fàcil sistematitzar els components d'aquest complex procés de canvi cultural, amb una diversitat de fonts literàries i arqueològiques. Aquest, però, és el repte de l'historiador.

5.1. Una perspectiva antropològica

L'antropologia cultural ha introduït diversos termes utilitzats per a la caracterització dels processos de canvi. El fet que els historiadors ens aproximem en rares ocasions a aquesta disciplina ha produït que el seu ús no sempre siga el més apropiat. Però la distinció entre aquests termes, i altres com difusió i canvi cultural, a penes han portat a una discussió entre arqueòlegs i historiadors del món

antic. Cal, per tant, una aproximació a les fonts que ens permeta un coneixement més precís i, en conseqüència, un ús apropiat.

La noció d'aculturació fou encunyada pels antropòlegs nord-americans al final del segle XIX, en el context dels processos de contacte cultural motivats per les relacions colonials (Bastide 1971; Gruzinsky i Rouveret 1976; M'Bokolo 1978, *passim*). Amb aquest concepte hom pretenia distanciar-se de l'escola difusionista, incapaç d'admetre el dinamisme i la complexitat dels processos de canvi. Passava a estudiar-se així, més enllà del resultat d'aquest contacte, el propi procés de canvi.

A partir de 1930 va començar a ésser objecte d'estudis seriosos per part dels investigadors. Introduït per Mead en l'estudi dels canvis culturals esdevinguts en les tribus índies, prompte fou objecte de diversos estudis com els de Redfield. En les dècades següents van proliferar entre els antropòlegs els treballs predominantment descriptius, per tal de determinar quins dels elements culturals canviaven fàcilment i quins oferien més resistència (Spicer). Una vegada finalitzats aquests treballs, els investigadors s'interrogaven sobre els factors que produïen l'avanç o el retardament del procés.

Redfield, Linton i Herskovits foren els autors, en els anys trenta, d'una definició ja clàssica: l'aculturació és «el conjunt dels fenòmens resultants del fet que grups d'individus pertanyents a cultures diferents entren en contacte continu i directe, i dels canvis que hom produeix en els patrons (*patterns*) culturals originaris d'un o d'ambdós grups... D'acord amb aquesta definició, l'aculturació ha de distingir-se del canvi cultural, del qual no és més que un aspecte, i de l'assimilació, que és tan sols una de les seues fases. Ha de distingir-se també de la difusió, la qual, si bé es produeix en tots els casos d'aculturació, és un fenomen que amb freqüència s'esdevé sense necessitat que existesquen contactes entre grups culturals i, a més, constitueix només un aspecte del procés d'aculturació». L'aculturació, doncs, és el procés d'interacció entre grups culturals diferents. En síntesi, parlarem d'aculturació quan un col·lectiu A agafa determinats aspectes culturals propis d'un altre B dominant, però sense que siga necessari que aquell perda els seus propis.

La utilització d'aquest terme, però, no és unànime entre els antropòlegs, puix els britànics prefereixen utilitzar l'expressió més ambigua de «contacte cultural» que designa al mateix temps les modalitats, el procés i els resultats del canvi cultural. En una sèrie de treballs sobre Àfrica, diversos autors limitaven l'aculturació a les transformacions de les societats africanes sota l'efecte de la

influència europea, és a dir, a les relacions, enteses en un sentit únic, entre dues cultures heterogènies de les quals una ocupa una posició dominant.

A partir del 1945, els investigadors es van esforçar en precisar els mecanismes i els resultats d'aquesta aculturació forçada, imposada pel context de la dominació colonial. Des d'aquest punt de vista, resulta de gran interès la definició del concepte de «situació colonial» de Balandier, entesa com la dominació imposada per una minoria estrangera, en nom d'una superioritat ètnica o cultural, a una majoria autòctona materialment inferior. Amb ella, la problemàtica del contacte cultural es veu desbordada i s'obre la via a una teoria general de la dependència. Els estudis realitzats en aquest context s'estenen principalment sobre quatre dominis:

1. Les ciutats, en part eixides de la colonització, en les quals s'observa tota la complexitat del canvi social en una població heterogènia més o menys separada del marc tradicional i integrada en diversos graus en el quadre urbà.
2. El sincretisme i els moviments nativistes analitzats com reaccions globals i específiques de les societats dominades en el seu procés de descomposició.
3. Les institucions que preserven llur forma amb la condició de que prenguen totalment o parcial un contingut nou.
4. L'emergència de grups socials «aculturats», élites que aspiren a adoptar el mode de vida dominant i cooperen amb les autoritats colonials. En aquest domini poden incloure's els problemes lingüístics produïts per la situació colonial.

D'altra banda, junt a l'aculturació imposada, hi ha també una aculturació espontània, resultat de les relacions limitades al domini comercial. En determinats períodes històrics, la causalitat externa pot ésser el factor determinant en l'aculturació de les societats costeres. Els nombrosos estudis realitzats en aquesta línia s'esforcen en determinar els mecanismes, com el rol essencial del comerç, i la profunditat de l'aculturació. Algunes de les conclusions fonamentals a què s'ha arribat són del major interès:

1. A nivell econòmic, l'abandonament de certes activitats, sobretot artesanals, i l'adopció de bens manufacturats d'importació; aquestes dues tendències apareixen com el primer estadi d'un procés de dependència.
2. A nivell social, la formació d'un grup d'individus definit no pel seu lloc en l'escala social tradicional (llinatge, etc), sinó per la riquesa acumulada en el comerç i per l'adopció d'actituds i valors colonials.

3. A nivell polític, la participació efectiva d'aquest grup en l'exercici del poder, sobretot gràcies a la «reinterpretació» i a la integració d'alguns trets culturals prestats al sistema polític autòcton.

El treball de Murphy i Stewart va suposar un pas endavant en demostrar la relació d'interdependència entre estructura social i cultura: després de comparar l'aculturació en dos pobles primitius actuals de medi natural totalment diferent, els investigadors van observar paral·lels en ambdós, la qual cosa els va permetre concloure que una cultura constitueix una unitat mentre roman lligada a una estructura social ben travada i, una vegada dissolta aquesta, aquella es desintegra. L'estructura social es revelava així com l'objectiu a investigar, amb la certesa que allí on l'estructura persisteix ha d'haver igualment una continuïtat dels usos i costums corresponents, i allí on aquests sobreviuen ha d'haver una base estructural que explique aquesta continuïtat. Al mateix temps, altres investigadors matisaven aspectes importants, com ara Parsons, per a qui certs elements culturals poden conservar-se simplement per ignorància dels corresponents entre el grup dominant, o uns altres poden imitar-se de manera simbòlica més que ésser adoptats reemplaçant els corresponents propis (Bastide 1972, pp. 50-51).

L'interés pels processos d'aculturació s'ha centrat en les cultures primitives més que en les societats complexes. En aquest sentit, Wachtel (1971) va elaborar un estudi sobre els canvis al Perú entre 1530 i 1570 on valorava les estructures socials anteriors, el mestissatge, la resistència, la revolta indígena i encunyava el concepte «desestructuració» per a referir-se al resultat de la interacció en la cultura autòctona. Aquest estudi revela un canvi d'actitud dels antropòlegs: fins aleshores l'aculturació havia estat vista des d'un punt de vista eurocentrista que voldria veure en el procés part de la pròpia empresa colonial, contrari a valorar-la com una crisi del grup social que la pateix. De fet, la visió tradicional del fenomen aculturador era, a més d'eurocentrista i colonial, d'essència decimonònica i profundament evolutiva: s'esperava un destí unidireccional per als indígenes i, en funció d'aquest, es jutjaven els passos i els estadis. Aquesta visió traslladada a l'antiguitat clàssica feia de la romanització un procés en què els «bàrbars» s'espera que, com a única i millor sortida, s'assimilen ràpidament.

A partir dels anys setanta els antropòlegs abandonent paulatinament els conceptes d'aculturació i d'assimilació. Immersos en la problemàtica que ofereixen els darrers primitius contemporanis, abocats a una implacable destrucció cultural i ecològica, els antropòlegs actuals prefereixen emprar termes més expressius com

ara desestructuració o etnocidi cultural, conceptes que -com és evident- poden fer-se retroactius a altres cultures i períodes històrics.

En els camps de l'arqueologia i de la història antiga els conceptes d'aculturació i d'assimilació arriben tardanament, cap a la darrera dels seixanta i principi dels 70, quan ja havien entrat en crisi en l'antropologia.

Les aportacions de l'antropologia social han fet veure com els fenòmens socials tenen reflex en les restes de la cultura material (Redman 1978; Renfrew 1984).

Per a Clarke (1984, pp. 289 i 376), la «mort» d'un sistema de grup cultural o d'una cultura individual pot produir-se per transformació o per desplaçament. Per transformació cal entendre la introducció successiva i acumulativa de nous artefactes tipus essencials i clau, acompanyats per la cancel·lació decreixent i la fragmentació gradual de la constel·lació d'artefactes tipus clau primitiva. En la jerarquia dels processos sòcio-arqueològics, aquest autor distingia els següents conceptes:

- *Convergència*: creixent aproximació cultural, de vegades sense necessitat d'una comunicació intensa, per arribar a una situació similar mitjançant el canvi d'ambdues.

- *Intrusió/substitució cultural*: el desplaçament d'una cultura per altra en un territori específic i l'ocupació d'àrees desocupades. Forma organitzada: conquesta militar seguida d'ocupació o migració en massa.

- *Aculturació*: la creixent semblança de cultures resultat de la difusió en un o altre sentit. Forma organitzada: intercomunicació cultural organitzada.

- *Assimilació cultural*: l'assimilació d'una cultura per altra; la cultura assimilada sobreviu com a subcultura ètnica incorporada. Forma organitzada: conquesta militar prèvia aculturació.

Les investigacions que han permès el desenvolupament dels models que pretenen comprendre els fenòmens de canvi cultural han estat desenvolupades majoritàriament sobre cultures prehistòriques i protohistòriques (cf. Wells 1990). Es tracta d'un enfocament antropològic basat en la recerca arqueològica que ha tingut un important desenvolupament en el món anglo-saxó i escandinau, però més pobre pel que fa a les cultures mediterrànies (Renfrew 1984).

El veritable punt de partida d'aquest nou enfocament és l'obra de Clarke (1984). Fins aleshores els canvis culturals s'explicaven mitjançant els contactes interculturals i les migracions. Segons aquest autor cal considerar la cultura com un

sistema constituït per subsistemes interrelacionats (social, religiós, econòmic, etc). El canvi en qualsevol dels subsistemes repercuteix sobre la resta per tal que el sistema restablesca el seu equilibri dinàmic. Si aquest equilibri no es pot mantenir, el sistema es col·lapsa i deixa de funcionar. Amb aquest model el canvi pot explicar-se en funció de la dinàmica cultural dins cada context. Les influències externes hi tenen un gran paper, però només en tant que afecten un subsistema. D'aquesta manera, el canvi cultural no resulta de la interacció externa per ella mateixa, sinó del reajustament del sistema cultural com un tot.

El comerç és un component del subsistema econòmic que tendeix per ell mateix a ésser particularment conegut dins els estudis arqueològics; els objectes d'importació poden oferir sovint una identificació precisa dels contextos arqueològics. A partir de 1970 els estudis sobre comerç i intercanvi es van convertir en el tema principal dins la Protohistòria europea. Alguns d'aquests estudis s'orientaven a mostrar com el comerç podia ésser estudiat per les seues interrelacions amb d'altres subsistemes, i com a través d'aquests mecanismes es podien explicar els complexos canvis culturals, com ara l'aparició de les ciutats de l'Edat del Ferro a l'Europa central (Wells 1980), bo i utilitzant l'analogia etnogràfica i la teoria arqueològica junt al propi model sistèmic. Estudis més recents han abordat el problema de les interaccions entre els romans i els pobles indígenes (Slofstra 1983; Bloemers 1983; Haselgrove 1984), on es mostra com aquestes van ésser l'origen de canvis substancials a les societats europees.

5.2. La Romanització

La bibliografia que tracta d'aquest tema és molt extensa i el seu estudi ultrapassa les possibilitats -i les necessitats- d'un treball com aquest. És per això que, més que fer-hi un recorregut exhaustiu, ens limitarem a «rescatar» alguns textos que considerem d'interés, sense seguir un estricte ordre cronològic.

El terme *romanització* va començar a utilitzar-se en el segle XIX, en una conjuntura econòmica caracteritzada per les relacions colonials, amb la finalitat de referir-se a l'acció de Roma en les diferents províncies. Aquesta faceta fou destacada en època recent per Pflaum (1978, pp. 386-388), que, referint-se a l'Àfrica, es va pronunciar de la següent manera: «Il resulte de ces données que nous pourrions multiplier sous peine, que la romanisation en tant que elle procède d'une idéologie du XIXe siècle, dont nous devons résolument nous libérer: les Romains, bienfaiteurs des peuples conquis hors d'Italie, aux quels ils apportent

avec la paix le progrès et la civilisation, voilà un concept qui a fait son temps. Il appartient à l'ère coloniale et meurt avec elle». Però els lúcids comentaris d'aquest historiador van més enllà del posicionament ideològic, i s'endinsen en el funcionament d'aquest fenomen: «Ainsi donc s'il y a romanisation, c'est un processus qui s'étend par imitation, par osmose. On s'assimile, parce que l'on a conscience de pouvoir vivre mieux avec moins de difficultés en jouant les jeu des Romains». I sobre el paper dels romans en aquest procés i el seu resultat, afegeix: «Ainsi donc, les Romains n'ont jamais voulu romaniésser, et en fait la réception de la civilisation des conquérants n'a jamais été ni complète ni vraiment achevée». Finalment, conclou plantejant un altre problema històric no menys complex i transcendent: «Ainsi le problème de la romanisation, terme que j'aimerais mettre en guillemets, débouche sur celui bien plus lancinant et mystérieux de la déromanisation».

L'acceptació d'aquest terme -consideracions ideològiques a banda- fou ràpida i general perquè permetia resumir en una sol mot un fenomen de gran complexitat, el qual, d'altra banda, compta amb paral·lels en altres àmbits culturals i cronològics (hel·lenització, arabització, etc). Aquestes mateixes raons són les que el mantenen, avui dia, tan viu com sempre.

Però si el concepte resultava prou clar, també va començar a ésser-ho que ni el seu abast en les diferents regions de l'Imperi, ni la intencionalitat del govern romà foren les mateixes. Així, Rostovtzeff (1937, pp. 451-455), que ja feu veure el paral·lelisme existent entre els ibers i els habitants de l'antiga Dalmàcia, va escriure referint-se a aquest país: «A més, la romanització a fons de les ciutats i dels camps no entrava en els interessos del govern romà, ja que hauria privat l'estat d'excel·lents reclutes, tant per a les legions com per a les tropes auxiliars. En aquestes circumstàncies no és d'estranyar que l'obra de romanització no fos mai completada a Dalmàcia. Tampoc la població de les ciutats arribà a estar acabament romanitzada, i molt menys la de llurs territoris. Per últim, moltes de les tribus no van ésser mai urbanitzades: seguiren sent allò que sempre havien estat i vivint a l'antiga usança. Impressions que condueixen a considerar que el món rural vegetava presoner de costums seculars, impermeable a tota transformació (...) Roma manifestava el seu domini, utilitzant al màxim la sensibilitat i les tradicions indígenes».

Pel que fa la península Ibèrica, la romanització fou entesa ben aviat com un procés, un període llarg de temps en què esdevenen els canvis culturals en la cultura ibèrica (cf. Sánchez Albornoz 1949).

Si aquest terme resulta molt més familiar per a l'arqueòleg i l'historiador, sembla que hauria d'haver certa unanimitat entre els usuaris sobre el seu abast i definició. Però no és així. Fa més de trenta anys, Balil (1963, p. 174) remarcava el seu caràcter equívoc, puix no era fàcil precisar què n'entenen els diferents investigadors i com, en ocasions, s'exigia d'Hispania fent-nos que no arribarem a produir-se ni tan sols a la pròpia Itàlia. Una crítica semblant és la de Benabou (1976, p. 369) quan el qualificava de terme imprecís, puix denominava a la vegada un *procés* i el seu *resultat*, els quals, en definitiva poden equiparar-se a «conquesta» i «colonització» (cf. Tarradell 1961, p. 325; Abadal 1967, p. 135). I és obvi que, com va assenyalar Balil (1963, p. 175), coneixem millor el *resultat* que el *procés*, quan -en paraules de Tarradell (1965, p. 116)- «poder seguir de prop com els íbers es transformen en llatins seria per a qualsevol persona interessada per la història un espectacle fascinant».

No falten definicions genèriques del que hom entén per romanització. Balil (1963, p. 174) hi entenia «l'assimilació, adaptació i identificació al gust i sentir romans, un «procés» la culminació del qual és la identitat entre el romà de Roma i el romà d'Hispania... Llengua, nom i vestuari poden considerar-se, com ja va advertir Estrabó (III, 2, 15), els "signes externs" d'aquest procés». En aquesta línia, per a Tarradell (1978, p. 216) «s'entén per romanització el procés que va anar transformant la societat indígena en una comunitat sota el patró llatí». No falten tampoc afirmacions curioses, com ara la del mateix Balil (1973) quan diu que els íbers van abandonar llurs poblats enlairats per la seua incomoditat.

Fatás (1973, p. 157 i ss.) va assenyalar la importància del registre arqueològic i de la numismàtica per a l'estudi del procés de romanització: les àmfores per a l'estudi del comerç i la ceràmica campaniana com a «fòssil director» del període. Els efectes d'aquest procés apareixen en època més avançada, des de mitjan segle I aE, i no acaben fins a més d'un segle després amb la generalització de la vida municipal, la concessió de la ciutadania, etc.

Blázquez (1975, pp. 18-21) va dedicar un breu capítol a les causes de la romanització. Després de recordar com tradicionalment (Mommsen, Rostovtzeff) s'ha considerat que Hispania fou la província més primerencament i profunda

romanitzada, sintetitza les causes que Pareti considera com a fonamentals en aquest procés:

- la presència de l'exèrcit romà;
- la creació, des de l'època dels Escipions, de centres itàlic i després de colònies;
- la concessió del dret de ciutadania, principalment per César;
- la construcció de vies;
- l'ús del llatí com a llengua oficial, primer parlat només en l'exèrcit i després per les classes cultes.

A aquestes causes, Blázquez afegeix:

- el comerç;
- la presència de tropes hispanes en els exèrcits romans;
- l'influx sobre els indígenes de les grans personalitats que estigueren a la península.

Blázquez considera que algunes d'aquestes causes, com ara la construcció de vies i l'ús del llatí, són efectes de la romanització i al mateix temps van contribuir a estendre-la. La romanització va començar per signes exteriors individuals, com viure a la manera dels romans i oblidar el propi idioma; hi va seguir l'obtenció del dret i la condició de ciutadania, «ja que la plenitud de la romanització implicava la possessió del *status* jurídic romà». Així, doncs, la romanització va portar la desaparició de la vida de tipus indígena, és a dir, el canvi de les velles estructures polítiques, socials i econòmiques dels pobles hispans per altres noves.

Recentment, Marín (1988) distingeix els motius i els resultats de l'activitat colonitzadora de Roma a la península Ibèrica en els segles II-I i les aportacions «itàliques» i «indígenes» en la creació de colònies i municipis.

5.3. El canvi cultural

Del que hem vist fins ara hom pot deduir que la romanització és un canvi cultural en profunditat. L'aculturació compta amb vells precedents a la península en els contactes que fenicis, grecs i púnics mantenen amb els íbers abans de la conquesta romana, però havia estat un procés no subjecte -excepte en períodes molt determinats- a mecanismes de dominació. Amb la conquesta romana s'introdueixen relacions de poder entre ambdues comunitats i s'obre un nou procés en què l'aculturació resulta forçada: és el període que hom denomina romanització, un veritable procés de canvi cultural.

Mentre que l'assimilació de determinats aspectes socioculturals, com ara la religió, les institucions o els costums són més difícils de percebre en el registre arqueològic, altres com l'escriptura, la circulació monetària, el mobiliari domèstic, algunes manifestacions artístiques, les tècniques constructives i l'urbanisme, poden analitzar-se mitjançant l'estudi de la cultura material. Tanmateix, fins i tot en aquests aspectes, la seua assimilació per part dels pobles íbers esdevingué de manera desigual i lenta, tal i com s'ha posat e relleu a Catalunya (*cf.* Balil 1955-56, p. 56; Miret *et alii* 1987; Nolla i Casas 1984, pp. 24-26).

La cultura ibèrica presenta, en el context cultural de l'Edat del Ferro europea, una problemàtica compartida per altres cultures sotmeses a intensos processos d'aculturació. Exposada a contactes culturals des de la mateixa època de la seua gestació, la interacció amb fenicis, púnics, grecs i itàlics fou una constant al llarg del seu procés evolutiu i, sens dubte, va suposar la incorporació al seu bagatge cultural d'importants avanços (Almagro 1983). Els contactes amb els grecs han estat objecte de particular atenció pels investigadors (*cf.* Olmos 1987; Rouillard 1991, p. 317 ss). La conquesta romana va suposar la intensificació d'aquesta interacció, però també l'inici d'un procés irreversible de pèrdua d'identitat que va culminar en un veritable fenomen de fagocitosi per part de la cultura del poble conqueridor, tal i com havia succeït en altres territoris.

El fet fonamental que intervingué en la transformació d'aquest procés fou l'establiment de relacions de poder entre ambdues cultures. El contacte cultural forçat per la conquesta va posar les bases per a la interacció, on els aspectes particulars de la cultura (subsistemes) van anar transformant-se fins a fer desaparèixer el conjunt (sistema), el qual fou substituït de forma progressiva pel dels conqueridors. A l'ocupació militar i l'organització subsegüent van succeir una sèrie de fets que, en part, comptaven amb precedents en l'evolució d'aquesta cultura. La dominació política i econòmica s'acompanya d'una dominació cultural, i el món ibèric es veu sotmés a les pressions d'una aculturació organitzada. Aquest procés segueix la estratègia de la uniformització: la implantació d'un mode de vida universal modelat a la imatge de Roma. Els mecanismes utilitzats pels conqueridors foren diversos, però tenen les seues bases en l'espessa malla urbana pre-existent que van ampliar i consolidar segons els seus interessos estratègics.

Paral·lelament al procés d'assimilació que experimenta la població indígena, els ocupants van anar teixint una superestructura político-econòmica amb la finalitat de fer possible l'explotació dels grans recursos del país. Darrere d'ambdues

esferes hi ha sens dubte una expressió social del canvi que -en la seua major part- se'ns escapa. Tanmateix, això no suposa l'existència d'una societat «ibero-romana» ben caracteritzada, sinó més bé de dos grups socials: l'hegemònic o dominant, regit per patrons aliens als indígenes, en què progressivament va integrant-se l'èlit social indígena; i l'indígena, segregat, sotmés al control del grup hegemònic, encara que regit per patrons propis en aspectes secundaris. Podem parlar, doncs, de l'existència de dos grups socials: de romans i íbers ja romanitzats i d'íbers que es troben en via d'ésser romans. L'administració romana distingia bé quina era l'estatut jurídic d'ambdós grups, per la qual cosa no hom pot parlar de «fusió» de societats. El grup hegemònic limita l'autogestió dels sotmesos mitjançant un estret marc jurídic. S'obre així un període de transició en què els trets autòctons van perdent-se i van essent substituïts pels del grup dominant. En tot allò que no és fonamental, regit encara per patrons propis, es dóna un fenomen de mestissatge: és una societat en vies de canvi.

A partir de les premisses teòriques elaborades per Clarke (1984), Alonso i Cerrilo (en premsa) han elaborat un model per a la realitat hispànica en el període de conquesta romana. El resultat de la intrusió romana sobre la població de base (Renfrew 1984, p. 46), seria l'existència de dues zones sobre les quals la influència romana hauria adoptat formes diferents: convergència i intrusió, amb una franja intermèdia de transformació paral·lela. En tota la façana mediterrània peninsular, on les cultures existents havien assolit un alt grau de complexitat social que hom pot qualificar de pre-estatal, ja existien les ciutats i s'havien produït contactes previs, en part comuns als que havien experimentat els mateixos romans, esdevé un procés de convergència en què l'únic que farà la potència intrusiva serà remodelar i aprofitar les bases existents per tal de produir la integració d'aquestes estructures socials. L'existència d'unes bases prèvies d'urbanització farà que no siga necessari el trencament del sistema d'assentaments, sinó que bastarà la simple modificació d'alguns dels nuclis que es dotaran de la maquinària administrativa necessària perquè servequen de centres nodals de la nova estructura. La resistència militar serà també menor o fins i tot inexistent. En la resta del territori peninsular amb un nivell inferior de desenvolupament, l'acció de Roma adoptaria la forma d'intrusió.

A l'hora d'intentar aprofundir en els mecanismes que intervenen en el procés i en la descripció de les manifestacions que palesen el seu avanç, tractarem per

separat les notícies que proporcionen les fonts i les que proporciona el registre arqueològic.

5.3.1. Les fonts

El contacte inicial dels pobles ibèrics amb els romans se situa en el context de les operacions militars de la II guerra púnica. Aquests ocupen el país amb la finalitat d'atacar la reraguarda dels cartaginesos que havien envaït Itàlia. Els indígenes són testimonis i víctimes involuntàries d'un enfrontament que només de manera immediata els podia interessar: la col·laboració amb el bàndol romà els permetia l'alliberament del jou púnic. Però inicialment els va convertir en enemics de l'invasor romà per la seua submissió als cartaginesos. L'actitud romana juga hàbilment amb l'amenaça i el reconeixement per tal d'atraure'ls al seu bàndol i restar aliats als púnics. El primer contacte dels Ilercavons amb els romans el descriu Polibi (III, 97, 6): «després d'intimidat les tribus iberes que habitaven vora el pas del riu, arribaren a la ciutat de Sagunt». La mera demostració de forces sembla que serveix, tant a púnics com a romans, per a evitar qualsevol resposta dels indígenes, els quals, davant la presència de grans exèrcits ben organitzats, devien sentir-se impotents.

Una de les primeres mostres d'aculturació que apareix esmentada en les fonts es manifesta justament en el terreny militar: en la segona sublevació d'Indíbil l'any 205, quan els Ilergets, els Ausetans i altres tres pobles aliats presenten batalla contra l'exèrcit romà, copien la seua formació militar amb tres cossos d'infanteria separats per amples passadissos que permetien l'avanç de la cavalleria (Livi XXIX, 2).

En general, l'actitud dels grups dirigents de les ètnies ibèriques envers els ocupants romans, una vegada sotmesos els darrers intents de rebel·lió de primeries del segle II, sembla que fou la d'adaptar-se a la cultura dominant. Cal recordar ací el «pensament nacionalista» d'Indíbil en la seua segona sublevació contra els romans (Livi XXIX, 1): l'alliberament d'Ibèria dels romans, una vegada vençuts els cartaginesos, permetria tornar als costums i als usos del seus pares. Ben diferent fou l'actitud de Belistages, cabdill dels Ilergets, alguns anys després amb la darrera rebel·lió dels íbers, quan envià legats a Cató demanant-li ajuda militar per defensar els seus *castella* (Livi XXXIV, 11). Els íbers aviat renunciaren a defensar un projecte autònom de *reafirmació nacional* front a l'ocupant, que podia traduir-se políticament com un desig d'independència, i optaren per defensar els privilegis

resultants de la seua inserció en la nova estructura sòcio-econòmica. Aquesta actitud degué condicionar sens dubte llurs manifestacions culturals. La manera de legitimar la seua posició fou abandonar les velles pautes i imitar el model hegemònic. La urgència en aconseguir aquesta legitimació i la llunyania del model a imitar són les causants de l'aparició de versions pobres, provincianes d'aquest, que serveixen així per realimentar i reafirmar el sistema.

En efecte, amb les gestes heroïques dels cabdills ilergets Indíbil i Mandoni i del turdetà *Culchas* en l'àrea ibèrica, i les hipotètiques repercussions en altres àrees com l'edetana, s'esgota la resistència «nacional», col·lectiva i conscient. Quan tornem a trobar participació activa de la població autòctona en conflictes armats serà ja per la seua implicació directa en les manifestacions de la guerra civil romana a Hispània, l'anomenada guerra sertoriana. No trobarem cap autor antic que parles de resistència organitzada i conscient per foragitar els romans (cf. Tarradell 1965, p. 16; Abadal 1967, p. 145; Benabou 1976, p. 367; Etienne *et alii* 1976, p. 95). No és estrany que, a la vista d'aquest panorama, alguns autors proposen de desterrar el mot *resistència* de la terminologia històrica d'aquest període (Etienne *et alii* 1976, p. 106; Blázquez 1985, p. 39) o substituir-lo pel de *persistència*, ja que no pot qualificar-se d'altra manera la continuïtat que s'observa en camps com la cultura, la religió i la llengua (Barroul 1976, pp. 404-405). Com assenyala Bastide (1972, p. 57), la resistència activa és un fenomen que, en general, només es dona al principi del procés aculturador, ja que si s'observa al final es tractaria més bé de *contraculturació*.

Figures individualitzables en aquest procés són els ostatics i els legats (cf. Balil 1956, p. 43). Ambdues entren en contacte directe amb l'invasor i tenen oportunitat de conèixer amb profunditat els seus costums, llengua i cultura. En el cas dels ostatics, normalment fills de les élites locals, la seua retenció durant un període de temps llarg pot comportar la seua reeducació segons els patrons culturals romans. Hi ha dos casos significatius: després de la segona rebel·lió dels Ilergets i d'altres pobles aliats l'any 205, una de les condicions imposades per Escipió és l'entrega d'ostaticos de 30 pobles, els quals no tornen a ésser esmentats per les fonts. El segon és l'esmentat quant Sertori reté a *Osca* els fills de les élites locals i crea la coneguda escola.

La figura dels reis/cabdills indígenes juga un paper fonamental en les relacions amb els romans en els primers anys de l'ocupació (Caro 1971; 1976, pp. 116-118, 135-137 i 158-159; López Domech 1986-87). Entre els Ilergets, Indíbil i

Mandoni fins a la derrota del 205 i més endavant Belistages quan la rebel·lió del 197-195; entre els Edetans, *Edesco*, i entre els Turdetans, *Culchas*, pertanyien a les seues respectives nissagues reials i les fonts els atribueixen el paper de caps militars, amb capacitat de convocar tropes.

Pel que fa a la població, un instrument fonamental d'integració fou l'exèrcit, amb les unitats d'auxiliars formades per indígenes (Balil 1956). Aquestes participen del costat de Roma en el procés de conquesta d'altres regions d'Hispania, se someten a la disciplina de l'exèrcit romà i aprenen llengua, usos i costums dels romans.

Aquest conjunt de factors va comportar l'aparició de nous mecanismes de promoció (servei militar) i de prestigi social (la llengua) que anaren substituint els trets d'identitat propis.

Els resultats d'aquest procés de transculturació producte de més d'un segle de dominació es manifesten de manera nítida amb la continuació a Hispania de la guerra civil. Sertori no acabdilla una rebel·lió de pobles indígenes descontents per l'opressió romana, no utilitza per servir als seus interessos les seues reivindicacions desoïdes any rere any per la llunyana Roma. La presa de postura de nombrosos pobles per Sertori, sobretot a la vall de l'Ebre, és un veritable posicionament davant un conflicte civil entre romans. Sertori no es presenta davant els indígenes com un anti-romà o un anti-patriota, sinó que ho fa com «més romà» que Sil·la i el seu partit (Mangas 1970, p. 507), i la seua «clientela» no el segueix per resistència a Roma, sinó per prosperar en el sistema romà, per ésser reconeguts com a romans: per una ferma i clara voluntat d'integració

En el context de la guerra civil, un passatge força conegut i interessant és quan Sertori reté els fills de les élites indígenes a *Oscà* en concepte d'ostatges (Plutarc *Sert.* 14, 3), i per justificar la seua acció disposa la fundació d'una escola d'inequívoca orientació hel·lenística: «els posà mestres de totes les ciències i professions gregues i romanes (...) en aparença els instruïa perquè en arribar a l'edat varonil participassen en el govern i en la magistratura». La satisfacció dels pares en veure que els seus fills tenien oportunitat de participar de la vida romana, que portaven la *toga praetexta*, estudiaven Gramàtica i Retòrica i rebien *bullae* d'or quan destacaven, és un bon exemple de l'atracció dels indígenes pels usos i costums dels romans i de la seua voluntat d'integració (Fatás 1973, p. 200).

Aquest procés de lenta transformació en les estructures polítiques i socials, en les formes d'intercanvi, en la ideologia i en la religió, és el que en conjunt cal

considerar com el canvi cultural que en un període de temps no molt superior a 150 anys va produir, en allò fonamental, la integració cultural en el món romà. A excepció de l'escassa informació que pot deduir-se de les notícies que proporcionen les fonts literàries, cal estudiar aquest canvi cultural a partir de les transformacions que experimenta la cultura material, els assentaments i el mobiliari que hi apareix.

5.3.2. El registre arqueològic

En buscar les manifestacions del procés de canvi cultural en el registre arqueològic, sense pretendre fer-ne un repàs exhaustiu i sistemàtic, tractarem de manera separada les relacionades amb els assentaments i aquelles que es donen en el material moble en general, de manera especial en les restes relacionades amb els intercanvis comercials i l'epigrafia.

5.3.2.1. Els assentaments

En aquest camp, un dels aspectes que més atrau l'atenció dels investigadors és el de la transformació de les ciutats. Admesa l'existència de diversos trets urbans en molts assentaments ibèrics (Bendala *et alii* 1988; Ruiz Rodríguez 1988), alguns autors s'han centrat en el desenvolupament de la ciutat en tant que pot ésser valorat com element catalitzador de les transformacions que conduïen a una economia agrària, esclavista dins un marc d'especialització regional creixent i de potenciació de l'intercanvi de mercat (Ruiz Rodríguez, Castro y Choclán 1992).

Però les transformacions derivades de la presència romana i de l'aplicació del seus models s'estenen també al món rural, on un dels indicadors més efectius és la presència de *uillae* (Ruiz Rodríguez i Molinos 1993, p. 277). A Catalunya, els estudis realitzats, tant en territori laietà (Prevosti 1981a i b; Biasot *et alii* 1984), com en territori cossetà (Miret, Sanmartí i Santacana 1988), permeten situar l'aparició de les primeres *uillae* a final del segle II. Aquest fet comporta un canvi econòmic important, l'aplicació d'un nou model d'explotació agrària: l'agricultura càmperola front a la de plantació. Més enllà de la problemàtica inherent a la definició del marc conceptual del mot *uilla*, la definició d'aquest tipus d'establiments s'expressa en el concepte d'autoabastiment i projecció mercantil.

En territori cossetà, un assentament de tamany mitjà com Alorda Park desapareix a final del segle II, mentre que altres menor encara perviuen. Cap a l'est, Adarró, el major centre de la zona es transforma en *uilla*, al temps que va sorgint

una sèrie de petits assentaments que acaben ocupant el pla i substituint la vella trama de petits nuclis ibèrics situats en vessant. Fins que acaba per imposar-se el sistema allí on és possible organitzar un model agrícola excedentari, el model dispers ibèric s'adequarà al nou model econòmic a partir del desmunt del model tan dens de poblats, que no és compatible amb la nova realitat, i articulant un doble sistema de petit assentament rural-*uillae* que, en opinió d'aquests autors, tendirà a ésser engolit per un model dominant de *uilla*.

En territori laietà, la situació canvia un poc, ja que, si bé el procés en el camps segueix unes pautes semblants, els assentaments ibèrics en altura, amb algunes excepcions que desapareixen a mitjan segle II (puig Castellar, castell Ruf), perduren fins a mitjan segle I i, en algun cas, fins a l'època augusta (turó de Can Olivé, turó de Mas Moscà, Burriac, etc).

Aquests autors oposen el model de poblats amb el de *uilla*, puix entenen que existeix una perfecta articulació, almenys en un primer moment, entre les *uillae* i els petits assentaments rurals. En aquest darrer cas, pel seu caràcter compensatori, però no així amb el primer (el dels poblats), pel factor competitiu en el pla de les funcions comercials o de serveis. En conseqüència, la fundació de ciutats romanes (*Baetulo, Iluro, Barcino*) fou l'única manera de provocar un col·lapse dels assentaments indígenes de primer i segon ordre, i la subsegüent despoblació.

Al País Valencià, Abad (1985, p. 342) ha assenyalat que, malgrat ésser un dels territoris de més primerenca ocupació, s'hi observa una clara continuïtat en la major part dels més importants assentaments indígenes (la moleta dels Frares, la torre de la Sal, Sagunt, la Carència, el tossal de Manises, l'alcúdia d'Elx, el Monastil, el castellar de Meca, etc). Aquest fet, però, no permet deduir una falsa imatge d'homogeneïtat: hi ha elements divergents, com ara la llarga sèrie d'assentaments edetans -amb el tossal de Sant Miquel al cap- que desapareixen o almenys experimenten una important recessió al principi del segle II, o la fundació de la primera colònia romana de *Valentia*.

L'únic territori estudiat en profunditat és el d'*Edeta*, a la comarca de Camp de Túria (Bernabeu, Bonet i Mata 1985, pp. 150-153; Bonet 1991 i 1992a; Bonet i Guérin 1989), on s'ha comprovat que amb l'inici de la romanització esdevé una transformació en el poblament que es manifesta en canvis significatius en el patró d'assentament: substitució dels jaciments de difícil accés i emmurallats per altres de fàcil accés i sense fortificació, tendència que sembla afectar en major mesura als assentaments de les dues categories inferiors: *oppida* petits, llogarets i talaies.

En l'àrea dominada per l'anomenat model nuclear dels *oppida* (Choclán i Castro 1987-87; Ruiz Rodríguez, Castro i Choclán 1992; Ruiz Rodríguez i Molinos 1993, pp. 278-279), la situació és ben diferent. Durant gran part del procés el sistema indígena sembla seguir vigent i es produeix una tendència constant, que es fa palesa després de la II guerra púnica, al despoblament de les grans unitats de *oppida*. Assentaments com el de Puente Tablas, i aparentment altres com Villagordo i Torrejón, situats tots en la mateixa zona, s'abandonen definitivament. En aquests casos podria tractar-se d'una immediata reacció després del conflicte en una zona que no degué ésser especialment favorable als interessos romans. Paral·lelament comencen a aparèixer alguns assentaments en pla i no fortificats, que aquests autors interpreten com un efecte polític de dispersió de l'aristocràcia gentilícia u que es constitueixen en grans aldees i en absolut en *uillae*, la presència de les quals és molt excepcional. Paral·lelament es constata una doble tendència: en el camp, a partir del segle II, i quasi des dels seus inicis, es produeix la colonització de noves zones, com el curs del riu San Juan, amb assentaments com Cabeza Baja de Encina Hermosa o Almenidilla, amb els cànons del models dels *oppida*, és a dir, sense assentaments rurals en pla.

5.3.2.2. El comerç

En els decennis següents a la conquesta, la República es beneficia considerablement de l'ocupació del territori d'una manera directa a través de les tributacions i de les exaccions abusives de governadors i publicans. Des de la fi de la segona guerra púnica, i sobretot a partir de l'aixafament de les rebel·lions dels pobles ibèrics, fins a l'època d'August, les relacions de dominació establertes per Roma comporten l'establiment d'una activitat comercial, en què la importació de vi italià assoleix un lloc privilegiat de quasi monopoli, un fet que es va reproduir posteriorment a la Gàl·lia a partir de la conquesta de la Transalpina (Laubehemier 1990, p. 39).

Amb la conquesta d'Hispania s'obre un mercat immens a la producció agrària itàlica i, consegüentment, va produir-se una intensificació del comerç marítim. Els romans, amb la conquesta de les províncies occidentals, provoquen l'aparició de nombrosos bevedors de vi nous (Tchernia 1986, p. 58), als quals se'ls dona satisfacció amb l'increment de la producció vitivinícola italiana. El consum de vi importat per les poblacions ibèriques de l'est peninsular no és un fenomen nou, puix hi ha precedents amb el vi massaliota, etrusc i potser sicilià amb

les més antigues de les àmfores greco-itàliques, però sempre amb un caràcter minoritari. La diferència rau en la progressiva massificació d'aquest consum al llarg del segle II, el qual deu estar induït, en bona part, pels hàbits dels conqueridors, puix els exèrcits romans van constituir indubtablement un bon mercat (*cf.* els campaments de *Numantia*). Cal pensar en un fenomen paral·lel al documentat a la Gàl·lia, on segon Posidoni als inicis del segle I aE. els rics bevien vi importat i els pobres cervesa del país. Almenys en part, el producte que s'intercanviava per vi era mà d'obra: un esclau per una àmfora (Tchernia 1986, pp. 88-90).

Acompanyant els importants carregaments de vi arriben a Hispània les ceràmica fines de taula envernissades de negre produïdes majoritàriament a la Campània. Aquestes, amb els envasos contenidors de vi, actuen com a veritables fòssils-guia per al període Ibèric Final. Però, mentre que les àmfores es valoren pel producte que contenen, la ceràmica de vernís negre s'adquireix pel seu valor intrínsec, per la seua qualitat tècnica i per la capacitat d'integració que representa: el vi i la copa, més enllà d'un líquid amb determinades propietats i del recipient amb què es veu, són els productes que fabriquen, usen i consumeixen els dominadors. Són sobre tot bens de prestigi: si hom no pot ésser com ells, almenys hom pot usar i consumir els mateixos productes que ells. Ambdós, vi i ceràmica, són, doncs, dos poderosos símbols d'emulació: més enllà del seu estricte i utilíssim valor cronològic, són els resorts d'un complex i eficaç mecanisme d'integració cultural.

L'augment dels intercanvis comercials amb Itàlia, amb l'arribada massiva de productes d'importació d'ús i de consum, juga un paper fonamental en les relacions econòmiques, tot i que no suposa més que un canvi quantitatiu en una llarga tradició comercial. En aquest aspecte també resulta important l'aparició de la moneda, utilitzada esporàdicament en èpoques anteriors. L'inici dels contactes comercials amb els romans comportarà, com pot comprovar-se en la major part dels *oppida*, la presència de les primeres monedes republicanes. Aquestes, si bé no eren desconegudes per als ibers (monedes gregues, massaliotes, emporitanes, gal·les i púniques), fins aleshores apareixen molt esporàdicament en els jaciments ibèrics.

La distribució i venda dels productes es va veure afavorida per la pacificació del país. Les necessitats estratègiques de control del territori i de recaptació d'impostos van permetre la millora i l'ampliació de la xarxa viària, la qual cosa facilitava igualment l'activitat comercial. D'altra banda, l'extensió de l'encunyació

de moneda amb metrologia romana en nombroses ciutats indígenes, posa en circulació un gran volum de numari que fa possible la generalització dels intercanvis monetaris i el control de l'economia. Tot plegat, l'ocupació romana sembla produir a partir de mitjan segle II un important creixement econòmic i possiblement demogràfic.

5.3.2.3. La vaixella ceràmica

Amb les importacions de vi comencen a arribar, també en línia amb una tradició ja secular, grans quantitats de ceràmica d'importació, sobretot de vaixella de taula. Com ha fet veure Bats (1988, pp. 228-234), donat que les produccions locals oferien tota la vaixella per a satisfer les necessitats del grup, les importacions serien perfectament inútils si a les necessitats primàries (consum) no s'afegiren les secundàries (prestigi), veritable porta oberta al procés d'aculturació. En la vaixella ceràmica hom pot veure un signe revelador, puix en tota societat -i en les primitives en particular- menjar i beure són actes que s'insereixen en un marc cultural i mític (ritual), amb els seus tabús i les seues obligacions: la cuina i la taula podrien ésser, en el procés d'aculturació, un dels elements més resistents. D'altra banda, en termes d'aculturació, una societat pot adoptar una ceràmica estrangera sense que això revele importants canvis socials interns, sinó simplement millors possibilitats d'intercanvis.

En els assentaments estudiats hom ha trobat, junt als contenidors de vi (les àmfores), un nombre important de vasos per a beure també d'importació, un servei de vaixella especialitzat i estranger. Com succeeix al migdia de francès, a partir del principi del segle II i fins als primers decennis de la segona meitat de l'I, la part essencial de la vaixella de taula es compon de les importacions campanianes que substitueixen progressivament la vaixella autòctona (Arcelin 1991, p. 227). La beguda i el recipient per a consumir-la passen a substituir -en una proporció difícil de determinar- sengles productes propis. Aquest fenomen no es nou en la cultura ibèrica: les àmfores massaliotes, etrusques, púniques i greco-itàliques, amb les corresponents vaixelles de taula, en són els precedents. La diferència amb aquestes, però, no sols és quantitativa (massificació), sinó també qualitativa: el comerç està controlat per una potència que a més a més ha ocupat el territori. Amb la conquesta romana, des del segle II les ceràmiques d'importació passen a ésser productes comercials per als consumidors indígenes. La seua importació se supedita sempre a la del vi, objecte d'intercanvi per excel·lència. Si bé és cert que,

pel que fa a la ceràmica, fins aleshores no havia existit un veritable mercat indígena, la pressió aculturadora a partir de la conquesta acabà per provocar-ne l'aparició. Conseqüència d'aquest fenomen fou la imitació d'algunes de les formes ceràmiques per part dels obradors indígenes.

La substitució dels productes propis pels dels conqueridors (forma ceràmica per forma, vi/cervesa per vi) és un primer pas en el procés de renúncia a la pròpia identitat, suposa el reconeixement de la superioritat dels productes dels conqueridors sobre el propi i contribueix a la dependència econòmica perquè pot suposar l'abandonament de la pròpia producció. Hom estableix d'aquesta forma uns llaços de dependència econòmica i cultural i unes categories ideològiques, en què, sens dubte, els productes d'importació (els dels conqueridors) se situen en primer lloc (sobre els propis) i assoleixen una forta càrrega de prestigi i de representació.

Però si el consum de vi «iguala» d'alguna manera conqueridors i conquistats, la manera d'efectuar-lo serveix per reproduir les categories. Les fonts contenen que alguns pobles, com ara el Celtes, no mesclaven el vi amb aigua a la manera grega. S'introduïa un hàbit (el consum de vi), però aquest adoptava una forma (vi sol) que permetia reproduir la diferència entre barbàrie i civilització. L'exportació d'un producte i de l'hàbit de consumir-lo acabava sent així un mecanisme de autoafirmació (de la cultura romana) i de discriminació (envers els conquerits).

L'apropiació d'aquests productes, encara que és un fet significatiu, no és un signe suficient d'apropiació cultural. Si en el cas dels vasos per a veure, la importació del producte de consum permet un lligam segur, la resta de la vaixel·la de taula (bols, escudelles, plats) resulta més problemàtica. Seguint Bats, convé fer dues precisions sobre la presència de recipients culinàries estrangers en un jaciment: 1) pot assenyalar la presència de població estrangera al si de la comunitat indígena; 2) hi ha una correlació possible però no necessària entre l'adopció d'una forma de recipient i l'adopció de la seua funció original: si amb una paella no arriben les receptes de cuina que la fan servir, la seua presència no suposa una ruptura en els costums tradicionals i la seua incidència en el món indígena és mínima com a element aculturador. Al migdia francès, l'aculturació alimentícia és un fenomen tardà i inacabat que sembla tan tributari de la proximitat geogràfica com de la freqüentació comercial.

D'altra banda, la façana mediterrània de la península Ibèrica es troba immersa en un domini culinari on intervenen l'oli, les pastes de cereals, els purés de lleguminoses, la carn i el peix, amb els recipients apropiats per amanir-los i guisar-los (*mortarium, olla, patina, caccabus*) i per menjar i beure (*lanx, patella, catinus, uas uinarium, lagona*). La penetració de la vaixel·la romana substitueix alguns dels elements existents en la ibèrica i en diversifica altres. Entre la ceràmica de cuina importada trobem *mortaria, patinae* (plates de vora bífida) i llurs *operculi*, a més d'altres no documentats entre els materials estudiats com *ollae* i *caccabi*.

Pel que fa al reflex dels canvis dels hàbits alimenticis en la composició de la vaixel·la, la primacia de la parella escudelles/vasos de beure comença a afeblir-se a Grècia continental des del segle IV (Bats 1988, p. 59) i, més tardanament, a Itàlia en el curs del segle II (*Ibid.*, p. 72). El segle II és un període xarnera per a la diversificació dels hàbits de taula en el món grec occidental. Les primeres transformacions s'inicien a *Olbia* en el segle III per l'augment del nombre de plats i de fonts, tendència que s'acrecienta molt sensiblement des de principi del segle següent (Bats 1988, pp. 203-205). Com ha demostrat Arcelin (1991, pp. 227-229) a *Glanum*, aquesta tendència també es documenta al migdia francès en els *oppida* indígenes: l'estudi per grups funcionals mostra que en el segle II plats i fonts suposen el 40% del servei de taula, un percentatge pròxim al d'*Olbia*, mentre que disminueixen els bols, com passa a La Cloche, Marduel, etc. Pel que fa a la vaixel·la de cuina, mentre que en el món grec -on està ben definida des de final del segle V- les pràctiques de la taula evolucionen a partir de final del segle IV i sobretot en el III, la Itàlia romana segueix molt més temps fidel a una alimentació tradicional a base de bollits (André 1981, pp. 60-62) amb l'ús exclusiu de l'*olla*, i no evoluciona fins als segles III-II amb l'adopció de la *patina*, lligada al desenvolupament de la panaderia (*Ibid.*, pp. 65-70); el *caccabus* va començar a utilitzar-se tímidament a partir del segle II.

En conclusió, en el conjunt de la ceràmica d'importació la vaixel·la de taula penetra de manera generalitzada entre la població indígena, per la forta càrrega ideològica que comporta el seu ús (prestigi), mentre que la ceràmica de cuina té una acceptació molt més restringida: només alguns *mortaria* i *patinae* s'han trobat en escassos assentaments, mentre que *ollae* i *caccabi* estan completament absents. D'aquesta manera, la substitució de recipients directament relacionats amb la preparació del menjar, que pot suposar un canvi en els hàbits culinaris, és mínima i es redueix a la sola presència de *patinae*, utilitzades per a la preparació d'estofats de

peix i de guisats. Aquest fet, però, pot explicar-se en part per la identitat de funcions entre recipients semblants de la vaixel·la ibèrica: és probable un cert grau de convergència entre ambdues tradicions culinàries. La menor permeabilitat de la vaixel·la de cuina als canvis culturals pot obeir a dues causes: a la seua escassa càrrega ideològica (no s'exhibeix) i a la major resistència dels hàbits culinaris.

La massiva importació de vi i de vaixel·la de taula i de cuina, però, no són més que alguns dels mecanismes actius en el procés d'aculturació que produirà el procés de desintegració del sistema cultural ibèric, al mateix temps que l'assimilació del sistema cultural dominant en el Mediterrani per part de sectors cada vegada més amples de població.

5.3.2.4. Epigrafia i llengua

En aquest camp, on la utilització de l'escriptura està documentada almenys a partir del segle IV i es considera una manifestació pròpia de la cultura ibèrica, la discussió a nivell local gira al voltant de la datació dels epígrafs funeraris (cf. Oliver i Macián 1980, pp. 122-126; Oliver 1981, pp. 248-250; Oliver 1985a, p. 37; Arasa 1987b, p. 130; Arasa 1989, pp. 96-99; Oliver 1990a, pp. 85-87; Oliver 1994, p. 146). Es tracta de les esteles epigràfiques, en ocasions decorades amb motius en relleu, que constitueixen una de les manifestacions escriptuàries més importants de la cultura ibèrica. Es mantenen dues tesis: una que podem anomenar «indigenista» que accepta amb matisos la influència romana, i una altra que podem anomenar «romanista» que supedita la seua aparició a la influència romana.

Hem assenyalat la presència de diversos jaciments en què han aparegut inscripcions ibèriques (fig. 8), als quals caldria afegir altres monuments epigràfics sense context o reaprofitats en construccions posteriors: els n° I.9 (amb dubtes), I.22 i I.41 en contextos ibèrics; el n° I.53 en un context poc precís que pot ésser ibèric o alto-imperial; el n° II.111, fora de context però possiblement relacionat amb un assentament alto-imperial; i els n° I.10 i I.52 sense context. En el seu estudi convé distingir diferents aspectes que desenvoluparem de manera individualitzada: morfologia i decoració, paleografia, contingut, cronologia i difusió.

5.3.2.4.1. Morfologia i decoració: la forma del suport pot relacionar-se *grosso modo* amb les esteles funeràries romanes. Es tracta d'una forma que requereix poca elaboració: desenvolupament vertical, acabament arrodonit en l'extrem superior i

preparació del camp epigràfic, normalment amb una cartela delimitant el text. D'altra banda, la presència de determinats motius decoratius, com ara les llances, sobretot en grups ben localitzats geogràficament com el del Baix Aragó, i fins i tot les formes peculiars que adopten algunes carteles quan falten altres motius, no poden relacionar-se amb la influència romana i han de considerar-se com una manifestació iconogràfica indígena.

D'altra banda, la proximitat formal, l'*ordinatio* i la tècnica d'incisió revelen en alguns casos un evident contacte amb l'ambient epigràfic romà, fins al punt que permet parlar de «epigrafia ibèrica sobre suports típicament romans» (Mayer i Velaza 1993). Aquests autors han destacat un fet interessant: la presència de suports diferents de l'estela en els nuclis de romanització antiga, front a l'absència en les zones rurals o no urbanitzades on són presents les esteles o cipus. Aquesta desigual distribució, que possiblement puga matisar-se, pot ésser objecte de diferents interpretacions, però sembla raonable considerar que si l'estela com a suport epigràfic s'introdueix per influència romana, hauria d'ésser en contextos urbans on primer es manifestàs i no en el món rural, més retardatari en el procés d'emulació. No és inversemblant una interpretació contrària: pot tractar-se d'una manifestació autòctona que amb la romanització es veu progressivament reduïda a ambients rurals, allunyats dels grans focus d'aculturació que són les ciutats. L'estela com a suport artístic amb una funció possiblement funerària és coneguda en el món ibèric almenys des del segle V (cf. Morote 1981), encara que no és segura la seua utilització com a suport epigràfic amb anterioritat a l'època romana. Tal vegada amb la generalització de l'ús de l'escriptura ibèrica que es dona en els segles II-I, els textos funeraris s'incorporen a un tipus de suport ja conegut. Les millors expressions d'aquest fenomen són les pròpies de les élites locals en ambients rurals. Amb el temps, la consumació del procés de substitució lingüística i els canvis formals dels suports segons l'emulació dels models romans -entre els quals també figurava l'estela-, portaran a l'eclosió de l'epigrafia llatina en el segle I dE.

5.3.2.4.2. Paleografia: la regularització dels signes que caracteritza les inscripcions sobre pedra s'ha interpretat com un tret originat en la influència de l'alfabet monetal (cf. Maluquer 1968, p. 67). D'altra banda, Siles (1986, pp. 21 i 39) ha assenyalat que les modificacions experimentades pel sistema d'escriptura ibèric es manifesten en l'aproximació de les grafies indígenes a les lletres capitals

romanes, com un primer pas cap a la «llatinització gràfica», amb *Emporiae* i *Saguntum* com a casos paradigmàtics, però també en la tendència cap a una escriptura orientada cada vegada més envers la representació gràfica alfabètica i el progressiu abandonament del sil·labisme.

5.3.2.4.3. Contingut: alguns autors han assenyalat que la informació proporcionada pels textos ibèrics de caràcter funerari no deu ésser molt diferent de la que hom troba als epígrafs funeraris llatins (cf. Untermann 1980, p. 111 ss; 1984, pp. 111-115; 1990, 192-194; Siles 1986, pp. 40-42). El procés de llatinització hauria introduït progressivament l'estil formular romà. Els formularis continguts en els textos ibèrics i llatins poden ésser, en esquema, prou semblants (nom, filiació, dedicant, edat, etc); per la mateixa raó, els textos ibèrics poden aparèixer incomplets, com de vegades passa amb els romans, cosa que explicaria la falta de regularització. La presència d'antropònims acompanyats d'altres termes, de determinats sufixos o de marques, dóna suport a aquesta interpretació. En aquesta línia, Velaza (en premsa a) ha proposat la identificació del terme ibèric *eban* amb la filiació (= *filius*). Aquest mateix autor ha proposat, per a la inscripció de Civit (Tarragona), una estructura formular típicament romana formada pel nom del difunt, la filiació, l'edat, el parentesc i el nom de la dedicant (Velaza 1993, pp. 161-165). D'altra banda, l'existència de textos bilingües amb correspondències semàntiques entre termes ibèrics i llatins (cf. *areteki = heic situs est; tebanen = coerauit*), aquestes darreres amb grafies arcaïques, aproxima cronològicament ambdues formes d'expressió escrita.

L'altra expressió del procés de llatinització és l'aparició de noms romans en inscripcions ibèriques, tant sobre ceràmica (Siles 1981), com sobre paviments d'*opus signinum*: La Caridad (Caminreal, Terol) (Vicente *et alii* 1986; 1989, pp. 23-27; 1991 i 1993; Untermann 1990, p. 341; Pérez Vilatela 1992; Silgo 1993; Velaza, en premsa b) i Andelos (Mendigorría, Navarra) (Mezquíriz 1992; Silgo 1993): *Likine, Cai, Luci, Tiberi*.

5.3.2.4.4. Cronologia: la problemàtica de la seua datació deriva, fonamentalment, del fet que en la major part es tracta de troballes amb contextos arqueològics poc clars. Maluquer (1968, p. 67) data aquesta esteles en els segles II-I, però apunta la possibilitat que algunes podrien datar-se en època imperial. En el seu estudi de les esteles decorades dels convents Cesaraugustà i Cluniense,

Marco (1978, p. 91) les data entre el segle II i la primera meitat de l'I. Al seu torn, Martín-Bueno i Pellicer (1979-80, p. 419) daten els exemplars de Casp, del grup del Baix Aragó, en el primer terç del segle II, i relacionen la seua aparició amb la presència romana; per aquests autors, la mentalitat que provoca la utilització de l'escriptura i del relleu en les esteles ibèriques és la mateixa. Darrerament, Mayer i Velaza (1993, p. 676; Velaza 1993) han proposat una datació des de final del segle II fins a l'època d'August, en considerar el suport, l'*ordinatio* i la tècnica d'incisió.

D'altra banda, la influència llatina, tant en la regularització dels signes com en la incorporació de l'estil formular, data aquests textos forçosament en època romana. Però aquesta relació de dependència de l'epigrafia funerària ibèrica respecte a la llatina ha de matisar-se, ja que aquesta darrera és pràcticament inexistent en època republicana a Hispània i no es generalitza fins al segle I dE, per la qual cosa caldria admetre que la ibèrica, o és d'època imperial i contemporània de la llatina, o és d'època republicana i anterior a la llatina, la seua suposada inspiradora. Si atribuïm a l'epigrafia ibèrica una cronologia tardo-republicana, falten els models romans.

Creiem, però, que hi ha elements suficients per plantejar una eixida a l'atzucat que suposa la hipòtesi reduccionista que pretén explicar la seua presència només a partir del procés d'emulació. Aquests s'insereixen en un fet indubtable: l'existència d'un important corrent escriptuari en la baixa època Ibèrica que arranca almenys des de la darrerria del segle III, segons demostren les encunyacions de seques com *Saiti* i *Arse*. Els lletrers pintats en els vasos del tossal de Sant Miquel, anteriors al principi del segle II, són una altra expressió de l'auge d'aquest corrent (Bonet 1993), que continua en aquest període amb les inscripcions sobre ceràmica (grafits sobre ceràmica campaniana i segells en produccions ceràmiques que imiten formes romanes, com ara els *mortaria* del tipus Azaila i algunes àmfores) i perdura almenys fins al segle I dE amb els grafits sobre ceràmica TS. Les *tabulae* de bronze, probablement una expressió paral·lela dels decrets i sentències jurídiques romanes en aquest mateix suport, com ara el Bronze de *Lascuta* amb un decret del 189 aE o la *Tabula Contrebiensis* amb una sentència del 87 aE, de les quals tenim una mostra en la petita *tabula* de Sant Antoni (Betxí), es daten en els segles II-I. Una altra de les manifestacions escriptuàries ibèriques adopta també una expressió indubtablement romana: les inscripcions musivàries sobre paviments d'*opus signinum*, de les quals, almenys la de La Caridad, ha de datar-se abans de la destrucció del jaciment cap al 75/72.

L'aparició de les esteles funeràries ha de posar-se en relació necessàriament amb aquestes expressions escriptuàries que en part són mostra de la influència romana i, en part, responen a la continuació d'una tradició pròpia. En conjunt evidencien un important auge de l'epigrafia ibèrica que esdevé en els dos darrers segles de vida d'aquesta cultura, sota la dominació d'una potència estrangera. En conseqüència, creiem que les esteles han de datar-se entre els segles II aE i I dE, amb un moment d'aparició anterior a la generalització de les manifestacions de l'epigrafia funerària llatina, com una mostra de l'expressió escriptuària aplicada al món funerari tardo-ibèric que pot haver perdurat en els primers decennis de l'època imperial. Aquest pot ésser el cas d'algunes esteles, com ara les dels Vinyets (Canet lo Roig), que poden estar relacionades amb jaciments alt-imperials.

5.3.2.4.5. **Distribució:** Per a Oliver l'aparició d'inscripcions ibèriques al nord del riu Millars és conseqüència d'una major reticència dels Ilercavons a la romanització, mentre que la major concentració d'epígrafs llatins al sud d'aquest riu prova la major receptivitat dels Edetans a la influència romana; la zona nord es romanitza més tardanament, mentre que la sud, més pròxima a *Saguntum*, assimila més ràpidament i intensa les influències romanes. Aquest plantejament, que l'autor situa en un context cultural diferenciat per a ambdós pobles, en part producte de diferents influxos colonials, es contradiu amb el fet que les esteles ibèriques apareixen en una àmplia zona que s'estén almenys des de Vic fins a Llíria i des de Binéfar fins a Sinarcas. En el territori estudiat es dona una major concentració al nord del riu Millars, en zona ilercavona, però no hom pot ignorar el fet que *Saguntum*, en plena *Edetania*, és un important focus epigràfic en llengua ibèrica, amb almenys 16 textos sobre pedra (Untermann 1990, F.11.1-F.11.16). La difusió d'aquest tipus de manifestacions escriptuàries, tot considerant els buits atribuïbles a l'atzar de les troballes, creiem que no permet la seua consideració com un tret cultural diferenciador entre ètnies. Si hom pot establir alguns tipus de caracterització a partir de la seua difusió, aquesta ha de ésser òbviamment supraètnica, de tipus regional, donada l'extensió de l'àrea on apareixen: la meitat septentrional de la façana mediterrània de la península Ibèrica.

Al nostre parer no sembla haver cap argument contrari a la utilització d'inscripcions ibèriques per a senyalar la presència d'incineracions, com una manifestació cultural autòctona pròpia de la baixa època ibèrica. L'aparició de l'epigrafia funerària ibèrica pot tenir el seu origen en estímuls culturals produïts en

el procés de contacte entre ibèrics i romans, originada a partir de la regularització de l'alfabet ibèric després de la conquesta romana, però desenvolupada com una manifestació autòctona, enquadrada en una tradició artística i escriptuària pròpia. La seua presència en un jaciment, doncs, permet aproximar una datació en aquesta època.

I. El poblament ibero-romà

1. Les fonts literàries

Les notícies que proporcionen les fonts literàries gregues i romanes sobre el territori estudiat són, en general, ben escasses. La inexistència de nuclis de població importants en el territori que s'estén entre les ciutats de *Dertosa* i *Saguntum*, circumstància que pot deduir-se de l'anàlisi realitzat, féu que els autors antics passassen sovint en llurs descripcions d'una ciutat a l'altra sense fer cap comentari o només donassen referències poc concretes.

Per tal d'oferir un recull complet de les escasses mencions dels pobles, localitats i accidents geogràfics que poden reduir-se amb aproximació a aquest tram de la costa valenciana, inclourem també les fonts anteriors a la segona guerra púnica, i deixarem per al capítol corresponent de la tercera part les referències específiques d'època imperial. Amb això pretenem, fonamentalment, intentar restituir una mínima «geografia» del territori en època ibèrica que, almenys en part, deu correspondre a aquest primer període de la presència romana. La inclusió de fonts antigues, com ara l'*Ora Maritima* de *R. Festus Avienus* i els fragments d'Hecateu, es justifica perquè alguns dels accidents geogràfics o de les localitats esmentades apareixen en fonts d'època romana i poden haver perdurat fins al final de l'època ibèrica. Hem preferit, doncs, reunir totes les notícies i analitzar les diferents propostes d'interpretació que hom ha realitzat, sense entrar en qüestions clarament alienes al tema que ens ocupa, per tal de veure fins a quin punt és possible avançar en la reducció dels topònims que aparentment corresponen al tram septentrional de la costa valenciana (fig. 9).

Reproduïm els textos de les edicions esmentades en l'apartat de fonts de la bibliografia on, sempre que ha estat possible, figura una edició traduïda; en els casos que no hem pogut comptar amb aquesta, hem gosat de fer-ne una. Només en el cas d'algun dubte puntual sobre algun mot, fem referència a altres edicions o a les versions de diferents manuscrits.

1.1. Anteriors a la segona guerra púnica

1.1.1. RUFUS FESTUS AVIENUS, *Ora maritima* 489-492

(...) *Post Crabasiae iugum*
490 *procedit alte, ac nuda litorum iacent*
ad usque cassae Cherronessi terminos.
Palus per illa Naccararum extenditur;
hoc nomen isti nam paludi mos dedit:
stagni medio parua surgit insula
495 *ferax olivi, et hinc Mineruae stat sacra.*
Fuere propter ciuitates plurimae:
quippe hic Hylactes, Hystra, Sarna et nobiles
Tyrychae steterē. (...)

«(...) Després s'eleva l'alt cim de Crabàsia i continua un litoral nu fins als confins de la deserta península. Per allí s'estén la llacuna dels Naccararas, puix tal nom va donar el costum a aquesta llacuna, sorgint enmig d'ella una petita illa, fèrtil en ullastres i per això consagrada a Minerva. Prop hi hagué nombroses ciutats, ja que aquí estigueren Hilactes, Histra, Sarna i la noble Tiricas (...)».

En aquests versos apareixen una sèrie de referències geogràfiques de la costa (un cim anomenat Crabàsia, una península i una llacuna anomenada dels Naccararas amb una illa enmig) i tres noms de localitats que, a grans trets, poden situar-se en el tram septentrional del litoral valencià. Malgrat la nul·la credibilitat que Llobregat (1980, pp. 15-16) dóna a aquest autor, creiem -en línia amb altres investigadors- que pot ésser una font útil per al coneixement de la península Ibèrica en el segle VI. Passem a analitzar, doncs, cadascuna d'aquestes referències geogràfiques i topònims.

Crabasiae iugum

Hecateu de Milet: *Κραβασία πόλις*

Deu ésser el mateix topònim que menciona Hecateu de Milet (FGH 1 F46) (Tovar 1989, p. 290). En el vers 489 de l'*Ora* el topònim va acompanyat de la referència orogràfica *iugum* (cim) (*ThLL* VII 2, s. u. «Iugum», col. 643). Deu

tractar-se d'un cap o d'un cim pròxim a la costa -on o prop del qual potser hi havia una població- que devia ésser una referència orogràfica important per a la navegació de cabotatge. Segons Schulten (FHA I, 1955, pp. 133 i 188; 1959, p. 329), el topònim és de procedència oriental i té sengles paral·lels en una vila homònima citada per Ptolemeu (4, 3, 10) prop d'Hadrumet i en el riu *Crabra* que hi ha prop de *Tusculum*. Altres autors, com Hübner (RE IV, 2, col. 1680, *s. u.* «Crabasia») i Fernández Nieto (1968-69, p. 125), creuen que és ibèric. Altrament, Jacob (1985, pp. 263-264) assenyala que deriva del grec κράβοϛ (Chantraine 1968, I, p. 575, *s. u.* «Κραβύζος»; II, p. 621, *s. u.* «Λάρος») que, amb el significat de gavina, permetria pensar que es tractava de la denominació que els marins grecs donaven a la població indígena («vila de les gavines»). Tanmateix, aquesta interpretació és improbable, ja que, com el mateix Chantraine assenyala, aquesta etimologia és molt hipotètica. Creiem, doncs, que resulta més probable un origen ibèric per a aquest topònim. D'altra banda, cal recordar l'existència del prefix *kra[u]-* en indoeuropeu (Pokorny 1959, pp. 616-617).

Quant a les propostes de reducció, Escolano (1611, col. 638), a qui segueix Hübner (*op. cit.*), interpreta que es tracta del cap d'Orpesa. Cortés (1836, III, p. 51) creu que és la serra d'Irta. Blázquez y Delgado-Aguilera (1894, p. 394) la identifica inicialment amb la serra del Desert de les Palmes, i més endavant (1923, p. 111) amb el cap d'Orpesa. Schulten (*op. cit.*) creu que es tracta de la muntanya del castell de Sagunt. Beltrán Villagrasa (1942, p. 8) el situa més al nord, als caps d'Orpesa o Peníscola. Gómez Serrano (1953, p. 78) creu que es tracta del cabés del Puig. Fernández Nieto (1968-69, p. 129) proposa el castell d'Almenara, mentre que altres autors, com ara Uroz (1983, p. 12), no se'n defineixen per cap. Jacob (1989, p. 15) segueix l'opinió de Schulten, però creu que el sobrenom devia aplicar-se més bé al port. Recentment, diversos autors han posat de relleu aquesta diversitat d'opinions (Abad 1992, p. 156; THA I, pp. 138-139).

La reducció a Sagunt compta amb l'obstacle que aquest topònim no es correspon amb cap dels dos noms de la ciutat que coneixem per les fonts literàries i epigràfiques (*Arse-Saguntum*) (*cf.* Alvar 1994, p. 15), però podria ésser un topònim anterior a l'ús general d'aquests. Si no fos així, caldria admetre que Sagunt és ignorada pel periple. Que *Crabasia* era un lloc habitat ho confirma el fet que Hecateu l'esmenta amb terme *polis*.

Al nord de Cullera la costa valenciana es torna molt recta i els accidents d'importància per a la navegació són escassos. Si interpretem que es tracta d'un

cap, hi ha el poc pronunciat format en la desembocadura del riu Millars i els més prominents d'Orpesa i Cap-i-corp; si a més d'ésser un cap ha d'ésser un lloc elevat, només queda el segon. Per la seua llunyania a la costa les muntanyes de Sagunt i d'Almenara mai no han estat un cap: aquestes serien opcions a tenir en compte només si interpretem que no té per què ésser necessàriament un cap i pot tractar-se simplement d'una muntanya pròxima al litoral utilitzada com a punt de referència pels navegants. La interpretació de Jacob que el sobrenom de «vila de les gavines» s'aplicaria al port, mentre que per a explicar el *iugum* caldria recórrer al tossal del castell de Sagunt, no sembla molt convincent.

CHERRONESSI: des del cap *Crabasia* i en direcció nord s'estén la costa *ad usque cassae Cherronessi terminos*. Aquest és un mot grec que significa «quasi illa» (Chantraine 1968, II, p. 1255, *s. u.* «Χέρσος»), amb la grafia pròpia de la variant àtica. Per a Treidler (RE, Sup. IX, cols. 1899-1911, *s. u.* «Iberia»), cal descartar la seua identificació amb la *Querrónesos* esmentada per Esteve de Bizanci en un fragment d'Hecateu de Milet (Jacoby 48), segons defenia Schulten (1955, FHA I, 188), ja que aquesta es refereix de manera genèrica a Ibèria. En la primera edició del primer volum de les *Fontes*, Schulten (1922, FHA I, pp. 72 i 120) transcriu *cassae Cherronesi*, com la resta d'editors, on el primer mot seria un adjectiu («la deserta península»), mentre que en la segona edició (Schulten 1955, FHA I, p. 134) restitueix *Onussae Cherronesi* («sembla que en lloc de *cassae* s'ha d'escriure *onussae*). Per a Tovar (1989, pp. 290-291), la lliçó *ad usque cassa Cherronesi terminos* no té sentit, puix considera *cassa* un neutre plural que difícilment podria anar-hi substantivat, mentre que *ad usque* té ja el seu complement en *terminos*. Tanmateix, Schulten restitueix *Onussae* en lloc de *cassae*, en genitiu, per la qual cosa cal entendre que aquest deu ésser un adjectiu referit a *Cherronesi*. Recentment, Alvar (1994, p. 15; THA I, p. 139) ha assenyalat que la forma *Cherronesi* respon a una correcció de Schulten sobre la literal *Herronesi* per tal d'aproximar-la al topònim transmés per Estrabó; afegeix també que, com en el cas del topònim anterior, no sabem realment de què es tracta: pot ésser una ciutat abandonada o un lloc no habitat.

Pel que fa a la reducció, hi ha una opinió quasi unànime que es tracta de Peníscola. Un dels primers autors en afirmar-ho fou Escolano (1611, p. 79), que -en línia amb una tradició erudita anterior- assenyala que el topònim actual deriva de la traducció llatina del mot grec. Aquesta opinió la segueixen Diago (1613, p.

13), Cortés (1836, II, p. 357) i diversos autors posteriors (Balbás 1887, p. 21; Fita 1879, p. 53; Cuveiro 1891, p. 238; Blázquez 1894, p. 395; 1923, p. 111; Bayerri 1948, p. 675). D'altra banda, Hübner (RE III, 2, col. 2270, *s. u.* «Cherrónesos») interpreta que no té per què ésser el nom d'una ciutat i l'identifica amb el delta de l'Ebre. Schulten (1922) va mantenir inicialment aquesta mateixa reducció, puix considerava Orpesa i Peníscola accidents massa petits, però més endavant (1955) segueix la reducció tradicional a Peníscola, postura que va mantenir en altres publicacions (Schulten 1952, FHA VI, p. 233; 1959, pp. 328-329), on resalta les qualitats d'aquest tòmbol com a possible emplaçament d'una factoria de navegants, tan semblant a d'altres assentaments grecs (i fenicis) del Mediterrani i de la mar Negra. Les qualitats d'aquest penyal per a l'ocupació humana han estat remarcades per diversos autors (Pla, *GERV*, 8, p. 243, *s. u.* «Peñíscola»; i Meseguer 1980, pp. 53-54). En aquesta mateixa línia se situa l'opinió de Gómez Serrano (1953, p. 79). També Fernández Nieto (1968-69, p. 127) reconeix -encara que no expressament- la reducció a Peníscola. Igualment ho ha fet Pla (1980, p. 198).

Contràriament, Jacob (1985, pp. 259-260) redueix *Cherrónesos* a Cullera, localitat on també situa *Sicana*, puix creu que en les fonts d'Aviè es juxtaposen dues descripcions de la costa, una en sentit S-N i l'altra en sentit N-S, cosa que explicaria l'aparició d'una doble toponímia que l'autor estén a altres casos (*Tyris = Tyrichae*) i també la menció del *Palus Naccararum* després de *Crabasia*. Aquesta interpretació, criticada per Pena (1989, p. 21), força en extrem la coherència interna de les fonts utilitzades per a la confecció del poema. Sobre aquesta qüestió, Balboa (1992, pp. 371-372) ha posat de relleu que en l'*Ora marítima* es veu una descripció linial rígida, determinada i amb una estructura visible que palesa la forma del periple.

D'altra banda, Oliver (1991a, p. 87; 1993, pp. 234-235) ha assenyalat que s'ha de tenir en compte l'evolució històrica de la costa en plantejar-se l'estudi de la toponímia antiga; d'aquesta manera, veu un problema en la seua reducció a partir del topònim, ja que considera que en l'antiguitat Peníscola devia ésser una illa en lloc d'una península; així mateix, recorda l'existència d'altres accidents de la costa de característiques semblants (la punta de les Llances i Orpesa la Vella), on s'han trobat ceràmiques ibèriques que permeten fer propostes de reducció tan versemblants com aquella.

La lectura del mot que precedeix *Cherronessi* resulta de gran transcendència per a la interpretació, puix si es tracta de *cassa* ens trobem amb un adjectiu referit a aquest substantiu, mentre que si llegim *Onussa* ens trobem amb un topònim que és citat més endavant per Livi en el context de la segona guerra púnica (cf. 1.2.2.). Resta encara una altra possibilitat: que es tracte de l'adjectiu *cascae* («antic, venerable»), llició defensada per algun editor (Holder 1965, p. 162).

Deixarem, però, l'estudi d'aquest segon topònim per a més endavant i ens centrarem ara en la identificació d'aquesta «península». La posterior menció d'Estrabó d'una localitat amb aquest topònim (cf. 1.4.1.) permet suposar que devia tractar-se de la mateixa que apareix a l'*Ora Maritima* i així ho admet la historiografia. El poema expressa clarament que des de *Crabasia* segueix el litoral nu fins a *Cherronesus*: sembla tractar-se de dos accidents de la costa (cap o penyasegat el primer i península el segon), enmig dels quals s'estén un tram de costa deshabitada. La descripció s'ajusta a un paisatge costaner com el comprés entre el cap d'Orpesa i el tòmbol de Peníscola. En qualsevol cas, la reducció de *Cherronesus* al tòmbol de Peníscola creiem que és prou segura, puix no hi ha un altre accident semblant en tota la costa.

PALUS NACCARARUM: després de descriure la costa entre el *Crabasiae iugum* i *Cherronesus*, el text diu que *per illa* (per aquella costa) s'estén la llacuna dels Naccararas. La referència és ambigua i pot interpretar-se literalment com que la llacuna es troba entre els altres dos accidents (cap i península), o de manera més laxa i suposar que es tracta tan sols d'una aproximació.

Quant a la reducció, la mateixa tradició que situa *Cherronesus* a Peníscola identifica aquesta llacuna amb l'albufera de la ribera de Cabanes. De nou és Escolano (1611, cols. 646-647), a qui segueix Diago (1613, p. 44), el que ho planteja primerament; els segueixen Cortés (1836, III, p. 275) i Blázquez (1894, p. 394; 1924, p. 111). Berthelot (1934, p. 106) la situa encara més al nord, als Alfacs, al delta de l'Ebre. Gómez Serrano (1953, pp. 83-84) la situa entre Càlig i Benicarló. Schulten (1922, FHA I, pp. 120-121; 1955, FHA I, p. 134; 1963, p. 116), a qui segueix Uroz (1983, p. 12), la redueix a l'Albufera, mentre que l'illa consagrada a Minerva seria la del Palmar. Alcina (1950, p. 99), a qui segueixen Fernández Nieto (1968-69, pp. 128-129) i Pla (1980, p. 201), proposen els Estanys d'Almenara. El passatge de Polibi que menciona un santuari d'Afrodita prop de Sagunt vindria a confirmar-ho (cf. 1.2.4.), ja que aquest es podria

identificar amb l'illa consagrada a Minerva. Oliver (1991, p. 87; 1993, p. 235) ha plantejat la dificultat de qualsevol reducció pel fet que les marjals són abundants en tota la costa. Darrerament, s'ha proposat la seua reducció al pla de Vinaròs, en una agosarada hipòtesi que el suposa una llacuna colmatada de la qual sobreeixirien els puigs com a illes (THA I, pp. 139-140).

Les propostes de reducció del *Crabasiae iugum* esmentades per la bibliografia tenen l'inconvenient que són incompatibles amb la reducció del *palus Naccararum* a l'Albufera, si hom segueix un estricte ordre descriptiu de S a N. Al respecte, Uroz (*op. cit.*) planteja que aquest aparent desordre no és més que un descuit de l'autor.

Al nord del riu Xúquer les llacunes litorals són nombroses, però entre totes l'Albufera destaca per la seua extensió i a més compta amb l'illa del Palmar, però té l'inconvenient que es troba lluny de qualsevol accident destacat de la costa, excepte Cullera. Més al nord, les llacunes d'Almenara no han envoltat mai la muntanyeta on es trobava el suposat temple de Venus, de manera que falta l'illa. Tampoc sembla haver existit mai una illa a l'albufera de la ribera de Cabanes. Seguint la costa, al nord del cap d'Orpesa existia una albufera, avui desecada, que no era de gran extensió però que arribava a envoltar la punta de les Llances, la qual era un veritable tòmbol; la troballa de restes d'època ibèrica tardana en aquest lloc prova la seua freqüentació. Aquesta proposta que integra els tres elements (cap, llacuna i illa) s'ajusta més a la literalitat del text, però té l'inconvenient de suposar que el Periple silencia l'Albufera, com també l'*oppidum* de Sagunt; aquest fet pot justificar-se com una més de les omissions que s'hi poden detectar.

HYLACTES, HYSTRA, SARNA: aquests topònims apareixen en els versos 496-7 com els noms de tres *ciuitates* esmentades després del *palus Naccararum* amb la referència *propter* (prop). No incloem *Tyrychae* perquè considerem que deu ésser la més septentrional i devia estar situada, tal i com ha proposat Pena (1989), a la vora del riu Ebre. Schulten (1922, FHA I, p. 121; 1955, p. 134) les situa de manera general en la costa valenciana entre Dénia i el riu Ebre, però creiem que el tram de costa a què es refereix ha d'ésser necessàriament més reduït, entre *Crabasiae iugum/palus Naccararum* i el riu Ebre i, si ho interpretem literalment, en el tram comprés entre *Cherronesus* i l'Ebre (Pla 1980, p. 199). La historiografia les redueix generalment a poblacions modernes sense cap fonament. Berthelot (1934, p. 106) reconeix que hom no sap res sobre aquestes tres localitats, i

assenyala que seria paradoxal emplaçar-les en el tram de costa entre Orpesa i el delta de l'Ebre. Possiblement aquests topònims designen realitats diverses, majoritàriament accidents geogràfics i tal vegada alguns d'ells es refereix a una població (Jacob 1985, p. 262; THA I, p. 143).

Sobre el supost que es tracte de veritables poblacions, creiem que cal cercar les possibles reduccions entre els assentaments costaners o pròxims a la costa que devien estar ocupats en l'època del Periple (*ca.* 575), els potencialment coneguts pels navegants. Els estudiats suficientment com per a determinar si estaven ocupats en el segle VIè no són molts, però entre ells sembla que han de figurar almenys la torre de la Sal (Cabanes), el puig de la Nao (Benicarló), el puig de la Misericòrdia (Vinaròs) i la moleta del Remei (Alcanar). Des d'aquest punt de vista, Oliver (1991, p. 88) assenyala la importància del puig de la Nao entre els assentaments ocupats en els segles VI-V en litoral del Baix Maestrat. Tots aquests assentaments, excepte aquest darrer, estan ocupats després de la conquesta romana, encara que en alguns casos s'ha constatat un hiatus ocupacional o no és segura la seua continuïtat. No és inversemblant suposar que, almenys en alguns casos, els topònims podien haver perdurat.

HYLACTES: Schulten va assenyalar que aquest topònim pot posar-se en relació amb el grec ὕλη ακτή, amb el significat de «bosc del cap o del penya-segat» (Chantraine 1968, I, p. 52, *s. u.* «ἀκτὴ%ο»; II, pp. 1154-1155, *s. u.* «ὕλη»), per la qual cosa deu tractar-se d'una referència grega de tipus geogràfic pròpia de la navegació costanera. Si considerem que aquesta es pot estendre a una població, caldria entendre que es refereix a «la que està situada prop del (o al) bosc del cap». Potser això ens permeta precisar un poc més sobre la seua localització.

Pel que fa a les propostes de reducció, Escolano (1611, col. 665) la situa a Sant Mateu. Diago (1613, p. 44) la redueix al castell d'Albalat, tot identificant-la amb la posta *Ildum* de la via Augusta per raó de l'aparent homofonia del radical. Cortés (1835, I, p. 334; 1836, II, pp. 50-51) i Cuveiro (1891, p. 253) proposen la seua reducció a Alcalà de Xivert. Madoz (1845, I, p. 353) al Tossalet, segons la referència de Valcàrcel. Per la seua banda, Fita (1879, p. 54) la redueix als Alfacs, al delta de l'Ebre. Peris y Fuentes (1922, pp. 222-223) la redueix a la torre de la Sal, basant-se en la importància arqueològica del lloc. Blázquez y Delgado-Aguilera (1924, p. 111) la situa prop de Bell-lloc, en un lloc anomenat «Ab-illach» (?).

Hem vist com en aquest tram de la costa hi ha tres caps: el del riu Millars, el d'Orpesa i el de Cap-i-corp. Dels assentaments esmentats n'hi ha dos que es troben prop d'aquests accidents: la torre de la Sal està situat a 5 km al nord de la punta de les Llances, l'extrem més pronunciat del cap d'Orpesa, i el Tossalet està situat a 4,4 Km al nord de Cap-i-corp. El bosc, evidentment, pot haver existit en qualsevol d'aquests llocs. Creiem que no és possible concretar més.

HYSTRA: per a Schulten es tracta d'un topònim ibèric amb el radical *ist-* (cf. la ciutat d'*Isturgis*; també l'antropònim cèltic *Istolatio*: Albertos 1965, p. 126; i el mot ibèric *i.s.to.s.[---*: Siles 1985, p. 1068), mentre que Jacob creu que correspon al grec *u%oostera* («l'altra, la següent») (Chantraine 1968, II, pp. 1162-1163, *s. u.* «ύστερος»), cosa per la qual pot referir-se a una població localitzada en un determinat ordre descriptiu («la següent al bosc del cap»); aquest darrer també apunta la possibilitat que en la font grega d'Avié aquest mot haja servit de connexió entre els altres dos llocs (*Hylactes* i *Sarna*), de manera que les reescriptures succesives haurien acabat per convertir-lo en un veritable topònim. Pena (1989, p. 19) critica aquesta interpretació i assenyala la semblança entre aquest topònim i el de la serra d'Irta, en la qual va basar-se Diago (1613, p. 44) per a plantejar la seua reducció al cap d'Irta. En aquesta línia, Valcárcel (1852, pp. 9-10), Cortés (1836, III, p. 51), Cuveiro (1891, p. 254) i Blázquez y Delgado-Aguilera (1894, p. 393), plantegen la seua reducció a l'assentament ibèric del Tossalet (Alcalà de Xivert), situat a l'extrem meridional de la serra d'Irta. El topònim «Irta» sembla realment pre-romà (cf. l'ibèric *i.r.ta.tu.n.ba.ti.n.*: Siles 1985, nº 1050), però presenta un radical molt diferent al del topònim *Hystra* (*Ist-*). La hipòtesi, però, segueix sent molt suggestiva. Ja Febrer (1924, p. 37) considerava romà el mot Irta, amb el significat de «cosa aspra». Pel que fa a altres reduccions, Espinalt (1784, p. 125) la situa al Grau de Benicarló; Fita (1879, p. 54) al delta de l'Ebre; Blázquez y Delgado (1923, p. 111) la suposava situada en una muntanya pròxima a Sant Mateu de nom «Vistra» (?).

SARNA: Schulten compara aquest topònim amb el del riu Sarno de *Pompeia*. Jacob assenyala que no és un topònim grec i recorda que, com assenyala Sant Isidor (*Orig.* IV, 8, 6: *impetigo est (...): hanc vulgus sarnam appellant*), es tracta d'un mot ibèric amb el significat de *impetigo* (RE, 2 A, 1, col. 28, Keune, *s. u.* «Sarna»; ThLL VII 1, p. 596, *s. u.*, «Impetigo»), per la qual cosa deu tractar-se de

la referència a un punt eixent del litoral. Entre les diverses reduccions de què ha estat objecte, Escolano (1611, col. 664) la situa a Cervera; Diago (1613, pp. 290 i 296) pels voltants del cap d'Irta; Cortés (1836, III, p. 334) la identifica amb *Tyriche* i la situa a Peníscola; Müller (1883, p. 185) la identifica amb la ciutat de *Sigarra* esmentada per Ptolemeu (II, 6, 63); Fita (1879, 54) la localitza al port Fangós del delta de l'Ebre; Blázquez y Delgado-Aguilera (1924, p. 111) la redueix, per homofonia, amb el llogaret de Saranyana (la Todolella).

En general, tal i com assenyala Jacob (1985, pp. 268-271), alguns dels noms que apareixen a l'*Ora Maritima* sembla que són termes grecs típics de la geografia costera, com són els casos més evidents de *Cherronesus* i *Hylactes*. Això no obstant, i contràriament al que afirma aquest autor, hi ha suficients indicis per a confirmar l'existència d'una toponímia costera ibèrica. En efecte, als casos més evidents de Sarna i creiem que *Crabasia*, potser caldria afegir-hi el de *Hystra*. Ens trobaríem així, tal i com assenyala Pena (1989, pp. 11-12), amb el fet que una part d'aquests suposats topònims grecs són assimilacions de topònims indígenes o fins i tot fenicis (*Tyrychae*) a mots hel·lènics que, en la seua majoria, es perden i no tornen a ésser esmentats per les fonts literàries. Aquesta darrera consideració no pot aplicar-se al topònim *Cherronesus*, ja que respon a aqueixa categoria general de termes usuals, puix es refereix a un accident de la costa (península), però torna a aparèixer esmentat per Estrabó en època romana. Caldria pensar, si suposem que es tracta -com sembla raonable suposar- del mateix lloc, que ens trobem amb una excepció: la denominació grega de l'accident de la costa hauria perdurat fins al segle I aE, almenys en la font utilitzada per Estrabó en aquest passatge.

La descripció de la costa que hom fa en els versos 489-491 sembla ajustar-se prou fidelment al tram comprés entre Orpesa i Peníscola, possiblement amb la salvedat de la llacuna amb una illa que tal vegada correspon a l'Albufera, tot i que no pot descartar-se que es tracte de la punta de les Llances d'Orpesa. Hom parla d'un cap i d'una península, però en cap moment es diu que estiguen poblats; sembla tractar-se, doncs, d'una descripció física, orientativa per a la navegació. Es més endavant quan hom esmenta quatre possibles nuclis de població, entre els versos 497-498, que se situen de manera imprecisa (*propter*), quasibé sense connexió amb els anteriors elements; a més, almenys un d'aquests topònims també pot correspondre a un element orientatiu (*Hylactes*). Possiblement només resulta segura la localització de *Tyrychae* en la zona de l'Ebre. Es tractaria de poblacions

amb les quals s'efectuarien els intercanvis comercials en un moment que recorda encara la presència fenícia. Fins i tot és possible que alguns d'aquests noms no corresponguen realment a poblacions, ja que podrien ésser simples llocs d'intercanvi, com ara les zones de les pedres de la Barbada (Benicarló) i de morro de Gos (Alcalà de Xivert), cosa que explicaria que els seus topònims foren referències orientatives («el bosc del cap»). Aquesta interpretació redueix els assentaments susceptibles d'ésser identificats amb aquests llocs a aquells que presenten nivells arqueològics amb materials fenicis i, per tant, amb una datació entre 630/625 i 575. Pena (1989, p. 21) es basa justament en l'aparició de topònims d'origen semític per a proposar una datació d'aquest passatge en el primer quart del segle VI.

1.1.2. HECATEU DE MILET

Ἡ πόλις ἐν Ἰβηρίαι χερρονήσον: ciutat esmentada en un fragment corresponent a la descripció de la costa de la península Ibèrica (Jacoby 48). No hi ha una altra referència per a la seua localització que el riu Lesuro;» que apareix esmentat a continuació. Cap dels dos topònims apareix esmentat en l'*Ora maritima* ni en altres fonts posteriors. Schulten (1922, FHA I, p. 167) va suposar que el mot *Herrónesos* que acompanya aquest topònim es referia a una península de la costa que, inicialment, reduïa al delta de l'Ebre, de manera que la ciutat caldria cercar-la més al nord. Posteriorment redueix *Herrónesos* a Peníscola i diu que deu ésser també la *Hyops* d'Hecateu (1952, FHA VI, p. 233; 1955, FHA I, p. 188). Ja hem parlat de la interpretació de Treidler que fa del mot península una referència a Ibèria.

La coincidència aproximada en un mateix tram de costa en la menció del topònim *Herrónesos* («península») entre Avié i Estrabó, on es troba la localitat de Peníscola, reforça al nostre parer la possibilitat enunciada per Schulten segons la qual *Hyops* seria el nom de la localitat existent en una península (*herrónesos*) que pot reduir-se a Peníscola. Aquell seria un assentament posterior a l'època del periple emprat per Avié per a la redacció del seu poema (ca. 575), on només apareix la denominació general grega, i contemporani o poc anterior a la font d'Hecateu (ca. 500). La referència més tardana d'Estrabó arrebregaria només el nom general grec. Creiem, doncs, que no és inversemblant que el mot *herrónesos* esmentat per aquests tres autors (Avié, Hecateu i Estrabó) corresponga a un mateix

accident de la costa, el qual pot reduir-se amb moltes probabilitats a Peníscola. És també possible que els topònims *Hyops* i *Onussa* -aquest darrer el trobem amb més versemblança en Livi a la darrera del segle III- corresponguen a un assentament situat en aquest penyal en èpoques diferents, en un període cronològic pròxim als tres segles.

Λεσυρόν ποταμός: riu esmentat a continuació de la ciutat anterior (Jacoby 48). Schulten (RE XII, 2, col. 2138, *s. u.* «Lesyros»; 1955, FHA I, p. 188; 1963, pp. 35-36), a qui segueix Pla (1980, p. 199) el situa entre Peníscola i l'Ebre, ja que redueix *Hyops* a aquesta població. Es tractaria, doncs, d'un dels tres rius que hi ha en aquest tram de la costa: la rambla de Cervera, el riu Cervol o el riu de la Sénia. Altres autors, però, l'han identificat amb els rius Millars (Betí 1924, p. 279) o Leza, afluent de l'Ebre (Lomas 1983, p. 59). El seu topònim és semblant al de la ciutat esmentada per Ptolomeu (II, 6, 63) amb la forma *Lassira/Lessira*, i documentat epigràficament amb la forma *Lesera* (CIL II 4052). Aquesta es localitza al jaciment de la moleta dels Frares (Forcall) (Alföldy 1977; Arasa 1987a), a 60 km de la costa i lluny dels tres rius esmentats, per la qual cosa és difícil establir-hi una relació directa, sinó es tracta d'una simple coincidència onomàstica. Sembla tractar-se d'un topònim amb un radical (*lés-*) d'origen indoeuropeu (Pokorny 1959, p. 680), amb diversos paral·lels (Schmidt 1957, pp. 188 i 231), present també a l'onomàstica pre-romana hispànica (Arasa 1987a, p. 114; Pérez Vilatela 1991, p. 108).

1.2. La II guerra púnica

Entre els textos dels diferents autors que s'ocupen dels fets de la segona guerra púnica hi ha alguns passatges que fan referència al territori estudiat, bé per raons de proximitat en el cas del setge i destrucció de Sagunt, bé perquè les localitats esmentades han estat reduïdes a alguna població actual d'aquest territori. Analcimenes a continuació els textos d'Appià i de Livi que fan referència a l'inici del setge de la ciutat de Sagunt l'any 219, els dos textos de Livi on s'esmenta la localitat d'*Onussa*, els textos de Polibi i de Livi sobre l'avanç romà fins a Sagunt l'any 217 i els del mateix Livi i de Frontí on apareix esmentada la localitat d'*Intibili*.

1.2.1. APPIÀ, *Iber.*, 10 - LIVI, XXI, 7, 4

Appià, *Iber.*, 10: ὁ μὲν δὴ ταῦτ' εἰπόντα ἄπέπεμπεν ἀπὸ τοῦ στρατοπέδου, καὶ τῆ ἑπιούση νυκτὸ παντὶ τῷ στρατῷ τὸν Ἰβηρα διαβὰ τὴν χώραν ἐπόρθει καὶ τῇ πόλει μηχανήματα ἐφίστη.

«La nit següent, havent passat (Anníbal) l'Íber amb tot el seu exèrcit, va devastar el territori de Sagunt i va disposar les màquines de setge davant la ciutat».

Livi, XXI, 7, 4: *Hannibal infesto exercitus ingressus fines, peruastatis passim agris urbem tripertito adgreditur.*

«Anníbal va entrar en el seu territori (de Sagunt), va devastar completament la comarca i va dirigir-se cap a la ciutat per tres fronts».

L'any 219, Anníbal, després de travessar un riu que, malgrat el topònim que dóna aquest autor, ha d'identificar-se forçosament amb el Xúquer, va devastar el territori de Sagunt (Jacob 1989, p. 18). El problema de l'hidrònim *Iber* esmentat per Appià, ha estat estudiat darrerament per Jacob (1988), que revisa tota la bibliografia anterior. Aquest primer episodi de la guerra, que Appià narra amb més detalls que Polibi i Livi, pot haver afectat el poblament ibèric dels voltants de la ciutat. La referència al devastament del territori pot incloure tant els camps com les localitats menors que depenien de la ciutat. Aquest episodi no mereixeria una altra consideració si no fos perquè ha estat proposat per alguns autors com la causa de possibles destruccions en assentaments ibèrics del territori circumdant. Concretament, hom ha volgut trobar vestigis d'aquesta acció en l'assentament ibèric del castell d'Almenara, situat a 10 km al NNE de Sagunt (Gusi i Sanmartí 1976; Oliver *et alli* 1984, pp. 88 i 106; Oliver 1989, p. 208).

1.2.2. LIVI, XXI, 22, 5; XXII, 20, 4: *ONUSSA*

XXI, 22, 5: *Ab Gadibus Carthaginem ad hiberna exercitus rediit; atque inde profectus praeter Onussam urbem ad Hiberum maritima ora ducit.*

«(Anníbal) va tornar de *Gades* als campaments d'hivern del seu exèrcit a Cartagena; d'allí va partir per a, passant per la ciutat d'*Onussa*, arribar pel litoral al riu Ebre».

XXII, 20, 4: *Itaque ad Onusam classe prouecti; escensio ab nauibus in terram facta. Cum urbem ui cepissent captamque diripiissent, Carthaginem inde petunt (...).*

«Així doncs, l'esquadra va arribar a *Onusa* i van desembarcar a terra ferma. Després de prendre la ciutat per la força i destruir-la, es van dirigir des d'allí a Cartagena (...)».

Aquesta localitat apareix esmentada per Livi en dues ocasions. En primer lloc quan Anníbal, després de prendre Sagunt i d'haver anat a Cadis per a fer els vots i organitzar la campanya, l'any 218 comença la marxa a Itàlia dirigint-se cap a l'Ebre pel litoral. En segon lloc, quan -després de la victòria sobre els púnics en la batalla naval de les boques de l'Ebre l'any 217- la flota romana destrueix aquesta localitat i emprén una llarga expedició que la portarà per *Carthago Noua*, *Loguntica* i després l'illa d'Eivissa, mentre l'exèrcit de terra avançava fins al *Saltus Castulonensis*.

L'aparició del topònim *Onussa* en el primer passatge ha estat discutida per alguns autors que acusen Schulten (1935, FHA III, p. 50) d'haver introduït *Onussam* en lloc d'*omissam* (García Bellido 1960, p. 530; Tovar 1989, pp. 290-291). Però aquesta és la forma admesa per la major part dels editors, com ara Dorey (Bibl. Teubner.) (llibres XXI-XXV) i Mc Donald (Bibl. Oson.) (llibres XXXI-XXXV), tot i que hom dóna variants com la indicada, de la mateixa manera que per al segon passatge s'indica la variant *onusta*. Ja hem vist com el mateix Schulten (1955, FHA I, p. 134; 1952, FHA VI, p. 233; 1959, pp. 328-329) restitueix aquest topònim en el vers 491 de l'*Ora Maritima* acompanyant el mot *Herronesos*. També apareix esmentat per Polaynós (VIII, 16, 6) amb la forma Oi[nussan].

Aquesta suposada expedició de l'any 217 ha estat considerada una exageració de les fonts romanes (Bosch i Aguado 1955, p. 28; Tovar i Blázquez 1975, p. 18; Roldán 1978, pp. 38-39; Lozano 1987, pp. 400-401). En general tots els autors coincideixen a considerar impensable un avanç terrestre tan profund, puix com diu Polibi els romans no s'havien atrevit a passar l'Ebre fins a l'arribada de P. Corneli Escipió. En aquesta línia se situa també l'opinió de Oliver (1991a, p. 88; 1993, p. 235). Això no obstant, com assenyala Montenegro (1982, p. 17), sembla admissible un avanç de la flota per tal de saquejar algun port menor, puix després de la dispersió de l'esquadra púnica els romans no tenien rivals en la mar.

Pel que fa al topònim, Schulten (1935, FHA III, pp. 65-67; 1939, RE XVIII, 1, col. 534, s. u. «Onus(s)a») va suposar que el sufix *-ussa* d'aquest topònim era foceu, per la qual cosa devia ésser una població indígena amb nom hel·lenitzat o grec situada entre l'Ebre i Cartagena, possiblement Peníscola, el topònim de la qual derivaria del grec $\acute{\alpha}\nu\omega$ (ase) pel perfil de la roca («llom d'ase»). Vallejo (1946, pp. LXI-LXIII) assenyala que en els còdices el mot que apareix a Livi (XXI, 22, 5) és *omissam* i que *Onusam* és una correcció, avui generalment acceptada, basada en Livi (XXII, 20, 4). García Bellido (*op. cit.*) creu que devia tractar-se d'una factoria grega situada molt prop de *Carthago Noua*, es mostra contrari a l'etimologia proposada per Schulten i assenyala que no és fàcil saber si es tracta de l'hel·lenització d'un topònim indígena. Sense entrar en consideracions etimològiques, Beltrán (1984, p. 159) es fa ressò de la hipòtesi sobre la seua reducció a Peníscola.

D'altra banda, Jacob (1985, p. 265) recorda que el radical *on-* existeix en ibèric (*cf. Oningis, Onuba*) i pot tractar-se d'un topònim indígena que podria haver estat assimilat al grec $\omicron\iota$ [noussa, qualificatiu amb què era coneguda *Carthago* i que també fou aplicat a *Carthago Noua*. Aquesta assimilació potser explique la presència d'una *Carthago Vetus* que Ptolemeu (II, 6, 64) emplaça entre els Ilercavons: d'*Onusa* s'hauria passat a *Oinoussa* i d'aquest al primer, *Carthago*, amb el qualificatiu *uetus* que s'aplicava a la ciutat africana. El seu topònim, doncs, pot haver estat ibèric i tal vegada hel·lenitzat en assimilar-lo al sufix *-oussa*. Fins i tot algun autor ha relacionat aquest amb el topònim *Anesa* de les fonts àrabs (Barceló 1982, p. 196), referit a la població del Puig, per la qual cosa reduïa el nom pre-romà a aquesta localitat. També Olària (1985, p. 272) esmenta la seua hipotètica reducció entre Alcanar i Peníscola.

Tot i que el passatge de Livi no resulta molt fiable per l'exageració que suposa un avanç tan profund, particularment el terrestre, i àdhuc pot haver-hi una confusió en la cronologia dels fets, creiem que la coincidència en l'esment del topònim en l'avanç d'Anníbal cap a l'Ebre i després en el dels romans al sud d'aquest riu, corrobora l'existència d'aquesta població del litoral situada al sud de l'Ebre, potser utilitzada com a base naval per l'esquadra púnica que vigilava el litoral. Des d'aquest punt de vista, no és inversemblant la proposta de Schulten de reduir-la a Peníscola, que fou també el principal port del litoral castellonenc en els segles XIV-XV. Hom no pot oblidar l'existència de l'important assentament costaner de la torre de la Sal, la cronologia del qual permet aital reducció. Cal

recordar, però, que les fonts donen unes referències geogràfiques molt llunyanes (Cartagena i l'Ebre) que no permeten aproximar la seua localització.

D'altra banda, hom ha posat en relació la batalla naval de les boques de l'Ebre amb una troballa arqueològica submarina. Oliver (1987-88, p. 211) relaciona tres cascos de tipus Montefortí trobats en la costa de Benicarló amb la segona guerra púnica, els quals -segons la hipòtesi de l'autor- podien haver format part d'una ofrena dels romans a una divinitat després de la victòria. Aquesta interpretació sembla massa especulativa, ja que la cronologia d'aquests cascos és més àmplia (cf. 9.2) i a més el lloc de la troballa està molt allunyat de la desembocadura de l'Ebre, puix Sant Carles de la Ràpita -en el límit meridional del delta- es troba a uns 23 km al nord del lloc de la troballa. D'altra banda, la troballa de cascos en llocs d'ancoratge i en pecis és un fet prou freqüent (cf. 9.2).

1.2.3. LIVI, XXII, 21, 6

Castra punica in agro Ilergauonensium, castra romana ad Nouam Classem erant, cum fama repens alio auertit bellum.

«El campament cartaginés estava situat en el territori dels Ilergavons i el romà quedava junt a *Noua Classis*, quan una repentina notícia desvià la guerra a una altra part».

Aquesta és la menció més antiga dels Ilercavons, en les primeres operacions de la segona guerra púnica a Hispània. El lloc concret de l'operació queda amb seguretat fora del territori estudiat, ja que possiblement es desenvolupa al nord del riu Ebre. Com assenyala Dupré (1982, p. 122), el país dels Ilercavons estava situat al voltant de la ruta estratègica que portava cap a Sagunt i el sud d'Hispània, d'on s'explica la seua aparició en les fonts i la importància que el seu territori tingué en aquests primers episodis de la II guerra púnica en el seu escenari hispànic.

1.2.4. POLIBI, III, 97, 6-8 - LIVI, XXII, 22, 4

Polibi, III, 97, 6-8: 6 Ἐπειδὴ γὰρ καταπληξάμενοι τοῦ ἑπεὶ τὴν διάβασιν οἰκοῦντα τῶν Ἰβήρων ἦγον πρὸς τὴν τῶν Ζακανθαίων πόλιν, ἀποσχόντεσθα δὲ τῆσδε τετρακόντα περὶ τὸ τῆσδε Ἀφροδίτησδε ἱερὸν κατεστρατοπέδευσαν, 7 λαβόντεσθα τόπον εὐφυῶσδε κείμενον πρὸσ τε τὴν ἀπὸ τῶν πολεμίων ἀσφάλειαν καὶ πρὸσ τὴν ἐκ θαλάττησδε χορηγίαν ' 8 ὁμοῦ

γὰρ αὐταὶ ἴσθαι συνέβαινε καὶ τὸν στόλον ποιεῖσθαι [καὶ] τὸν παράπλου.
Ἐνθα δὴ γίνεται τι ἴσθαι πραγμάτων περιπέτεια τοιαύδε.

«En efecte, després d'intimidar les tribus iberes que habitaven vora el pas del riu, arribaren a la ciutat de Sagunt i acamparen a la distància d'uns quaranta estadis prop del temple d'Afrodita. Escolliren un indret molt ben situat, tant per la seguretat contra els enemics com per la facilitat per a rebre recursos del mar, com fos que la flota anava costejant alhora amb ells».

Livi, XXII, 22, 4: *Occupatis igitur Carthaginensibus Celtiberico bello haud cunctanter Hiberum Transgrediuntur nec ullo uiso hoste Saguntum pergunt ire, quod ibi obsides totius Hispaniae traditos ab Hannibale fama erat modico in arce custodisi praesidio.*

«Així doncs, com els cartaginesos estaven ocupats en la guerra contra els celtibers, van travessar l'Ebre sense dubtar-ho i, sense haver vist cap enemic, es van disposar a marxar a Sagunt, perquè se sabia que els hostatges de tota Hispània entregats per Anníbal hi eren custodiats en una petita fortalesa».

En la narració de la segona guerra púnica, Polibi conta com l'any 217 els romans, comandats pel procònsul P. Corneli Escipió, després de passar l'Ebre van dirigir-se cap a *Saguntum* i van acampar a uns 40 estadis (7,4 km) d'aquesta ciutat prop d'un temple dedicat a Afrodita. Aleshores se situa l'episodi de l'alliberament dels hostatges ibers que havien pres els cartaginesos (Polibi, III, 98-99). Bostar era el general al comandament de les tropes púniques que havien de barrar el pas dels romans en la línia del riu Ebre; aquest no s'havia atrevit a presentar batalla i s'havia fortificat a Sagunt, prop de la mar (Montenegro 1982, p. 19; Jacob 1989, p. 21). El passatge de Livi narra el mateix esdeveniment, però no conté els detalls del temple i de la distància del campament a Sagunt. Aquest és el primer contacte entre ambdós exèrcits en terres valencianes, del qual no hi ha constància sobre un enfrontament militar. Després, els romans tornen al seu campament d'hivern, al nord de l'Ebre.

En el passatge de Polibi apareixen dos elements de gran interès: el campament dels romans i un temple d'Afrodita. Pel que fa al primer, el recinte fortificat existent a la muntanya del punt del Cid, entre el castell d'Almenara i els Estanys, fou identificat per Schulten amb aquest campament, que passava així a ésser el més antic d'Hispania. Aquesta opinió fou seguida per la major part dels

autors posteriors. Estudis recents han permès demostrar que es tracta d'un recinte medieval. El pas dels grans exèrcits -púnics i romans- per la zona de Sagunt, en els anys crítics de la segona guerra púnica, no ha deixat vestigis reconeixibles, com és usual i va succeir més endavant durant les guerres civils, donades les característiques dels campaments que es construïen en aquestes operacions.

Pel que fa al temple d'Afrodita, s'ha volgut localitzar, des de final del segle XVIII, a la muntanyeta dels Estanys (Almenara), prop del recinte esmentat suara, on hi havia un important conjunt de ruïnes romanes. Els estudis que s'hi han realitzat no han permès confirmar l'existència d'un lloc de culte d'aquesta època, encara que sí que hi ha vestigis d'una ocupació ibèrica, potser d'època tardana. No resulta inversemblant suposar l'existència d'un lloc de culte indígena, tal vegada relacionat amb l'aigua, que podria haver estat identificat com un santuari consagrat a Afrodita pels romans; el fet que hi haja unes llacunes als peus mateix del lloc recolzaria aquesta hipòtesi. En qualsevol cas, la posterior ocupació romana degué esborrar els vestigis i l'arrasament del lloc fa alguns anys impossibilita qualsevol investigació. Ha desaparegut, doncs, el suport arqueològic que podia permetre confirmar l'episodi esmentat per Polibi.

1.2.5. LIVI, XXIII, 49, 12: *Intibilis*

Iliturgi obsidione liberato ad Intibili oppugnandum Punici exercitus traducti suppletis copiis ex prouincia, ut quae maxime omnium belli auida, modo praeda aut merces esset, et tum iuuentute abundante.

«Una vegada alçat el setge d'*Iliturgis*, els exèrcits cartaginesos van passar a atacar *Intibilis* després d'haver reclutat noves tropes en la província, ja que aquesta, mentre hi hagués botí o recompenses, era amb molt la més procliu de totes a la guerra, i comptava aleshores amb un gran nombre de joves».

Després d'assetjar *Iliturgis* infructuosament -ciutat que s'havia passat als romans- i d'ésser derrotats per aquests, els cartaginesos van fer front l'any 215 a la defecció d'*Intibilis*. El fet que *Intibilis* aparega esmentada amb *Iliturgis* crea certa confusió i resta credibilitat al passatge, ja que ambdós topònims corresponen a sengles localitats situades al Baix Maestrat i l'alt Guadalquivir, respectivament. La interpretació d'aquest passatge és complexa, tant per la confusió d'escenaris geogràfics com -sobre tot- pel fet que Livi situa un exèrcit romà comandat pels

Escipions a l'alt Guadalquivir que va infringir una dura derrota als púnics; aquests, però, passen a continuació a atacar *Intibilis*.

Amb el topònim *Intibilis* coneixem una posta de la via Augusta situada a 27 mp (40 km) al sud de *Dertosa*, cosa per la qual hom pensa que es tracta de la mateixa localitat esmentada per Livi. La seua reducció no és segura, però el lloc més favorable és la població actual de Traiguera. Algunes troballes ceràmiques assenyalen la seua ocupació en època ibèrica.

Les postures que mantenen els diferents autors que han tractat d'aquest passatge poden sintetitzar-se en tres tendències historiogràfiques. La primera l'accepta en tots els seus termes, però admet que degué tenir lloc en un dels dos escenaris de la guerra al qual pertanyen aquestes localitats: bé al sud de l'Ebre o bé a Andalusia. Schulten (1935, FHA III, p. 80), encara que reconeix que aquest episodi és conseqüència d'una exageració de les fonts sobre la intervenció romana, l'admet com a real i el situa íntegrament al sud de l'Ebre, amb la qual cosa suposa l'existència d'una ciutat anomenada *Iliturgis* en aquesta zona (també: Bayerri 1948, pp. 459-461; Bosch i Aguado 1955, p. 39; Pla 1980, p. 223; Dupré 1982, pp. 124, 134 i 136; Uroz 1983, p. 109; Olària 1985, p. 272), la qual podria identificar-se amb la posta *Ildum* de la via Augusta, situada a 27 mp (40 km) al sud d'*Intibilis*. Aquest autor (Schulten 1935, FHA III, p. 181) va mantenir la localització d'*Iliturgis* al sud de l'Ebre quan torna a ésser esmentada en les operacions de Cató de l'any 195 (Liv., XXXIV, 10). En aquesta mateixa línia d'interpretació, però amb un escenari geogràfic diferent, Tovar (1989, p. 433) situa aquest passatge íntegrament a Andalusia, amb la qual cosa també *Intibilis* havia d'estar situada -juntament amb *Iliturgis*- a l'alt Guadalquivir.

Una segona tendència admet la versemblança del passatge, però precisa que amaga una confusió de dos fets que degueren tenir lloc en sengles escenaris de la guerra molt allunyats geogràficament: Andalusia i el sud de l'Ebre. Per a Corzo (1975, pp. 218-219), la reconeguda existència d'una ciutat amb el topònim *Iliturgis* a Jaén permet situar amb seguretat aquest primer episodi en l'escenari andalús, on ja el 216 els tartessis protagonitzen una rebel·lió que marca l'inici de les operacions a la Bètica; la intervenció romana en aquest succés potser és un error o una exageració de les fonts. També Roldán (1978, pp. 40-41) admet l'acció romana en les dues zones i creu que la falta de precisió en les fonts, les repeticions i el continu canvi d'escenaris fan pensar que, si bé fins al moment el desenvolupament de la lluita havia estat favorable als romans, aquests evitaven un encontre decisiu. En

aquesta línia se situa també l'opinió d'altres autors com Pérez Vilatela (1988) i Oliver (1989, p. 209; 1991, pp. 88-89; 1993, p. 236).

Una tercera tendència lleva tota credibilitat a Livi sobre aquestes operacions, per la qual cosa creu que la menció d'aquestes localitats no deu respondre a episodis reals. El fet que les accions romanes se situen en part a l'alt Guadalquivir ha fet que alguns autors, com ara Lozano (1987, p. 402), rebutgen globalment tots els esdeveniments que Livi situa entre els anys 215 i 213 i retarden l'inici de l'ofensiva romana fins al 212, quan començaria amb la presa de Sagunt i l'avanç fins a Andalusia.

Sense entrar a valorar a fons la possibilitat d'una primerenca penetració romana fins a l'alt Guadalquivir, fet en el qual es troba el nucli de la discussió, creiem que -independentment de l'acció d'*Illiturgis*- l'episodi d'*Intibilis* degué tenir lloc realment al sud de l'Ebre i pot trobar explicació en el context de les primeres defeccions de localitats indígenes sotmeses fins aleshores als púnics (Pérez Vilatela 1991, p. 219), encara que aparega barrejat amb una altra acció que possiblement tingué lloc en un altre escenari hispànic de la guerra. Després de la batalla d'*Hibera*, localitat que controlava el pas de l'Ebre i apareix esmentada a la vora dreta del riu (a diferència de *Dertosa*, que es troba situada a l'esquerra), els romans degueren fer-se forts al nord del riu, mentre que els púnics es fortificaven a *Saguntum*. D'aquesta manera, el territori que s'estén entre l'Ebre i *Saguntum* degué convertir-se durant un temps en front de guerra, amb la qual cosa la població indígena devia trobar-se immersa en una tensa situació motivada per la presència de dos grans exèrcits i els consegüents intents d'atraure-la per diversos mitjans cap als respectius bàndols. Les primeres manifestacions d'aquesta situació d'inseguretat entre les poblacions indígenes són els precedents de la batalla d'*Hibera*, ja que aquesta localitat era favorable al bàndol púnic i per això fou assetjada pels romans; davant aquesta acció, la reacció dels púnics no fou anar en socors de la seua aliada, sinó que en una maniobra de distracció van posar setge a una altra localitat que acabava de sotmetre's als romans. En aquest context cal situar l'episodi d'*Intibilis*, com una més de les diverses operacions de poca rellevància ocasionades per les vacil·lacions de les poblacions indígenes, una escaramussa els resultats de la qual no degué tenir conseqüències decisives, puix els dos exèrcits es van retirar després a llurs posicions. No creiem, doncs, que pugui parlar-se realment d'una segona batalla, sinó més bé de moviments tàctics i d'algunes escaramusses.

La aparició d'aquesta localitat junt a *Iliturgis* en un mateix paràgraf del text de Livi, només palesa el fet que aquest autor està barrejant informacions diferents que tingueren lloc en escenaris distants. El problema rau en admetre la presència de l'exèrcit romà en l'escenari andalús entre els anys 215 i 212, ja que suposa una profunda penetració que deixava a la reraguarda la guarnició de *Saguntum* -que no es conquista fins al 212 (Livi, XXIV, 42, 9-10)- i la important plaça de *Carthago Noua*. On resulta evident que Livi força la situació és quan conta que l'exèrcit cartaginès, després de patir una desastrosa derrota a mans del romans a Andalusia, va dirigir-se a *Intibilis* per tal d'assetjar-la, sense que tampoc explique el següent moviment dels romans. Possiblement és l'episodi més confús i, consegüentment, el que compta amb menys credibilitat. Pel que fa a l'expedició púnica, no creiem que la defecció d'aquest petit *oppidum* motivàs per si mateix la mobilització de l'exèrcit, obligat a desplaçar-se ràpidament per tal de salvar la llarga distància que separa ambdues zones. Probablement es tracta de dues accions diferents que potser degueren tenir lloc en moments també diferents. La mobilització de l'exèrcit púnic es va produir a causa de la pressió dels romans en la línia de l'Ebre, un front que encara segueix tenint importància malgrat la suposada presència romana a Andalusia. En qualsevol cas, *Intibilis* només devia ésser un petit *oppidum* que difícilment podia jugar un paper estratègic. La seua importància tant sols pot justificar-se perquè estava situat en la zona de fricció entre els dos exèrcits, en el camí cap a Sagunt i Andalusia, i, possiblement, per ésser objecte per part de l'exèrcit púnic d'un intent de castig exemplar amb la finalitat de dissuadir els ibers de qualsevol altra defecció.

Pérez Vilatela (1988) ha fet una reinterpretació d'aquests episodis. Comença per plantejar que l'esmentada batalla d'*Hibera* degué produir-se més cap al sud d'aquesta ciutat, prop d'*Intibilis*. Els romans estaven assetjant *Hibera*, aliada dels púnics, i, per tal de fer-los abandonar el setge, l'exèrcit d'Hasdrúbal va atacar una altra localitat aliada d'aquells, de la qual Livi no dóna el nom, però que aquest autor identifica amb *Intibilis*. Aleshores l'exèrcit romà va alçar el setge i, segons la seua interpretació, va dirigir-se cap al sud a l'encontre de l'exèrcit cartaginès, de manera que l'enfrontament degué tenir lloc a una distància equivalent a una dia de marxa, justament on es trobava *Intibilis*, la que més endavant seria posta de la via Augusta (també: Pérez Vilatela 1991, p. 224). Després vingué la sublevació d'*Iliturgis*, que creu possible situar l'any 216, el posterior setge d'*Intibilis*, ja en el 215, que pel silenci dels analistes degué tenir èxit, i la batalla prop d'aquesta localitat que

finalitzà amb similar fortuna per a ambdós bàndols. La referència de Livi a què «per segona vegada es va lluitar en batalla regular», reforça la hipòtesi que la batalla coneguda com d'*Hibera* tingué lloc realment prop d'*Intibilis*, com aquesta.

En el cas de la batalla d'*Hibera*, sembla raonable suposar que els romans es dirigiren cap al sud fins a trobar-se amb l'exèrcit d'Hasdrúbal, però la informació que ens proporcionen les fonts és molt rònega en detalls geogràfics -no així en l'aspecte estrictament militar, ja que disposem d'una narració de la batalla- i, per tant, ens hem de limitar a acceptar que degué produir-se «més prop» d'*Hibera*, puix amb aquest topònim l'esmenten les fonts. Sembla estrany que, si la batalla s'havia produït realment pels voltants d'*Intibilis*, les fonts no esmenten aquest topònim, quan sí que l'esmenten l'any següent en un episodi aparentment més intranscendent. Cal cercar, a grans trets, un escenari en els corredors pre-litorals que s'estenen al nord del riu de la Sénia, en el més ample i extens de la Galera, o en el més estret, curt i pròxim a la costa d'Uldecona.

1.2.6. FRONTÍ, Strat., II, 3, 1

Cn. Scipio in Hispania aduersus Hannonem ad oppidum Indibile, cum animaduertisset Punicam aciem ita directam ut in dextro cornu Hispani constituerentur, (...).

«Cn. Escipió, quan feia campanya contra Hannó a Hispània, prop de la ciutat d'*Indibilis*, va observar que la formació de batalla de l'exèrcit cartaginés estava organitzada de manera que els hispans ocupaven l'ala dreta, (...)».

Aquesta referència de Frontí a l'*oppidum Indibilis* com el lloc on els romans van inflingir la primera derrota als púnics ha d'interpretar-se com una confusió amb *Cissa*, tal i com ja va plantejar Schulten (1935, FHA III, p. 60). Una altra interpretació, basada en l'homofonia entre aquest topònim i l'antropònim del cabdill ilerget, fa d'aquest *oppidum* «la ciutat d'Indíbil» i situa els fet al país dels Ilergets (Fatás 1973, p. 125).

1.3. Les rebel·lions indígenes

Després de la segona revolta d'Indíbil i Mandonni l'any 205, un paràgraf d'Appià (Iber. 30) constata el control militar dels *oppida* dels pobles ibèrics sublevats mitjançant guarnicions. Com assenyala Dupré (1982, p. 151), aquest any marca un canvi radical en l'actitud romana envers els habitants de la Península. La

derrota dels cabdills ilergets, però, no va suposar el final de les rebel·lions indígenes, que d'ara endavant protagonitzen majoritàriament pobles celtibèrics de la vall de l'Ebre i del centre de la Península. Segons Livi (XXXI, 49, 7) l'any 200 el pretor *C. Cornelius Cethegus* va derrotar un gran exèrcit *in agro sedetano*. Els anys següents, les grans quantitats d'or i d'argent que els pretors aporten a l'erari romà, així com l'elevat nombre de tropes que se'ls entrega (Livi XXXII, 7, 4; 28, 11), mostren un panorama turbulent.

L'any 197 esclata una important rebel·lió a Hispània que, com han assenyalat diversos autors, cal considerar com general, no com uns fets aïllats (Fatás 1973, p. 140; Marín 1988, pp. 16-17). El conflicte, originat a la Ulterior, s'estengué ràpidament a la Citerior. La localitat de *Turba/Turda*, on el pretor de la Citerior *Q. Minucius Thermus* va véncer l'any 196 els cabdills Budar i Besadines, ha estat situada per Schulten (1935) a la Ulterior, però Fatás (1973, pp. 141-142), en línia amb la interpretació tradicional, creu que el topònim pot relacionar-se amb l'etnònim Turbolets i que, per tant, ambdós poden estar situats en terres terolenques. Knapp (1980) creu que Cató desenvolupà les seues activitats exclusivament a la Citerior, per la qual cosa les referències a aquesta ciutat han de situar-se en l'est peninsular.

Dos anys de guerra, on no faltaren resultats adversos per als romans, provocaren la vinguda del cònsol *M. Porcius Cato* el 195. La seua acció sembla desenvolupar-se al nord de l'Ebre, amb una important penetració cap a la Celtibèria. Per a reduir la rebel·lió de la Turdetània, el cònsol va enviar al pretor *Manlius*, que possiblement va realitzar el viatge per la ruta litoral (Bosch i Aguado 1955, p. 60, nota 38; Martínez Gázquez 1992, p. 175). Com ha assenyalat Fatás (1973, p. 29), Livi no fa cap al·lusió als Edetans; d'això pot deduir-se que probablement Cató no va estar a l'Edetània ni va haver conflicte armat amb aquest poble en aquest any, però no necessàriament que aquest no hagués tingut lloc amb anterioritat al 195 o posteriorment. Els episodis més coneguts de l'acció catoniana són sens dubte el de l'ordre d'enderrocament de les muralles i el de la submissió de més de 300 ciutats. Però com ha fet veure Martínez Gázquez (1992, pp. 166-167 i 174), cal prendre aquesta ordre en termes menys espectaculars. El seu abast, així com la submissió de bona part d'aquestes ciutats, degué limitar-se a la zona on habitaven els pobles aleshores revoltats i de cap manera pot generalitzar-se a tota Hispània. Sobre l'efectivitat d'aquestes mesures són ben expressius els nombrosos conflictes que continuaren produint-se després de la seua marxa.

Malgrat la celebració del triomf per part de Cató i la importància del botí, els conflictes no acabaren. L'any 194, el pretor *Sextus Digitus* hagué d'enfrontar-se amb les ciutats que s'havien sublevat després de la marxa de Cató, amb resultats adversos (Livi XXXV, 1 i ss.); l'altre pretor, *P. Cornelius Scipio*, mantingué amb èxit nombrosos combats enllà de l'Ebre. Els conflictes seguiren a partir del 188 a la Celtibèria.

Els conflictes, doncs, pareixen generals per tota la Hispània Citerior des dels primers alçaments dels Ilergets els anys 206-205. En aquesta època de continus conflictes, moltes vegades les fonts no concreten els pobles implicats ni els escenaris geogràfics. El període àlgid sembla centrar-se entre els anys 197 i 194, amb una extensió coneguda només de manera parcial.

1.4. Les guerres civils

En les narracions de les guerres civils, les referències al territori comprés entre *Dertosa* i *Saguntum* són de caràcter general o se centren en aquesta darrera ciutat i els seus voltants. Pel que fa a les guerres sertorianes, els escenaris del conflicte se situen entre *Dianium* i *Saguntum*, en les ciutats que s'adhereixen a una o altra causa. L'any 76, només els passatges de Livi (frag. lib. 91) referent a què M. Perpenna defenia la línia de l'Ebre en el país dels Ilercavons front a Pompeu, i d'Orosi (4, 23, 6) a què Pompeu va situar el seu exèrcit a la vora del *Palantia* per tal d'alliberar la ciutat de *Lauro*, se situen en aquest territori o resulten d'interés geogràfic. L'any 75, les referències de Plutarc (*Sert.*, 21) i Appià (*BC*, 1, 110) sobre la batalla de Sagunt, que degué tenir lloc al sud d'aquesta ciutat, i sobretot la retirada de Sertori a una localitat identificada tradicionalment també amb Sagunt, són els episodis més pròxims, però ja fora del territori estudiat. Completa aquesta curta sèrie de rònegues notícies la referència de Sal·lusti (*His.* 2, 98) a una carta de Pompeu al Senat l'any 74. Quant a la guerra entre César i Pompeu, els escenaris del conflicte es troben situats al voltant d'*Ilerda* i a Andalusia. Només un imprecís passatge del *Bellum Hispaniense* (X, 1) pot fer referència a la participació dels saguntins en el conflicte.

1.4.1. Livi, XCI

(...) *principio ueris M. Perpennam cum uiginti milibus peditum, equitibus mille quingentis, in Ilercaonum gentem misit ad tuendam regionis eius maritimam oram, (...).*

«Al començament de la primavera (Sertori) va enviar a M. Perpenna amb 20.000 infants i 1.500 genets al país dels Ilercavons per a defensar la costa d'aquesta regió (...)».

Perpernam in maritimam regionem superpositum ut ea quae integra adhuc ab hoste sint, tueri posset et si qua occasio detur, incautos per tempus adgressurum.

«Perpenna havia estat situat junt a la costa perquè pogués protegir els territoris encara intactes per l'enemic i atacar-li de sobte si l'ocasió es presentava».

Edito igitur exemplo belli consilium se initurum utrum prius hostem, utram provinciam petat, maritimamne oram ut Pompeium ab Ilercaonia et Contestania arceat, utraque socia gente, (...).

«Fet el pla de campanya, va considerar quina determinació havia de prendre, a quin dels dos enemics i a quina de les dues províncies havia de dirigir-se primer: o a la regió costera per allunyar a Pompeu de la Ilercaònia i de la Contestània, pobles aliats els dos (...)».

En la primavera de l'any 76 Sertori havia preparat la campanya militar distribuint les seues forces de la següent manera: mentre Hirtulei es trobava a la Lusitània amb la finalitat de contenir Metel, i Perpenna defensava la línia de l'Ebre front a Pompeu, ajudat en la rereguarda per Herenni, ell es mantenia en posició equidistant a la Celtibèria, des d'on podia acudir a on se li necessitava. El seu pla estratègic era impedir la unió de Pompeu amb Metel (Schulten 1937, FHA IV, p. 192). En el litoral, Perpenna ocupava una posició semblant a la dels cartaginesos front als romans a l'inici de les operacions de la II guerra púnica a Hispània, amb la finalitat de bloquejar l'estratègica via litoral. De nou els país dels Ilercavons era l'escenari d'un enfrontament militar, però ara entre faccions romanes en el marc d'una guerra civil. Paral·lelament, Pompeu havia travessat el Pirineu i havia assentat el seu campament d'hivern en la costa catalana, probablement a Empúries. En primavera, després de travessar un riu (*flumen transire*) que hom convé a identificar amb l'Ebre (Schulten 1937, FHA IV, p. 193), va vèncer Perpenna amb una maniobra recollida per Frontí (I, 4, 8), possiblement en un escenari semblant al de la batalla d'*Hibera* del 217. A continuació, Perpenna va retirar-se amb Herenni fins a *Valentia* i Pompeu va avançar fins a *Saguntum*, ciutat que li devia ésser fidel, ja que els sertorians no s'hi fan forts.

La importància d'aquest episodi rau en el fet que el seu escenari és el país dels Ilercavons, a la vora dreta del riu Ebre, però sense que hi aparega explícita una implicació d'aquest poble ni esmentada cap de les seues ciutats. Les possibles destruccions o abandonaments d'assentaments ibèrics lligades a aquests fets, doncs, no tenen un suport clar en les fonts, però tampoc poden descartar-se en relació amb l'avanç de l'exèrcit de Pompeu i la seua provada actitud repressiva envers les ciutats que havien recolzat o servit de refugi als sertorians.

1.4.2. Orosi V, 23, 6-7 - Ptolemeu (2, 6, 10): *Palantia*.

Orosi V, 23, 6-7: *Pompeius contracto apud Palantiam exercitu Lauronem ciuitatem, quam tunc Sertorius oppugnabat, frustra conatus defendere uictus aufugit.*

«Pompeu, concentrant l'exèrcit prop de Palància, va intentar en va defensar la ciutat de Lauro, que aleshores assetjava Sertori, i, vençut, va retirar-se».

Ptolemeu (2, 6, 10): Παλλαντία ποταμοῦ ἐκβολαί ιδ' γο'' λη' Γ'' γ'' ιβ'' (14° 40'-38° 55').

El text d'Orosi és de difícil precisió cronològica, però, com ja va assenyalar Schulten, pot correspondre a la campanya de primavera de Pompeu de l'any 76 aC. Entre els diversos episodis militars que aleshores tingueren lloc possiblement en la costa valenciana, tal vegada el de *Lauro* és un dels més controvertits (cf. García Morá 1991, pp. 218-228; Bonet 1993, pp. 567-569). La destrucció d'aquesta ciutat apareix citada amb diversos matisos per Appià (*BC I*, 109), Plutarc (*Sert.*, 18, 4-11; *Pomp.*, 18), Orosi (5, 23, 6-7), Frontí (*Strat.* II, 5, 31) i Flor (*Epit.* 2, 10). Després de la derrota d'Herenni en la línia de l'Ebre i de l'avanç de Pompeu, Sertori va acudir amb celeritat a la costa valenciana des de *Contrebia Leukade*, a la Celtibèria, possiblement amb la finalitat de tallar el pas a Pompeu entre *Saguntum* i *Valentia*. En l'escenari d'aquest primer enfrontament descrit per les fonts, hi havia un *oppidum* anomenat *Lauro* que Sertori assetjava, possiblement amb la finalitat d'atraure Pompeu (Schulten 1937, *FHA IV*, p. 198). És aleshores quan se situa l'episodi de *Palantia*, en la referència al qual no s'especifica que es tracte d'un riu, prop d'on Pompeu devia haver concentrat el seu exèrcit, possiblement en referència al seu campament, amb la finalitat d'intentar defensar *Lauro*. La perícia de Sertori, en una maniobra descrita per Plutarc (*Sert.*, 18), va acabar amb la destrucció de

l'oppidum. De fet, hi ha un corrent en l'erudició valenciana que identifica *Palantia* amb una ciutat i no amb un riu, i la redueix a València la Vella.

Per a Schulten (1937, FHA IV, pp. 197-198; RE XVIII, 3, col. 230), el teatre de les operacions bèl·liques se situa al sud de *Saguntum* i, per tant, creu que *Lauro* havia d'ésser el Puig, l'únic accident orogràfic existent entre ambdues ciutats, on havia comprovat l'existència de restes ibèriques al cim de la Pedrera, jaciment actualment desaparegut. Uroz (1983, p. 114), sorprenentment, planteja la possibilitat que aquests fets tingueren lloc al nord de l'Ebre. Tanmateix, entre els autors valencians la reducció tradicional d'aquesta ciutat ha estat el tossal de Sant Miquel, a partir de la proposta de Pericot (1949, p. 219), l'*Edeta-Leiria* de les fonts, a causa de la relativa homofonia entre el topònim antic citat per Ptolemeu (*Leiria*) i l'actual (Llíria) amb *Lauro* i per tractar-se del més important jaciment ibèric de la zona. La revisió de la data de destrucció/abandonament d'aquesta important ciutat ibèrica, que se situa a la darrereria del segle III o principi del II (Bonet i Mata 1982), ha estat adduïda com una raó que impossibilita aquesta reducció, però la seua reocupació en el segle I aC, segons mostren alguns materials arqueològics, deixaria oberta aquesta possibilitat. La improbabilitat d'aquesta reducció rau, al nostre parer, més en la toponímia que en l'arqueologia. La proposta de Schulten sembla raonable per la posició del Puig, però manca del necessari suport documental, tant a nivell arqueològic, pel fet que el jaciment és pràcticament desconegut, i textual, perquè les referències són massa ambigües i fins i tot sembla que es refereixen a una zona de més complicada orografia.

Tanmateix, el que més ens interessa d'aquest episodi és la menció per part d'Orosi d'un lloc -hom suposa unànimement que es tracta d'un riu, encara que no s'especifica- anomenat *Palantia*, pròxim al teatre d'operacions, el nom del qual presenta poques variants en els manuscrits: *palantiam*, *palentia*, *Pallantiam* (Zangemeister 1967, p. 341). La seua identificació amb un riu es basa en el fet que Ptolemeu (2, 6, 10) esmenta la desembocadura d'un riu homònim. La seua localització no ens interessa tant directament, puix queda fora de la nostra zona d'estudi, com pel fet que està estretament relacionada amb la del riu *Udiua*. Pel que fa a la seua reducció, Schulten (1937, FHA IV, p. 193; 1926, pp. 101-103) creu que és l'actual Palància. Beltrán Villagrasa (1942, p. 6) no es mostra d'acord amb aquesta interpretació, i segueix Escolano (1611, cols. 274-275) en la lectura de Ptolemeu, que corregeix *Palantia* per *Valentia* en la referència a la desembocadura

del riu. Altres autors, com ara Jacob (1989, p. 27), mantenen la seua reducció a l'actual Palància.

D'altra banda, Ptolemeu situa aquest riu a l'Edetània i al sud del *Turia*, la reducció del qual sembla segura. Aquest fet ha donat lloc a diverses interpretacions sobre la seua localització. En la nostra opinió, lluny de seguir literalment les coordenades del geògraf alexandrí, cal pensar que es tracta d'un error en l'ordre i que en realitat el *Palantia* està situat al nord del *Turia*. El fet que al sud d'aquest es trobe el riu *Sucro*, també de reducció segura, confirma al nostre parer aquesta hipòtesi.

Entre els rius Túria i Millars, l'únic curs fluvial d'importància és aquest; quant als rius menors, sembla raonable no considerar-ne els situats al nord de *Saguntum*, ja que la major part dels investigadors convenen que els fets van tenir lloc al sud d'aquesta ciutat; en aquesta direcció l'accident fluvial més important és el barranc del Carraixet, que queda al sud del Puig i massa prop de València. La distància en línia recta entre el Puig i l'actual Palància és de 10 km, per la qual cosa sembla possible relacionar ambdós punts en el marc d'un episodi com aquest. Tanmateix, si aquest episodi va tenir lloc en una zona tan pròxima a *Saguntum*, resulta molt estrany que aquesta ciutat no hi aparega esmentada. Possiblement és aquest el punt més feble de la interpretació de Schulten.

Aquest hidrònim el trobem també en el nom d'una ciutat celtibèrica i els seus habitants esmentats per Appià (350, 362). El seu radical es relaciona amb l'indoeuropeu *pel-* («fluir») (Pokorny 1959, p. 798 ss; Hübschmid 1960, pp. 485-486 i 489; Untermann 1961, p. 16; Albertos 1966, p. 130) i sembla tenir, doncs, un origen semblant al del topònim *Lesera* (Arasa 1987a, p. 147; 1989a, p. 171). D'altra banda, també presenta el sufix *-nt-*, molt comú sobretot en hidrònims hispànics pre-romans (cf. Schmoll, 1959, p. 72). Per a Untermann (1992, p. 22) es tracta de derivacions d'un mot **pallant-* («la ciutat o la gent pertanyent a **pallant-*»), documentat també en el teònim *Palantico* (dat.) i en l'epítet d'una deessa lusitana, *Toudopalandaigae*; sobre el seu origen indoeuropeu, mostra el seus dubtes i assenyala la possibilitat que es tracte d'una asonància casual.

El riu esmentat per Orosi, doncs, estava situat en aquesta zona i, molt probablement, era l'actual Palància, i així ho van entendre els erudits del segle XVII quan van introduir aquest topònim que va acabar desplaçant el tradicional de riu de Morvedre (cf. Diago 1613, p. 34). Aquesta reposició ha estat considerada

com una correcció ultraerudita per alguns autors, com ara Beüt (GERV 8, pp. 154-155, s. u. «Palancia, Río").

1.4.3. Sal·lusti, Hist. 2, 98, 9

Hispaniam citeriorem, quae non ab hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem uastauimus praeter maritimas ciuitatis, ultro nobis sumptui onerique.

«La Hispània Citerior, no dominada pels enemics, o bé jo o bé Sertori l'hem arrasada, llevat de les ciutats marítimes, que són per a nosaltres, més que altra cosa, un motiu de dispendi i de treballs».

En aquesta carta de Pompeu al Senat de l'any 74 es fa referència, de manera general però eloqüent, a l'acció de les tropes victorioses contra les localitats que havien lluitat del bàndol de Sertori. A l'enumeració d'alguns fets concrets (*Castra hostium apud Sucronem capta et proelium apud flumen Turiam et dux hostium C. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti*), com la destrucció del campament enemic a prop del Xúquer, la batalla a la vora del riu Túria i l'extermini del cap dels enemics G. Herenni, amb la ciutat de València i el seu exèrcit, segueix la referència general a les conseqüències desastroses que els anys de guerra havien portat a la província. L'abast real d'aquesta lluita és encara difícil de precisar, però hi ha proves arqueològiques contundents sobre la seua versemblança en jaciments claus de la vall de l'Ebre i del litoral valencià, els dos escenaris principals de la guerra, com la mateixa ciutat de *Valentia*, La Caridad (Caminreal, Terol), El Cabezo de Alcalá (Azaila, Terol) i possiblement El Cabezo de las Minas (Botorrita, Saragossa). No pot precisar-se l'abast real d'aquestes accions en el món rural, on també poden haver tingut una incidència important.

1.4.4. César, ciu., I, LX, 1-4

Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses et Iacetani et Ausetani et paucis post diebus Illurgauonenses, qui flumen Hiberum attingunt, insequuntur.

«Mentrestant, els Oscenses i els Calagurritans, que eren contribuïts dels Oscenses, li enviaren legats. A aquests els seguien els Tarraconenses, i els

Iacetans, i els Ausentans, i pocs dies després els Illurgavonenses que toquen el riu Ebre».

Transit etiam cohors Illurgauonensis ad eum cognito ciuitatis consilio et signa ex statione transfert.

«Fins una cohort d'illurgavonenses, en conèixer el parer de la seua gent, es passa a ell, abandonant la posició que defensaven».

En contar com van abraçar el seu partit una sèrie de pobles, César esmenta dues vegades els Illurgavonenses, sobre la identificació dels quals podrien haver dubtes a causa de la forma de l'etnònim, que s'allunya un poc de les altres formes conegudes, però la precisió sobre el territori en què habitaven, al voltant de l'Ebre, confirma que es tracta del mateix poble. De nou, amb aquesta referència, tenim una prova de la implicació dels pobles ibèrics en les lluites entre romans, en les guerres civils.

1.4.5. *Bellum Hispaniense*, X, 1

Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equitatu uenit. Is signa Saguntinorum rettulit quinque quae ab oppidanis cepit.

«El sendemà, Argueci arribà d'Itàlia amb cavalleria. Portà cinc ensenyes que havia pres als ciutadans saguntins».

Aquest passatge del *Bellum Hispaniense* dóna a entendre l'existència d'una escaramussa entre els saguntins -fidels als pompeians- i la cavalleria cesariana comandada per *Arguetius* (Schulten 1937, FHA IV, pp. 213-216; Uroz 1983, p. 115; Jacob 1989, p. 26) l'any 46, però aquest fet resulta difícilment explicable, ja que l'escenari de la guerra se situa a Andalusia i no hi ha cap altra notícia d'episodis bèl·lics en territori valencià, per la qual cosa alguns autors han interpretat que pot tractar-se -amb versemblança- de *Saguntia* (Gigonza), ciutat de la Betúria (Plini, *nat.*, III, 15) (Icart 1988, p. 100, nota 31). Altrament caldria suposar l'existència d'un front encara obert en la zona valenciana, concretament a Sagunt, que no apareix esmentat per les altres fonts, cosa força improbable.

1.5. Altres referències geogràfiques d'època imperial

Presentem ara algunes referències d'època alto-imperial que tracten d'accidents geogràfics i poblacions de la costa d'època pre-romana, segons pareixen indicar-ho els topònims indígenes o grecs.

1.5.1. ESTRABÓ, *Geographia*, III, 4, 6.

Πλησίον δὲ πόλει ἑῖς τὴν Χερρόνησόφ τε καὶ Ὀλέαστρον καὶ Καρταλίαφ ἔπι αὐτῆ δὲ τῆ διαβάσει τοῦ Ἰβηροφ Δέρτωσσα κατοικία.

«(Sagunt), ... No lluny d'allí es troben les ciutats de *Querrónesos*, *Oléastron* i *Kartalías*; després, en el mateix lloc on es travessa l'Ebre, la colònia *Dertosa*».

Estrabó descriu la costa de sud a nord i, després de parlar de *Saguntum*, diu que prop es troben les ciutats de *Querrónesos*, *Oléastron* i *Kartalías*; a continuació esmenta el riu Ebre i la colònia *Dertosa*. Si no es tracta de topònims hel·lenitzats, sembla difícil no admetre la utilització de fonts anteriors en aquest passatge, almenys quant a la primera d'aquestes localitats. Aquests topònims són d'origen divers i no tornen a aparéixer esmentats per cap altre autor. El primer és indubtablement grec i sembla un nom comú geogràfic; el segon sembla una hel·lenització del llatí *Oleastrum* («ullastre»; en el tercer el radical *cart-* pot ésser ibèric (cf. les ciutats *Carteia* i *Cartama*; i l'ibèric *ca.r.ti.ro.l.*[---, encara que de lectura insegura: Siles 1985, p. 602).

Només una d'aquestes localitats pot ésser identificada amb certa seguretat pel topònim: *Querrónesos*, la península, que apareix també en Avié 471 (cf. 1.1.1.) i pot correspondre a Peníscola, com ja hem vist i han mantingut diversos autors (Espinalt 1784, p. 89; Cortés 1836, II, p. 357; Balbás 1887, p. 21; Cuveiro 1891, p. 238; Bayerri 1948, p. 675). García Bellido (1960, p. 563) considera que devia tractar-se d'un punt d'escala, el nom del qual sembla denunciar una factoria grega. La hipòtesi sobre la seua reducció a Peníscola ha estat mantinguda posteriorment per altres autors com Fernández Nieto (1968-69, pp. 127-128) i Llobregat (1980, pp. 49 i 67).

No pot mantenir-se la reducció de *Kartalías* al castell de la Magdalena (Castelló de la Plana) per un canvi mitjançant l'hidrònim *Kastalia* que l'aproximaria al topònim Castelló, com ha defensat la historiografia local (Arasa 1979, amb la bibliografia anterior), i molt menys a Artana per una certa homofonia entre ambdós

topònims com feia Cortés (1836, II, pp. 308-309; Miralles del Imperial 1868, p. 17; Cuveiro 1891, p. 205), que interpretava el topònim original com *Arctalias* després de llevar la preposició *kai*; ni molt menys d'*Oleastrum* a Eslida (Cortés 1836, III, p. 249; Cuveiro 1891, p. 283).

Contràriament, Jacob (1985, pp. 259-260) intenta cercar reduccions de les altres dues localitats a partir de la de *Querrónesos* a Cullera, de manera que *Kartalias* la identifica amb la *Cartala* dels Olcades i la situa en la zona d'Altea-penya d'Ifac (*op. cit.*, pp. 258-259), mentre que *Oléastron* la redueix a l'estació *Elo* (!) que l'Andònim de Ravenna (IV, 42, 11) emplaça entre *Portum Sucrone* i *Dionio*.

Si la relació segueix un estricte ordre geogràfic i ens recolzem en aquesta reducció de la localitat inicial, les altres dues devien estar situades més al NE, pels voltants de la desembocadura de l'Ebre.

1.5.2. PLINI, *nat.*, III, 20-21: *flumen Udiua*.

(...) *Valentia colonia III p. a mari remota, flumen Turium, et tantundem a mari Saguntum ciuium Romanorum oppidum fide nobile, flumen Udiua. regio Ilergaonum, Hiberus amnis (...).*

«València, colònia situada a 3.000 passes del mar; el riu Túria; i Sagunt, a la mateixa distància del mar, ciutat noble per la seua fidelitat, amb dret romà; el riu Udiva; la regió dels Ilercavons; el riu Ebre (...)"

Plini, autor que escriu en el tercer quart del segle I dE, descriu la costa de sud a nord i esmenta com a ciutats més importants dels Edetans *Valentia* i *Saguntum*. A continuació d'aquesta ciutat menciona el riu *Udiua/Udiba/Uduba* i tot seguit la regió dels Ilercavons. El text és molt rònc i no permet major precisió. Aquesta notícia, encara que d'època alto-imperial, resulta de gran interès pel fet que fixa aproximadament el límit entre els dos pobles ibèrics que habitaven aquestes comarques. Del text hom pot deduir que aquest estava situat en l'esmentat riu. En aquest caràcter «delimitador», evidentment, rau la discussió sobre la seua reducció a un riu actual. Hi caben dues possibilitats, que han generat les dues postures presents en la historiografia: una interpretació literal permet deduir que es tracta del primer riu situat al nord de *Saguntum*, per tant, l'actual Palància que passa als peus de la ciutat, mentre que una interpretació més laxa possibilita la seua reducció al Millars, el riu més important de la zona, situat a uns 33 km al NE d'aquesta ciutat.

La primera hipòtesi, segons la qual el riu *Udiua* és el Palància, comporta que *Saguntum* es trobava en el mateix límit del territori edetà, ja que Plini esmenta a continuació la regió dels Ilercavons; això suposa que l'àrea ocupada per aquest poble arribaria almenys fins a la serra d'Almenara. Aquesta postura, amb precedents en autors catalans des del segle XVII (Bayerri 1948, pp. 276-280, amb bibliografia) i mantinguda per Bosch, Beltrán Villagrasa (1942, p. 6), Tarradell (1965, pp. 73-74) i Aranegui (1992, p. 61), en realitat es basa en la reposició dels límits eclesiàstics de la diòcesi de Tortosa en el segle XII (Huici i Cabanes 1976, pp. 148-149), restituïts de manera força interessada amb la finalitat de prolongar els seus dominis, en un cas similar al de la diòcesi de Sogorb (*cf.* Arasa 1992). És evident que aquests límits eclesiàstics no tenien per què seguir fidelment ni els ètnics dels pobles ibèrics ni els administratius romans. A més, aquesta interpretació comporta que Plini no esmenta en el seu text el riu Millars, cosa que resultaria estranya per ésser aquest el més important de la zona. Com a conseqüència directa d'aquesta interpretació, trobem la proposta de reducció del riu *Palantia* que apareix en Ptolemeu (2, 6, 10) i Orosi (5, 23, 6) al Millars (Llobregat 1980, p. 40; Lomas 1983, p. 59).

La segona hipòtesi, que identifica el riu *Udiua* amb l'actual Millars, compta també amb una llarga i sòlida tradició historiogràfica iniciada per Escolano (1611, col. 585), que assimila l'hidrònim a l'ordnim *Idubeda* («el nombre del Mijares lo da Plinio, y es Idubeda, pero por descuido de los escribientes se lee Udiva»), nom del sistema Ibèric en l'antiguitat (Schulten 1963, p. 240; Tovar 1989, p. 356), interpretació en què li segueixen Diago (1613, p. 8), Cortés y López (1836, III, pp. 63-64 i 477) i Blázquez (1894, p. 396); a més, aquest darrer, seguint Escolano, redueix el *Palantia* al Túria (pp. 272-273), com també ho fa Fletcher (1967, p. 249), i el *Serabis* al Palància (*Ibid.* pp. 380-381). La reducció del riu *Udiua* al Millars ha estat seguida per altres autors com Flórez (1747, p. 48), Peris (1915b), el mateix Bosch (1924, p. 116; 1932, pp. 378-379; 1948, p. 83); García y Bellido (1947, p. 232); Schulten (1952, FHA VI, p. 222; 1963, p. 37; RE VIII A, 1, col. 556. s. u. «Uduba»); Fernández Nieto (1968-69, pp. 118, 137 i 140); Llobregat (1980, p. 79), que el considera un segon nom juntament amb el de *Palantia*; Dupré (1982, p. 134); Uroz (1983, pp. 14 i 21); Olària (1985, p. 262); Villalba (1984, pp. 47 i 139); Arasa (1987a, p. 123); Iniesta (1989, p. 353); Ferrer (1990, p. 1171); Pérez Vilatela (1990), Abad (1992, p. 157), etc.

Uns altres autors no mantenen una postura tan decidida. Així, Hübner (1893, p. 221) el situa prop de Sagunt i compara l'hidrònim amb el topònim *Adeba*, localitat esmentada per Ptolemeu, (cf. 1.5.3.), mentre que Fatás (1975, p. 75) admet la reducció amb dubtes i, per a Bru (1963, p. 34) i Fletcher (1973, p. 31), no està clar si es tracta d'un o de l'altre.

La identificació de l'*Udiua* amb el Millars comporta de manera quasi inevitable la reducció del riu *Palantia* a l'actual Palància (Schulten 1963, p. 37; Pérez Vilatela 1991, pp. 95 i 100-101), ja que la reducció del *Turia* a l'actual Túria sembla segura, de manera que no queda una altra possibilitat si no és que el cerquem al sud d'aquest, tal i com proposa Fernández Nieto (1968-69, p. 120), la qual cosa ens pareix prou remota. Hi queda, però, el riu *Sorobin* esmentat per Mela (2, 92); que només diu que es tracta d'un riu que desemboca en el golf sucronense. Per l'ordre seguit en la descripció pot tractar-se del riu Millars o del Palància. Això no obstant, també se l'ha identificat amb el riu Serpis, citat per Ptolemeu (Fletcher 1972, *GERV* 10, p. 312, s. u. «Sorobin») (García y Bellido 1947, pp. 30 i 50; Llobregat 1980, p. 78; Pérez Vilatela 1991a, p. 106)

Pel que fa a l'origen de l'hidrònim, Schulten (*op. cit.*) assenyalava l'existència d'altres topònims hispànics amb el mateix sufix *-uba*: *Corduba*, *Salduba* i *Maenuba*, mentre que Albertos (1966, p. 44) indica que *udd-* apareix en galès amb el significat de «senyor». Darrerament, Pérez Vilatela (1990, pp. 519-521) n'ha aprofundit en l'estudi lingüístic. Hom pot distingir-hi dos elements: *Ud-* i *-diua*, amb una dental sonora que convé a ambdós. El primer pot tenir un origen indoeuropeu (Pokorny 1959, pp. 1103-1104), i presenta paral·lels en antropònims i hidrònims tant ibèrics com cèltics. Quant a antropònims, amb la dental sorda, a Cáceres tenim *Utrecius* (Albertos 1965, p. 257), i a centre-europa els cèltics *Utta*, *Uttius* i *Utto* (Schulten 1962, p. 128), amb els quals cal relacionar l'hispànic *Uti* de Tarragona (ILER 395) i potser l'*Utilius* de Sagunt (ILER 2149); amb la dental sonora, a centre-europa tenim els cèltics *Udarus* i *Udia* (Holder 1907, III, p. 55 ss) i, en l'àrea cèltica hispànica, *Udiobios* (Gómez Moreno 1949, p. 327). Un epítet del déu galaic *Cosus*, *Udaienagus*, presenta el mateix element inicial (Blázquez 1975, p. 71). Quant a la toponímia, en la mateixa àrea lingüística tenim la ciutat lacetana d'*Udura* (Ptolemeu, 2, 6, 71), la posta *Uttaris* (Itinerari d'Antoní, 425, 3; 430, 11) en la zona de Lleó i l'hidrònim gal *Utrio* (Albertos, *ibid.*). Pel que fa al segon element, presenta igualment un clar paral·lel amb l'indoeuropeu *déiuo-s* («déu») (Pokorny 1959, pp. 185-186), que en les llengües cèltiques produeix

topònims com «Diva» o «Deva», presents a la península Ibèrica (cf. «Ríodeva» a Terol = Hübschmid 1960, p. 488). Aquesta etimologia, però, presenta el problema que en l'àmbit hispànic el topònim resultant sol adoptar la forma *Deua*, fins i tot en l'antiguitat, mentre que en el nostre hidrònim la forma coneguda és *-diua*. Sobre aquesta hipòtesi, el segon element de l'hidrònim posaria de relleu el caràcter sacre del riu. En conclusió, sembla confirmar-se l'origen indoeuropeu de l'hidronímia antiga de la zona estudiada: *Lesyros*, *Udiua* i *Palantia* formen, amb l'actual «Bergantes» (Arasa 1989a), un important testimoni lingüístic de la influència cèltica en les comarques septentrionals del País Valencià.

Plini (III, 5, 11): *Colubraria insula*.

Plini (III, 5, 11) menciona una *Colubraria insula* front al riu *Sucro*, a 700 estadis de les Pitiüesses, que Cortés (1836, II, p. 370) redueix a l'illa de Montcolobrer, la major del petit arxipèlag de les Columbretes (cf. II.1.4.), situat front a la costa de Castelló, explicant que n'hi havia una altra amb el mateix nom que pot reduir-se a Dragonera (III, pp. 84-85). Schulten (1959, pp. 355-356) segueix aquesta identificació i especifica que n'hi havia una altra homònima que és Formentera (Schulten 1959, pp. 365-366). Aquesta reducció ha passat a la literatura relacionada amb aquest petit arxipèlag (cf. Salvator 1895, pp. 289-296). El topònim és una traducció del grec $\delta\phi\iota\omicron\upsilon\sigma\sigma\alpha$ = «illa de les serps» (Chantraine 1968, II, p. 842, s. u. « $\delta\phi\iota\varsigma$ »; Schulten RE XXVIII, 1, col. 665, s. u. «Ophiussa»; Hübner RE IV, 1, col. 590, s. u. «Colubraria»). Per la descripció de Plini, hom pot deduir que es refereix amb seguretat a Formentera (Blanes *et alii* 1990, pp. 24-26).

1.5.3. PTOLEMEU, II, 6, 16 - Esteve de Bizanci (12-13)

PTOLEMEU, II, 6, 16

Τενέβριον ἄκρον ιε Γ΄ γ΄ ιβ΄ λθ΄ γο΄ (15° 55'-39° 40').

Τενέβριο* λιμὴν ιε Γ΄ μ΄ (15° 30'-40°).

Esteve de Bizanci (12-13): Τενέβριον ἀκροτήριον-κώμη Τενεβρία.

Cortés (1836) fou el gran divulgador de les reduccions infundades de localitats ilercavones esmentades per Ptolemeu a poblacions de les comarques septentrionals del País Valencià, en la major part dels casos basant-se en

qüestionables homofonies i en inversemblants etimologies. Així redueix la localitat de Τριαριουλία a Traiguera (1836, III, p. 420; Miralles del Imperial 1868, p. 19; Mundina 1873, p. 583; Cuveiro 1891, p. 310) i la de Qeauva a la Jana (Cuveiro 1891, p. 310). Possiblement el mateix Müller (1883, p. 185) el va seguir en la reducció de la primera. Aquest autor (Müller 1883, p. 187) situa ὙΑδεβα a la vora del riu *Udiva*, però sense identificar aquest amb cap riu actual. Possiblement basant-se en aquesta suposada relació entre els dos topònims, Schulten (1963, p. 37) redueix aquella localitat a Castelló de la Plana i, per proximitat, el riu *Udiva* a Millars.

En general, totes aquestes localitats devien estar situades al nord del territori estudiat i, almenys en part, fins i tot al nord de l'Ebre. Per això, només considerarem un dels topònims esmentats per Ptolemeu, "Tenevbrio", la reducció del qual a un punt concret del litoral castellonenc ha estat argumentada de manera seriosa fins a l'actualitat.

Amb el topònim *Tenebria*, probablement derivat del llatí *tenebra*, Ptolemeu i Esteve de Bizanci esmenten un cap i un port. La referència de Ptolemeu és molt inexacta, mentre que la del segon és ambigua, i no permeten concretar amb seguretat la seua localització. Diago (1613, p. 8) redueix el cap a Orpesa i el port a l'Olla de Benicàssim; en la primera reducció el segueixen Cortés (1836, III, 297, pp. 414-415), Balbás (1887, p. 24), Blázquez (1894, p. 396) i Senent (1924, p. 116). Peris (1913, p. 4) es decanta per Sant Carles de la Ràpita. Müller (1883, p. 152), a qui segueixen Schulten (RE VA, 1, col. 493, s. u. «Τενέβριον ἄκρον»; 1959, pp. 330-331 i 401) i Grosse (1959, p. 435), l'identifiquen amb el *promontorium Ferrarium* (que redueixen al cap de la Nao) de Mela (II, 92); el segon, a més a més, nega qualsevol relació etimològica amb el llatí *tenebra*. Des d'aquest punt de vista, Schmoll (1959, p. 73), a qui segueix Albertos (1990, p. 142), relaciona aquest topònim amb el sufix *-briga/bria*, amb pèrdua de la velar sonora, com un testimoni lingüístic de la presència cèltica en la costa est peninsular. Fernández Nieto (1968-69, pp. 121-122) els situa juntament amb *Dianio* en el tram de costa comprés entre València i l'Ebre, puix creu que aquesta deu ésser una localitat diferent a l'esmentada per Estrabó que pot reduir-se amb seguretat a Dénia; el cap *Tenebrion* creu que pot correspondre al d'Orpesa i el port a alguna de les badies pròximes. Contràriament, Llobregat (1980, p. 80) situa el port en la zona de Dénia i el promontori en la costa de Castelló. Per a Jacob (1985,

pp. 250-251), el «cap i la vila de les Tenebres» haurien d'estar en el litoral castellonenc, a Orpesa o Peníscola.

El mer fet que Ptolemeu el situe en territori ilercaó no dóna cap seguretat sobre la seua veritable localització, puix són coneguts els nombrosos errors i desviacions de les seues referències geogràfiques. En qualsevol cas, si seguim al peu de la lletra la referència a un port, hem d'excloure qualsevol possible reducció al litoral castellonenc, on no ha estat documentat cap tipus d'estructura portuària, si no es tractava d'una denominació genèrica aplicada a un fondejador; però els únics desembarcadors importants existents en la costa castellonenca (les roques de les Barbades, a Benicarló, i la torre de la Sal, a Cabanes) estan situats en trams rectes de la costa. No és inversemblant una localització més al nord, potser al voltant de la desembocadura de l'Ebre o, amb les mateixes probabilitats, a la costa alacantina, ja que tal vegada l'error de localització de *Dianium* pugua estendre's també a aquest cap i al port pròxim.

1.6. Altres notícies

Reunim ací algunes notícies de les fonts sobre les produccions saguntines, ja que entenem que s'han d'interpretar de manera general com a referents al territori d'aquesta ciutat (Jacob 1985, pp. 26-27) i, per tant, també a la zona meridional del territori estudiat.

1.6.1. POLIBI, III, 17, 3

Νέμονται δὲ χώραν οἱ κατοικοῦντες αὐτὴν πᾶμφορον καὶ διαφέρουσιν ἀπετῆ πάσῃ τῇ Ἰβηρίᾳ.

«Els seus habitants (de Sagunt) es nodreixen del país, que produeix tota mena de fruits i supera en fertilitat tota Ibèria».

En un passatge referent al setge d'Anníbal a Sagunt, Polibi fa una lloança de l'agricultura saguntina que hom pot entendre com general per al seu territori i, possiblement, com una referència literària.

1.6.2. LIVI, XXI, 7, 3

Ceterum in tantas breui creuerant opes seu maritimis seu terrestribus fructibus, seu multitudinis incremento (...).

«Però en poc de temps la seua prosperitat s'havia incrementat de gran manera, siga per les riqueses que els prodigaven alhora el mar i la terra, siga pel creixement de la població (...).»

En aquest passatge Livi lloa l'opulència de Sagunt. Les referències a les raons que li l'havien portada pareixen de tipus retòric. De la mateixa manera, creiem que tampoc resulta significatiu sobre l'economia saguntina un posterior passatge d'aquest autor referit al botí d'Anníbal (*multam pretiosam supellectilem uestemque*) després del saqueig de la ciutat (XXI, 15, 2).

2. Els pobles pre-romans

Fa més de trenta anys, Tarradell (1962, p. 87) es preguntava si els antics pobles ibèrics eren realitats diferenciades ètnicament i cultural, o si pel contrari no eren més que simples superestructures polítiques, no molt diferents als regnes de taïfa medievals. Malgrat el temps transcorregut i el notable avanç de la investigació arqueològica, no estem en condicions de contestar més que parcialment a la segona possibilitat: el seu nivell d'organització política sembla que no va arribar més enllà de la ciutat-estat, a excepció de les situacions de guerra en què s'acordaven àmplies aliances sota el comandament d'un cabdill militar.

Pel que fa al concepte d'ètnia, des d'un punt de vista històric Vilar (1980, s. u. «Etnia») el considera sinònim de nacionalitat. Des d'una perspectiva antropològica, Azcona (1988, pp. 308-314, s. u. «Etnia») el defineix com un col·lectiu humà amb consciència social de grup, definit, almenys en un moment de la seua història, en el territori, l'homogeneïtat dels hàbits i costums del qual fa creure en l'existència d'un origen, de sentiments i d'un destí comuns. La forma en què s'arriba a aquesta consciència de grup és molt variable i no resulta fàcil determinar si la identitat apareix a l'inici o com a conseqüència d'un procés. Aquesta qüestió resulta fonamental, ja que per a uns autors si l'ètnia es considera com l'elaboració ideològica de la consciència de grup, va lligada a l'aparició de l'estat, mentre que per a altres pot trobar-se en una societat políticament tribal. En el grau superior d'aquestes es troben les societats de cacicat o comandament, l'existència de les quals implica una estructura jeraquitzada del territori, amb l'aparició de la figura del no-productor (Nocete 1984). La utilització del terme tribu porta implícita una determinada connotació sòcio-política que s'allunya de les directrius del debat actual sobre la qüestió de l'aparició de les societats estatals en època pre-romana. Per aquesta raó considerem com molt més encertada la utilització del terme *ètnia*, amb un sentit més pròxim al de l'actual nació o nacionalitat, puix aquests no impliquen l'existència de l'estat i naixen de la consciència de la identitat diferenciada d'un poble, el qual pot formar part de dos o més estats sense tenir una organització estatal pròpia.

Les investigacions sobre els processos formatius de les ètnies pre-romanes hispàniques resulten força complexes a causa de les limitades informacions que ens proporcionen les fonts de què disposem. L'estudi diacrònic d'una ètnia, amb els canvis que poden haver-se produït tant a nivell temporal com espacial, sembla una

tasca que requereix un volum d'informació molt més gran del que disposem en l'actualitat. En la seua formació poden haver intervingut diversos factors, des de la genealogia dels grups dominants fins a la supremacia d'un nucli urbà (cf. Untermann 1992, pp. 19-20). Territori i límits, origen i trets distintius, desplaçament i/o variació territorial, interacció i canvis culturals, etc, són qüestions que pareixen de difícil resposta. Burillo (1992 *passim*) ha fet una interessant reflexió sobre aquestes qüestions en el seu estudi de les ètnies pre-romanes de la vall de l'Ebre a partir de les fonts clàssiques i del registre arqueològic. Per aquest autor en el segle III comença a sorgir una organització estatal en què la ciutat, i no l'ètnia, sembla ésser l'element bàsic. En efecte, a través de l'estudi arqueològic dels nuclis urbans i de llurs territoris, com és el cas paradigmàtic d'*Edeta/Leiria*, hom pot comprovar com en una ètnia coexisteixen diversos nuclis urbans i, fins i tot, com la ciutat epònima no controla amb el seu territori més que una porció reduïda de l'atribuït al grup ètnic. Ètnia i ciutat són, per tant, realitats netament diferenciades i compatibles però amb uns llaços de dependència encara poc coneguts; la primera és anterior en el temps a la segona i, per tant, la seua existència no comporta la d'aquesta, però en la Hispània pre-romana sembla no existir la ciutat no adscrita a una ètnia.

Els trets diferencials assenyalats pels autors antics entre els diversos grups ètnics de la Hispània pre-romana són molt nítids quan es tracta de confrontar pobles cèltics i íbers: llengua, religió, costums, lleis i fins i tot la forma de vestir els diferenciaven entre sí. Però aquestes diferències desapareixen en bona part quan es tracta dels pobles de cadascun d'aquests grups. Hom pot suposar que devien ésser majors entre grups allunyats geogràficament (p. e.: Indiquets i Contestans), però ¿entre pobles veïns com Ilercavons i Edetans? A nivell lingüístic les diferències dialectals devien existir amb seguretat en un territori tan extens com el de la cultura ibèrica: la dialectologia prova que cap llengua és absolutament homogènia quan es parla en territoris extensos; les diferències (isoglosses) es manifesten de manera progressiva i permeten l'aparició dels anomenats «parlars de transició». Podem comptar amb l'existència d'aquests trets diferenciadors, però no podem rastrejar-los més que a partir de textos escrits d'una llengua desapareguda que a més no podem traduir. Massa limitacions per obtenir-hi resultats tangibles.

Burillo ha assenyalat que allò més freqüent devia ésser que les ètnies més pròximes tinguessen aspectes afins, sinó idèntics, però és difícil determinar el nivell de llurs diferències i contrastar-les amb les fonts disponibles. El problema es

planteja, justament, quan volem veure les diferències entre dues ètnies afins. Els factors que caracteritzen els grups humans i que poden permetre la seua diferenciació poden sintetitzar-se en els camps de l'antropologia, la llengua, la religió, l'organització social i política, l'economia, els costums i la cultura material. Per a estudiar-los comptem només amb les limitades notícies dels autors antics, els textos ibèrics i el registre arqueològic. El camp més esperançador és l'arqueològic, ja que l'organització política d'un grup determinat transcendeix i es manifesta en l'ocupació del territori; d'aquesta manera, l'estudi dels tipus d'assentament, les seues interrelacions i distribució, poden donar una informació clau sobre aquests aspectes que no podem obtenir d'una altra manera. En aquest sentit, la reconstrucció dels territoris de les ciutats d'una ètnia pot ajudar a delimitar la seua extensió, a fixar-ne les «fronteres».

Clarke (1984, p. 338) va assenyalar que les afinitats existents en la cultura material de diverses ètnies, segons els estudis etnològics, confirmen que una innovació en un lloc determinat està subjecta a elements fluctuants en la seua extensió a uns altres. Com més afí és el grup, més fàcilment arriba la seua difusió, de manera que la mitjana d'elements culturals compartits per diversos grups units per l'idioma abasta un 70%. Per al registre arqueològic, el problema rau en què només es detecta el 15% dels tipus d'artefactes específics de cada cultura. Malgrat aquesta forta disminució de la mostra tèdica, pot realitzar-se una investigació sobre la distribució dels diferents elements de cultura material i els graus d'afinitat existents segons el territori, de manera que puguen definir-se les àrees amb un alt grau de similitud, les zones de contacte, etc. Així i tot, les diferents variables obtingudes poden correspondre a diferents orientacions econòmiques dins una mateixa ètnia (pla = agricultura - muntanya = ramaderia), les quals poden crear elements de cultura material funcionalment diferenciats dins el mateix grup. També pot donar-se el fet contrari: una aparent uniformitat cultural a partir de les restes conservades en diferents ètnies.

Els noms dels pobles pre-romans que habitaven aquesta zona comencen a ésser esmentats per les fonts arran de la II guerra púnica, però les precisions sobre llurs límits territorials no apareixen més que en autors d'època imperial (Estrabó, Plini, Ptolemeu), quan l'estructura social i ètnica de la cultura ibèrica devia haver desaparegut en bona part, sobretot en les zones de més intensa colonització, per la qual cosa cal pensar que en la mateixa mesura es tracta de referències a èpoques anteriors o de caràcter merament cultural. Gràcies a aquestes fonts sabem que el

territori que ací estudiem estava ocupat per dos pobles ibèrics: els Edetans i els Ilercavons. Es tracta d'una divisió territorial que correspon al període Ibèric Final, amb un valor cronològic precís que no pot generalitzar-se al desenvolupament diacrònic d'aquesta cultura. Els límits occidentals d'aquests pobles, igual que els respectius meridional i septentrional, encara que molt imprecisos en alguns casos, ultrapassaven amb seguretat el territori estudiat i no entrarem, per tant, en la seua discussió. Ens interessa, doncs, el límit entre ambdós pobles que les fonts situen amb seguretat en el territori comprés entre les ciutats de *Saguntum* i *Dertosa* i la seua possible fixació en un accident geogràfic determinat. Sobre aquesta qüestió, la discussió gira fonamentalment al voltant de la reducció del riu *Udiua* esmentat per Plini, en l'estudi del qual hem vist les diferents opinions. D'altra banda, intentarem cercar trets diferencials en el registre material que recolzen aquesta divisió ètnica.

2.1. Edetans

Possiblement es corresponen amb els Ἑσθητεῖ ἔθνοσ Ἰβηρικόν d'Hecateu de Milet, tal i com ho accepta un corrent de la historiografia (Schulten 1955, FHA, I, p. 187; Maluquer 1954, p. 314; Fernández Nieto 1968-69, p. 116; Caro 1976, p. 133; Iniesta 1989, p. 347; Abad 1992, p. 153). Els Edetans (Tovar 1985, pp. 32-34) són esmentats per Polibi (X, 34, 2) i Livi (XXVII, 17, 1-2) quan P. Escipió allibera la família del seu rei *Edesco*, hostatge dels púnics a Cartagena. Estrabó (III, 4, 1) explica que ocupaven la costa des de Cartagena fins a l'Ebre i que alguns grups vivien més enllà de l'Ebre i eren veïns dels Indiquets, en una descripció força confusa; més endavant (4, 12) els esmenta junt amb els Bastetans com els pobles que habitaven la cordillera Ordspeda i que es trobaven, amb els Oretans, al sud dels Celtíbers; finalment (4, 14) es refereix a què els Sedetans es trobaven al sud dels Celtíbers. Plini (III, 20-21 i 23) situa la *regio Edetania* entre els rius *Sucro* i *Udiua*; al sud limiten amb els Contestans i al nord amb els Ilercavons. Per a Ptolemeu (II, 6, 15 i 62), el Ἐδητανῶν παράλιον comprenia les ciutats de Σάγουντον, Ἥδητα ἢ καὶ Λεῖρια i Ουαλεντία, a més de Ἡτόβησα i Λάσσιρα i altres vuit localitats que pertanyien amb seguretat als Sedetans (Fatás 1973, pp. 23-29 i 52-57; Tovar 1989, p. 33 ss.), així com els rius Παλλαντία i Τούριος; altres mencions, com ara Διάνιον, són clarament errònies. El seu territori ocupava amb seguretat les comarques centrals valencianes (Uroz 1983, pp. 13-16).

Tant l'etnònim com el territori deriven del nom de la ciutat: *Edeta = Edetani = Edetania*. Untermann (1992, p. 23) ha enunciat les diverses hipòtesis sobre la gènesi dels etnònims. La menció per Hecateu d'un poble anomenat Esetes, presumpte precursor dels Edetans, pot fer més versemblant la hipòtesi de l'anomenada «derivació retrògrada», segons la qual el nom del grup serveix per a denominar el territori amb el sufix col·lectiu *-ia* i el topònim de la ciutat es crea també a partir del col·lectiu. El fraccionament geogràfic i polític dels Edetans -amb la consegüent inexistència d'una estructura estatal o semblant de tipus ètnic- resta clara a la llum dels recents estudis sobre la ciutat epònima i el seu territori i, al nostre parer, pot deduir-se també de l'actitud de la resta dels Edetans davant l'agressió d'Anníbal a Sagunt.

El sufix *-etes* que apareix en l'etnònim *Esetes* -i que perdura en diferents etnònims com ara *Ilergetes* i *Indicetes*- sembla que fou aplicat pels grecs als pobles hispànics, mentre que els sufixs *-etani/-itani* fou aplicat als pobles que coneixien els romans cap al 200. Pel que fa a la integració de l'etnònim en la llengua ibèrica, Untermann (1992, 31) ha assenyalat l'existència dels antropònims *ete-sike* (Azaila) i *ete-iltur* (Yátova).

2.2. Ilercavons

Potser estan relacionats amb els Ἰλαραυγᾶται οἱ Ἰβηρε[†] que Hecateu de Milet (49) situa en la costa oriental d'Ibèria, juntament amb un riu homònim (cf. Maluguer 1954, p. 314; Schulten 1955, FHA I, p. 188; Caro 1975, p. 133; Abad 1992, p. 154). Els Ilercavons (Tovar 1985, pp. 34-35) apareixen esmentats per Livi (XXII, 21, 6) en les operacions de la II guerra púnica que tenen lloc al voltant de l'Ebre (*in agro Ilergauonensium*), possiblement referint-se a la zona situada al nord de l'Ebre; més endavant (frag. XCI) esmenta de nou aquest poble (*in Ilurcaonum gentem; ab Ilercaonia*) en les operacions que tenen lloc l'any 76 en la guerra de Sertori. Cèsar (*ciu.*, I, LX, 2), en contar com van abraçar el seu partit una sèrie de pobles situats al nord de l'Ebre, menciona uns *Illurgauonenses, qui flumen Hiberum attingunt* («que toquen el riu Ebre») i, a continuació (*ciu.*, I, LX, 4), esmenta una *cohors Illurgauonensis* que s'havia passat al seu exèrcit. Plini (III, 21) situa la *regio Ilergaonum* al nord del riu *Udiua* fins a Cessetània. Segons Ptolemeu (II, 6, 16 i 63), el Ἰλερκαόνων παράλιον[†] comprenia la desembocadura de l'Ebre, la ciutat de Δέρπωσα com a més meridional i altres sis localitats que no han estat reduïdes satisfactòriament: Καρχηδῶν καλαιά, Βισκαργίς, Θεαύα,

Ἐδεβα, Τιαριουλία i Σίγαρρα, a més de Τενέβριον ἄκρον i Τενέβριο* λιμήν. D'altra banda, *Dertosa* s'anomena en les seues monedes *municipium Hibera Iulia Ilercauonia*. El seu territori s'estenia amb seguretat al voltant del baix Ebre.

Alguns autors els consideren una branca meridional dels Ilergetes (Presedo 1983, p. 155). Potser tots dos corresponen a un tronc comú (Pallarés 1965, p. 11, i Almagro Basch, *ibid.*, p. 3), que alguns autors identifiquen amb l'etnònim *Ilaraugates* esmentat per Hecateu (Fernández Nieto 1968-69, p. 136; Iniesta 1989, p. 352). D'altra banda, Jacob (1985, p. 252) identifica aquest poble amb uns Ilergetes que Plini (III, 21) situa en la costa entre la *regio Cessetania* (Tarragona) i el riu *Rubricatum* (Llobregat). Aquests tres pobles presenten en el seu nom un mateix radical típicament ibèric (*ilar/iler-*) que potser denota el seu origen comú.

L'etnònim no apareix lligat a cap ciutat, excepte com a renom (Untermann 1992, p. 23). El nom del grup serveix per a denominar el territori amb el sufix col·lectiu *-ia*. Es tracta d'un dels pocs pobles ibèrics -juntament amb els Surdaones- que no foren inclosos pels romans entre els ètnics amb sufix *-etani/-itani*, sinó amb *-a(u)on-* (Untermann 1992, 30). Pel que fa a la integració de l'etnònim en la llengua ibèrica, Untermann (1992, p. 31) ha assenyalat l'existència dels antropònims *iltir-arker* (Empúries), *iltir-tiker* (Pech-Maho) i *biur-iltir* (La Bastida).

2.3. El límit territorial

Per a l'estudi d'aquesta qüestió cal considerar que part dels autors antics esmentats escriuen en època imperial, quan la divisió ètnica dels pobles ibèrics potser no tenia un altre valor que el merament cultural, i que possiblement utilitzen fonts antigues que no permeten grans precisions i en ocasions són contradictòries entre si. D'altra banda, ens trobem amb el problema que suposa desconèixer el caràcter i la importància real d'aquests límits ètnics. No sabem les implicacions culturals que pugua tenir el concepte de grup ètnic entre els pobles pre-romans. Ignorem si aquesta divisió ètnica comportava l'existència de diferències en la cultura material, l'únic aspecte que hom pot estudiar, o si aquestes devien tenir major -o tal veagada única- importància en altres aspectes inaccessibles mitjançant el registre arqueològic.

En la historiografia moderna hi ha dues postures sobre el traçat del límit entre ambdós pobles, en relació a la reducció del riu *Udiua* (cf. 1.5.2.) i a la «reposició» dels límits de la diòcesi de Tortosa l'any 1178. Una reducció d'aquest riu a l'actual

Palància «obliga» a situar el límit de l'Edetània poc més al nord d'aquest riu, on l'únic accident geogràfic important és la serra d'Almenara. Contràriament, la seua reducció al Millars permet incloure quasi tota la Plana en l'Edetània i emplaçar-ne el límit almenys a 33 km al nord de *Saguntum*. La primera d'aquestes postures utilitza com a argument determinant la «reposició» dels límits de la diòcesi de Tortosa segons un document del rei Alfons II de l'any 1178, posteriorment ratificada per Jaume I en 1225, la qual pren com a fites el coll de Balaguer al nord i la serra d'Almenara al sud. Bosch (1932, p. 378), el primer autor contemporani que realitza propostes concretes sobre la distribució territorial dels pobles ibèrics en aquesta zona, es basa en aquest document, en línia amb altres autors anteriors almenys des del segle XVII, per a fixar-hi la delimitació entre pobles, puix creia que arrellegava els límits administratius romans, els quals eren a la vegada la plasmació dels ètnics ibèrics. És a partir d'aquest raonament que atribueix la comarca de la Plana als Ilercavons (1924, pp. 115-116). Aquesta postura ha estat mantinguda per diversos autors com Almagro (a Pallarés 1965, p. 3), amb dubtes entre la serra d'Almenara i la vall del Millars, Tarradell (1965, p. 73), Fatás (1973, p. 81), Uroz (1983, pp. 16-21) i Iniesta (1989, p. 353). Però no hi ha cap prova que aquestes «reposicions» medievals seguesquen els antics límits, més bé al contrari, actualment hom ha qüestionat la seua validesa en diversos casos, ja que quasi sempre responen als interessos de les respectives diòcesis per ampliar llurs dominis territorials.

D'altra banda, per explicar la referència d'Estrabó que situa grups d'Edetans al nord de l'Ebre, Bosch (1932, p. 379) va plantejar inicialment la hipòtesi que l'expansió ilercona podria haver-los separat dels Edetans meridionals. Més endavant (Bosch 1944, p. 147) la va matisar: els Ilercavons serien una branca desmembrada dels Ilergetes en ésser espentats cap al sud pels Cossetans que van establir-se al Camp de Tarragona a la darrera del segle IV o en el III; els Ilercavons haurien guanyat terreny a expenses dels Edetans. La notícia d'Estrabó hauria estat presa d'una font més antiga i es referiria a un moment anterior a aquests moviments. La major part dels autors posteriors que s'han ocupat del tema són deutors d'aquestes hipòtesis, fins i tot en època recent, com Pla (1980, p. 207) i encara Ferrer (1990, p. 117). Altres investigadors com Maluquer (1963, p. 315) i Uroz (1983, pp. 20-21), han rebutjat aquesta hipòtesi; això no obstant, mantenen la delimitació meridional que aquest autor proposava a la serra d'Almenara

Els intents de definir les característiques d'ambdues àrees ètniques a partir de la documentació arqueològica van començar amb Bosch (1932, pp. 373-374), que va apreciar com la decoració pintada de la ceràmica era més rica en la zona de l'Ebre, potser a causa d'una major influència hel·lenística durant el segle III. També reconeix que «la Plana de Castelló té una cultura gairebé idèntica a la dels altres territoris edetans», però al segle III hi vivien els Ilercavons (*Ibid.* p. 368). Posteriorment, Tarradell (1965, p. 72) reconeixia les dificultats existents a l'hora d'identificar trets culturals i grups ètnics. En aquesta mateixa línia, Fernández Nieto (1968-68, pp. 137-140) va proposar la utilització com a paràmetres de la ceràmica i sobre tot les inscripcions. Aquest autor manté una postura conciliadora basada en la hipòtesi i la cronologia proposades per Bosch sobre els moviments d'ambdós pobles, i situa per la costa el límit dels Ilercavons a Orpesa i el dels Edetans a Almenara, deixant tota la zona intermitja -la Plana de Castelló- com una zona de contacte entre ambdós per on tindrien lloc llurs fluctuacions (també: Pla 1980, p. 207; Oliver 1981, pp. 249-250; Olària 1985, p. 262). Suposa que els Ilercavons tenien una cultura molt pobra, mentre que els Edetans eren més civilitzats (també: Ferrer 1990, p. 117); les relacions hostils entre ambdós van crear al llarg de llurs fronteres una zona fluctuant que fa més difícil l'exacta fixació dels límits.

Tot i que la documentació arqueològica aportada per aquest autor és molt pobra i ha estat força ampliada d'aleshores ençà, creiem que algunes de les seues propostes poden ésser d'interés. En primer lloc, està la qüestió de la indefinició del límit entre ambdós pobles. Sobre aquest aspecte, Oliver *et alii* (1984, p. 108), Olària (1985, p. 262) i Ferrer (1990, p. 118) destaquen les fortificacions que es troben en les proximitats del riu Millars, singularment els n° 29 i 30, que potser indicarien la frontera entre l'Edetània i la Ilercavònia. Però una veritable frontera suposaria l'existència d'almenys una organització estatal amb control sobre un territori ben delimitat, i no tenim constància de la seua existència en aquesta zona a nivell ètnic. Cal descartar, per tant, el valor «fronterer» dels assentaments fortificats de la línia del Millars, almenys des d'un punt de vista ètnic, i recordar que la presència d'algun tipus de fortificació és un tret definitori dels assentaments del període Ibèric Ple. Resulta més raonable, doncs, pensar en una mena de «zona de contacte», més que un límit geogràfic ben definit. Però aleshores el problema rau en l'extensió d'aquesta zona, ja que precisament és a la Plana on apareixen alguns dels assentaments ibèrics més importants, com ara els n° 32, 36 i 41, i

sembla tractar-se, per tant, d'un poblament ben consolidat i no «fluctuant». Aquesta zona pot haver estat limitada per dos accidents geogràfics d'importància, com són el mateix riu Millars al sud i la serra de les Palmes que tanca la Plana pel nord. Sembla difícil i agosarat determinar-hi amb seguretat l'atribució ètnica d'assentaments concrets, com han proposat alguns autors.

En aquesta línia, Oliver (1981, pp. 249-250) va proposar una regionalització de la cultura material dels pobles ibèrics de la zona basant-se en l'estudi dels elements que apareixen en les necròpolis, amb una línia divisòria situada al riu Millars. Segons la seua hipòtesi, al sud d'aquest riu hi ha una menor perduració de les influències fenícies, pareixen més nombroses les ceràmiques gregues i hi ha inscripcions ibèriques sobre plom. Al nord del Millars perduren més les influències fenícies, les ceràmiques gregues són més escasses i hi ha una major relació amb l'Empordà i el Llenguadoc; la cultura ibèrica és en aquesta zona més impermeable a les influències mediterrànies, per la qual cosa presenta un major estancament, una falta d'evolució. Posteriorment, aquest mateix autor (Oliver 1985a, p. 42) es basa en l'estudi de l'epigrafia ibèrica i planteja de nou l'existència de dues zones: una al sud del Millars, amb un ús primerenc de l'escriptura a partir del segle V i perduració fins als segles II-I, on falten els grafitis sobre ceràmica campaniana; i l'altra al nord d'aquest riu, on l'escriptura no apareix fins al segle II i perdura fins als segles I-II dE (fig. 8). Aquestes diferències correspondrien a les dues ètnies esmentades: Ilercavons al nord i Edetans al sud.

Aquestes consideracions sobre les influències mediterrànies en els assentaments ibèrics d'aquest territori -menor presència fenícia al sud del riu Millars i escassetat de les ceràmiques gregues al nord- poden ésser matisades a la llum dels avanços en la investigació en els darrers anys, com el mateix autor ha posat de relleu posteriorment (Oliver 1990-91 i 1991b), a banda que sembla difícil conciliar la major perduració de les influències fenícies en la zona ilercavona amb una suposada major impermeabilitat a les influències mediterrànies. Això no obstant, fins ara sembla significativa la distribució de les inscripcions ibèriques amb suport metàl·lic (bronze i plom), concentrades a la Plana: n° 28, 32, 33 i 41, la primera un poc al nord del Millars, encara que noves troballes poden canviar aquest panorama. Cap al nord, les manifestacions escriptuàries es limiten als suports petri i ceràmic. Més il·lustrativa sembla la distribució de les esteles epigràfiques funeràries, amb una problemàtica particular que ja hem vist (cf. 5.3.2.4.), puix resulten més nombroses en zona ilercavona, on formen almenys un nucli ben

caracteritzats al Baix Aragó. En territori valencià la seua aparició és un tant irregular però constant: Canet lo Roig (3), Sant Mateu (1), Benassal (1), les Coves de Vinromà (1), Alcalà de Xivert (3), Bell-lloc (1) i Cabanes (1). Però inscripcions ibèriques sobre pedra apareixen, en un nombre menor, en diversos llocs de zona edetana: la Vall d'Uixó (1), Algimia de Almonacid (1), Sagunt (23), Caudete de las Fuentes (1) i Sinarcas (1). Hom pot assenyalar, doncs, una particular freqüència en l'aparició d'aquests monuments en territori ilercavó, però sense oblidar que formen part d'una manifestació comuna a tots els pobles ibèrics de la meitat nord de la península.

L'altre element que fins ara pareixia també significatiu en la seua distribució territorial, la presència en la decoració ceràmica de motius animals, antropomorfs o epigràfics, presenta una distribució més equilibrada i pot variar fàcilment amb noves troballes (fig. 10). A la Plana els assentaments amb troballes d'aquest tipus són: el Torrelló d'Onda (au), el Solaig (cavall), el Castell de la Vilavella (peix), la Punta (au, cànit) i la torre d'Onda (peixos). Al Maestrat són (Oliver 1994, p. 145): el mas de Víctor (au), el puig de la Misericòrdia (peixos i aus), el pou Neriol (inscripció pintada) i el Palau (rosa). De manera general, doncs, no pot afirmar-se que en la zona nord es done una major sobrietat en la decoració pictòrica de la ceràmica. Tanmateix, en ambdós casos la presència d'aquests elements pot explicar-se per activitats comercials, sense que els esmentats vasos hagen d'ésser necessàriament un producte local. Es tracta, doncs, d'un paràmetre cultural que difícilment pot ésser considerat definitori d'una diferenciació territorial corresponent a una dualitat ètnica.

En aquesta mateixa línia resulta d'interés el recent intent de caracterització arqueològica de Padró i Sanmartí (1992, p. 191), que atribueix als Ilercavons un complex sistema poliorcètic constituït per una torre central de planta absidal. No estem segurs, però, que aquest sistema defensiu no es trobe fora del territori atribuït als Ilercavons.

Abad (1992, pp. 153-154 i 157-159) ha tractat de nou el problema dels límits costers entre aquests pobles. Assenyala aquest autor la indefinició d'Estrabó i que l'única referència concreta de Plini -el riu *Udiua*- sembla referir-se a l'actual Millars, accident que constituïria el límit dels Edetans amb els Ilercavons.

Recentment, Guérin (1994, pp. 120-128) ha fet veure com, davant la diversitat cultural en el territori edetà al segle IV, en el segle III es documenta una uniformitat tipològica en la ceràmica que dificulta l'establiment d'un marc cultural a

partir del repartiment de materials per al moment final de l'Ibèric Ple. Aquesta homogeneïtat que es dóna en el Camp de Túria i la Plana, per exemple amb la difusió de ceràmica figurada, contrasta amb força amb el Maestrat, on hi ha una important perduració de la ceràmica a mà, fins i tot en el segle II (*cf.* al puig de la Misericòrdia: Oliver 1994). El Millars, doncs, apareix com una veritable frontera cultural, potser la línia de demarcació septentrional de la tradició cultural edetana.

3. Els assentaments ibero-romans

A partir d'un intens treball de recull d'informació i de prospecció hem pogut elaborar un inventari de 189 jaciments i troballes arqueològiques d'època ibèrica (fig. 11). A grans trets, el seu repartiment per tot el territori és prou regular, encara que hi ha algunes zones amb una menor densitat, probablement a causa d'una menor intensitat en els treballs de prospecció. L'aparició dels assentaments ibèrics al llarg del segle VI, en diversos casos sobre nivells del Ferro Antic (Oliver 1990-91, 1992-93), segueix una evolució molt semblant a la d'altres zones pròximes (Gusi i Oliver 1986). En general, els *oppida* ocupen els cims que envolten les planes litorals i els corredors interiors, així com les muntanyes aïllades que en comptades ocasions s'alcen enmig d'aquests. La seua distribució, doncs, adopta un caràcter perifèric respecte a les millors terres de cultiu i s'estenen per les vores de les serres i massissos que les envolten, amb un marcat caràcter defensiu. Són aquests els assentaments més importants, entre els quals cal incloure els pocs casos situats a la vora de la mar. Això no obstant, la revisió de velles troballes i les noves prospeccions han permès comprovar la importància d'un altre tipus d'assentaments, d'una altra categoria en la jerarquia del poblament formada per petits assentaments situats en llomes, en vessants i en el pla.

Del total de 189 jaciments ibèrics inventariats, 81 (42,6%) han proporcionat materials d'importació que poden datar-se en els segles II-I i poden incloure's amb seguretat en el període Ibèric Final (fig. 12). El nombre de jaciments és de 72 i el d'assentaments és de 71 (87,6%) i el de necròpolis sense assentament conegut de 1 (1,2%). Les troballes sense context són 3 (3,7%) i les troballes de procedència concreta desconeguda 6 (7,4%).

Assentaments: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80 i 81.

Necròpolis: 13.

Troballes aïllades: 14, 52 i 70.

Troballes de localització concreta desconeguda: 9, 10, 17, 19, 26 i 50.

L'estudi dels assentaments ocupats en època ibero-romana permet oferir una visió de l'estat del poblament ibèric en els segles II-I, en el període final d'aquesta

cultura. La utilització de materials romans com a element discriminador en el conjunt de jaciments ibèrics permet determinar la datació dels jaciments i fer un estudi del territori en aquest període. Es tracta, doncs, d'un grup prou homogeni en què es dona un ampli marge de contemporaneïtat. L'estudi sobre aspectes com ara la dispersió i la jerarquia troba així major justificació i resulta més significatiu.

Començarem amb l'estudi de les relacions entre el medi ambient físic i l'hàbitat (distribució, localització, cotes sobre els nivell del mar i aprofitament dels recursos hídrics); seguirem amb les característiques dels assentaments (superfície, estructures defensives, visibilitat, dispersió, jerarquització i funcionalitat); a continuació tractarem de l'estructura poblacional i el control del territori, per a acabar amb una valoració del desenvolupament del poblament en la zona.

3.1. Medi ambient físic i hàbitat

L'elecció d'un lloc determinat per a l'assentament depèn de diferents factors, normalment interrelacionats: geogràfics, econòmics, defensius, sòcio-polítics, etc. Els llocs es trien per satisfer les necessitats col·lectives. Pel que fa als primers, en general hom tria llocs no massa elevats que requereixen un esforç menor i no estan molt allunyats de les terres de conreu. Els que estan situats en altura exerceixen un major control del territori circumdant i tenen major visibilitat. Aquest sembla el cas dels *oppida* de major antiguitat que, en molts casos, es constitueixen en llocs centrals d'un territori d'extensió variable. En el cas dels assentaments que no ocupen altures, el lloc triat sol estar protegit del vent del nord i orientat a l'est o a migdia; el mateix s'observa en les zones d'habitació dels jaciments situats en altura. Alguns llocs aconsegueixen al mateix temps un paper de control d'una ruta natural o de passos determinats

Les característiques geomorfològiques de la regió estudiada permeten veure com no es tracta d'una zona homogènia, sino que presenta uns acusats contrastes definits per l'aternança entre planes litorals i corredors interiors i serralades i massissos. De manera general hom pot observar que el poblament ibero-romà s'agrupa al voltant d'aquestes planes i corredors i se situa tant en les vores de les serres i massissos que les delimiten com en les zones més baixes de l'interior d'aquests. Aquest fet denota l'existència d'una clara tendència a l'elecció de llocs pròxims als espais oberts, amb pendents poc pronunciades, els quals reuneixen condicions especialment favorables per a l'hàbitat: permeten l'elecció d'emplaçaments amb condicions defensives, són pròxims a les terres de cultiu i de

pastura, tenen a l'abast recursos forestals i solen tenir més fàcil l'aprovisionament d'aigua. Aquesta disposició s'ha observat, per exemple, en els casos de les valls dels rius Jiloca i Huerva (Burillo 1980, pp. 255-257).

La proximitat d'una àrea de cultiu és un dels factors determinants a l'hora de triar el lloc de l'assentament. El cultiu està condicionat per altres factors com són la topografia, els sòls, el clima i els recursos hídrics. Les principals àrees de cultiu se situen en les zones de depòsits de materials quaternaris: corredors interiors i planes litorals, vessants i valls dels rius i barrancs. La qualitat dels sòls varia segons les zones: en els peus de muntanya hi ha una major proporció d'arenes i, per tant, una menor capacitat de retenció d'aigua i de matèries orgàniques, per la qual cosa són zones de baix rendiment que s'aprofiten exclusivament per a cereals; en els plans hi ha una major proporció de llims, per la qual cosa són més aptes per al cultiu intensiu. El clima mediterrani de la zona permet el cultiu de cereals en hivern (blat, ordi), d'espècies frutals variades (pomes, prunes, figues), de verdures, etc, tot i que la regularitat de les collites depèn dels estiatges i de les gelades.

En relació amb la topografia de la zona ocupada es troba la visibilitat que proporciona l'elecció de llocs en altura. La tendència a ocupar espais oberts, pròxims als corredors interiors i les planes litorals, garanteix un ampli control visual que varia en relació a la cota de l'assentament i a la seua ubicació orogràfica. Al mateix temps, l'elecció de cotes altes possibilita la intervisibilitat dels assentaments situats en una mateixa unitat geogràfica.

Un tercer factor determinant és el de les comunicacions. El traçat de vies naturals en sentit NE-SO seguint els corredors interiors i les planes litorals, així com d'altres en sentit SE-NO que segueixen els cursos d'alguns rius i barrancs, agrupa nombrosos assentaments que es distribueixen en formacions allargades seguint aquests eixos. La seua distribució permet així establir la importància de les vies de comunicació.

3.1.1. Distribució

Comentarem aquest aspecte seguint la mateixa divisió en unitats geogràfiques utilitzada en el catàleg de jaciments. De manera general, la seua distribució és prou regular per tot el territori, amb algunes zones de menor densitat i altres pràcticament sense assentaments, fet que en part deu trobar explicació en la falta de prospeccions. Quant als trets generals de distribució territorial, destaca el seu agrupament en conjunts que es corresponen amb les unitats geogràfiques al

llarg dels tres grans eixos longitudinals en què es pot dividir el territori: les planes litorals i els corredors de les Coves de Vinromà i d'Albocàsser. La major concentració es dona en la meitat meridional del territori, on a la plana de Castelló i zones muntanyoses pròximes hi ha 21 jaciments (32,8%).

El pla de Vinaròs: 8 assentaments.

El corredor d'Alcalà de Xivert: 4 assentaments, 1 necròpoli, 3 indeterminats i 1 troballa aïllada.

La ribera de Cabanes: 8 assentaments i 1 troballa aïllada.

La plana de Castelló: 21 assentaments.

El corredor de les Coves de Vinromà: 16 assentaments, 1 troballa de localització concreta desconeguda i 1 aïllada.

El corredor de Borriol: 2 assentaments.

El corredor d'Albocàsser: 9 assentaments i 1 troballa aïllada.

La depressió de l'Alcora: 4 assentaments.

El pla de Vinaròs: en aquest pla litoral i en la zona de relleu suau situada a l'oest, al voltant de la rambla de Cervera, segueix ocupant els mateixos emplaçaments anteriors, sense gran canvis. Les diferències més importants radiquen en l'abandonament de l'important poblat del puig de la Nao en el segle IV. Un procés semblant experimenten altres assentaments fortificats en altura com el puig de la Misericòrdia i la Picossa, però tornen a ésser ocupats en el segle II. Altres poblats com la tossa Alta i el mas d'Aragó, amb materials dels segles V-IV, no es coneixen suficientment com per a determinar si hi ha continuïtat amb l'ocupació ibero-romana o hi ha un hiatus ocupacional. Al Poaig, amb materials del Ferro Antic, sembla més segur el seu abandonament fins a l'ocupació ibero-romana. A la Curolla, el més apartat de les vies de comunicació, sembla més segura la continuïtat des del segle IV fins al II. Els emplaçaments nous són dos: al puig de la Parreta s'edifica, possiblement al segle II, una gran torre, i al peu del puig de la Nau s'instal·la un petit assentament en la mateixa època. És possible la continuïtat del Castell de Cervera del Mestre, on es coneixen importacions gregues dels segles V-IV, però les dificultats de prospecció han impedit confirmar-ho.

El corredor d'Alcalà de Xivert: dels 17 jaciments i troballes conegudes en aquesta zona, 9 poden datar-se en època ibero-romana. Hi destaca la presència

d'assentaments en altura fortificats de l'Ibèric Antic, com els Barrancs i la mallada de Teixó, que no presenten materials posteriors. Altres assentaments de característiques semblants, com els castells de Polpís i Xivert, no han proporcionat materials que permeten fer precisions cronològiques. La resta són les necròpolis del Camp, el Mas i la Solivella, i el petit assentament del camí del corral Blanc, sense materials que permeten major precisió cronològica. Entre els jaciments ibero-romans destaca el fet que no s'haja trobat cap assentament fortificat d'importància. Hi ha un primer grup format per notícies antigues que no han pogut ésser confirmades: el corral del Roio, Polpís i Almedíxer. Dels assentaments restants, només un sembla tenir certa importància i continuïtat des del segle VI: el Palau. Altres 3 són petits assentaments situats en el pla o en vessant: el pla del Bou, el corral Blanc i el Maset, dels quals el primer és de nova creació. En la mateixa població d'Alcalà de Xivert s'ha trobat una de les poques necròpolis d'aquesta època. Queda una troballa indeterminada, possiblement fora de context, a la partida de Regalfarí.

La ribera de Cabanes: es coneixen 23 jaciments i notícies. El poblament està ben repartit en tota la seua extensió, amb diversos assentaments fortificats en altura. Un d'aquests, la Torrassa, no presenta ceràmiques posteriors al segle VI. D'altres, com el castells d'Albalat i Miravet, a penes han proporcionat materials que proporcionen referències cronològiques. Diverses necròpolis es daten en els períodes Ibèric Antic i Ple, com la Palava, les Torres i les de les finques de Tàrrega, Pitarch, «El Confit» i «La Senieta». Una sèrie de petits jaciments com Ribavaques, els dos del barranc de Miravet, Orpesa la Vella i els Quarts, no han proporcionat materials que puguen datar-se. Al nord de la rambla de Sant Miquel es troba el poblat en altura del Tossalet, on sembla donar-se una continuïtat des del segle VI. En la costa, a la platja de morro de Gos, possible fondejador relacionat amb aquest jaciment, no s'ha trobat ceràmica posterior al segle VI. Prop de la desembocadura de l'esmentada rambla, a Cap-i-corb, hi ha notícies de troballes que no han pogut confirmar-se. Al sud, destaca el poblat fortificat dels Pasquals, amb continuïtat possiblement almenys des del segle V. En la costa es troba l'extens assentament de la torre de la Sal, amb ceràmiques del segle VI, possiblement també amb continuïtat fins al segle II. Seguint un camí que puja cap al pla de l'Arc es troben els assentaments del Bordissal, aquest possiblement de nova creació en el segle II, i el Tancat, al peu del Mortorum. A l'extrem sud de la Ribera trobem

senyals assentaments en altura poc coneguts: el castell d'Orpesa i la punta de les Llances.

La plana de Castelló: es coneixen 40 jaciments, en 21 dels quals s'han trobat evidències de la seua ocupació en època ibero-romana. En general s'observa una continuïtat en els emplaçaments, amb escasses excepcions com el castell de la Magdalena, que sembla no ultrapassar el segle IV. La resta de jaciments on no s'han trobat materials dels segles II-I són poc importants, en la seua major part notícies de jaciments desapareguts, com la necròpoli del Quadro, la séquia de l'Obra i el pujol de Burgaleta; i altres cosnervats com Salandó, el Castellet, la font de la Reina i la Ruisseta. Molts altres són poc coneguts o han estat destruïts: el pla dels Olivars, el Bovalar, Vilaseca, el Castell d'Almassora, el Tirao, Llombai, l'Assagador, el punt del Cid i la torre Caiguda. Hi ha també dues coves: la de Sant Josep i la de les Cinc. Els assentaments fortificats en altura són nombrosos, de desigual tamany i situats en els contraforts de les serres pre-litorals o en alguna muntanya aïllada enmig del pla (12): el mas del Pi, el Castell d'Onda, Solaig, la muntanyeta de Sant Antoni, el Tossal, el Castell de la Vilavella, la Punta, Sant Josep, el Castellar, la Corona, el Castell d'Almenara i la muntanyeta dels Estanys. Altres, també fortificats, aprofiten accidents naturals com els penya-segats dels rius: el Torrelló d'Almassora i el d'Onda. Dels tres assentaments situats a la vora de la mar: el pujol de Gasset, el Calamó i la torre d'Onda, el segon és de gran tamany i estava fortificat. La resta són assentaments situats en el pla: l'alter de Vinarragell, Carabona, l'Alcúdia i Vinambros, modalitat coneguda des del Ferro Antic com es pot veure en el primer d'ells.

El corredor de les Coves de Vinromà: aquesta zona, a la qual incorporem els jaciments existents en els contraforts muntanyosos que el flanquegen per l'oest, presenta un gran nombre de jaciments coneguts: 54, dels quals només 16 han proporcionat restes d'època ibero-romana. En el sector septentrional, fins a les Coves de Vinromà, destaca el baix nombre de jaciments ocupats en època ibero-romana: 4 de 27. Hi ha un alt nombre d'assentaments fortificats en altura, molts amb una ocupació inicial en el Ferro Antic, que no ultrapassen l'Ibèric Ple: el Polsegué, el Cementeri, el mas de les Clapisses, el tossal de Carruana, l'ermita de la mare de Déu dels Àngels, les Llargueres, el mas d'En Torres, el Degollat i la Coroneta. Altres de menor importància que ocupen llomes presenten materials de

l'Ibèric Ple: el mas de Caperó, els vilars Rojos, la necròpoli del mas d'En Rieres, la Punta Uns altres són escassaments coneguts: la Moleta, Canet lo Roig, la serra de Sant Pere, la moleta Rodona, el mas de Melsa, l'ermita de Sant Marc de la Barcella, la Rabosera, el molí Consell, les Coves de Vinromà i la Moreria. En tot aquest extens sector, contràriament, només es coneixen quatre assentaments fortificats en altura ocupats en època ibero-romana: el mas de Víctor, Traiguera, la Curolla i els Tossalets, als quals poden afegir-se dues troballes fora de context que no hem inclòs: el Bustal i Sant Mateu.

En el sector meridional el nombre d'assentaments és elevat, però una part important presenta una ocupació en els segles II-I: 12 de 27. Entre els assentaments en altura i almenys en part fortificats, alguns amb materials del Ferro Antic i importacions fenícies, no ultrapassen l'Ibèric Ple: els Racons, la Vilavella, la Coroneta, el Castellar, l'olivar d'Olzina, el Campello i el Clot. Altres que ocupen llomes o vessants, són insuficientment coneguts: les Forques, el coll dels Martins, el tossal Redó, el mas de la Costa, la Costa, el mas de Blau, el mas de la Blanca i el mas de Fura. Els jaciments amb materials dels segles II-I són de diverses categories i ocupen de manera regular el corredor, tant les seues vores muntayoses en el cas dels fortificats en altura, com la zona interior en el dels que ocupen llomes, amb buit que almenys en part poden atribuir-se a una insuficient prospecció. Els fortificats en altura són: el Puigpedró, el tossal de Subarra, el tossal de Gaidó, el tossal de la Balaguera i el racó de Rata. Els que ocupen llomes, de menor importància, són tots de nova creació: els Torners, la Garrida, els Vilarets, Barberes, el mas de Bellés, la Serreta i Velleretes.

El corredor d'Albocàsser: es coneixen 17 jaciments, en la seua major part concentrats en el sector septentrional, dels quals 10 poden datar-se en els segles II-I. Entre els assentaments fortificats en altura es dóna un alt grau de continuïtat. Poden datar-se en l'Ibèric Antic o Ple els Peters, el mas d'En Peraire i el Bovalar, i entre els situats en lloma, Mitreres i la Rourera. Són poc coneguts el Tossalet, la cova de la Rabossa i la necròpoli del mas de les Casetes. Entre els que continuen ocupats en el període ibero-romà es troben els assentaments fortificats en altura del cormulló dels Moros, la Moleta, el Castellar i el tossalet del la Valera. La resta estan situats en una lloma, en vessant o en el pla i tots pareixen de nova creació: Tírig, el mas de la Bassa, les Forques i el mas de Sant Pere.

La depressió de l'Alcora: es coneixen 8 jaciments, 4 dels quals segueixen ocupats en el període ibero-romà. Entre els assentaments fortificats en altura, s'abandonen en l'Ibèri Antic o Ple els tossals de les Foies i de la Ferrissa. Uns altres dos situats en lloma i en pla són poc coneguts: Cara Pito i les Eres. La resta són assentaments fortificats en altura: el tossalet de Montmira, la Moratella i Montnegre; i un situat en lloma: Santa.

Finalment, entre els 5 jaciments situats en l'orla muntanyosa de l'Alcora-Onda i els 7 de la serra d'Espadà, no n'hi ha cap que presente materials tardans. En aquest segon cas, a la vall d'Artana es reconeix el model de lloc central a petita escala al voltant del Castell, amb assentaments menors no fortificats al llomet de Sant Joan, els clots de la Terra Blanca i el Puntal, però la reocupació del primer fa difícil la prospecció.

3.1.2. Localització

L'elecció dels emplaçaments segueix unes pautes comunes a les observades en la major part dels territoris de la cultura ibèrica, amb una adaptació a les condicions del territori. Els assentaments es troben tant en les zones de relleu com en les planes, encara que segueixen unes pautes determinades en relació amb les característiques del terreny (fig. 13). Segons el lloc que ocupen, hom pot distingir entre assentaments d'altura, de mitja altura (lloma o vessant) i de plana. En cadascuna d'aquestes categories poden distingir-se subtipus segons la localització i característiques del lloc triat per a l'assentament. La classificació de tots els assentaments no pot considerar-se tancada, per la varietat de possibilitats que es dóna i per la diversitat de criteris que poden aplicar-se.

La seua situació topogràfica constitueix un dels aspectes més variables, amb l'única constant de situar-se per damunt o per fora de les terres potencialment conreables (Bonet, Guerin i Mata 1994, p. 116). L'emplaçament no sols obeeix a qüestions defensives, sinó que cal considerar les raons d'estratègia econòmica, com ara la proximitat a les vies de comunicació, les fonts de primeres matèries i l'explotació agrícola i ramadera. En conseqüència, a partir d'aquest tret comú s'obre un ventall de possibilitats quant a la localització: tossals de diferents altures i grandàries, aïllats enmig del pla o pròxims a una serra; contraforts de les serres; llomes, vessants i fins i tot el pla, són els diversos emplaçaments triats pels

assentaments ibèrics. La seua distribució segons les tres categories generals en funció del relleu és la següent:

- Assentaments en altura: 34 (47,8%).
- Assentaments en altura mitjana: 21 (29,5%).
- Assentaments en pla: 16 (22,5%).

Dels tres grups definits, resulta més nombrós el dels assentaments situats en altura, que suposa prop de la meitat del total, mentre que els situats en altura mitjana són més de la quarta part i el situats en pla no arriben a la quarta part. En conjunt, els situats en altura i en altura mitjana (55) suposen el 77,4%, més de tres quartes parts del total.

3.1.2.1. Assentaments en altura (tossal o puig)

Estan situats en un preeminents del terreny, sobre les valls o planes. És el grup més nombrós, amb 36 assentaments. Inclouen tant els situats a l'interior com a la vora de les serres i massissos muntanyosos, així com en les muntanyes aïllades que s'alcen enmig de les planes. Aquests punts tenen una funció clarament defensiva i de control del territori. Són majoritàriament els que compten amb sistemes defensius més o menys complexos: muralles, torres i valls. Estan regularment representats per totes les unitats, a excepció del corredor d'Alcalà de Xivert.

El pla de Vinaròs: 1, 2, 4, 6 i 8.

La ribera de Cabanes: 18, 20, 24 i 25.

La plana de Castelló: 27, 31, 32, 33, 40, 41, 43, 44, 45 i 46.

El corredor de les Coves de Vinromà: 48, 51, 53, 57, 60, 61, 63 i 65.

El corredor de Borriol: 66 i 67.

El corredor d'Albocàsser: 75, 76 i 77.

La depressió de l'Alcora: 78 i 81.

3.1.2.1.1. A l'interior de les serres i massissos muntanyosos

No són molt nombrosos, però aquest fet pot atribuir-se en part a un coneixement desigual del territori, ja que en general aquestes zones han estat menys prospectades i, sens dubte, futurs treballs poden ampliar-ne el seu nombre. En general, són més freqüents en les serres interiors, on ocupen llocs preeminents.

Solen presentar restes de fortificacions, amb un o dos recintes emmurallats i alguna torre. Hi destaquen els dos situats en la zona muntanyosa a l'oest del pla de Vinaròs (nº 6 i 7), el segon dels quals està ubicat a la vora d'una plana interior. A l'oest, a la serra Esparreguera destaca el nº 76 per la seua cota, la major del conjunt estudiat. La resta controla passos transversals entre corredors, com el nº 73 a la serra d'En Galzeran sobre el camí de la Calçada, o cap a l'interior, com el nº 75 en l'extrem meridional de la serra Esparreguera sobre el camí de Vistabella i el nº 78 sobre el camí dels Badenjats.

3.1.2.1.2. A la vora de les serres i massissos muntanyosos

Són la categoria més nombrosa, ja que en ells es reuenixen diverses trets: proximitat a les vies de comunicació, proximitat a les terres de cultiu i de pastura i condicions defensives. Ocupen els contraforts de les vores de les serres i massissos muntanyosos, tant en els corredors interiors com en les planes litorals. Si considerem criteris relatius a la cronologia, aquests assentaments sovint presenten nivells del Ferro Antic i proporcionen importacions fenícies, gregues i etrusques. Hom pot deduir que en general aquest tipus és el més característic del períodes Ibèric Antic i Ple i va sempre associat a sistemes de fortificació més o menys complexos, amb muralles i torres.

El pla de Vinaròs: 4.

La ribera de Cabanes: 18 i 20.

La plana de Castelló: 27, 32, 40, 41, 43, 44, 45 i 46.

El corredor de les Coves de Vinromà: 48, 51, 53, 57, 60, 63 i 65.

El corredor de Borriol: 66 i 67.

El corredor d'Albocàsser: 75, 76 i 77.

La depressió de l'Alcora: 78 i 81.

3.1.2.1.3. En altures aïllades enmig de les planes

Es tracta d'un grup reduït que ocupa els anomenats puigs-testimoni, les muntanyes que han quedat aïllades per la colmatació de les cubetes litorals, que es dóna de manera limitada en diverses unitats. L'ocupació, en relació amb el tamany de la muntanya, pot ocupar tota la superfície del cim (nº 33) o, com és més

freqüent, només un extrem (nº 1). Només en un cas es tracta d'un promontori situat a la vora de la mar (nº 25).

El pla de Vinaròs: 1 i 2.

La ribera de Cabanes: 24 i 25.

La plana de Castelló: 31 i 33.

El corredor de les Coves de Vinromà: 61.

3.1.2.2. Assentaments en altura mitjana (lloma o vessant)

Les prospeccions intenses en algunes zones han permés comprovar que es tracta d'un tipus prou nombrós, amb 21 casos; futurs treballs de camp faran augmentar sens dubte el seu nombre. La seua aparició sembla donar-se ja en l'Ibèric Antic i continua en el Ple, però el seu nombre augmenta en època ibero-romana. La seua distribució es dóna de manera prou regular per tot el territori, però pareixen més abundants en els corredors pre-litorals i, particularment en el de les Coves de Vinromà, tal vegada a causa d'una major concentració de les prospeccions en alguns trams.

El pla de Vinaròs: 3, 5 i 7.

El corredor d'Alcalà de Xivert: 12 i 15.

La ribera de Cabanes: 21.

La plana de Castelló: 38 i 47.

El corredor de les Coves de Vinromà: 50, 54, 55, 56, 58, 59, 62 i 64.

El corredor d'Albocàsser: 71, 72, 73 i 74.

La depressió de l'Alcora: 80.

3.1.2.2.1. En el cim

Ocupen el cim d'una lloma que se situa a la vora o enmig d'una plana. Es tracta d'assentaments situats en altures mitjanes o baixes que cerquen unes mínimes condicions defensives i un control visual del territori pròxim (nº 5, 7, 15, 38, 50, 56, 58, 64, 80). La seua diferenciació dels assentaments en altura rau en la cota, en l'altura relaviva i en la morfologia del lloc que ocupen, sense que siga fàcil diferenciar tots els casos. En altres com els nº 38 i 47, actualment desapareguts, no

és possible precisar si els assentaments es trobaven al cim o al vessant. No solen contar amb estructures defensives o aquestes són mínimes i el seu tamany sol ser petit, amb algunes excepcions (nº 5). La seua distribució és prou regular per totes les unitats, però són més nombrosos al corredor de les Coves de Vinromà.

El pla de Vinaròs: 5 i 7.

El corredor d'Alcalà de Xivert: 15.

La plana de Castelló: 38 i 47.

El corredor de les Coves de Vinromà: 50, 55, 56, 58 i 64.

El corredor d'Albocàsser: 72.

La depressió de l'Alcora: 80.

3.1.2.2.2. En vessant

Es tracta d'assentaments situats en el vessant d'una lloma o muntanya que cerquen la proximitat del relleu per a garantir un hàbitat arrecerat i majors possibilitats defensives i de control visual. S'hi han inclòs 9 casos, entre els quals es poden distingir tres subgrups, segons les característiques del lloc: el cas més freqüent és el d'aquells que ocupen la part arrecerada del vessant d'una lloma (nº 3, 21, 54, 55, 59, 62, 72); altres, en una situació semblant, ocupen un punt un poc elevat en el vessant d'una muntanya (nº 12); finalment, altres estan situats en un graó elevat del vessant d'una muntanya (nº 73, 74). La seua distribució és desigual, puix no es troben a la ribera de Cabanes i la plana de Castelló; són també més nombrosos al corredor de les Coves de Vinromà.

El pla de Vinaròs: 3.

El corredor d'Alcalà de Xivert: 12.

La ribera de Cabanes: 21.

El corredor de les Coves de Vinromà: 54, 59 i 62.

El corredor d'Albocàsser: 71, 73 i 74.

3.1.2.3. Assentaments en pla

Estan situat en planes, tant litorals com de corredors pre-litorals. Hi hem inclòs un total de 16 assentaments. Hom pot distingir entre els que aprofiten algun

accident natural per a augmentar les possibilitats defensives, aspecte que els aproxima als situats en altura, els situats a la vora de la mar i els situats enmig del pla. Estan absents al pla de Vinaròs i al corredor de les Coves de Vinromà, i són nombrosos a la plana de Castelló.

El corredor d'Alcalà de Xivert: 11 i 16.

La ribera de Cabanes: 22 i 23.

La plana de Castelló: 28, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 39 i 42.

El corredor d'Albocàsser: 68 i 69.

La depressió de l'Alcora: 79.

3.1.2.3.1. Aprofiten algun accident natural

Aprofiten algun accident natural, majoritàriament per a dotar-se de condicions defensives; normalment tenen un control visual de l'entorn molt limitat. El seu nombre és molt reduït i apareixen només en quatre unitats. Poden distingir-se entre els que estan situats a la vora d'un riu o barranc (nº 29 i 30), aprofiten la confluència entre dos barrancs (nº 69) i fins i tot se situen en alguna petita illa (79), i els que se situen al peu del vessant d'una muntanya per a aprofitar-se de l'arrecerament (nº 21).

La ribera de Cabanes: 21.

La plana de Castelló: 29 i 30.

El corredor d'Albocàsser: 69.

La depressió de l'Alcora: 79.

3.1.2.3.2. Situats a la vora de la mar

Es tracta d'un grup poc nombrós d'assentaments situats a la vora de la mar, normalment en una zona un poc elevada sobre les albuferes pròximes, sobre o darrere de la restinga litoral. Les importacions fenícies trobades en alguns d'aquests jaciments confirmen que apareixen en l'època de les primeres relacions comercials via marítima. La seua distribució regular per tota la costa queda truncada pel fet que en el cas del jaciment submarí de les roques de la Barbada, el més important fondejador del tram septentrional de la costa, l'assentament terrestre no

ha estat trobat. Això no obstant, són més nombrosos a la plana de Castelló, on se'n coneixen tres i és molt possible l'existència d'un altre (la torre Caiguda).

La ribera de Cabanes: 23.

La plana de Castelló: 28, 35 i 36.

3.1.2.3.3. Situats enmig del pla

Estan situats enmig del pla, aparentment sense altres possibilitats defensives que les derivades de la construcció de fortificacions. Es tracta d'un tipus d'assentaments que apareix ja en el Ferro Antic (nº 34) i perdura en l'Ibèric Ple (nº 39). En època ibero-romana són, en la seua majoria, petits assentaments, possiblement sense estructures defensives (nº 11, 16, 21, 37 i 39). Pel que fa a la seua distribució, només apareixen en les planes litorals, amb l'excepció del pla de Vinaròs, i al corredor d'Alcalà de Xivert.

- El corredor d'Alcalà de Xivert: 11 i 16.

- La ribera de Cabanes: 21.

- La plana de Castelló: 34, 37 i 39.

3.1.2.4. Cotes sobre el nivell del mar

En el següent quadre tenim el llistat d'assentaments (71) amb les seues cotes d'altitud respectives.

N°	COTA	N°	COTA	N°	COTA	N°	COTA
1	153	25	29	44	60	64	260
2	108	27	200	45	80	65	499
3	80	28	0	46	160	66	298
4	168	29	10	47	20	67	212
5	40	30	0	48	440	68	460
6	198	31	0	50	271	69	440
7	180	32	10	51	560	71	460
8	172	33	284	53	253	72	520
11	180	34	100	54	280	73	600
12	190	35	70	55	280	74	640
15	160	36	328	56	280	75	800
16	170	37	120	57	320	76	878
18	85	38	40	58	340	77	520
20	83	39	120	59	380	78	352
21	80	40	10	60	500	79	180
22	40	41	100	61	440	80	190
23	0	42	80	62	300	81	340
24	33	43	140	63	283		

L'altura mitjana per unitats és la següent:

- El pla de Vinaròs: 137,3 m.
- El corredor d'Alcalà de Xivert: 175 m.
- La ribera de Cabanes: 50 m.
- La plana de Castelló: 96,6 m.
- El corredor de les Coves de Vinromà: 355 m.
- El corredor de Borriol: 255.
- El corredor d'Albocàsser: 664,7 m.
- La depressió de l'Alcora: 265,5 m.

La mitjana absoluta de tots els assentaments és de 234 m. Per unitats, les més baixes són les planes litorals i, entre elles la ribera de Cabanes (50 m); segueix la plana de Castelló (96 m) i, amb cotes molt elevades, el pla de Vinaròs (137 m). Entre els corredor pre-litorals, la mitjana més baixa és la del corredor d'Alcalà de Xivert (175 m), el més pròxim a la costa; segueix el corredor de Borriol (255 m) i

la depressió de l'Alcora (265 m), amb mitjanes pròximes; a continuació el corredor central de les Coves de Vinromà (355 m) i, amb la mitjana més alta, el corredor d'Albocàsser (664 m), el més interior.

En el segon quadre tenim la distribució de zones per altitud amb el nombre de jaciments i el percentatge corresponent.

ALTITUD	Nº ASSENTAMENT	ALTITUD	Nº ASSENTAMENT
0-25	23, 28, 29, 30, 31, 32, 40, 47	326-350	36, 58, 81
26-50	5, 22, 25, 38	351-375	78
51-75	35, 44	376-400	59
76-100	3, 18, 20, 21, 34, 41, 42, 45	426-450	48, 61, 69
101-125	2, 37, 39	451-475	68, 71
126-150	1, 43	476-500	60, 65
151-175	4, 8, 15, 16, 46	501-525	72, 77
176-200	6, 7, 11, 12, 27, 79, 80	551-575	51
201-225	67	576-600	73
251-275	50, 53, 64	626-650	74
276-300	33, 54, 55, 56, 62, 63, 66	776-800	75
301-325	57	876-900	76

L'agrupació de les cotes d'altitud en segments de 25 m permet determinar l'existència de quatre «pics» amb la major concentració d'assentaments: de 0 a 25 n'hi ha 8 (11,2%); de 76 a 100, 8 (11,2%); de 176 a 200, 7 (9,85); i de 276 a 300, 7 (9,85).

TRAMS	TOTAL	%	TRAMS	TOTAL	%
0-100	22	30,9	501-600	4	5,6
101-200	17	23,9	601-700	1	1,4
201-300	11	15,4	701-800	1	1,4
301-400	6	8,4	801-900	1	1,4
401-500	8	11,2			

Per trams de 100 m, s'observa que hi ha una disminució gradual del nombre d'assentaments des del primer, que reuneix prop de la tercera part. La suma dels

dos primers trams és de 39 assentaments (54,9%), més de la meitat del total; si hi afegim el tercer, en tenim 50 (70,4), més de dues tercera parts del total.

Pel que fa als extrems, la menor cota habitada és 0 m, representada per 4 assentaments situats a la vora de la mar, 2 dels quals estan essent destruïts en l'actualitat per l'acció de l'aigua; i la major és de 878 m, representada per un dels assentaments situats en el corredor occidental d'Albocàsser.

3.1.3. Aprofitament dels recursos hídrics

L'aprofitament dels recursos hídrics per a l'aprovisionament i per al regadiu resulta en molts casos problemàtic. La major part dels rius, rambles i barrancs de la zona són de curs estacional i estan secs bona part de l'any. La seua utilització per al consum només és possible en alguns casos determinats (de la Sénia, Millars, Bellcaire). El seu aprofitament per a l'agricultura és força improbable pel fet d'anar prou encaixats, ja que hauria requerit d'obres d'infraestructura que no han estat documentades (assuts, séquies). La forma més freqüent d'abastiment degué ésser els barrancs de curs perenne i les fonts, les quals permetrien també el regadiu en zones pròximes. La seua proximitat als assentaments és molt relativa, sobre tot en aquells situats en altura. Hem elaborat un quadre amb els 5 tipus de recursos més pròxims als assentaments, segons la denominació tradicional.

RECURS	Nº ASSENTAMENT	TOTAL	%
Riu	1, 2, 29, 30, 31, 34, 35, 41, 42, 55, 66, 67, 68, 78, 79, 80.	16	22,5
Rambla	5, 6, 72.	3	4,2
Barranc	3, 4, 7, 8, 11, 12, 15, 16, 20, 21, 22, 24, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 45, 46, 48, 51, 53, 54, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 69, 71.	31	43,6
Font	18, 27, 43, 44, 47, 50, 56, 57, 58, 65, 73, 74, 75, 76, 77, 81.	17	23,9
Albufera	23, 25, 28, 36.	4	5,6

La major part dels assentaments, prop de la meitat, tenen un barranc com a possible lloc d'aprovisionament més pròxim; segueixen les fonts i els rius i, a molta distància, les albuferes i les rambles. La utilitat d'aquestes dades és molt relativa. En principi, els rius i les fonts són els recursos més segurs, però també alguns barrancs porten un cabdal petit però regular. De tota manera, qualsevol aproximació es basa en el règim pluviomètric actual, sens dubte diferent a l'existent en època ibero-romana. A més cal tenir en compte, almenys per als assentaments situats en els plans litorals, el possible aprovisionament hídric mitjançant pous, com els que s'han trobat a la torre de la Sal.

3.2. Característiques dels assentaments

En aquest apartat considerarem diversos aspectes que resulten fonamentals per a l'estudi dels assentaments: superfície, existència d'estructures defensives, visibilitat, dispersió, jerarquització i funcionalitat.

3.2.1. Superfície

La superfície dels assentaments només es coneix amb seguretat en els casos que ha estat mesurada mitjançant l'estudi topogràfic: 12 casos sobre 71 (16,9%). D'altres 9 (12,6%) tenim mesuraments aproximatius, en 2 dels quals (nº 23 i 36) han estat fets sobre plànols o fotografies aèries i són prou exactes. En una part considerable dels assentaments no és fàcil fixar-ne els límits, tant per la seua deficient conservació com pels incipients treballs d'excavació efectuats, cosa que dificulta la determinació de llur superfície. En total, són 21 (29,5%) els assentaments que, amb major o menor grau de precisió, han estat objecte de mesurament de la seua superfície.

Els 12 assentaments que han estat mesurats poden agrupar-se en quatre categories segons la seua superfície:

- menors de 0,2 ha (1).
- entre 0,2 i 0,3 ha (7).
- entre 0,4 i 1 ha (2).
- majors de 1 ha (2).

Aquesta agrupació presenta una categoria intermitja que resulta amb molt la més nombrosa; es tracta d'un grup molt homogeni, la superfície del qual se situa entre 0,2 i 0,3 h, netament diferenciat de la resta. Encara que la distribució geogràfica dels assentaments triats és desigual, ja que 7 d'un total de 12 estan

situats en la meitat meridional del territori estudiat, sembla que la categoria majoritària en aquesta mostra és prou representativa entre els assentaments fortificats.

Si afegim els assentaments que només han estat objecte de mesuraments aproximatius, s'amplia notablement el segment corresponent a les superfícies més grans, alhora que es reforça el grup mitjà i comença a tenir presència el dels molts petits. Passem a veure el llistat dels assentaments ordenats segons la seua superfície en ha, ordenada de major a menor (en negreta els 12 assentaments la superfície dels quals ha estat mesurada):

N°	Superfície	N°	Superfície	N°	Superfície	N°	Superfície
41	4	69	0,8	8	0,2/0,3	30	0,21/0,22
23	3,6/3,8	6	0,7	75	0,23/0,24	61	0,21/0,22
36	3	33	0,4/0,5	81	0,23/0,24	1	0,12/0,13
32	2	4	0,45	63	0,23/0,24	15	0,09/0,1
65	1,05/1,1	5	0,4	43	0,22/0,23	2	0,05
51	0,9						

Tot i que aquest grup de 22 assentaments suposa només el 20,5% del total, creiem que és força representatiu de les diferents categories existents en el conjunt dels assentaments ibèrics coneguts i, en particular, entre els ocupats en època ibero-romana. Aquestes poden establir-se de la següent forma:

- majors de 1 ha (5).
- entre 0,4 i 1 ha (6).
- entre 0,1 i 0,4 ha (8).
- menors de 0,1 ha (2).

Una apreciació superficial de la resta dels assentaments, només que amb un valor orientatiu, permet adscriure'ls en la seua major part a aquestes quatre categories, fins a un total de 49 (69%). D'aquesta manera, les dues categories superiors quedarien aproximadament igual, però la compresa entre 0,1 i 0,4 ha augmenta notablement i passa des de 8 assentaments fins a un total de 25, i la dels menors de 0,1 ha passarien de 2 a 13.

En conjunt, tot i tenint en compte el caràcter aproximatiu d'aquestes dades, entre els 49 assentaments avaluats hom pot fer el següent agrupament:

- *Oppida* grans (entre 2 i 4 ha): 4 (8,1%).
- *Oppida* mitjans (entre 0,4 i 1,2 ha): 7 (14,2%).
- *Oppida* petits (entre 0,1 i 0,4 ha): 25 (51%).
- Llogarets, masos i torres (menys de 0,02 h): 13 (26,5%).

Hi destaca el fet que 38 assentaments (79,5%), o siga, 4 de cada 5, resten inclosos en les dues categories inferiors (menys de 0,4 ha). La categoria més nombrosa, que inclou més de la meitat dels assentaments, correspon als *oppida* petits. La categoria superior, la dels *oppida* mitjans, es redueix dràsticament en relació amb l'anterior. Finalment, els *oppida* grans mantenen la mateixa proporció que els mitjans, però hi destaca el fet que el més gran d'aquests només arriba a les 4 ha, una superfície molt inferior a la dels grans assentaments ibèrics de la resta del País Valencià (10-15 ha), que no permet parlar de veritables ciutats.

Encara que no es tracte més que d'una aproximació, donada l'escassetat de treballs topogràfics en assentaments ibèrics, hom pot afirmar que l'escala de superfícies proposada s'ajusta amb seguretat a la realitat del conjunt del poblament ibèric de la zona. La màxima superfície registrada (4 ha), no es troba en cap altre dels assentaments coneguts en el territori estudiat i, amb un grau aproximat de seguretat, en el conjunt de les comarques septentrionals del País Valencià, tal vegada amb l'excepció, difícilment comprovable, de la moleta dels Frares a la comarca dels Ports (Arasa 1987a), en el rera país muntanyós.

3.2.2. Estructures defensives

Una part considerable dels assentaments estan delimitats per recintes, sovint acompanyats de torres i en algun cas valls, o es troben en llocs que permeten suposar-ne l'existència, majoritàriament aquells que estan situats en altura que es concentren en els contraforts de les serres que envolten els plans litorals i el corredors interiors i en els puig aïllats. Són els que en terminologia llatina denominem *oppida* i *turres*. En general es tracta d'un nucli de població ben delimitat per unes estructures amb una clara funció protectora i situat en un punt natural o artificialment acondicionat a tal efecte. La presència d'un recinte perimetral es considera un dels trets definidors d'un assentament ibèric (cf. Bonet i Mata 1991, p. 12; Bonet, Guerin i Mata 1994, p. 115).

La presència d'aquest tipus d'estructures, però, no autoritza la seua consideració com assentaments eminentment defensius o fortificats, ja que aquesta concepció dóna un valor excessiu als components formals que els defineixen. La

delimitació d'un assentament mitjançant qualsevol tipus de barrera física no implica necessàriament un concepte de defensa front a algun tipus d'agressió; pel contrari, és una resposta o elecció d'una determinada comunitat donada en funció dels seus models d'ocupació del territori i, per tant, expressió «material» o «física» de les seues pròpies característiques socials i culturals (Rowlands 1972, pp. 448 i 456 ss; Tringham 1972, pp. 465 i 470-472). La muralla assenyala el límit de l'espai habitat i el separa del rural i és reflex d'un patró d'assentament basat en la concentració de la població en hàbitats tancats.

Sense pretendre entrar en un estudi més profund, les estructures conservades i reconeixibles són les usuals en aquests tipus de jaciments: valls, muralles i torres (Gusi, Díaz i Oliver 1991). En molts casos els assentaments fortificats presenten nivells o almenys materials, tant ibèrics com d'importació, pertanyents als períodes Ibèric Antic i Ple. Aquest fet permet plantejar la possibilitat d'una datació contemporània de les estructures defensives, entre els segles VI i III, les quals poden haver estat mantingudes o fins i tot reformades posteriorment. La seua perduració en els segles II-I -si bé és cert que en la major part dels casos en condicions que ens resulta impossible determinar- prova que la intervenció romana no va afectar les estructures defensives ibèriques, amb l'excepció d'episodis bèl·lics possiblement concentrats en moments molt determinats com la consolidació del domini militar en els primers anys de la conquesta, i que cal matisar molt l'abast de fets com l'ordre del cònsol Cató d'enderrocament de les muralles de les ciutats ibèriques (*cf.* I.1.3).

En els casos dels jaciments excavats s'observen situacions diverses. Al puig de la Misericòrdia (nº 1) aquestes estructures estaven amortitzades en el moment de la reocupació del segle II i, per tant, no es reaprofiten. Al castell d'Almenara, les habitacions del segle II que foren excavades s'alcen sobre el que sembla una torre del recinte murat, també amortitzat. En un cas, l'estructura defensiva -en aquest cas una torre aïllada (nº 2: la Parreta)- sembla haver estat construïda en el moment inicial de l'ocupació, en el segle II. En altres casos probablement hi ha una continuïtat en l'ocupació que permet suposar-ne almenys el manteniment: el tossal de la Balaguera, el racó de Rata, el torrelló d'Almassora, el Solaig, la Punta i Sant Josep. Aquesta consideració també pot aplicar-se a altres assentaments que no han estat excavats: la tossa Alta, el cormulló dels Moros, la Moleta, el Castellar, el Puigpedró, el tossal de Gaidó, els Pasquals, el mas del Pi i Montnegre.

Almenys en un cas ha pogut documentar-se en les excavacions la presència d'un recinte murat en un dels assentaments situats a la vora de la mar i de cronologia més tardana: la torre d'Onda, possiblement una fundació del segle I.

En conclusió, sembla que les estructures defensives segueixen essent aprofitades mentre dura l'ocupació dels assentaments i, en ocasions, la seua construcció pot datar-se amb seguretat en aquesta època. No hi ha, per tant, constància de destruccions generals d'estructures defensives. Els casos on resulta evident l'amortització d'aquestes estructures, com ara el puig de la Misericòrdia i el castell d'Almenara, tenen l'inconvenient que aquesta és molt anterior o només pot datar-se amb anterioritat a l'ocupació del segle II.

3.2.3. Visibilitat

L'elecció d'un punt determinat per a un assentament està lligada al domini visual d'una àrea determinada. La seua localització en llocs preeminents permet la possibilitat de realitzar comunicacions òptiques (*cf.* Balil 1977; Burillo 1980, pp. 263-265). L'existència de connexió visual entre els assentaments està en relació amb el rol defensiu del lloc central. D'aquests paràmetres hom pot fer deduccions sobre l'estratègia para el control del territori i, consegüentment, sobre la seua delimitació. Perquè la connexió visual puga ser efectiva s'estima una distància màxima de 10 km; quan són majors, cal pensar en l'existència de llocs intermedis. La localització de les talaies en llocs elevats permet una gran visibilitat. Les torres existents en els llocs preeminents d'aquestes té una doble funció defensiva i com a plataforma de vigilància per a l'emissió/recepció de senyals. Aquest tipus d'estructura territorial s'ha estudiat en el territori d'*Edeta* (Bonet 1993, p. 617).

3.2.3.1. Control visual

Els assentaments situats en altura són els que exerceixen una major control visual de les zones més aptes per al conreu i de les vies de comunicació. En conjunt, els que tenen una visibilitat màxima o amb una zona d'ombra, constitueixen el grup més nombrós (35), pràcticament la meitat del total. En el primer grup, el dels que tenen una visibilitat màxima, hem inclòs 8 assentaments; es tracta, doncs, de la categoria menys representada. Entre ells, els que tenen una major visibilitat són els que ocupen altures aïllades situades enmig del pla (nº 24, 25, 31 i 33), en cims destacats de serres (nº 45, 60 i 76) o situats en corredors naturals (nº 78). Com totes en general, també aquesta categoria pot

matisar-se per la distància fins a les muntanyes pròximes (nº 78) i per l'existència de graons orogràfics pròxims de menor altitud (nº 25, 45 i 76).

Els assentaments amb un bon control visual, però amb una o més zones d'ombra en la zona muntanyosa en què està situat el contrafort que ocupen, constitueixen la categoria més nombrosa, amb 27 casos. El control visual s'orienta, doncs, cap a una o dues àrees determinades, en funció del lloc que ocupen. L'accés des de la muntanya és, en conseqüència, el que està sotmés a un menor control, però és justament el que sol estar protegit per una fortificació, normalment una torre, particularment en els emplaçaments que són accessibles des del coll que els uneix a la muntanya. D'altra banda, aquesta és la zona per on es pot efectuar la retirada quan la defensa és impossible i el perill prové del pla. Entre ells hi ha que ocupen l'extrem d'una altura aïllada enmig del pla (nº 1) o un cim destacat d'una serra situada entre dues planes (nº 4), però el cas més freqüent és el d'aquells que ocupen un contrafort d'una serra o l'extrem d'un conjunt d'altures mitjanes, que són la resta d'assentaments d'aquesta categoria.

Visibilitat màxima	24, 25, 31, 33, 45, 60, 76, 78.
Zona d'ombra	1, 2, 4, 6, 8, 18, 20, 27, 32, 40, 41, 43, 44, 46, 48, 51, 53, 57, 61, 63, 65, 66, 67, 74, 75, 77, 81.
Visibilitat limitada	5, 7, 12, 15, 38, 47, 50, 54, 64, 73, 80.
Visibilitat escassa	3, 11, 16, 21, 22, 23, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 39, 42, 55, 56, 58, 59, 62, 68, 69, 71, 72, 79.

En general, el control visual de l'entorn queda més limitat en el cas dels assentaments situats en altura mitjana. En aquesta categoria hem inclòs 11 assentaments. Els ubicats en el vessant d'una serra exerceixen (nº 12, 73), amb les mateixes limitacions que els anteriors, un major control visual de les zones pròximes situades a menor altura. Els situats en el cim d'una lloma tenen una visibilitat limitada a la zona circumdant (nº 5, 7, 15, 38, 47, 50, 64 i 80). Finalment, els situats en el vessant d'una lloma de mitjana altura tenen una visibilitat limitada per la seua escassa altura relativa i per la zona d'ombra (nº 54).

Finalment, el grup d'assentaments amb una visibilitat escassa és el segon més nombrós (25); juntament amb els de visibilitat limitada són poc més de la

meitat del total (36). Hi podem diferenciar quatre grups: els situats al cim o en l'extrem d'una lloma baixa (nº 55, 56, 58 i 72), en el vessant d'una lloma baixa (nº 71), al peu d'una muntanya o lloma (nº 3, 21, 59 i 62) i els situats en el pla (nº 11, 16, 22, 23, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 37, 39, 42, 68, 69 i 79). Hi destaca el considerable nombre d'assentaments situats en el pla (16), dels quals, però, cal fer algunes precisions: s'hi inclouen els situats a la vora de la mar (nº 23, 28, 35 i 36) i els situats en un terreny més o menys pla, però amb condicions defensives rellevants (nº 29, 30, 69 i 79).

En resum, sembla que per a una part considerable dels assentaments del període ibero-romà no és una necessitat fonamental assegurar el control visual de l'entorn. Aquest fet està estretament relacionat amb la importància quantitativa d'un tipus d'assentaments que no ocupen llocs preeminents del relleu -els situats en altura mitjana o en pla (37)- i que, per tant, no manifesten en l'elecció del lloc un interès destacat per les seues condicions defensives.

3.2.3.2. Intervisibilitat

En el següent quadre figura el llistat dels assentaments amb el número dels que hi resulten visibles, tot considerant la distància màxima de 10 km que sembla apropiada per a aquest tipus de relació.

N°	AS. VIS.	N°	AS. VIS.	N°	AS. VIS.	N°	AS. VIS.
1	2, 6	25	22, 23, 24	44	45, 46	64	63, 65
2	1, 6	27	28	45	44, 46	65	63, 64
3	4, 5	28	27	46	44, 45	66	-
4	3, 5, 6, 7, 8	29	32, 33	47	44	67	-
5	3, 4	30	31, 32, 33	48	-	68	-
6	1, 2, 4, 8	31	30, 32, 33	50	-	69	-
7	4, 6	32	29, 30, 31, 33, 37, 38, 39, 40	51	-	71	73, 74, 76
8	4, 6	33	29, 30, 32, 36, 37, 38, 39, 40	53	-	72	73, 74, 75, 76
11	12	34	-	54	57	73	71, 72, 74, 76
12	11	35	-	55	56, 57	74	71, 72, 73, 76
15	16	36	32, 33, 40	56	55	75	72
16	15	37	32, 33, 40	57	54, 55	76	71, 72, 73, 74
18	20	38	31, 32, 33, 40, 41	58	60	77	-
20	18, 23	39	32, 33, 38, 40, 41	59	60, 61, 65	78	-
21	22, 23, 25	40	32, 33, 36, 37, 38, 39, 41	60	58, 59, 61	79	81
22	21, 23, 24, 25	41	38, 39, 40, 43, 45	61	60, 62	80	81
23	20, 24, 25	42	41, 43	62	61	81	79, 80
24	23, 25	43	41, 42	63	64, 65		

El pla de Vinaròs: el n° 6 resulta visible des de 5 assentaments i el n° 4 des de 4, mentre que el n° 4 n'albira 5 i a més entreveu el fondejador de les pedres de la Barbada, i el n° 6 n'albira 4. Ambdós, doncs, s'erigeixen en centres de control visual del territori. La resta d'assentaments té una visibilitat limitada a altres 2.

El corredor d'Alcalà de Xivert: entre els 4 assentaments d'aquesta unitat els albiraments es limiten al veí més pròxim; enmig queda l'emplaçament de la població, la necròpoli n° 13, que resulta visible des d'ambdós conjunts. Es nota a faltar, però, un assentament situat en altura amb el qual es puga establir una reciprocitat visual, funció que podria haver exercit el castell de Xivert, amb indicis d'ocupació en època ibèrica, en una situació paral·lela en el temps al model definit per la fortificació islàmica i les seues alqueries.

La ribera de Cabanes: entre els 7 assentaments estudiats sembla haver un sistema d'intervisibilitat centrat en el nº 23, que s'albira des de tots els altres. Al nord, el nº 18 només entreveu 1; un altre no localitzat (nº 19) també hi devia ésser visible. Cap al sud, des del nº 20 són visibles l'anterior i el nº 23. El major nombre d'albiraments es dóna en els nº 21, 22 i 23, tots situats en el pla. L'extrem meridional està relacionat visualment amb els anteriors per 2 assentaments situats en altura (nº 24 i 25). En conjunt, el sistema d'intervisibilitat d'aquesta unitat sembla idoni per a la caracterització d'un model de lloc central situat en el nº 23, amb els accessos nord i sud coberts per sengles assentaments en altura i una sèrie de llogarets distribuïts al seu voltant.

La plana de Castelló: el sector septentrional ofereix un panorama força incomplet, amb només 2 assentaments (nº 27 i 28) que mantenen relacions visuals recíproques però estan prou allunyats (9,4 km). Les diferents característiques i cronologia d'ambdós eliminen pràcticament qualsevol possibilitat de relació. Sembla faltar algun lloc en altura amb el qual podrien relacionar-se els diversos assentaments que, sens dubte, devien existir en l'ampla plana litoral.

En la zona central de la comarca, l'amplària del pla litoral fa que els assentaments situats en altura estiguen molt allunyats de la zona costera, amb els consegüents problemes d'intervisibilitat. En la línia del riu Millars, a una i altra vora es troben diversos assentaments (nº 29, 30 i 34), dels quals els situats més a l'oest mantenen relacions visuals amb els situats en altura que dominen tot el sector occidental del centre de la comarca (nº 31, 32 i 33). Els situats en la part baixa del riu i proximitats (nº 34 i 35) queden massa lluny de qualsevol d'aquests.

Al sud del Millars, en la zona oest hi ha 2 assentaments que mantenen el major nombre de relacions d'intervisibilitat (8) per raó de la seua altitud l'un (nº 32) i posició aïllada enmig del pla l'altre (nº 33). La seua posició preminent els permet mantenir línies de visibilitat amb l'assentament situat en l'extrem oest (nº 31), els que flanquegen la línia del Millars (nº 29 i 30) i el situat a l'inici del sector meridional (nº 40). També, cap a la part baixa, es relacionen amb els petits assentaments disseminats pel pla (nº 37, 38 i 39) i fins i tot amb el situat en la mateixa costa (nº 36). Aquest complex sistema de relacions d'intervisibilitat convergeix en la seua major part en el nº 32, que sembla erigir-se en el referent del sector centre-oest de la comarca.

El sector meridional de la comarca té dos referents visuals clars, el ja esmentat nº 40, des del qual es veuen 7 assentaments, i el nº 41, des del qual se'n

veuen 5. El nº 40 es veu afavorit per la seua particular posició en un contrafort que separa la zona oest de la sud, mentre que el nº 41 ocupa una posició central en el sector meridional de la comarca. Aquest presenta un sistema prou complet de relacions visuals en altres *oppida*: al nord el nº 40 i a l'oest el nº 43; al sud, la connexió amb els nº 44 i 45 necessita d'un punt intermedi en el cim de 176 m que els separa; possiblement, també a l'est mantenia relació visual amb el fondejador de la torre Caiguda. D'altra banda, des del nº 41 també s'entreveuen altres assentaments menors situats en el pla (nº 38, 39 i 42). La resta d'assentaments (nº 43 a 47) manté un nombre de relacions visuals més baix, limitat als seus veïns. D'altra banda, els 3 situats a la serra d'Almenara (nº 45 a 47) mantenen relacions visuals amb el castell de Sagunt.

El corredor de les Coves de Vinromà: en el sector centre-nord, el caràcter incomplet del poblament conegut es reflecteix en l'absència de relacions d'intervisibilitat entre els escassos assentaments coneguts. Els nº 48, 50, 51 i 53 romanen aïllats en diferents sectors del corredor, a considerable distància els uns dels altres. Falten, clarament, altres assentaments que possibiliten establir un mínim sistema de relacions visuals omplint, no únicament els espais intermedis, sinó també les subunitats on no es coneixen assentaments (*cf.* la depressió de Canet i el pla de Sant Mateu).

Cap al sud, al voltant del nº 57 es troben 3 petits assentaments que directa (nº 54 i 55) o indirectament (nº 56) s'hi relacionen visualment. Tanmateix, la seua particular localització orogràfica fa que quede un poc amagat i, consegüentment, tinga un angle de visió reduït i no puga formar part -almenys directament- d'una hipotètica línia de comunicació visual. Un poc al sud, el nº 58 no hi resulta visible a pesar de la curta distància que els separa. En la mateixa banda est del corredor, la considerable altitud del nº 60 possibilita relacions visuals amb diversos assentaments, com els petits nº 58 i 59 i l'*oppidum* nº 61. Aquest s'erigeix en la talaia del pla de l'Arc, on sens dubte el poblament disseminat devia ésser més nombrós, i es relaciona també amb el nº 62, però la seua localització impossibilita la visibilitat cap al sud. En l'extrem meridional del corredor, al pla de Vilafamés, el nº 65 permet un extraordinari control de la zona i manté relacions d'intervisibilitat amb els altres 2 assentaments coneguts (nº 63 i 64). La seua relació amb el nº 61 necessita d'intermediació.

El corredor de Borriol: els 2 assentaments coneguts (nº 66 i 67) no poden mantenir relacions d'intervisibilitat per la seua posició lateral.

El corredor d'Albocàsser: en el sector septentrional, l'únic assentament conegut a la vall de Tírig queda aïllat visualment. Un poc al sud, en límit entre aquesta subunitat i el pla d'Albocàsser, el nº 69, possiblement el més important *oppidum* de la zona, tampoc manté relacions d'intervisibilitat amb altres assentaments a causa de la seua localització. Ja al pla d'Albocàsser, una sèrie de petits assentaments (nº 71, 72, 73 i 74) mantenen relacions d'intervisibilitat entre si i amb el nº 76, una talaia situada cap al sud que domina també l'extrem septentrional del corredor de la rambla Carbonera. El nº 75 queda molt amagat per la seua posició orogràfica i només pot entreveure un altre assentament. En aquest sector, els més importants *oppida* estan situats tots en la perifèria de la unitat i queden amagats (nº 69), quasi ocults (nº 75) o prou apartats (nº 76); falta, tal vegada a causa de l'orografia, un lloc central de referència visual. En el sector meridional del corredor només es coneix un assentament (nº 77), que queda així aïllat.

La depressió de l'Alcora: el nº 78 es troba situat en l'estret corredor del riu homònim i queda aïllat visualment dels altres assentaments coneguts. Per als altres 2 situats en la zona central de la unitat (nº 79 i 80), que no són visibles entre si, el referent visual és el nº 81, situat també en la perifèria de la unitat. No hi ha cap assentament de fora de la unitat que siga visible.

En conjunt destaca l'existència de línies de comunicació visual en diferents unitats, sobretot seguint l'orientació del relleu, però discontinües en relació amb el conjunt del territori.

3.2.4. Dispersió

La dispersió de l'hàbitat ha estat estudiada a partir de la distància a l'assentament més pròxim. La distància major (11,2 km) es dóna en el sector septentrional del corredor de les Coves de Vinromà, mentre que la menor es dóna en el corredor d'Alcalà de Xivert (0,3 km). La distància mitjana entre els 71 assentaments és de 3 km.

Nº	DIST.	Nº	DIST.	Nº	DIST.	Nº	DIST.
1	1,4	25	1,5	44	2,8	64	1,8
2	1,4	27	6,4	45	1	65	1,8
3	2,3	28	7,5	46	1	66	2,6
4	4,5	29	4,1	47	2,2	67	2,6
5	4,5	30	4,1	48	11,2	68	3,7
6	2,1	31	5,9	50	7,4	69	3,7
7	2,1	32	2,3	51	11,2	71	1,8
8	2,7	33	2,3	53	6,7	72	2,5
11	0,3	34	3,1	54	1,7	73	1,8
12	0,3	35	3,1	55	0,7	74	0,6
15	0,4	36	3,7	56	0,7	75	1,6
16	0,4	37	2,3	57	1	76	2,6
18	7,6	38	2,5	58	2,8	77	10,7
20	7,6	39	2,3	59	3,8	78	3,2
21	1,5	40	2,5	60	6,5	79	0,5
22	1,5	41	1,6	61	2,5	80	0,5
23	2,6	42	1,6	62	2,5	81	5
24	1,3	43	3,8	63	1,8		

Per unitats, amb l'excepció del corredor d'Alcalà de Xivert, amb una mitjana de 0,3 km, la resta d'unitats presenta mitjanes que oscil·len entre 2,3 i 4 km. De manera general, l'estudi de les distàncies al veí més pròxim palesa la idoneïtat de les unitats geogràfiques com a base per a l'estudi del poblament. A partir del seu estudi per unitats de menor tamany i subunitats en els casos de les més grans, l'anàlisi de les distàncies mitjanes palesa la cohesió del poblament en aquestes divisions territorials de caire geomorfològic: pla de Vinaròs, sector central del corredor d'Alcalà de Xivert, ribera de Cabanes, depressió de les Coves de Vinromà, plans de l'Arc i de Vilafamés, vall de Borriol, pla d'Albocàsser i depressió de l'Alcora. El cas de la plana planteja una problemàtica particular, donada la seua gran extensió. Amb l'excepció del sector septentrional, al nord del riu Millars, on és molt probable la falta d'assentaments, al sud d'aquest riu sembla donar-se també un equilibri i cohesió.

- El pla de Vinaròs: 2,6 km.

- El corredor d'Alcalà de Xivert: 0,3 km.

- La ribera de Cabanes: 3,3 km.
- La plana de Castelló: 3,3 km.
- El corredor de les Coves de Vinromà: 4 km.
- El corredor de Borriol: 2,6 km.
- El corredor d'Albocàsser: 3,6 km.
- La depressió de l'Alcora: 2,3 km.

El pla de Vinaròs: amb 8 assentaments, la distància mitjana és de 2,6 km, amb distàncies majors entre els dos més meridionals (nº 4 i 5).

El corredor d'Alcalà de Xivert: amb 4 assentaments, es dona la distància mitjana més baixa, de 0,3 km, però cal destacar el seu reduït nombre i la seua concentració en la meitat meridional. Si hi incloem la necròpoli nº 13 (1,6 km), la mitjana augmentaria a 0,6 km. Possiblement, la localització dels altres dos jaciments d'ubicació desconeguda (nº 9 i 10) augmentaria encara més la mitjana.

La ribera de Cabanes: amb 7 assentaments, la distància mitjana és de 3,3 km, també amb una lleugera distorsió en el sector septentrional a causa de la distància de 7,6 km entre els nº 18 i 20. Si ens limitem al terç meridional de la unitat, amb 5 assentaments, la mitjana baixa a 1,6 km. La localització del nº 19, d'ubicació desconeguda, rebaixaria la mitjana cap a 2,7 km.

La plana de Castelló: amb 20 assentaments, la mitjana és de 3,3 km. Els valors més alts es donen en el sector septentrional, al nord del riu Millars (nº 27-30), amb distàncies entre 4,1 i 7,5 km, i en l'extrem oest de la comarca (nº 31), amb una distància de 5,9 km. Entre les distorsions observades, tenim que en l'extrem nord el nº 27 es troba més prop d'un assentament del corredor de Borriol (nº 66), i el nº 28 té el veí més pròxim al sud del Millars (nº 34). Tot i que la mitjana no és elevada, estem segurs que la densitat del poblament en època ibero-romana devia ésser major en el pla, on les escasses troballes permeten deduir l'existència d'un major nombre d'assentaments, cosa que permetria rebaixar-la. Tanmateix, les importants transformacions sofertes pel territori dificulten la prospecció.

El corredor de les Coves de Vinromà: la distància mitjana és de 4 km, però es produeix una distorsió per l'escassetat d'assentaments en el sector septentrional, on en una extensa zona de més de 16 km entre el riu de la Sénia i la rambla de Cervera no es coneixen més que 3 assentaments (nº 48, 50 i 51). Si excloem les dues distàncies majors que donen dos d'aquests tres assentaments (nº 48 i 51), en la resta del corredor -en la franja més prospectada entre els nº 53 i 65- la mitjana

baixa a 3 km; el tercer (nº 50) es troba més pròxim a un assentament de l'orla muntanyosa del pla de Vinaròs (nº 7). Creiem que aquestes dues grans distàncies poden explicar-se, almenys en part, per una insuficient prospecció del terreny, malgrat els considerables esforços que hi ha desplegat Oliver (1993; e.p. a) en els darrers anys. La troballa de ceràmica ibèrica en el casc urbà de Canet lo Roig i en el vessant de la moleta Rodona, segons notícia de V. Meseguer, i a la serra de Sant Pere, segons notícia de J. Ll. Viciano, deixen oberta la porta a la troballa de nous jaciments.

El corredor de Borriol: on només 2 assentaments, la distància mitjana és de 2,6 km i les referències es donen dins la mateixa unitat. Considerem molt possible l'existència d'altres assentaments menors que, possiblement, permetrien rebaixar encara més aquesta mitjana.

El corredor d'Albocàsser: amb 8 assentaments, la mitjana és de 3,6 km, i apareix molt distorsionada pel fet que l'únic assentament conegut en la seua meitat meridional (nº 77), proporciona una distància de 10,7 km; si l'excloem, la mitjana baixa a 2,6 km, i si ens limitem als 6 assentaments centrals, baixa a 2,4 km. El desigual coneixement de la unitat, amb la zona del pla d'Albocàsser intensament prospectada i extenses zones on fins ara no s'ah pogut trobar cap jaciment, ofereix una visió deformada.

La depressió de l'Alcora: amb 4 assentaments, la distància mitjana és de 2,3 km, amb la particularitat que el nº 81, que proporciona la distància major (5 km), té com a veí més pròxim a un del corredor de Borriol (nº 67).

3.2.5. Jerarquització

Els estudis sobre la jerarquització dels assentaments ibèrics a partir de les aproximacions sobre la superfície dels assentaments (*cf.* Almagro Gorbea 1986), han proliferat en els darrers anys en diverses zones com les comarques centrals del País Valencià, al Camp de Túria (Bernabeu, Bonet i Mata 1985; Bonet i Guérin 1991; Bonet 1992a i 1993), les valls del Huerva i del Jiloca (Burillo 1980), la vall del Huecha (Royo 1984), Mora de Rubielos (Perales 1989), Jaén (Ruiz i Molinos 1981) i l'alt Guadalquivir (Ruiz 1987). La grandària, però, no és més que una de les variables més importants (recinte emmurallat, emplaçament) que, en combinació amb d'altres procedents de l'estudi del medi ambient, dels resultats de les excavacions, de les notícies proporcionades per les fonts literàries, etc, permet detectar l'existència d'una jerarquització dels assentaments, amb la identificació

dels nuclis al voltant dels quals s'organitza l'ocupació del territori (Bonet, Guerin i Mata 1994, p. 116).

Gil-Mascarell (1971, p. 12 ss) fou pionera en la diferenciació dels tipus d'assentaments en el poblament ibèric valencià, ja que hi distingia ciutats, centres destacats, agrupacions a mode de caserius o aldees, agrupacions a mode de masos i fortins defensius. Al seu torn, Rodríguez Blanco (1977, p. 170) va fer una divisió dels assentaments per a la Celtibèria Citerior a partir de les notícies que proporcionen les fonts clàssiques:

- molt grans o ciutats (*urbs, ciuitas, oppidum, polis*).
- grans o aldees de grans dimensions (*megalaskomas*).
- mitjans, aldees o castells (*uicos, castella*).
- petits, tant els d'explotació agrària, semblants als masos actuals (agros), com els de caràcter defensiu o de vigilància (*turris, specula, pyrgoi*).

Pel que fa al terme *oppidum*, cal assenyalar que fa referència originàriament al sentit defensiu de l'assentament, però no necessàriament al seu tamany. Livi (XL, 49), en parlar dels celtíbers, distingeix entre *oppida* i *urbs*. L'ús més freqüent del terme es refereix només a aquest aspecte i s'acompanya amb una qualificatiu que precisa el seu tamany. Ens pareix, doncs, un terme idoni per a la denominació dels assentaments fortificats en altura, el tipus més freqüent en el poblament ibèric.

L'estudi del patró d'assentament del territori d'*Edeta* (Bernabeu, Bonet i Mata 1985; Bonet 1993, pp. 609-618) en el període ibèric ple (segles IV-III), ha permès establir una estructura jeràrquica organitzada en quatre categories:

- **la ciutat:** amb més de 15 ha de superfície, al cap de l'escala com a centre polític i comercial (el tossal de Sant Miquel).
- **els pobles o aldees:** assentaments mitjans entre 0,5 i 2 ha, dedicats a l'explotació dels recursos naturals del territori: La Aceña, la Monravana, el tos Pelat, La Torre Seca.
- **els llogarets:** petits nuclis entre 1.000 i 2.500 m², amb idèntica funció: el castellet de Bernabé.
- **les talaies o fortins:** petits recintes de 500 a 2.500 m² de caràcter predominantment militar que formen una xarxa de defensa i vigilància: el puntal dels Llops.

La sobtada desaparició d'aquest model a principi del segle II, a causa de la destrucció de nombrosos assentaments, entre ells el tossal de Sant Miquel, provoca

un canvi en el poblament rural, amb l'aparició d'assentaments en vessant i peu de muntanya.

Atenent a la seua grandària, de manera general al País Valencià hom distingeix quatre tipus d'assentaments (Bernabeu, Bonet i Mata 1985; Bonet i Guérin 1989; Guérin, Bonet i Mata 1989; Bonet, Guerin i Mata 1989, p. 116):

Molt grans: amb més de 8 ha.

Grans: entre 3 i 5 ha.

Mitjans: entre 1 i 2 ha.

Petits: entre 500 m i 0,5 ha.

L'absència d'assentaments molt grans en el territori estudiat i les característiques del poblament existent, obliguen a fer una escala diferent caracteritzada per la diferent distribució dels segments de superfície i la divisió de la categoria inferior (fig. 14). A partir de l'estudi aproximatiu de superfícies exposat anteriorment (5.1.2.1.), hom pot establir la següent jeraquia:

TAMANY	SUPERFÍCIE	NÚMERO
Grans	2-4 ha.	23, 32, 36, 41.
Mitjans	0,6-1,2 ha.	51, 63, 69.
Petits	0,1-0,5 ha.	4, 5, 6, 8, 15, 18, 20, 24, 27, 31, 33, 40, 43, 44, 45, 48, 50, 53, 57, 60, 61, 65, 66, 67, 75, 76, 77, 78, 79, 81.
Molt petits	- de 0,08 ha.	2, 11, 12, 16, 21, 22, 29, 30, 37, 39, 42, 54, 55, 56, 58, 59, 62, 64, 68, 71, 72, 73.

En la categoria d'assentaments grans es troben els 4 majors, dels quals 2 són veritables *oppida* (nº 31 i 41) i els altres 2 són poblats marítims (nº 23 i 36), més difícils d'encasellar. En la categoria de mitjans trobem de manera quasi exclusiva *oppida*, en nombre més reduït (3), caracteritzats a partir del nº 65, en la qual possiblement poden incloure's altres com els nº 51 i 69. En la tercera categoria apareixen també *oppida* de manera majoritària, en nombre considerable (30); tal vegada també s'hi puga incloure un dels poblats marítims (nº 28) i algun assentament situat en pla (nº 34). Finalment, en la categoria dels molt petits, també notablement nombrosa (22), es troben assentaments fortificats (nº 2, 29, 30) i altres que no trobem millor terme per a designar-los que el de masos, també prou

nombrós. D'altres assentaments, el seu limitat coneixement impossibilita qualsevol assaig d'adscripció (nº 7, 25, 35, 38, 46, 47, 74 i 80).

En el nostre cas, els criteris de jerarquització s'han aplicat només entre assentaments ocupats en els segles II-I, cosa que exigeix algunes explicacions. En primer lloc, creiem que el sistema de relacions visuals obeeix a les necessitats pròpies d'una situació anterior a la conquesta romana. La seua pervivença en època ibero-romana és indicativa de la seua existència, no del seus ús. En segon lloc, s'estableix entre assentaments dels quals no hi ha seguretat absoluta que siguin contemporanis, puix la diferència cronològica entre el moment final d'alguns (nº 32) i l'inicial d'altres (nº 36) pot arribar a un període temps de 120 anys.

Passem ara a caracteritzar el poblament de la zona estudiada. En primer lloc és segura l'absència de nuclis urbans; cap dels assentaments té més de 4 ha i, per tant, els de major superfície queden molt lluny de les superfícies mínimes utilitzades normalment per a delimitar la categoria urbana, que pot situar-se al voltant de les 10 ha. Aquesta superfície és també notablement menor a les 6 ha del major assentament ibero-romà fins ara estudiat en les comarques septentrionals del País Valencià, la moleta dels Frares (Forcall), situat en el rera país muntanyós a uns 60 km de la costa (Arasa 1987a).

El segment més alt dels assentaments estudiats, els anomenats *oppida* grans, se situa entre 2 i 4 ha i comprén 4 assentaments, 3 dels quals estan siutats al sud del riu Millars i, per tant, amb prou seguretat en territori edetà: els nº 32, 36 i 41. L'altre, el nº 23, deu pertànyer amb prou seguretat a territori ilercavó. La distància mitjana d'aquests assentaments fins a la costa és de 4,3 km; si hi afegim el major de la categoria dels *oppida* mitjans (nº 65), aquesta puja a 5,5 km. D'aquests assentaments, 2 són veritables *oppida* situats en altura i amb sistemes defensius complexos (nº 32 i 41), mentre que els altres 2 estan situats en el pla i a la vora de la costa (nº 23 i 36), i, almenys en un cas, devien comptar també amb un recinte murat (nº 36). Tots estan situats en la meitat meridional del territori: el primer (nº 23) està situat pràcticament en el centre, mentre que els altres tres (nº 32, 36 i 41) estan situats al sud del riu Millars, en un radi inferior a 26,5 km al nord de *Saguntum*. Entre els *oppida*, un tret que creiem d'interés en la caracterització del segment més alt, és l'existència d'una veritable ciutadella o acrópoli diferenciada, com l'existent en els nº 41 i 65.

L'aplicació de la teoria del lloc central sobre aquest model de poblament no proporciona més que alguns exemples d'organització jerarquitzada, que concretarem en la següent relació per unitats..

El pla de Vinaròs: ací, l'abandonament del puig de la Nao en el segle IV va suposar, amb prou seguretat, la desaparició del lloc central de la comarca i el desplaçament del centre de gravetat del poblament cap al SO. Cap dels 8 assentaments ocupats en època ibero-romana presenta unes característiques que permeten atribuir-li amb seguretat una posició preeminent. En la zona muntanyosa situada al sud de la rambla de Cervera es concentren 4 assentaments amb unes característiques semblants: es tracta d'*oppida* petits amb una superfície de 0,4/0,5 ha. El nº 6 sembla ocupar una posició central i és un referent visual important. Al seu voltant es distribueixen, a l'oest el nº 7 (2,1 km), al sud el nº 8 (2,7 km) i al SE el nº 4 (4 km). Però el nº 4 és el referent visual més important d'aquesta zona i controla el camí litoral i el fondejador de les roques de la Barbada. Tanmateix, el nº 8, que ocupa una posició perifèrica en la petita depressió pre-litoral del pou Bonet, ha proporcionat major quantitat d'importacions itàliques i sembla manifestar major vitalitat en el segle II. Pel que fa a la resta de la unitat, al nord, el nº 1 és una petita aldea de 0,12/0,13 ha i el nº 2 és una torre; la distància de 1,4 km que els separa potser siga indicativa de la relació entre ambdós. Cap al sud, el nº 3 possiblement no passa d'ésser un mas. A l'extrem meridional, el nº 5 es troba en l'entrada del corredor d'Alcalà de Xivert i presenta unes característiques defensives molt limitades; la seua ocupació es prolonga fins a la primera meitat del segle I, quan els altres assentaments no proporcionen indicis d'activitat. Tots els jaciments es troben situats en un radi inferior als 12 km al voltant del fondejador de les roques de la Barbada.

El corredor d'Alcalà de Xivert: en aquest corredor destaca l'absència d'assentaments fortificats en altura i de qualsevol tipus de jaciment en el sector septentrional de Santa Magdalena de Polpís, aspecte aquest darrer que respon sens dubte a una insuficient prospecció, malgrat els esforços d'investigadors com Meseguer i Oliver. L'abandonament dels assentaments dels Barrancs i el més important de la mallada de Teixó, deixen un buit poblacional que fins ara no ha pogut omplir-se; les troballes ceràmiques del castell de Polpís no permeten precisions cronològiques. Dels 5 jaciments coneguts en el sector meridional, 3 són petits assentaments que poden considerar-se masos (nº 11, 12 i 16). Els restants són una necròpoli (nº 13), tal vegada acompanyada d'assentament, extrem aquest

que no ha pogut comprovar-se, i l'únic assentament que ocupa un lloc preeminent, amb una superfície de 0,14/0,15 ha (nº 15). És pràcticament impossible, doncs, elaborar qualsevol tipus d'hipòtesi, més enllà de la que permet establir una relació de dependència del nº 16 respecte al nº 15, separats 0,4 km. D'altra banda, és possible que els assentaments nº 9 i 10, no localitzats, corresponguen a la mateixa categoria que la resta dels coneguts. No pot descartar-se la possibilitat que el lloc central d'aquesta subunitat estigués situat en el mateix lloc que el castell de Xivert, on s'ha trobat ceràmica ibèrica. En tot el corredor és notable la falta d'*oppida*, llocs de control i referents del poblament disseminat pel pla.

La ribera de Cabanes: ací és possible l'existència d'un model basat en la coexistència de diversos assentaments fortificats en altura, millor coneguts en la meitat nord (nº 18 i 20), distribuïts al voltant d'un dels majors assentaments coneguts, situat en la meitat sud, el poblat marítim nº 23, amb una superfície de 3,6/3,8 ha. En relació amb aquest poden posar-se, almenys, els petits assentaments nº 21 i 22, situats en un itinerari que es dirigeix cap a l'interior. Entre els 7 assentaments coneguts hi ha, per tant, una clara escala jeràrquica encapçalada pel nº 23, amb almenys 3 *oppida* petits distribuïts d'un extrem a l'altre del pla litoral (nº 18, 20 i 24) i, en darrer lloc, 2 petits assentaments o masos (nº 21 i 22). La vigilància dels accessos nord i sud estava garantida, doncs, per sengles *oppida*; el sistema devia completar-se possiblement amb una talaia situada en el camí que des del lloc central puja cap al pla de l'Arc, el Campello, on s'ha trobat ceràmica àtica de vernís negre dels segles V-IV. El control de la resta del territori devia efectuar-se mitjançant altres petits *oppida* situats en els contraforts de l'orla muntanyosa que flanqueja el pla, com el nº 20 i, tal vegada, altres com el situat al castell d'Albalat, on s'ha trobat ceràmica ibèrica. El poblament devia completar-se amb altres masos i llogarets situats en el pla com el nº 19.

La plana de Castelló: En el sector septentrional d'aquesta comarca, al nord del riu Millars, destaca l'absència de nuclis importants. En conjunt, es coneixen dos petits *oppida* situats en els contraforts de la serra de les Palmes, dels quals un (el castell de la Magdalena) no ha proporcionat fins ara ceràmica posterior al segle IV. Altres petits assentaments disseminats pel pla i altures pròximes (el Quadro, la font de la Reina, la séquia de l'Obra, la Ruisseta, etc), devien configurar un model de poblament dispers però important. Tanmateix, només 2 assentaments s'han pogut datar en època ibero-romana (nº 27 i 28), però de característiques ben diferents: el nº 27 és un petit *oppidum* que controla el camí litoral i sembla abandonar-se en la

primera meitat del segle II, mentre que el nº 28 és un poblat marítim del qual poca cosa sabem més que perdura fins a la primera meitat de l'I. Cap al sud, en la platja de Benafeli devia haver un fondejador en activitat almenys en el segle II.

En la línia del Millars es troben una sèrie d'assentaments, majoritàriament de petit tamany, als quals se'ls ha atribuït en ocasions una funció de vigilància fronterera. Es tracta de llogarets o simples masos, possiblement fortificats (*turres*), que en alguns casos poden relacionar-se amb guals del riu al pas de camins que travessen la comarca en direcció N-S: el nº 34, situat a la vora del Caminàs i, sense referències cronològiques, el castell d'Almassora, situat en un dels punts proposat per al pas de la via Augusta, i tal vegada Vilamontcarro. En el curs superior del riu, altres petits assentaments com Vilaseca (Mesado 1993), amb ceràmiques dels segles V-IV, poden afegir-se als ací estudiats (nº 29 i 30). Cal destacar que aquests 3 i el castell d'Almassora estan situats a la vora nord del riu. El nº 30 pot relacionar-se, per la seua proximitat (5,9 km), amb el *oppidum* nº 31, mentre que el nº 29 queda prou lluny de qualsevol dels més importants *oppida* de la zona sud del riu (7,8 km del nº 33). Si aquestes *turres* han exercit una funció de vigilància, caldria relacionar-les amb el més pròxim dels grans *oppida*, el nº 32, amb el qual poden comunicar-se directament o mitjançant altres.

Al sud del riu Millars destaquen 3 importants assentaments: 2 *oppida* (nº 32 i 41) i un poblat marítim (nº 36). Si considerem l'aspecte cronològic, caldria deixar de banda aquest darrer per ésser la seua ocupació posterior a la dels altres. Dels 2 *oppida*, un (nº 32) sembla abandonar-se a principi del segle II, mentre que l'altre -sense arribar a abandonar-se- sembla experimentar un important retrocés. L'auge del nº 36, doncs, es produeix quan els altres 2 han desaparegut o la seua població no deu constituir més que un simple llogaret. Es tracta, en conseqüència, de dues situacions ben diferents que es donen en èpoques distants. L'auge dels nº 32 i 41 esdevé en el període Ibèric Ple, i és aleshores quan pot intentar-se la interpretació de l'organització del poblament.

D'aquests dos grans *oppida*, el nº 41 sembla doblar en superfície al nº 32, i aquest fet pot resultar determinant en l'establiment de relacions entre ambdós. La distància de 10,7 km que els separa sembla molt curta com per a pensar en una dualitat de llocs centrals, però aquesta no pot descartar-se. La localització del nº 32 en el sector oest de la plana i del nº 41 en el meridional, fa que els seus dominis territorials estiguen també prou diferenciats. Ambdós pareixen configurar sengles sistemes jeràrquics amb sengles dominis territorials amb un punt de contacte en el

petit *oppidum* nº 40. En el primer cas, el nº 32 es veu flanquejat per almenys 2 petits *oppida*: el nº 31 en l'extrem oest de la comarca, a 7,5 km cap al NO, i el nº 33 a 3,2 km cap a l'est; el nº 40 queda a 5,3 km cap al SSE. Les *turres* de la línia del Millars (nº 29 i 30) poden configurar el límit de la seua àrea d'influència cap al nord. Diversos llogarets, masos i altres *turres* completarien el poblament: nº 38, Vilaseca i el pla dels Olivars. Cap al SO, en els primers contraforts de la serra Espadà i en una important zona minera, potser el castell d'Artana, situat a 4,6 km, era un altre petit *oppidum* dependent, al voltant del qual s'organitzava un poblament disseminat (el llomet de Sant Joa, els clots de la Terra Blanca, el Puntal, etc).

En el sector meridional de la plana, el nº 41 s'erigeix en centre indiscutible si considerem la seua localització en un punt central, la superfície i el sistema defensiu. L'organització del seu territori s'articula al voltant d'alguns petits *oppida* distribuït estratègicament: a 5,5 km cap al NNE el nº 40, a 5 km cap a l'ONO el nº 43, estratègicament situat a la vora del camí d'entrada a la serra d'Espadà, i a 3,6 km cap al sud el nº 44; cap a l'est, 5,5 km devia existir un fondejador, la torre Caiguda. Alguns llogarets i masos com el nº 42 completarien el poblament del seu territori. A 6,4 km cap al SSO, el nº 45 s'alça amb una més que probable funció de talaia; la seua situació a 10,4 km del castell de Sagunt i el paper de control del camí litoral, deixen oberta la possibilitat de la seua relació amb aquesta ciutat.

Amb el trencament d'aquest model organitzatiu, possiblement a principi del segle II arran de la intervenció romana, el panorama a la Plana sembla canviar en favor d'alguns *oppida* petits. Al llarg del segle II esdevenen alguns canvis importants: quan als *oppida* grans, en un moment inicial el nº 32 s'abandona i el nº 41 perd la seua importància sense arribar a abandonar-se del tot, mentre que dels petits, el nº 44 també sembla abandonar-se i el nº 45 tal vegada experimenta una destrucció però és reocupat al llarg d'aquest segle. En la zona central, a l'oest continua el nº 31, possiblement fins al segle I, i el nº 33 continua ocupat al llarg del segle II, però no sembla anar més enllà. Pel contrari, el nº 40 segueix ocupat fins al segle I i sembla erigir-se en el nucli amb major vitalitat dels antics *oppida*. A l'extrem SO, el nº 43 sembla abandonar-se abans del final del segle II. Alguns dels petits assentaments situats en el pla, com el nº 34, segueixen ocupats almenys fins al trànsit al segle I. En aquest context d'importants canvis, en un moment avançat del segle I sorgeix el nº 36, amb una funció difícil de precisar, que esdevé sense dubte el més important assentament de la comarca. Amb el seu abandonament,

possiblement ja en el tercer quart d'aquest segle, es dóna pas a la generalització del nou model de poblament basat en les *uillae*.

El corredor de les Coves: En el sector septentrional d'aquest corredor només es coneixen 3 petits *oppida* situats a considerable distància els uns dels altres (nº 48, 50 i 51). En l'extrem NO, el nº 48 es troba equidistant a 11,2 km dels nº 50 i 51. Aquestes distàncies pareixen excessives i molt possiblement deu haver algun altre assentament en la zona central del triangle que formen tots tres, en la depressió de Canet lo Roig, tal vegada en la mateixa població, on s'ha trobat ceràmica ibèrica. El nº 48 és el més septentrional i sembla l'únic que perdura d'una important concentració de petits assentaments ocupats en el Ferro Antic i Ibèric Antic (el Cementeri, el Polsegué), la presència dels quals es relaciona amb les explotacions mineres del rerapaís muntanyós, a la Tinença de Benifassà. Dels 3, el nº 50 és el que menys possibilitats defensives presenta; amb ell deuen estar relacionades les restes ceràmiques trobades al cim de la serra de Sant Pere, una talaia natural que per la seua posició estratègica enmig del corredor permet la comunicació visual de tots els assentaments coneguts, i potser el petit assentament del mas de Caperó. En la franja septentrional del corredor, entre els rius de la Sénia i Cervol, no es coneix cap jaciment, i es molt possible que per les característiques del terreny no estigués habitada.

Cap al sud, fins a les Coves de Vinromà, cap dels petits assentaments que flanquegen el corredor perdura fins a l'època ibero-romana. En la zona del pla de Sant Mateu, el tossal de Carruana, la mare de Déu dels Àngels i els vilars Rojos no ultrapassen els segles V/IV. Amb la seua desaparició, només queda l'*oppidum* nº 51, situat en el seu extrem NO, en una posició que permet el control del camí que segueix el corredor de la rambla de Cervera que s'endinsa cap a la comarca muntanyosa dels Ports. Falten, amb seguretat, assentaments. En la banda SO, a l'extrem nord de la serra d'En Galzeran, l'assentament dels Peters deixa un important buit amb el seu abandonament, que afecta també al sector septentrional del corredor d'Albocàsser. Cap al sud, el corredor s'estreny en passar la Salzedella i, de nou, trobem assentaments més antics: les Llargueres; més cap a l'oest, succeix el mateix amb el mas d'En Torres i, cap al sud, amb el mas d'En Rieres i, quasi a l'entrada del pla de les Coves de Vinromà, amb la Punta i el Degollat.

A la depressió de les Coves de Vinromà es troba el següent assentament ocupat en època ibero-romana, el nº 53, a uns 22 km cap al SSO del nº 51. Un buit que sens dubte podrà omplir una prospecció més intensa. La localització d'aquest

petit *oppidum* en el límit septentrional del pla, fa que siga molt possible la seua relació de dependència d'un altre major millor situat, tal vegada en la mateixa població de les Coves de Vinromà, on Esteve (1992, pp. 597-598) ha donat a conèixer les troballes d'una necròpoli ibèrica que en proven la seua ocupació. A la banda oest del pla, també l'assentament de la Coroneta ha proporcionat només ceràmiques que no poden datar-se més enllà dels segles V/IV.

El següent assentament (nº 54) està situat a 6,8 km cap al SSO i deu estar relacionat amb el petit *oppidum* nº 57, situat a 2,7 km cap al sud. Aquest aglutina al seu voltant una sèrie d'almenys 4 petits assentaments de les mateixes característiques (nº 54, 55, 56 i 58), situats en un radi màxim de 2,7 km; un cinqué (nº 59) es troba situat a 4,5 km cap a l'OSO. Sembla configurar-se, doncs, un model d'organització amb dues categories, aldea i masos, que sembla estar vigent almenys en el segle II. L'abandonament del Castellar en els segles V/IV, a la banda oest del corredor, deixa aquest flanc buit en un llarg tram. A 6,4 km al sud del nº 57 es troba un altre assentament en altura (nº 60), insuficientment conegut.

El pla de l'Arc està dominat pel tossal de Gaidó, en l'extrem NE del qual està situat el petit *oppidum* nº 61, situat a 7 km al SO del nº 60. Al voltant del pla de les Foies, situat al SE, es coneixen quatre petits assentaments, dels quals, només el nº 62, situat a 2,5 km cap a l'ESE, està ocupat en aquesta època. Cap al nord, a 3,4 km, un altre assentament semblant devia ésser el coll dels Martins. Es reproduïx, de nou, el model d'organització amb dues categories: aldea i masos. Només a 4,7 km cap al SO es troba situat l'*oppidum* nº 63, el més gran dels existents en la zona i el cinqué en superfície de tot el territori estudiat. Aquest sembla erigir-se en el lloc central d'un territori format pels plans de l'Arc i de Vilafamés, que controla des de la seua elevada posició en l'extrem septentrional de la serra de les Conteses (fig. 15). Amb la seua posició, aquest important assentament també controla el pas cap a la plana de Castelló a través de les costes de la Pobla i el corredor de Borriol. En l'extrem oest d'aquest territori, en posició quasi simètrica al nº 61, està situat el segon petit *oppidum* de la zona, el nº 65. Enmig dels nº 61 (a 4,7 km) i 65 (a 5,3 km) i un poc cap al sud es troba el nº 63; un tercer petit *oppidum* pot haver existit al castell de Vilafamés, situat a 3,3 km cap a l'oest, on s'ha trobat ceràmica ibèrica.

Sembla configurar-se ací un model d'organització del poblament semblant als ja vistos en la meitat meridional de la plana de Castelló, amb tres nivells, però amb la diferència que el cim de la piràmide l'ocupa un *oppidum* de tamany mitjà.

La zona nord d'aquest territori no compta amb cap assentament important i, de fet, des del nº 59 i en una distància d'uns 13 km, en la banda oest del corredor no es coneix cap assentament. De nou, un problema de prospecció. Una sèrie de petits assentaments situats l'oest del nº 61 (els masos de la Blanca, del Blau i de Fura), i al SO del pla de Vilafamés (nº 64, el Clot i les Ferreries), són mostra de la importància de l'escala més baixa del poblament en aquesta zona. Finalment, la notícia de la troballa de ceràmica ibèrica a la Penya, situada a 4,6 km cap al SO, una talaia natural de la serra de les Conteses, pot posar-se en relació amb el nº 63 com un lloc de guaita d'aquest flanc que roman en l'ombra.

El corredor de Borriol: En aquest curt corredor sembla existir un equilibri entre els 2 únics petits *oppida* coneguts (nº 66 i 67). La diferent cronologia d'ambdós, amb una major perduració fins a la primera meitat del segle I del nº 66, pot haver fet bascular el centre de gravetat del corredor. Altres petits assentaments pertanyents a la categoria més baixa, l'horta Vall i altres que sens dubte deuen existir, completarien un model organitzatiu format de nou per dos nivells, però sense seguretat de la seua perduració en època ibero-romana i sense l'existència segura d'un lloc central. Un jaciment existent en la part alta del barranc de les Ermites podria haver fet la funció de talaia per al nº 67, en controlar l'entrada meridional del corredor des de la plana de Castelló.

El corredor d'Albocàsser: ja hem comentat com l'abandonament dels Peters deixa la vall de Tírig, en el sector septentrional d'aquest corredor, sense cap assentament fortificat en altura. No pot descartar-se'n l'existència d'algun en els contraforts que flanquegen el costat NO des del pla de Sant Mateu. El petit assentament nº 68 deu estar relacionat amb algun altre major, possiblement el nº 69 situat a 3,7 km cap al SO. Per la seua localització enmig de la vall de Tírig i el pla d'Albocàsser, aquest s'erigeix en centre d'un ample territori. La seua perduració fins a la primera meitat del segle I confirma aquest fet. Almenys 3 petits assentaments situats en un radi màxim de 7 km cap al SO (nº 71, 72 i 73), confirmen la importància del nivell més baix de l'escala de poblament. L'assentament del mas d'En Peraire, situat a 2 km cap al SSE, pot confirmar l'existència d'una categoria intermèdia. No queda clar el paper del petit *oppidum* nº 75, situat a 8,2 km al SO del nº 69, que controla el camí que travessa la serra d'En Galzeran i s'enfila cap a Ares del Mestre, on l'escassetat de troballes pot assenyalar el seu abandonament a principi del segle II.

A 12,6 km al SO del nº 69 es troba el nº 76, situat en una talaia natural que controla tot un ampli tram del corredor i es relaciona visualment amb el corredor d'Atzeneta, situat a l'oest. Entre aquest i el nº 75 només hi ha 6,1 km, però no hi ha intervisibilitat sense intermediació. La seua localització en la zona nord del corredor de la rambla Carbonera i el seu allunyament de la resta d'assentaments, fan que quede aïllat. El següent assentament (nº 77) està situat a 17,2 km al SO del nº 76 i queda completament aïllat. De nou, un important problema de prospecció. La seua localització en un pas natural entre aquest i el corredor d'Atzeneta li proporciona un control del camí. L'assentament més pròxim a aquest queda ja fora del territori estudiat: el Castell (Atzeneta del Maestrat), situat només a 2,5 km a l'oest, que sembla perdurar més, fins a la primera meitat del segle I (Arasa 1994, pp. 206-207).

La depressió de l'Alcora: entre els 4 assentaments coneguts no sembla haver una relació clara de jerarquització, almenys segons el seu tamany, donat l'equilibri existent entre els nº 78, 79 i 81. Només el nº 80, insuficientment conegut i no situat en un lloc preeminent, sembla un petit assentament, tal vegada relacionat amb el nº 79, situat només a 0,5 km. La desaparició d'altres assentaments fortificats en altura com els dels tossals de les Foies Ferades i de la Ferrissa, situats en la banda oest de la unitat, serviren per a potenciar altres com el nº 78. Aquest (nº 79) ocupa una posició intermèdia entre els nº 78 (3,1 km al NO) i 81 (6,1 km a l'ESE), però només manté relacions visuals amb el segon. El nº 78 sembla quedar un tant apartat, amb un clar paper de control del camí dels Bandejats que segueix el riu de l'Alcora. El seu abandonament a principi del segle II sembla desplaçar el centre de la unitat cap a l'est. El nº 79 segueix ocupat almenys en el segle II, mentre que el nº 81 perdura amb seguretat fins a l'I i s'erigeix en el centre. Sembla configurar-se, docns, un sistema organitzat també en dos nivells, amb petits *oppida* i alguns llogarets i masos dispersos pels seus voltants (nº 80, cara Pito, les Eres).

3.2.6. Funcionalitat

Tractarem ací els assentaments amb funcions específiques i diferenciades dels *oppida* comuns. Entre els assentaments estudiats cal destacar, contràriament al que s'ha dit (Vicent 1979, pp. 200-202; Bonet, Guérin i Mata 1994, p. 119), la inexistència de llocs de culte, de santuaris com els identificats a la Serreta o al castell de Guardamar. La manca d'indicadors arqueològics de ritual d'època ibèrica en l'únic jaciment d'aquestes característiques, la muntanya de Santa Bàrbara,

l'exclou amb seguretat. D'altra banda, la caracterització de les anomenades talaies o fortins no sembla fàcil en absència d'un important assentament urbà amb una organització territorial complexa al seu voltant. Només les excavacions en extensió poden permetre determinar, junt amb altres aspectes com la situació topogràfica, aquesta funció dels assentaments. En absència de les primeres, només la localització de determinats assentaments en altura, com el nº 45 entre els estudiats, i altres com la serra de Sant Pere i la Penya, poden permetre avançar-ne hipòtesis. Ens centrarem, doncs, en qüestions comprovades arqueològicament, com són els assentaments situats en la costa, amb fondejadors i una probable funció comercial, i en les zones extramurs que s'han individualitzat en alguns dels *oppida* estudiats.

3.2.6.1. Fondejadors i assentaments comercials

El primer tret a destacar sobre la funcionalitat de determinats assentaments és que 2 dels 5 més grans estan situats en el pla i a la vora de la mar (nº 23 i 36), la qual cosa permet atribuir-los una doble funció pesquera i comercial. Ambdues deuen ser compartides per tots aquells assentaments situats a curta distància de la mar, alguns dels quals, segons la seua importància, devien tenir una zona de desembarcament i potser una mena de petit barri marítim. L'existència de zones arqueològiques a la vora de la mar, com ara a la torre Caiguda (Moncofa) en el cas del nº 41, o el morro de Gos en el cas del nº 18, o de restes submarines en zones pròximes, com és el cas millor conegut de les pedres de la Barbada (Benicarló) per a una sèrie d'assentaments situats a poca distància de la costa (nº 4 a 8), permeten confirmar l'existència d'una activitat comercial en relació almenys amb aquests assentaments, tot i que no sempre haja estat possible establir-hi una relació cronològica, i molt possiblement amb una projecció cap a altres zones pròximes.

Aquesta sèrie de punts juguen un paper fonamental en l'activitat comercial al llarg dels segles II-I i, per tant, en l'arribada dels productes ceràmics que trobem distribuïts pels assentaments de l'interior (fig. 16). Són veritables fondejadors que, almenys en tres casos, han donat lloc a la formació de sengles assentaments, dos dels quals es contenen entre els més extensos i importants del territori estudiat (nº 23 i 36). En un tercer cas (les pedres de la Barbada) només hom coneix el jaciment submarí i sembla no haver una ocupació directa del lloc de desembarcament, amb la consegüent formació d'un assentament, tot i que no pot descartar-se la seua existència en la zona urbana o peri-urbana de Benicarló; ens trobaríem ací amb un lloc de desembarcament i intercanvi, un veritable mercat, la utilització puntual del

qual no va comportar la fixació d'una població i, per tant, no va donar lloc a la formació d'un assentament.

En total són 7 els llocs de desembarcament coneguts en el litoral del territori estudiat, la distribució dels quals sembla prou regular, amb una adaptació a les característiques de la costa. En el sector septentrional, el pla de Vinaròs s'obre a la mar amb una costa accessible on trobem el jaciment submarí de les pedres de la Barbada, prop de la punta del Riu, a la desembocadura del riu Sec; 3 km al nord es troben restes d'escassa entitat a la desembocadura del barranc d'Aigua Oliva. El lloc està situat a l'eixida natural de la comarca dels Ports i de les terres del Baix Aragó. D'altra banda, la continuada utilització d'aquest punt de la costa en l'antiguitat prova la importància secundària de Peníscola, almenys com a lloc de desembarcament. Cap al sud, la costa es torna abrupta al llarg de la serra d'Irta i el poblament és pràcticament inexistent. Al sud, la costa torna a ser baixa al llarg de la plana litoral de la ribera de Cabanes. El següent punt de desembarcament, amb escasses ceràmiques de cronologia imprecisa, es troba a 24 km, a l'extrem nord d'aquesta plana; es tracta de la platja del morro de Gos, a uns 2,5 km de l'assentament nº 18, situat a poca distància del la rambla de Sant Miquel, la qual pot haver estat també un corredor de comunicació amb les comarques de l'interior.

El tercer punt de desembarcament està situat a uns 15 km cap al sud, a l'extrem sud de l'extensa albufera que ocupa la zona central d'aquesta plana litoral. Es tracta de l'assentament nº 23, el més septentrional dels de major superfície i el de més llarga cronologia, en activitat possiblement fins al primer quart del segle I. El lloc es troba a l'eixida del camí de la Fusta, que permet la comunicació amb els corredors interiors. Al seu voltant trobem altres assentaments com els nº 20, 21, 22, 24 i 25. Cap a l'interior, al voltant del pla de l'Arc es troben els nº 60, 61 i 62 i, cap a l'interior, el nº 77. En direcció sud, la costa es torna de nou abrupta per la proximitat de la serra d'Orpesa. A l'altra banda s'obre l'extensa plana litoral que, al llarg de 44 km, configura una costa baixa i accessible, on s'agrupen 4 dels 7 assentaments costaners. Uns 12 km al sud, a l'Olla de Benicàssim, s'han trobat restes submarines que poden indicar la presència d'algun altre fondejador desfet per la intensa urbanització de la costa, tal vegada relacionat amb l'assentament nº 27. A 22 km al sud del nº 23 trobem el següent, el nº 28, en activitat fins a la primera meitat del segle I. Cap a l'interior, diversos assentaments com els nº 66, 67, 78, 79, 80 i 81 hi poden haver estat abastits.

A 7 km cap al sud es troba la desembocadura del riu Millars, al voltant de la qual s'han efectuat diverses troballes submarines que es daten des del segle VI. Només a 1,5 km al sud es troba el fondejador del Calamó, amb un assentament ocupat almenys en el segle II. Des d'ací, pot seguir-se el Millars per la seua vora dreta, passant per assentaments nº 34 i, per la vora dreta, els nº 29 i 30, cap a les comarques muntanyoses de l'interior. A poc més de 6 km cap al sud trobem l'important assentament costaner nº 36, lloc on se situa l'històric fondejador de la població d'Onda, situada en el vèrtex oest de la Plana. Diversos assentaments es troben al seu voltant en un radi màxim de 19 cap a l'oest: nº 31, 32, 33, 37, 38, 39 i 40. El darrer punt de desembarcament a la costa de la Plana és la torre Caiguda (Moncofa), situat a uns 10 km al sud i probablement en relació directa amb l'important assentament nº 41. Cap a l'interior es troba l'assentament nº 43 i, cap al sud, el nº 44. Més al sud, la proximitat de la ciutat d'*Arse-Saguntum* limita la influència d'aquest lloc sobre els assentaments més meridionals, com el nº 45.

Hom pot destacar algunes característiques sobre la localització d'aquests fondejadors:

1) la seua dispersió regular per tota la costa, d'on pot deduir-se que l'activitat comercial s'efectuava d'una manera descentralitzada, amb diversos punts d'escala.

2) l'activitat comercial en aquests punts no sempre ha donat lloc a la formació d'assentaments (les roques de la Barbsada); això ha estat documentat només en la meitat meridional del territori. Alguns d'aquests assentaments figuren entre els de major extensió (nº 23).

3) al voltant d'aquests punts es troben una sèrie d'assentaments de desigual importància, en els quals es troben ceràmiques d'importació (àmfores vinàries i vaixel·la de vernís negre), que deuen distribuir-se des dels fondejadors.

4) aquests punts estan situats a l'inici de camins de penetració cap a l'interior, com els de Morella i Vistabella, alguns dels quals han tingut una especial importància històrica. Hom pot pensar en el seu paper com a vies comercials per a la distribució dels productes d'importació.

3.2.6.2. Zones d'ocupació extramurs

Una segona qüestió d'interés és l'existència en alguns assentaments de dues zones arqueològiques, en alguns casos molt ben diferenciades: l'*oppidum* en altura i als seus peus una zona més o menys extensa amb ceràmiques ibèriques tardanes i

d'importació. En els assentaments situats a baixa altura, amb cotes inferiors als 90 m i altures relatives inferiors als 30 m, es constata la continuïtat entre ambdues zones, com ara el nº 18, on l'àrea de dispersió dels fragments d'àmfora és prou gran i està situada al peu de l'assentament en altura, com una continuació de la superfície ocupada; i el nº 20, de característiques semblants, però amb una zona més reduïda. En els assentaments situats en cotes superiors als 300 m, amb altures relatives superiors als 120 m, la diferenciació entre ambdues zones és lògicament més clara: els nº 81 i 65, on la distància entre ambdues zones és a més notable. Aquest fet també ha pogut documentar-se en el nº 1. En el primer cas, la presència de nombrosos fragments d'àmfora, de pesos de teler i de morters són els únics arguments que no recolzen -i encara de manera insegura- la hipòtesi que es tracta de la necròpoli; la localització prop d'un punt d'aiguada recolza la hipòtesi que es tracta d'una zona d'assentament.

L'explicació a la presència d'aquestes zones d'ocupació extramurs no és segura, però el que sí sembla clar és la seua datació en els segles II-I, en alguns casos sembla que de manera exclusiva. Les hipòtesis són diverses. Pot tractar-se tant d'un augment de la població que explicaria l'ocupació extramurs, o del seu trasllat a zones més accessibles, al peu dels vells *oppida*. En alguns casos no pot descartar-se que es tracte de la necròpoli del darrer període d'ocupació dels assentaments, ja que la utilització d'àmfores amb finalitat funerària no és estranya (cf. Laubenheimer 1990, pp. 56-59), encara que fins ara no ha estat documentada a la península Ibèrica. Resta també la possibilitat que es tracte d'una zona comercial situada extramurs, del lloc on es feia el mercat. Fins i tot en alguns casos no pot descartar-se que es tracte de restes arrossegades per l'erosió i l'activitat agrícola. La resposta a aquest interrogant és difícil i exigeix un estudi particular de cada cas. Així, al nº 18, situat prop de la costa, on és remarcable la importància quantitativa dels fragments d'àmfora, podria tractar-se efectivament d'una zona de mercat.

3.3. Estructura poblacional i control del territori

Les anàlisis sobre dispersió i jerarquia del poblament permeten descobrir un patró d'assentament ben diferent dels de l'alta Andalusia i del Camp de Túria, i més pròxim al de la veïna comarca del Baix Ebre, i evidencien la diversitat existent al si de la cultura ibèrica, amb la coexistència de diferents models de poblament. A l'alta Andalusia les dimensions i característiques dels *oppida* han configurat un model interpretatiu establert a partir del control de grans superfícies de territori per un

nucli polític-administratiu central, amb enclaus dependents d'explotació agropecuària (Ruiz i Molinos 1984; Ruiz *et alii* 1985).

En la zona central valenciana el poblament s'estructura de forma semblant, però amb un menor tamany dels *oppida* més grans, amb un ampli territori al seu voltant, organitzat -almenys en el cas d'*Edeta*, l'únic estudiat fins ara- segons una estructura jeràrquica i funcional (*Arse-Saguntum*, *Edeta*, Los Villares/*Kelin*, la Carència, *Saiti* i El Castellar de Meca). El territori millor estudiat se situa a la comarca del Camp del Túria (Bernabeu, Bonet i Mata 1985; Bonet 1991, 1992a i 1993; Bonet i Guerin 1991), on hi ha un poblament dispers constituït per talaies i llogarets que s'estructura de manera piramidal al voltant del gran *oppidum* d'*Edeta*. Aquesta estructura poblacional experimenta una profunda transformació en el trànsit del segle III al II, quan la destrucció/abandonament de la ciutat i una part important dels assentaments mitjans provoca un canvi en el poblament rural, amb l'aparició de nous assentaments sense fortificacions i situats en vessant i peu de muntanya.

A la zona del Baix Ebre el poblament es caracteritza per la diversitat de petits assentaments (Gracia i Munilla 1993); a la plana litoral del Montsià-Baix Maestrat el radi dels polígons Thyessen es redueix a 2,5 km.

Les característiques del poblament d'aquest període en el territori estudiat deixen veure l'allunyament del model documentat a les comarques centrals del territori valencià. La causa fonamental és la inexistència de grans assentaments que puguen considerar-se ciutats. La diversitat de nuclis de tamany petit i mitjà deixa entreveure l'existència d'un poblament articulat en petites unitats territorials. La limitada superfície dels assentaments majors, així com la seua escassetat, dona com a resultat un model atípic de jerarquització de poblament, amb una multiplicitat de nuclis que dibuixen una fragmentació del territori (micro-regions) i una concentració dels nuclis majors en la meitat meridional del territori. Quan han pogut elaborar-se hipòtesis de treball sobre l'organització del poblament, aquesta configura un sistema piramidal en tres nivells, amb els *oppida* grans o mitjans al cap, una categoria intermèdia formada pels *oppida* petits i els llogarets i una tercera formada pels masos i *turres*; en altres casos, l'organització sembla limitar-se a les dues categories inferiors.

La interpretació «política» d'aquest model proporciona una diversitat de petits nuclis amb territoris de desigual tamany, on la cohesió no s'aconsegueix mitjançant un poder centralitzat. Sembla, doncs, que el model organitzatiu de

petites ciutats (10-15 ha) que caracteritza les comarques centrals valencianes, sobretot en territori edetà, però també en altres limítrofes com el contestà, dona pas al nord d'*Arse-Saguntum* va transformant-se en un altre caracteritzat per la progressiva disminució de la superfície dels assentaments. Els *oppida* mitjans apareixen encara a la plana litoral situada al sud del Millars, en una veritable «zona de transició» situada encara en territori edetà, però cap al nord el seu tamany disminueix encara més i sembla definir-se un model diferent, caracteritzat per un poblament més homogeni, en què els assentaments més grans tenen un reduït tamany, amb l'excepció de l'assentament coster n° 23. Aquest model s'ha documentat també a la zona del Baix Ebre i sembla el característic almenys de la meitat meridional del territori ilercavó, entre els rius Ebre i Millars.

La conquesta romana sembla afectar de manera més important la zona situada al sud del riu Millars, en territori edetà, on es detecta el sobtat abandonament (n° 32) o la seua radical pèrdua d'importància (n° 41) dels més importants *oppida*, en el que suposa un veritable escapçament de l'organització jeràrquica del poblament. D'aquesta manera, el poblament de tot el territori estudiat sembla homogeneïtzar-se amb la reducció de l'escala a les tres categories inferiors. La continuïtat del n° 23 ha de trobar explicació en el seu paper com a fondejador i lloc d'intercavis comercials. La resta del poblament, a diferència del que succeeix al Camp de Túria, es caracteritza per la seua continuïtat, amb la configuració d'una xarxa formada per *oppida* mitjans i petits distribuïts per tot el territori com a punts claus de control (n° 18, 40, 51, 57, 65, 66, 69, 81), que perduren fins a ben entrat el segle I. La continuïtat en el poblament sembla estendre's, almenys en el cas de l'*oppidum* n° 65 i com a màxim exponent d'aquest fenomen, a l'organització del seu territori. Aquest fet es complementa amb la proliferació de petits assentaments que conformen la categoria més baixa del poblament, ara sí amb una situació paral·lela a la descrita per al Camp de Túria, i de diversos poblats costers i fondejadors relacionats sens dubte amb la important activitat comercial que caracteritza aquest període (n° 28, 35), un dels quals es converteix en els decennis centrals del segle I en el més important assentament de tot el territori (n° 36).

Aquesta estructura poblacional perdura, almenys en alguns casos fins a l'època triumviral, quan possiblement han començat a instal·lar-se les primeres vil·les (l'horta Seca a la Vall d'Uixó), sense que puga determinar-se la incidència real de l'activitat bèl·lica de la guerra Sertoriana en la continuïtat d'aquests assentaments.

3.4. Un desenvolupament urbà truncat

Des d'una perspectiva geogràfica, la situació o posició d'una ciutat es conclou de l'anàlisi a escala regional, mentre que l'emplaçament obeeix a l'escala local (George 1980, p. 46). Els factors que intervenen en la localització de les ciutats són diversos. Per a Johnson (1974, p. 117) els quatre principals són l'accessibilitat, el factor cruïlla de camins, l'existència de recursos físics i l'atzar o el capritx humà.

D'altra banda, els factors o trets que defineixen la ciutat ibèrica han estat establerts per diversos autors (Jacob 1985b; Bendala *et alii* 1987, p. 126; Ruiz 1987). Al seu torn, Almagro Gorbea (1987) ha posat de relleu la diferència en el «grau d'urbanització» entre el món ibèric meridional i septentrional, i ha destacat el reduït tamany de les ciutats ibèriques en relació amb altres cultures urbanes del Mediterrani. Sense pretendre aprofundir en la qüestió de la caracterització de la ciutat ibèrica, cal assenyalar que en una cultura avançada com la ibèrica alguns d'aquests trets són comuns a més assentaments que els estrictament considerats com a ciutats, i per tant el factor superfície esdevé determinant a l'hora d'excloure els més grans dels assentaments estudiats d'aquesta categoria.

A escala regional, la presència de nuclis urbans al llarg de tota la façana mediterrània peninsular és un fet regular. Aquesta continuïtat es trenca al sud del riu Ebre, on en una llarga franja costera pròxima als 120 km entre *Dertosa* i *Saguntum* no n'existeix cap en època imperial. Aquest fet suposa una distorsió en aquesta regió densament poblada a l'hora de fer els còmputos sobre la proximitat de les ciutats. Entre els factors que intervenen en la localització de les ciutats, els tres de caràcter natural s'acompleixen suficientment en algunes de les zones estudiades, especialment a la Plana. La presència de la major part dels més extensos assentaments ibèrics en aquesta comarca així ho indica: n° 41 (4 ha), n° 36 (3 ha) i n° 32 (2 ha). L'altre d'aquests, el n° 23 (3,6 ha), està situat en una altra plana litoral, la ribera de Cabanes, situada alguns km al nord. Les bases per al desenvolupament urbà, doncs, existien -si bé embrionàriament- en època ibèrica.

A escala local, qualsevol dels petits nuclis urbans existents a la Plana en època ibèrica podria haver estat l'embrió per al desenvolupament d'una ciutat. Entre els quatre assentaments més grans dels estudiats, possiblement els n° 23 i 36 tenen un marcat caràcter funcional que els lliga a l'activitat comercial; només el n° 41, precisament el de major extensió, sembla aproximar-se al model de ciutat. Això

no obstant, el seu tamany mitjà impossibilita tal consideració i obliga a encasellar-lo en una categoria inferior de difícil definició: quelcom com un assentament proto-urbà desenvolupat. Dos d'aquests (nº 32 i 41) inicien el seu declivi o desapareixen amb la conquesta romana, a principi del segle II, mentre que un tercer (nº 36) sembla una fundació tardana que té una vida curta i s'abandona abans del principat d'August. La trajectòria del nº 23 sembla anar lligada -en la seua darrera etapa- al comerç d'època tardo-republicana i s'interromp a l'inici del segle I aE, després d'una període d'intensa activitat comercial en el segle II. Cap d'aquests nuclis, doncs, prolonga la seua existència fins a l'època imperial. En aquest fet cal veure una indubtable intencionalitat: entre les necessitats estratègiques de l'administració romana no va figurar la fundació d'una ciutat en aquest territori; el seu control podia efectuar-se des d'altres ciutats pròximes, probablement *Dertosa* i *Saguntum*, i no calgué fer esforços suplementaris. El desenvolupament potencial d'aquests nuclis podia haver culminat en l'aparició d'un nucli major, però, com ha fet veure Jacob (1985, pp. 56-57), la intervenció romana va interrompre una evolució que, si a llarg termini hauria pogut posar la cultura ibèrica al mateix nivell que altres cultures clàssiques, en el territori que estudiem va truncar el desenvolupament urbà -ja de per si certament endarrerit- i el va sumir en un retard històric en el naixement de veritables ciutats. Tant és així, que l'únic nucli urbà existent en època islàmica entre Sagunt i Tortosa, l'única *madina* esmentada per les fonts a partir del segle X, és Borriana, el perímetre murat de la qual envolta una reduïda superfície de 3,2 ha (cf. Guichard 1987; Verdegàl 1993).

3.5. Evolució

Una part important dels assentaments ibèrics estan ocupats en els segles II-I, 71 sobre un total de 186 comptabilitzats. La continuïtat, doncs, és un fenomen generalitzat. L'evolució del poblament, però, no és uniforme, sinó que presenta un desenvolupament desigual, un gran dinamisme. Alguns assentaments es desocupen en el trànsit del segle III al II o pateixen una important crisi en la seua ocupació; la majoria continuen ocupats; altres, abandonats feia temps, es reocupen; finalment, n'apareixen de nous. Hi ha una mena de procés selectiu que deixa ocupats un nombre limitat d'assentaments en el segle I, quan fins i tot apareix el que sembla una veritable gran fundació (nº 36). El limitat coneixement arqueològic de la majoria d'aquests assentaments n'impedeix conèixer l'evolució de la superfície en la seua darrera etapa.

La datació de l'ocupació dels assentaments ibèrics en el segle III mitjançant les importacions presenta grans limitacions a causa de la seua escassetesa (cf. Mata 1991, pp. 37-39; Pérez Ballester 1994). La majoria pertanyen a petits obradors amb un volum exportador limitat (Morel 1980, pp. 96-100), i no sempre resulta fàcil identificar-los a partir de material fragmentari. És per això que en molts casos, fins i tot en alguns d'assentaments excavats, resulta impossible confirmar la seua ocupació en el segle III, encara que aquesta siga molt possible.

En etapes anteriors de la investigació ha estat un fet freqüent en les excavacions d'assentaments ibèrics la identificació de destruccions violentes a partir d'incendis suposadament generalitzats. En algunes zones, la lectura catastrofista de les fonts literàries permetia donar una explicació històrica a aquestes destruccions en el context de determinats episodis bèl·lics, com ara l'acció del cònsol Cató. L'arqueologia no ha confirmat de manera general aquestes conseqüències catastròfiques de la repressió romana (Nolla i Sanmartí 1984, p. 17). En alguns casos la revisió de la documentació arqueològica d'aquestes velles excavacions ha permès qüestionar l'existència d'aquestes suposades destruccions o modificar-ne la datació proposada inicialment. És el cas del molí de l'Espígol, l'incendi del qual ha passat de datar-se del 218 al 140 (Gràcia 1988), o del tossal de Sant Miquel, l'antiga *Edeta*, la destrucció del qual ha passat de datar-se del 75 al 220/180 (Bonet 1993). En altres casos, l'acurada excavació d'un assentament ha permès comprovar que mentre hi ha zones que s'abandonen, altres segueixen ocupades, com ara Alorda Park (Sanmartí i Santacana 1992). Cal precisar, doncs, alguns principis metodològics:

- no és normal que un gran assentament s'abandoni completament; l'excavació d'un sector pot permetre arribar a conclusions que poden no ser vàlides per al conjunt. És més normal el seu lent abandonament o, si ha estat objecte de destrucció, que torne a ser ocupat almenys en una zona més reduïda: l'anomenada ciutat I del Cabezo de Alcalá (Azaila) fou destruïda per un incendi en un moment imprecís que ha volgut situar-se entre la darrera del segle III i l'inici del II, i sobre les seues ruïnes va reconstruir-se una nova ciutat. El tossal de Sant Miquel i El Castellar de Meca foren destruïts i tornaren a ocupar-se possiblement per una població més reduïda i concentrada.
- la datació del moment final d'un assentament només pot realitzar-se a partir d'un conjunt important de materials d'importació en un context homogeni.

- la destrucció d'un assentament pel foc no és motiu suficient per documentar un fet històric. Els incendis devien ser un fet relativament freqüent, i alguns casos amb datacions clarament allunyades de conjuntures històriques conflictives recolzen aquesta interpretació (cf. nº 1).

La perduració de nombrosos assentaments ibèrics en el segle II-I és un fet general, documentat a les comarques de Girona (Nolla i Casas 1983), el Baix Ebre (Gracia i Munilla 1993), el territori Ilerget (Garcés 1990), Aragó (Burillo 1980), Múrcia (Lillo 1981) i Andalusia (Ruiz *et alii* 1985).

3.5.1. El trànsit del segle III al II

L'estudi de les ceràmiques d'importació dels assentaments ibèrics de la plana de Castelló permet descobrir indicis de les repercussions que la conquesta i l'ocupació romana tingueren en la continuïtat del poblament. Els esdeveniments bèl·lics que acompanyen aquest procés sembla que no afecten de manera decisiva la base del poblament indígena. Encara que l'escassetat general d'importacions, i també la seua difícil identificació sobre material fragmentari, dificulten la datació dels assentaments en el segle III, hi ha un reduït grup d'assentaments que han proporcionat materials d'adscripció segura: nº 32, 41 i 45. Per això, a la llum dels estudis actuals, sembla clar que la ruptura més important en l'evolució del poblament s'esdevé entre els segles V i IV, per raons inherents a l'evolució interna de la cultura ibèrica, quan per causes desconegudes s'abandonen nombrosos assentaments, i no entre els segles III i II a causa dels esdeveniments de la II guerra púnica i la consegüent ocupació romana.

A la plana de Castelló pot individualitzar-se un reduït grup d'assentaments en què s'observen alguns trets que poden correspondre a canvis importants en la seua evolució, que poden datar-se de manera aproximada en el trànsit del segle III al II (fig. 17). Es tracta dels nº 32, 41, 44, 45 i 78. El nº 41 és l'assentament de major extensió, l'evolució del qual pot seguir-se mitjançant les ceràmiques d'importació de la seua necròpoli. Les ceràmiques d'importació hi són extraordinàriament abundants: centenars de fragments pertanyents majoritàriament a copes de ceràmica àtica de vernís negre i, en escassa quantitat, a ceràmica àtica de figures negres i de figures roges. L'arribada de ceràmiques d'importació comença en la segona meitat del segle VI i creix enormement al llarg dels segles V-IV. El segle III, com ocorre en la gran majoria dels assentaments ibèrics, significa una davallada important en aquest flux; només un bol del taller de les petites

estampilles denota la continuïtat de l'activitat funerària i en l'arribada de les importacions. El segle II està representat per alguns fragments de campaniana A i B que proven una llangorosa activitat en un moment en què les importacions de ceràmica de vernís negre tornen a generalitzar-se per tot arreu. En l'hàbitat es documenta un fenomen semblant: la campaniana A i les àmfores itàliques són escasses; de fet, les excavacions realitzades pel SIAP a l'acròpoli no han proporcionat materials d'aquesta època. Sembla, doncs, que la importància de l'assentament disminueix de manera important en el trànsit del segle III al II, per a abandonar-se possiblement en els primers decennis de l'I.

El n° 45, de menor extensió, tenia també una necròpoli malauradament destruïda molt rica en ceràmiques àtiques, amb nombroses peces de figures roges que es daten en el segle IV. Les importacions del segle III són també molt escasses. Entre els nombrosos fragments de ceràmiques d'importació procedents de la necròpoli conservats al Museu Arqueològic de Borriana, hi ha un sol fragment de campaniana A. El sondeig realitzat pel SIAP en 1976 va descobrir dues habitacions que poden datar-se en el segle II mitjançant les ceràmiques d'importació. Aquestes habitacions estaven edificades sobre els fonaments del que pareixia una torre circular d'un recinte murat ja amortitzat, en el reblit de la qual va trobar-se un fragment de campaniana A de la forma Lamb. 23 que va datar-se en el segle III. Hom pot distingir, doncs, dues fases en l'ocupació d'aquest assentament; la segona fase se superposa a les estructures defensives de la primera; la necròpoli, almenys pels materials recuperats, sembla estar abandonada en aquesta època. La recuperació del poblat pareix indubtable en el segle II, almenys per allò vist en aquest sondeig. Encara que el recinte murat no ha pogut datar-se, és molt possible que corresponga a la primera fase documentada mitjançant les importacions àtiques, en el segle V-IV. La seua amortització, doncs, caldria situar-la entre els segles III i II.

També altres assentaments presenten una problemàtica semblant, tot i que no són tan coneguts. En primer lloc, al n° 32 s'ha trobat un nivell del segle III datat per un fragment de ceràmica de *Gnathia*. La resta de les importacions conegudes són un plat, potser de ceràmica de *Teano* i datat també en el segle III, i alguns fragments de campaniana A antiga (Lamb. 49b) i d'àmfores itàliques de tipus desconegut. El final de l'ocupació, amb la provisionalitat que imposa l'escassetat de materials analitzats, sembla no anar més enllà dels primers anys del segle II. El n° 78 també ha proporcionat un escàs nombre de ceràmiques d'importació d'època

republicana; hi destaquen un *guttus* leoncèfal de la forma Lamb. 45-F 8173 i un plat de peix de la forma Lamb. 23, ambdós de campaniana A antiga, i 2 pàteres de la forma Lamb. 28; el moment final de l'ocupació pot situar-se igualment en els primers decennis del segle II. Finalment, el n° 44 ha proporcionat alguns fragments d'àmfora, entre els quals hi ha un del tipus greco-itàlic, i 5 monedes, entre les quals hi ha una úncia semilibral que es data en 217-215. També de manera provisional, la seua data d'abandonament pot situar-se igualment en els primers anys del segle II.

Els paral·lels més pròxims d'assentaments ben coneguts que són destruïts o abandonats en un període de temps comprés entre els darrers decennis del segle III i els primers del II, que pot situar-se *grosso modo* cap al 220-180, estan situats en el Camp de Túria, en el territori de l'antiga *Edeta*. El primer és el tossal de Sant Miquel, jaciment al qual es redueix aquesta ciutat, que ha estat objecte recentment d'una profunda revisió (Bonet 1993). Almenys uns altres dos jaciments de la comarca, talaies o llogarets del territori d'aquesta ciutat, presenten una problemàtica semblant quant a les importacions ceràmiques i la datació final. L'ocupació del puntal dels Llops (Olocau) i del castellet del Bernabé (Llíria) presenta una evolució semblant, amb un final causat per incendi i escassos fragments de campaniana A.

Recentment, Guérin (1994, pp. 57-59) ha elaborat una periodització per a l'abandonament dels poblats ibèrics valencians excavats, a partir de l'estudi de la ceràmica campaniana A, en tres horitzons que s'escalonen entre el darrer quart del segle III i el primer del II. En primer lloc, cap al 220 es datarien assentaments com Los Villares i la cova Alta, a partir de l'aparició de formes antigues com la copa Lamb. 42 Bb trobada en el primer. En segon lloc, entre el final del segle III i el principi del II se situaria el castellet de Bernabé i el Grau Vell. El Castellet presenta dos nivells de destrucció consecutius: en el primer es troben les formes Lamb. 27 i 28 de campaniana A i Morel 68 de Roses (?); en el segon, també les formes Lsmb. 27 i 28 de campaniana A i Lamb. 27 i 40 de Roses. Finalment, en tercer lloc se situarien jaciments que poden datar-se a principi del segle II, com el tossal de Sant Miquel, el puntal dels Llops, la Monravana, la Serrera i l'Albufereta, en els quals hi ha una major diversitat de formes de campaniana A (Lamb. 31, 36, 45, 48, 49 i Morel 68).

A la llum d'aquestes dades, hom pot afirmar que entre els darrers decennis del segle III i els primers del II, en un període de temps que de manera aproximada pot situar-se amb seguretat en el 220-180, un nombre considerable d'assentaments

del territori de l'antiga *Edeta* fou objecte de destruccions que en la major part dels casos van comportar el seu abandonament definitiu (Guérin, Bonet i Mata 1989). La impossibilitat de concretar més les datacions a partir de conjunts ceràmics, impedeix fixar una data més exacta. Amb algunes matisacions i la prudència que imposa un coneixement molt parcial dels jaciments, aquest fet pot fer-se extensiu a alguns assentaments ibèrics de la plana de Castelló, la major part d'ells també en territori edetà, entre ells els més importants nº 32 i 41, a més dels nº 44, 45 i 78, aquest darrer al nord del Millars i potser en territori ilercavó, que, o bé desapareixen, o bé pateixen una important crisi en la seua ocupació. També en altres regions diversos jaciments presenten nivells de destrucció/abandonament que poden datar-se en aquesta època: la Serreta (Alcoi), el Amarejo (Albacete), Sant Antoni (Calaceit), el puig Castellet (Girona) i altres en terres de Múrcia (Lillo 1981, pp. 57-59) i d'Aragó (Burillo 1980, pp. 326 i 329). Creiem que la coincidència d'aquests fets no permet reduir-los a esdeveniments accidentals. Cal cercar una explicació en el context dels esdeveniments històrics que tingueren lloc en la zona en aquest període, en el marc de la II guerra púnica i de la consegüent dominació romana.

Tanmateix, la interpretació històrica d'aquest daltabaix que va afectar de manera tan important el poblament edetà resulta problemàtica, puix el marc cronològic que proporcionen els materials arqueològics comprén un període d'intensa activitat en què se succeixen almenys dos grans esdeveniments bèl·lics, la incidència dels quals en el poblament ibèric no ha pogut ésser determinada encara. En primer lloc, les fonts no són massa explícites sobre l'abast de l'expedició d'Anníbal el 219 contra *Saguntum*, puix la presenten com un fet aïllat, com una acció de força que devia buscar la submissió dels pobles pròxims. D'altra banda, la menció d'*Edecon/Edesco*, règul dels edetans que tenia la seua família captiva a *Carthago Noua*, com el primer cabdill hispà que l'any 209 va mostrar la seua fidelitat a Escipió (Polibi X, 34-35, 1-3; 40, 3; Livi XXVII, 17, 1-2), permet suposar que la seua ciutat no havia estat arrasada per Anníbal. Segons Livi (XXVIII, 13), l'any 207, en la campanya que va culminar amb la batalla d'*Ilipa*, Escipió va incorporar al seu exèrcit petits contingents d'aliats que residien a prop del camí. És possible que, com creu Uroz (1983, p. 110), entre aquests figurassen edetans, cosa provaria les bones relacions existents fins aleshores amb els romans. Aquesta situació explicaria l'afirmació de Livi (XXVIII, 1), segons la qual la costa mediterrània i tota la Hispània que mira a orient estaven sotmeses a Escipió. Amb

posterioritat, no hi ha notícies sobre una hipotètica adhesió dels edetans a la rebel·lió encapçalada per Indíbil i Mandoni en territori ilerget l'any 206, tot i que no puga descartar-se. El segon esdeveniment històric a tenir en compte és la rebel·lió dels íbers l'any 197 i la consegüent repressió de Cató després de dos intents consecutius i fracassats de reprimir-la, respecte de la qual les fonts no fan cap al·lusió a la seua incidència en territori edetà (cf. Martínez Gázquez 1974), fins al punt que part dels autors que se n'han ocupat opinen que no va tenir repercussions més que a Catalunya i a Andalusia.

En resum, no hi ha en les fonts cap referència a esdeveniments bèl·lics que puguen localitzar-se amb seguretat en aquesta zona, i que permeten explicar la sobtada desaparició d'importants assentaments com la mateixa *Edeta*. Sembla evident que es tracta de fets ignorats per aquestes, d'episodis que no meresqueren l'atenció dels cronistes. Quant a la datació de la destrucció d'*Edeta* -l'únic assentament que hom pot considerar esmentat de manera indirecta per les fonts a través del seu règul *Edecon/Edesco*- sembla clar que ha de datar-se amb posterioritat a l'any 209 i, possiblement, del 207. D'altra banda, la troballa d'importacions itàliques en escàs nombre en les excavacions, pot interpretar-se com que la destrucció va tenir lloc en un moment en què tot just començava la importació de vi i de vaixel·la de taula itàlics, ja sota la dominació romana. La datació d'algunes de les formes de campaniana A recolza aquesta interpretació.

Si considerem que l'inici de la producció industrial i de l'exportació massiva d'aquesta ceràmica han de datar-se amb posterioritat a la instauració del *portorium* de Puzzoli l'any 199 i, possiblement, a la fundació de la colònia romana de *Puteoli* l'any 194, hem de concloure que la seua arribada massiva a la península Ibèrica ha de datar-se també amb posterioritat a la rebel·lió dels íbers del 197; abans d'aquesta data l'arribada d'exportacions devia ésser escassa, amb un panorama com el que trobem en els assentaments esmentats. L'inici d'aquestes exportacions, tot considerant la situació a Hispània, ha de datar-se necessàriament a partir de la fi de les hostilitats amb els cartaginesos, després de la conquesta de *Saguntum* l'any 212, i molt possiblement del final de la guerra el 206. L'escàs volum de la vaixel·la importada trobada a *Edeta* i a altres llogarets i fortins del seu territori deu correspondre a l'arribada en aquest moment inicial de la producció massiva i de les exportacions a la península, com ha proposat Guérin (1995, pp. 100-101). De l'anàlisi dels esdeveniments històrics i de l'estudi de les ceràmiques d'importació, hom pot determinar el període cronològic del 206-197 com el més favorable per a

aquestes importacions, amb un datació final en el context de la repressió de Cató contra els pobles ibèrics rebel·lats.

A partir d'aquestes consideracions, creiem possible mantenir la hipòtesi, ja enunciatada per altres autors (Guérin, Bonet i Mata 1989, pp. 202-203; Bonet 1993, p. 571), segons la qual és en la conjuntura de repressió exercida pels romans sobre els pobles ibèrics rebel·lats l'any 197, que culmina l'any 195 amb la campanya de Cató, quan cal situar la destrucció d'*Edeta* i possiblement dels llogarets i fortins del seu territori.

L'assentament del tossal de Sant Miquel i els del seu territori, com el el puntal dels Llops i el castellet de Bernabé, esdevenen, doncs, jaciments de referència per a la datació dels primers anys de presència dels romans en terres valencianes. Amb ells hom pot definir una *facies* de campaniana A formada per un grup de formes antigues que trobem, no únicament en altres jaciments del Camp de Túria, sinó també en alguns de la plana de Castelló. En aquesta comarca, assentaments com els nº 32, 41 i 78, creiem que tenen un moment final o de declivi que pot datar-se també en aquesta època, sense que hom puga determinar si aquest fet va succeir directament a causa de la guerra o no. Altres jaciments de més llarga ocupació han proporcionat materials que poden datar-se en en aquesta època primerenca, però amb una clara continuïtat en l'ocupació: els nº 7 i 43.

La conflictivitat de l'època es fa ben palesa en el registre arqueològic. A més dels nivells de destrucció documentats en diversos assentaments, s'ha comprovat la realització d'obres de bloqueig o de cegament de les portes; en altres es construeixen noves fortificacions. En l'únic tram de muralla conservat de la ciutat ibèrica d'*Arse/Saguntum* hi ha una porta que apareix cegada, tot i que sense referència cronològica (Rouillard 1979, fig. 3). En el port de la ciutat, al Grau Vell, amb posterioritat al 214 es construeix una torre defensiva (Aranegui *et alii* 1985). Dispositius de bloqueig de la porta, amb una indubtable funció defensiva, s'han trobat al castellet de Bernabé (Guérin i Bonet 1993), relacionada amb la destrucció del jaciment, i al Castellar de Meca (Alfaro i Broncano 1992), aquesta sense referència cronològica.

La presència de monedes romanes en aquests jaciments, sobretot asos de *Ianus* bifront i també alguns denaris, tot acompanyant la vaixella de campaniana A amb formes antigues i les àmfores greco-itàliques, reforça la hipòtesi de la seua destrucció en els primers anys de l'ocupació romana, quan ja s'havia représ el comerç marítim interromput per la II guerra púnica, havien començat a arribar les

primeres importacions de vi i de vaixel·la itàlics i circulaven les primeres monedes romanes.

La troballa de materials més recents en aquests assentaments, sempre en quantitats reduïdes, com ara al mateix tossal de Sant Miquel, Los Villares o el n° 41, no contradiu aquestes conclusions. Aquests poden correspondre a reocupacions posteriors o simplement a la continuïtat d'una zona determinada de l'assentament, com és el cas d'Alorda Park, on les excavacions han permès comprovar la destrucció i l'abandonament d'un ampli sector en la primeria del segle II, mentre que en un altre perdura més de mig segle sense arribar al canvi de segle (Sanmartí i Santacana 1992). Aquesta perduració sembla més important sempre que es tracta d'assentaments grans, sobretot en les ciutats, com el tossal de Sant Miquel, Los Villares, El Castellar de Meca i, en el territori estudiat, el n° 41.

En conclusió, podem dir que els primers decennis del segle II es caracteritzen, entre les ceràmiques de vernís negre, per una *facies* antiga en què destaca la presència d'algunes formes com el plat de peix Lamb. 23, les quíl·lices Lamb. 42B i 49 i el *guttus* Lamb. 45. La presència d'aquestes formes, en associació amb altres de més llarga duració com Lamb. 27b i c, 28, 31, 33b, 34 i Morel 68b i àmfors greco-itàliques de transició, en absència d'altres materials posteriors, permet datar amb prou seguretat l'ocupació d'un assentament en el primer quart del segle II. De manera general, aquest període està documentat amb seguretat en els assentaments n° 7, 32, 41, 43, 45 i 78 i, amb probabilitat, en els n° 33, 44, 63 i 67. L'absència de formes arcaïques, la cronologia de les quals no ultrapassa el segle III, com ara la copeta Lamb. 21/25B = F 2714, present en jaciments del sud de França i a *Emporiae*, recolza l'arribada de les primeres importacions en una data que pot situar-se entre els darrers anys del segle III i els primers del II.

A continuació passem a exposar una relació d'altres jaciments de referència amb conjunts de materials datats en aquesta època:

El Grau Vell (Sagunt): les excavacions a l'antic port de la ciutat d'*Arse/Saguntum* han proporcionat una datació per a la fortificació de l'assentament, amb la construcció d'una torre, entre la darrerïa del segle III i el principi del II, en un context format per monedes púniques que es daten a partir del 214, 3 fragments de campaniana A de les formes Lamb. 27ab i Lamb. 36 i àmfors greco-itàliques (Aranegui *et alii* 1985, pp. 213-214).

Edeta/El tossal de Sant Miquel (Llíria): la zona excavada d'aquesta ciutat ha estat objecte recentment d'una profunda revisió per Bonet (1993). Els materials més moderns, a excepció dels atribuïts a una reocupació posterior, són 18 peces de campaniana A per a una superfície excavada de 5.000 m² corresponents a les formes Lamb. 23, 25, 27b i c, 28, 31, 33, 34b, 36, 42Bc, 45 i 68; 2 exemplars de campaniana B etrusca; 4 de campaniana B de *Cales* i 2 àmfores greco-itàliques de transició, que permeten situar la seua destrucció en el primer quart del segle II (Bonet i Mata 1982; Bonet 1992a, 1992b i 1993).

El castellet del Bernabé (Llíria): el seu final, causat per un incendi, es data a partir d'alguns escassos fragments de campaniana A antiga, cap al 200 ± 10 (Guérin i Bonet 1988; Guérin 1989 i 1994). Les formes presents són Lamb. 27 i 28; no hi ha àmfores ni troballes monetàries.

El puntal dels Llops (Olocau): algunes importacions del segle III, com sengles *gutti*, un amb bec leoncèfal amb medalló i l'altre en forma de peu, i un repertori molt reduït de 7 peces de campaniana A: Lamb. 23, 27, 28, 36, Morel 68 i sengles llànties Ricci D i E, sense àmfores itàliques, permeten fixar la seua datació cap al 200-180 (Bonet i Mata 1981 i 1982, p. 79). Les troballes monetàries ofereixen un *terminus post quem*: 2 asos de *Ianus* bifront i un denari de Roma i els Diòscurs daten la destrucció del jaciment després del 211 (Guérin, Bonet i Mata 1989, p. 202, fig. 5).

Los Villares/Kelin (Caudete de las Fuentes): la destrucció del jaciment es data en la darrereria del segle III a partir d'un conjunt d'importacions de campaniana A antiga trobat en el nivell IV i constituït per les formes Lamb. 27c, 28, 45 i 49; altres peces sense context estratigràfic pertanyents a les formes Lamb. 34, 36, 42B i 68 (Mata 1991, pp. 43-45), poden correspondre a la mateixa darrera fase d'ocupació que podria allargar-se així fins a la primeria del segle II (220-180).

La cova Alta (Albaida): entre els materials estudiats per Vall (1971) i recentment revisats per Raga (1994), hi ha diversos exemplars de produccions del segle III i una copa de campaniana A de la forma Lamb. 28, que permeten confirmar la perduració del poblat almenys fins a mitjan -i possiblement fins al tercer quart- d'aquest segle.

La Serreta (Alcoi): a partir de l'estudi d'un lot de materials de les excavacions antigues, Abad (1983, pp. 195-196) ha establert l'últim moment d'ocupació del jaciment entre els darrers decennis del segle III i els primers del II. Al seu torn,

Llobregat (1984, p. 239) ha donat a conèixer una copa Morel 68 de campaniana A que s'adiu amb aquesta datació.

L'Albufereta (Alacant): la revisió dels materials procedents de les excavacions d'aquesta necròpoli, permet datar la seua darrera utilització en un moment que pot situar-se entre el final del segle III i el principi del segle II, a partir de la presència -almenys en la tomba L 15- d'un plat de la forma Lamb. 36 de campaniana A, amb posterioritat a la data de mitjan segle III proposada per l'autor (Rubio 1986, pp. 180 i 386, fig. 75).

Sant Antoni (Calaceit): Pallarés (1965, pp. 48 i 104-105) data l'ampliació de la muralla en la segona meitat del segle III, en relació amb els episodis de la II guerra púnica i la conquesta romana. Atribueix la seua destrucció a aquests mateixos fets històrics en un moment anterior al 200. La revisió per Sanmartí (1975, pp. 102-111, fig. 6, nº 1-4; 7, nº 1, 6 i 8) de les ceràmiques d'importació, entre les quals hi ha una base decorada possiblement de la forma Lamb. 27, una base possiblement de la forma Lamb. 42Bb i diversos fragments de la forma Morel 68b-c, permet fixar la datació final del poblat a l'inici del segle II.

Tarraco: els nivells d'habitació de l'assentament ibèric de *Kesse*, en la part baixa de la ciutat, que es daten en la segona meitat del segle III, han proporcionat una forma Lamb. 48 de campaniana A i fragments d'àmfores greco-itàliques (Adserias *et alii* 1994). La primera fase de construcció de la muralla republicana es data en el primer quart del segle II a partir de les troballes ceràmiques del reblit de la torre del Cabiscol (Vegas 1984-85), on aparegué un plat de la forma Lamb. 23 acompanyat de dos bols de la forma Lamb. 27 i una àmfora greco-itàlica, i del baluart de Santa Bàrbara, on aparegueren les formes Lamb. 25, 27, 31 i 36 (Hauschild 1983, pp. 131-192).

Emporiae: els estrats fundacionals del tram meridional de la muralla de la *Neapolis* (Sanmartí i Nolla 1986) i els estrats fundacionals del *praesidium* republicà es daten en la primera meitat del segle II (Aquilué *et alii* 1984).

El puig de Sant Andreu (Ullastret): a través de les troballes fetes en els nivells superficials (campaniana A antiga, àmfores greco-itàliques, etc), hom suposa que fou abandonat a la darrereria del segle III o en el primer quart del II (Nolla i Casas 1984, p. 158).

El puig Castellet (Lloret de Mar): l'ocupació del recinte se situa, especialment a partir dels materials d'importació, en un breu període entre els anys 250/240 i 210/200 (Pons *et alii* 1981; Llorens *et alii* 1986).

El Amarejo: la seua ocupació s'interromp a l'inici del segle II (Broncano i Blánquez 1985, pp. 263-265).

Les Castels (Nages): els nivells 9c-9a de l'abocador J1 de Nages es daten en el període 225-175 (Py 1978b, p. 67).

Le Marduel: la fase IIA (200-175) es caracteritza per la presència de ceràmica de l'obrador de les petites estampilles i de campaniana A (formes Lamb. 25, 27b, 31, 33b i 42Bb).

La Teste-Nègre: la darrera fase d'ocupació es data cap al 210-190 a partir d'un conjunt ceràmic de campaniana A format per les formes Lamb. 23, 21/25B, 27c, 28, 31c, 33b, 34, 48, 49 i Morel 68b, en el qual només hom troba a faltar el *guttus* Lamb. 45.

Lattes: en la fase 1C1 (225-200) es troben les formes Lamb. 25, 27b, 28a i 42Bc de campaniana A i àmfores greco-itàliques (Py *et alii* 1990, *passim*). En la fase 3E (225-200) es troben les formes Lamb. 23, 27ab, 28ab i 42 Bc. En la fase 1B2 (ca. 200) es troben les formes Lamb. 27ab i 27B, 28ab i 42 Bc, també amb àmfores greco-itàliques. En la fase 1B1 (200-175) es troben les formes Lamb. 23, 27ab i 27B, 28ab i 36. En la fase 3D2b (200-175) es troben les formes Lamb. 5, 23, 25, 27ab, 27c, 27B, 28ab, 33b, 34a, 36, 42Bc, 49 i Morel 68.

3.5.2. El segle II

En 25 dels assentaments ocupats en el segle II s'han trobat ceràmiques àtiques que poden datar-se en el segle IV: n° 4, 7, 15, 20, 23, 27, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 51, 57, 61, 63, 67, 69 i 78. En la seua major part pot suposar-se'n la continuïtat en l'ocupació, malgrat la dificultat de documentar el segle III. Alguns poden haver estat abandonats i presentar un hiatus ocupacional fins a la seua reocupació en el segle II: n° 1, 3, 5, 6, 48. Uns altres 10 són assentaments de nova creació: n° 2, 11, 16, 22, 54, 56, 58, 64, 72 i 73.

S'observa, doncs, una doble tendència en l'evolució del poblament ibèric al llarg del segle II (fig. 18): junt a la continuïtat en l'ocupació d'una part considerable dels *oppida* ibèrics, hi apareixen diverses reocupacions d'assentaments abandonats i nous assentaments caracteritzades pel seu petit tamany i localització en lloma, vessant o pla, sense restes de fortificacions, en aquest cas en estret paral·lel amb el que s'ha observat en altres comarques valencianes com el Camp de Túria (Bonet i Mata 1995, pp. 162-163). Aquesta tendència suposa una aproximació a les terres de cultiu i l'abandonament d'una part dels llocs encastellats. La presència d'aquest

tipus d'assentaments no és nova, puix des del Bronze Final/Ferro Antic (n° 34) i en els segles V/IV (n° 39) coneixem alguns llocs d'aquestes característiques.

La presència de ceràmica àtica en nivells del segle II, que hem pogut documentar en assentaments com els n° 1 i 2, no és un fet excepcional, puix també n'apareix a *Valentia*, fundada el 138, juntament amb altres materials anteriors com ceràmica de *Cales* amb relleus i àmfors púniques C1 (Ribera 1993, p. 715).

Els decennis centrals del segle II estan caracteritzats per un assentament excavat i ben conegut (n° 1), amb una ocupació que es data entre 180/170 i 130/120. Altres assentaments presenten una *facies* ceràmica semblant, encara que molt més pobre, com ara el n° 73. El darrer terç del segle té una referència clara en la *facies* ceràmica present en els nivells fundacionals de la ciutat de *Valentia*.

Les referències estratigràfiques recolzades en dates absolutes per a aquest segle són nombroses, encara que es concentren particularment en la seua segona meitat: *Carthago*, destruïda el 146; *Valentia*, fundada el 138; campaments de *Numantia*, entre 150 i 133; *Pollentia*, fundada el 123. Altres llocs de cronologia semblant són encara insuficientment coneguts: *Fregellae*, destruïda el 125, i *Fabrateria Noua*, fundada el 124. D'altra banda, hi ha nombroses estratigrafies de jaciments que es poden prendre com a referència: *Tarraco*, *Emporiae*, *Les Castels*, *Lattara*, *Albintimilium*, *Luna*, *Cosa*. Completen el marc referencial els derelictes de la Chretienne C, que es data en el segon quart del segle; Na Guardis, que es data cap al 150/130; i Punta Scaletta (Giannutri) i Capo Graziano (Filicudi A), que es daten cap al 140/130.

Grand Congloué 1: aquest derelictes és el primer conegut que transportava campaniana A i es data cap al 190 (Benoit 1961, Lamboglia 1961c i Long 1987). La seua càrrega estava formada per àmfors greco-itàliques de transició i ceràmica campaniana A, amb un repertori de formes prou diversificat corresponent al període clàssic de producció.

El port de Maó: aquest derelictes es data cap al 180/160 (De Nicolàs 1979). La seua càrrega estava formada per àmfors greco-itàliques de transició i ceràmica campaniana A, amb les formes Lamb. 27a-b i 34.

La Chretienne C: aquest derelictes es data en el segon quart del segle II i portava una càrrega d'àmfors greco-itàliques de transició. La vaixel·la de taula estava formada per cinc peces de campaniana A de les formes Lamb. 27, 36 i 55.

Carthago: per a la primera meitat del segle II resulta fonamental l'excavació del barri de Byrsa, amb una datació *ante quem* del 149-146. Els materials han estat publicats parcialment per Lancel *et alii* (1979 i 1982) i per Morel (1983 i 1986a). Entre les àmfores, les greco-itàliques són majoritàries, però ja hi apareixen algunes Dr. 1A. Pel que fa a la ceràmica de vernís negre, la *facies* que hi apareix està formada fonamentalment per campaniana A antiga i mitjana i per campaniana B mitjana («Byrsa 401 i 661») i, segons Morel, s'hauria constituït fonamentalment en els dos últims decennis abans de la seua destrucció, en el període 170-150.

Tarraco: el tercer quart del segle II ha estat ben documentat en aquesta ciutat. Pel que fa a la muralla, en l'excavació realitzada per Lamboglia l'any 1951 (Sánchez Real 1985) es van trobar les formes Lamb. 5, 28, 31, 33, 36 i 55 de campaniana A, àmfores greco-itàliques, ceràmica comuna i possiblement de parets fines que, malgrat la controvertida interpretació (*cf.* Aquilué *et alii* 1991, pp. 278-284), sembla que poden datar-se cap al 150-125. Altres autors creuen que aquesta fase pot remuntar-se al segon quart del segle (Vegas 1985). La datació en el tercer quart del segle ha estat confirmada en els sondeigs oberts en el tram de la muralla del carrer de Sant Ermenegild, en la zona C del sector 1.200, on aparegueren les formes Lamb. 25 i 27 de campaniana A, diversos fragments de campaniana B de la producció mitjana (singles fragments de les produccions «Byrsa 401 i 661»), i de la producció tardana («B-oïde») amb la forma Lamb. 5/7, i ceràmica de parets fines (Aquilué *et alii* 1991, pp. 285-294, fig. 17). En l'estrat d'explanació excavat en els solars de la nova seu del Col·legi Oficial d'Arquitectes, que es data també en aquest període (Aquilué 1993, pp. 69-78), hi ha un predomini de campaniana A, amb les formes Lamb. 6, 25, 27, 28, 31, 33b, 36, 55 i Morel 68bc, i presència de la B, amb les formes Lamb. 5/7 i 6, àmfores Dr. 1A, ceràmica de parets fines de les formes Mayet I, III, IV i V i ceràmica comuna.

Emporiae: els nivells fundacionals de l'edifici suburbà (segons fase) de la zona de l'aparcament situat al sud de la *Neapolis* han proporcionat campaniana A amb les formes Lamb. 23, 31, 33a, 36, 49 i Morel 68a i àmfores greco-itàliques, i es daten al principi del segle II (Sanmartí, Nolla i Aquilué 1987, pp. 125-129 i 133-146). Els nivells fundacionals de l'edifici de les cisternes del *praesidium* romà es daten cap al 175, amb les formes Lamb. 23, 25, 25/27, 27, 28, 31, 33b, 34, 36, 55 i Morel 68bc, ceràmica comuna i àmfores greco-itàliques (Aquilué *et alii* 1984, pp. 36-47). A la *Neapolis*, els reblits constructius de l'ampliació de la muralla meridional es daten en la primera meitat del segle II, amb les formes Lamb. 23,

25b, 27a, 27b, 27c, 28, 31, 33b, 34, 36, 42b, 55 i Morel 68 bc, ceràmica comuna, ungüentaris i àmfores greco-itàliques evolucionades (Sanmartí i Nolla 1986).

La Cloche: la fase I es data entre 210 i 130 (Arcelin i Chabot 1980) i es troben les formes de campaniana A: Lamb. 23a, 27a-b, 27b-c, 27B, 28a-b, 31a-b, 33a, 33b, 34a-b, 36b, 42Bb, 49, 55, 59 i Morel 68b-c.

El Cerro de la Cruz (Almedinilla, Córdoba): presenta un nivell de destrucció que pot datar-se en els primers decennis de la segona meitat del segle II (Vaquerizo *et alii* 1991, pp. 187 i 192). D'aquest assentament d'unes 3 ha de superfície s'han excavat 600 m², on s'han trobat 92 fragments de ceràmica de vernís negre, entre els quals hi ha un 77% de campaniana A i un 3,3% de campaniana B. El repertori de formes presents de campaniana A és prou limitat: Lamb. 23, 27, 31, 33, 55 i 68; quant a la campaniana B, només s'hi ha documentat la forma Lamb. 6.

Valentia: per al darrer terç del segle II la referència més pròxima i millor coneguda són els nivells fundacionals d'aquesta ciutat, documentats sobretot en les excavacions del Palau de les Corts (Marín 1990, pp. 224-226; Ribera 1993, pp. 701-707 i 724-726). Els nivells II (fundacional) i III (primeres construccions) presenten un panorama arqueològic caracteritzat, entre les ceràmiques d'importació, per la presència majoritària de la campaniana A (74,8%) entre les ceràmiques de vernís negre, amb un predomini de les formes Lamb. 27Bc (32%), Lamb. 31 (27,4%) i Lamb. 36 (22,1%); són escasses les formes Lamb. 5, 6, 25, 27a-b, 28, 33b i 55 i són residuals les formes Lamb. 23, 33a, 34 i 68b-c. Segueixen la campaniana B etrusca (formes Lamb. 2, 3, 4, 5, 6, 8 i F 2653), la campaniana B de *Cales*, majoritàriament de la producció «Byrsa 661» (formes Lamb. 5, 6, 36, MP 116 i 147 i F 2110), els gobelets de parets fines (formes Mayet I i sobretot II), la ceràmica de cuina (Vegas 2, 13, 14 i 16) i escasses àmfores greco-itàliques de transició i molt abundants Dr. 1A; entre la ceràmica ibèrica destaca, com a formes més característiques, la presència de tenalles de la variant I.2.2.1. de Bonet i Mata (1992) i els càlatos.

Na Guardis: aquest derelictes es data cap al 150/130 (Guerrero 1984).

Punta Scaletta (Giannutri): aquest derelictes es data cap al 140/130. Encara que la seua càrrega no és molt ben coneguda, entre la campaniana A era majoritària la forma Lamb. 27, mentre que les formes Lamb. 25 i 55 eren més escasses. Quant a les àmfores, només hom coneix un exemplar del tipus Dr. 1A.

Les Castels (Nages): el nivell IIB d'aquest *oppidum* es data en el període 175-100 (Py 1976 i 1978a).

Le Marduel: la fase IIB1 (175-125) es caracteritza per la presència de campaniana A (formes Lamb. 6, 27b i B-c, 31, 36, 49 (?) i Morel 68), àmfores greco-itàliques i Dr. 1A, morters i escassa ceràmica comuna. La fase IIB2 (125-100) es caracteritza per la presència de campaniana A (formes Lamb. 5, 6, 27 b i B-c, 28a-b, 31, 33b, 36 i Morel 68), escassa campaniana B (formes Lamb. 1, 5 i MP 127), àmfores Dr. 1A i escassos morters i ceràmica comuna

L'Argilera (Calafell): en el darrer quart del segle II i fins als primers anys de l'I (Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 28-29 i 30-31), la campaniana A suposa encara el 80% de les ceràmiques de vernís negre, mentre que el grup de la B suposa només un 17%; la ceràmica de parets fines s'aproxima al 25% de la ceràmica de taula i, pel que fa a les àmfores, apareixen les primeres Dr. 1B.

3.5.3. El segle I

Les dificultats a l'hora de determinar el moment final d'alguns jaciments impedeix precisar el nombre exacte d'assentaments ocupats en aquesta època (fig. 19). Això no obstant, hi ha una sèrie relativament extensa que ha proporcionat materials que poden datar-se almenys en el primer quart de segle: n° 5, 28, 34, 40, 41, 51, 57, 63, 66, 69, 79 i 81. Uns altres presenten un moment final que pareix situar-se cap al canvi de segle: n° 7, 15, 18, 20, 23 i 65, però en alguns casos es tracta de jaciments insuficient o parcialment coneguts, per la qual cosa cal entendre la provisionalitat d'aquestes adscripcions a grups cronològics determinats. Això és el que passa, per exemple, amb els n° 18, 23 i 65. Particularment, el n° 23 és molt possible que haja perdurat fins al primer quart del segle I, però les proves no són concloents.

A partir de l'horitzó definit per les destruccions de la guerra sertoriana, la datació de la vaixela d'importació és més insegura i només l'escassa presència de noves produccions ceràmiques com l'aretina de vernís negre i l'àmfora Tarraconense 1 permet fer algunes precisions. Amb seguretat, l'únic assentament que pot datar-se en els decennis centrals d'aquest segle és el n° 36, però uns altres poden estendre la seua ocupació més enllà del 75: n° 5, 28, 40, 51, 57, 63, 66, 69 i 81. La numismàtica no ajuda en l'aspecte cronològic, fonamentalment a causa de la pràctica desaparició de les encunyacions a partir d'aquesta data: en el n° 36, la pràctica totalitat de les peces trobades poden datar-se abans del 75, i l'única

moneda de la segona meitat d'aquest segle trobada en el n° 25 no pot descartar-se que corresponga a una fase d'ocupació posterior, ja en època imperial.

De manera general, l'absència de TSI marca un *terminus ante quem* per a l'abandonament d'aquests assentaments que pot situar-se cap al 30-20. La selectiva arribada de productes d'importació als assentaments rurals no facilita les coses: per exemple, hi estan completament absents la ceràmica de vernís roig pompeïà i les àmfores Dr. 2-4 itàliques. A priori, doncs, no pot descartar-se la perduració d'alguns d'aquests assentaments fins a una data immediatament anterior a l'arribada de les primeres importacions de TSI, fins al 40/30. La datació de la totalitat de les vil·les a partir de l'època d'August, amb l'excepció d'una (l'horta Seca), posaria de relleu l'existència d'un hiatus difícilment justificable entre l'extinció del patró ibèric i la implantació del romano-imperial. És un dels escassos arguments, i no molt sòlid, per a «suposar» la perduració d'aquests assentaments ibèrics. El fet que l'únic que es data amb prou seguretat cap a mitjan segle I, el n° 36, presente una cultura material típicament ibèrica, recolza en part aquesta hipòtesi.

Pel que fa al patró d'assentament, s'observa una perduració dels *oppida* petits i mitjans, sense canvis detectables, i una aparent absència dels petits assentaments en lloma o vessant, tal vegada amb l'excepció del n° 71. La dificultat de datar aquests a causa de l'escassetat d'importacions, no permet extreure'n conclusions definitives.

Sobre aquest aspecte, al territori de l'antiga *Edeta*, a la comarca del Camp de Túria, en un moment indeterminat entre la segona meitat del segle II i l'I, s'observa un canvi del patró d'assentament (Bonet 1993, pp. 624-625). Les prospeccions han permès catalogar 25 assentaments amb materials tardo-republicans que presenten les següents característiques:

- estan localitzats en terrenys plans i al peu de muntanya, preferentment en les vessants suaus.
- la seua superfície és reduïda, puix l'àrea de dispersió de la ceràmica oscil·la entre 1000 i 2000 m².
- en cap cas s'ha constatat la presència de muralla o element defensiu.
- entre els materials d'importació destaquen les àmfores Dr. 1A i B, així com la campaniana B, molt escassa.
- no apareixen els materials de construcció romans, com ara les teules.

- la ceràmica comuna segueix essent ibèrica, encara que són freqüents les peces de pitjor qualitat.

- majoritàriament perduren en època imperial.

En conclusió, el canvi del patró d'assentament en el territori de l'antiga *Edeta* es caracteritza, en un primer moment, per la destrucció de la major part dels nuclis de població, sobretot els de caràcter defensiu o militar, fet al qual segueix un canvi gradual del poblament rural al llarg del segle II que cerca nous emplaçaments, ja sense caràcter defensiu. Aquest model de poblament, que apareix format en la primera meitat del segle I aE, és el que dóna pas a l'aparició de les *uillae* i del model alto-imperial.

Potser el moment millor caracteritzat d'aquest segle és el primer quart, ja que les destruccions atribuïdes a la guerra civil -l'anomenat «horitzó sertorià» (76/72)- han permès estudiar la cultura material d'importants assentaments com El Cabezo de Alcalá (Azaila), La Caridad (Caminreal), El Cabezo de las Minas (Botorrita), Cáceres el Viejo i *Valentia*. A més d'aquests, altres llocs de les Illes Balears, d'Itàlia, del SE de França i del nord d'Àfrica presenten nivells o conjunts datables en aquest segle, alguns dels quals allarguen la seua cronologia fins a passada la meitat de segle: per al final del segle II/principi de l'I poden tenir-se en compte els jaciments del sud de França: Saint-Marcel (Guichard *et alii* 1988), Saint-Blaise (Arcelin i Cayot 1984; Cayot 1984) i Baou-Roux (Gateau 1990, només les àmfores). Altres jaciments proporcionen estratigrafies que es daten a partir del canvi de segle: l'estrat VIA d'*Albintimilium* (100/90-30/20); el nivell IV de Bolsena (90-40); el depòsit V de *Cosa* (110/100-50/25); les fases IIa i IIb de la Cloche (90-50); les fases 3C2 (125-75) i 3C1 (75-25) i 4nf (125-75), 4nE (75-50) i 4nD (50-25) de *Lattes*; La Galère, no lluny d'*Olbia* (100/90-40/30); el nivell IV del carrer Porticat de *Pollentia* (principi del segle I-30 aE) i l'estrat IV de la Muralla Robert d'*Emporiae* (80-40). Pel que fa als derelictes, els exemples són nombrosos, i un nombre considerable es data al voltant de la meitat del segle: Cavalière (110/90), Spargi (100), Sant Jordi (100/80), Albenga (90/80), Grand Congloué 2 (principi del segle I), La Madrague (60/50), Titan (*ca.* 50), Planier 3 (*ca.* 50), Ile Plane (*ca.* 50), San Ferreol (*ca.* 50) i Fos 1 (principi de la segona meitat del segle I).

Spargi: aquest derelictes es data cap al 100 (Lamboglia 1961; Pallarés 1979, 1975-81, 1983 i 1986). La càrrega estava formada per una majoria d'àmfores Dr. 1A i 1B i algunes 1C. Algunes poques peces de campaniana A de les formes Lamb. 5,

6, 31 i 36 s'atribueixen a la vaixel·la de la tripulació, mentre que una gran quantitat de peces de campaniana B tardana de *Cales* de les formes Lamb. 1, 2, 4, 5, 6, 8, 10 i F 4753, on apareix per primera vegada la decoració «à losange», devia formar part de la càrrega.

Valentia: de manera general (Ribera 1993, pp. 742-744), en el conjunt de la ceràmica de vernís negre predomina la campaniana B de *Cales* amb el 49,6%, la campaniana A representa el 38,7%, la campaniana B etrusca el 6,3%, la campaniana C el 0,5% i les imitacions de campaniana en pasta grisa -que hi apareixen per primera vegada-, entre elles les eivissenques, el 4,6%. La forma Lamb. 5 representa la meitat de les formes de la campaniana B de *Cales*, i apareix per primera vegada la decoració «à losange» sobre un fons de la forma Lamb. 1. La campaniana A està dominada per les formes Lamb. 27 i 31, mentre que la Lamb. 36 redueix la seua presència i la resta (Lamb. 5, 6, 28, 33b, Morel 113) és força minoritària. En la ceràmica de parets fines, junt a les formes Mayet I i II apareix per primera vegada la III. Entre les àmfores predomina el tipus Dr. 1A, continua la Dr. 1B i apareixen per primera vegada les Dr. 1C i Lamb. 2. Per últim, en la ceràmica de cuina apareixen per primera vegada la forma Vegas 4 i la producció d'engalba roig pompeïà.

Pel que fa a l'excavació del Palau de les Corts (Marín 1990, pp. 227-229), en el nivell IV -corresponent al desenvolupament urbanístic de la ciutat republicana- que es data entre la darrerria del segle II i principi de l'I, el grup de ceràmiques de vernís negre de la campaniana B augmenta fins a suposar el 54%; a banda de la B etrusca (9,3%), la resta de ceràmiques del «cercle de la B» passa a representar el 34,5% (formes Lamb. 2, 5, 6 i 8); les àmfores són majoritàriament Dr. 1A (52%) i comencen a aparèixer les Dr. 1B i Lamb. 2. En el nivell IVB, ja a principi del segle I, apareixen la ceràmica «B-oïde» (12%) i les àmfores Dr. 1C. El primer quart del segle I està representat pel nivell V, que acaba amb una violenta destrucció del centre monumental de la ciutat republicana que es data l'any 75. Entre les ceràmiques de vernís negre, la campaniana A disminueix fins al 28%, mentre que el total de la campaniana B puja al 71%, distribuïda entre la B etrusca, el «cercle de la B» (32,2%) i la «B-oïde» (33,8%); la forma predominant és la pàtera Lamb. 5, seguida de la copa Lamb. 1. Quant a les àmfores, el tipus Dr. 1A disminueix fins al 10,2% i predominen les Dr. 1C i B.

Ilici: el depòsit de l'anomenada «botiga del terrisser» contenia un important conjunt de ceràmiques d'importació que ha estat datat cap al 100 (Sala 1992).
format per campaniana A, B

Tarraco: en les excavacions de la Rambla Nova es data un nivell en 100-90 (Aquilué i Dupré 1986), amb les formes Lamb. 27 i 36 de campaniana A, campaniana B amb les formes Lamb. 3 i F 4753 i àmfores Dr. 1A i 1C.

Emporiae: el canvi de segle (*ca.* 100) ha estat assenyalat com un moment decisiu per a aquesta ciutat, ja que aleshores es daten els treballs de construcció de la nova ciutat, singularment del fòrum i del recinte murat. Els materials trobats possiblement permeten l'ampliació del marge cronològic fins als dos primers decennis del segle I (100-80). En aquest moment es daten els reblits de colmatació de les sitges situades junt a l'ala est del criptopòrtic republicà i davall el *kardo* B (Aquilué *et alii* 1984, pp. 367-419), amb campaniana A tardana (formes Lamb. 5, 5/7, 27c, 31, 33b, 36 i Morel 113), B o «B-oïde» (formes Lamb. 1, 3, 4 i 8), C (forma Lamb. 5), ceràmica de parets fines (formes Mayet I i II), ceràmica comuna, ceràmica d'engalba roig pompeïà i àmfores Dr. 1A i 1B. Els materials del reblit interior del tram oriental de la muralla fundacional, sectors Rubert i Roura, permeten una datació semblant, amb la presència de campaniana A (formes Lamb. 25, 26, 27, 31 i 36), B de *Cales* (formes Lamb. 1, 3 i 5), ceràmica de parets fines, ceràmica comuna, ceràmica d'engalba roig pompeïà i àmfores Dr. 1A i 1B (Sanmartí i Santos 1993, pp. 304-308). Per últim, també es data en aquesta època la fase III de l'excavació de l'aparcament, amb la presència de campaniana C i àmfores Dr. 1B (Sanmartí, Nolla i Aquilué 1983-84, pp. 146-149).

Burriac: el reblit del depòsit del sector occidental es data entre els anys 90 i 40, amb 3 fases (1: 90-80; 2: 80-70; i 3: 70-40) (Miró, Pujol i García 1988, pp. 96-110). Els percentatges de campaniana A decreixen des de la fase 1 (56,1%) fins a la 3 (15,2%), i es tracta majoritàriament de la producció tardana. Paral·lelament, la campaniana B experimenta un considerable creixement i passa del 40,2% de la fase 1, al 55,1% de la fase 2, per a decreixer un poc al 52,5% en la 3. Les «B-oïdes» apareixen en la fase 1 (1,5%), passen al 15% en la 2 i es mantenen en el 15,2% en la 3. Entre els tipus amfòrics presents hi ha els Dr. 1A, B i C i Lamb. 2. La datació final es fixa per l'absència de TSI i dels tipus amfòrics Tarraconense 1 i Pascual 1. També els materials de les sitges n° 36 i 37 corresponen a aquesta època (Banús 1991).

El castell de la Fosca (Palamós): l'abandonament se situa ben entrada la segona meitat del segle I aE per l'aparició de TSI i d'àmfores Pascual 1 (Nolla i Casas 1984, pp. 137-138).

El Cabezo de Alcalá (Azaila): el conjunt de materials considerats propis del jaciment després de la darrera revisió (Beltrán Lloris 1984) està format, entre les ceràmiques de vernís negre, per un 12% de campaniana A, la meitat de la qual és tardana (6%); un 68% de campaniana B; un 1% de campaniana C; un 3% de campaniana d'imitació i un 1% d'imitacions locals. De campaniana A, les formes presents són Lamb. 5/7, 27, 27c, 27/55, 31 i F 2234, F 2611 i F 2822. De campaniana B, és predominant el grup Lamb. 5/7 (41%), al qual segueixen les formes Lamb. 1 (18%), 3 (13%), 2 (10%), 4 (6%), 10 (4%) i 12 (1%), amb percentatges ínfims per a les formes F 1443, F 2445, F 2841, F 2111 i F 7112. Altres materials presents són les àmfores Dr. 1A, B i C, Dr. 2-4 i de Brindisi; gobelets de parets fines de les formes Mayet II i IX, morters campans i tarraconenses, llànties de tipus cilíndric de l'Esquilí, cassoles d'engalba roig pompeïà i tapadores de ceràmica comuna.

Les Castels (Nages): en la fase (100-70) predomina la campaniana A tardana, amb les formes Lamb. 27, 31 i 36, mentre que la B és minoritària.

Le Marduel: les fases IA (100-75) i IB (75-25) (Py i Lebeaupin 1986), amb abundant campaniana A (formes Lamb. 5, 5/7, 6, 27b i Bc, 28a-b, 31, 36, Morel 68 i 113), escassa campaniana B (formes Lamb. 5, 7, 10 (?) i MP 127) i C (formes Lamb. 5 i 7), imitacions de campaniana C, ceràmica de parets fines, àmfores Dr. 1A i C, morters i ceràmica comuna.

La Galère: el període de plena ocupació es data en la primera meitat del segle I (Brun 1991). El material trobat és semblant als dels derelictes de principi del segle I (Cavalière, Sant Jordi i Grand Congloué 2) i en el segon quart d'aquest segle (Albenga i La Madrague de Giens). La darrera fase d'ocupació es prolonga fins al 40/30 prenent com a indicatiu l'absència de ceràmica aretina, que comença a difondre's per la costa a partir dels anys 40, i d'àmfores que, com les Dr. 2-4 o les hispàniques, comencen a ésser fabricades cap a meitat de segle.

3.5.4. El final de l'ocupació

En general, els contextos ceràmics d'època sertoriana (*Valentia*, el Cabezo de Alcalá de Azaila, la Caridad) presenten una major diversificació de les produccions ceràmiques, amb una major presència de campaniana A, cosa que no

es dona a la torre d'Onda. L'ocupació pot arribar a l'època cesariana, quan es daten els darrers derelictes amb carregaments de campaniana B (la Madrague, San Ferreol), tot just en el moment darrer de les produccions de vernís negre que pareixen no evolucionar durant les últimes dècades de llur existència, entre 80/70 i 50/40. L'escassesa d'altres produccions contemporànies, com les pre-sigil·lates, pot explicar-se per la difusió minoritària i fonamentalment urbana d'aquestes. Finalment, l'*argumento ex silentio* que proporciona l'absència de sigil·lata aretina, l'arribada de la qual es data a partir del 40/30 aE, dona una datació *ante quem* per a l'abandonament d'aquests assentaments.

Els materials que proporcionen una datació segura posterior a l'horitzó sertorià són mínims. Alguns elements decoratius de la campaniana B, com ara les estampilles amb dues C contraposades, que trobem a l'Alter de la torre d'Onda i el castell de la Vilavella, i les «losanges», que trobem al Poaig, poden datar-se fins a la meitat de segle. Només un exemplar incomplet d'àmfora del tipus Tarraconense 1 del primer d'aquests assentaments, amb una estampilla semicircular malauradament il·legible, pot datar-se amb posterioritat al 50 aE. Es l'única prova de la perduració de l'ocupació dels assentaments ibèrics almenys fins a la meitat de segle. Tampoc els materials numismàtics permeten omplir els decennis compresos entre l'horitzó sertorià i l'augusteu amb seguretat, ja que els exemplars més tardans són encunyacions hispano-romanes datades de forma molt aproximada i normalment de llarga duració.

D'altra banda, la presència d'un assentament alt-imperial al peu del lloc o en les proximitats d'on se'n situa un d'ibèric tardà, sembla una prova de relació entre ambdós. Més difícil sembla concretar el tipus de relació, ja que aquesta pot ser simplement geogràfica i no cronològica, possibilitat que exigeix una estricta continuïtat en els materials. Encara en aquest cas poden donar-se diferents possibilitats:

- continuïtat del mateix grup de població amb un canvi d'emplaçament.
- establiment d'un grup de població diferent al poc temps de l'abandonament definitiu de l'assentament.

Aquest fenomen ha estat documentat en altres àrees, com el territori d'*Edeta* (Bonet 1993), el territori dels Ilergets (Garcés 1990, p. 716), on aquesta associació s'ha documentat en 7 casos, les comarques de Girona (Casas i Nolla 1983, p.) etc.

En general, al País Valencià sembla no donar-se l'aparició primerenca de vil·les republicanes i la seua convivència amb els assentaments tardo-ibèrics, com succeeix a Catalunya (Miret *et alii* 1987, p. 85), encara que el poblament rural és en general molt desconegut. En aquest context, doncs, sembla no donar-se una incorporació primerenca de les tècniques constructives romanes, com ara els paviments d'*opus signinum* i l'encoixinat, que apareixen de manera esporàdica i sobretot en els grans nuclis urbans.

4. La xarxa viària

L'estudi de les vies de comunicació en època ibèrica compta amb molt poques fonts. A excepció de la mítica via Heraclea (cf. Knapp 1986), el traçat de la qual degué aprofitar la via Augusta, no hi ha més notícies sobre traçat determinats. Cal recórrer, doncs, a altres criteris metodològics per tal d'elaborar hipòtesis sobre el traçat de la xarxa viària en època ibèrica. Cal considerar una sèrie d'aspectes com ara el medi físic, la distribució dels assentaments i la perduració dels camins. L'aplicació de criteris metodològics extrets de la geografia locacional permet avançar sobre aquestes bases (Hagget 1976). Amb aquests criteris hom pot avançar en la restitució de la xarxa de camins de llarga distància. Resulta molt més difícil treballar sobre la xarxa comarcal i local, és a dir, aquella que unia els diferents assentaments entre si i cadascun amb la seua zona d'explotació econòmica.

La disposició estructural del relleu condiona el traçat dels camins. L'existència de corredors, barreres i passos, el medi físic determina l'existència de dos traçats en direcció NE-SO i NO-SE. En la major part dels casos es tracta d'itineraris històrics, la importància dels quals ha quedat plasmada en la xarxa de camins i d'assagadors medievals i de carreteres modernes. Només la presència d'assentaments ibèrics al llarg d'aquests itineraris pot confirmar la seua operativitat en aquesta època. La presència d'un major nombre d'assentaments al llarg del camí dona el seu índex de connectivtat i recolza la seua antiguitat (fig. 20).

Els dos itineraris amb direcció NE-SO formen part d'una mateixa ruta de llarg abast que recorria tota la façana mediterrània peninsular, la qual es desdobra en algunes zones en relació amb la disposició del relleu. Pel que fa als itineraris amb direcció NO-SE, resulta fonamental determinar la localització dels punts de la costa on s'efectuaven els intercanvis comercials, per tal de situar l'inici de les rutes a través de les quals es realitzava la distribució dels productes d'importació. Hom coneix amb seguretat tres fondejadors de major importància i més llarga utilització en el litoral castellanenc: les pedres de la Barbada (Benicarló), la torre de la Sal (nº 23) i el Calamó (nº 35). En aquests tres punts hom troba el començament de sengles rutes de penetració cap a l'interior del país, l'operativitat de les quals pot remuntar-se almenys al segle VI.

Els precedents d'aquest estudi són escassos. Oliver (1992) ha proposat un model de xarxa viària per al sector septentrional de la comarca del Baix Maestrat basant-se en l'estudi dels assentaments d'època proto-històrica.

4.1. Camins amb direcció NE-SO

4.1.1. El camí litoral

Segueix el corredor d'Uldecona, travessa el pla de Vinaròs i s'enfila cap al corredor d'Alcalà de Xivert; després continua per la plana de Torreblanca fins a Orpesa, travessa els contraforts del desert de les Palmes i arriba a la Plana, on s'uneix amb l'altra al sud del Millars. Presenta una gran densitat de poblament en època ibèrica: el castell i la Cogulla (Uldecona), el puig de la Misericòrdia (nº 1) i la Parreta (nº 2), el puig de la Nau (nº 3) i la tossa Alta (nº 4), el Poaig (nº 5) i els Barrancs (Peníscola), el castell de Polpís i la mallada de Teixó (Santa Magdalena de Polpís); el corral de Roio (nº 9), Polpís (nº 10), el Camp, el corral Blanc (nº 12), el camí del Corral Blanc, Alcalà de Xivert (nº 13), el Mas, el castell de Xivert, la Solivella, el Palau (nº 15), el Maset (nº 16) i el Tossalet (nº 18); els Pasquals (nº 20); el castell d'Albalat i la torre de la Sal (nº 23), el castell d'Orpesa (nº 24), la punta de les Llances (nº 25) i Orpesa la Vella (Orpesa); el mas del Pi (nº 27)) i el castell de la Magdalena (Castelló de la Plana) i el pujol de Gasset (nº 28). D'aquests 31 jaciments, almenys 17 presenten materials que poden datar-se en els segles III-I.

Per a Oliver (1992, pp. 36-37) aquest és el camí de major importància en època proto-històrica, puix enllaça -en el tram septentrional estudiat per ell- un major nombre de poblacions i de major importància. Per això, probablement és el que van seguir els exèrcits contendents en la II Guerra Púnica.

En la concentració de poblament al llarg d'aquest camí intervé com a factor aglutinador la seua proximitat a la costa, de manera que resulta difícil determinar fins a quin punt hi intervé la seua funció com a eix de comunicacions. Creiem que no hi ha elements suficients, a partir d'una anàlisi del que passa en el seu sector septentrional, per a determinar la seua major importància sobre el camí de l'interior.

4.1.2. El camí interior

Segueix el corredor central des de Tortosa per Sant Mateu i les Coves de Vinromà i, per Borriol, accedeix a la Plana. El traçat conservat en l'actualitat fou fixat per la via Augusta i seguit en bona part pel camí Real. Com assenyala Oliver (1992, p. 36), en el seu extrem septentrional els assentaments ibèrics són escassos, puix només hi ha el mas de Caperó (Traiguera), potser la mateixa població de

Traiguera (nº 50), el Vilar-roig (la Jana) i el tossal de Carruana (Sant Mateu). Cap al sud es tornen més nombrosos i van fitant el corredor a ambdós costats: les Llargueres (la Salzedella), el mas d'en Rieres, el Degollador, els Tossalets (nº 53), les Coves de Vinromà i la coroneta del Mas Vell (les Coves de Vinromà), els Torners (nº 54) i els Racons (la Torre d'En Doménec), el Puigpedró (nº 57), la Coroneta i l'olivar d'Olzina (Vilanova d'Alcolea), el tossal de Subarra (nº 60)), el coll dels Martins, el tossal de Gaidó (nº 61), la Serreta (nº 62), el mas de Blanca (Vilafamés), el tossal de la Balaguera (nº 63), el tossal de l'Assut (nº 66) i el tossalet de les Forques (nº 67). D'aquests 23 jaciments, almenys 10 presenten materials que poden datar-se en els segles III-I.

Hi ha, per tant, un clar desequilibri entre la densitat de poblament ibèric dels sectors central i meridional i el septentrional d'aquest corredor. En aquest fet fonamenta Oliver (1992, pp. 39-40) la seua consideració que aquest camí no té importància fins a l'època romana. Tanmateix, cal no oblidar que la zona estudiada per ell, en l'extrem nord, comprén només una part de tot el camí i, fins a l'època moderna, sembla estar prou deshabitada. Hom no ha d'oblidar que les dues rutes amb direcció NE-SO formen part de llargs itineraris, cosa per la qual cal tenir en compte el que passa en altres zones pròximes. Des d'aquest punt de vista, una ruta de llarg abast, com devia ser l'anomenada via Heraclea, podia travessar zones molt desigualment poblades: és evident que el corredor central al N de Traiguera sembla estar escassament poblat, però en canvi al sud, entre Sant Mateu i la Pobra Tornesa, presenta una gran densitat de població. Si bé la ruta litoral sembla tenir major importància a nivell comarcal en aquesta època, hom no pot extreure d'aquest anàlisi conclusions de caràcter general i històric. Hom pot aduir que, ja que la via Augusta va triar el traçat per l'interior, aquest devia ésser el que seguia la ruta històricament més important. Creiem que no hi ha suficients elements de judici com per a determinar la jerarquia entre ambdós camins en aquesta època.

4.2. Camins amb direcció NO-SE

Pel que fa als camins amb direcció SE-NO, Oliver (1992, p. 38) distingeix un primer itinerari que segueix el riu Cervol pel marge esquerre, des de la seua desembocadura fins a Rossell i Vallibona, amb els assentaments del puig de la Misericòrdia (nº 1) i la Parreta (nº 2) i el mas de Víctor (nº 48) i el Cementeri (Rossell) en els seus extrems i, a l'interior, els jaciments de ferro de la Tinença de Benifassà. Per la cronologia d'alguns d'aquests assentaments, la seua utilització

remunta al segle VIIè. La seua importància, però, creiem que és molt relativa, ja que hom pot suposar el pes de l'explotació dels recursos de mineral de ferro de la Tinença de Benifassà, sobretot en el període del Ferro I que és quan hi ha una major concentració d'assentaments a Rossell, però en l'Ibèric Final els assentaments són escassos; caldria, doncs, estudiar en profunditat els jaciments de ferro de la Tinença de Benifassà per tal de relacionar llur explotació amb l'evolució del poblament en la seua perifèria oriental.

4.2.1. Camí de Morella

Amb aquest topònim designem un camí històric que des de Morella es dirigeix cap a la costa seguint el curs de la rambla de Cervera. Durant els segles XIV-XV, Peníscola fou el punt d'arribada d'aquest camí, puix a través del seu port eixia cap a Itàlia tota la llana del Maestrat i dels Ports. Es tracta d'un camí que des del corredor de Vallivana segueix la rambla de Cervera fins al castell d'aquesta població, des d'on es divideix en dos braços: un es dirigeix cap a Benicarló i l'altre cap a Peníscola.

Per a Oliver (1992, p. 38), el traçat d'aquest camí segueix la rambla de Cervera pel marge dret, travessa les serres de la Perdiguera i de Serra pel santuari de la font de la Salut i segueix per la Jana i Xert cap a Morella. La seua existència és indubtable, puix el fondejador de les pedres de la Barbada deu ésser el punt d'entrada de tots els productes ceràmics que trobem distribuïts pels assentaments ibèrics de l'interior fins a la comarca dels Ports i possiblement el Baix Aragó. Però hi ha un altre traçat que enllaça un major nombre d'assentaments i es dirigeix cap al corredor de la Vallivana sense fer tan gran marrada pel nord. Es tracta del camí de Cervera que des de Benicarló es dirigeix cap a l'oest al sud de la Rambla i passa a la vora dels assentaments de la tossa Alta (nº 4), la Curolla (nº 7) i el castell de Cervera; al nord queden la Picossa (nº 6) i el mas d'Aragó (nº 8). Des d'aquesta darrera població, el camí de Morella segueix entre el vilar Roig (la Jana) i el tossal de Carruana, enllaça amb la ruta interior i per la Curolla (nº 51) segueix la Rambla cap a Vallivana. D'aquests 8 assentaments, 5 estan ocupats en el període Ibèric Final.

Oliver esmenta un tercer camí que des de Peníscola segueix per Cervera del Mestre i Sant Mateu fins a enllaçar amb l'anterior a l'altura de Xert. Es tracta de l'esmentada «ruta de la llana» de la baixa Edat Mitjana. Tanmateix, aquest camí té un traçat diferent només entre Cervera i Peníscola, ja que des de la primera localitat

cap al NO s'uneix amb l'anterior. En el seu traçat enllaça els assentaments del Poaig (nº 5), la Curolla (nº 7) i el castell de Cervera, dos dels quals estan ocupats en el període Ibèric Final. No sabem res sobre una hipotètica ocupació antiga de Peníscola, tot i que les característiques del lloc permeten suposar-ho i hi ha notícia de la troballa de ceràmica de vernís negre. Només tenim una àmfora massaliota de la primera meitat del segle Vè trobada casualment en la platja nord de la localitat (Sánchez Fernández 1987; Oliver 1990-91, p. 178).

4.2.2. Camí de Vistabella

Comença a la Ribera de Cabanes, a l'altura de la torre de la Sal (nº 23), però sense que se n'haja conservat el traçat en el primer tram des d'aquest jaciment (Muncharaz 1985a, p. 32; Andreu 1988, pp. 40-41; Arasa i Abad 1989, p. 30). Després de passar per la vora del Bordissal (nº 22) i el Tancat (nº 21), al peu del tossal de Mortorum, amb el topònim de camí de la Fusta travessa la serra pre-litoral pel jaciment del Campello i arriba al pla de l'Arc, on deixa a l'esquerra la Serreta (nº 62) i més endavant la talaia del tossal de Gaidó (nº 61). Després de travessar el pla, Des d'aquesta localitat continua per la Vall d'Alba i la Pelejana, travessa la rambla Carbonera i segueix pel coll de la Bassa fins a Atzeneta. Més endavant segueix pel coll del Vidre fins a Vistabella, travessa el Pla i es dirigeix cap al riu Montlleó que passa pel mas del Pont en direcció a Mosquerola.

4.3.4. El camí dels Bandejats

Amb un començament incert, tal vegada relacionat amb els fondejadors del pujol de Gasset (nº 28) o de Benafeli (Almassora), és possible l'existència d'un camí que seguiria en un primer tram la vora dreta de la rambla de la Viuda, que travessaria per a dirigir-se cap a l'Alcora, on el camí dels Bandejats passa a la vora dels jaciments de Santa (nº 80) i prop de cara Pito, la Moratella (nº 79) i les Eres (l'Alcora). Aquest camí històric segueix la vora esquerra del riu de l'Alcora i passa prop del tossalet de Montmira (nº 78) i el tossal de les Foies Ferrades. Després segueix per Figueroles, on es troba l'assentament del Castellar, i puja cap a Llucena i Villahermosa, des d'on s'endinsa en terres terolenques.

4.3.5. El camí del Millars

El curs del Millars degué constituir una important via de comunicació. Amb un possible inici en la costa al fondejador del Calamó (nº 35), el camí podia seguir

la vora dreta del Millars per l'alter de Vinarragell (nº 34). A continuació, a la vora esquerra es troben diversos assentaments com el castell d'Almassora, la vila Seca i el Torrelló d'Almassora (nº 29) i el Torrelló d'Onda (nº 30). Més endavant, quan el riu s'encaixa i conforma un camí natural, els jaciments ibèrics sovintegen en les altures que el flanquegen: l'Alcúdia (Fanzara), el Castillet (Toga), etc, en una zona encara per estudiar.

5. La documentació arqueològica

A l'hora de donar datacions de referència per a les diferents formes dels diversos materials, quan ha estat possible hem oferim referències cronològiques escalonades en el cas dels derelictes. Pel que fa a les referències estratigràfiques, donem preferentment les més antigues, ja que aquestes són les que permeten fixar aproximadament el moment d'aparició del tipus. En general hem seguit les referències cronològiques que de manera sintètica va reunir Morel (1981a) en el seu estudi sobre les formes de la ceràmica de vernís negre, amb algunes poques precisions que assenyalem. Per als jaciments o derelictes donats a conèixer o revisats amb posterioritat a aquest compendi, en els casos que no som d'acord amb la datació proposada o hi ha discussió al voltant de la datació, donem una breu explicació sobre l'estat de la qüestió i les precisions que creiem important assenyalar.

Capo Graziano (Filicudi A): Morel (1981a, p. 63) proposava una datació cap a 180/170. Posteriorment Cavalier (1985) va publicar l'estudi de l'excavació, on manté una datació cap al 175 basant-se en les monedes trobades. Tchernia (1990, p. 293) ha fet veure com la datació d'aquestes és força més àmplia i, per tant, no permet mantenir una data tan alta; aquesta pot ser la de construcció del barco i no la de la càrrega. Hom pot admetre com a més ajustada una datació baixa en la forquilla 150/130 proposada per Lamboglia (1961b, p. 380; 1969, p. 266), considerant les precisions actuals sobre la data d'aparició de les àmfores Dr. 1A. Bats (1988, p. 79) el va datar cap a 150. Recentment, Pérez Ballester (1992, pp. 125-126) proposa una datació baixa en aquesta forquilla, posterior a 140, a partir de l'estudi del vas crateriforme F 4753. Prenem com a data aproximada, doncs, la compresa en la forquilla 140/130.

L'Illa Pedrosa (l'Estartit): La datació d'aquest derelictes és esderelictesalment controvertida (Roman 1987). Barberà (1959, 1975a) va proposar una data . Pascual (1975a) . Morel (1981a, p. 63) proposa una datació cap a 150/140, ja que considera la campaniana A d'aquest derelictes lleugerament anterior a la de Punta Scaletta. Al seu torn, Dedet i Py (1979, p. 117, n° 21) consideren que la *facies* de la campaniana i la presència d'àmfores del tipus Dr. 1B permeten acceptar la datació cap al 100 proposada pels seus descobridors. Bats (1988, p. 113, n. 52) creu difícil rebaixar la data de la ceràmica campaniana més enllà del 120, i proposa una datació cap a 130/120. Nosaltres hem considerat més prudent, per a la

ceràmica campaniana, una datació semblant a la del derelictes de Punta Scaletta, cap a 140/130, ja que les diferències assenyalades per Morel no ens pareixen significatives. Tanmateix, cal considerar les reserves exposades per Tchernia (1990, pp. 292-293), que recorda com M. Oliva (1960) parlava d'un o més derelictes.

Spargi: Morel (1981a, p. 64) el va datar inicialment cap al 120, una de les dates més altes proposades per Lamboglia, qui en els darrers articles en què s'hi va ocupar proposava les dates de 120/100 (1961a, pp. 159-160) i darrerries del segle II (*Id.* 1971, p. 210). En els posteriors treballs de Pallarés (1979, 1975-81, 1983, 1986), l'autora es decanta per la data més baixa d'aquesta forquilla, cap al 100. Els arguments adduïts per Tchernia (1990, pp. 297-299) en relació a la presència de plats de pre-sigil·lata («Eastern Sigillata A») ens pareixen definitius, i així ho ha admés recentment el mateix Morel (1992, p. 227). D'altra banda, la presència d'àmfores dels tipus Dr. 1B i C i de ceràmica campaniana B tardana («B-oïde»), probablement de *Cales*, entre la qual hi ha diverses peces decorades amb «losanges», creiem que no aconsellen una datació anterior.

Sant'Andrea B: la datació proposada per Maggiani (1982, pp. 73-74) és la segona meitat del segle II, per referència als derelictes de Punta Scaletta i, sobretot, de Spargi, i del darrer quart de segle per comparació amb el depòsit D de *Cosa*. El carregament del barco estava format per àmfores dels tipus Dr. 1, B i C, i entre la vaixella de vernís negre només apareixen dues pàteres de campaniana A tardana de la forma Lamb. 5/7. L'associació d'aquests elements creiem que permet precisar una datació posterior al 110 i, possiblement, en els primers decennis del segle I. El limitat nombre de peces i de formes de ceràmica campaniana impedeix de precisar més la datació, que creiem prudent situar en la forquilla 110-90/80.

Gran Ribaud D: la datació proposada per Carraze (1975, p. 49) és cap al 130. El carregament del barco estava format per àmfores Dr. 1A i C; l'única peça de vernís negre és un plat de campaniana A de la forma Lamb. 36. La data d'aparició de les àmfores Dr. 1C és cap a 120/110, de manera que sembla aconsellable rebaixar la datació d'aquest derelictes cap a les darrerries del segle II.

Titan: per a Benoit (a Tailliez 1961, p. 197) aquest derelictes pot ser contemporani del setge de *Massalia* (51-49). La datació admesa cap al 75/65 s'ha efectuat a partir de la seua càrrega d'àmfores. Però com ha fet veure Tchernia (1990, p. 300), amb aquests elements la data sembla prou insegura i pot ser més baixa, cap al 50 o fins i tot posterior.

Albintimilium: Morel (1981a, p. 57) hi fixat una periodització de l'estratigrafia suposadament estreta del quadre publicat per Lamboglia (1959, fig. 1) en un article sobre les excavacions d'*Albium Intemellium*, de manera que dóna la següent cronologia dels estrats tardo-republicans: VIB (200-100) i VIA (100-40). Però tant en aquest article, on figura un quadre, com en un altre anterior sobre la ceràmica ibèrica (Lamboglia 1954, pp. 85-87), on raona les precisions cronològiques que creu adient fer a partir de les excavacions de postguerra, Lamboglia estableix una periodització més concreta que no veiem motius per a alterar i que, per tant, seguim: VIB (180/170-100/90) i VIA (100/90-30/20).

Baetulo: Guitart (1976) va establir una data de fundació cap al 100 aE, la qual ha defensat recentment basant-se en la datació dels paviments d'*opus signinum* (Guitart i Padrós 1990). Entre els materials estudiats, la major part sense contextos estratigràfics segurs, hi ha un aclaparador domini del grup de la campaniana B sobre la A, que només representa el 10%; les formes predominants d'aquella són Lamb. 1, 5 i 7, amb un 78% del total. Sobre aquesta evidència i l'estudi d'algunes troballes més recents, Aquilué i Subias (1986) han proposat una data de fundació en un moment més avançat de la primera meitat del segle I aE.

El Cabezo de Alcalá (Azaila): seguim la darrera datació proposada per Beltrán Lloris (1984; 1990, p. 184), que estableix el moment de la destrucció en el context de les guerres civils cap al 76/72 (cf. Roddaz 1986, pp. 330-331). El recent estudi de la decoració pictòrica ha confirmat la datació en el darrer quart del segle II per l'associació del I estil i els paviments d'*opus signinum* (Mostalac i Guiral 1992), amortitzada possiblement per una reforma posterior del primer quart del segle I. Tanmateix aquesta datació contrasta amb l'atribuïda a l'anomenat bust d'August, que Trillmich (1990, *Bronces*, pp. 48-50) situa cap a 40/30. Ambdues datacions són inconciliables, però el final de l'assentament no pot portar-se a un moment tan tardà, quan sembla que haurien d'aparèixer determinades produccions ceràmiques (aretina de vernís negre, pre-sigil·lata, àmfora Tarraconense 1, etc). Tanmateix, recentment A. Ribera (1993, 749-751) ha replantejat la data de la destrucció cap a la meitat del segle I aE.

Entremont: la data tradicional de la destrucció d'aquest *oppidum*, fixada per Jannoray, és el 123. La revisió dels materials de les excavacions antigues, d'una banda les àmfores, amb la presència quasi testimonial dels tipus Dr. 1B i C, i d'altra les ceràmiques de vernís negre, amb la presència de la forma Lamb. 5/7 de campaniana A, ha permès situar-la cap a 110/90 (Gateau 1990, p. 171).

5.1. Ceràmica

5.1.1. Ceràmica de vernís negre

Sanmartí (1981) va posar de relleu el paper fonamental de les ceràmiques de tradició hel·lenística en la delimitació dels horitzonts tardo-ibèrics. A banda de l'interés cronològic, la presència d'aquest veritable fòssil-director junt a les àmfores, la ceràmica comuna, els vasos de parets fines, les encunyacions ibèriques i romano-republicanes i altres objectes menors, és un testimoni fonamental del procés d'aculturació a què està sotmesa la cultura ibèrica al llarg de més de 150 anys.

5.1.1.1. Campaniana A

És una producció característica del segle II, originària de la zona de *Neapolis*, destinada sobretot a l'exportació, transportada com a càrrega complementària dels barcos que exportaven les àmfores de vi itàlic. La seua exportació es caracteritza, doncs, per ésser marítima i complementària. Les seues característiques i problemàtica han estat assenyalades en diferents ocasions (Lamboglia 1950, p. 65; 1952a, pp. 140 i 163-166; Morel 1963, pp. 15-16 i 21; 1962-65, pp. 109-110; 1965a, pp. 15, 55-56 i 224-225; 1965c, p. 80; 1968, p. 57; 1978, pp. 157-161; 1980, p. 102; 1981a, p. 47; 1981b, p. 82 i 87-95; Py 1978a, p. 213; DICOCER 1993).

De manera general, hom pot assenyalat una sèrie de trets que la diferencien d'altres produccions, singularment de la campaniana B:

- pasta no calcària.
- formes ceràmiques, no torèutiques.
- peus de perfils simples.
- raresa de les formes profundes.
- repertori formal essencialment retrògrad, caracteritzat per la simplificació i la standardització, que no exerceix cap influència sobre altres produccions.
- és una producció anònima, sense estampilles nominals.
- absoluta concentració geogràfica de la producció.

Morel ha dividit la producció clàssica en tres períodes: antiga (220-180), mitjana (180-100) i tardana (100-40). Aquesta experimenta un gran desenvolupament manufacturer i comercial a partir del 200, coincidint amb el

domini romà sobre la Campània, que possibilita la seua difusió per tot el Mediterrani occidental. L'exportació es generalitza a partir de 190 i perdura fins a 50/40. La seua producció industrial i l'exportació massiva han de datar-se amb posterioritat a la instauració del *portorium* de Puzzoli l'any 199 i, possiblement, a la fundació de la colònia romana de *Puteoli* l'any 194. Cal recordar que, precisament aquesta dècada, fou també decisiva a Hispània per la rebel·lió dels íbers contra la dominació romana l'any 197 i els continus conflictes que ultrapassaren l'estada del cònsol Cató l'any 195. Quant al final de la seua exportació, per a Morel el fet que *C. Sulla* castigés durament *Neapolis* i arrassàs l'illa d'Ischia l'any 82 per haver donat refugi a *C. Marius*, degué suposar un colp decisiu a l'activitat industrial de la zona. El darrer derelicte conegut que transportava aquesta ceràmica, el d'Albenga, es data precisament cap al 90/80.

Pel que fa a la producció antiga, l'arribada de la campaniana A a Les Castells (Nages) es data en els darrers anys del segle III, puix apareix al nivell 9c (225-200) de l'abocador J1, i és massiva i sobtada, puix en aquest nivell representa ja el 69,5% de les ceràmiques de vernís negre, percentatge que augmenta fins a abastar el 100% en el nivell 3 (150-125), paral·lelament a la progressiva diversificació del repertori tipològic; aquest augment suposa, en termes absoluts, un gran creixement de les importacions de ceràmica de vernís negre, que arriben a multiplicar-se per 25 (Py 1978a, p. 221; 1978b, pp. 66 i 68-69). A *Lattara* apareix en el darret quart del segle III (Py 1990, pp. 85, 153). Aquest fet situa l'inici de les exportacions en un moment que els obradors campans eren capaços de mantenir una producció industrial, lluny per tant de l'inici d'aquesta en una fase artesanal, a partir del qual la campaniana A anirà desplaçant altres produccions fins a erigir-se en veritable monopoli.

El repertori de formes de la producció antiga (Lamb. 23, 24/25, 27, 28, 31b, 33b, 34, 36, 42B, 45, 49 i Morel 68b-c) comença a exportar-se cap a 210/190 i és present en la seua major part al derelicte del Grand Congloué (190) (Benoit 1961), a la Teste-Nègre (210-190) (Gantes 1978) i als nivells 9c-9a de l'abocador J1 de Les Castells (Nages) (225-175) (Py 1978b, p. 67). Algunes d'aquestes, com el plat de peix Lamb. 23 i la quíllice Lamb. 42, s'insereixen en la tradició àtica i mostren el caràcter arcaic del repertori antic de la campaniana A. D'aquestes formes, algunes com el plat Lamb. 23, el *guttus* Lamb. 45, la copa àpoda Lamb. 33 = F 2150 decorada amb una gran roseta complexa en relleu i la copeta F 2710 deixen de fabricar-se després del 175 (Morel 1962-65, p. 114;

1978, pp. 167-168; 1986, pp. 488-489); altres perduren fins a mitjan segle II (Lamb. 49, Morel 68b-c); finalment, la resta formen part de la producció mitjana i perduren sense modificacions importants (Lamb. 27a-b, 27B-c, 28, 31, 33b, 34, 36b) (Morel 1978, p. 157; Arcelin i Chabot 1980, p. 131-132). És ben il·lustrativa la seua aparició progressiva a l'abocador J1 de Les Castels (Nages) (Py, *Ibid.*), on les primeres formes documentades abans del 200 són Lamb. 27b, 28a-b, 34 i 42B; a continuació, en el primer quart del segle II, apareixen les formes Lamb. 23, 27c petita, 36 i Morel 68b; cap al 175 s'incorporen les formes Lamb. 25, 27c gran, 31b, 33b i 49; i cap al 150 s'afegeix la forma Lamb. 55.

La producció mitjana omple els tres darrers quarts del segle II. El trànsit entre les fases antiga i mitjana ve donat, en part, per l'aparició/desaparició de determinades formes i també per determinats canvis tècnics i formals, i sembla donar-se de manera escalonada. El repertori de formes, doncs, és en part el mateix de la producció antiga, del qual han desaparegut les formes Lamb. 23, 42B i 45 i desapareixen gradualment les formes Lamb. 28, 34 i 49; el formen, doncs, les formes Lamb. 5, 5/7, 6, 25, 27ab, 27Bc, 28, 31b, 33b, 34, 36b, 55 i 68. El trànsit entre les fases antiga i mitjana ve donat, en part, per l'aparició/desaparició de determinades formes i sembla donar-se de manera escalonada, i també per determinats canvis tècnics i formals. La fase II recent (175-100) dels Castels (Nages) és representativa d'aquesta producció (Py 1978a, pp. 225-229).

La producció tardana es data a partir de la darrereria del segle II i en la primera meitat de l'I (Morel 1962-65, p. 116). La problemàtica al voltant d'aquesta producció s'ha centrat en tres aspectes fonamentals: 1) la datació final de la producció, 2) la varietat de formes i 3) la seua importància quantitativa en relació a la campaniana B.

Pel que fa a la data d'aparició d'aquesta producció, se situa de manera aproximada cap a 120/100:

- *Emporiae*: apareix a la sitja del camp Laia entre 110/100 i 80/70 i a l'estrat IV de la Muralla Robert entre 80/70 i 50/40 (Sanmartí 1978, I, pp. 299-300; II, pp. 450-451).
- *Albintimilium*: la campaniana A és testimonial en l'estrat VIA (100/90-30/20) (Lamboglia 1950, pp. 65 i 98).
- *Hippo Regius*: correspon al tercer grup dels materials que Morel (1968, p. 59) data entre 120/100 i 50/30.

Per a Morel (1978, p. 160) el repertori tipològic d'aquesta producció està constituït per les formes Lamb. 1, 5/7a i Morel 113, definida aquesta a partir de l'estudi de la campaniana A d'*Hippona* i del Marroc (Morel 1968, p. 59). Tanmateix, els estudis de jaciments de la Provença i del Llenguadoc oriental han permès ampliar aquest conjunt a algunes formes considerades característiques de la producció mitjana: Lamb. 6, 8Bc, 27B, 31 i 36 (Arcelin i Chabot 1980, pp. 161-165).

D'altra banda, hi ha un tret morfològic singular d'aquesta producció: els peus són trapezoïdals i presenten una acanaladura en la junta amb el cos (Morel 1962-65, p. 115; Morel 1965a, pp. 37-38 i 225, tipus 2-3; Morel 1965c, p. 80; Morel 1968, p. 58; Arcelin 1973, p. 113, nota 6; Py 1978a, p. 231).

Quant a la decoració, els motius impressos es fan molt escassos a partir del 100 (Lamboglia 1960, p. 303; Morel 1962-65, p. 111; Py 1978a, p. 231), mentre que els filets pintats a l'interior perduren fins a la primera meitat del segle I.

Pel que fa a la data final de les importacions, Morel (1992, 223) ha assenyalat que en quasi totes les regions que voregen el Mediterrani occidental, a excepció de la de *Massalia*, aquesta ceràmica és rara en època republicana tardana. El cas més significatiu és el Marroc (Morel 1965c, 82), on presenta unes característiques tardanes i suposa el 2,8% de les ceràmiques de vernís negre a Thamusida i el 0,5% a Sala. Aquesta ceràmica tampoc predomina en nivells del segle I als jaciments del litoral català, com ara *Emporiae*, on és substituïda progressivament per la campaniana B tardana de *Cales*: si en l'estrat V de la muralla Robert (100-80/70) encara suposa el 32,3%, en l'estrat IV (80/70-50/40) suposa només el 9,8% (Sanmartí 1978, I, p. 310). Aquesta *facies* sembla que és la dominant en el litoral peninsular i a les Illes Balears, i també en altres zones de la Gàl·lia com la vall del Saona i *Bibracte*. Un fet semblant s'observa a *Albintimilium* en comparar la inversió de proporcions entre campaniana A i B en els nivells VIB (180/170-100/90) i VIA (100/90-30/20) (Lamboglia 1950, p. 78; Dedet i Py 1979, p. 123). Tanmateix, les investigacions realitzades al Llenguadoc oriental i a la Provença occidental han proporcionat dates més baixes que la resta dels jaciments del Mediterrani occidental, on al llarg de la primera meitat del segle I aquesta producció es veu substituïda gradualment per la campaniana B tardana de *Cales*. En aquestes regions del migdia francès situades al voltant de *Massalia*, la producció tardana és predominant en la primera meitat del segle I (Arcelin 1978; Dedet 1978; Dedet i Py 1979):

- Les Castels (Nages): en la fase II mitjana (70-30) suposa el 58,3% de les ceràmiques de vernís negre (Py 1976, p. 597).
- La Cloche: en la fase IIa (90/80-50) suposa el 89% (Arcelin i Chabot 1980, p. 193).
- La Vayède: cap a 55/50-40 suposa el 72,4% de les ceràmiques de vernís negre (Arcelin 1981b, pp. 109-111).
- Vié-Ciutat: suposa el 59,27% cap a 60-30/20 (Dedet 1974, pp. 256-264).

Finalment, quant al final de la producció, Arcelin (1978, pp. 118-119) va proposar inicialment una data cap a 30/20 aE per a la baixa vall del Ròdan, amb un període d'ús que s'allargaria fins al canvi d'era. Posteriorment, amb l'estudi dels conjunts de La Cloche i de La Vayède, va situar aquest final cap a 40/30 (Arcelin i Chabot 1980, p. 195). Aquesta perduració de les importacions fins a una data tan avançada contradiu obertament la hipòtesi del final de la producció cap al 80 mantinguda per Morel (1981b, p. 91), que ha fet veure la irregularitat que suposa l'existència d'aquests «clients retardataris» i ha plantejat, per explicar aquest fet, la possibilitat d'una llarga perduració dels materials, que ha estat contestada per diversos autors com Py i Arcelin. D'altra banda, la coexistència de diferents *facies* ceràmiques en diverses regions del Mediterrani occidental, problema ja plantejat per Morel (1968, 70) arran dels seus estudis al Marroc i Algèria, deixa obert un interrogant sobre la qüestió dels circuits comercials de distribució d'aquests productes en el Mediterrani occidental.

Pel que fa a la terminologia funcional, de manera general seguim la utilitzada per Bats (1988), amb alguns petits canvis:

1. plats/pàteres: Lamb. 5, 5/7, 6, 23, 36 i 55.
2. Copes:
 - 2.1. copes sense anses: Lamb. 27B, 28 i 33.
 - 2.2. copetes: Lamb. 25-Morel 113 i Lamb. 34.
 - 2.3. copes amb anses: Morel 49A i 68bc.
3. bols: Lamb. 27ab i 31.
4. *Gutti*: Lamb. 45.

5.1.1.1.1. Les formes

Lamboglia 5: Per a Lamboglia (1952a, pp. 167-168) aquesta pàtera és freqüent especialment en el segle II. Apareix en el segon quart d'aquest segle i és freqüent en la producció tardana. A *Olbia*, on s'estudia junt a la forma Lamb. 5/7, totes dues representen més del 20% de les formes en la fase tardana, fins a mitjan segle I (Bats 1988, p. 111). Py (DICOCER, p. 147) la data entre 175 i 50. La distinció entre les formes Lamb. 5 i 5/7 no sempre és fàcil. En la relació dm/prof., la ruptura entre els plats plans i els fons sembla situar-se en 12 (Morel 1981). El seu diàmetre és molt variable i varia de 16 a 37 cm, amb un mòdul predominant de 25/26 cm. Al derelict de Punta Scaletta hi ha una sola talla al voltant de 26 cm. A *Olbia* hom constata un agrupament important al voltant dels 25/26 cm, encara que hi ha altres talles al voltant de 17/18, 21 i les més grans de 34/35 cm.

Aquesta forma és present en els n° 23, 40, 51 i 57.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Carthago</i>	abans del 146	Lancel <i>et alii</i> 1982, pp. 52 i 56
<i>Cosa</i> , depòsit B	180/160-140	Taylor 1957, pp. 95, 107 i 145, C4a, pl.
Depòsit C	190/180-140	XXVI, B8
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia 1964, p. 243
Spargi	ca. 100	Pallarés 1979, p. 161, fig. 14 Pallarés 1986, pp. 94-95, fig. 9, a
<i>Valentia</i> :	138-75	Marín 1990, pp. 51-52, làm. 4, n° 8
<i>Lattara</i> , fase 3D2b	200-175	Py <i>et alii</i> 1990, pp. 153, 174, 252, fig. 6-10,
Fase 3D1	150-125	n° 5; 10-6, n° 11
Fase 4nF	125-75	
<i>Emporiae</i> , sitja del camp	110/100-80/70	Sanmartí 1978, I, p. 299
Laia		
Muralla Robert, estrat IV	80/70-50/40	Sanmartí 1978, II, p. 448
Le Marduel, fase IIB2	125-100	Py i Lebeaupin 1986, pp. 31 i 49
Fase IB	75-25	

Lamboglia 5/7: definida a partir d'un exemplar del derelicta d'Albenga (Lamboglia 1952b, p. 167, fig. 25; 1961b, p. 381), amb una datació del 90/80, aquesta pàtera és la forma més representativa de la producció tardana. Apareix en la segona meitat del segle II i és característica de la primera de l'I (Arcelin 1978, p. 107). Py (DICOCER, p. 147) la data entre 125 i 25. Morel (1962-65, pp. 110-111; 1965a, pp. 37-38 i 205) assenyala que el peu de secció trapezoïdal característic d'aquesta peça és freqüent en la campaniana A tardana. Per a Py (1978b, p. 68; Dedet i Py 1979, p. 122), la copa Lamb. 27B o la variant 27c gran no són més que una pàtera Lamb. 5/7 profunda. D'altra banda, la distinció entre les formes Lamb. 5 i 5/7 no sempre és fàcil. Per a alguns autors la diferenciació a partir de la presència de la carena no pareix significativa i sembla estar en la profunditat (cf. Bats 1988, p. 112). A La Cloche, on aquesta forma representa el 32,5% en la fase IIb (60-50), Arcelin i Chabot (1980, pp. 142-144) han demostrat que les proporcions no pareixen seguir una evolució cronològica i que les altures de les peces no eren regularment proporcionals als diàmetres; per aquests autors, la relació h/dm és molt variable, però se situa sempre en una forquilla de 0,14 a 0,25; la ruptura entre les formes Lamb. 5/7 i 27B se situa entre 0,25 i 0,30; quant al diàmetre, aquests autors proposen sèries de 16, 19, 22, 25, 28 i 35 cm. Els seus diàmetres es troben principalment en la forquilla 22-30 cm. A Burriac, on és la forma majoritària al depòsit del sector occidental (90-40 aE), els diàmetres s'escalonen entre els 17-19, 21-22 i 26 cm. La seua decoració està formada majoritàriament per cercles incisos concèntrics i, enb alguns casos, per franges de rodets (cf. Arcelin i Chabot 1980, fig. 24, n° 189).

Aquesta forma és present en els n° 13, 23, 51, 63 i 69.

Jaciment	Datació	Referència
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia 1964, p. 243
Lattara:, fase 3D1	150-125	Py <i>et alii</i> 1990, pp. 174 i 249, figs. 6-20, n° 5; 10-6, n° 4 i 6
Fase 4nF	125-75	
Les Castels (Nages)		
Sondeig K8, nivell 2	120/110-80/70	Dedet i Py 1979, p. 121
Riou 3	110/80	Liou i Ximénès 1988, pp. 174-176, fig. 13
Albenga	90/80	Lamboglia 1952, p. 167, fig. 25

<i>Emporiae</i> Sitja del camp Laia Muralla Robert, estrat IV de la	110/100-80/70 80/70-50/40	Sanmartí 1978, I, p. 299 Sanmartí 1978, II, p. 448
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 229, làm. 1, n° 8, 10, 13, 16 i 18-19
La Galère	100/90-40/30	Brun 1991, pp. 273 i 275, fig. 31, 2
La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin i Chabot 1980, pp. 142-144
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i Garcia 1988, pp. 18 i 53-55, n° 1-6, 304, 324-326
Le Marduel, fase IB	75-25	Py i Lebeaupin 1986, p. 49, fig. 46, n° 3
La Catalane	50-25	Arcelin 1973, pp. 112-113

Lamboglia 6: aquest plat de vora ondulada, inspirat per les produccions etrusques de la primera meitat del segle II, per a Lamboglia (1952a, pp. 168-169) es data en el segle II i continua en l'I. Segons Morel (1981, pp. 114-115; 1986, p. 464) es data en el segle II, però és rar abans de mitjan segle. Py (DICOCER, p. 147) el data entre 150 i 25. En el segle I aquesta forma no és tan abundant i presenta alguns trets característics: el tornejat ràpid dona unes formes menys estructurades i la vora tendeix cap a l'horitzontal (Arcelin i Chabot 1980, pp. 151-153; Bats 1988, p. 113). En ocasions apareix decorat amb cercles concèntrics al fons interior. Pel que fa als diàmetres, apareixen agrupats en sèries de 16, 18/19, sobretot 25/26 i 34 cm, amb una relació h/dm entre 0,15 i 0,20.

És present en els n° 23, 40 i 51.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Carthago</i>	Ante 146	Lancel <i>et alii</i> 1982, p. 172
Tarraco, col. d'Arquitectes	150-125	Aquilué 1993b, p. 72, fig. 52, n° 7
Lattara:, fase 3D1 Fase 3C2	150-125 125-75	Py <i>et alii</i> 1990, p. 174, fig. 6-24, n° 4
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia 1964, p. 243
<i>Valentia</i> , nivells II i IV del palau de les Corts	138-75	Marín 1990, pp. 50-51

Spargi	ca. 100	Pallarés 1979, p. 161, fig. 14 Pallarés 1986, pp. 94-95, fig. 9, b
La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin i Chabot 1980, pp. 151-153
<i>Emporiae</i> , estrat IV de la muralla Robert	80/70-50/40	Sanmartí 1978, I, p. 299
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet 1974, p. 261, fig. 1, n° 3
Le Marduel, Fase IIB1	175-125	Py i Lebeaupin 1986, p. 28, fig. 25, n° 7; p. 31, fig. 28, n° 3; pp. 38 i 49, fig. 46, n° 2
Fase IIB2	125-100	
Fase IA	100-75	
Fase IB	75-25	
Saint-Rémy-de-Provence	Principi segle I-30/20	Arcelin 1975, pp. 76-78

Lamboglia 23: procedent de la ceràmica àtica de vernís negre (Lamboglia 1952a, p. 172), el plat de peix és una de les primeres formes exportades, característica de les fases arcaica i antiga, amb una datació general de 300-175 (DICOCER, p. 147). Lamboglia (1960, p. 295) la va considerar pròpia de la «ceràmica precampana». Aquesta forma no es troba amb posterioritat als primers decennis del segle II, cap al 180 (Morel 1962-65, p. 114; 1978, pp. 167-168; 1986, pp. 488-489; Py 1976, p. 562, n° 1; Bats 1988, p. 115). Contràriament a altres produccions anteriors, els plats de campaniana A mai no van decorats amb cercles incisos al voltant de la depressió central (Morel 1981b, p. 89). Pel que fa al diàmetre, varia entre 19 i 26 cm, amb una talla predominant de 23/24 cm. En el derelict de Grand Congloué 1, on es van recuperar 67 exemplars i fragments, tots els exemplars tenen 23/24 cm; a *Olbia* apareixen talles des dels 19 fins al 26 cm, però el 85% dels exemplars s'agrupen al voltant de 22/24 cm.

És present en els n° 41, 43, 51 i 78.

Jaciment	Datació	Referència
Grand Congloué 1	ca. 190	Benoit 1961, p. 84, Pl. VIII, n° 1-3
<i>Edeta</i>	190/180	Bonet 1993, p. 412, n° 58, 61 i s/n
<i>Emporiae</i> Tram meridional de la muralla de la <i>Neapolis</i> Estrats fundacionals del <i>praesidium</i> republicà	Primera meitat del s. II	Sanmartí i Nolla 1986, p. 103, fig. 29 Aquilué <i>et alii</i> 1984, p. 430, fig. 149, n° 4
La Cloche, fase I	220/180-125/100	Arcelin i Chabot 1980, p. 131, fig. 4, n° 4-7
Les Castels (Nages), nivell 9b de l'abocador J1	200-175	Py 1978b, p. 65, fig. 12, n° 306
La Teste-Nègre	210-190	Gantes 1978, p. 99, fig. 2, n° 1
<i>Lattara</i> , fase 1B1	200-175	Py <i>et alii</i> 1990, pp. 97, 153, 156, figs. 2-23, n° 8; 6-6, n° 10, i 6-10, n° 1
Fase 3E	225-200	
Fase 3D2b	200-175	
Fase 3D2a	175-150	
<i>Carthago</i>	<i>Ante</i> 146	Lancel <i>et alii</i> 1982, pp. 72, 127 i 136
<i>Hippo Regius</i> Primer grup	Final del segle III/ principi del II	Morel 1962-65, p. 114, fig. 12
Na Guardis	150/130	Guerrero 1984, p. 33, fig. 9, n° 8

Lamboglia 25-Morel 113: la forma Lamb. 25, definida a partir d'exemplars d'Ensérune (Lamboglia 1952a, p. 173) i amb una cronologia del segle II, no sempre és fàcil d'identificar perquè es pot confondre amb els exemplars petits de la forma Lamb. 27ab (Lamboglia 1964, p. 244), amb els quals es relaciona la forma Morel 113, el que ha portat alguns autors a reunir-les en una mateixa categoria (Bats 1988, pp. 126-127). La distinció pot fer-se considerant l'existència de dues sèries de diàmetres: una petita al voltant de 10-11 cm que correspondria a aquesta forma, i l'altra al voltant dels 15-16 cm, present als derelictes del Grand Congloué 1 i Punta Scaletta, que correspondria a la forma Lamb. 27a-b (Bats 1988, pp. 126-127). Py (DICOCER, p. 147) la data entre 200 i 100. La forma 113 fou definida per

Morel (1965, pp. 87-88 i 187, pl. 34, n° 496; 1968, p. 58) a partir d'un exemplar reconstruït del Marroc, amb referència a un altre exemplar millor conservat de Roma, apareix en la darrera del segle II i és característica de la producció tardana en l'I. Per a Arcelin i Chabot (1980, pp. 147-148) la forma Morel 113 és producte d'un desenvolupament tardà de la forma Lamb. 25b. Aquests petits bols (forma Lamb. 25/27) són una de les formes més freqüents a la baixa Provença occidental (Arcelin 1978, p. 108). Els seu diàmetre se situat al voltant dels 9-12 cm. La distinció entre ambdues variants a partir de fragments de vora no ens sembla segura, per això les analitzem conjuntament.

És present en els n° 1, 41, 45 i 69.

Jaciment	Datació	Referència
Lattara, fase 1C1	225-200	Py <i>et alii</i> 1990, pp. 86 i 153
Fase 3D2b	200-175	
Grand Congloué 1	ca. 190	Benoit 1961, p. 92, Pl. XIb, n° 7-9
Edeta	Ante 190/180	Bonet 1993, p. 412, fig. 39
Le Marduel, fase IIA	200-175	Py i Lebeaupin 1986, pp. 22, 38 i 49,
Fase IA	100-75	fig. 16, n° 1
Fase IB	75-25	
Les Castels (Nages)		
Nivell 8 de l'abocador J1	ca. 175	Py 1978b, p. 67, fig. 2, n° 13
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia 1964, p. 244
Tarraco		
Col·legi d'Arquitectes	150-125	Aquilué 1993, p. 72, fig. 52, n° 10
<i>Emporiae</i>		
Estrats fundacionals del <i>praesidium</i> republicà	Primera meitat del segle II	Aquilué <i>et alii</i> 1984, p. 430, fig. 149, 8
Estrats VII i IV de la muralla Robert	175-125 i 80/70-50/40	Sanmartí 1978, I, pp. 293 i 299
Sitja del camp Laia	110/100-80/70	Sanmartí 1978, II, p. 448
Reblit interior de la muralla Rubert	ca. 100	Sanmartí i Santos 1986-89, 304, fig. 8, n° 2
Valentia, nivells IVB-V del palau de Benicarló	Primer quart segle I	Marín 1990, pp. 56-57, lám. IV, 9 Ribera 1993, p. 742

Lamboglia 27a-b: és una de les formes més freqüents (Lamboglia 1952a, pp. 176-177). La diferenciació entre les variants *a-b* i *B-c* s'estableix a partir de la presència de carena. Tanmateix, alguns autors mantenen que la distinció entre les variants *b* i *c* no està ben establida, ja que els perfils de tots aquests bols són prou semblants i a més n'hi ha d'intermedis (Arcelin i Chabot 1980, pp. 146-147). Els criteris de diferenciació de la forma Lamb. 25 han estat exposats en tractar d'aquesta. Aquest tipus de bols són la forma millor representada. La variant 27b-F 2780 sembla la més freqüent, tot i que l'adscripció a aquesta no sempre és segura. En alguns casos, exemplars de les produccions antiga i mitjana van decorats amb una roseta central. És una de les formes de més llarga duració, puix comença a fabricar-se a l'inici de la producció i perdura pràcticament fins al final (DICOCER, p. 147). Presenta uns diàmetres de 12 a 20 cm, sobretot entre 13 i 17 cm. Les Castels (Nages) la variant 27b evoluciona al llarg del segle II amb una major obertura (Py 1978a, p. 225). Als derelictes del Grand Congloué 1 i de Punta Scaletta i a Saint Blaise hi ha una sola talla al voltant de 15/16 cm. A La Vayède, cap a 55/50-40, els diàmetres s'agrupen en 3 sèries de 19-20, 22-24 i 25-29 cm. A *Olbia* hi ha també una talla gran de 24/25 cm (Bats 1988, p. 127).

Pel que fa a la seua datació, apareix des de l'inici de l'exportació, és abundant en el segle II i perdura fins al primera quart de l'I. A Les Castels (Nages), en la fase II antiga (250-175) és la forma majoritària amb prop del 80%, mentre que en l'abocador J1 els bols Lamb. 27 dominen en el repertori de formes del conjunt dels nivells (83 a 52,6%); la seua presència encara és important en el segle I (Py 1976, p. 601). A La Teste-Nègre (210/180 aE) representen el 38% de les formes presents.

La variant 27a es troba en els n° 1, 23, 57 i 81. La variant 27b es troba en els n° 7, 23, 67 i 69.

Jaciment	Datació	Referència
Grand Congloué 1	ca. 190	Benoit 1961, pp. 90-92, Pl. IXb, n° 1-3
<i>Edeta</i>	190/180	Bonet 1993, p. 412, fig. 39, n° 120, 129 i 501
<i>Cosa</i> , depòsit A	273-180/160	Taylor 1957, 86 i 148-149, n° A22, Pl. XXII

<i>Tarraco</i> , baluard de Santa Bàrbara, 1ª fase de la muralla	Primer quart del segle II	Hauschild 1983, p. 173, fig. 19, nº 10
El Port de Maó	180-160	De Nicolás 1979, p. 9, fig. II, d
La Chrétienne C	Segon quart del segle II	Joncheray 1975, p. 85, fig. 36, c
<i>Carthago</i>	<i>Ante</i> 146	Morel 1978, 159
<i>Emporiae</i> Tram meridional de la muralla de la <i>Neapolis</i> Estrats fundacionals del <i>praesidium</i> republicà Estrats 1111-1112 de la basílica	Primera meitat del segle II Cap al 150	Sanmartí i Nolla 1986, p. 88, fig. 10 Aquilué <i>et alii</i> 1984, pp. 157, fig. 90, 6; i 430, fig. 149, 10
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, p. 121, fig. 147
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia 1964, p. 245
Cavalière	110/90	Charlin <i>et alii</i> 1978, p. 28, fig. 15, 1
L'Argilera (Calafell)	Des del darrer quart del segle II fins als primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 28, 38, 40-41, etc; làms. 32, nº 239; 36, nº 295; 38, nº 313-314; 39, nº 328, etc
Burriac, nivell II del depòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i García 1988, pp. 53-55, nº 351-353, 385-389 i 468-470
<i>Pollentia</i> Pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 229, làm. 1, nº 15, i 2, nº 1 i 4-5
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero 1984, p. 108, nº 1-3, fig. 47
Les Castels (Nages) Fase II antiga Abocador J1, nivell 9c	250-175 225-200	Py 1978a, p. 221, fig. 102, nº 135 Py 1978b, pp. 67-68

Lattara, fase 1C1	225-200	
Fase 1B2	ca. 200	Py <i>et alii</i> 1990, pp. 86, 95, 97, 153, 156, 162, 174, figs. 2-16, n° 8-18; 2-20, n° 5; 2-23, n° 4; 6-6, n° 4-7; 6-10, n° 11 i 15; 6-16, n° 1, 3, 5, 9-10
Fase 1B1	200-175	
Fase 3E	225-200	
Fase 3D2b	200-175	
Fase 3D2a	175-150	
Fase 3D1	150-125	
Fase 3C2	125-75	
Le Marduel, fase IIA	200-175	Py i Lebeaupin 1986, p. 22, fig. 16, n° 2-3; p. 28, fig. 25, n° 5 i 8; p. 31, fig. 28, n° 5; pp. 38 i 49
Fase IIB1 i IIB2	175-125 i 125-100	
Fase IA	100-75	
Fase IB	75-25	
La Cloche, fase I	220/180-125/100	Arcelin i Chabot 1980, pp. 131-133 i 146-147
Fase II	90/80-55/45	
La Teste-Nègre	210/180	Gantes 1978, p. 99
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981a, 109
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet 1974, p. 261, fig. 1, n° 1
Fos 1	Principi de la segona meitat del segle I	Giacobbi-Lequément 1987, p. 185, fig. 12. n° 9

Lamboglia 27B-c: la variant Lamb. 27B fou definida a partir d'un exemplar del derelict de Punta Scaletta (Giannutri) (Lamboglia 1964, pp. 245-246). Aquest autor havia definit anteriorment amb el n° 27c una forma pròxima a la talla més petita de la 27B, que ha estat considerada sovint com una 27c de talla gran, per la qual cosa hi ha diverses postures entre els investigadors sobre aquestes dues variants. Aquesta copa amb carena marcada apareix a començament del segle II i perdura fins al segle I (Morel 1965, pp. 37-38; 1981a, p. 229). El format gran (27B) va decorat amb palmetes o fulles i el petit (27c) amb una roseta. Per a Py (1978b, p. 68; Dedet i Py 1979, p. 122) la copa Lamb. 27B o la variant 27c gran no són més que una pàtera Lamb. 5/7 profunda. Posteriorment, Py (DICOCER, p. 148) distingeix dues variants de la forma Lamb. 27B, segons la vora siga reentrant (Ba) o exvasada (Bb), a més de la forma 27c que és semblant a la 27Bb però de format més petit, totes amb una datació semblant entre 225 i 25. Al derelict del

Grand Congloué 1 hi ha 1889 exemplars i fragments de la variant petita i 2021 exemplars i fragments del format gran. A Les Castels (Nages), en la fase II recent (175-100) és una de les formes més freqüents.

Pel que fa als diàmetres, per a Py la variant 27Ba presenta uns diàmetres entre 21 i 30 cm, sobretot de 24/26 cm; la variant 27Bb els presenta entre 23 i 30 cm i la 27c entre 12 i 16 cm. Segons Arcelin i Chabot (1980, pp. 141-142) manté unes proporcions prou regulars al llarg del segle II, amb una relació h/dm quasi sempre pròxima a 0,30-0,33; aquests autors assenyalen tres sèries de diàmetres de 17-18, 22-24 i 27-28 cm, amb algun cas estrany superior a 30 cm. En el derelicte del Grand Congloué 1 hi ha tres sèries de 13/14, 17/18, 24 i 35 cm i en el de Punta Scaletta hi ha tres talles de 14, 19 i 24 cm. A *Olbia* hi ha també tres sèries dominants: 13/15, 18/19 i 24/26 cm, aquesta darrera amb el 58% dels exemplars, les més petites de les quals desapareixen en època tadana (Bats 1988, p. 117).

És present pràcticament en tots els assentaments que han proporcionat formes d'aquesta producció: 1, 4, 7, 15, 20, 23, 29, 32, 33, 40, 41, 43, 45, 54, 61, 63, 66, 67, 71, 73.

Jaciment	Datació	Referència
Grand Congloué 1	ca. 190	Benoit 1961, p. 86, Pl. IXb, n° 4-5 i XIV, n° 16-19; i pp. 86-87, Pl. Xa i XIV, n° 1, 3-4, 10-12, 14-15
Port de Maó	180-160	De Nicolàs 1979, p. 9, fig. II, b
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia 1964, p. 245
Illa Pedrosa (l'Estartit)	140/130	Barberà 1975, p. 82, fig. 1, b-c
Riou 3	110/80	Riou i Ximénès 1988, p. 178, fig. 16, 1
<i>Valentia</i>	138-75	Mata, Ribera i Lerma 1980, pp. 158 i 160, n° 68 i 106, figs. 12 i 15
Nivell fundacional (II) al palau de Benicarló	Post 138	Marín 1990, pp. 47-50. lám. 4
<i>Edeta</i>	190/180	Bonet 1993, p. 412, n° 117, 119 i 120
Los Villares, nivell IV	Darrer del segle III	Mata 1991, p. 39
L'Argilera (Calafell)	Des del darrer quart del segle II fins als primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 28 i 39-41; làms. 33, n° 248; 35, n° 270-271; 37, n° 306 i 40, n° 329

<i>Tarraco</i> , baluard de Santa Bàrbara, primera fase constructiva de la muralla	Primer quart del segle II	Hauschild 1983, p. 171, fig. 18, n° 3
<i>Emporiae</i> Tram meridional de la muralla de la <i>Neapolis Praesidium</i> republicà Estrat VII de la muralla Robert Sitja del camp Laia Nivell V del jardí del peristil de la casa núm. 1 Muralla Rubert	Primera meitat del segle II 175-125 110/100-80/70 meitat o tercer quart del segle II 100	Sanmartí i Nolla 1986, p. 88, fig. 10 Aquilué <i>et alii</i> 1984, p. 430, fig. 158, 6 Sanmartí 1978, I, pp. 293-296; II, p. 448 Sanmartí i Santos 1986-89, p. 294, fig. 2, n° 1-2 Sanmartí i Santos 1986-89, p. 304, fig. 8, n° 1
Burriac, nivell II del depòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i García 1988, pp. 54-56, n° 402-404 i 454
Les Castels (Nages) Fase II recent Fase III antiga Abocador J1, nivell 9a Nivell 2	175-100 100-70 200-175 150-125	Py 1978a, p. 225, fig. 104, núm. 155 Py 1978a, p. 231, fig. 109, núm. 177 Py 1978b, pp. 65 i 67
<i>Lattara</i> , fases 1B2 i 1B1 Fases 3D2b i 3D2a Fase 3D1 Fases 3C2 i 3C1	ca. 200 i 200-175 200-175 i 175-150 150-125 125-75 i 75-25	Py <i>et alii</i> 1990, pp. 95, 97, 153, 156, 170, 174-176, figs. 2-20, n° 3; 2-23, n° 7; 6-10, n° 3-4, 8 i 12; 6-20, n° 1; 6-24, n° 1 i 9; 6-28, n° 2
Le Marduel Fases IIB1 i IIB2 IA i IB	175-125 i 125-100 100-75 i 75-25	Py i Lebeaupin 1986, p. 28 i 31, figs. 28, n° 7; p. 38, fig. 35, n° 1; i p. 49, fig. 46, n° 7; 6-16, n° 4
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet 1974, pp. 261-262, fig. 1, n° 4
La Teste-Nègre	210-190	Gantes 1978, p. 99, fig. 2, n° 3-4

La Cloche, fase I	220/180-125/100	Arcelin i Chabot 1980, pp. 132 i 139-142
Fase II	90/80-55/45	
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule 1980, p. 104, fig. 49, n° 1
Cosa, depòsit A	273-180/160	Taylor 1957, pp. 86, 102, 127 i 148-149, pl. XXII, A22, XXVIII, B42c, XXXVI, D13aII
Depòsit B	180/160-140	
Depòsit D	150/130-70/60	
Carthago	Ante 146	Lancel <i>et alii</i> 1982, pp. 39 i 127

Lamboglia 28: és una forma antiga que perdura, en general, fins a la darrerria del segle II (Lamboglia 1952a, pp. 177-178). Py (DICOCER, p. 148) la data entre 250 i 75. Sovint va decorada amb quatre palmetes o fulles impresses o una roseta central. Quant als tamany, Bats (1988, p. 119) proposa quatre sèries de 10, 14, 18/19 i 24 cm, de les quals són predominants les més petites. Py assenyala la diversitat de talles, sobretot entre 9 i 16 cm, però també fins a 25 cm. Entre els exemplars estudiats, el del castell d'Onda té 16 cm de diàmetre. Al derelict del Grand Congloué 1 hi ha 910 exemplars i fragments, amb diàmetres que van des de 11,3 fins a 24,5 cm. Encara apareix una variant evolucionada d'aquesta forma en el de Fos 1 cap al principi de la segona meitat del segle I.

És present en els n° 1, 23, 31, 61 i 78.

Jaciment	Datació	Referència
Grand Congloué 1	ca. 190	Benoit 1961, p. 90, Pl. XIa i XIV, n° 5-9
Fos 1	Principi de la segona meitat del segle I	Giacobbi-Lequémémet 1987, p. 185, fig. 12, n° 8
Valentia	138-75	Mata, Ribera i Lerma 1980, p. 169, n° 34, fig. 18; Marín 1990, p. 56, làm. 5, n° 3-5
Edeta	190/180	Bonet 1993, p. 412, n° 126 i 545
El puntal dels Llops	190/180	Bonet i Mata 1981, p. 123
Los Villares, nivell IV	Darrerria del segle III	Mata 1991, p. 39, fig. 13, n° 13
Tarraco		
Col·legi d'Arquitectes	150-125	Aquilué 1993, p. 72, fig. 52, n° 6

Ullastret	220	Morel 1978, p. 157
<i>Emporiae</i> Tram meridional de la muralla de la <i>Neapolis</i> i del <i>praesidium</i> republicà Estrats 1111-1112 de la basílica Muralla Robert, estrat VII Nivell V del jardí del peristil de la casa núm. 1	Primera meitat del segle II ca. 150 175-125 Meitat o tercer quart del segle II	Sanmartí i Nolla 1986, p. 104, fig. 30 Aquilué <i>et alii</i> 1984, pp. 157, fig. 90, 14-15; 430, fig. 146, 10 Sanmartí 1978, I, pp. 293-296 Sanmartí i Santos 1986-89, p. 294, fig. 2, nº 4
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero 1984, p. 108, nº 4, fig. 47
El Amarejo	Principi del segle II	Broncano i Blázquez 1985, pp. 263-265
Les Castels (Nages) Fase II antiga Fase II recent Abocador J1, nivell 9c	250-175 175-100 225-200	Py 1978a, p. 221, fig. 102, nº 141 i 143 Py 1978a, p. 225, fig. 106, nº 153 Py 1978b, pp. 67-68
<i>Lattara</i> , fase 1C1 Fase 1B2 Fase 1B1 Fase 3E Fase 3D2b Fase 3D21 Fase 3D1 Fase 3C2	225-200 ca. 200 200-175 225-200 200-175 175-150 150-125 125-75	Py <i>et alii</i> 1990, pp. 86, 95, 97, 153, 166, 174, figs. 2-23, nº 6; 6-10, nº 6; 6-16, nº 2; 6-24, nº 6
Le Marduel, fase IIB2 Fase IA Fase IB	125-100 100-75 75-25	Py i Lebeaupin 1986, pp. 31, 38 i 49, fig. 28, nº 4 i 6
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet 1974, p. 262, fig. 1, nº 5-7
La Teste-Nègre	210-190	Gantes 1978, p. 99, fig. 2, nº 5
Saint-Rémy-de-Provence	Principi del segle I/30/20	Arcelin 1975, pp. 76-78

<i>Cosa</i> , depòsit D	150/130-70/60	Taylor 1965, p. 147
<i>Carthago</i>	<i>Ante</i> 146	Lancel <i>et alii</i> 1982, pp. 39, 52, 72, 106-107, 119-121 i 197

Lamboglia 31a: aquesta copa apareix amb la producció antiga i perdura fins al primer quart del segle I aE (Lamboglia 1952a, pp. 180-181; DICOCER, p. 148). Sol anar decorada amb filets pintats de blanc a la part interior de la vora i al fons interior, acompanyats de motius incisos en la producció antiga. En alguns exemplars apareix un petit acanalat extern sota la vora. Segons Arcelin i Chabot (1980, pp. 138-139) al llarg del seu període de producció experimenta una certa evolució: la relació h/dm és de 0,60-0,65 en el derelicte del Grand Congloué 1, on apareixen 382 exemplars; pròxima a 0,55 en el de Punta Scaletta i de 0,45/0,50 en la fase II de la Cloche, mentre que el diàmetre a penes sembla canviar. A *Olbia* hi ha una gran varietat de diàmetres escalonats des de 12 fins a 29 cm, amb una major concentració en el segment 18/19 cm.

En la major part dels casos estudiats es tracta de fragments de vora, per la qual cosa no resulta fàcil l'adscripció a alguna de les tres variants.

És present en els n° 1, 23, 33, 34 i 69.

Jaciment	Datació	Referència
Grand Congloué 1	ca. 190	Benoit 1961, pp. 80-82, Pl. Vc, n° 1-3
Port de Maó	180/160	De Nicolàs 1979, p. 9, fig. II, i-j
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia 1964, p. 247
Spargi	100	Pallarés 1979, p. 161, fig. 14 Pallarés 1986, pp. 94-95, fig. 9, c
<i>Valentia</i>	138-75	Mata <i>et alii</i> 1980, p. 158, n° 65-66, fig. 12 Marín 1990, pp. 53-54, làm. 5, 6 Ribera 1993, p. 742
<i>Edeta</i>	190/180	Bonet 1993, pp. 411-412, n° 121 i 140

<i>Tarraco</i> , baluard de Santa Bàrbara, primera fase constructiva de la muralla Col·legi d'Arquitectes	Primer quart del segle II 150-125	Hauschild 1983, p. 171, fig. 18, nº 1 Aquilué 1993, p. 72, fig. 52, nº 8
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle II/ primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 28 i 40; làms. 36, nº 283; 37, nº 301
<i>Emporiae</i> Tram meridional de la muralla de la <i>Neapolis</i> i estrats fundacionals del <i>praesidium</i> republicà Estrats 1111-1112 de la basílica Muralla Robert, estrat VII Muralla Robert, estrat IV Sitja del camp Laia Nivell V del jardí del peristil de la casa núm. 1 Muralla, sectors Rubert i Roura	Primera meitat del segle II Cap al 150 Entre 175 i 125 80/70-50/40 110/100-80/70 Cap a la meitat o el tercer quart del segle II Cap al 100	Sanmartí i Nolla 1986, p. 97, fig. 21 Aquilué <i>et alii</i> 1984, pp. 157; 430, fig. 148, 14-16 Sanmartí 1978, I, p. 293, 299 Sanmartí 1978, II, p. 448 Sanmartí i Santos 1986-89, p. 294, fig. 2, nº 6 Sanmartí i Santos 1986-89, pp. 304-305, figs. 8, nº 8-11, i 11, nº 3
Burriac, nivell II del depòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i García 1988, pp. 53-55, nº 328, 354, 357
Na Guardis, nivell d'abandonament de l'habitació 2	130/120	Guerrero 1984, p. 108, nº 12-15, fig. 47

<i>Pollentia</i> , nivell V del carrer Porticat Pou D-18	Entre 123 i 70/60 Segon quart del s. I	Arribas, Tarradell i Woods 1973, p. 124, fig. 37 Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 229, lám. 1, n° 3, 5 i 9
Les Castels (Nages) Fase II recent Abocador J1, nivell 8 nivell 2	175-100 175 150-125	Py 1978a, p. 225 Py 1978b, pp. 67-68
<i>Lattara</i> , fase 3D2a Fase 3D1 Fase 3C2 Fase 3C1	175-150 150-125 125-75 75-25	Py <i>et alii</i> 1990, pp. 156, 174, 176, figs. 6-20, n° 8; 6-24, n° 3
Le Marduel, fase IA Fase IB	100-75 75-25	Py i Lebeaupin 1986, p. 22 i 28, fig. 25, n° 9; p. 31, fig. 28, n° 8-9; p. 38, fig. 35, n° 5; i p. 49, fig. 46, n° 5 i 9
Vié-Ciutat	60-30/20	Dedet 1974, p. 262, fig. 1, n° 8-14
La Teste-Nègre	210-190	Gantes 1978, p. 99, fig. 2, n° 6
La Cloche, fase I Fase II	220/180-125/100 90/80-55/45	Arcelin i Chabot 1980, pp. 132 i 138-139
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule 1980, p. 104, fig. 49, n° 7
<i>Cosa</i> , depòsits B i D	150/130-70/60	Taylor 1957, p. 127, B37b, pl. XXXVI, D13aI
<i>Carthago</i>	abans del 146	Lancel <i>et alii</i> 1982, pp. 52, 106-107, fig. 127, 127, fig. 159, 172
Dchar Jdid Nivell maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> 1981-82, p. 203

Lamboglia 33b: aquesta copa és una creació de la campaniana A antiga (Lamboglia 1952a, pp. 181-182; Morel 1980, p. 102; 1981a, p. 142). En alguns casos apareix en contextos tardans en la primera meitat del segle I (DICOCER, p. 148). En el Grand Congloué 1 hi ha amb 338 exemplars i fragments. Bats (1988, pp. 119-120) assenyala dues variants en els perfils de la vora: la més antiga és

plana o lleugerament bombada, mentre que la característica de la producció mitjana és bisellada cap a l'interior i presenta diverses variants; en la producció tardana aquest bisellat a penes se suggereix. Pel que fa als diàmetres, s'escalonen entre 15 i 22 cm, amb una forta concentració en el segment 18/19 a *Olbia* (77%)

És present en els n° 23, 41 i 63.

Jaciment	Datació	Referència
Grand Congloué 1	ca. 190	Benoit 1961, p. 90, Pl. XIb
Na Guardis	150/130	Guerrero 1984, p. 33, fig. 9, n° 9
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia 1964, p. 247
Spargi	ca. 100	Pallarés 1979, p. 161, fig. 14 Pallarés 1986, pp. 94-95, fig. 9, d
Riou 3	110/80	Riou i Ximénès 1988, p. 178, fig. 16, 2
<i>Valentia</i> , nivells IV i IVB del palau de Benicarló C/. Trinitaris, capa 2	Des de la darrerria del segle II fins al 75	Marín 1990, pp. 54-55, làm. 5, 7-8 Mata, Ribera i Lerma 1980, p. 169, n° 32, fig. 19
<i>Edeta</i>	190/180	Bonet 1993, p. 411, n° 122 i 544
<i>Tarraco</i> Col·legi d'Arquitectes	150-125	Aquilué 1993, p. 72
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle II/ primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 28 i 39-40; làms. 34, n° 264; 36, n° 290 i 37, n° 304
<i>Emporiae</i> Tram meridional de la muralla de la <i>Neapolis Praesidium</i> republicà Estrats 1111-1112 de la basílica Estrats VII, VI i IV de la muralla Robert Sitja del camp Laia	Primera meitat del segle II Cap al 150 Des de 175 fins al 50/40 110/100-80/70	Sanmartí i Nolla 1986, p. 88, fig. 10 Aquilué <i>et alii</i> 1984, p. 157 i 430, fig. 141, n° 8 Sanmartí 1978, I, pp. 293-305 Sanmartí 1978, II, p. 448
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero 1984, p. 108, n° 8, fig. 47

Les Castels (Nages)		
Abocador J1, nivell 8	175	Py 1978b, pp. 67-68
Nivell 4	150	
<i>Lattara</i> , fase 3D2b	200-175	
Fase 3D2a	175-150	Py <i>et alii</i> 1990, pp. 153, 156, 174, 176,
Fase 3D1	150-125	figs. 6-16, n° 7-8 i 12; 6-20, n° 3; 6-24, n°
Fase 3C2	125-75	10; 6-28, n° 1
Fase 3C1	75-25	
Le Marduel, fase IIA	200-175	
Fase IIB2	125-100	Py i Lebeaupin 1986, pp. 22 i 31
La Teste-Nègre	210-190	Gantes 1978, p. 99, fig. 2, n° 8
La Cloche	fins al principi del segle I	Arcelin i Chabot 1980, p. 127, fig. 6, n° 41
<i>Cosa</i> , depòsit B	180/160-140	Taylor 1957, pp. 102, 127 i 150-151, pl.
Depòsit D	150/130-70/60	XV, D13aI, XXVIII, B39
<i>Carthago</i>	Ante 146	Lancel 1982, pp. 52-53, fig. 61, A.157.14

Lamboglia 34: definit a partir de diversos exemplars d'Ischia, *Emporiae*, Entremont, etc (Lamboglia 1952a, p. 182, n° 149), algun dels quals, segons assenyala Morel (1965, p. 97), no és de campaniana A, aquest petit bol és una forma d'aparició primerenca (Morel 1963, p. 27), característica del segle II, encara que perdura fins al primer quart de l'I (Arcelin i Chabot 1980, p. 153; DICOCER, p. 149). En el Grand Congloué 1 s'estudia agrupada amb la forma Lamb. 25, tot plegat 64 exemplars i fragments, però a partir del dibuix poden diferenciar-se'n alguns exemplars. La distinció entre la variant carenada (34b) i no carenada (34a) no sempre és fàcil, sobretot quan es tracta de fragments de vora. Py (1978a, p. 225) assenyala que a Les Castels (Nages) no es verifica la diferenciació cronològica proposada per Lamboglia, per a qui la variant de carena angular era posterior a la de carena suau. Per a Bats (1988, p. 128) es va fabricar amb una sola talla de 7/8 cm. Py dóna una forquilla lleugerament més àmplia: 7 a 9 cm.

És present als n° 41 i 63.

Jaciment	Datació	Referència
Grand Congloué 1	ca. 190	Benoit 1961, p. 92, Pl. XIb, n° 3-6
Port de Maó	180/160	De Nicolàs 1979, p. 9, fig. II, e-f
<i>Edeta</i>	190/180	Bonet 1993, p. 411, n° 095
<i>Emporiae</i> Tram meridional de la muralla de la <i>Neapolis</i> Estrats fundacionals del <i>praesidium</i> republicà	Primera meitat del segle II	Sanmartí i Nolla 1986, p. 97, fig. 21 Aquilué <i>et alii</i> 1984, p. 430, fig. 157, 7
El Amarejo	Principi del segle II	Broncano i Blánquez 1985, pp. 263-265
La Teste-Nègre	210-190	Gantes 1978, p. 99, fig. 2, n° 9
Les Castels (Nages) Fase II antiga Fase II recent Abocador J1, nivell 9c Nivell 3	Poc després del 200 175-100 225-200 150-125	Py 1978a, p. 223, fig. 102, n° 148 Py 1978a, p. 225, fig. 106, n° 160-161 Py 1978b, pp. 67-68
<i>Lattara</i> , fase 3D2b Fase 3D1	200-175 150-125	Py <i>et alii</i> 1990, pp. 153, 174, figs. 6-10, n° 2; 6-20, n° 2
La Cloche, fase I Fase II	220/180-125/100 90/80-55/45	Arcelin i Chabot 1980, pp. 132-133, 153
<i>Cosa</i> , depòsit D	150/130-70/60	Taylor 1957, p. 126, pl. XXXV, D10b
<i>Carthago</i>	Ante 146	Lancel <i>et alii</i> 1982, pp. 56, 72 i 119-121

Lamboglia 36: aquest plat té una datació àmplia (Lamboglia 1952a, p. 183; *Id.* 1960, 300; Morel 1981, pp. 102-106). Py (DICOCER, p. 149) la data entre 225 i 25. Quant al perfil de la vora, aquesta és més corbada i pendent en el segle II, mentre que en el segle I se suavitza i és quasi horitzontal (Arcelin i Chabot 1980, pp. 132 i 144-146; Bats 1988, pp. 109-110). Pel que fa als diàmetres, les referències són molt variades. En el Grand Congloué 1, on apareixen 586 exemplars, s'escalonen en 4 sèries de 18,5 a 34,5 cm i els més grans van decorats amb 4 palmetes impreses. A la Cloche s'agrupen en 3 sèries de 16-17, 20-22 i 25

cm. Py assenyala 3 mòduls de 18/20, 25/27 i 32/34 cm. Pel que fa a la proporció h/dm, en aquest jaciment se situa entre 0,16 i 0,25, sense presentar canvis. A Saint-Blaise hi ha dues talles al voltant de 18 i 25 cm. A *Olbia* en les produccions antiga, mitjana i tardana apareixen dos formats majoritaris al voltant del 18-20 i 25-27 cm. Al segle II es fabriquen excepcionalment exemplars amb talles de 30-34 cm.

Està representada en la major part dels assentaments. La major part de les peces són fragments corresponents a la vora que no permeten una major precisió sobre llur adscripció tipològica. És la segona de les formes més freqüents. Només hi ha 2 exemplars prou sencers procedents dels n° 23 i 29. És present, a més, en els n° 1, 7, 15, 16, 18, 20, 34, 32, 41, 45, 57, 63, 67, 69 i 73.

Jaciment	Datació	Referència
Grand Congloué 1	ca. 190	Benoit 1961, p. 86, Pl. IXa, n° 1-3 i XIV, n° 2
Port de Maó	180/160	De Nicolàs 1979, p. 10, fig. IV, a-b
La Chrétienne C	Segon quart del segle II	Joncheray 1975, p. 85, fig. 36, a-b
Na Guardis	150/130	Guerrero 1984, pp. 34-35, fig. 9, n° 1-3
Capo Graziano (Filicudi A)	140/130	Cavalier 1985, p. 121, fig. 147
Punta Scaletta (Gianutri)	140/130	Lamboglia 1964, p. 247
Grand Ribaud A	Final del segle II	Carrazé 1975, p. 25, figs. 5
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément 1978, p. 28, fig. 15, n° 3
Valentia	138-75	Mata, Ribera i Lerma 1980, p. 160, n° 102, fig. 15; Marín 1990, p. 51, lám. VI, n° 1-2; Ribera 1993, 742
Edeta	190/180	Mezquíriz 1954, pp. 172-173; Bonet 1993, p. 411, fig. 39, n° 114, 137, 503 i 540
Tarraco, baluard de Santa Bàrbara, 1ª fase de la muralla Col·legi d'Arquitectes	Primer quart del segle II 150-125	Hauschild 1983, p. 171, fig. 18, n° 4 Aquilué 1993, p. 72, fig. 52, n° 5

L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle II/ fins als primers anys de l'I	Sanmartí, Satacana i Serra 1984, pp. 28 i 40; làm. 36, n° 285
<i>Emporiae</i> Tram meridional de la muralla de la <i>Neapolis</i> <i>Praesidium</i> republicà Estrats 1111-1112 de la basílica Muralla Robert, estrat VII estrat IV Nivell V del jardí del peristil de la casa romana núm. 1 Tram oriental de la muralla, sectors Rubert i Roura	Primera meitat del segle II <i>ca.</i> 150 175-125 80/70-50/40 Cap a la meitat o el tercer quart del segle II Cap al 100	Sanmartí i Nolla 1986, p. 88, fig. 10 Aquilué <i>et alii</i> 1984, pp. 157 i 430, fig. 145, 9 Sanmartí 1978, I, pp. 293-296 i 299 Sanmartí i Santos 1986-89, p. 294, fig. 2, n° 3 Sanmartí i Santos 1986-89, pp. 304- 305, figs. 8, n° 3 i 7, i 11, n°4
<i>Pollentia</i> Nivell V del carrer Porticat	Entre 123 i 70/60	Arribas, Tarradell i Woods 1973, p. 124, fig. 37
Les Castels (Nages) Fase II antiga Fase II recent Abocador J1, nivell 9a nivell 2	250-175 175-100 200-175 150-125	Py 1978a, p. 221, fig. 102, n° 140 Py 1978a, pp. 225-227, fig. 106, n° 162 i 168 Py 1978b, pp. 67-68
Le Marduel, fase IIB1 Fase IB	175-125 75-25	Py i Lebeaupin 1986, pp. 28, 31 i 38, fig. 25, n° 6; i p. 49, fig. 46, n° 8
<i>Lattara</i> , fase 1B1 Fase 3D2b Fase 3D2a Fase 3D1 Fase 3C2 Fase 3C1	200-175 200-175 175-150 150-125 125-75 75-25	Py <i>et alii</i> 1990, pp. 97, 153, 156, 174, 176, figs. 2-23, n° 5; 6-20, n° 4; 6-24, n° 5

Vié-Ciutat	60-30/20	Dedet 1974, p. 263, fig. 2, n° 15-19
La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin i Chabot 1980, pp. 144-146
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule 1980, p. 104, fig. 49, n° 2
Saint-Rémy-de-Provence	Des de principi del segle I fins al 30/20	Arcelin 1975, 76-78
<i>Albintimilium</i> , estrat VIB	180/170-100/90	Lamboglia 1950, p. 79, fig. 34, 1;
<i>Cosa</i> , depòsit B	180/160-140	Taylor 1957, pp. 95, 110, 121 i 146,
Depòsit C	190/180-140	pl. XXVI, B6, XXX, C16, XXXIII,
Depòsit D	150/130-70/60	D3a
<i>Carthago</i>	<i>Ante</i> 146	Lancel <i>et alii</i> 1982, p. 176

Lamboglia 45: definida per Lamboglia (1952a, pp. 192-193) a partir d'exemplars de ceràmica àtica de vernís negre i de produccions del segle III, la fabricació d'aquest *guttus* en campaniana A fou reconeguda després de la seua troballa en el derelict del Grand Congloué 1, on, de 50 exemplars, només un és agallonat i va decorat amb motius pintats en blanc. Lamboglia (1960, p. 295) la va considerar pròpia de la «ceràmica protocampana» del segle III. La seua producció es data entre el darrer quart del segle III i el primer del segle II (Lamboglia 1961, p. 145, fig. 3, n° 2; DICOCER, p. 149). Aquesta forma, freqüent a la península Ibèrica i el nord d'Àfrica, desapareix en la primera meitat del segle II (Morel 1962-65, p. 114; 1978, p. 157; 1981a, p. 425; 1986, pp. 488-489). A la Gàl·lia es força escassa (*cf.* Bats 1988, p. 131).

Hi ha un sol exemplar al n° 78.

Jaciment	Datació	Referència
Grand Congloué 1	ca. 190	Benoit 1961, pp. 82-84, Pl. VI
El puntal dels Llops	Segle III	Bonet i Mata 1981, pp. 120-121, fig. 20, n° 82, làm. XII
<i>Edeta</i>	190/180	Mezquíriz 1954, p. 170 Bonet 1993, p. 411, fig. 39, n° 88, 89 i 111
Los Villares, nivell IV	Darrer del segle III	Mata 1991, p. 39

<i>Emporiae</i>	Darrer terç del segle III	Sanmartí 1978, II, p. 477, làm. 76, n° 1399-1400
Cabrera de Mar	Segle III	Barberá 1968, pp. 108-110, fig. 6, n° 7146

Lamboglia 49B: definida per Lamboglia (1952a, p. 195) a partir d'un exemplar d'*Emporiae*, aquesta copa amb o sense llengüeta és una forma antiga (Lamboglia 1961c, p. 146) que apareix entre les primeres produïdes en campaniana A (Morel 1981a, p. 257). Lamboglia (1960, p. 295) la va considerar pròpia de la «ceràmica protocampana» del segle III. Py (DICOCER, p. 149) la data entre 225 i 150. En ocasions va decorada amb filets pintats a l'interior de la vora. Els paral·lels més estrets són de Lípari (F 3311a1), de *Carthago* (F 3311b1), de la Teste-Nègre (F 3311b2) i de la Escuera (F 3311c1), que es daten cap al 200 o poc després, i de *Neapolis* (F 3311e1) de la primera meitat del segle II. Pel que fa a les dimensions, els exemplars de Les Castels (Nages) tenen una sola talla de 14/15 cm de diàmetre; els de Saint Blaise, *Olbia*, la Teste-Nègre i la Cloche tenen una sola talla de 10/11 cm (Bats 1988, pp. 130-131).

És present tan sols en els n° 32 i 33.

Jaciment	Datació	Referència
Los Villares Nivell IV	Darrerria del segle III	Pla i Ribera 1980, làm. XXVII, n° 1 Mata 1991, p. 39, fig. 13, n° 14
Les Castels (Nages) Fase II antiga Fase II recent Abocador J1, nivells 8-6	Poc després del 200 175-100 175-150	Py 1978a, p. 223, fig. 102, n° 142 Py 1978a, p. 227, fig. 106, n° 166 Py 1978b, pp. 67-68
La Teste-Nègre	210-190	Gantes 1978, p. 99, fig. 3, n° 2
Lattara, fase 3D2b Fase 3D2a	200-175 175-150	Py <i>et alii</i> 1990, pp. 153, 166, fig. 6-16, n° 15
La Cloche, fase I	220/180-125/100	Arcelin i Chabot 1980, p. 131, fig. 4, n° 9-11
Roma	Darrerria del segle III/ principi del II	Morel 1965, pp. 96-97, n° 191, pl. 15, n° 5

Lamboglia 55: aquest plat es data sobretot en el segle II (Lamboglia 1952a, pp. 196-197; DICOCER, p. 150). Resulta difícil determinar l'inici i la fi de la seua producció: apareix ja en la primera meitat del segle II i resulta estrany a principi de l'I. A *Carthago* és la forma majoritària. Quan presenta decoració, aquesta sol estar formada per fulles o més rarament palmetes en disposició radial en ocasions envoltades per una o més franges de rodet (Solier 1980, fig. 1, n° 1). Pel que fa a la seua talla, a Saint-Blaise els diàmetres presents són 24 i 25 cm (Cayot 1984, p. 68), a *Luna* de 20 i 27 cm, a Punta Scaletta 27 cm, a l'Illa Pedrosa 14 cm, a *Olbia* hi ha un escalonament des de 17 fins a 29 cm, amb un agrupament important en els 25-26 cm (Bats 1988, p. 114).

És present només en els n° 23 i 69.

Jaciment	Datació	Referència
Chrétienne C	Segon quart del segle II	Joncheray 1975, p. 85, fig. 36, d
Na Guardis	150/130	Guerrero 1984, p. 35, fig. 9, n° 4-5
Punta Scaletta (Giannutri)	140/130	Lamboglia 1964, p. 248
Valentia	138-75	Mata, Ribera i Lerma 1980, p. 169, n° 31, fig. 19; Marín 1990, pp. 52-53, làm. 6, 3-5
Tarraco Col·legi d'Arquitectes	150-125	Aquilué 1993, p. 72, fig. 52, n° 4 i 9
<i>Emporiae</i> , estrats fundacionals del tram meridional de la muralla de la <i>Neapolis</i>	Primera meitat del segle II	Sanmartí i Nolla 1986, p. 86, fig. 5
Estrats 1111-1112 de la basílica	Cap al 150	Aquilué <i>et alii</i> 1984, p. 157
Muralla Robert, estrat VII	175-125	Sanmartí 1978, I, pp. 293-296
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero 1984, p. 108, n° 9-11, fig. 47
La Cloche, fase I	220/180-125/100	Arcelin i Chabot 1980, pp. 131 i 133, fig. 7, n° 56
Les Castels (Nages) Abocador J1, nivell 4	ca. 150	Py 1978, p. 65, fig. 4, n° 83

<i>Lattara</i> , fase 3C2	125-75	Py <i>et alii</i> 1990, p. 174, fig. 6-24, n° 7
<i>Olbia</i>	Fins al darrer quart del segle II	Bats 1988, p. 114
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule 1980, p. 104
<i>Cosa</i> , depòsit B Depòsit C Depòsit D	180/160-140 190/180-140 150/130-70/60	Taylor 1957, pp. 100, 107, 122, 146-147, pl. XXVIII, B34, XXX, C3, XXXIII, D5aII
<i>Carthago</i>	<i>Ante</i> 146	Lancel <i>et alii</i> 1982, pp. 52, 56 i 88-90; figs. 106-107, 119-121, 127, 136, 154-155, etc
<i>Hippo Regius</i> , segon grup	Segle II	Morel 1962-65, p. 114

Morel 68b-c: aquesta copa, classificada inicialment a partir d'un exemplar d'*Emporiae* sense anses (Almagro Basch 1953, p. 395), fou definida per Morel (1965b, pp. 87-88, fig. 1, n° 5) a partir d'exemplars amb anses de *Pompeia*. És una creació de la producció antiga i es data entre el 200 i 125 (Almagro 1960, p. 146; Morel 1965b, pp. 87-88; 1978, p. 160; 1981a, p. 249; Py 1978a, p. 223, n° 95; 1978b, p. 67, n° 41; Sanmartí 1978, I, p. 64; DICOCER, p. 150). Normalment va decorada amb filets pintats a la part interior de la vora i del fons. És la forma de més complicada elaboració -amb diversos detalls ornamentals com el peu i les anses- que perdura més temps sense canvis (Morel 1981b, p. 89). Pel que fa a les dimensions, en el Grand Congloué 1 -on aparegueren 450 exemplars- hi ha dues sèries: una amb diàmetres de 7,5-8 cm i 9,1-10 cm d'altura, i l'altra amb diàmetres de 8,5-8,7 cm i 10-10,5 cm d'altura. A Saint Blaise i a *Olbia* només hi ha una talla de 9/10 cm de diàmetre (Bats 1988, p. 130).

És present en els n° 1, 20, 23, 29, 34, 40, 41, 67, 69 i 73.

Jaciment	Datació	Referència
Grand Congloué 1	ca. 190	Benoit 1952, p. 252, fig. 17; 1961, pp. 79-80, P. Va, 1
Na Guardis	150/130	Guerrero 1984, p. 35, fig. 9, n° 6

<i>Valentia</i> , capa 5 del sondeig A del carrer Trinitaris	Des del final del segle II fins al 75	Mata, Ribera i Lerma 1980, p. 164, nº 134, fig. 16
<i>Edeta</i>	190/180	Mezquíriz 1954, p. 171; Morel 1981a, pp. 249-250; Bonet 1993, pp. 410-411, fig. 39
<i>Tarraco</i> Col.legi d'Arquitectes	150-125	Aquilué 1993, p. 72, fig. 52, nº 3
Molí d'Espígol	Darrerier del segle III	Sanmartí 1978, p. 64
<i>Emporiae</i> , estrats fundacio-nals del <i>praesidium</i> republicà Estrats 1111-1112 de la basílica Muralla Robert, estrat VII	Primera meitat del segle II <i>ca.</i> 150 175-125	Aquilué <i>et alii</i> 1984, p. 157; 430, fig. 151, nº 3 Sanmartí 1978, I, p. 293; II, pp. 425-426
Les Castels (Nages) Fase II antiga Fase II recent Abocador J1 Nivells 9a i 2	Poc després del 200 175-100 200-125	Py 1978a, p. 223, fig. 102, nº 146 Py 1978a, p. 227, fig. 106, nº 159 i 169 Py 1978b, p. 65
La Teste-Nègre	210-190	Gantes 1978, p. 99, fig. 3, nº 1, 5-6
<i>Lattara</i> , fase 3D2b	200-175	Py <i>et alii</i> 1990, p. 153
Le Marduel, fase IIB1 Fase IIB2 Fase IA	175-125 125-100 100-75	Py i Lebeaupin 1986, pp. 28, 31 i 38
La Cloche, fase I	220/180-100	Arcelin i Chabot 1980, pp. 131-132
<i>Aleria</i> , tomba 25	<i>ca.</i> 200	Jehasse 1973, pp. 167-169
<i>Carthago</i>	<i>Ante</i> 146	Lancel <i>et alii</i> 1982, p. 176, fig. 218, nº 197

5.1.1.1.2. Decoració

En el camp de la decoració és on resulta més notable el fenomen de l'estandardització d'aquesta producció (Morel 1981b, pp. 90-91). Entre els motius

presentes en el material estudiat no figura la gran estampilla central que apareix en la producció antiga sobre els bols àpods de la forma Lamb. 33. Les tècniques decoratives presents són les característiques d'aquesta producció: hi apareixen motius pintats, impresos i incisos.

5.1.1.1.2.1. Decoració pintada i incisa

Apareix sobre les formes Lamb. 31 i 33 i Morel 68. L'esquema decoratiu format per la combinació de motius pintats i incisos que apareix a la part interior de la vora de la forma Lamb. 31 és característic de la producció antiga i es data entre la darrera del segle III i principi del II. Aquesta combinació només ha aparegut en un exemplar de l'alter de Vinarragell. L'esquema més habitual està format per 2 filets pintats de blanc amb una garlanda més fosca a la part interior de la vora, que es repeteix en el fons interior. Morel (1978, p. 166; 1983, p. 50) el data en la primera meitat del segle II. Això no obstant, la seua presència en la forma Lamb. 31 -que s'estén també al fons interior- en contextos posteriors prova la seua perduració en la producció tardana al llarg de la primera meitat del segle I (Arcelin 1978, p. 110). A continuació oferim una relació de jaciments en els quals els motius pintats es daten en una època avançada, des del darrer quart del segle II.

Jaciment	Datació	Referència
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle II i fins als primers anys de II	Sanmartí, Satancana i Serra 1984, pp. 28 i 40-41; lám. 36, n° 283; 39, n° 323
Burriac, nivell II del depòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i Garcia 1988, p. 55, n° 354
<i>Emporiae</i> Muralla Robert, estrat IV	80/70-50/40	Sanmartí 1978, I, p. 299
Sitja del Camp Laia	110/100-80/70	Sanmartí 1978, II, pp. 447-448
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero 1984, p. 108, n° 5, fig. 47
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 229
Les Castells (Nages) Nivell III antic	100-70	Py 1976, p. 584, fig. 12, n° 2; 1978a, p. 231, fig. 109, n° 180
Nivell III mitjà	70-30	Py 1978a, p. 233, fig. 110, n° 193
<i>Lattara</i> , fase 3C2	125-75	Py et alii 1990, fig. 6-24, n° 3

La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin, Chabot 1980, p. 133, fig. 10
Le Marduel, fase IIB2	125-100	Py i Lebeaupin 1986, p. 31, fig. 28, nº 8-10
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet 1974, 258-259, 262, fig. 1, nº 8-10
<i>Hippo Regius</i>	Segle I	Morel 1962-65, pp. 111 i 115, figs. 4-5

5.1.1.1.2.2. Decoració impresa

Els motius impresos són característics de la primera meitat del segle II i comencen a fer-se més estranys i grollers en la segona meitat d'aquest segle. La decoració impresa és molt rara en el nivell VIA d'*Albintimilium* (90/80-40/30) (cf. Lamboglia 1950, fig. 26, nº 5), per la qual cosa Lamboglia (1952a, p. 204; 1960, p. 303) situa la desaparició d'aquesta tècnica decorativa al voltant del 100-80. Aquests motius només han estat objecte d'estudis aproximatius (cf. Lamboglia 1952, pp. 201-204; Morel 1978, pp. 158-160; Morel 1983, pp. 48-49), però no d'un treball de sistematització. De manera general, poden dividir-se en dos grans grups: roseta central i quatre estampilles radials; aquestes poden ser palmetes o fulles. La roseta central apareix sobre vasos de talla petita (formes Lamb. 25, 27ab, 27c, 28ab, 34), mentre que les estampilles radials decoren els fons de vasos de gran diàmetre (formes Lamb. 27B, 28ab, 36, 42Bc i 55).

En general, la qualitat dels motius impresos és variable i els de millor factura es daten en la primera meitat del segle II (cf. Arcelin i Chabot 1980, p. 134), encara que l'aspecte groller no sempre és indicatiu de cronologia tardana. El derelict de Grand Congloué 1 és el millor exemple sobre la qualitat i diversitat d'aquests motius en els moments inicials de l'exportació massiva al principi del segle II. A partir de l'exemple de *Carthago*, Morel (1978, p. 158; 1983, pp. 43-49) ha elaborat un esquema cronològic sobre aquests motius: les grans palmetes complexes i les palmetes elaborades, freqüents durant els dos o tres primers decennis del segle II, són poc freqüents en aquesta ciutat, per la qual cosa cal concloure que la major part de les importacions de campaniana A es va efectuar en el segon quart del segle, amb palmetes simplificades i un nombre creixent de fulles, el dibuix de les quals degué esquematitzar-se en poc temps, ja que la seua evolució havia començat abans del 149/146. En el tercer quart del segle, l'evolució acabaria amb les palmetes rudimentàries del tipus del derelict de Punta Scaletta (140/130) i

de fulles molt esquemàtiques, mentre que les rosetes es multiplicarien en relació amb les palmetes i fulles. Tanmateix, el predomini de les rosetes sobre les estampilles radials (palmetes o fulles) no sembla tenir un estricte valor cronològic, com ha posat de relleu Bats (1988, pp. 133-134), ja que la presència d'un o altre motiu està relacionat estretament amb la forma del vas i el seu tamany.

El motiu imprés més freqüent és la roseta, que constitueix el tipus 7 de la taula de decoracions de Lamboglia (1952a, p. 201). Està formada per un nombre variable de pètals (de 6 a 9); poden agrupar-se en dues grans famílies, segons estiguen formades per pètals simples de forma ovalada o arrodonida al voltant del cor central, o per pètals separats per punts o estambres. També apareix un tipus amb els pètals en forma de creu. En general, els exemplars més antics presenten els trets ben definits i un bon acabat, mentre que a partir de mitjan segle II la seua factura va estereotipant-se fins a arribar a representar-se amb uns simples punts al voltant d'un altre central. El nombre de pètals entre els exemplars estudiats és de 6, freqüent en aquest motiu decoratiu en la campaniana A.

Les estampilles en forma de palmeta van agrupades en nombre de quatre i en disposició radial. Aquest motiu correspon al tipus 5 de la taula de decoracions de Lamboglia (1952a, p. 201). Estan formades per una tija central que va flanquejada d'altres tiges paral·leles o oblíquies, amb diferents tipus de bases (en forma d'arc, de línia horitzontal, amb volutes, etc). Són relativament freqüents, però normalment apareixen incompletes o molt desgastades, per la qual cosa no sempre és fàcil precisar llur forma concreta. De manera aproximativa, les més elaborades i de millor qualitat es daten en la primera meitat del segle II, mentre que les més simplificades i grolleres poden datar-se en la segona meitat d'aquest segle.

Les estampilles en forma de fulla constitueixen el grup 6 de la taula de decoracions de Lamboglia (1952a, p. 201). Aquest motiu, present només a la torre de la Sal, es data al llarg del segle II. El model més freqüent està constituït per una cartux en l'interior del qual apareix la fulla d'edra o de vinya amb tres lòbuls i nervatures. Oferim a continuació una relació de jaciments en què aquests motius apareixen datats.

Jaciment	Datació	Referència
L'Illa Pedrosa (l'Estartit)	140/130	Barberà 1975, p. 82, fig. 2
Punta Scaletta (Giannutri)	140/130	Lamboglia 1964, p. 244

<i>Emporiae</i>	Cap al final de la primera meitat del s. II Segona meitat del segle II	Aquilué <i>et alii</i> 1984, p. 461, n° 3 Sanmartí 1978, I, p. 50, n° 9, làm. 1, n° 105; pp. 137-138, n° 321 i 323; II, p. 465, n° 1.378
<i>Numantia</i> , campament del Castillejo	152-133	Koenen 1929, p. 299, taf. 78, n° 5
<i>Cosa</i> , depòsit D	150/130-70/60	Taylor 1957, p. 131, pl. XL, D26aII
<i>Carthago</i>	<i>Ante</i> 146	Lancel <i>et alii</i> 1982, 197, fig. 244, n° 20 Morel 1983a, 49, fig. 6, a-f
<i>Hippo Regius</i>	Segona meitat del s. II	Morel 1962-65, p. 113, fig. 9
<i>Delos</i>	Primera meitat/tercer quart del segle II	Morel 1986, pp. 467-468, figs. 8, n° 38; 9, n° 45; 10, n° 51

Les franges impreses de rodet acompanyen des del principi aquests motius, als quals solen envoltar amb un cercle. En la producció tardana, quan rosetes i palmetes es troben només excepcionalment, les estries esdevenen molt curtes i apareixen soles o acompanyen els cercles incisos concèntrics.

5.1.1.1.2.3. Cercles concèntrics acanalats

Els cercles concèntrics acanalats fan la seua aparició -probablement com una imitació de la campaniana B- a partir de 150/140, ja que són estranys a *Carthago* abans del 146 (Arcelin 1978, p. 108; Morel 1978, p. 158; 1980, p. 102; 1983, pp. 49-50; 1990, 67). A *Olbia* apareixen majoritàriament en la producció mitjana sobre les formes Lamb. 5, 5/7, 6, 8Bc, 27B i 36 (Bats 1988, p. 134). El quadre de referències cronològiques assenyalen una datació des de mitjan segle II fins al segon quart del segle I.

Jaciment	Datació	Referència
Punta Scaletta (Giannutri)	140/130	Lamboglia 1964, p. 243
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément 1978, pp. 28-29
Riou 3	110/80	Long i Ximénès 1988, p. 175, fig. 13
Albenga	90/80	Lamboglia 1952b, p. 167, fig. 25
<i>Valentia</i>	138-75	Marín 1990, p. 59, làm. VI, n° 6-8

L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle II i fins als primers anys de II	Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 28 i 38-39; lám. 31, n° 219; 33, n° 247; 35, n° 269
<i>Emporiae</i> , Muralla Robert, estrat V Muralla Robert, estrat IV Sitja del camp Laia	100-80/70 80/70-50/40 110/100-80/70	Sanmartí 1978, I, pp. 297 i 299 Sanmartí 1978, II, p. 447
Burriac, depòsit del sector occidental, nivell II Nivell I	90-70 70-40	Miró, Pujol i Garcia 1988, p. 18 i 55, n° 9, 12, 304, 324
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 229, lám. I, n° 17; II, n° 2, 7
<i>Lattara</i> , fase 3C2 Fase 3C1	125-75 75-25	Py <i>et alii</i> 1990, pp. 174 i 176
La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin i Chabot 1980, pp. 141-142 i 144, fig. 12
Vié-Ciutat	60-30/20	Dedet 1974, pp. 259 i 264, fig. 2, n° 21, 23 i 26-28
Le Marduel, fase IIB1 Fase IIB2 Fase IB	175-125 125-100 75-25	Py i Lebeaupin 1986, p. 28, fig. 25, n° 3; i pp. 31 i 49, fig. 28, n° 11
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule 1980, p. 104
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, p. 109
<i>Hippo Regius</i>	Segle I	Morel 1962-65, pp. 110-111 i 115, fig. 2

5.1.1.2. Campaniana B

Aquesta denominació -referida genèricament a les produccions de pasta clara- inclou diversos productes d'origen, cronologia i qualitats diverses (DICOCER, p. 151), els quals no han estat encara sistematitzats de manera satisfactòria. Lamboglia (1950, p. 65; 1952a, pp. 140 i 143-155) va definir la campaniana B a partir d'exemplars d'*Albintimilium* que pertanyen a la producció tardana de *Cales*, on va assenyalar-ne l'abundància (Lamboglia 1960, p. 294;

1961c, p. 150: «la cui origine non è lontana dala Campania trovandosi in abbondanza le sue forme e i suoi prodotti a pasta chiara proprio a *Cales*»). Amb posterioritat, Morel ha encunyat diverses denominacions -en un primer intent de sistematització- que corresponen a un estat de la investigació respecte del qual s'han produït certs avanços en l'actualitat. L'esquema desenvolupat per aquest autor (Morel 1963, pp. 16-17; 1965a, pp. 15-16; 1968, pp. 60-61; 1978, p. 162; 1980, p. 103; 1981a, pp. 46-47; 1981b, pp. 82 i 95-96; 1986b, pp. 469-470; 1992, p. 225) inclou tres categories amb llurs denominacions particulars, les quals resten incloses en un grup general anomenat «Cercle de la campaniana B» que designa totes les produccions de pasta clara.

En primer lloc hi ha la «veritable» B, denominació que cal restringir a la d'origen etrusc (Arcelin 1981b, p. 5), del tipus II de *Cosa* (Taylor 1957, pp. 152-163), la pasta de la qual Picon (1978) ha diferenciat clarament de la resta mitjançant anàlisis; aquesta producció està absent entre les ceràmiques trobades, almenys de manera clara, en una situació semblant a la que es dona al Marroc (Morel (1992, p. 225), la Provença i el Llenguadoc (cf. Bats 1988, p. 137), per la qual cosa no tornarem a parlar-ne. En segon lloc, el terme «pseudo-B», utilitzat inicialment per a referir-se als productes diferents de la B etrusca, inclou aquests i els diferents de la «B-oïde» tardana de *Cales*, amb unes característiques tècniques pròpies; s'hi poden incloure les produccions identificades a *Carthago*, denominades «Byrsa 401» i «Byrsa 661», a les quals aquest autor atribueix un origen púnic. En tercer lloc, la denominació «B-oïde» pot aplicar-se a diferents produccions semblants a la campaniana B, tant per la seua tècnica com per llurs formes i motius decoratius, que provenen en gran part d'obradors situats a la Campània septentrional i al Laci meridional, particularment a *Cales*, on es desenvolupen a partir de tradicions ceràmiques pròpies.

De manera general, hi ha certes característiques que diferencien aquest grup de la campaniana A (Morel 1981b, p. 82; Arcelin i Chabot 1980, pp. 172-173):

- la pasta és calcària i tècnicament més perfeccionada.
- les formes adopten uns perfils complexos, de marcat caràcter torèutic.
- els perfils dels peus són igualment complexos.
- les formes profundes són freqüents.
- hi ha formes «d'avantguarda» que tenen una gran influència sobre diferents produccions.

- el tornejat és més acurat, amb uns canvis de corbatura regulars que deixen múltiples petites facetes.
- en el curs del segle I apareixen les estampilles nominals.
- la producció està dividida en diferents regions (Etrúria i Campània septentrional), amb una probable transferència d'artesans, models i tecnologia.

La diferenciació entre dues categories de campaniana B no etrusca, que *grosso modo* corresponen a les dues darreres descrites, ha estat assenyalada al Marroc (Morel 1968, p. 61), Les Castels de Nages (Py 1976, p. 556), *Olbia* (Bats 1988, p. 137), *Valentia* (Marín 1990; Escrivá *et alii* 1992) i *Corduba* (Ventura 1992, p. 139). D'altra banda, diverses anàlisis de laboratori de ceràmiques del «grup B» d'*Olbia* (Bats 1988, pp. 258-259), de Les Castels de Nages i d'Espeyran (Arcelin i Chabot 1980, p. 187), del derelict de La Madrague de Giens (Tchernia 1990, p. 299) i de Delos (Morel 1986, p. 475), han confirmat que ambdós grups ceràmics pertanyen a una mateixa producció originària de la regió de *Cales*.

La revisió dels materials estudiats per Johannowsky a Santa Maria di Capua Vetere, prop de *Cales*, per Arcelin (1981a) va permetre confirmar l'estreta relació entre les característiques d'aquesta producció i les ceràmiques estudiades per aquest autor a Provença i a la baixa vall del Ròdan; igualment, la revisió dels materials dels depòsits D i E de *Cosa*, va permetre identificar entre les ceràmiques del tipus IV de Taylor un grup que presenta estrets paral·lels amb les esmentades produccions de *Cales*. D'altra banda, Arcelin i Chabot (1980, p. 187) van assenyalar, en l'estudi dels materials de La Cloche, la semblança existent entre la pasta i l'engalba dels fragments de *Cales* decorats del segle III i la resta de la campaniana B present en el jaciment.

Posteriorment, la publicació per Pedroni (1986, 1990) d'un importat lot de materials de superfície procedents dels voltants de *Cales*, amb nombroses peces d'aquestes característiques, permet confirmar el protagonisme dels obradors d'aquesta ciutat en la producció de ceràmiques del grup B. El mateix Morel (1989, p. 558) ha donat a conèixer els resultats de les seues excavacions a Pezzasecca, prop de *Cales*, en un obrador que va produir aquest tipus de ceràmica al llarg del segle I. Aquesta producció ha estat identificada en ocasions amb productes locals. Morel (1962-65, p. 120) la va definir a *Hippo Regius* com el tipus E de procedència local. Posteriorment, Sanmartí (1978, I, pp. 301-304) la va definir a *Emporiae* com els tipus F, G i H de procedència local, segons feu veure Arcelin (1981a, p. 9, nota 13).

D'altra banda, hem vist com Morel (1983, 1986) va individualitzar a Byrsa (*Carthago*), en contextos anteriors a la destrucció de la ciutat l'any 146, dues produccions de ceràmica de vernís negre a les quals ha atribuït un origen púnic (DICOCER, p. 539). Posteriorment, Pedroni (1990, 160, pp. 165-166 i 189-190) ha estudiat un importat lot de materials de superfície procedents dels voltants de *Cales*, entre els quals ha pogut identificar alguns amb les característiques pròpies de la producció «Byrsa 661», per la qual cosa hi proposa un origen en aquesta ciutat. D'altra banda, la presència d'aquests grups ceràmics a *Valentia* (Escrivá *et alii* 1992), amb una datació posterior a la seua fundació el 138, permet plantejar amb seguretat que aquests no foren fabricats a *Carthago*. També s'ha assenyalat recentment la probable procedència calena de la sèrie de vasos crateriformes F 4753, amb una cronologia centrada en el segle II i principi de l'I (Pérez Ballester 1992). Aquest fet sembla confirmar la importància d'aquesta ciutat com a centre productor de les ceràmiques del grup B que no pertanyen a la producció etrusca.

Amb aquestes dades, sembla que hom pot descriure un procés evolutiu de les produccions ceràmiques de la zona de *Cales* que comença en el segle III amb una fase antiga caracteritzada pels vasos de relleus aplicats (*cf.* Morel 1981, pp. 46 i 544-545; Pedroni 1990, pp. 187-189), el final de la qual se situa en la crisi produïda per la II guerra púnica. L'inici de la fase que podem denominar mitjana pot situar-se després de la refundació de *Cales* el 184, amb un repertori tipològic deutor en bona part de la campaniana A i de la B etrusca (Pedroni 1990, pp. 189-191). L'exportació sembla començar en el segon quart del segle II i és paral·lela -encara que més minoritària- a la de la campaniana A. Els canvis que caracteritzen la producció tardana degueren començar a produir-se ja cap a la darrer part del segle II o en el trànsit a l'I, si ens atenem a la datació proposada per al derelict de Spargi. Amb posterioritat, els efectes de la guerra social degueren provocar la interrupció o almenys una important disminució en l'activitat artesanal de la zona. Aquesta producció es caracteritza per la reducció del repertori tipològic, la simplificació dels motius decoratius i la pèrdua notable de qualitat en l'acabat i en el vernís. Probablement, la crisi de producció de la campaniana A després de l'arrasament d'Ischia per C. *Sulla* l'any 82 contribuï de manera decisiva a l'increment d'aquesta producció, amb la qual es van abastir la pràctica totalitat dels mercats mediterranis, des del Marroc fins a Delos.

Ens trobem, per a l'època que ens interessa, amb dues fases de la que podem denominar -deixant el terme campaniana B *stricto sensu* per a la producció

etrusca- producció calena, entesa *lato sensu* com de Campània septentrional (cf. Arcelin 1991, p. 214): la producció mitjana («pseudo-B») i la producció tardana («B-oïde»). Ambdues produccions deuen procedir d'un grup d'obradors existents a l'àrea de *Cales* en èpoques -i amb nivells de qualitat- diferents. La seua evolució sembla paral·lela a la de la campaniana A, tant cronològicament com pel que fa a l'empobriment del repertori tipològic i la pèrdua de qualitat, i suposa l'esgotament de la producció ceràmica basada en la tècnica del vernís negre. El canvi sembla produir-se en la regió d'*Arretium*, on es dona el pas del vernís negre al roig, fins i tot en algun cas de mà d'un mateix terrisser (cf. Lequement i Liou 1976).

Passem ara a caracteritzar aquestes dues produccions a partir dels materials estudiats, atés que la diferenciació entre amdos grups -i entre ells i altres possibles produccions de diferent origen i característiques semblants- no sempre és fàcil, ja que a més de tractar-se sobretot de petits fragments, hi intervé l'estat de conservació de la peça.

Producció mitjana de *Cales*: és una ceràmica característica del segle II, que apareix de forma minoritària des del segon quart d'aquest segle acompanyant la producció mitjana de campaniana A. Probablement cal incloure-hi les produccions caracteritzades a *Carthago* abans del 146 («Byrsa 401 i 661») i possiblement el grup 2 de *Valentia*, que poden considerar-se variants locals o regionals d'una mateixa producció. Presenta un repertori tipològic ampli, pres en part de la campaniana B etrusca i en part de la campaniana A, i uns trets tipològics, com ara la forma dels peus, que la diferencien de la campaniana A. En general es diferencia de la B tardana per un millor acabat i una millor qualitat; en alguns casos presenta uns trets formals, com ara la primesa de la paret, i tipològics, com ara determinades formes: Sanmartí 166, plates àpodes i vas crateriforme F 4753, que en resulten característics. El repertori tipològic documentat inclou les formes Lamb. 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8a, 16, 27, 33, 55, Almagro 65, Sanmartí 166 i el vas crateriforme F 4753. Les referències cronològiques per a la seua datació són, fonamentalment, les anteriorment esmentades:

***Carthago*:** apareix en el segon quart del segle II, amb anterioritat a la seua destrucció en el 146 (Morel 1983 i 1986).

***Emporiae*:** la producció «Byrsa 661» es data en la primera meitat del segle II als estrats fundacionals de la part central del tram meridional de la muralla de la *Neapolis* (Sanmartí i Nolla 1986, pp. 91 i 104), i cap a la meitat o el tercer quart

d'aquest segle al nivell V del jardí del peristil de la casa núm. 1 (Sanmartí i Santos 1986-89, p. 294).

Valentia: es data amb posterioritat a la seua fundació en el 138 (Escrivá *et alii* 1992). Representa el 24,2% de les ceràmiques de vernís negre en el primer quart del segle I (Ribera 1993, p. 742).

Tarraco: es data en el tercer quart del segle II al Col·legi d'Arquitectes (Aquilué 1993, p. 72).

Capo Graziano: aquest derelict, que es data cap a 140/130, portava una càrrega secundària de campaniana B de bona qualitat amb decoracions impreses (palmetes i fulles) que, com ha assenyalat Pérez Ballester (1992, pp. 125-126 i 129), deu tenir el seu origen a *Cales* i pot considerar-se característica d'aquesta producció.

Pollentia: s'hi atribueix amb reserves una part important de la campaniana B trobada al pou D-18, el reblit del qual es data en el segon quart del segle I aE (Equip de *Pollentia* 1993, p. 230).

Al sud de la Gàl·lia l'arribada de les primeres exportacions de campaniana B es produiria després de la conquesta de la Narbonense, ja que és absent a l'abocador J1 de Nages amb una datació final cap al 125 (Py 1978b, p. 65).

Producció tardana de *Cales*: és una ceràmica del segle I caracteritzada per un repertori tipològic reduït i uns motius decoratius molt simplificats (cercles concèntrics incisos, franges de rodet) o particulars («losanges»), que apareix entre la darrera del segle II i l'inici de l'I i és característica de la primera meitat d'aquest, amb un final que pot situar-se de manera aproximada cap al 50-40 (*cf.* Arcelin 1981a, p. 7). En diverses regions del Mediterrani, com ara la península Ibèrica i el Marroc, esdevé majoritària a partir de 90/80 i constitueix una *facies* caracteritzada per la seua progressiva hegemonia, que desplaça la campaniana A fins a reduir-la en el segon quart del segle a una presència testimonial. Al Llenguadoc oriental i la Provença occidental, contràriament, es dóna al llarg del segle I una *facies* regional caracteritzada pel predomini de la campaniana A tardana. En general, a la península Ibèrica aquesta producció caracteritza el que hom pot denominar «horitzó sertorià», és a dir, és el component principal de la vaixel·la de taula importada que es troba en els jaciments destruïts o abandonats arran de la guerra civil entre Pompeu i Sertori: l'*oppidum* de El Cabezo de Alcalá (Azaila), la ciutat de La Caridad (Caminreal), el campament de Cáceres el Viejo, la fundació de *Valentia*, etc. Aquesta supremacia

sembla continuar -tot i que els nivells d'aquesta època són més escassos- en els decennis posteriors almenys fins al 50/40.

Els exemplars estudiats presenten en general una pasta beix, amb tonalitats groguenques, rosades i fins i tot verdoses, en general ben depurada. El vernís no és homogeni, amb zones marró-rogenques o verdoses i de vegades irisacions, en ocasions lluent i de vegades mat. En les bases són freqüents les marques de subjecció al voltant del peu i el fons exterior en reserva. La relació amb la producció mitjana resulta en ocasions molt evident, i no sempre és fàcil establir-hi la distinció. La decoració és escassa i pobre, normalment amb cercles concèntrics acanalats i franges impreses de rodet amb les estries oblíquies; excepcionalment apareixen les «losanges», una mena de romb de costats corbats amb vèrtexs acabats en una palmeta molt degradada. El repertori tipològic és limita a les formes Lamb. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8 i 10.

Les referències cronològiques per a fixar-ne el moment d'aparició són escasses, però ja en el segle I la seua presència es documenta en nombrosos jaciments:

Spargi: és el primer derelicta conegut que transportava un carregament d'aquesta producció ceràmica i es data cap al 100.

Valentia: les produccions «B-oïdes» comencen a aparèixer en el nivell IV, al final del segle II, i en el nivell V, en el primer quart del segle I, quan arriben a suposar el 47,3% de les ceràmiques de vernís negre (Ribera 1993, p. 741).

Emporiae: les produccions F, G i H caracteritzen l'estrat IV (80/70-50/40) de la muralla Rubert (Sanmartí 1978, I, p. 304). Apareixen en el nivell III del jardí del peristil de la casa núm. 1 i en el nivell inferior del reompliment de la cisterna de la terrassa inferior d'aquesta mateixa casa en el segon quart avançat del segle I, i són un component característic dels contextos ceràmics dels nivells datables amb posterioritat al 75 (Sanmartí i Santos 1986-89, pp. 297 i 300).

Burriac: l'aparició dels tipus «B-oïdes» emporitans (F, G i H) se situa en la primera fase del depòsit del sector occidental (90-80), amb un 1,5% (Miró *et alii* 1988, pp. 99-103)

Dchar Jdid: és nombrosa en el nivell maurità 2 (80-40) (Akerraz *et alii* 1981-82, pp. 203-204).

Al sud de França (Py *et alii* 1990a, pp. 338-339), i particularment a la baixa vall del Ròdan (Arcelin 1978, p. 114; Py 1990 b, p. 572), aquesta producció comença a importar-se cap a 140/120 i és més freqüent en el segle I, sobretot en el

segon quart. Cap a l'est, a *Albintimilium* la campaniana B és majoritària en contextos del segle I.

Glanum: en el període 125-25 suposa aproximadament el 15% (Arcelin 1991, p. 214).

Le Marduel: apareix en la fase IIB2 (125-100) (Py i Lebeaupin 1986, p. 31).

Vié-Ciutat: suposa el 9,04% cap al 60-30/20 (Dedet 1974, pp. 264-268).

La Cloche: suposa el 10,1% en la fase IIa (90/80-55/45) (Arcelin i Chabot 1980, pp. 172-173).

La Vayède: cap al 55/50-40, suposa el 19% de les ceràmiques de vernís negre (Arcelin 1981b, p. 111).

La Catalane: en aquesta necròpoli, cap al 50-25, suposa el 15% (Arcelin 1973, pp. 128-131).

Olbia: el conjunt de ceràmica campaniana de *Cales* representa el 15% (Bats 1988, p. 137).

Ruscino: al Llenguadoc occidental resulta més abundant, puix en aquest jaciment suposa el 38,5% (Solier 1980, p. 228), amb una proporció més pròxima a la d'*Emporiae* i dels jaciments catalans.

Pel que fa al final de les importacions, Morel (1978, pp. 160-161) ha assenyalat una data cap al 50. Per al sud de França, Arcelin situa aquest final cap a 40/30 (Arcelin i Chabot 1980, p. 195; Arcelin 1981a; Arcelin 1991, p. 214).

Finalment, quant a la terminologia funcional referida a aquesta producció, de manera general seguim la utilitzada per Bats (1988), amb alguns petits canvis:

1. Plats/pàteres: Lamb. 4, 5, 5/7, 6, 7 i 55.
2. Plat fondo: Lamb. 16.
3. Copes: Lamb. 1, 2, 3, 8 i 33.
4. Vas amb anses: Lamb. 10 i 65.
5. Bols: Lamb. 27ab i 31 i Sanmartí 166.
6. Botella: Lamb. 59.
7. Vasos oberts amb anses: F 3121 i F 4753a.

5.1.1.2.1. Les formes

Lamboglia 1a: aquesta copa fou definida a partir d'exemplars d'*Albintimilium* (Lamboglia 1952a, pp. 143-144). És la forma més freqüent des de la darrerria del segle II (Morel 1965a, p. 87; 1968, p. 60, nº 8; Py 1978a, p. 229). La seua

datació pot situar-se entre el tercer quart del segle II i el tercer de l'I. En el derelict de Sant Ferreol, cap a mitjan segle I, representa un 35% del total. La decoració està formada per dos acanalats davall l'exterior del llavi i per 3 cercles concèntrics al fons intern. En els exemplars més antics les parets són més verticals i la proporció h/dm evoluciona de 0,35 a 0,30 des de la darrerria del segle II fins a mitjan segle I. Entre els exemplars d'*Emporiae*, Sanmartí (1978, I, p. 303) ha assenyalat que els peus són molt oblics i de vegades prou alts en la producció tardana. Pel que fa als diàmetres, Py (DICOCER, p. 151) assenyalava tres sèries de 12/13, 15/16 i 20/21 cm. A la baixa vall del Ròdan s'agrupen en dues sèries de 11,5/13 i 14,5/15 cm. A La Vayède (55/50-40) hi ha dues sèries de 12 i 14 cm. En el derelict de la Madrague de Giens els diàmetres s'agrupen en dues sèries de 11,6/13,5 cm i de 14,8/16 cm. A *Olbia* hi ha dues sèries majoritàries de 12/13 i 15/16 cm, sense que falten sèries intermèdies de 14 cm, o fins i tot majors de 18 cm.

És present en els n° 5, 7, 18, 23, 29, 36, 40, 43, 57, 63, 69 i 81.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, p. 116, figs. 133-134
Le Marduel, fase IIB2	125-100	Py i Lebeaupin 1986, p. 31
Spargi	ca. 100	Lamboglia 1961a, p. 162, fig. 24 Pallarés 1979, p. 157 Pallarés 1986, p. 95, fig. 7, a-b
Sant Jordi 1	100/80	Colls 1987, pp. 51-52, pl. 6, n° 44-45
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoit 1961, p. 94, Pl. XII, n° 4
Les Castels (Nages) Fase II recent Fase III antiga	175-100 100-70	Py 1978a, pp. 229, 231 i 234, figs. 106, n° 171-172; 109, n° 183; 110, n° 196
<i>Valentia</i> , nivells IV i V del palau de Benicarló	Final del segle II i primer quart de l'I	Marín 1990, pp. 71-72, làm. 7, 1-2
<i>Emporiae</i> Sitja del camp Laia Muralla Robert, estrat IV Jardí del peristil de la casa núm. 1, nivell III	110/100 80/70-50/40 Segon quart avançat del segle I	Sanmartí 1978, I, p. 302 Sanmartí 1978, II, p. 448 Sanmartí i Santos 1986-89, pp. 297 i 300, fig. 6, n° 7-8
Burriac, depòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i García 1988, pp. 19-20 i 56-57, n° 13-15, 309, 329-336

<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 230, làms. 3, n° 5 i 12; 4, n° 3; i 5, n° 1-4 i 8
La Galère	100/90-40/30	Brun 1991, p. 273, fig. 31, 4-5
La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin i Chabot 1980, pp. 174-175
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule 1980, p. 104, fig. 50, n° 2
Dchar Jdid, niv. maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> 1981-82, p. 203-204
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia <i>et alii</i> 1978, pp. 50-52, pl. XVIII, n° 1-4
Titan	ca. 50	Benoit 1958, p. 8 Tailliez 1961, p. 186, fig. 6
Planier 3	ca. 50	Tchernia 1968-70; Liou 1973, p. 589
Ille Plane	ca. 50	Lequément i Liou 1976, p. 589
San Ferreol	ca. 50	Mas 1985, p. 196, fig. 31
Fos 1	Principi de la segona meitat del segle I	Giacobbi-Lequément 1987, p. 185, fig. 12, 2
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet 1974, p. 267, fig. 3, n° 30 i 32
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, p. 111
La Catalane	50-25	Arcelin 1973, p. 131

Lamboglia 2: definida a partir d'un exemplar d'*Emporiae* (Lamboglia 1952a, pp. 144-145; DICOCER, p. 151), aquesta copa sembla tenir el seu origen a Etrúria (Morel 1981b, p. 93). La seua datació pot situar-se entre el tercer quart del segle II i el tercer de l'I. La proporció h/dm sembla molt variable i deu correspondre a l'existència de diverses sèries (Bats 1988, p. 141), sense que hom pugua determinar amb seguretat un criteri evolutiu: en el derelict de Spargi és de 0,46 i 0,48, al de Sant Jordi 1 és de 0,57, al del Grand Congloué 2 és de 0,56, en el de la Madrague de Giens se situa entre 0,32 i 0,44, mentre que a La Cloche se situa majoritàriament entre 0,46 i 0,59. Quant al diàmetre, a La Cloche se situen entre 8,5 i 10 cm i a la Madrague de Giens entre 9,5 i 11,6 cm.

És present en els n° 5, 18, 20, 36, 57, 63, 69 i 81.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, 117, fig. 137
Spargi	ca. 100	Pallarés 1979, 158, fig. 9 Pallarés 1986, 95, fig. 7, c-d
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément 1978, 29, figs. 15, 5 i 17, 1
Sant Jordi 1	100/80	Colls 1987, 52, pl. 6, n° 46-47
Grand Congloué 2	Cap al principi del segle I	Benoit 1961, 96, Pl. XIII, n° 3
<i>Valentia</i> , Palau de Benicarló	138-75	Marín 1990, pp. 72-73, làm. 7, n° 3-5
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle II fins als primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 29, 39, 40 i 43; làms. 35, n° 265; 37, n° 299 i 49, n° 414
La Galère	100/90-40/30	Brun 1991, pp. 273 i 275
Burriac, depòsit del sector occidental, nivell II	90-70	Miró, Pujol i García 1988, pp. 19 i 56-
Nivell I	70-40	57 n° 20-21, 310 i 420-423
La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin i Chabot 1980, p. 176
<i>Emporiae</i> Muralla Robert, estrat IV	80/70-50/40	Sanmartí 1978, I, pp. 301-304
Cisterna de la terrassa inferior de la casa n° 1, nivell inferior	Segon quart avançat del segle I	Sanmartí i Santos 1986-89, p. 300, fig. 6, n° 6
<i>Pollentia</i> carrer Porticat, nivell III	50-20	Arribas, Tarradell i Woods 1973, p. 140, fig. 45
Pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 230, làms. 3, n° 3 i 7; i 4, n° 6
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia <i>et alii</i> 1978, 52-53, pl. XVIII, 5-7
Titan	ca. 50	Benoit 1958, 8; Tailliez 1961, 186, fig. 6
Planier 3	ca. 50	Liou i Pomey 1985, p. 555
San Ferreol	ca. 50	Mas 1985, 196, fig. 3

La Catalane	50-25	Arcelin 1973, p. 130
-------------	-------	----------------------

Lamboglia 3: definida a partir d'exemplars d'Ensérune (Lamboglia 1952a, p. 145), aquesta pixis apareix majoritàriament en la producció tardana. La seua datació pot situar-se entre el segon quart del segle II i el tercer de l'I. Pel que fa als aspectes formals, en ocasions hi apareix un lleuger ressalt entre els fons extern i la paret interna del peu. Quant als diàmetres, en els derelictes d'Spargi i de la Madrague de Giens i a la vall del Ròdan hi ha dues sèries de 4,1/4,7 i 6/7,5 cm, mentre que en el derelictes del Grand Congloué 2 i a *Olbia* hi ha una tercera sèrie de 8,5/9 cm (Bats 1988, p. 142; DICOCER, p. 151). La proporció h/dm és pràcticament idèntica a La Cloche i en el derelictes de La Madrague de Giens: 0,72-0,91. Una variant d'aquesta forma són les miniatures, presents, entre altres en els derelictes de Capo Graziano i de La Madrague de Giens.

És present en els n° 36, 40, 63, 65, 69 i 81.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, p. 118, fig. 138
Spargi	ca. 100	Pallarés 1979, pp. 158-159, fig. 10 Pallarés 1986, 95, fig. 7, e-f
Sant Jordi 1	100/80	Colls 1987, p. 52, pl. 6, n° 48-49
Grand Congloué 2	Principi del s. I	Benoit 1961, p. 96, Pl. XIII, n° 4
<i>Valentia</i> , palau de Benicarló Carrer Trinitaris, sondeig A, capa 3	138-75	Marín 1990, p. 73, làm. 7, 6-8 Mata, Ribera i Lerma 1980, p. 160, n° 105, fig. 15)
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García 1988, pp. 19-20 i 56-58, n° 22-24, 49, 311 i 337
<i>Emporiae</i> Sitja del Camp Laia Muralla Robert, estrat IV Casa n° 1, nivell III del jardí del peristil	110/100 80/70-50/40 Segon quart avançat del segle I	Sanmartí 1978, I, p. 302 Sanmartí 1978, II, p. 448 Sanmartí i Santos 1986-89, pp. 297 i 300, figs. 2, n° 37 i 6, n° 3

Les Castels (Nages)		
Fase III antiga	100-70	Py 1978a, pp. 231 i 234, figs. 109, n° 182;
Fase III mitjana	70-30	110, n° 197
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet 1974, p. 267, fig. 3, n° 31
La Cloche, fase II	90/80-55/45	Arcelin i Chabot 1980, p. 177
La Catalane	50-25	Arcelin 1973, pp. 130-131
La Galère	100/90-40/30	Brun 1991, p. 273
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule 1980, p. 104
Dchar Jdid, niv. maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> 1981-82, p. 203-204
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia <i>et alii</i> 1978, pp. 53-54, pl. XVIII, n° 8-11
Titan	ca. 50	Benoit 1958, p. 8; Tailliez 1961, p. 186, fig. 6
Planier 3	ca. 50	Tchernia 1968-70; Liou 1973, pp. 589
San Ferreol	ca. 50	Mas 1985, p. 196, fig. 3
<i>Italica</i> , casa de la Venus, estrat VI	Mitjan segle I	Pellicer 1982, p. 15
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, p. 111

Lamboglia 4: definida per Lamboglia a partir de sengles exemplars de Sant Miquel de Sorba, en el cas de la variant 4a (F 1413a), i del Cabezo de Alcalà (Azaila) en el cas de la 4b (F 1414a) (Lamboglia 1952a, pp. 145-146), aquesta pàtera amb peana apareix majoritàriament en la producció tardana. Per a algunes sèries, particularment les F 1413 i 1416, Morel (1981a, pp. 111-112) assenyala la seua presència característica en la perifèria del món mediterrani, especialment la península Ibèrica i al Marroc, i en la major part dels casos indica que es tracta d'una producció «B-oïde» local o regional. La seua datació pot situar-se entre el tercer quart del segle II i el tercer de l'I. La forma dels peus sembla seguir una evolució cronològica: els més alts solen ser més antics i els més baixos i amples són de datació més recent (Sanmartí 1978, II, pp. 448-449; Tchernia *et alii* 1978, p. 55). Pel que fa al diàmetre, sembla presentar una sola talla de 9/10 cm.

És present en els n° 23, 36, 51, 57, 66 i 69.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, p. 118, fig. 141
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément 1978, p. 29, fig. 15, nº 6
Spargi	ca. 100	Pallarés 1979, p. 159, fig. 11, 1-2 Pallarés 1986, p. 95, fig. 7, g
Grand Congloué 2	Principi del s. I	Benoit 1961, pp. 96-98, Pl. XIII, nº 6
Burriac, nivell II del depòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i García 1988, pp. 56 i 58, nº 312
<i>Emporiae</i> Sitja del camp Laia	110/100-80/70	Sanmartí 1978, I, p. 302
Muralla Robert, estrat IV	80/70-50/40	Sanmartí 1978, II, pp. 448-449
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 230, làms. 5, nº 7; i 6, nº 2
Dchar Jdid, niv. maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> 1981-82, pp. 203-204
La Madrugue de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard 1978, pp. 54-55, Pl. XVIII, 12-13
Planier 3	ca. 50	Tchernia 1968-70; Liou 1973, p. 589
San Ferreol	ca. 50	Mas 1985, p. 196, fig. 3
Fos 1	Principi segona meitat del segle I	Giacobbi-Lequément 1987, p. 185, fig. 12, 3
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, p. 111

Lamboglia 5: aquesta pàtera és la forma més freqüent entre les d'aquesta producció (Lamboglia 1952a, pp. 146-147; Arcelin 1978, p. 112; DICOCER, p. 152). No sempre resulta fàcil diferenciar-la de les formes Lamb. 7 i 5/7 (*cf.* Morel 1968, p. 63, nota 2; Tchernia *et alii* 1978, p. 55; Beltrán Lloris 1979, p. 171), per la qual cosa sovint són estudiades conjuntament (*cf.* Solier 1980, p. 231; Bats 1988, pp. 137-138). Això passa en el derelict de San Ferreol, on el grup de les pàteres planes suposa el 53% de la vaixella. En altres derelictes també hi ha confusions sobre la seua classificació: en el de Riou 3 apareixen com a Lamb. 5/7 i en el Grand Congloué 2 com a Lamb. 7. Al Cabezo de Alcalá (Azaila) el grup

format per aquesta forma i afins (Lamb. 5/7) constitueix el 41%. A Dchar Jdid, en el nivell maurità 2 s'agrupen les formes Lamb. 5 i 7, que constitueixen el grup més nombrós. De manera aproximada es correspon a l'espècie F 2250, amb les variants Lamb. 5a (F 2255) i 5b (F 2257).

La seua datació pot situar-se entre el tercer quart del segle II i el tercer de l'I (Morel 1965, pp. 64 i 81; 1968, p. 58). Sanmartí (1978, I, p. 303) ha assenyalat, entre els exemplars d'*Emporiae* de la producció tardana, que el fons extern sol estar a més altura que el punt d'unió entre les parets externes del peu i del cos; així mateix, la vora sol ser prou oberta i lleugerament còncava. Aquesta forma sol anar decorada al fons interior amb cercles concèntrics i una franja de rodet (Arcelin 1978, p. 114), disposats segons el següent esquema: al centre un petit cercle i, a continuació, dues sèries espaiades i formades per un o dos cercles a l'interior i altres dos a l'exterior, amb un franja impresa enmig, sovint amb quatre sèries d'estries oblíquies.

Pel que fa als diàmetres, en el derelict de Spargi hi ha tres sèries de 18,5, 23,5 i 34 cm; en el de Grand Congloué 2 apareixen dos formats: 20,5 i 28 cm; en el de La Madrague de Giens (60/50) s'agrupen en tres sèries: 16/17,4, 19,8/22 i 27/34 cm. A La Cloche (90/80-55/45) la proporció h/dm és constant i pròxima a 0,16, mentre que els diàmetres presents són 17/19, 22/23, 25/27, 34 i 42 cm. A La Vayède (55/50-40) hi ha una sola sèrie entre 21 i 23 cm. A *Olbia* el grup de les formes Lamb. 5 i 7 ha donat 3 sèries de 19, 23 i 32/34 cm, a més d'un cas excepcional de 44 cm. A Burriac, en el nivell II (90-70), hi ha tres grups: 18/25, 30/32 i 48/50 cm. A *Luni* hi ha 3 sèries: 18/20, 23/24 i 27/35 cm (Frova *et alii* 1977, p. 86).

És present en els n° 5, 7, 23, 31, 34,36, 40, 41, 51, 57, 63, 66, 69 i 81.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, p. 118, fig. 139, a
Spargi	ca. 100	Lamboglia 1961a, p. 162, fig. 24; Pallarés 1979, p. 157; Pallarés 1986, p. 95, fig. 7, h-i
Riou 3	110/80	Long i Ximénès 1988, pp. 176-177, fig. 14
Sant Jordi 1	100/80	Colls 1987, pp. 52-53, pl. 6-7, n° 50-54
Grand Congloué 2	Principi del s. I	Benoit 1961, pp. 94-96, Pl. XIV, n° 1-3

<i>Valentia</i> Palau de Benicarló Carrer Trinitaris, capa 2	138-75 Darrereria del segle II	Ribera 1993, p. 742; Marín 1990, pp. 67-68, làms. 8, n° 2-7, i 9, n° 1-4 Mata, Ribera i Lerma 1980, p. 170, n° 43, fig. 18
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del s. II fins als primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 29 i 41-42; làms. 43, n° 351 i 44, n° 361
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García 1988, pp. 19-20 i 56-57, n° 25-45, 51, 313-319, 338-342
<i>Emporiae</i> Muralla Robert, estrat VI Estrat V Estrat IV Sitja del camp Laia Casa n° 1, nivell III del jardí del peristil	125-100 100/80-80/70 80/70-50/40 110/100-80/70 Segon quart avançat del s. I	Sanmartí 1978, I, pp. 297-302 Sanmartí 1978 II, pp. 448-449 Sanmartí i Santos 1986-89, pp. 297 i 300, figs. 2, n° 38 i 6, n° 9
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 231, làms. 2, n° 13-15; 3, n° 1 i 14; 4, n° 1; 5, n° 8 i 10; i 6, n° 1
Les Castels (Nages) Fase III antiga	100-70	Py 1978a, p. 231, fig. 109, n° 185
Le Marduel, fase IIB2 Fase IA Fase IB	125-100 100-75 75-25	Py i Lebeaupin 1986, pp. 31, 38 i 50, fig. 28, n° 1
Vié-Cioutat	60-30/20	Dedet 1974, pp. 267-268, fig. 3, n° 33
La Cloche, fase II	90/80-50	Arcelin i Chabot 1980, pp. 177-179
La Galère	100/90-40/30	Brun 1991, pp. 273 i 276
Dchar Jdid, niv. maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> 1981-82, pp. 203-204
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, p. 111
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard 1978, pp. 55-56, pl. XVIII, n° 14-17
Planier 3	ca. 50	Tchernia 1968-70, p. 69, fig. 16, n° 3
San Ferreol	ca. 50	Mas 1985, p. 196, fig. 3
Palamós	Mitjan segle I	Foerster, Pascual i Barberá 1987, pp. 77-78

Lamboglia 5/7: aquesta pàtera no sempre és fàcil de distingir de la forma Lamb. 5, de la qual es diferencia per la carena, com també succeix amb les formes semblants de campaniana A. Les escasses formes datades se situen entre el principi del segle I el tercer quart d'aquest segle.

És present en el n° 69.

Jaciment	Datació	Referència
Planier 3	ca. 50	Tchernia 1968-70, p. 69, fig. 16, n° 2 Liou i Pomey 1985, p. 555
Fos 1	Mitjan segle I	Giacobbi-Lequemet 1987, p. 184, fig. 12, 4
<i>Pollentia</i> Carrer Porticat, nivell IV	Entre el principi del segle I i el 30	Arribas, Tarradell i Woods 1973, p. 144, fig. 47

Lamboglia 6: fou definida a partir d'exemplars d'*Albintimilium* (Lamboglia 1952a, p. 147). Aquesta pàtera es data entre el tercer quart del segle II i el tercer de l'I. Pot anar decorada amb dues sèries de dos cercles concèntrics (DICOCER, p. 152). A *Valentia*, 3 fragments de la producció «Byrsa 661» (Grup 3) procedents de la plaça de la Mare de Déu, presenten estretes relacions amb exemplars de *Cales* (Pedroni 1986, p. 359). A Burriac, l'únic exemplar present en el depòsit del sector occidental té uns 20 cm de diàmetre.

És present en el n° 69.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Cosa</i> , depòsit C	190/180-140	Taylor 1957, pp. 107, Cib, 120, 135 i 174-
Depòsit D	150/130-70/60	175, pl. XXXIII, DIdI, XLI, Ele
Depòsit E	120/110-40/30	
<i>Albintimilium</i> , estrat VIB	180/170-100/90	Lamboglia 1950, p. 80, fig. 35, n. 25
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, p. 118, fig. 142
<i>Tarraco</i> , col. d'Arquitectes	150-125	Aquilué 1993, p. 72, fig. 52, n° 14
Spargi	ca. 100	Pallarés 1979, p. 157, fig. 11, 3; 1986, p. 95

Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoit 1961, 84-86, Pl. IXa, nº 4 Long 1987, 14, nota 21
<i>Valentia</i> , palau de Benicarló Pl. de la Mare de Déu	138-75	Marín 1990, pp. 68-69, làm. 9, 5 Escrivá, Marín i Ribera 1992, p. 451, fig. 7, 1-2
<i>Emporiae</i> , muralla Robert, estrat VI Estrat V Estrat IV	125-100 100/80-80/70 80/70-50/40	Sanmartí 1978, I, pp. 297-304
<i>Pollentia</i> Pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 231, làms. 3, nº 10-11 i 13; i 6, nº 4
Les Castels (Nages) Fase II recent Fase III mitjana	175-100 70-30	Py 1978a, pp. 229 i 234, figs. 106, nº 170; 110, nº 198
La Galère	100/90-40/30	Brun 1991, p. 273, fig. 31, 6
Burriac, nivell II del depòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i García 1988, pp. 57-58, nº 365
Dchar Jdid, niv. maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> 1981-82, pp. 203-204
San Ferreol	ca. 50	Mas 1985, p. 196

Lamboglia 7: definida a partir d'un exemplar de Sant Miquel de Sorba (Lamboglia 1952a, p. 148), es correspon amb la sèrie F 2264 i no sempre és fàcil distingir-la de les formes Lamb. 5 i 5/7, sobre tot a partir de fragments. El seu principal tret formal és la carena; la paret interna del peu és recta. No sempre es diferencia de les formes pròximes (Lamb. 5 i 5/7): en el derelicte del Grand Congloué 2 l'autor no diferencia entre Lamb. 5 i 7 i les classifica totes com a Lamb. 7, amb dos formats: 20,5 i 28 cm de diàmetre. Pot datar-se entre el tercer quart del segle II i el tercer de l'I. La seua decoració consisteix en cercles concèntrics i franges de rodets. Py (DICOCER, p. 152) assenyala tres grups de diàmetres, al voltant de 19, 23 i 32/34 cm.

És present en els nº 63, 66, 69 i 81.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, p. 120, fig. 139b
Cavalière	110/90	Charlin <i>et alii</i> 1978, pp. 29-30, fig. 15, 8-9
Grand Congloué 2	Principi del s. I	Benoit 1961, pp. 94-96, Pl. XIV, n° 1-3
Titan	ca. 50	Tailliez 1961, p. 186, fig. 6
Ille Plane	ca. 50	Lequément i Liou 1976, pp. 590-591, figs. 4-6
Planier 3	ca. 50	Tchernia 1968-70, p. 70, fig. 16, 1, i 3
San Ferreol	ca. 50	Mas 1985, p. 196, fig. 3
Le Marduel, fase IA	100-75	Py i Lebeaupin 1986, pp. 38 i 50
Fase IB	75-25	

Lamboglia 8A: La designació d'aquesta forma té un origen problemàtic. Fou definida a partir d'un exemplar d'*Emporiae* (Lamboglia 1952a, pp. 148-149), però el mateix Lamboglia (1952b, p. 169, n° 1) va indicar que la variant 8A reproduïda en la *Classificazione preliminare* era fruit d'un equívoc i que el vas era inexistent. Posteriorment, en la publicació del derelicte d'Spargi (Lamboglia 1961, p. 164) va proposar de conservar aquesta variant de la forma 8 i atribuir el n° 1/8 a la variant d'Spargi. Al seu torn, Morel (1981a, p. 186) dóna una doble numeració 8 i 1/8 al mateix vas reproduït amb el tipus F 2566a1. D'altra banda, Pallarés (1979, p. 157) reprén la distinció entre les formes 8A i 1/8. Py (DICOCER, p. 152) només arreplega la variant 8b, amb la paret convexa i sense acanalats a la part exterior de la vora. En el fons, aquest seguit de confusions i rectificacions amaga la dificultat de distingir en alguns casos entre les formes Lamb. 1 i 8, cosa per la qual es va caracteritzar la forma híbrida Lamb. 1/8. És una forma poc freqüent que sembla aparèixer en el tercer quart del segle II i perdura fins a mitjan de l'I. A *Valentia*, en les excavacions del palau de Benicarló és més abundant en les produccions calenes més antigues (22%), mentre que es fa més estranya entre les tardanes (5,7%) (Marín 1990, pp. 69-70, làm. 9, n° 6-8). Normalment va decorada amb acanalats a la part exterior del llavi i amb cercles concèntrics i franges de rodet al fons interior; alguns exemplars van decorats amb palmetes o, com en el derelicte d'Spargi, amb «losanges». Pel que fa als diàmetres, en el derelicte d'Spargi hi ha dues sèries de 14 i 17 cm; a *Olbia* són majoritaris el formats de 15 i 16 cm (Bats 1988, p. 140) i a Burriac oscil·len entre 15 i 17 cm.

És present en els n° 23, 36 i 66.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, pp. 116-177, figs. 134-135
<i>Emporiae</i> , muralla Robert		
Estrat V	100-80/70	Sanmartí 1978, I, pp. 298-302
Estrat IV	80/70-50/40	
Sitja del Camp Laia	110/100-80/70	Sanmartí 1978, II, pp. 448-449
Nivell inferior de la cisterna de la terrassa inferior de la casa núm. 1	Segon quart avançat del s. I	Sanmartí i Santos 1986-89, p. 300, fig. 6, n° 2 i 5
<i>Valentia</i> , capa 2 del carrer Trinitaris	Des de la darrera del segle II	Mata, Ribera i Lerma 1980, p. 170, n° 41, fig. 19
Spargi	ca. 100	Lamboglia 1961a, p. 162, fig. 24; Pallarés 1979, p. 157; Pallarés 1986, p. 95, fig. 7, n-o
Sant Jordi 1	100/80	Colls 1987, p. 53, pl. 9, n° 62
Grand Congloué 2	Principi del s. I	Benoit 1961, p. 94, Pl. XII, n° 2-3
Burriac, nivell II del depòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i García 1988, pp. 57-58, n° 424-425
Dchar Jdid, niv. maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> 1981-82, pp. 203-204
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard 1978, p. 56, pl. XVIII, n° 18
Titan	ca. 50	Benoit 1958, p. 8; Tailliez 1961, p. 186, fig. 6
San Ferreol	ca. 50	Mas 1985, p. 196

Lamboglia 10: aquesta gerreta, definida a partir d'un prototipus amb anses del Museu de Tarragona (Lamboglia 1952a, pp. 149-150; Morel 1981, p. 262; DICOCER, p. 152). Presenta un perfil en S i apareix amb i sense anses. L'interior no està envernissat. Pot datar-se entre el tercer quart del segle II i el tercer de l'I.

És present en els n° 36 i 40.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, p. 120, fig. 144a
<i>Valentia</i> , palau de Benicarló	138-75	Marín 1990, pp. 73-74, làm. 9, 9
Spargi	ca. 100	Lamboglia 1961a, p. 162, fig. 24; Pallarés 1979, p. 158; Pallarés 1986, p. 95, fig. 7, p
<i>Cosa</i> , depòsit D	150/130-70/60	Taylor 1957, pp. 130 i 187, pl. XXXVII, D21c
Sant Jordi 1	100/80	Colls 1987, p. 54, pl. 10, n° 68
Grand Congloué 2	Principi del s. I	Benoit 1961, pp. 92-94, Pl XIII, n° 1-2
La Galère	100/90-40/30	Brun 1991, p. 274, fig. 31, 6
Burriac, depòsit del sector occidental, nivell II	90-70	Miró, Pujol i García 1988, pp. 19 i 57-58, núm. 46 i 450
Nivell I	70-40	
<i>Emporiae</i> , estrat IV de la muralla Robert	80/70-50/40	Sanmartí 1978, I, pp. 302-304
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard 1978, pp. 56-57, pl. XVIII, n° 19
Titan	ca. 50	Benoit 1958, p. 8; Tailliez 1961, p. 186, fig. 6
Planier 3	ca. 50	Tchernia 1968-70; Liou 1973, p. 589
Plane 1	ca. 50	Lequément i Liou 1976, p. 589
San Ferreol	ca. 50	Mas 1985, p. 196, fig. 3

Lamboglia 16: definida a partir d'un exemplar incomplet d'*Albintimilium* (Lamboglia 1952a, p. 151). Es correspon amb la sèrie F 2270. És present només en el n° 57.

Lamboglia 27: A *Valentia* aquesta forma apareix en les produccions «Byrsa 401 i 661» i en el grup 2 local. L'exemplar del torrelló d'Almassora, de característiques semblants a la producció «Byrsa 661», té un diàmetre (29 cm) que el situa entre els més grans, però presenta una acanaladura exterior davall del llavi que no trobem entre aquests.

És present en els n° 23 i 29.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Valentia</i>	Darrer terç del segle II	Escrivá, Marín i Ribera 1992, pp. 446-447 i 453-455, figs. 4, nº 1; 5, nº 1-4 i 9
Fos 1	Principi de la segona meitat del s. I	Giacobbi-Lequemet 1987, p. 185, fig. 12, 1

Lamboglia 31: aquest bol és molt proc freqüent en la producció mitjana i es data en el segle II. La seua presència en aquesta producció s'ha assenyalat recentment. A *Valentia* apareix en la producció «Byrsa 401» (Grup 1). A *Cosa* apareix en el tipus IV.

És present, amb dubtes, en els nº 23, 41 i 54.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Cosa</i> , depòsit C	190/180-140	Taylor 1957, pp. 114 i 182, pl. XXXII, C29c
<i>Valentia</i>	138-75	Escrivá, Marín i Ribera 1992, pp. 446-447, fig. 4, 3

Lamboglia 33b: aquest bol s'ha documentat recentment en aquesta producció (DICO CER, p. 152). És present a *Cales* (Pedroni 1986, tav. 69, nº 354-359 i 70, nº 360). Amb la provisionalitat que imposa el seu recent documentació, pot datar-se entre el tercer quart del segle II i almenys el primer de l'I. A *Valentia* apareix en la producció Byrsa 661 (Grup 3) i altres pròximes (Grup 2).

És present en el nº 23.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Valentia</i>	138-75	Escrivá, Marín i Ribera 1992, pp. 447, fig. 5, nº 5 i 455, fig. 10, nº 2
<i>Lattara</i> , fase 3C2	125-75	Py <i>et alii</i> 1990, p. 174, fig. 6-24, nº 11 i 13

Lamboglia 55: Per la seua presència a *Carthago*, es data almenys en la primera meitat del segle I (DICOCER, p. 540). Aquesta forma està documentada a *Cales* (Pedroni 1986). A *Emporiae* i a *Valentia* apareix en la producció «Byrsa 661».

És present només en el n° 1.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Emporiae</i> , sector est de les cisternes	primera meitat del segle II	Aquilué <i>et alii</i> 1984, p. 430, fig. 148, n° 3-7
Nivell V del jardí del peristil de la casa núm. 1	Mitjan o tercer quart del segle II	Sanmartí i Santos 1986-89, p. 294, fig. 2, n° 9-10
<i>Carthago</i>	<i>Ante</i> 146	Morel 1981, F 2234c
<i>Valentia</i>	138-75	Escrivá, Marín i Ribera 1992, p. 455, fig. 10, 5

Lamboglia 59b: aquests olpes foren classificats per Lamboglia (1952, p. 198) com a pertanyents a la campaniana A. La variant 59b, amb carena marcada, fou definida per Morel (1965, p. 209) a partir d'un exemplar de *Roma*, que els considera pertanyents a altres produccions itàliques (Morel 1978, p. 151; 1980, p. 112). La mateixa opinió han manifestat Arcelin i Chabot (1980, p. 132) sobre els exemplars de La Cloche. En campaniana A apareix al derelicte del Grand Congloué 1 cap al 190 (Benoit 1961, pl. VII, n° 1) i a *Emporiae* (Sanmartí 1978, I, pp. 88 i 134, n° 129 i 309, pl. 10 i 24). En el grup de la campaniana B ha estat identificada de forma minoritària a *Cales* (Pedroni 1991, p. 151, n° 937, tav. 23).

Només hom coneix un exemplar dubtós en el n° 1.

Almagro 65: aquest vas imita la forma de campaniana A que, amb dues anses, apareix al derelicte del Grand Congloué 1 cap al 190 (F 3421b1 = Benoit 1961, p. 80, n° 3, pl. V, a, 3) i a *Carthago* abans del 146 (F 3421a1). En campaniana B és poc freqüent. A *Emporiae*, una copa semblant amb una ansa del tipus emporità D, considerat local, es data del segle II (Sanmartí 1978, I, p. 174, n° 425, làm. 32). A Ruscino hi ha un exemplar incomplet (Solier 1980, p. 232, fig. 6, n° 135).

És present només en el n° 1.

Sanmartí 166: aquest bol amb perfil en S fou definit per Sanmartí (1978, p. 592, lám. 99, n° 166) a partir de les troballes del fòrum romà d'*Emporiae*, amb una datació en el darrer terç del segle II o inicis de l'I. A *Valentia* apareix en la producció «Byrsa 661» (Grup 3) (Escrivá, Marín i Ribera 1992, pp. 457-458, fig. 11, n° 3-7). També està documentada també a *Cales* (Pedroni 1986, tav. 38, n° 171).

És present en els n° 41 i 69 i, amb dubtes, en el n° 67..

Pàtera àpoda: aquesta pàtera s'ha documentat inicialment a *Carthago* en la classe «Byrsa 661» (Morel 1986a, p. 31, fig. 2; DICOCER, p. 540). A *Valentia* es coneix un fragment semblant sense referències estratigràfiques trobat a l'excavació del Palau de les Corts (Escrivá, Marín i Ribera 1992, p. 455, fig. 10, n° 4). De manera provisional, la seua datació pot situar-se entre el segon i el darrer quart del segle II. Només es coneix un exemplar en el n° 79.

F 4753a: aquest vas crateriforme fou considerat inicialment per Morel (1981, pp. 328-329) d'origen etrusc, amb una cronologia en la primera meitat del segle II. Posteriorment a la publicació de la seua tipologia, aquesta forma ha estat objecte de tres estudis en els darrers anys a partir de les troballes de la costa oriental de la Península Ibèrica. En un primer treball, Sanmartí (1981) va donar a conèixer una sèrie de vasos d'aquest tipus procedents de diversos llocs de Catalunya, al mateix temps que ampliava la tipologia inicial basada en la forma de les vores, donava una sèrie de paral·lels d'Itàlia central que en confirmarien la procedència i datava alguns contextos on apareix en les darreries del segle II i principis de l'I. Posteriorment, Dupré i Fernández Lillo (1983-84) van estudiar les troballes d'aquesta forma a *Tarraco*, amb uns contextos ben datats en la segona meitat del segle II i principis de l'I, tot ampliant la tipologia anteriorment proposada. Paral·lelament, la presència de 19 exemplars d'aquesta forma en els testars dels voltants de *Cales*, van fer que Pedroni (1986, p. 365; 1991, pp. 141-151) plantegés l'origen calé d'aquesta forma. Darrerament, Pérez Ballester (1992) n'ha fet un nou estudi amb la revisió de totes les troballes publicades, a les quals afegeix les de *Carthago Noua*; a partir de la comparació amb productes semblants trobats a *Cales* i de la seua distribució per territori italià, conclou que l'origen d'aquesta producció deu ser *Cales*, mentre que, sobre la seua cronologia assenyala com la major part de les troballes es daten en la segona meitat del segle II i, particularment, en el seu darrer terç, sense que

això excloua un origen en el segon quart d'aquest segle. Tchernia (1990, p. 299), al seu torn, assenyala que la producció d'aquests vasos deu haver perdurat fins a principi del segle I. A *Valentia* s'assenyala la seua presència en la producció «Byrsa 661» (Grup 3).

La presència d'aquesta forma en dos derelictes confirma la seua exportació en la segona meitat del segle II. Les referències cronològiques són escasses.

És present només en els n° 23 i 55.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, p. 115, fig. 146
<i>Valentia</i>	<i>Post</i> 138	Escrivá, Marín i Ribera 1992, pp. 459-460, fig. 13
Spargi	<i>ca.</i> 100	Lamboglia 1961, p. 166, fig. 30; Pallarés 1979, p. 158; Pallarés 1979, pp. 160-161, fig. 13

5.1.1.2.2. La decoració

5.1.1.2.2.1. Cercles concèntrics i franges de rodet

Els més freqüents són els cercles concèntrics incisos que apareixen en les formes Lamb. 1, 4, 5, normalment amb un petit al centre («pseudo-melic») i altres 2 junts de major diàmetre envoltant-lo. En els exemplars més tardans a penes estan marcats (*cf.* Tchernia, Pomey i Hesnard 1978, p. 51). La decoració combinada de cercles incisos concèntrics i franges d'estries impreses en el seu interior apareix ja en la segona meitat del segle II i continua fins al final de la producció; aquestes són curtes, molt fines, sovint a penes marcades i estan inclinades 45° sobre l'eix del vas.

Jaciment	Datació	Referència
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, pp. 116-120, figs. 134 i 139
Les Castels (Nages)		
Fase II recent	175-100	Py 1978a, p. 229, fig. 106, n° 172; p. 231,
Fase III antiga	100-70	fig. 109, n° 183 i 185

L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle II, fins als primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 29 i 39; làms. 34, n° 258 i 35, n° 265
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément 1978, pp. 29-30, fig. 15, n° 6-8
Spargi	ca. 100	Lamboglia 1961a, p. 162, fig. 24; Pallarés 1979, pp. 157 i 159, fig. 11; Pallarés 1986, p. 95, fig. 7, i-l
Riou 3	110/80	Riou i Ximénès 1988, p. 176, fig. 14
Sant Jordi 1	100/80	Colls 1987, pp. 51-53, pl. 6, n° 45; 7, n° 54
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoit 1961, pp. 94-96, Pl. XII, n° 4; XIV, n° 1-3
La Galère	100/90-40/30	Brun 1991, p. 273, fig. 31, n° 5
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule 1980, p. 104, fig. 50, n° 2-5
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García 1988, pp. 19-20 i 57, n° 13, 18-19, 41-43, 324, 339-342
Planier 3	ca. 50	Tchernia 1968-70, p. 69, fig. 16, n° 2-3
San Ferreol	ca. 50	Mas 1985, p. 196
Fos 1	Principi de la segona meitat del s. I	Giacobbi-Lequément 1987, pp. 183-185, fig. 12, n° 1, 3
Le Marduel, fase IB	75-25	Py i Lebeaupin 1986, p. 50, fig. 46, n° 10
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, p. 111, fig. 30, n° 203, 212 i 213
Vié-Ciutat	60-30/20	Dedet 1974, pp. 265-266, fig. 3, n° 32-33

5.1.1.2.2.2. Rosetes i estampilles cordiformes

Els motius impressos no són molt freqüents. En algunes regions, com ara la Provença occidental, són pràcticament desconeguts. Entre els fragments atribuïts a la producció mitjana hi destaquen sengles bases decorades amb una roseta de 8-9 pètals mal impresa (n° 30) i amb estampilles cordiformes (n° 23). Aquests motius estan ben documentats a *Cales*. Del primer, la roseta central, resulta difícil cercar paral·lels a causa de no estar ben impresa. Pedroni (1986, p. 370; 1991, pp. 160-

161) data aquest motiu en el segle II. A *Carthago*, amb una datació *ante quem* del 146, apareix sobre fragments de la classe «Byrsa 401» (Morel 1986, p. 29). A *Valentia*, amb una datació *post quem* del 138, aquest motiu apareix sobre una base de la classe «Byrsa 401» (Morel 1986, p. 31; Escrivà, Marín i Lerma 1992, p. 447, fig. 4, 4).

Quant a les estampilles en forma de fulla cordiforme, Pedroni (1986, pp. 375-378, tav. 179-180; 1991, pp. 163-167) assenyala que apareixen en plats i copes, sobretot de la sèrie F 2233, (també F 2252, F 2964 i F 4753), disposades de forma radial en grups de 4 o 5, i les data igualment en el segle II; també en aquest cas el seu deficient estat de conservació impedeix determinar-ne la variant. Aquest motiu apareix a *Carthago*, amb una datació *ante quem* del 146, sobre fragments de la classe «Byrsa 661» (Morel 1986, p. 33, fig. 11). A *Valentia*, amb una datació *post quem* del 138, apareix sobre una forma Lamb. 27B gran datada en un context pròxim a la data de fundació, a més d'altres bases amb característiques semblants a la classe «Byrsa 661» (Morel 1986, p. 35, fig. 15; Escrivà, Marín i Lerma 1992, pp. 453-455 i 463-464, figs. 9, n° 1; 16, n° 2-7; 17, n° 1).

5.1.1.2.2.3. Losanges

Quant als motius característics de la producció tardana de *Cales*, les «losanges» (Lamboglia 1952a, p. 153) només han estat documentades al Poaig sobre un fragment de fons de forma indeterminada. Es tracta d'un motiu decoratiu que apareix en les darreries del segle II i és freqüent en la primera meitat de l'I. Morel (1978, p. 162; 1980, p. 103) va assenyalar que aquest motiu és característic de les ceràmiques «B-oïdes» d'origen calè. Aquesta hipòtesi ha estat confirmada pels treballs de Pedroni (1986, pp. 373-373; 1991, pp. 169-177), que ha documentat la seua abundància a *Cales*. D'altra banda, Morel (1989, p. 558; 1992, pp. 26-27, fig. 15) ha donat a conèixer diverses variants d'aquest motiu procedents de l'obrador de Pezzasecca a *Cales* en productes tardans. Segons aquest autor, la major part d'aquests motius són datables cap a mitjan segle I, però la variant que presenta uns braços més llargs amb una creu a l'interior d'un quadrat en el centre, poden datar-se a principi de segle, segons pot deduir-se de la seua presència en el derelict de Spargi, la data del qual situa cap al 100. D'altra banda, Tchernia (1990, p. 299) ha assenyalat la procedència calena dels exemplars del derelict de la Madrague de Giens a partir d'anàlisis de pastes, així com la semblança amb aquests dels trobats als de Spargi i de Planier 3. Quant a les formes en què apareix, en el

derelictes d'Espargi són Lamb. 1, 5 i 8, al Cabezo de Alcalá (Azaila) és la copa Lamb. 8; a Delos són les fomres Lamb. 1 i 8.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Cosa</i> , depòsit D	150/130-70/60	Taylor 1957, p. 124, pl. XXXIV, D6e-f
Spargi	ca. 100	Lamboglia 1961a, pp. 162-164, figs. 22 i 24; Pallarés 1986, p. 95, fig. 7, i-j, n-o
<i>Valentia</i>	Final segle II i primer quart de l'I	Ribera 1993, pp. 727 i 742
Delos	Darrerria segle II/ inici de l'I	Morel 1986, pp. 470 i 472-473; figs. 11, nº 60; 14, nº 75-76; i 28
<i>Emporiae</i> , estrat IV de la muralla Robert Cases romanes 1 i 2 i al magatzem Gandia Cisterna de la terrassa inferior de la casa nº 1	Primera meitat del segle I Segon quart avançat del segle I	Sanmartí 1978, I, p. 303 Sanmartí i Santos 1986-89, p. 300, fig. 6, nº 2 i 5
Thamusida Tànger	Segon quart del s. I Mitjan segle I	Morel 1968, p. 63, figs. 6, nº 5; 5, nº 7
<i>Pollentia</i> , nivell IV del carrer Porticat	Entre principi del segle I i el 30	Arribas, Tarradell i Woods 1973, p. 186, fig. 65, 10
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard 1978, p. 57, pl. XIX, 5
Titan	ca. 50	Benoit 1958, p. 7, fig. 2, nº 5; Tailliez 1961, p. 186, fig. 6
San Ferreol	ca. 50	Mas 1985, p. 196, figs. 4-5
Fos 1	Principi de la sego- na meitat del s. I	Giacobbi-Lequemet 1987, p. 185, fig. 12, 1
<i>Ilici</i> , estrat D	Post 42	Ramos 1975, lám. XXXVIII, nº 3 3

5.1.1.3. Ceràmica de pasta grisa

A més de la campaniana *C stricto sensu*, procedent de Sicília oriental, hi ha diverses produccions de ceràmica de vernís negre de pasta grisa que permeten

parlar, com en el cas de la campaniana B, de l'existència d'un veritable «cercle de la C». El seu origen no és conegut, però la seua cronologia sembla, en general, paral·lela a la d'aquella. La major part d'aquesta ceràmica presenta una pasta grisa homogènia, mentre que els trets morfològics no coincideixen amb els de la C siciliana, com ara el solc en la base del peu. Les coincidències en les descripcions de materials de jaciments de diferents àrees del Mediterrani occidental poden indicar una mateixa procedència; hom no pot descartar l'existència d'obradors itàlics, potser a la mateixa Sicília, la producció dels quals s'hauria exportat de forma minoritària junt a la «veritable» campaniana C. D'altra banda, entre els productes de pasta grisa hom distingeix entre les imitacions de la C i de la B i, en ocasions, s'assenyala el seu caràcter local,

El primer a assenyalar l'existència d'aquestes imitacions fou el mateix Lamboglia (1950, p. 68) a *Albintimilium*, on distingia el tipus D com una producció del segle I (Morel 1981a, p. 45). A *Emporiae*, també Lamboglia (1952a, p. 161; 1955, pp. 241 ss; Almagro 1953, p. 223) n'assenyala l'existència. A Sardenya, Morel (1963, pp. 22-24; 1981a, p. 50) distingeix els «tipus sards» E, F, H i I, mentre que considera el G com una imitació de la B. A Roma, Morel (1965a, pp. 16 i 241; 1981a, p. 50) assenyala el tipus «romà D», que distingeix de la «campaniana B de pasta grisa». Al Marroc, Morel (1965c, pp. 81-82; 1968, pp. 61 i 65; 1981a, p. 48) distingeix el tipus «marrocaine D» com una imitació de pasta grisa, amb una cronologia del segle I; en el cas de Thamusida, on aquesta producció suposa més del 18%, l'autor indica que es tracta d'una imitació de campaniana B per la presència d'estampilles en forma de «losange»; a banda, hi ha la campaniana B3 (B" de Thamusida) de pasta grisa. A *Hippo Regius*, també Morel (1962-65, pp. 118-119; 1981a, p. 48) individualitza el tipus D, amb una cronologia del segle I. A la Provença occidental, Arcelin (1978, p. 121) ha assenyalat l'existència d'un grup de ceràmiques que imita la tècnica de cocció reductora característica de la campaniana C. Amb les troballes del derelict de La Madrague de Giens s'ha definit un tipus concret d'aquesta ceràmica (Tchernia, Pomey i Hesnard 1978, pp. 57-59; DICOCER, p. 155), la presència de la qual s'ha reconegut després al derelict d'Albenga (Lamboglia 1952, pp. 168-169) i a *Olbia* (Bats 1988, p. 144). Darrerament hom ha assenyalat la seua presència a *Glanum* (Arcelin 1991, pp. 221-223), probablement pertanyents a diferents obradors, amb una datació general en el segle I aE. Py (DICOCER, p. 400) les agrupa sota la denominació «ceràmica derivada de la campaniana C», les considera produccions

regionals, almenys en part situades a la vora dreta del Ròdan, i les data des del principi del segle I, amb una major presència en els dos darrers terços d'aquest segle. Per a explicar el seu origen, Py (1990, p. 227) suposa l'establiment de terrissers itàlics, probablement a Nimes.

Les troballes de ceràmiques de vernís negre de pasta grisa són freqüents en els jaciments del Mediterrani occidental:

Jaciment	Datació	Referència
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément 1978, p. 30
Lattara, fase 3C2	125-75	Py <i>et alii</i> 1990, pp. 174, 176 i 256
Fase 3C1	75-25	
Fase 4nE	75-50	
Spargi	ca. 100	Pallarés 1986, p. 95
Albenga	90/80	Lamboglia 1952, pp. 168-169
Les Castels (Nages)		
Nivell III antic	100-70	Py 1976, pp. 557-558 i 590-592
Nivell III mitjà	70-30	Py 1978a, pp. 217-218, 231-233 i 236
Le Marduel, fase IA	100-75	Py i Lebeaupin 1986, pp. 38 i 50
Fase IB	75-25	
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard 1978, pp. 57-59
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981a, pp. 111-113
Fos 1	Principi de la segona meitat del segle I	Giacobbi-Lequément 1987, p. 185
Vié-Ciutat	60-30/20	Dedet 1974, pp. 268-269

5.1.1.3.1. Les formes

Lamboglia 2: en campaniana C fou definida a partir d'un exemplar del Museu de *Siracusa* (Lamboglia 1952a, pp. 157-158). Els paral·lels en imitacions de la campaniana C són molt escassos. Py (DICO CER, p. 400) la data en el segle I. Al Marroc aquesta forma apareix en el tipus D (Morel 1968, p. 64, figs. 2, n° 15, i 5, n° 12). A Ruscino hom coneix una peça, potser de campaniana B de pasta grisa (Solier 1980, pp. 238-239, fig. 6, n° 143). A Les Castels (Nages) apareixen algunes variants d'aquesta copa en l'estil 3, tal vegada de procedència local. En el

derelictes Fos 1 apareix en campaniana C i es data cap al principi de la segona meitat del segle I (Giacobbi-Lequemet 1987, p. 185, fig. 12, nº 7).

La peça estudiada, del nº 69, té 11 cm de diàmetre.

Jaciment	Datació	Referència
Les Castels (Nages) Nivell III mitjà	70-30	Py 1978a, p. 236, fig. 110, nº 201
El Cabezo de Alcalá (Azaila)	Ante 76/72	Beltrán Lloris 1979, p. 180
Le Marduel, fase IB	75-25	Py i Lebeaupin 1986, p. 50, fig. 46, nº 11

Lamboglia 5/7: és també una forma molt poc freqüent. La peça estudiada, del nº 69, té 32,6 cm de diàmetre i una relació h/dm de 0,13. Morfològicament s'aproxima al perfil d'aquesta forma en campaniana A. A Vié-Ciutat es classifica com Lamb. 7.

Jaciment	Datació	Referència
El Cabezo de Alcalá (Azaila)	Ante 76/72	Beltrán Lloris 1979, p. 156, fig. 7, nº 259
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard 1978, p. 58, pl. XXI, nº 1
Fos 1	Principi de la segona meitat del segle I	Giacobbi-Lequemet 1987, p. 185, fig. 12, nº 6
Vié-Ciutat	60-30/20	Dedet 1974, pp. 268-269, fig. 5, nº 35

5.1.1.3.2. **Decoració:** només apareixen els cercles concèntrics, en nombre de 2 en la pàtera Lamb. 5/7 i de 7 en el fragment de base del cormulló dels Moros. Aquests motius són els normals en aquestes produccions, en ocasions combinats amb franges d'estries impreses. Els trobem sobre la forma Lamboglia 6 en el nivell II mitjà de Les Castels (Nages) (Py 1978a, p. 236, fig. 111, nº 205) i en el derelictes de La Madrague de Giens cap al 60/50 (Tchernia, Pomey i Hesnard 1978, p. 57, pl. XXI, nº 1).

5.1.1.4. Aretina de vernís negre

Identificada inicialment per Lamboglia (1952a, p. 206) com a «campaniana B pre-aretina», les seues característiques han estat descrites repetidament (Morel 1963, pp. 38-39; 1965, pp. 228-230, 237 i 241; 1968, p. 60; 1981a, 46; 1981b, p. 82). Molt pròxima a la campaniana B per les seues característiques tècniques, per la qual cosa no sempre resulta fàcil d'identificar, pot distingir-se d'aquesta per alguns detalls morfològics, com ara la forma dels peus, entre els quals hi ha un tipus (P 141c) que presenta un ressalt característic en la paret interna. La forma més característica d'aquesta ceràmica és una pàtera de gran diàmetre del tipus Lamb. 7, la vora i el peu de la qual presenten una estreta relació amb els de la forma de ceràmica aretina de vernís roig que Goudineau (1968, pp. 239, 252-253 i 279-281) anomena «precursora» (forma 1), és a dir, la més antiga. D'altra banda, aquestes pàteres solen anar decorades amb estampilles en forma de «dues C contraposades» (Lamboglia 1952a, p. 153) que apareixen també en la ceràmica pre-aretina (Goudineau 1968, p. 332). Aquestes gran pàteres corresponen, almenys en part, amb la producció que Morel (1965, p. 16) va anomenar «campaniana B de pasta pesada». La seua absència entre els materials estudiats a *Cales* sembla confirmar-ne l'origen. Aquesta ceràmica fou produïda al llarg del segle II i sobretot de l'I en la regió d'*Arretium*. La seua exportació, sempre en volum inferior a la de la campaniana B tardana de *Cales*, es data cap a mitjan segle. Morel (1992, p. 228) ha assenyalat que es tracta d'un cas excepcional de gran producció de vernís negre amb una important difusió terrestre.

Encara que en diversos casos no és possible determinar amb seguretat que es tracta d'exemplars d'aquesta producció, hem reunit algunes referències a grans pàteres decorades amb aquest tipus d'estampilles que possiblement hi pertanyen o almenys hi estiguen relacionades. A Roma, Morel assenyala la presència d'un exemplar que atribueix a un taller etrusc o llatí i data en un moment primerenc; un altre, amb estampilles nominals, es data més endavant. A La Caridad s'esmenta una pàtera de la forma Lamb. 5/7 (F 2286a) amb 9 estampilles d'aquest tipus. A *Emporiae* hi ha diverses bases semblants, majoritàriament de la forma Lamb. 7 i de la producció de «pasta pesada», decorades amb estampilles de la «família» de les «dues C contraposades». A Dchar Jdid aquest tipus d'estampilles apareix sobre una pàtera de la forma Lamb. 7. En el derelict de Plane 1 hi ha alguns exemplars d'aquesta producció amb les estampilles nominals *Q. AF.* i *Q. A.*, conegudes tant

en ceràmica pre-aretina de vernís negre com en aretina de vernís roig i atribuïdes als obradors de la regió d'*Arretium*. També a *Albintimilium*, *Corduba* i Ruscino es coneixen bases amb peus semblants i estampilles nominals. En el derelict Planier 3 es va trobar una pàtera de la forma Lamb. 5 amb el peu característic i la decoració desgastada formada per 4 estampilles radials. A Magdalensberg aquesta producció és abundant, amb nombroses pàteres de les formes Lamb. 5 i 7 i alguns estrets paral·lels quant a la forma, tamany i decoració, i altres amb motius semblants. A Delos es coneix el fons d'una gran pàtera, amb un diàmetre superior a 47 cm i decoració formada per 1 estampilla central i altres 9 radials a l'interior de 3 sèries dobles de cercles incisos.

Hom ha trobat dos exemplars d'aquesta producció: una pàtera de la forma Lamb. 7 del n° 36, de 50 cm de diàmetre, decorada amb 7 estampilles en forma de «dues C contraposades» en disposició radial entre cercles concèntrics incisos i una altra en el centre. El segon és una base del n° 40, possiblement de la forma Lamb. 5, que conserva una sola petita estampilla de forma molt simple. No pot descartar-se que es tracte d'una altra producció que utilitzi aquest mateix motiu. Els paral·lels d'aquest tipus de pàteres, amb el peu i els motius decoratius característics, són nombrosos per tot el Mediterrani, encara que no han estat objecte d'una sistematització.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Roma</i>	Final del segle II o cap al 100 Mitjan segle I	Morel 1965a, p. 148, n° 352, pl. 25, n° 61 Morel 1965a, p. 189, n° 501, pl. 33
La Caridad (Caminreal)	<i>Ante</i> 76/72	Vicente <i>et alii</i> 1989, p. 28; 1991, p. 93
Burniac, nivell II del depòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i García 1988, p. 57, n° 360
<i>Emporiae</i> :	Primera meitat del segle I	Sanmartí 1978, I, pp. 149, n° 366, làms. 27 i 112; i 213, n° 546, làm. 43
<i>Albintimilium</i> , estrat VIA	100/90-30/20	Lamboglia 1950, p. 65, fig. 27, n° 9
<i>Cosa</i> , depòsit E, tipus II	120/110-40/30	Taylor 1957, pp. 141-142, pl. XLII, E19bI
Dchar Jdid Nivell maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> 1981-82, p. 204, pl. XIX, 78.1639

Plane 1	ca. 50	Lequément i Liou 1976, pp. 591-592, figs. 6 i 8, D
Planier 3	ca. 50	Tchernia 1968-70, p. 71, fig. 16, n° 1 i 3
<i>Corduba</i>	Sense data	Ventura 1992, p. 150, n° 34-35, fig. 14
<i>Olbia</i>	Sense data	Bats 1988, p. 138, Pl. 24, n° 768-769
Ruscino	Sense data	Solier 1980, pp. 228-230, fig. 5, n° 120, 122-123
Magdalensberg	Sense data	Schlinder 1967, p. 14, Taf. 1, n° 4 = F 2287a1; Taf. 1, n° 8; 2, n° 2-3; i 4, b, c i d
<i>Delos</i>	Sense data	Morel 1986b, p. 477, fig. 18, n° 117, i fig. 28

5.1.1.5. Ceràmica grisa eivissenca

Definida per del Amo (1970), aquesta producció fou objecte d'una revisió a càrrec de Guerrero (1980). A banda de les Illes Balears, la seua difusió s'estén per tot el litoral mediterrani de la península Ibèrica. Amb seguretat pot adscriure's a aquesta producció una base del n° 43 decorada amb una palmeta impresa de la forma Lamb. 28.

Jaciment	Datació	Referència
L'Albufereta	Segle III	Page 1984, pp. 166-168, n° 237-238 i 240-241, fig. 27, n° 3-6
Na Guardis	150/130	Guerrero 1984, pp. 45-46, fig. 13
<i>Valentia</i> , palau de Benicarló	Post 138	Marín 1990, pp. 90-92, làm. 11, n° 8-12

5.1.1.6. Imitacions en ceràmica ibèrica

Les imitacions de ceràmica de vernís negre, tant en pasta ibèrica com en pasta grisa, han estat estudiades en els darrers anys per Page (1984) i Bonet i Mata (1988). La seua difusió és molt àmplia per tota l'àrea ibèrica. Quant a la seua cronologia, poden datar-se de manera paral·lela a les produccions de vernís negre, però son més freqüents en contextos de la primera meitat del segle I. Els exemplars

estudiats són 4 copes de la forma Lamb. 2 en pasta grisa i ocre procedents del cormulló dels Moros, i una base del Puigpedró. Paral·lels de la forma Lamb. 2 n'hi ha a El Cabecico del Tesoro i El Cabezo del Tío Pío (Múrcia), el segon dels quals s'atribueix a un obrador eivissenc i es data en la segona meitat del segle II (Page 1984, pp. 169-170, n° 247-248, fig. 28, n° 6-7).

Els quatre exemplars del n° 69 tenen uns diàmetres agrupats en dues sèries: 9,2 i 10,6/10,4 cm, amb una relació altura/diàmetre de 0,57, 0,51, 0,45 i 0,43. Tots tenen unes característiques molt homogènies que permeten atribuir-los a un mateix obrador, el que resulta més notable en els tres que tenen diàmetres molt pròxims.

Jaciment	Datació	Referència
Valentia, nivells IV-V del palau de Benicarló	Entre la darrería del segle II i el 75	Marín 1990, pp. 93-96, lám. 12
Burriac, nivell I del depòsit del sector occidental	70-40	Miró, Pujol i García 1988, pp. 28 i 104

5.1.2. La ceràmica de parets fines

Aquesta ceràmica originària en la seua major part de l'Etrúria marítima, fou estudiada inicialment per Marabini (1973) a partir dels exemplars trobats a *Cosa*. A la península Ibèrica, Vegas (1973) va realitzar-ne el primer estudi. Posteriorment, Mayet (1975) va realitzar un estudi més ampli i va establir una tipologia a partir dels productes hispànics. Darrerament ha estat estudiada en general per Ricci (1985) i per López Mullor (1989) a Catalunya, a qui ens remetem en general per a les troballes en contextos ben datats.

Els vasos de parets fines estaven destinats fonamentalment per a beure. De manera general, la seua exportació va començar cap a la meitat del segle II i va perdurar fins al segon quart de II. Tingueren una àmplia difusió per tot el Mediterrani occidental. La seua pasta no és uniforme: varia des del roig o taronja fins al gris o negre, segons es tracte d'una cocció oxidant o reductora. Tampoc el seu acabat és uniforme, puix al costat de vasos de molt bona factura, amb la

superfície brunyida, se'n troben altres de pasta grollera i superfície rugosa. Les més esteses són les formes Mayet I, II i III.

Aquest tipus de ceràmica ha pogut documentar-se en els següents jaciments: 7, 23, 30, 34, 36, 45, 51, 65, 66, 67, 69 i 71. D'aquestes peces, les que han pogut identificar-se pertanyen majoritàriament a la forma Mayet II; només un exemplar dubtós pot atribuir-se a la forma Mayet I (nº 51). D'altra banda, no sempre resulta fàcil discriminar entre les importacions i les imitacions locals.

5.1.2.1. Les formes

Mayet I: Es correspon amb la forma Marabini I. És la forma més antiga, ja que apareix en el segon quart del segle II. La seua desaparició se situa cap al tercer quart del segle I aE (Bats 1988, p. 158). Mayet (1975, pp. 24-25) la data entre la segona meitat del segle II i la primera de l'I. Per a Ricci (1985) va començar a produir-se a començaments del segle II, però és a mitjan de segle quan s'exporta per tota la enínsula Itàlica i el Mediterrani Occidental. Les troballes més antigues a la península Ibèrica es daten a mitjan del segle II, però l'arribada massiva d'aquesta forma se situa entre el darrer quart del segle II i el primer de l'I (Vegas 1973, p. 63). A *Tarraco* apareix en el nivell tardo-republicà (150-125) de l'excavació del Col·legi d'Arquitectes (Aquilué 1993, p. 73, fig. 54, nº 12). Per a López Mullor (1989, pp. 94-98) la seua producció degué arribar fins als darrers decennis del segle I. Les troballes en contextos del segle I, fins i tot de la segona meitat, són nombroses:

Mayet II: La correspondència entre les tipologies dels diferents autors no és absoluta (Mayet 1975, 26-27; Marabini 1973, 58-62). De manera general, la forma II de Mayet es correspon amb la II de Marabini, mentre que la variant IIA ho fa amb la Marabini III i la IID ho fa amb la Marabini IV, tot i que aquesta inclou també algunes variants del Mayet III. Les peces més antigues són del primer quart del segle II, però la seua major difusió se situa entre el darrer quart d'aquest segle i el primer de l'I, amb una presència més esporàdica cap a la meitat de segle i una perduració fins a l'època d'August (López Mullor 1989, pp. 99-103). El primer derelicte en què apareix és el deCapo Graziano, que es data cap al 140/130 (Madaleine 1985, p. 127, fig. 155, c-d). En els posteriors resulta freqüent: Cavalière, cap al 110/90 (Charlin, Gassend i Lequément 1978, p. 31, figs. 16, 2 i 17, 5), i Spargi, cap al 100 (Pallarés 1979, p. 162, fig. 16; Pallarés 1986, 95, f-

h). Oferim a continuació algunes referències posteriors al treball de López Mullor o no incloses en aquest.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Valentia</i> , palau de Benicarló Nivells II (fundacional) i III (primera fase constructiva) Carrer Trinitaris, capa 2	Post 138 Final del segle II	Marín 1990, pp. 102-108, làms. 13-14 Mata, Ribera i Lerma 1980, p. 170, n° 46-47, fig. 21
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del s. II i fins als primers anys de l'II	Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 29 i 41-43; làms. 42, n° 342; 46, n° 379 i 49, n° 403
Burriac, niv. II del depòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i García 1988, pp. 60 i 114, n° 512-522
La Caridad (Caminreal)	Ante 76/72	Vicente <i>et alii</i> 1991, p. 93
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 233, làm. 7, n° 2, 6-7 i 11-13

5.1.2.2. Imitacions

La presència d'imitacions de les ceràmiques de parets fines fou assenyalada inicialment per Almagro (1953, p. 266) entre els materials de la necròpoli emporitana de les Corts. Aquest fet fou confirmat posteriorment (López Mullor 1986 i Puerta 1986). Els productes locals s'identifiquen, en general, pel seu bon acabat, amb pastes depurades i superfícies llises. Hi ha una diversitat de centres productors, situats en zones costeres que imiten les formes Mayet I i II. Segons López Mullor (1989, pp. 100-100), en línies generals la cronologia d'aquests obradors pot situar-se des del darrer quart del segle II fins a l'època d'August, una part dels quals deu haver estat situat a la costa de Catalunya. A Burriac, en el nivell II (90-70) representen més del 40% del total de ceràmiques de parets fines, mentre que en l'I (70-40) representen el 77,3%. A *Edeta*, 3 gobelets de la forma Mayet IIA procedents del departament n° 118 i una base del departament n° 2, amb peu alt, s'identifiquen com a imitacions de datació insegura (Bonet 1993, p. 419, n° 345).

Els exemplars documentats presenten en alguns casos uns peus alts, ben diferenciats, que són comuns en les ceràmiques ibèriques i llurs imitacions (Bonet i Mata 1990, p. 32, fig. 11). Hi destaca el conjunt del nº 71, amb un mínim de 12 exemplars, dels quals es conserva la base completa en la majoria dels casos, però no la vora. Les bases corresponen a diferents tipus, des de la quasi plana a la que té el peu anular alt, amb diàmetres que oscil·len entre 3,1 i 4,7 cm. Les pastes són variades, des de les tonalitats ocres i ataronjades, a les roges fosques i grisenques. Encara que no és possible determinar amb seguretat la seua tipologia, deuen pertànyer en la seua totalitat a la forma Mayet II.

Jaciment	Datació	Referència
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del s. II i fins als primers anys de l'II	Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 29 i 43; lám. 48, nº 399
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García 1988, pp. 22, 28-29, 60 i 114
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, pp. 232-233

5.1.4. Ungüentaris

Es tracta d'una forma d'origen hel·lenístic, molt estesa per tot el Mediterrani (cf. DICOCER, pp. 581-584). Els exemplars més antics apareixen almenys des del segle V en el món hel·lènic (Anderson 1987). A la península Ibèrica fou inicialment estudiada a les necròpolis d'Empúries per Almagro (1953, pp. 396-397) i del Cigarralejo per Cuadrado (1977-78). Correspon al tipus 63 de Vegas (1973, pp. 153-154, fig. 58). En alguns casos presenten una part envernissada o restes de vernís que s'ha després, però la decoració més freqüent consisteix en alguns filets pintats. En la ceràmica de vernís negre els ungüentaris fusiformes són molt escassos (Morel 1965a, p. 118, nº 268, pl. 19 i 56 = Morel 108-F 7110), es daten des de l'inici del segle II i corresponen a produccions de l'àrea etrusquitant i de l'Apúlia meridional (Morel 1981, p. 401).

La troballa d'ungüentaris en derelictes republicans és freqüent i són la millor manera de datar els tipus tardo-republicans.

Jaciment	Datació	Referència
Grand Conglué 1	ca. 190	Benoit 1961, p. 92, Pl. VII, nº 3
La Chrétienne C	175/150	Joncheray 1975, pp. 86-88, fig. 38
Spargi	ca. 100	Lamboglia 1961a, 164, fig. 28; Pallarés 1986, 97, Fig. 11. 9, b-c
Sant Jordi 1	100/80	Colls 1987, 56-57, pl. 10, nº 69-70
San Ferreol	ca. 50	Mas 1985, 208, fig. 31

Els exemplars més sencers presenten un perfil idèntic als del grup B de Cuadrado, que els data des de final del segle IV fins a mitjan de l'I (1977-78, pp. 392-393). A les necròpolis d'*Emporiae* i del Cigarralejo, les formes I a V d'aquest tipus, les més afins als exemplars estudiats, es daten per associació amb altres materials d'importació entre el segle II i el primer quart de l'I (Cuadrado 1977-78, p. 394 ss).

El fragment del cormulló dels Moros, corresponent a la meitat inferior del recipient, té la base plana i sense peu diferenciats. A falta de la vora, possiblement es tracta d'un exemplar del grup C de Cuadrado (1977-78, pp. 391 i 395-396, fig. 2, nº 5), sense que pugui adscriure's a cap de les quatre formes que hi distingeix pel seu estat fragmentari. El tipus C apareix associat amb materials dels segles II-I i és característic del període tardo-republicà. Aquesta sembla una forma de transició entre els tipus tardo-republicans més estilitzats de peus alts i els tipus de cos piriforme o esfèric i base plana (tipus Vegas 63b) que apareixen a mitjan segle I aE i caracteritzen el període juli-claudi. Bases semblants apareixen en la tomba 4 d'Alèria que es data en el segle II (Jehasse 1973, p. 131, nº 40), al campament de Cáceres el Viejo amb anterioritat al 80 (Ulbert 1984, pp. 173-174, Taf. 45, nº 536-537) i al Cabezo de Alcalá (Azaila) amb anterioritat al 76/72 (Beltrán Lloris 1976, pp. 205-206, fig. 51, nº 928).

A Roma, Morel (1965, 84, pl. 50, a) data un exemplar de coll i peu alts amb filets pintats en el segle II i més bé en la primera meitat. A *Albintimilium* apareixen en l'estrat VI (Lamboglia 1950, 61, fig. 23, 11; 73, fig. 31, 56; 82, fig. 37, 57; 85, fig. 38, 71; 94, fig. 45, 34). La seua perduració fins als primers decennis del segle I dE es demostra amb la seua presència als campaments del *limes* del Rin: Oberaden (Loeschcke 1942, tipus 28), Haltern (Loeschcke 1909, tipus 30) i

Vindonissa (Ettlinger 1952, 52), aquests d'època de Tiberi. A *Pollentia* es daten en nivells tardo-republicans i augusteus (Vegas 1973, 154, 1-4, fig. 58).

A la península Ibèrica els *unguentaria* apareixen des del segle V, sobretot formant part dels aixovars de les necròpolis ibèriques. Són particularment freqüents en contextos ibèrics tardans intensament romanitzats i campaments romans d'època republicana:

Jaciment	Datació	Referència
<i>Emporiae</i> , muralla meridional de la <i>Neapolis</i> Estrats fundacionals del <i>praesidium</i> Estrats 1111-1112 de la basílica	Primera meitat del segle II Cap al 150	Sanmartí i Nolla 1986, pp. 88 i 91 Aquilué <i>et alii</i> 1984, n° 157, fig. 90, n° 26; 431, fig. 146, n° 9
Cáceres el Viejo	Ante 80	Ulbert 1984, 173-174, Taf. 45, n° 535-537
El Cabezo de Alcalá (Azaila)	Ante 76/72	Beltrán Lloris 1976, 205-206, fig. 51
El Alto Chacón	Ante 75	Atrián 1976, p. 54, fig. 29, c
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García 1988, pp. 23 i 61, n° 114, 555-562
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 240, làm. 6, n° 8 i 10-12

Al País Valencià hom coneix pocs exemplars, en alguns casos de tipologia poc clara i datació insegura:

Jaciment	Datació	Referència
El Puntal dels Llops	Segona meitat del segle III	Bonet i Mata 1981, p. 133, figs. 37, n° 43, làm. XI
<i>Edeta</i>	Ante 190/180	Bonet 1993, p. 416, n° 96-98 i 113
<i>Valentia</i> , palau de Benicarló, niv. IV-V, tipus B	Darrer part del segle II i el 75	Marín 1990, pp. 193-194, làm. 53, n° 1
<i>Ilici</i> , Casa del Alfarero	Final del segle II/ trànsit a I	Sala 1992, p. 54, fig. 28

Apareixen en els n° 33, 63 i 69.

5.1.5. Ceràmica comuna

5.1.5.1. Olpes

Les dues peces estudiades es caracteritzen per tenir la vora motllurada i escalonada i el coll llarg i estret decorat amb estries. La primera de les dues peces, incompleta, és un olpe amb una ansa i 4,6 cm de diàmetre de vora. L'altra, quasi completa, és una mena d'ampolla sense anses, amb 3,3 cm de diàmetre de vora, el cos i la base molt estreta, amb el peu trencat, semblants als d'alguns ungüentaris; aquests trets li donen un caràcter híbrid i el configuren com una peça singular. Per llurs característiques, aquestes peces s'aproximen al tipus 38 de Vegas (1973, pp. 92-95), una gerreta de coll llarg i cos panxut amb una ansa.

La vora motllurada d'aquestes peces és un tret característic dels olpes; no és freqüent entre la ceràmica tardo-republicana, però sí en la alto-imperial, i quasi sempre sol presentar un diàmetre major. Entre els exemplars més antics hi ha els de *Cosa*, on apareix un exemplar de 14 cm de diàmetre al Depòsit 1 (275-150) (Dyson 1976, p. 33, fig. 5, n° 73), i altres tres de 9,2 i 13 cm al Depòsit 5 (110/100-40/30) (Dyson 1976, pp. 106 i 110, figs. 40, n° 130; 41, n° 166-167). A *Carthago* una vora semblant, però amb la motllura poc desenvolupada, apareix en un carrer de la ciutat púnica amb una datació aproximada de 225-146 (Rakob 1991, p. 180, Alb. 37, n° 38). En el derelictes d'Albenga (90/80) apareixen diversos olpes, un dels quals presenta una vora semblant (Lamboglia 1952, p. 178, fig. 34, n° 41). A Burriac, entre la ceràmica indígena del depòsit del sector occidental de Burriac (90-40) hi ha algunes vores d'olpes de perfil similar que palesen una indubtable influència romana (Miró, Pujol i García 1988, p. 120, n° 189, 191-192 i 651-654). El perfil del recipient sencer, però, com ja hem vist correspon al d'un ungüentari, i és pròxim a sengles exemplars del Cabezo de Alcalá (Azaila), amb una datació anterior al 76/72 (Beltrán Lloris 1976, pp. 205-206, fig. 51, n° 855), i del nivell II (90-70) del depòsit del sector occidental de Burriac (Miró, Pujol i García 1988, p. 61, n° 555).

Els exemplars d'època imperial són més abundants i tenen quasi sempre la boca ampla. De *Pollentia* és un fragment que es data en època d'August (Vegas 1973, p. 94, fig. 31, n° 3). A *Albintimilium* els olpes amb vores semblants es

daten en el segle I dE (Olcese 1993, p. 273, n° 264, fig. 66). A *Pompeia*, Anecchino (1977, pp. 111-113, figs. 4, n° 28-29, i 6) va assenyalar el caràcter eclèctic d'aquests recipients i els denomina amb el terme *amphorulae*; posteriorment, Bonghi (1984, pp. 169 i 172, Tav. 104, n° 9; 106, n° 18 i 21) inclou algunes d'aquestes amforetes en la seua variant 1f i afegeix els termes *urcei* i *lagynoi*. A *Ostia*, vòres semblants es daten en època flàvia (Domicià) (*Ostia* II, p. 95, Tav. XXIII, n° 412-413). A *Luni*, una peça semblant de 13 cm de diàmetre es denomina àmfora, es classifica en el grup 22c i es data en 150-250 (Frova 1977, p. 514, Tav. 268, n° 1).

5.1.5.2. Plates de vora bífida

Les plates de vora bífida (*patinae*) corresponen a la forma Vegas 14 (1973, pp. 43-45, fig. 15). Aguarod (1991, pp. 89-96) hi distingeix quatre tipus, definits sobretot a partir de la forma de la vora. Els exemplars estudiats estan fets amb pasta n° 6 d'Aguarod, amb alt contingut de roques volcàniques, procedent de la Campània. A més dels jaciments estudiats, s'han trobat fragments indeterminats d'aquest tipus de ceràmica en els n° 7 i 81. En general, es tracta d'un grup de ceràmica poc freqüent i que apareix sempre en petites quantitats.

Aguarod 2: es caracteritza per un llavi exvasat i penjant, amb la característica ranura en la part superior, les parets són inclinades i lleugerament corbades i el fons és pla. Sovint presenta una franja gris-cendrosa a l'exterior de la vora. Els seus diàmetres varien entre 22 i 37,4 cm. Pel que fa a la datació, és freqüent en el segle II i perdura fins als darrers decennis del segle I (*Celsa, Caesaraugusta*). La tenim documentada en el n° 1, amb un diàmetre de 33 cm, i en el n° 66, amb un diàmetre de 30 cm.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Cosa</i> , depòsit 16 IV	190/180-140	Dyson 1976, pp. 52-53, fig. 11, n° 6-8
Chrétienne C	175/150	Joncheray 1975, p. 93, fig. 41, c
<i>Emporiae</i> , muralla sud de la <i>Neapolis</i>	Primera meitat del segle II	Sanmartí i Nolla 1986, p. 91, fig. 12, n° 6
<i>Tarraco</i> , col.d'Arquitectes	150-125	Aquilué 1993, p. 73, fig. 54, n° 2
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, p. 127, fig. 155, j-k
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero 1984, p. 123, n° 7, fig. 64

Spargi	ca. 100	Pallarés 1979, pp. 164-165, fig. 19
<i>Valentia</i> , palau de Benicarló Carrer Trinitaris, capa 2	138-75 Final del segle II	Marín 1990, pp. 154-155, làm. 34, n° 4-7 Mata, Ribera i Lerma 1980, p. 172, fig. 22, n° 60
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 234, làm. 10, n° 1 i 3
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, p. 115, fig. 33, n° 235

Aguarod 3: es caracteritza per una vora més curta i engrossida. El diàmetre oscil·la entre 28 i 37,5 cm. La pasta utilitzada és la mateixa. Apareix en la segona meitat del segle II i perdura fins a mitjan segle I. Aquesta forma està representada per un exemplar del n° 23, amb la mateixa pasta, que té 26 cm de diàmetre i va decorat amb 3 estries paral·leles a l'exterior.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Tarraco</i> , col. d'Arquitectes	150-125	Aquilué 1993, p. 73, fig. 54, n° 1
<i>Italica</i> , carrer Argote de Molina	Segona meitat del segle II	Campos 1986, p. 71, fig. 58, n° 3694; i p. 35, fig. 70, n° 3233
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero 1984, p. 123, n° 6, fig. 64
Burriac, sitges 36-37	100/90-75	Banús 1991, p. 62, làm. 11, n° 720
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoit 1961, p. 114, Pl. XVIII, n° 6
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard 1978, p. 63, fig. XXII, n° 3
La Galère	100/90-40/30	Brun 1991, p. 275, fig. 34, n° 5
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, p. 115, fig. 33, n° 235

Aguarod 4: es caracteritza per la vora recta, sense engrossiment, i el llavi bífid. El diàmetre varia entre 21 i 46,8 cm, amb una major freqüència al voltant dels 28-33 cm. A Burriac apareixen quatre sèries: 24, 28, 32 i 42 cm. També en alguns casos hi apareix la franja gris-cendrosa a la part exterior de la vora. La pasta és la mateixa. Es data des de la segona meitat del segle II i fins a l'època imperial (*Celsa*, *Caesaraugusta*, campaments del *limes* germànic). És freqüent en jaciments destruïts

en època sertoriana (*Contrebia Belaisca*, El Cabezo de Alcalá, La Caridad, etc). Aquesta forma està representada per un exemplar trobat en el n° 69, amb el mateix tipus de pasta.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Cosa</i> , depòsit CF	273-180	Dyson 1976, CF = p. 21, fig. 1, n° 6; FG =
Depòsit FG	ca. 200	p. 40, fig. 7, n° 4; pp. 68-69, fig. 18, n° 5-9;
Depòsit 4VD	150/130-70/60	p. 89, n° 29, n° 9-11
Depòsit PD	120/110-40/30	
Na Guardis	150/130	Guerrero 1984, p. 69, fig. 27, n° 2
<i>Tarraco</i> , col. d'Arquitectes	150-125	Aquilué 1993, p. 73, fig. 54, n° 5
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero 1984, p. 123, n° 8, fig. 64
<i>Italica</i> , carrer Argote de Molina	Segona meitat del segle II	Campos 1986, p. 70, fig. 41, n° 33383; i p. 35, fig. 70, n° 3233
<i>Valentia</i> , palau de Benicarló	138-75	Marín 1990, pp. 154-155, làm. 34, n° 4-7
Carrer Trinitaris, capa 2	Final segle II	Mata, Ribera i Lerma 1980, p. 172, n° 61, fig. 22
Spargi	ca. 100	Pallarés 1979, p. 166, fig. 21, n° 1-2 Pallarés 1986, p. 97, fig. 11, d
Sant Jordi	100/80	Colls 1987, p. 63, pl. 18, n° 119-121
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García 1988, pp. 22-23 i 60-61, n° 96-98 i 529-535
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 234, làms. 8, n° 1-3; i 9, n° 1-4
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard 1978, pp. 63-64, fig. XXII, n° 4
Le Marduel, fase IB	75-25	Py i Lebeaupin 1986, p. 50, fig. 46, n° 14-15
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, p. 115, fig. 33, n° 232

5.1.5.3. Plats/tapadores

Quant als plats/tapadores, corresponents a la forma Vegas 16 (Vegas 1973, pp. 49-53, fig. 17), poden dividir-se en 6 tipus (Aguarod 1991, pp. 107-120),

però no és fàcil la seua classificació a partir de fragments. La seua producció va associada a les plates de vora bífica i altres produccions no representades. Apareixen en la primera meitat del segle II i tenen una llarga duració. Són freqüents en els jaciments d'època sertoriana (El Cabezo de Alcalá, La Caridad, *Contrebia Belaisca*, etc) i perduren fins a mitjan segle I dE (*Celsa*, San Esteban). Aquesta forma està representada per un sol exemplar trobat al n° 18, amb el mateix tipus de pasta i un diàmetre de 24 cm.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Emporiae, praesidium</i>	Primera meitat s. II	Aquilué <i>et alii</i> 1984, p. 430, fig. 151, n° 1
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero 1984, p. 123, n° 1-2, fig. 64
Le Marduel, fase IIB2	125-100	Py i Lebeaupin 1986, p. 31, fig. 28, n° 13
<i>Valentia</i> , palau de Benicarló	138-75	Marín 1990, pp. 158-159, lám. 35, 1-2
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart s. II/ primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 29 i 41, lám. 40, n° 330
Spargi	ca. 100	Pallarés 1979, p. 166, fig. 22, b Pallarés 1986, p. 97, fig. 11, 1-n
Sant Jordi	100/80	Colls 1987, p. 63, pl. 18, n° 122-123
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoit 1961, p. 114, Pl. XVIII, n° 3
La Galère	100/90-40/30	Brun 1991, p. 275, fig. 31, n° 8
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García 1988, pp. 23 i 60-61, n° 99-105
Sitges 36-37	100/90-75	Banús 1991, p. 63, lám. 12, n° 723-724
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del s. I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 236, lám. 10, n° 4-7
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard 1978, p. 65, fig. XXII, n° 6
Fos 1	Principi de la segona meitat del s. I	Giacobbi-Lequément 1987, p. 184, fig. 13
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, p. 115, fig. 33, n° 223-230

5.1.5.4. Morters

Descrits en el tipus 7 de Vegas (1973, pp. 28-34, figs. 8-10), Bats (1988, pp. 162-164; DICOCER, pp. 357 i 361-362) el va definir com a «morter itàlic», amb dos grups tipològics. Recentment, Aguarod (1991, pp. 123-126), que ha estudiat els exemplars de la Tarraconense, distingeix tres tipus entre els morters tardo-republicans: el morter campà, el morter centro-itàlic i les imitacions tarraconenses. Hom ha assenyalat que els obradors que fabriquen els morters campans són els mateixos que els de les àmfores, donada la identitat de pastes, i poden situar-se a la Campània septentrional o al Laci meridional (Py 1978a, p. 249; Arcelin 1981b, p. 117)

Entre el material estudiat apareixen tres tipus segons la forma de la vora: el morter campà de la forma Aguarod 1, amb la vora triangular, prou semblant a la de les àmfores Dr. 1A; el morter centro-itàlic, de la forma Aguarod 2, amb la vora pendent recta o corbada; i les imitacions tarraconenses, caracteritzades per una vora engrossida i arrodonida i conegudes com «tipus Azaila».

Morter campà (Aguarod 1): la vora té una secció triangular, amb una lleugera depressió central; la base és plana, el vessador està molt desenvolupat cap a l'exterior i té dues bandes aplicades a la vora decorades amb digitacions prou marcades. Aquest tipus inclou al seu torn diverses variants que pareixen conviure sense datacions particulars: vora exvasada, vora poc eixent i vora amb listel horitzontal (cf. Arcelin 1981b, p. 117). Hom ha assenyalat la semblança del seu perfil amb el de les àmfores Dr. 1A (Py 1978a, p. 249). Bats (1988, p. 163, pl. 40) ha situat l'inici de la seua difusió cap al 150, amb un final en el primer quart del segle I aE. Segons les referències arreplegades, aquesta forma és freqüent al llarg del segle II i encara en els jaciments amb nivells de destrucció en època sertoriana, i sembla desaparèixer a partir de mitjan segle I.

Hom ha estudiat 4 exemplars: 1 del n° 20, 1 del n° 36 i 2 del n° 69. Les pastes dels exemplars estudiats varien entre el ocre i el roig-amarronit, amb desgreixant negre i daurat i ocasionalment amb engalba beix, mentre que els seus diàmetres són de 24-25 cm. Aquesta pasta es correspon amb el n° 9 d'Aguarod (1991, pp. 43-44). Un exemplar del n° 69 és l'únic que es troba quasi sencer, la pasta és beix-groguenc, amb desgreixant negre, bec, 2 agafadors i un diàmetre de 34,4 cm; la vora és inclinada i té un baquetó com a continuació de la paret que l'aproxima al tipus Dramont 1. D'altra banda, la pasta s'aproxima a la núm. 9 de

Aguarod (1991, 43-44), amb elements volcànics entre el desgredant, el que confirma el seu origen campà. El perfil de la vora aconsella una datació tardana que, de manera aproximada, podem situar en la primera meitat del segle I aE.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Emporiae</i> : muralla sud de la <i>Neapolis</i> <i>Praesidium</i> republicà Muralla Rubert	Primera meitat del segle II ca. al 100	Sanmartí i Nolla 1986, pp. 88-89 Aquilué <i>et alii</i> 1984, fig. 157, n° 13 Sanmartí i Santos 1986-89, p. 304, fig. 8, n° 30
<i>Numantia</i>	150-133	Koenen 1929, p. 295, taf. 71, n° 3, 5-7, 10 i 11
Na Guardis	150/130	Guerrero 1984, p. 67, fig. 25, n° 5
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, p. 127, fig. 155, f, i
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del s. II fins als primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 29, 37, 39, 42 i 43; làms. 29, n° 208; 34, n° 255; 44, n° 365; 47, n° 394 i 48, n° 396 i 402
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément 1978, p. 38, fig. 21, n° 2
Sant Jordi	100/80	Colls 1987, p. 63, Pl. 19, n° 124-125
Grand Bassin B	Primer terç s. I	Solier 1981, p. 69, fig. 27, n° 4
<i>Valentia</i> , nivell IVB del palau de Benicarló	Principi del segle I	Marín 1990, p. 159, làm. 37
Cáceres el Viejo	<i>Ante</i> 80	Ulbert 1984, p. 178, Taf. 49, n° 585-589
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, pp. 233-234, làms. 8, n° 4; i 9, n° 8
Les Castels (Nages), fase II recent	175-100	Py 1978a, p. 249, fig. 120, n° 273-276
Fase III antiga i mitjana	100-30	Py 1978a, p. 252, fig. 120, n° 277-282
Le Marduel, fase IIB1	175-125	Py i Lebeaupin 1986, p. 28, fig. 26, n° 2-3; p. 31, fig. 30, n° 8; i p. 50, fig. 46, n° 13
Fase IIB2	125-100	
Fase IB	75-25	

Lattara, fase 3D1	150-125	Py <i>et alii</i> 1990, p. 174, fig. 6-21, n° 6
Fase 3C2	125-75	Py <i>et alii</i> 1990, p. 174, fig. 6-25, n° 11
Fase 4nE	75-50	Py <i>et alii</i> 1990, p. 256, fig. 10-10, n° 8
Fase 4nD	50-25	Py <i>et alii</i> 1990, p. 256, fig. 10-14, n° 1-4
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule 1980, p. 106, fig. 46, n° 9
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García 1988, pp. 23 i 61, figs. 109-112, n° 552-553
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, p. 117, fig. 33, n° 239-243

Morter tarraconense: definit a partir d'un exemplar del Cabezo de Alcalá (Azaila), el seu perfil sembla que correspon a una imitació tarraconense dels prototips itàlics, amb la vora engrossida de secció triangular i bandes amb ditades. Aquests morters presenten com a peculiaritat excepcional estampilles nominals bilingües ibèric/llatí, amb la forma *in planta pedis*, corresponents a dos terrissers. El diàmetre varia entre 35 i 39,4 cm. Es troba normalment en jaciments amb nivells de destrucció d'època sertoriana, cosa per la qual la seua fabricació deu iniciar-se almenys en el primer quart del segle I.

És present en els n° 66 i 81. El primer és de pasta ocre clara, granulosa i blana, amb un diàmetre de 29 cm; el segon té la pasta bescuitada: gris a l'interior i roig ataronjat en superfície, amb desgreixant blanc, engalba beix i un diàmetre de 34 cm.

Jaciment	Datació	Referència
El Cabezo de Alcalá (Azaila)	<i>Ante</i> 76/72	Beltrán 1976, p. 242, fig. 64, n° 868; 1979, p. 182, fig. 16, n° 151; 1984, p. 137
La Caridad (Caminreal)	<i>Ante</i> 76/72	Vicente <i>et alii</i> 1989, pp. 28-29; 1991, p. 94
El Alto Chacón (Teruel)	<i>Ante</i> 75	Atrián 1976, p. 70, fig. 40, b

5.1.6. Àmfores

5.1.6.1. Greco-itàlica recent o de transició

El terme creat per Benoit (1957, pp. 251-256, figs. 1-7) designa una producció possiblement originària de Sicília que apareix entre els segles IV i II (Empereur i Hesnard 1987, pp. 26-28; DICOCER, pp. 46-48). En la primera meitat del segle II sembla produir-se en bona part dels obradors de la costa tirrènica d'Itàlia, des de Campània fins a Etrúria. Es classifica de manera tradicional i intuïtiva en tres grups: antiga, de transició i recent, sense que sempre hi haja una clara diferenciació morfològica entre aquestes categories. Will (1982) va establir una tipologia d'aquestes àmfores, que ha estat criticada per Manacorda (1986) i Empereur i Hesnard (1987, pp. 25-26). D'altra banda, hi ha una indubtable relació entre l'exportació de la ceràmica campaniana A i aquestes àmfores (Morel 1981, p. 88; Tchernia 1986, pp. 51-53).

La variant recent o de transició correspon als tipus Will C, D i E (Will 1982, pp. 348-353; Manacorda 1986, pp. 584-585). El seus trets morfològics han estat descrits per diversos autors (Benoit 1957; Hesnard 1990). La seua capacitat se situa al voltant de 25/26 litres. L'evolució al llarg del segle II i la seua diferenciació de la variant Dr. 1A no sempre és fàcil de determinar, i menys encara només a partir del llavi. La convivència de llavis amb diferents inclinacions en derelictes o nivells ben datats, relativitza la utilitat dels criteris morfològics, tot i que aquests tenen un indubtable valor orientatiu. Un exemple de la forma d'aquest tipus a la darrerria del segle III i principi del II són les àmfores del derelictes del Grand Congloué 1. Quant a la seua desaparició, és un problema de caràcter tipològic que abordem en l'apartat següent dedicat a les Dressel 1.

La seua evolució és lenta i no hi ha un model general (Empereur i Hesnard 1987, pp. 29-30; Hesnard 1990, pp. 49-51). Els llavis s'allarguen i de l'eix horitzontal que formen a principis del segle III, passen a un eix inclinat cap a baix; el coll s'allarga i la relació entre alç. del coll/ alç. de la panxa passa de 0,20-0,30 a 0,32 en el derelictes del Grand Congloué 1 i fins a 0,4 en el de la Chrétienne C i en els exemplars de *Carthago*; l'altura total augmenta des dels 60-65 cm del segle III fins als 80 i el dm disminueix de 35-40 cm a 35-32 cm, amb una relació diàmetre màx./alç. tot. que passa d'1/2 a 1/3.

En alguns conjunts tancats (derelictes) hom ha assenyalat l'existència de dues variants (cf. De Nicolás 1979, p. 13, al derelictes del port de Maó), una de

tradició arcaica amb l'inici superior de les anses separat del llavi, aquest amb tendència a ser més eixent i menys alt i anses de secció el·líptica (*Ibid.* fig. VI, a-d); i l'altra evolucionada amb l'inici superior de les anses pegat al llavi, aquest de secció triangular, més pròxim al típic de la Dr. 1A, perfil extern de la secció de les anses sinuós i punta amb botó terminal en alguns casos (*Ibid.* fig. VII, a-f).

Jaciment	Datació	Referència
<i>Cesse</i>	Segona meitat del segle III	Adserias <i>et alii</i> 1993, pp. 195-198 i 216-217, fig. 20, nº 2
Les Castels (Nages), fase II antiga	250-175	Py 1978a, p. 247, fig. 118, nº 258
<i>Lattara</i> , fase 3D2b	200-175	Py <i>et alii</i> 1990, 154, fig. 6-14, 7-11
<i>Edeta</i>	190/180	Bonet 1993, 419, fig. 40, nº 562-563
Grand Congloué 1	ca. 190	Benoit 1961, pp. 36-41, Pl. II, nº 1-3
Port de Maó	180/160	De Nicolás 1979, pp. 13-14, figs. VI-XII
La Chrétienne C	175/150	Joncheray 1975, pp. 79-84, fig. 34
<i>Carthago</i>	Primera meitat del segle II	Lancel 1979, p. 76, fig. 21; p. 139, fig. 45; p. 222, fig. 71, A.151.35; p. 252, fig. 121, A.132.4 Lancel 1982, p. 27, fig. 18, A.171.82-83; p. 92, fig. 108, A.151.69; i p. 194, fig. 243
<i>Emporiae</i> , 'edifici de la fase 2 de l'aparcament Muralla sud de la <i>Neapolis Praesidium</i> republicà	Principi del segle II Primera meitat del segle II	Sanmartí, Nolla i Aquilué 1983-84, figs. 30-31 Sanmartí i Nolla 1986, pp. 86 i 88-92, figs. 5, 10, 14, 16-17 Aquilué <i>et alii</i> 1984, p. 430, figs. 145 i 146
<i>Tarraco</i> , col. d'Arquitectes	150-125	Aquilué 1993, p. 74, fig. 56, nº 1-3
<i>Numantia</i> , Peña Redonda	150-133	Sanmartí 1985
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero 1984, p. 130, nº 1-3, fig. 71
Le Marduel, fase IIB1	175-125	Py i Lebeaupin 1986, p. 28, fig. 25, nº 16
<i>Valentia</i> , palau de Benicarló	138-75	Marín 1990, pp. 212-213, lám. 57
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 234, làms. 8, nº 1-3; i 9, nº 1-4

Malgrat les dificultats assenyalades per a la classificació de les àmfores només a partir dels llavis, creiem que hom pot incloure en aquest tipus, amb una datació aproximada de la primera meitat del segle II, els exemplars dels següents jaciments: nº 23, 27, 41, 43 i 44.

5.1.6.2. Dressel 1A

Lamboglia (1955, pp. 246-248) va establir una divisió de les àmfores Dressel 1 en tres variants (1A, 1B i 1C), represa posteriorment per Benoit (1957, pp. 258-272, figs. 13-16: Rep. IIIA), qui la classifica con republicana III. Beltrán Lloris (1970, pp. 301-306) en va estudiar la seua presència a la península Ibèrica. Stöckli (1979, pp. 112-195) va resumir els estudis anteriors. Entre aquestes tres variants hi ha també dificultats d'imprecisió tipològica (Laubenheimer 1980; Tchernia 1986, pp. 312-320). Hom ha assenyalat que no contenen totes les àmfores Dr. 1 (Tchernia 1986, pp. 312-313; Empereur i Hesnard 1987, p. 30). La seua producció s'estén per la costa tirrènica de l'Itàlia central, des de l'Etrúria meridional, el Laci, la Campània i probablement fins a Calàbria (Tchernia 1986, pp. 45-47), i en la seua major part presenten una pasta roja molt característica, en la qual són reconeixibles petites partícules negre d'origen volcànic.

La variant Dr. 1A correspon al tipus Will e (Will 1982, pp. 353-356). Els seus trets tipològics han estat definits per diversos autors (Lamboglia 1955, p. 246; Benoit 1957, pp. 258-259, 264; Benoit 1961, pp. 42-48; Empereur i Hesnard 1987, p. 30; Hesnard 1990). Laubenheimer (1980, p. 306) ha fet veure les contradiccions existents en les definicions d'aquest tipus per part de Lamboglia i de Benoit. Pel que fa a la seua definició, Tchernia (1986, p. 320) considera que poden classificar-se en aquesta variant totes aquelles que no són Dr. 1B ni 1C en sentit estricte. També Laubenheimer (1990, p. 41) segueix aquesta opinió. Per a Empereur i Hesnard (1987, p. 30), hi ha dos trets morfològics fonamentals: l'alçària total inferior als 110 cm i l'alçària del llavi menor de 5,5 cm.

Quant a la seua evolució, sembla clar que no hi ha una ruptura brusca, sinó més bé una transició entre contenidors fabricats sovint en els mateixos obradors, que dificulta una neta diferenciació entre aquest i els precedents greco-itàlics recents (Tchernia 1986, p. 42; Empereur i Hesnard 1987, p. 30; Hesnard 1990, p. 51; Laubenheimer 1990, pp. 40-41). La continuïtat entre les més tardanes de les greco-itàliques i un grup de les Dressel 1 ha estat assenyalada per diversos autors (Uenze

1958, pp. 11-12; Laubenheimer 1980, pp. 319-322). La dificultat de classificació ha pogut comprovar-se en determinats exemplars que han estat adscrits a tipus diferents per diferents autors (cf. derelictes de la Ciotat). Tchernia (1986, p. 309) ha denominat aquest fenomen com una «zona d'incertesa». D'altra banda, alguns autors com Stöckli (1979, p. 154) han precisat l'existència d'àmfores de transició (cf. derelictes de la Ciotat i Punta Scaletta). El mateix ha estat assenyalat per Sanmartí (1985, pp. 133 i 151) per a les del campament de Peña Redonda a *Numantia*. Cal recordar que ja Lamboglia (1971, p. 380) va reconèixer implícitament l'existència d'àmfores tipològicament «ambigües» en parlar de «anfores Dressel 1A di tipo grecoitalico». Quelcom semblant passa amb el terme «greco-itàliques evolucionades» emprat per Pascual (1975, p. 88) en referir-se a un grup d'àmfores del derelictes de l'Illa Pedrosa. D'altra banda, també entre les Dr. 1A coexisteixen llavis amb detalls diversos, com hom pot veure a *Albintimilium* (Lamboglia 1955, figs. 10-11) i ha confirmat Sanmartí (1985, pp. 134-140) al campament de Peña Redonda.

La diferenciació entre una àmfora greco-itàlica recent o de transició i una Dr. 1A comporta la fixació d'una frontera tipològica artificial. No hi ha unanimitat entre els diversos autors a l'hora de fixar-ne els criteris de diferenciació. Hesnard i Lemoine (1981) van fixar-ne un per a la diferenciació dels llavis: quan la relació alçària/gros. màx. és inferior o igual a 1 serien greco-itàliques, mentre que quan aquesta relació és superior a 1 són Dr. 1. Les dificultats en l'aplicació d'aquest criteri han estat posades de relleu, per exemple, en el cas dels exemplars del campament de Peña Redonda a *Numantia* per Sanmartí (1985, p. 133), que assenyala la importància de comptar amb exemplars complets per tal de fer una classificació tipològica acurada. Per a Tchernia (1986, p. 309), cal usar el terme greco-itàlic per a les àmfores en què la relació alç tot menys el peu/ampl màx és inferior a 2,9, i el terme Dr. 1 per a les altres. En aquesta línia, Empereur i Hesnard (1987, p. 30) situen de manera aproximada la «frontera» en un moment en què les greco-itàliques/Dr. 1A tenen una alçària pròxima a 90 cm, amb una relació diàmetre màx/alç tot de prop d'1/3, on l'allargament del coll és tal que la relació alç del coll/alç de la panxa arriba prop d'1/2 i on el llavi esdevé més alt que gros.

La seua aparició se situa de manera aproximada cap a mitjan del segle II. Pel que fa a les datacions absolutes, Morel (1988, pp. 92-94) situa la seua aparició a mitjan de segle o un poc abans a partir de la data de destrucció de *Carthago* l'any 146, basant-se en la troballa en les excavacions de Byrsa d'algunes vores que

poden ser classificades com a Dr. 1A. Aquesta datació troba recolzament a *Emporiae*, on apareixen àmfores greco-itàliques i Dressel 1A antigues en els estrats 1111-1112 de la basílica, corresponents a un rebliment relacionat amb el *praesidium* i datats cap al 150, (Aquilué *et alii* 1984, p. 157). D'altra banda, en la revisió dels materials de les excavacions de A. Schulten als campaments d'Escipió de *Numantia* i, sobretot, en l'estudi del material de superfície arreplegat al campament de Peña Redonda, abandonat el 133, Sanmartí (1985) va trobar una gran majoria d'àmfores del tipus Dr. 1A i un petit grup que poden considerar-se de transició entre les greco-itàliques i aquestes, per la qual cosa va situar el període d'aparició de les Dr. 1A entre la destrucció de *Carthago* el 146 i l'abandonament d'aquest campament el 133, amb un període en què el criteri d'inclinació del llavi és ambivalent que situa entre el 140 i 130. Segons Tchernia (1986, pp. 42-44), les Dr. 1 apareixen a partir de l'inici del darrer terç d'aquest segle, de manera que el pas de les greco-itàliques a les Dr. 1A pot situar-se al voltant del 145-135. Per a Empereur i Hesnard (1987, p. 31) les primeres Dr. 1 apareixen en el tercer quart del segle II.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Carthago</i>	Ante 146	Lancel <i>et alii</i> 1982, p. 27, fig. 19, A.171.83 bis; p. 92, fig. 108, A-152-69; p. 127, fig. 159, A.175.28.29
<i>Numantia</i> , Peña Redonda	155-133	Sanmartí 1985
Na Guardis	150/130	Guerrero 1984, pp. 78-82, fig. 31
Capo Graziano	140/130	Cavalier 1985, p. 113, figs. 128-129
Punta Scaletta	140/130	Lamboglia 1964, p. 250, fig. 14B
Na Guardis, habitació 2	130/120	Guerrero 1984, p. 134, nº 1-3, fig. 72-73
<i>Lattara</i> , fase 3D1	150-125	Py <i>et alii</i> 1990, p. 174, fig. 6-21, 12-13
<i>Tarraco</i> , col. d'Arquitectes	150-125	Aquilué 1993, p. 74, fig. 56, nº 4-6
<i>Emporiae</i> , estrats 1111-1112 de la basílica	ca. 150	Aquilué <i>et alii</i> 1984, p. 157, fig. 91
Muralla, sectors Rubert i Roura	ca. 100	Sanmartí i Santos 1986-89, pp. 304 i 306, figs. 9, nº 1-2, i 11, nº 19-21

L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del segle II i fins als primers anys de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 29, 37, 39, 40 i 41; làms. 29, n° 204; 33, n° 252; 36, n° 278; 38, n° 312 i 315 i 40, n° 331
Barthélémy	Final del segle II	Liou i Pomey 1985, p. 573, figs. 25
Spargi	ca. 100	Lamboglia 1961a, pp. 158-160, figs. 14-15; Pallarés 1979, p.156, fig. 8; Pallarés 1986, p. 90, fig. 6, A
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément 1978, pp. 24-26, figs. 11, 1-2, 5 i 12, 4-6
Riou 3	110/80	Long i Ximénès 1988, pp. 169-172, fig. 10
Sant Jordi 1	100/80	Colls 1987, pp. 43-46, pl. 1-2, n° 1-16
Grand Congloué 2	Principi del segle I	Benoit 1961, pp. 42-48, Pl. III, figs. 37-41 Long 1987, pp. 11-14)
Valentia	138-75	Mata, Ribera i Lerma 1980, pp. 170-171, fig. 20, n° 50, 52-53; Marín 1990, pp. 213-214, làm. 59; Ribera 1993, pp. 703, 726 i 743
Burriac, nivell II del depòsit del sector occidental	90-70	Miró, Pujol i García 1988, p. 61, n° 572-576
Les Castels (Nages), Fase Nages II recent	175-100	Py 1978a, p.249, figs. 118, n° 260; 119, n° 3
Fase III antiga	100-70	Py 1978a p. 249, fig. 118, n° 264-266
Le Marduel, fase IIB1	175-125	Py i Lebeauvin 1986, p. 28, fig. 25, n° 17;
Fase IIB2	125-100	p. 31, fig. 30, n° 1 i 3-7; p 38, fig. 36; p.
Fase IA	100-75	50, fig. 47, n° 6 i 8
Fase IB	75-25	
Pollentia, pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de Pollentia 1993, p. 239, làms. 17, n° 2; 18, n° 1, 4 i 6; 19, n° 1-2
Dchar Jdid, niv. maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> 1981-82, p. 206
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, pp. 119-120

5.1.6.3. Dressel 1B

Definida per Lamboglia (1955, pp. 246-248) a partir d'exemplars del derelictes d'Albenga, Benoit (1957, pp. 270-272, figs. 17-18: Rep. IIIB) la classifica com Republicana IIIB. Els seus trets morfològics han estat definits per diversos autors (Tchernia 1986, pp. 313-20; Empereur i Hesnard 1987, p. 31). Hi destacarem que l'alçària del llavi es fixa en 5,5 cm o fins i tot major. Laubenheimer (1980, p. 308) n'ha destacat la seua major homogeneïtat. Beltrán (1970, pp. 307-309) en va estudiar la seua presència a la península Ibèrica. La redefinició dels criteris tipològics permet pensar que molts dels exemplars classificats no corresponen en realitat a aquest tipus, segons veiem en el derelictes de Spargi amb les reserves expressades per Tchernia (1986, p. 313).

Pel que fa a la cronologia, Empereur i Hesnard (1987, p. 32) situen la seua aparició cap al 100, amb un auge entre 80 i 50, mentre que la seua desaparició es fixa a l'inici del principat d'August. Al SO francès, Bats (1985, p. 428) situa la seua aparició entre 80 i 30. La primera data consular coneguda és de l'any 97 i l'última del 13. Miró (1986) n'ha donat a conèixer una altra de l'any 90 en un exemplar de l'assentament ibèric de Burriac, on és el tipus majoritari en el nivell I del depòsit del sector occidental (70-40). A la Gàl·lia són majoritàries en el període 60-50 (Laubenheimer 1990, p. 41).

Jaciment	Datació	Referència
<i>Valentia</i> , palau de Benicarló, Nivells IV-V	Des del final del segle II fins al 75	Ribera 1993, p. 726 Marín 1990, p. 214, làm. 60, n° 1-3
L'Argilera (Calafell)	Darrer quart del s. II/principi de l'I	Sanmartí, Santacana i Serra 1984, pp. 29 i 41, làm. 43, n° 349
Baoux-Roux	Final del segle II	Gateau 1990, p. 175, fig. 16, 4
Entremont	110/90	Gateau 1990, p. 171
<i>Emporiae</i> , sitges del <i>decumanus</i> B oest Muralla Roura	110/90-90/80 <i>ca.</i> 100	Aquilué <i>et alii</i> 1984, p. 369 Sanmartí i Santos 1993, p. 306, fig. 11, n° 22
Spargi	<i>ca.</i> 100	Lamboglia 1961a, pp. 159-160, figs. 16-17; Pallarés 1979, p. 156, fig. 8; Pallarés 1986, p. 93, fig. 6, B
Sant'Andrea B	110-90/80	Maggiani 1982, p. 72, figs. 49, b-c; 50, a-b
Lattara, fase 3C2	125-75	Py <i>et alii</i> 1990, p. 174

Les Castels (Nages), fase III antiga	100-70	Py 1978a, p. 249, fig. 118, nº 267-272
Fase III mitjana	70-30	
Albenga	90/80	Lamboglia 1952, fig. 19 bis
Cap Dramont A	80-60	Santamaría 1961, pp. 170-171, fig. 6 Santamaría 1975, p. 186
La Galère	100/90-40/30	Brun 1991, pp. 273-276, fig. 32, 22
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García 1988, pp. 24, 61-62 i 115, núms. 118, 125, 130, 577-579
Sitja (UE 2022)	90/80	Miró 1991
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 239, làms. 17, nº 1; 18, nº 3; 19, nº 3-8
La Madrague de Giens	60/50	Tchernia, Pomey i Hesnard 1978, figs. 5-7, pl. XIV
Titan	ca. 50	Tailliez 1961, p. 185, fig. 4
Ile Plane 1	ca. 50	Lequément i Liou 1976, p. 588, fig. 1; Liou i Pomey 1985, p. 557, fig. 10
Planier 3	ca. 50	Tchernia 1968-70, p. 59
San Ferreol	ca. 50	Mas 1985, pp. 197-203, figs. 8-12
La Pointe de Carquerainne	ca. 50	Carrazé 1976, pp. 156-157, Pl. II-III
Le Marduel, a fase IB	75-25	Py i Lebeaupin 1986, p. 50, fig. 47, nº 3-5
La Lagaste, nivell C	60-40	Rancoule 1980, p. 99, fig. 46, nº 5-7
Nivell B	40-20	
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, pp. 119-120
Fos 1	Principi de la segona meitat del segle I	Benoit 1958, pp. 34-37; Giacobbi-Lequément 1987, pp. 174-177, figs. 6-7
Cap Béar	50-30	Colls 1986, p. 203, fig. 37A

5.1.6.4. Dressel 1C

Fou definida per Lamboglia (1955, pp. 248-250, figs. 5-6) a partir de la troballa de Capo Mele. Els seus trets morfològics han estat definits per diversos autors (Tchernia 1986, pp. 313-320; Empereur i Hesnard 1987, p. 32; Laubenheimer 1990, p. 41). Hi destaca l'alçària del llavi major de 6 cm. Al seu

torn, Laubenheimer (1980, p. 308) ha fet veure com aquest tipus presenta nombroses variants. Beltrán (1970, pp. 309-312) en va estudiar la seua presència a la península Ibèrica. La seua aparició se situa cap a 120/110 i és característica de la primera meitat del segle I, amb un final cap a l'inici del principat d'August.

Jaciment	Datació	Referència
Barthélemy	Final del segle II	Liou i Pomey 1985, p. 573, fig. 25
Entremont	110/90	Gateau 1990, p. 171, fig. 7, 5
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément 1978, pp. 23-24, figs. 11, 3-4 i 12, 3
Sant'Andrea B	110-90/80	Maggiani 1982, pp. 72-73, fig. 50, c; 51, a-b
Spargi	ca. 100	Pallarés 1979, p. 156, fig. 8 Pallarés 1986, p. 93, fig. 6, C
Riou 3	110/80	Liou i Ximénès 1988, pp. 164-169, fig. 8
Sant Jordi 1	100/80	Colls 1987, pp. 29-47, pl. 3, n° 17-24
Albenga	90/80	Lamboglia 1952, pp. 153 ss, fig. 18 bis
<i>Valentia</i> , nivell V del palau de Benicarló	Primer quart del segle I	Marín 1990, p. 215, làms. 60, 4-5, 61 Ribera 1993, p. 743
<i>Lattara</i> , fase 3C2	125-75	Py <i>et alii</i> 1990, p. 174
Les Castels (Nages), Nivell III antic	100-70	Py 1978, p. 250, fig. 119, n° 2
Le Marduel, fase IA	100-75	Py i Lebeaupin 1986, p. 38, fig. 35, n° 14; i
Fase IB	75-25	p. 50, fig. 47, n° 2 i 9
La Galère	100/90-40/30	Brun 1991, pp. 273-276
La Lagaste, nivells D i C	100-40	Rancoule 1980, pp. 99-101, fig. 46, n° 4
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García 1988, pp. 24, 62-63, 115, n° 580-581
Sitja (UE 2022)	90/80	Miró 1991, fig. 9, 8
Dchar Jdid, nivell maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> 1981-82, pp. 206-207, pl. XX, 78.249
<i>Pollentia</i> , pou D-18	Segon quart del segle I	Equip de <i>Pollentia</i> 1993, p. 239, làms. 20, n° 2, 3 i 5; i 21, n° 3
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, pp. 119-120

5.1.6.5. Lamboglia 2

Fou definida per Lamboglia (1952, pp. 164-165, figs. 22-23; 1955, pp. 262-263) a partir de les troballes del derelictes d'Albenga. Es tracta d'una àmfora vinària originària d'Apúlia i de Calàbria que va tenir una àmplia difusió pel Mediterrani oriental (Tchernia 1986, pp. 53-56 i 68-74). Beltrán Lloris (1970, pp. 349-358) en va estudiar la seua presència a la península Ibèrica. Posteriorment, Aranegui (1982) va estudiar la seua presència al País Valencià. Per a Baldacci (1972) apareix en la segona meitat del segle II i perdura fins a l'època cesariana. Per a Empereur i Hesnard (1987, p. 33) la seua aparició es data en les darreries del segle II i és un tipus característic de la primera meitat del segle I que perdura fins a l'època d'August. En els derelictes apareix acompanyat de les 3 variants del tipus Dr. 1.

Jaciment	Datació	Referència
Saint Blaise	130/120	Gateau 1990, p. 175
Barthélemy	Final del segle II	Liou i Pomey 1985, p. 573, fig. 25
Valentia, palau de Benicarló Nivells IV-V	Final del segle II i primer quart de II	Marín 1990, pp. 216-217, làms. 62-63, 64, 1 Ribera 1993, p. 743
Baou-Roux	Final del segle II	Gateau 1990, p. 175
Entremont	110/90	Gateau 1990, p. 175
Cavalière	110/90	Charlin, Gassend i Lequément 1978, pp. 18-23, figs. 11, 5 i 12, 1-2
Sant Jordi 1	100/80	Colls 1987, pp. 48-50, pl. 4-5, n° 25-37
Albenga	90/80	Lamboglia 1952, pp. 153 i 165, figs. 22-23
La Chrétienne A	Primer terç del s. I	Benoit 1956, p. 25, fig. 2, n° 18
Cap Dramont A	80-60	Santamaría 1961, p. 161, fig. 7 Santamaría 1975, p. 186
Burriac, depòsit del sector occidental	90-40	Miró, Pujol i García 1988, pp. 25, 62, 115, n° 119 i 147
Dchar Jdid, niv. maurità 2	80-40	Akerraz <i>et alii</i> 1981-82, pp. 206-207
Punta Algas	Primera meitat del segle I	Mas 1971, pp. 409-411, figs. 2-5, làm. CXII
Planier 3	ca. 50	Tchernia 1968-70, p. 60

Ile Plane 1	ca. 50	Lequément i Liou 1976, p. 588; Liou i Pomey 1985, p. 559, fig. 12
San Ferreol	ca. 50	Mas 1985, p. 205, fig. 25
La Vayède	55/50-40	Arcelin 1981b, p. 119

5.1.6.6. Dressel 1 tarraconense

Identificada per Miró i Pujol (1982-83) a Burriac, fou definida per Comas *et alii* (en premsa) a partir de diferents troballes de la Laietània: Burriac, *Baetulo*, Can Ximenes (Mataró), Montpalau (Pineda de Mar) i els fondejadors de Vilassar i Cabrera i de Mataró nord. Posteriorment ha estat estudiada per Miró (1988, pp. 60-63) en el conjunt de les produccions amfòriques de Catalunya, i per García (1992, p. 24) entre les produccions ibèriques d'època republicana de la Laietània. Darrerament s'han afegit les troballes de Can Portell (Mataró) (Pera *et alii* 1992, p. 170, fig. 13, 49-51). Els únics indicis de fabricació s'han trobat a la Riera de Sant Simó (Mataró) (Ribas 1983-84, p. 284, fig. 3). Es tracta d'un tipus d'àmfora semblant a les Dr. 1, però que es reconeix per estar fabricada amb la pasta característica de la ceràmica ibèrica o amb la pasta que apareix en les altres produccions tarraconenses. Segons la forma del llavi poden dividir-se en les tres variants establertes en la producció itàlica (A, B i C). Quant a la datació, se situa en una forquilla delimitada per la datació més antiga en el nivell II de Burriac (90-70) (Miró, Pujol i García 1988, p. 69, n° 590-591) i l'estrat III de l'excavació del carrer Sant Josep i de Rosés de *Baetulo* (40-30).

Ha estat identificada en tres jaciments, fabricada amb «pasta ibèrica»: els n° 5, 66 i 71. En el segon és un fragment corresponent a la carena, possiblement del tipus Dr. 1B. La pasta de l'exemplar del n° 71, una àmfora prou completa del tipus Dr. 1A, és ataronjada i està molt ben depurada; un altre fragment corresponent a l'inici de la punta presenta la característica pasta bescuitada ibèrica gris i taronja. En les comarques septentrionals del País Valencià, en el rerapaís muntanyenc ha estat assenyalada la seua presència a la moleta del Mas de Salvador (Vistabella) (Arasa 1994a, p. 203).

5.1.6.7. Tarraconense 1

Aquest tipus d'àmfora vinària, considerat per Nolla (1974, pp. 191-192 i 196-197) com de probable origen local, fou anomenat Laietana 1 per Comas

(1985, pp. 65-66). Posteriorment ha estat estudiat de manera més àmplia per Nolla (1987), que l'anomena *Tarraconense 1* per produir-se en un territori més extens que l'estrictament laietà, i per aquest en col·laboració amb Solias (1984-85) a partir de les troballes d'Empúries. Darrerament, Miró (1988, pp. 63-69) i Comas i Casas (1989) n'han ampliat l'estudi. Molt probablement va fabricar-se en el territori de la Laietània, a la vil·la de la Salut (Sabadell) (Miró 1988, 28-29; Comas i Casas 1989, pp. 581-583), però també en altres llocs com Fenals (Lloret de Mar) (Nolla i Solias 1984-85, pp. 130-131) i probablement a la mateixa *Baetulo*. El lloc més meridional on fins ara s'ha documentat aquest tipus d'àmfora és *Tarraco*, i els més occidentals *Contrebia Belaisca* i *Salduie*, on es coneix un exemplar amb segell ibèric. El període de fabricació se situa des del segon quart del segle I i en la segona meitat del segle I aE. Recentment s'ha donat a conèixer un exemplar a *Valentia*, d'atribució insegura, que es dataria en el primer quart del segle I i seria el més antic dels coneguts fins ara.

L'únic exemplar d'aquest tipus ha estat trobat en el nº 36, en un context ibèric del segon quart del segle I, i té una vora de quasi 8 cm d'alçària i un segell en forma de mitja lluna imprés davall el llavi a penes llegible: [---]meno. Les estampilles que apareixen sobre aquestes àmfores són de tipus arcaic, de forma rectangular, només amb el prenom i el nom, però no n'ha estat publicada cap amb aquesta forma i un nom semblant.

Jaciment	Datació	Referència
<i>Valentia</i>	Primer quart del s. I	Ribera 1993, pp. 743-744
<i>Salduie</i>	50-40	Aguarod 1992
Cap Béar 3	50-30	Liou i Pomey 1985; Liou 1987, p. 273, figs. 2-4; Colls 1986, pp. 205-206, figs. 38-40
Palamós	Segona meitat del segle I	Vidal i Pascual 1971, pp. 119-122, fig. 3; Foerster, Pascual i Barberá 1987, pp. 83-89
<i>Vienna</i> , barri de Saint-Romain-en-Gal	30-20	Desbat 1987, p. 408. fig. 4, nº 6-8
<i>Baetulo</i> , sitja del carrer Pujol	Abans del 30	Comas 1985, pp. 17-22, 40-42, 65-66 i 155-156

Can Portell (Mataró)	Des d'almenys mitjan segle I fins al 15/20	Pera <i>et alii</i> 1992, pp. 170-171, fig. 14, n° 52-54
<i>Emporiae</i> , basílica i cúria Muralla Rubert, estrats Ib, Ic i IIc	Darrerria del segle I Època d'August	Aquilué <i>et alii</i> 1984, pp. 147-149 i 152-159 Sanmartí 1978, pp. 233-236
Dramont B	Principi del segle I	Corsi-Sciallano i Liou 1985, p. 71, fig. 62
<i>Contrebia Belaisca</i>	Sense data	Díaz i Torralba 1989-1990, p. 36, làm. IV, n° 15-16

5.1.6.8. Marques

N'han estat trobades 4, de les quals acabem de veure la trobada al n° 36 sobre l'àmfora Tarraconense 1. De les altres 3, la del n° 20 figura en la base de l'ansa d'una àmfora de tipus indeterminat i és il·legible; de les altres 2, prou ben conservades, la del n° 43 utilitza l'alfabet grec i la del n° 58 el llatí.

La del n° 43 apareix en un segell rectangular de 62 x 14 mm imprés longitudinalment sobre una ansa, amb un extrem mal aplicat i deformat; la marca pot llegir-se amb claredat $\text{AN}\Delta\text{P}$ (*retro*), que correspon a $\text{ANDR}(\text{OS})$, amb una línia corbada d'aspecte serpentiforme a continuació del darrer signe que pot correspondre a una lletra W deformada. Encara que no és molt freqüent, aquesta marca està documentada a la necròpoli d'Alèria sobre una àmfora greco-itàlica en la tomba n° 70, que es data cap al 300 (Jehasse 1973, p. 365, n° 1322, pl. 142, n° 170). La lletra alfa amb la base trencada és característica de l'epigrafia grega tardana i apareix en altres estampilles, com ara en el derelict Riou 3 (110-80) sobre àmfors Dr. 1C (Long i Ximénès 1988, pp.166-169, figs. 8-9), en àmfors del tipus Dr. 1A o 1C del golf de Fos (Amar i Liou 1984, p. 157, n° 42, pl. 3), a Pech Maho sobre àmfors massaliotes recents del segle III (Solier 1979, pp. 93, 98 i 100, fig. 16), etc. D'altra banda, en relació amb aquest mateix antropònim, a l'Apúlia hi ha documentada la marca *Andronici* en alfabet llatí sobre àmfors de tipus Brindisi, a les zones de producció de Giancola i de Masseria Marmorelle (Desy 1989, pp. 99, n° 696 i 105, n° 756).

Sobre aquesta estampilla, Flors (en premsa) interpreta -al nostre parer, erròniament- que la inscripció és ibèrica, tot i que en fa una lectura retrògrada (*ca.n.du.[.]*), i cerca paral·lels en l'estampilla ibèrica d'Ensérune (Laubenheimer

1990, p. 35, foto 1), en una altra fragmentada del campament de Peña Redonda (*Numantia*), molt possiblement grega, on figura un trident que interpreta com el signe ibèric *ti*. (Sanmartí 1985, p. 142, figs. 25-26), i en una estampilla del n° 23 també fragmentada (Fernández Izquierdo 1980, p. 161, fig. 5, n° 2, lám. III, F), que fou interpretada inicialment com escrita en alfabet osc i reinterpretada com ibèrica, i que pot ser grega si ens atenem a la presència d'una lletra alfa amb la base trencada.

Pel que fa a la del n° 58, es tracta d'una petita estampilla rectangular que conté dues lletres en alfabet llatí, també en posició retrògrada: *RV*. Aquests tipus d'inscripcions en què apareixen dues o tres inicials d'un antropònim són molt freqüents i no sempre és possible la seua restitució. Aquesta és poc freqüent i l'únic paral·lel que hem trobat és en l'*oppidum* de La Lagaste (Rancoule 1980, fig. 48, n° 7).

5.2. Metall

5.2.1. Instruments

L'únic instrument d'origen romà és la sonda espatulada del n° 69. L'*espathomele* és un instrument, combinació de sonda i espàtula, que s'utilitzava en cirurgia i en la preparació i aplicació de medicaments (Brian 1887, DS, I, 2, pp. 1106-1115, *s. u.* *Chirurgia*; Meyer-Steineg 1912, p. 24, Taf. III, n° 8; Milne 1976, pp. 58-61, Pl. XII, XIII; Borobia 1988, pp. 30-32). És una vareta de 17 cm de llargària, de secció circular en la seua major part, amb un extrem engrossit i l'altre en forma d'espàtula. L'extrem engrossit de forma ovalada servia per a la preparació dels productes i el de forma espatulada s'usava per a la seua aplicació. També s'utilitzava per a la preparació de colors pels artistes i artesans, segons es va comprovar amb la troballa de 2 exemplars entre els instruments d'un pintor a Fontenay-le-Comte (Vendée, França) (Ling 1970, p. 220; Ling 1991, p. 211, fig. 230), i fins i tot com article de «toilette». Aquest instrument, àmpliament documentat a *Pompeia* (cf. Pagano 1992, pp. 157-159, n° 33), presenta una tipologia poc variable. Les variants documentades afecten sobre tot la forma de l'espàtula, que pot ser en forma de rem, de bec d'ànec i lanceolada. L'altre extrem generalment és arrodonit. La decoració sol estar formada per algunes motlures i motius incisos. Pel que fa a les mides, la seua longitud varia generalment entre 14 i 20 cm, però la majoria té entre 17 i 18 cm.

A Hispània els exemplars més antics apareixen en els campaments d'època tardo-republicana. En general, però, són instruments freqüents em ambients alto-imperials. Es troben sovint en els aixovars funeraris de metges i cirurgians, com els d'*Emerita*, *Baelo* i *Balsa*.

Jaciment	Datació	Referència
Cáceres el Viejo	<i>Ante</i> 80	Ulbert 1984, pp. 104 i 222, Taf. 20 i 60, n° 126-127
<i>Numantia</i> El Castillejo i Renieblas	ca. 80-75	Schulten 1927, p. 253, Taf. 37, n° 20; 38, n° 35; 1929, 216 Taf. 34, n° 15
Fuentes de Ebro	Segle I aE	Borobia 1988, pp. 222-223, làm. LXXIII, 3-4
<i>Emerita</i>	Segles I-II	Floriano 1940-41, 423, fig. II, n° 1; Sáenz de Buruaga i García de Soto 1946, 72-73, fig. 1; Borobia 1988, 234, 245, làms. LXXXIV, 1, LXXXVII, 4; Nogales 1990, <i>Bronces</i> 1990, p. 114
<i>Conimbriga</i>	Segles I-II	<i>Conimbriga</i> VII, làm. 36, n° 274
Vale de Lama (Lagos, Portugal)	Segles I-II	Viana <i>et alii</i> 1953, pp. 125-126, fig. 7, a-b, làm. III, 34
Balsa (Quintana da torre d'Ares, Portugal)	Segles I-II	Veiga 1990, p. 118, Est. I, n° 2-4
<i>Baelo</i>	Segles I-II	Paris 1926, 19, 149-150, làm. 24; Molina 1981, 258-259, fig. 6; Borobia 1988, 163-165, làm. VIII, 8-12; <i>Bronces</i> 1990, p. 339, n° 338
La Cañada Honda (Gandul, Sevilla)	Segles I-II	Hibss 1991, 117, 130, n° 33, fig. 4, 14
<i>Canama</i> (Alcolea del Río, Sevilla)	Segles I-II	Borobia 1988, p. 172, làm. XLI, 6, 9
<i>Carmo</i>	Segles I-II	Borobia 1988, pp. 178-180, làm. XLIII, 1-3
<i>Valeria</i>	Segles I-II	Fuentes 1987, pp. 252-254, fig. 1, 3 i 2, 3; Borobia, 1988, p. 124, làm. XV, 3
<i>Ercavica</i>	Segles I-II	Borobia 1988, pp. 124-125, làm. XV, 3
<i>Termantia</i>	Segles I-II	Argente <i>et alii</i> 1985, pp. 103 i 118; Borobia 1988, pp. 279-280, làm. LXXV, 4

<i>Emporiae</i>	Segles I-II	Borobia 1988, pp. 144-146, XXXIII, 13-21
Museu Arqueològic de Barcelona		<i>Bronces</i> 1990, p. 338, n° 335
<i>Ebusus</i>	Segles I-II	Borobia 1988, pp. 160-161, lám. XL, 1-3

Entre els exemplars coneguts a Hispània, només el de Fuentes de Ebro pot haver estat trobat en un assentament indígena. Dels que poden datar-se amb seguretat, els més antics són els procedents dels campaments d'època tardo-republicana. La seua troballa, però, no permet confirmar la presència d'un *chirurgus*, ja que pot haver estat objecte d'un ús ben diferent, potser com a remenador de perfums i ungüents. A banda del seu interès com a instrument, també té una indubtable importància cronològica, ja que pot datar-se amb anterioritat a l'abandonament de l'assentament, fixada amb anterioritat al 40/30 aE. Aquesta datació es veu refermada en el fet que els paral·lels més estrets són precisament els trobats en els campaments tardo-republicans, com ara Cáceres el Viejo. Així, l'exemplar del cormulló dels Moros pot incloure's entre els més antics dels trobats a Hispània i dels escassos apareguts en contextos ibèrics.

5.2.2. Figures

La figureta del n° 50, darrerament retrobada al Museu Arqueològic Nacional, és l'única peça que pot datar-se amb seguretat en època tardo-republicana. Està íntegrament conservada, és de factura un poc grollera i amida 10,9 cm d'alçària. Representa a Mercuri jove amb la *chlamys* terciada des del muscle dret, tocat amb barret i calçat amb botes amb la part superior girada. El cos no està ben proporcionat i és d'aspecte robust. Presenta el cap lleugerament alçat, amb els trets de la cara marcats, la boca mig oberta, la cabellera -representada de manera molt grollera- li penja pel bescoll. Té el braç esquerre alçat, amb el qual devia portar el *caduceum*, que falta, mentre que a la mà dreta porta una pàtera amb òmfal. Les cames estan lleugerament flexionades. Blecht (a Nünnerich-Asmus 1994, pp. 99 i 262), que l'ha estudiada recentment, la data del segle I aE.

El Mercuri de Traiguera prefigura el tipus clàssic vestit amb la *chlamys* terciada, però encara sense els atributs típics: en lloc del *marsupium* porta una pàtera i li falten el barret alat i les sandàlies alades. Aquests aspectes, junt al caràcter arcaic perceptible en el tractament del cos i dels trets del rostre, permeten situar-la en època tardo-republicana. Els paral·lels d'aquest tipus de figures no són

nombrosos, i cal buscar-los a *Saguntum*, on el mateix Blecht (1989) ha estudiat un conjunt de figures votives procedents de les antigues excavacions de fòrum, prop del santuari d'època republicana.

5.3. Os

D'aquest material és un penjoll d'os d'elaboració prou acurada, procedent del cn° 69, que representa uns genitals masculins. L'ús d'amulets de caràcter profilàctic fou molt freqüent en el món romà (Labatut 1877, DS, I, 1, pp. 256-258, *s.u.*, *Amuletum*; Riess 1894, RE, I, 2, cols. 1984-1989, *s.u.* *Amulett*). L'atribució de valors propiciatoris i apotropaics a determinats actes fou l'origen de la seua representació en objectes dotats d'aquestes atribucions. La representació dels genitals masculins, per damunt del seu significat eròtic (Johns 1982, p. 62), conté un doble valor, puix reuneix les funcions preventives i el caràcter de talismà. D'altra banda, el fal·lus està associat al poder de fecundació de la naturalesa. La seua personificació és el déu *Fascinus*, entre les atribucions del qual destaquen les de fer front al *fascinum* o «mal d'ull», produir la germinació de les plantes seques i afavorir la fecundació de les femelles estèrils (Lafaye 1896, DS, II, 2, pp. 983-987, *s.u.* *Fascinum*; Kuhnert 1909, RE VI, 2, cols. 2009-2014, *s.u.* *Fascinum*). L'ús personal d'aquestes filactèries l'esmenta Varró entre els xiquets (*De ling. latina*, VII, 97): «(...) els porten els infants per per prevenir-se dels malefics (...)», ja que aquests eren els més exposats a la fascinació i als encantaments. Eren penjolls que representaven els genitals masculins de diverses formes i tamany, normalment de bronze, però també en casos excepcionals d'altres metalls preciosos, d'ivori i d'os. Aquestes creències arriben a Roma amb l'hel·lenisme, i des d'allí s'estenen per tot el Mediterrani occidental.

La presència d'aquesta amulets és freqüent en contextos alto-imperials. A Hispània han començat a publicar-se nombroses troballes en els darrers anys. El primer intent de classificació tipològica d'aquest tipus d'amulets va ser efectuada per Rolland (1965, p. 176) sobre exemplars de bronze de la Provença. Posteriorment, Zarzalejos, Aurrecoechea i Fernández (1988, pp. 312-313) han proposat una nova classificació segons es tracte d'amulets frontals (A) o de perfil (B) i simples (1) o compostos (2). Malgrat el diferent tipus de material emprat, la peça estudiada pot classificar-se en el tipus d'amulets frontals simples (A-1), concebuts com una placa i constituïts per representacions completes i més o menys naturalistes dels genitals masculins. Aquest darrer tipus no és el més freqüent, però

no és difícil trobar algun exemplar en bronze, com ara un del Museu Arqueològic de Tarragona (*Bronces* 1990, p. 248, n° 161) o un altre de Blicquy (Bèlgica) de 4,2 centímetres d'alçària (Faider-Feytmans 1979, p. 160, n° 313, pl. 117).

La importància d'aquest amulet rau no solament en el fet que el material emprat siga l'os, que el converteix en una peça força original en l'àmbit hispànic, sinó sobretot per haver estat trobat en un jaciment ibero-romà amb una datació possiblement anterior a mitjan segle I aE. Però més enllà de la seua datació primerenca, cal destacar que les creences que s'hi associen són d'indubtable origen romà. En la cultura ibèrica no està documentat el caràcter apotropaic del *fallus*. Fou amb l'arribada dels romans quan es degué difondre l'ús d'aquesta imatge profilàctica. A Hispània aquest símbol deu trobar explicació per la presència de població itàlica o, més probablement, per l'assimilació de creences i costums itàlics per part dels ibers. Resulta significatiu, per exemple, el cas del relleu representant un fal·lus llaurat al costat dret de la porta meridional de la muralla de la ciutat romana d'*Emporiae*, una fundació de cap al 100 aE. Tanmateix, aquests objectes apareixen en contextos ibèrics en data més primerenca, com és el cas d'un petit amulet d'argent trobat en una tumba de la necròpolis del turó dels dos Pins (Sabadell), amb una data d'abandonament cap al 180 (Garcia i Rosselló 1993, pp. 145-146 i 189). El millor paral·lel hispànic d'aquest amulet, però, el tenim a l'Alcúdia d'Elx, tant pel que fa al tipus, com a la cronologia i el material: es tracta d'un penjoll d'ivori en forma de placa trobat en els nivells ibero-romans de la ciutat, d'acurat treball i molt bon estat de conservació (Ramos 1983, p. 79). Aquests amulets deuen tenir -almenys en un principi- un origen itàlic, segons podem veure en el derelict de Spargi que es data cap al 100 aE, on foren trobats un mínim de set exemplars d'os molt semblants a aquest (Pallarés 1979, p. 175, fig. 35; Pallarés 1986, p. 98, Tav. 9, e). Precisament per aquesta gran semblança no creiem impossible que l'exemplar del cormulló dels Moros siga d'importació. Aquests són alguns dels escassos exemples d'amulets fàl·lics tallats en os i que a més poden datar-se amb seguretat en època tardo-republicana.

5.4. Tècniques constructives

Les tècniques constructives emprades en els assentaments de nova planta dels segles II-I són ibèriques, com pot apreciar-se en els n° 1 i 36, on les excavacions han posat al descobert diverses habitacions amb murs fets de filades de pedres irregulars trabades amb fang. En el segon d'aquests, el que sembla

correspondre a la muralla està fet de còdols travats amb argamassa de calç de poca consistència. Només hi ha un cas d'utilització de tècniques constructives romanes en un assentament ibèric al nº 23, on hom va trobar un paviment de morter amb una petita cavitat central, tal vegada una cubeta relacionada amb l'elaboració de productes agrícoles, sobre el qual hi havia alguns fragments de pàteres de ceràmica campaniana de pasta grisa.

La troballa de paviments d'*opus signinum* tant en assentaments ibèrics romanitzats com en els romano-republicans de nova creació és un fenomen prou freqüent. Entre els primers figura El Cabezo de Alcalá (Azaila), on hi ha una datació *ante quem* cap al 76-72 donada per la destrucció de la ciutat (Lasheras 1984). Entre els segons, a *Valentia* hi ha diversos exemples en les excavacions del palau de Benicarló i de la plaça de l'Almoina (Marín *et alii* 1991, p. 65, fig. 2), amb una datació *ante quem* del 75 donada per la destrucció de la ciutat per Pompeu. A la Casa I.1 («Casa de *Likine*») de la Caridad (Terol) hi ha dos paviments tessel·lats amb una datació *ante quem* del 76-72 donada igualment per la destrucció de la ciutat en el curs de les guerres civils (Vicente *et alii* 1989; 1991, pp. 102-107, figs. 34-39). A *Tarraco* en l'excavació del carrer de la Unió, amb una datació de mitjan segle II (Aquilué i Dupré 1985). A la casa del Carrer Lladó de *Baetulo* hi ha diversos paviments que es daten entre els darrers decennis del segle II i els primers de l'I (Guitart, Padrós i Puerta 1991, pp. 37-38, lám. IV).

5.5. La circulació monetària

La moneda és un instrument d'intercanvi que es generalitza amb l'ocupació romana, que estimula el seu ús i el controla, de manera que esdevé un mecanisme d'aculturació de primer ordre. Encara que els criteris seguits pels romans per a decidir l'emplaçament d'una seua van ser diversos, el fet que cap dels assentaments ibèrics del territori comprés entre les ciutats de *Dertosa* i *Saguntum* encunyà moneda ens sembla simptomàtic del poc pes que aquests tenien i de l'escassa importància estratègica que aquells donen a aquest territori.

Per tal de reorganitzar llurs finances i estabilitzar la moneda, els romans comencen a encunyar cap a l'any 211 el denari i, poc temps després el Victoriat, ambdues en argent. Les monedes d'aquesta època són un poc més abundants, i apareixen ja en les ocultacions fetes al llarg de la segona guerra púnica i els alçaments ibèrics de l'inici del segle II. També apareixen com a troballes

esporàdiques en els assentaments ibèrics, on esdevenen documents de primer ordre per a confirmar la seua perduració.

Pel que fa al numari ibèric, fou encunyat per diferents ciutats, segons les conveniències tàctiques dels romans i les diferents fases d'organització de l'administració territorial, i era utilitzat bàsicament per a pagar els serveis dels mercenaris enrolats en l'exèrcit romà. Cada ciutat emissora tenia en un principi un marc geogràfic de circulació propi, però les intenses relacions que caracteritzen aquesta època i el constant trànsit de tropes, fan que la circulació del seu numari traspassi aquest marc. Una vegada sufocats els alçaments ibèrics pel cònsol Cató l'any 195, la façana mediterrània de la península Ibèrica entrarà en un llarg període de pau en què es produeixen transformacions importants en la naturalesa de la circulació monetària, com ara l'aparició de noves seques, la generalització i augment de la circulació de monedes de bronze i una major mobilitat territorial de les encunyacions en general. En aquesta època tenen lloc nombroses ocultacions monetàries -els anomenats tresors-, però les troballes més freqüents són les monedes aïllades.

Les ciutats que encunyen moneda són molt nombroses, i no totes han estat localitzades. Bona part de les seques que arriben a les nostres comarques són aragoneses, com ara *Bolskan* (Osca), una de les que va encunyar major volum de moneda. Pel que fa a les seques que van funcionar en territori valencià, *Arse* (Sagunt) i *Saiti* (Xàtiva) comencen a emetre durant l'ocupació cartaginesa, en la darrerria del segle III. Al llarg del segle II esdevé un important desenvolupament d'aquests tallers, al temps que s'incorporen els de *Kelin* (Caudete de las Fuentes, València), i *Kili*, de localització incerta, mentre que *Ikalkusken* i *Urkesken*, amb important presència en les comarques meridionals del país, tampoc han estat localitzades. Per últim, ja a final del segle II comença a encunyar moneda amb llegenda en llatí la ciutat de *Valentia*. La producció d'aquests tallers és molt desigual, tant en el volum de monedes i sèries encunyades com en la classe de metall que utilitzen. En argent només encunyen *Arse* i *Ikalkusken*, mentre que en bronze ho fan la totalitat de tallers.

En el segle I aE els tallers en funcionament es redueixen. *Kelin* i *Urkesken* deixen d'encunyar moneda, mentre que *Arse-Saguntum*, *Saiti-Saitabi* i *Kili* fan emissions bilingües i *Ikalkusken* segueix amb les seues emissions amb caràcters ibèrics. Tot i que el moment final d'emissió d'aquestes seques no es coneix, hom convé que les monedes amb llegenda ibèrica cessen d'encunyar-se al voltant de

l'any 45 aE, data de la batalla de *Munda*. Les emissions posteriors utilitzen exclusivament el llatí, mentre que les figures de l'anvers i revers reflecteixen una important influència romana. Per aquesta època comença a encunyar moneda la seca d'*Ilici* (Elx), amb una primera emissió de semis.

Tanmateix, com ja hem dit, la presència de monedes pertanyents a altres seques és molt normal, i particularment en les comarques septentrionals del país és freqüent trobar monedes de seques aragoneses i catalanes.

En el quadre s'han reunit les troballes monetàries dels 29 jaciments que n'han proporcionat, agrupades segons les zones d'origen més un apartat per als indeterminats: 1) Catalunya; 2) la vall de l'Ebre; 3) el País Valencià; 4) Andalusia; 5) Roma; 6) seques púniques; 7) Ebusus; i 8) la Gàl·lia. Les troballes quantificades s'indiquen en xifres i les notícies sobre diverses troballes apareixen relectides amb aquest mateix terme (div.). Hi apareixen 123 troballes quantificades, una xifra certament modesta per a un territori tan extens amb 71 assentaments estudiats. Els dos tresors nº 26 i nº 66 no s'inclouen en aquesta relació i es comenten a banda.

El panorama que ofereix aquesta sèrie de troballes és, malgrat la seua pobresa quantitativa, prou representatiu de les tendències generals de la circulació monetària a la Citerior. L'expoli ens ha privat, amb seguretat, d'importants quantitats de numari, com passa en assentaments amb notícies de nombroses troballes (nº 23 i 36). D'altra banda, el silenci sobre troballes monetàries que es dona en nombrosos assentaments, alguns de certa importància (nº 7, 33, 48, 51, 65, 79, 81), és ben simptomàtic de la manca d'informació.

Pel que fa a les encunyacions hispano-romanes, el primer fet a destacar és l'absència de seques en el territori estudiat. En la mesura que l'amonedació pot considerar-se un indicador de la puixança dels nuclis urbans, aquesta absència troba explicació en -i al mateix temps confirma- el fet que cap dels assentaments existents va experimentar un desenvolupament suficient com per a assolir un nivell urbà. Al llarg dels segles II-I les troballes són abundants i hi ha una gran diversitat de seques representades. En aquest període Roma deixa d'aprovisionar numari a Hispània i s'esdevé una multiplicació de seques (Ripollés 1992, pp. 17-18 i 25) que agruparem segons les zones de procedència.

Nº	Catal.	V. Ebre	P. V.	Andal.	Roma	Cartag.	Ebus.	Gal.	Indet.
13		1							
14	1								
17	1	1	1						
18		1							
19									Div.
20									1
23	1	1	1		1				
25	1	2		1					
28									2
31		1							
32								1	
34		1							
36		9	5	1	3		1		
38			2						
40	2	4	19	3	5				
41			7		2				
43						2			
44	1				4	2		1	
45					1				
47					Div.				Div.
50					1	1			
53		2							
57		1				1			Div.
61					1				
63	3	2		2	3	2			Div.
66		1		2	Div.				Div.
67			2		1				
69		1	2	1	1				
78									1
T	9	28	39	10	22	8	1	2	4

Hi destaca el volum de les seques valencianes, amb 39 peces, repartides en 9 jaciments. La major part correspon a *Arse/Saguntum*, sobretot en els jaciments de la meitat meridional del territori. Cal dir que 19 d'aquestes monedes corresponen a un sol assentament (nº 40), i no pot descartar-se que almenys en part corresponguen a una ocultació. Segueixen *Valentia* i *Saiti*, amb molts menys exemplars. Per seques, el numari es reparteix de la següent manera: *Arse* (27), *Saiti* (4) i *Valentia* (2). En el tresor del tossal de l'Assut, la seca de *Valentia* és la segona en representació, amb 10 exemplars.

El segon grup prové de les seques de la vall de l'Ebre, amb 28 peces repartides en 14 jaciments. Si no considerem el factor proximitat, resulta el grup més nombrós i amb major dispersió. Aquest fet indica possiblement una gran fluidesa en les relacions entre la costa i l'interior. Per seques, el numari es reparteix de la següent manera: *Kelse* (8), *Belikiom* (3), *Bilbilis* (3), *Sekaisa* (3), *Seteiskan* (3), *Bolskan* (2), *Iltukoite* (1), *Orosis* (1) i *Tamaniu* (1). Cal esmentar també la troballa d'un nombre indeterminat de monedes de *Titum*. Aquesta proporció és la que apareix també en el tresor del tossal de l'Assut, on aquesta és la seca més nombrosa, amb 48 exemplars. Per valors, es tracta en tots els casos d'asos, amb l'excepció de *Bolskan*, amb dos denaris, un dels quals és forrat.

Pel que fa a les seques de la Ulterior, s'han trobat 10 peces repartides entre 6 jaciments. Entre les 4 seques presents, el numari es reparteix de la següent manera: *Castulo* (7), *Corduba* (1), *Gades* (1) i *Carteia* (1). Cal destacar la importància del numari de *Castulo*, ja documentat en altres llocs com ara Los Villares (Ripollés 1983, p. 411; Mata 1991, p. 195). La presència d'altres seques (*Corduba*, *Gades* i *Carteia*) és testimonial.

Les seques catalanes conformen el quart grup, amb 9 peces repartides entre 7 jaciments. Entre les 6 seques presents, el numari es reparteix de la següent manera: *Kese* (3), *Baitolo* (2), *Iltirkesken* (1), *Ausesken* (1), *Emporiae* (1) i *Eusti* (1). Cal afegir les dues d'*Iltirta* trobades en el tresor del tossal de l'Assut. Destaca el gran nombre de seques per al baix volum de numari i la gran dispersió de les troballes.

El tercer grup numèric és el de la seca Roma, amb 22 peces repartides en 13 jaciments. Hi destaca l'escassa representació de denaris, la importància quantitativa dels asos de *Ianus* bifront, de gran perduració i que encara trobarem en assentaments alto-imperials (cf. l'Hostalot), i la presència d'alguns divisors (quadrants). La seua presència pot situar-se des del final del segle III i primers

decennis del II, quan l'ús de la moneda encara era molt restringit. Aquestes i les púniques són les úniques monedes que apareixen en jaciments abandonats entre el final del segle III i el principi del II.

El numari púnic està representat pels bronzes de Sicília (?) i d'Eivissa del n° 63, el calc de Cartagena del n° 50 (221-218), el bronze i el 2 divisors del n° 40 (*post* 221), a més del *shekel* de Santa Bàrbara (218-206) que veurem més endavant. La seua presència troba explicació en el fet que la zona fora un dels escenaris de la II guerra púnica, conflicte que va generar nombroses emissions per al seu finançament (Ripollés 1992, p. 10).

A les comarques septentrionals del País Valencià, la sèrie d'ocultacions monetàries s'inicia amb el tresor de Morella (Ripollés 1985b), format per dracmes gregues, que pot datar-se en el segle IV. També d'aquesta època és una dracma de Rodes trobada al n° 23. L'ocultació d'Orpesa, formada exclusivament per dracmes emporitanes i d'imitació i data al final del segle III o principi del II, pot trobar explicació en el conflicte hispano-cartaginés o en els primers anys d'ocupació romana. Per la seua datació pot relacionar-se amb els tresors de la Plana d'Utiel, de cronologia semblant, i de *Valeria*, de final del segle III. Finalment, la darrera de les ocultacions és la del n° 66, formada per asos quasi en la seua totalitat, amb un predomini de *Kelse* (48), seguida de *Valentia* (10), amb una data en els anys 76/75 que pot relacionar-se amb l'episodi de la guerra sertoriana i marca el final de les encunyacions hispàniques. La peça de *Gades* del n° 25 és la que proporciona una datació més tardana (47-44).

6.1. El pla de Vinaròs

1. El puig de la Misericòrdia (Vinaròs)

31TBE824872

SIAP.

Chillida 1909; Chillida 1913; Borràs 1929, p. 14; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 148, 156-157 i 164; Gusi 1976; Oliver 1977; Oliver 1978, p. 86; Gusi i Sanmartí 1976-78, p. 362; Ribera 1982, p. 30; Oliver i Gusi 1986, pp. 269-273; Gusi i Oliver 1987, pp. 111-124; Oliver 1987, p. 97; Arasa 1987, p. 130; Oliver 1988a; Oliver 1990-91, p. 181; Oliver 1991a, p. 95; Oliver 1991b; Oliver 1991c, pp. 1095 i 1098; Gusi, Díaz i Oliver 1991, p. 96; Oliver 1993, pp. 202-397, figs. 15-107, làms. XXXIX-LXI; Oliver 1994; Oliver, en premsa a.

Està situat a l'extrem meridional del puig de la Misericòrdia (153 m), que s'alça enmig del pla de Vinaròs, entre el riu de la Sénia i el barranc de la Barbiguera, a 4 km de la costa. El lloc ocupa una posició estratègica i compta amb un excel·lent control visual de l'entorn, puix domina la plana litoral i el camí de la costa. Presenta unes bones condicions defensives, amb una altitud relativa d'uns 90 m, un fort desnivell dels pendents i un sol accés pel nord. Està orientat cap al sud i permet un hàbitat arrecerat en les vessants SSE. Sobre el jaciment s'alça un mirador al centre del qual hi ha una creu monumental que l'amaga en part. La seua superfície es calcula en 0,12/0,13 ha, amb uns eixos màxims de 65 x 45 m. Els assentaments visibles són els nº 2 i 6, i el més pròxim és el nº 2, situat a 1,4 km cap al NE. El camí de Xivert està situat a 1,2 km cap a l'oest. L'aigua és escassa en aquesta zona; el riu Cervol està situat a 1,1 km al SO.

El jaciment ha estat excavat per Oliver des de l'any 1983 fins al 1990 al llarg de sis campanyes. Els resultats han estat publicats inicialment en articles de síntesi i comunicacions sobre les tres primeres fases d'ocupació i les importacions fenícies. Posteriorment, el seu estudi s'ha inclòs en un treball més ampli sobre el poblament protohistòric al Baix Maestrà que ha constituït la tesi doctoral d'aquest investigador (Oliver 1993). Recentment, l'autor ha publicat un treball monogràfic sobre el jaciment (Oliver 1994).

Les seues estructures apareixen molt erosionades. Els treballs efectuats han proporcionat una estratigrafia molt completa, amb una periodització que comença amb la fase I en la primera meitat del segle VII, en la I Fase dels Camps d'Urnes. L'arribada d'influències fenícies del SE peninsular en la segona meitat d'aquest

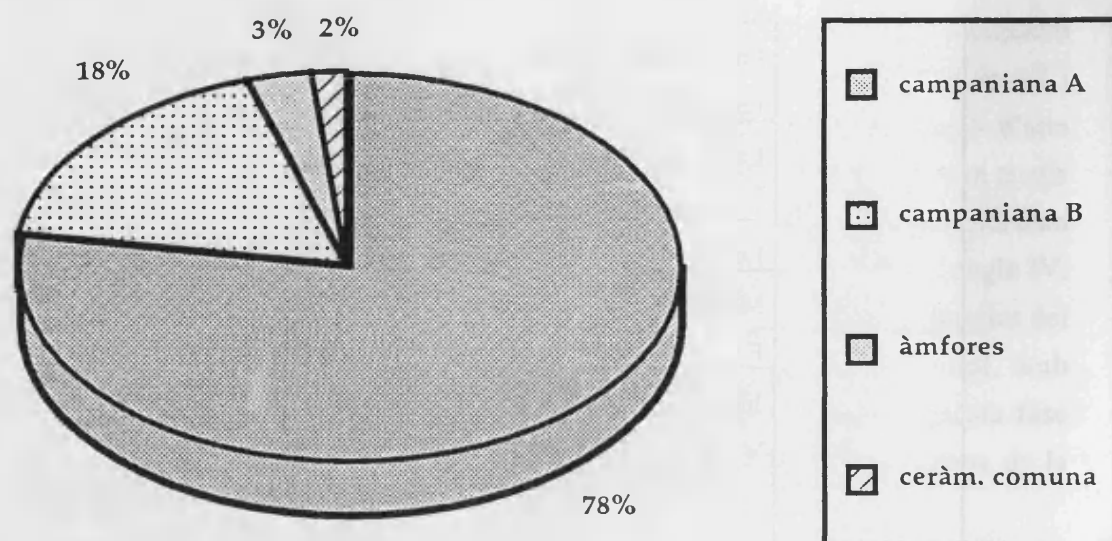
segle i principi del VI defineix la segona fase. Després d'un breu hiatus, l'ocupació continua amb la fase III en l'Horitzó Ibèric Antic, datat al final del segle VI i començament del V. A l'Horitzó Ibèric Ple correspon la construcció d'una estructura fortificada de planta rectangular, amb una cronologia que se situa en els segles V-IV. Al moment final d'aquesta fase poden correspondre 6 fragments d'un *bonsal* de ceràmica àtica de vernís negre que data de la primera meitat del segle IV. La fase IV es data en el segle II, quan l'assentament es redueix a la zona interior del recinte, ja en desús i parcialment destruït, al voltant d'un carrer central, amb diversos habitatges que configuren un petit llogaret (fig. 21). En aquesta fase l'ocupació s'estén també al peu del vessant oriental del puig, en la zona de la Closa, on s'han trobat alguns fragments d'àmfores itàliques.

En conjunt hi apareixen 8 recintes edificats al voltant d'un carrer central de 14 m de llargària i una amplària mitjana d'1,75 m. Estan construïts amb parets de mamposteria en la part inferior i de tàpia en la superior i conserven zones llüides en la part interior. Hi destaquen el 4.000, amb una superfície calculada de 23,12 m², i el 5.000, amb una superfície calculada de 22,44 m². Uns altres tres pertanyen a un mateix edifici de 12,4 m². S'ha documentat un sol nivell d'ocupació que degué acabar a causa d'un incendi, ja que nombrosos fragments de ceràmica de vernís negre apareixen cremats. La distribució percentual del material ceràmic és la següent: 18,71% de ceràmica feta a mà, 79,16% de ceràmica ibèrica feta a torn i 2,01% de ceràmica importada. Entre la ceràmica ibèrica hi ha abundants càlats i, pel que fa a la decoració, escassos motius vegetals i zoomorfs (peixos i un ocell).

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 24/25	1	V= 10,5		22, nº 1	
	Lamb. 27 a- 2984	F 1	V= 15,5; B= 6,2; H= 8,6; H/V= 1,80		22, nº 2	
	Lamb. 27a	1	V= 26		22, nº 3	
	Lamb. 27c	3	V= 13, 14 i 16		22, nº 4 23, nº 1-2	
	Lamb. 27B	1	V= 24		27, nº 1	
	Lamb. 28	3	V= 9, 14 i 16		23, nº 3-5	

	Lamb. 31b	1	V= 16		23, n° 7	
	Lamb. 31c	1	V= 11	Un filet pintat	23, n° 6	
	Lamb. 33b	1	V= 28		27, n° 2	
		1	V= 20		23, n° 8	
	Lamb. 36	10	V= 20, 22, 24 i 26		24, n° 1-10	
	Morel 68-	2	V= 10 i 12	3 filets pintats	24, n° 11-13	
	F 3131	1	V= 12	1 filet	25, n° 1-2	
	Indet.	1	B= 4,7	Roseta	26, n° 3	
		2	B= 8	Palmetes i rodet	26, n° 5-6	
		1	B= 9	Palmetes	26, n° 7	
		3	B= 5,6 i 6,5		26, n° 4 i 8	64
Campaniana B	Lamb. 55	1	V= 26		27, n° 1	
	Lamb. 59b	1 ?	B= 5		27, n° 2	
	Almagro 65	1	V= 8		27, n° 3	
	Indet.	1		acanalats i rodet		7
Comuna	Agurarod 2	1	V= 33		27, n°	2
Àmfora	Dr. 1A	3	V= 13 i 16		27, n° 5	7
TOTAL						80

D'altra banda, l'anàlisi de les restes òssies i vegetals han permès arribar a interessants conclusions sobre l'economia d'aquest assentament. Pel que fa als conreus agrícoles, hi han aparegut llavors de *uitis*, *hordeum* i *triticum*. Quant a la fauna, entre els animals domèstics resulten predominants els ovicàprits, amb percentatges menors de boví i porcí, el que denota una activitat ramadera basada en el pasturatge de l'ovella i de la cabra; hi estan presents també el cavall i el conill i absents l'ase, el gos i la gallina. La fauna salvatge està representada per una gran quantitat de cérvol, el que demostra una activitat caçadora orientada a una sola espècie. D'altra banda, cal destacar el caràcter primari de l'explotació de la cabanya domèstica, sobretot dels ovicàprits, ja que quasi la meitat dels individus han estat utilitzats com a font d'aprovisionament càrnic, el que suggereix una menor dedicació a l'explotació llanar i lletera.

El conjunt de ceràmiques estudiades està format per 80 peces i fragments, dels quals 2 s'han trobat al peu del jaciment, en la zona de la Closa: 71 de ceràmica de vernís negre, 7 d'àmfores i 2 de ceràmica comuna; cal assenyalar també la presència en menor quantitat de ceràmica púnica. Entre les ceràmiques de vernís negre, resulta majoritària la campaniana A, amb 64 fragments (81,5%). Es tracta d'un conjunt força homogeni, amb característiques pròpies de la producció mitjana (180-100) i un repertori no molt ampli de formes. Entre les pàteres, hi ha 1 exemplar de la forma Lamb. 25c; 6 de la forma Lamb. 27: 2 Lamb. 27ab, 3 Lamb. 27c i 1 Lamb. 27B; i 3 de la forma Lamb. 28. Altres formes obertes són els bols Lamb. 31 i Lamb. 33, amb 2 exemplars cadascun. La vaixela es completa amb 10 exemplars del plat Lamb. 36 i 3 de la copa Morel 68-F 3131. Pel que fa a la decoració, hi ha 3 bases decorades amb palmetes impreses, 2 de les quals presenten també decoració de rodets, i 1 altra amb una roseta de 6 pètals.

Quant a la campaniana B, hi ha 7 fragments (18,4%), 5 dels quals corresponen a la producció «Byrsa 661», amb un total de 3 formes: el vas Almagro 65, la pàtera Lamb. 55 i el que deu ser un olpe de la forma Lamb. 59b, amb un exemplar cadascuna. Un altre fragment de base està decorat amb una franja de rodets, molt superficial, entre 2 acanalats concèntrics. Els altres 2 pertanyen a la producció «Byrsa 401».

L'únic exemplar d'àmfora trobat quasi complet és del tipus Dr. 1A. Altres dues vores se n'han trobat al peu del jaciment, a la zona de la Closa. Pel que fa a la ceràmica comuna, hi ha 1 plat de vora bífida del tipus Aguarod 2.

La distribució dels fragments per les diverses habitacions permet reconstruir, almenys parcialment, la vaixel·la de vernís negre i el total de les ceràmiques d'importació de cadascun dels diferents habitatges. A l'habitació 1.000 hi havia una copa de la forma Morel 68; a la 2.000 un bol Lamb. 31; a la 3.000 una pàtera Lamb. 27c, un plat Lamb. 36, una copa Morel 68 i una àmfora; a la 4.000 una pàtera Lamb. 27 a, una pàtera Lamb. 27c i un o més plats Lamb. 36; a la 5.000 una pàtera Lamb. 27a; a la 6.000 una pàtera Lamb. 25c, una pàtera Lamb. 25d, un bol Lamb. 31, un plat Lamb. 36, una copa Morel 68 i dos fragments d'àmfora; a la 7.000 dos vasos Lamb. 28, un plat Lamb. 36 i un fragment d'àmfora; a la 9.000-10.000 una copa Morel 68, un fragment d'àmfora, una pàtera Lamb. 28 i una plata de ceràmica comuna itàlica. La resta es va trobar en el carrer central i en altres UU.EE. En conclusió, la major diversitat de formes i probablement d'exemplars es dona a les habitacions 3.000, 6.000, 7.000 i 9-10.000.

	25	27	28	31	36	68	Com.	Àmf.
1.000						1		
2.000				1				
3.000		1			1	1		1
4.000		2			1			
5.000		1						
6.000	1	1		1	1	1		1
7.000			2		1			1
9- 10.000			1			1	1	1

Quant als materials trobats al peu de l'assentament, Oliver (1987, p. 98, n° 61) va publicar una vora d'àmfora greco-itàlica de transició i nosaltres hem pogut trobar-ne una altra i un fragment de cos (fig. 23, n° 3-4).

En conjunt, es tracta d'un lot de ceràmica característic del segle II aE. Tant les formes com els motius decoratius de la campaniana A proporcionen una cronologia força homogènia que no ultrapassa el segle II. L'absència de formes antigues permet aproximar una datació posterior a 180/170. La presència d'una àmfora del tipus Dr. 1A ens situa en la segona meitat del segle II, mentre que l'absència de formes tardanes de campaniana A i de campaniana B tardana permet aproximar una datació final anterior a 120/100. L'absència entre els motius

decoratius de la campaniana A de cercles incisos concèntrics pot remuntar aquesta datació fins a 140/130, en el moment d'arribada de les primeres àmfores Dr. 1A. En conclusió, la darrera fase d'ocupació del puig de la Misericòrdia pot datar-se entre 180/170 i 130/120.

2. El puig de la Parreta (Vinaròs)

31TBE81686

SIAP.

Oliver 1987, p. 98; Oliver 1989, p. 211; Oliver 1991b, p. 1101; Oliver 1993, pp. 464-468, figs. 134-137, làms. LXII-LXIV; Oliver, en premsa a.

Està situat al cim septentrional d'aquest petit puig (108 m), a la banda dreta del riu Cervol i a 5,4 km de la costa. El lloc controla la plana litoral i el camí de la costa, amb una visibilitat limitada al nord per la proximitat del puig de la Misericòrdia. El lloc està aïllat i ofereix unes bones condicions defensives, tot i que les pendents no són molt pronunciades, però no permet un hàbitat arrecerat. L'altitud relativa és d'uns 40 m. Els voltants no són aptes per al cultiu; a la vora del jaciment hi ha una pedrera que podria haver estat explotada en l'antiguitat. Sembla tractar-se d'una torre, amb un recinte murat que l'envolta. Oliver (1993) calcula la seua superfície en 0,05 ha. Els assentaments visibles són els nº 1 i 6 i el més pròxim és el nº 1, situat a 1,4 km cap al SO. El camí de Xivert passa a 600 m cap a l'oest. L'aigua és escassa en aquesta zona; el riu Cèrvol està situat a uns 400 m cap al NE.

Oliver hi va obrir un sondeig l'any 1987 en la part alta del jaciment, on va descobrir part d'una habitació tancada per un mur d'1,60 m de grossària, amb una antiga entrada pel SE cegada per un mur d'1 m de grossària. A l'interior hi ha una escala i la base circular d'un pilar. Per la grossària del mur perimetral, sembla tractar-se d'una gran estructura turriforme de planta aproximadament quadrada amb la part superior dels murs feta de tovots. La seua superfície deu ser inferior als 100 m².

Els materials recuperats, escassos tant en les prospeccions com en el sondeig, indiquen una ocupació curta. Entre la ceràmica ibèrica hi ha algunes vores de càlats. Quant a la ceràmica d'importació, hi ha un fragment de ceràmica àtica de vernís negre i un fragment de cos d'àmfora púnica. Les úniques ceràmiques itàliques són 2 fragments de cos d'àmfora. Aquests materials permeten aproximar una datació en el segle II aE, sense que hom puga precisar més.

3. El puig de la Nao (Benicarló)

31TBE81838

SIAP.

Està situat en el vessant sud de l'extrem est d'aquest puig (80 m), on es troba l'assentament ibèric del mateix nom, a 4,5 km de la costa. El lloc no reuneix condicions defensives, però es troba arrecerat. La seua visibilitat està limitada cap al nord pel mateix puig. La zona presenta un lleuger pendent i està parcel·lada i cultivada. Les escasses restes es troben disseminades per dos bancals situats enfront de l'antiga pedrera, als dos costats del camí d'accés, amb uns límits difícils de precisar. Els assentaments visibles són els nº 4 i 5 i el més pròxim és el nº 2, situat a 2,3 km cap al NNE. El camí dels Moliners està situat a uns 300 m cap a l'est; el camí del Puig enllaça amb la costa a l'altura de Benicarló. L'aigua és escassa en aquesta zona; el barranc d'Aigua Oliva està situat a uns 400 m cap al NE.

Els escassos materials trobats pertanyen a tres fases d'ocupació: ibèrica, ibero-romana i tardo-romana. De la segona hi ha alguns fragments de ceràmica ibèrica, entre els quals hi ha una vora càlatos, i de ceràmiques d'importació. Els materials estudiats són 1 fragment de campaniana A i 3 d'àmfora. Entre els d'àmfora hi ha una vora de procedència campana. Malgrat l'escassetat dels materials, sembla tractar-se d'un petit assentament que pot datar-se de manera aproximada en el segle II aE, sense cap relació amb l'important assentament ibèric existent a l'extrem SE del Puig, que s'abandona amb anterioritat al segle IV aE.

4. La tossa Alta (Benicarló)

31TBE769803

SIAP; Col·lecció de V. Meseguer.

Esteve 1966, p. 127; Meseguer 1982, p. 10; Meseguer 1986, pp. 11-18; Oliver 1989, p. 211; Gimeno 1993, p. 55; Oliver 1993, pp. 521-525, figs. 149-151, làms. CXXII-CXXVI; Oliver, en premsa a.

Està situat sobre un estrep oriental de la serra que tanca el pla per l'oest (168 m), a poc més de 6 km de la costa. El lloc ocupa una posició estratègica i permet un excel·lent control visual, puix domina la plana litoral, el camí de la costa i el que penetra cap a l'interior. Els seus vessants presenten un fort pendent pel SE i NO i són més suaus pel NE i SO. El cim té la forma d'un altiplà allargat i orientat NE-

SO. Presenta unes bones condicions defensives i estava protegit per una muralla, de la qual és visible un tram ciclopi a la banda est, amb 2 possibles torres en els extrems. El lloc no permet un hàbitat arrezerat més que en els vessants S-SE, està parcel·lat i erm i actualment cobert en part d'una espessa vegetació. Els seus eixos amiden 130 x 45 m, amb una superfície aproximada de 0,45 ha. Els assentaments visibles són els nº 3, 5, 6, 7 i 8 i el més pròxim és el nº 5, situat a 4,5 km cap al SSO. Està situat a la banda dreta del camí de Benicarló a Cervera i a uns 2 km del camí dels Moliners. L'aigua és escassa en la zona; el barranc del Pou Bonet està situat a uns 800 m cap a l'oest.

El jaciment fou donat a conèixer arran de l'estudi d'Esteve (1966) sobre la necròpoli del Bovalar, situada al SE del jaciment, amb una datació dels segles V-IV, qui esmenta la troballa en el poblat de «cerámica helenística corriente, monócroma, con barniz negro y palmetas estampadas». Entre les ceràmiques àtiques estudiades per Rouillard de la col·lecció d'aquest investigador no apareixen les d'aquest jaciment, per la qual cosa deu tractar-se d'una referència a ceràmica campaniana A. L'any 1978 un grup d'aficionats de la població van efectuar-hi un sondeig. Meseguer (1986) esmenta ceràmica de vernís negre trobada en superfície, de la qual reproduïx un fragment decorat amb una palmeta impresa. Finalment, Oliver va fer un sondeig en la zona septentrional del jaciment en 1987.

L'ocupació del jaciment presenta, a la llum dels materials fins ara coneguts, tres fases: la primera se situa en els períodes Ibèric Antic i Ple, a la qual corresponen 2 fragments de ceràmica àtica de vernís negre trobats en superfície i les incineracions de la necròpoli del Bovalar. La segona correspon al període Ibèric Final i es data en el segle II, fonamentalment a partir dels materials itàlics. Per últim, la tercera correspon al Baix Imperi.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 27c	1	V= 15		28, nº 1	3
Àmfora	Greco-itàlica	1	V= 12		28, nº 2	7
TOTAL						10

Els materials estudiats són els trobats per Meseguer, els del sondeig d'Oliver i els trobats en les nostres prospeccions. En superfície, les ceràmiques són escasses en general. El conjunt de materials estudiats és de 10 fragments ceràmics. Pel que fa a la ceràmica de vernís negre, hi ha 3 fragments de campaniana A, un

d'ells d'una pàtera Lamb. 27c. Quant a les àmfores, hom ha trobat 7 fragments, dels quals un és una vora del tipus greco-itàlic de transició. Entre els materials trobats en el sondeig de 1987 hi ha també un fragment d'àmfora itàlica. Tot i que els materials pertanyents a aquest període són molt escassos, poden datar-se de manera aproximada en el segle II aE, sense que hi haja indicis d'una major perduració.

5. El Poaig (Peníscola)

31TBE762759

SIAP; Ajuntament de Peníscola.

Meseguer i Giner 1980, pp. 64 i 67-68; Oliver i Gusi 1986, p. 273; Arasa 1987, p. 129; Oliver 1993, pp. 526-529, figs. 158-160, làms. CXXXI-CXXXII; Oliver, en premsa a.

Està situat enmig del pla sobre una lloma d'escassa altura (40 m), a l'entrada del corredor d'Alcalà de Xivert, a la vora esquerra de la rambla de Santa Magdalena i a 4,7 km de la costa. El lloc controla el camí de la costa i un camí de penetració cap a l'interior, amb un domini visual prou limitat per l'escassa altura. Les seues condicions defensives es limiten al costat que dona a la rambla. El lloc no permet un hàbitat arcerat. El jaciment va ser tallat pel ferrocarril en dues parts al segle passat; fa pocs anys, amb la construcció d'un nou traçat per a la doble via, ha estat afectat de nou. Segons Oliver, la seua superfície devia aproximar-se a 0,4 ha, però en l'actualitat no se'n conserva més de la meitat. Els assentaments visibles són els nº 3 i 4 i el més pròxim és el nº 4, situat a 4,5 km cap al NNE. Es troba prop de l'encreuament entre el camins dels Moliners i de Cervera a Peníscola. L'aigua és escassa en aquesta zona; la rambla de Santa Magdalena està situada a la vora del jaciment.

El jaciment va ser prospectat inicialment per Meseguer i Giner (1980), els quals van obrir un sondeig on aparegueren algunes estructures. Alguns fragments de ceràmica feta a mà corresponen a una primera ocupació en el Bronze Final-Ferro Antic. En prospeccions posteriors d'Oliver i nostres hom ha pogut recuperar diversos fragments de ceràmiques d'importació, entre els quals hi ha algunes vores d'àmfores púniques, així com altres escassos materials corresponents a una reocupació tardo-romana.

El conjunt de materials estudiats és de 50 fragments ceràmics: 28 fragments de ceràmica de vernís negre i 22 fragments d'àmfora. La seua procedència és la

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Indet.	1	B= 9	Palmetes i rodet Acanalats	29, nº 1	9
		1				
Campaniana B	Lamb. 1	1	B= 11	3 acanalats	29, nº 3	19
		1	B= 10		29, nº 4	
	Lamb. 2	1	V= 10; B= 5,5; H= 4; H/V= 0,4		29, nº 2	
	Lamb. 5	1				
	Lamb. 7	1 ?				
	Indet.	1		"Losange"		
Àmfora	Dr. 1A	1	V= 15		29, nº 5	
	Tarrac.	1				22
TOTAL						50

Aquest conjunt de materials pot datar-se en els segles II-I. La datació més antiga la proporciona el fragment de base de campaniana A decorada amb palmetes. L'àmfora Dr. 1A pot datar-se en la segona meitat del segle II. En conjunt, els fragments de campaniana B tardana -en particular el decorat amb una «losange»-, i el d'àmfora Dr. 1 tarraconense poden datar-se en la primera meitat del segle I. En aquest ambient resulta anòmala l'absència de ceràmica de parets fines i de troballes monetàries, de les quals no se'n té notícia. En conclusió, l'ocupació corresponent al període ibèric final pot datar-se almenys des de mitjan segle II fins a un moment indeterminat de la primera meitat de l'I, possiblement cap a 75/50.

6. La Picossa (Cervera del Mestre)

31TBE741832

SIAP, col·lecció de C. Borràs.

Arasa 1987b, p. 129; Oliver 1989a, p. 211; Oliver 1990-91, p. 181; Oliver 1993, pp. 505-508, figs. 147-148, làms. CXIX-CXX; Oliver, en premsa a.

Ocupa un cim situat a la banda dreta de la rambla de Cervera (198 m), a 10 km de la costa. El lloc permet un gran control visual i té unes bones condicions defensives, però només possibilita un hàbitat arrecerat pel seu vessant meridional. L'únic accés es troba en el costat est. El cim està parcel·lat i erm, amb terrasses

situades a diferents nivells; els pendents són molt pronunciats. Oliver (1993) li atribueix una superfície de 0,75 ha, que ens pareix excessiva. Els assentaments visibles són els nº 1, 2, 4 i 8 i el més pròxim és el nº 7, situat a 2,1 km cap a l'OSO. El camí de Benicarló a Cervera passa a poc més de 2 km cap al sud. L'aigua és escassa en aquesta zona; la rambla de Cervera està situada a uns 500 m cap al NO.

El jaciment ha estat prospectat per Meseguer i Borràs. Oliver va fer-hi un sondeig, on va trobar un nivell d'ocupació dels segles VI-V, al qual correspon el recinte fortificat que envolta el jaciment. En superfície hom han trobat fragments de càlats decorat amb motius vegetals.

L'assentament presenta dos moments d'ocupació: el primer en el període Ibèric Antic, en els segles VI-V, i el segon en el període Ibèric Final, en el segle II. D'aquesta segona fase s'han trobat en superfície alguns fragments de campaniana A i d'àmfores púnico-ebussitanes. No ha estat possible examinar directament les ceràmiques itàliques, raó per la qual no podem fer majors precisions.

7. El mas d'Aragó (Cervera del Maestre)

31TBE72827

SIAP.

Borràs 1987-88, pp. 381, 387 i 390; Borràs 1988, p. 150; Borràs 1989, p. 667; Oliver 1990-91, p. 181; Oliver 1993, pp. 509-513, figs. 149-151, làm. CXXI; Oliver, en premsa a.

Està situat sobre el marge dret de la rambla de Cervera i del barranc de l'Alba (180 m), a 11,5 km de la costa. És una lloma allargada i orientada cap al NO que davalla en pendents suaus cap al NE i SO, actualment parcel·lada i cultivada. El lloc està prop d'un camí de penetració cap a l'interior i té un domini visual prou limitat a causa de l'escassa altitud. Presenta unes mínimes condicions defensives, amb un fàcil accés pel sud, i no permet un hàbitat arcerat. Els límits del jaciment no estan ben definits, però pot considerar-se de petit tamany. Els assentaments visibles són els nº 4 i 6 i el més pròxim és el nº 6, situat a 2,1 km cap a l'ONO. El camí de Benicarló a Cervera passa pel sud del jaciment a poc més de 600 m. L'aigua és escassa en aquesta zona; el barranc de l'Alba està situat a poc més de 300 m cap a l'oest.

El jaciment fou donat a conèixer per Borràs arran de la troballa de restes d'època alto-imperial, qui va realitzar-hi 5 campanyes d'excavació al llarg dels anys

1983-87, centrades en la seua major part en la zona ocupada per l'assentament romà. Només un dels sectors parcialment excavats (II) correspon a l'assentament ibèric, en el qual s'han trobat en superfície alguns fragments de ceràmica àtica de vernís negre dels segles V-IV. Pel que fa als materials de la fase ibero-romana, es van trobar, tant per la zona corresponent a l'assentament ibèric com per la vil·la romana, alguns fragments de ceràmica campaniana A i B i d'àmfora del tipus Dr. 1A. Entre la ceràmica ibèrica trobada en les excavacions hi ha alguns fragments de càlats. La presència d'aquests materials ceràmics permet confirmar l'existència d'una ocupació ibèrica en els segles II-I, sense que hom puga precisar més.

8. La Curolla (Cervera del Maestre)

31TBE806735

SIAP.

Fletcher 1972, pp. 106-107; Oliver 1978, pp. 272-273; Siles 1985, p. 383, n° 1744; Untermann 1990, p. 359, F11; Oliver 1991a, pp. 93-94; Oliver 1993, pp. 517-520, figs. 153-155, lám. CXXII; Oliver, en premsa a.

Està emplaçat en una lloma (172 m) situada entre els barrancs de l'Hortolà i del Pou Bonet, a 9 km de la costa. El lloc ocupa una posició estratègica, puix controla el camí de penetració cap a l'interior i la depressió del Pou de Bonet, una rica plana que s'estén a l'est del jaciment. Presenta unes bones condicions defensives, però no permet un hàbitat arrecerat més que en el seu vessant meridional. El cim adopta la forma d'un altiplà de forma allargada, envoltat de pendents poc pronunciats. L'ocupació degué estendre's per aquest altiplà i possiblement per les terrasses meridionals. El cinturó exterior que envolta aquest altiplà, format per grans amuntegaments de pedres, deu senyalar el traçat de la muralla. Oliver (1993) li calcula una superfície aproximada de 0,5 ha. Per les dimensions i característiques del jaciment devia estar organitzat al voltant d'un carrer central, probablement amb una zona ocupada situada a l'exterior del recinte en el vessant meridional. Els assentaments visibles són els n° 4 i 6 i el més pròxim és el n° 6, situat a 2,7 km cap al NNE. El camí de Benicarló a Cervera passa a menys de 200 m cap al sud. L'aigua és escassa en aquesta zona; el barranc de l'Hortolà està situat a poc més de 100 m pel nord.

El jaciment va ser donat a conèixer per Fletcher (1972) en publicar una inscripció ibèrica pintada trobada per Giner, que el va donar a conèixer amb el topònim d'un pou pròxim: el pou Neriol. Posteriorment l'ha prospectat Oliver. Els

materials estudiats corresponen a aquestes prospeccions i a les efectuades posteriorment per nosaltres. Alguns fragments de ceràmica feta a mà deuen correspondre a una ocupació inicial en el Ferro Antic. Les importacions més antigues són alguns fragments de ceràmica àtica de vernís negre que poden datar-se en els segles V-IV. Altres fragments de produccions pre-campanianes poden datar-se de manera general en els segles IV-III. La resta de ceràmiques d'importació, molt més nombrosa, pertany a la darrera fase d'ocupació del jaciment, en els segles II-I. En general, els fragments de ceràmica de vernís negre i d'àmfores són abundants en l'altiplà del jaciment, on sembla que es va concentrar la població. Alguns altres fragments trobats al peu de la zona alta, entre ceràmica ibèrica, pot ser corresponen a una extensió de la zona ocupada. Entre la ceràmica ibèrica hi ha alguns fragments de vora de càlats i de tenalla del tipus Bonet i Mata I.2.1.2.

En total hom ha estudiat un total de 166 fragments ceràmics, dels quals 120 són de ceràmica de vernís negre, 3 de ceràmica de parets fines, 1 de ceràmica comuna i 34 d'àmfora.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF	
Campaniana A	Lamb. 6	2			30, nº 1-2	72	
	Lamb. 23	1					
	Lamb. 27ab	3 1	V= 14, 18 i 20 V= 20		31, nº 3-5 31, nº 6		
	Lamb. Bc						
	Lamb. 36	6	V= 30		31, nº 7-11		
	Indeter.	1			Roseta		31, nº 16
		4		B= 4,2; 4,3; 4,5 i			31, nº 15
		1		5	2 acanalats		
		1		B= 8	3 acanalats		
		4			2 acanalats		
	2			Grafit: .je./.	31, nº 17-		
	1			Forat	18		
Campaniana B	Lamb. 1a	4	V= 10 i 14	acanalats	31, nº 20-21 32, nº 5-6		
	Lamb. 5	3	V= 30 i 31		32, nº 1-3		
	Indeter.	1	B= 11	2 acanalats	32, nº 4		

		2		2 acanalats i rodet		
		1		2 acanalats		
		1		3 acanalats i rodet		
		2		Grafit		45
Pasta grisa						3
Parets Fines					32, n° 7-9	3
Comuna						1
Àmfores	Greco-itàlica	1	V= 13		32, n° 10	42
	Dr. 1A	3	V= 12, 13 i 15		32, n° 11 33, n° 12-13	
TOTAL						166

Quant a la ceràmica de vernís negre, hi ha 72 fragments de campaniana A (60%), 45 de campaniana B (37,5) i 3 de pasta grisa (2,5). Entre els de campaniana A les formes documentades són poques: 6 fragments de la pàtera Lamb. 36, 4 de la pàtera Lamb. 27, 2 de la pàtera Lamb. 6 i 1 de la pàtera Lamb. 23. Quant a la decoració, hi ha un fragment de fons amb una roseta de 5 pètals i uns altres 6 amb 2/3 acanalats concèntrics. Uns altres 2 fragments presenten possibles grafit incisos incomplets. Pel que fa a la campaniana B, 38 fragments (84,4%) poden adscriure's a la producció mitjana; 5 (13,3%) a la tardana i 1 (2,2%) pertany a la producció «Byrsa 661». Les formes presents són 3 vores de la pàtera Lamb. 5 i 1 vora i 3 bases de la copa Lamb. 1. Els motius decoratius són els acanalats concèntrics, sols o combinats amb una franja de rodet. Un fragment té un possible grafit incís. Finalment, hi ha també 3 fragments de campaniana de pasta grisa.

Pel que fa a la ceràmica de parets fines, hi ha 2 bases. Quant a la ceràmica comuna, només hi ha un petit fragment de cos de tipologia indeterminada. Respecte a les àmfores, els fragments són notablement abundants; hi ha 5 vores, 2 de tipus greco-itàlic de transició i 3 del tipus Dr. 1A.

En resum, les ceràmiques estudiades permeten confirmar la intensa ocupació de l'assentament en el segle II. La forma Lamb. 23 de campaniana A i l'àmfora greco-itàlica proporcionen la datació més antiga, mentre que els fragments decorats amb acanalats d'aquesta producció i els de parets fines poden datar-se de manera

general en la segona meitat del segle II. Els escassos fragments de campaniana B tardana proporcionen la datació més recent en el trànsit del segle II a l'I. L'ocupació de l'assentament ibèric de la Curolla, doncs, sembla començar almenys en el segle V i es prolonga al llarg del segle II fins a un moment que no sembla anar més enllà del 100/90.

6.2. El corredor d'Alcalà de Xivert

9. El corral del Roio (Alcalà de Xivert)

31TBE6669

Masdeu 1800, pp. 267-268, n° 1664; Valcárcel 1852, pp. 10-11, lám. 1, n° 12-14; Ceán 1832, pp. 38-39; Miralles del Imperial 1968, p. 34; Hübner 1893, n° XX-XXI; Sarthou s/a, 841; Almarche 1918, pp. 31 i 57; Tovar 1951, p. 313; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 149, 153 i 158; Bru 1963, p. 111; Fletcher 1965b, p. 7; Esteve 1966, p. 146; Oliver 1978, p. 268; Oliver 1981, pp. 208-209; Meseguer 1983, p. 79; Siles 1985, pp. 177 i 268, n° 708 i 1167; Arasa 1987b, p. 129; Oliver 1991a, p. 92; Untermann 1990, pp. 364-365, F31-F32.

Segons Valcárcel, en aquest lloc es van trobar dues inscripcions ibèriques que estaven encastades en una antiga construcció. Una (n° 12) «estaba colocada en una muralla de obra cimenticia, ó piñoneada de argamasa antiquísima, cuya estructura y materia no tiene semejanza con las obras romanas, godas ó moriscas. Esta muralla tenia mas de ocho palmos de espesor». L'altra (n° 13) «estaba colocada en un trozo de torrecilla antigua de las mismas ruinas ya descritas, y fué descubierta en 11 de marzo de 1791». D'altra banda, aquest mateix any «se descubrieron, (...) haciendo excavaciones (...) cuatro urnas cinerarias de barro oscuro y de la forma que aparece en el dibujo número 14. Tenian diez pulgadas de altura y conservaban dentro cenizas y partes de huesos humanos: estas urnas estaban taladradas para introducir un alambre que ajustase y cerrase bien la cubierta con el cuerpo de la vasija. Tambien se hallaron unos idolillos de bronce figurando ciervos paletos, y ademas varias puntas y casquetes de lanzas y de otras armas bastante oxidadas, (...)». La prospecció de la zona al voltant d'aquest corral només ha permès localitzar una assentament medieval.

La inscripció n° 12 estava trencada; el camp epigràfic estava limitat per dues línies horitzontals incises. És molt possible que, pel fet de trobar-se trencada, el

text no es conservàs sencer, almenys al principi. La lectura dels onze signes conservats és la següent: ---]n.ba.ta.ř.s.l.a.ku.s.ki.i.[---. La inscripció n° 13 estava trencada; el camp epigràfic estava limitat almenys per una línia horitzontal incisa. La lectura dels cinc signes conservats és insegura pel deficient estat de conservació: ---]ku.l.e.s.[----. Possiblement es tracta de dos textos funeraris en què deuen figurar sengles antropònims.

Entre els materials esmentats, les urnes poden pertànyer al tipus d'orelletes, cas en què la seua datació no ultrapassaria el segle IV. Però, a banda de la inseguretats d'aquesta interpretació, la datació difícilment pot estendre's a les dues inscripcions. Aquestes, possiblement de caràcter funerari, estaven reaprofitades com a elements constructius en un edifici enderrocat i deuen correspondre a una ocupació del lloc en un moment posterior, en els segles II-I.

10. Polpís (Alcalà de Xivert)

Masdeu 1800, pp. 267-268, n° 1663; Valcárcel 1852, p. 11, lám. 1, n° 15; Miralles del Imperial 1968, p. 34; Hübner 1893, n° XIX; Ruiz de Lihory 1906, p. 17; Sarthou s/a, p. 841; Tovar 1951, p. 293; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 149 i 158; Bru 1963, p. 111; Oliver 1978, p. 268; Siles 1985, p. 88, n° 289; Arasa 1987b, p. 129; Untermann 1990, p. 365, F32; Oliver 1991a, p. 92.

Segons Valcárcel (1852), «en la partida llamada de Polpis, lugar arruinado hoy dia, situado á dos leguas con corta diferencia al Noroeste de Alcalá de Chisvert y en su término, se reconocen tambien ruinas de edificios análogos y de la misma estructura. Entre las ruinas se descubrió la inscripción de letras desconocidas del número 15. Tenia un pié de alto con otro y dos pulgadas de ancho (...)». Possiblement aquestes són les ruïnes i la inscripció que Ruiz de Lihory (1906) esmenta com trobades «en un repliegue formado por los montes de Chivert y de Emborró», el que ha portat a alguns autors a creure que es tractava d'una altra inscripció. Sembla tractar-se també d'una inscripció reaprofitada com a element constructiu, sense que hi haja seguretats que les ruïnes esmentades corresponguen a la mateixa època.

El camp epigràfic estava limitat, almenys en la part inferior, per una línia incisa horitzontal. És molt possible que, pel fet de trobar-se trencada, el text no es conserve sencer. La lectura dels vuit signes conservats és la següent: ---]ba.l.a.ř.ko.i.a.ba.[---. Possiblement es tracta d'un text funerari en què deu figurar un antropònim. Com en el cas del corral del Roio, la presència d'una inscripció

ibèrica sobre pedra, possiblement de caràcter funerari, és l'únic indicatiu de datació en els segles II-I.

11. El pla del Bou (Alcalà de Xivert)

31TBE642673

SIAP.

Està situat enmig del pla, al nord de la població i a la vora esquerra d'un barranquet (180 m), a 9,3 km de la costa. El lloc no té possibilitats defensives, no permet un habitatge arrecherat i té una visibilitat molt limitada. La zona està parcel·lada i cultivada i no es conserven restes constructives. L'assentament visible és el nº 12, a més del nº 13, i el més pròxim és el nº 12, situat a uns 350 m cap al SO. El lloc està situat a 1,1 km cap al NO de la carretera N-340, que segueix el mateix traçat que el camí de Santa Magdalena, en la ruta de la costa. L'aigua és escassa en aquesta zona; a la vora del jaciment passa l'esmentat barranquet.

Els materials es troben als dos costats d'un camí particular, sobretot a la banda oest, un poc més elevada, on apareixen alguns fragments ceràmics concentrats en una àrea molt reduïda. Entre l'escassa ceràmica ibèrica feta a torn hi ha 2 fragments de tenalles del tipus Bonet i Mata I.2.1.2. i 1 fragment de càlats. Pel que fa a les ceràmiques d'importació, hi ha 1 fragment de campaniana A mitjana, 2 de campaniana B tardana i 5 d'àmfora, entre ells una punta i un fragment d'ansa. Tot i tenint en compte la pobresa de materials, sembla tractar-se d'un petit assentament de curta durada que pot datar-se de manera aproximada entre mitjan segle II i mitjan de l'I.

12. El corral Blanc (Alcalà de Xivert)

31TBE642673

Arasa 1987b, p. 129.

Està situat al peu del vessant est de la serra de Murs (190 m), al voltant d'una edificació mig derrocada. El lloc es troba més alt que la vall i té possibilitats defensives, amb una visibilitat prou àmplia, està orientat a l'ESE i no permet un habitatge arrecherat. La zona està parcel·lada i cultivada. L'assentament visible és el nº 11, a més del nº 13, i el més pròxim és el nº 11, situat a 0,35 km cap al NE. El lloc està situat a uns 1,2 km cap a l'ONO de la carretera N-340, que segueix el mateix traçat que el camí de Santa Magdalena, en la ruta de la costa. L'aigua és escassa en aquesta zona; a uns 100 m cap al NE passa un barranquet.

Al voltant d'aquesta construcció es troben alguns escassos fragments ceràmics d'època ibèrica, tardo-romana i medieval, entre els quals hom va arplegar un sol fragment de campaniana B tardana, part d'una base decorada amb acanalats concèntrics. Per la pobresa de materials, sembla tractar-se d'un petit assentament de curta durada que pot datar-se de manera aproximada entre el darrer quart del segle II i mitjan de l'I.

13. Alcalà de Xivert

31TBE643654

SIAP; Museu de Benicarló.

Ripollés 1980, p. 88; Oliver 1990, pp. 81-88; Doménech 1991, pp. 184-185.

La població d'Alcalà de Xivert es troba en una lloma molt suau situada enmig del pla (150 m), a 8 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, no permet un habitatge arrecerat i té una visibilitat prou limitada. Els assentaments visibles són els nº 12, 15 i 16 i el més pròxim és el nº 12, situat a 1,6 km cap al nord. Per la població passa el vell camí costaner. L'aigua és escassa en aquesta zona; per la vora sud del poble passa el barranc del Clot del Guano.

Es tracta d'una troballa casual en obrir-se una trinxera de 0,5 m d'amplària per a la instal·lació de la xarxa telefònica al carrer Sant Josep, en la part més alta de la població, a l'altura de la casa nº 21. R. Ronchera i J. Arnau van recuperar els materials i van prendre notes. Oliver va publicar la troballa basant-se en aquestes notes i en l'estudi dels materials recuperats. Sembla que el jaciment continuava per davall de la vorera contigua i la casa pròxima, estenent-se en sentit transversal a la trinxera que corria al llarg del carrer. Van identificar-se un total de vuit unitats estratigràfiques. En el croquis publicat per Oliver es veu una petita fossa excavada en el tapàs (UE 007), en la qual es va depositar l'enterrament, que es va recobrir d'una terra groguenca sense pedres (UE 006). A l'interior d'aquest estrat es van trobar els ossos en una cota més alta i els fragments ceràmics al fons. En un extrem es va trobar una pelvis, la columna vertebral i unes potes d'èquid, mentre que en l'altre es van trobar dos caps de la mateixa espècie.

El material ceràmic que es va recuperar estava format per un recipient ibèric de forma globular amb vora en forma d'ànec i decoració geomètrica pintada, un bol de pasta grisa amb una banda pintada a la part exterior del llavi, una gerreta de ceràmica gris emporitana i, com a únic element d'importació, una pàtera de campaniana A tardana de la forma Lamb. 5/7 (fig. 33). La seua presència permet

aproximar una datació cap a 125-75, amb la qual s'adiu la ceràmica ibèrica que l'acompanyava. Es tractaria, tot i que amb reserves, d'un enterrament ibèric tardà, l'únic conegut en la comarca del Baix Maestrat, en el qual la presència de 2 cavalls expressaria una alta posició social del difunt. El fet de no haver-se pogut excavar en la seua totalitat impedeix determinar altres aspectes del ritual funerari.

D'altra banda, aquesta troballa deu indicar la presència en les proximitats d'un assentament ibèric, potser en la mateixa població que, com hem vist, ocupa una petita altura enmig del corredor d'Alcalà, en un cas semblant al d'altres assentaments pròxims. Tal vegada la troballa casual l'any 1972 d'un as de *Seteisken* en un pou dels afores de la població (Ripollès 1980; Doménech 1991), actualment depositat al Museu de Benicarló, pugua relacionar-se amb aquest assentament.

14. Regalfarí (Alcalà de Xivert)

31TBE6163

Ripollès 1980, p. 88; Ripollès 1982, p. 135.

Partida situada a uns 3 km cap al SO de la població, per on passa el camí costaner, i a uns 8,5 km de la costa. En un lloc indeterminat d'aquesta partida es va trobar un as de *Baitolo*. L'assentament més pròxim és el nº 15, situat a menys d'1 km cap a l'est. Pot tractar-se d'un assentament encara no localitzat o d'una troballa aïllada.

15. El Palau (Alcalà de Xivert)

31TBE648622

SIAP.

Giner 1969, pp. 250-252, figs. 10-11, làms. III, nº 1, i IV, nº 3; Salvador 1979; Salvador 1981, pp. 322-325, fig. 3a, làm. 2a; Oliver 1981, pp. 207-208; Ribera 1982, pp. 30-31; Gusi i Oliver 1985, p. 109; Oliver i Gusi 1986, p. 270; Arasa 1987, p. 129; Oliver 1990-91, p. 177; Oliver 1991a, p. 93; Oliver 1991b, pp. 1094 i 1098.

Ocupa una petita altura enmig del pla (160 m), a 8 km de la costa. S'alça a la vora esquerra del camí de Vilanova, amb una altura relativa d'uns 4 m i un fort desnivell excepte pel costat O-NO. El lloc té condicions defensives, possibilita un habitatge arrecerat pel seu vessant S-SE i permet un control visual de l'entorn. La zona està parcel·lada i cultivada; el nivell arqueològic sembla completament arrasat.

La seua superfície se situa al voltant de 0,14/0,15 ha. L'assentament visible és el n° 16, a més del n° 13, i el més pròxim és el el n° 16, situat a uns 400 m cap al sud. El camí d'Alcalà passa a 1,6 km cap a l'est. L'aigua és escassa en aquesta zona; el barranc de Regalfarí està situat a quasi 1 km cap al SO.

Giner (1969) va donar notícia de la troballa, l'any 1968, de restes atribuïbles a la necròpoli, aparegudes en el curs d'uns treballs agrícoles uns 400 m al nord del jaciment. Entre els materials apareguts hi havia algunes urnes i diversos objectes metàl·lics. A la partida de la Bassassa, pròxima al jaciment, es va trobar una àmfora del tipus Dr. 1A pràcticament sencera conservada per particulars. Posteriorment, Salvador (1979, 1981) va fer una descripció de l'assentament i d'alguns materials ceràmics, entre els quals hi havia un fragment de plat trípode fenici. Gusi i Oliver (1985) assenyalen l'existència de nivells dels segles III-II. La troballa de diversos fragments de ceràmica àtica de figures roges i de vernís negre permet datar la primera fase d'ocupació en els segles VI-V. La ceràmica campaniana i les àmfors itàliques daten la darrera fase d'ocupació en el segle II.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb.	2	V= 14 i 18		34, n° 1-2	22
	27ab	1	V= 28		34, n° 3	
	Lamb.					
	27B					
	Lamb. 36	6	V= 20		34, n° 4-7	
	Indeter.	1		2 acanalats	34, n° 8	
	Indeter.	1		1 palmeta	34, n° 12	
	Indeter.	2		Grafits: .ja. i ka.	34, n° 10-11	
Campaniana B	Lamb. 1a	1		2 acanalats	34, n° 13	3
Àmfora	Dr. 1A	2	V= 13,5 i 16		35, n° 1-2	4
	Indeter.	1		2 bandes pintades		
TOTAL						29

Els materials estudiats són 29 fragments ceràmics: 25 de vernís negre i 4 d'àmfora. Dels primers, 22 són de campaniana A (88%) i només 3 són de campaniana B. De campaniana A hi ha 3 vores de la forma Lamb. 27, 6 de la forma Lamb. 36, una base decorada amb una palmeta i una altra decorada amb acanalats;

hi ha també dos fragments amb sengles grafits ibèrics; hi destaca l'absència de formes antigues. De campaniana B només hi ha una base de la forma Lamb. 1 decorada amb acanalats. Pel que fa a les àmfores, hi ha 2 vores del tipus Dr. 1A i un fragment de coll decorat amb 2 bandes pintades. La presència d'acanalats en un fons de campaniana A i d'àmfores del tipus Dr. 1A proporcionen una datació en la segona meitat del segle II. La base de la forma Lamb. 1 de campaniana B tardana ofereix la datació més recent en el trànsit del segle II a l'I.

16. El Maset (Alcalà de Xivert)

31TBE628638

SIAP.

Està situat enmig del pla (170 m), a la vora esquerra del camí de Subarra, a 7,8 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, no permet un habitatge arcerat ni proporciona un control visual de l'entorn. La zona està parcel·lada i cultivada. No és fàcil determinar la seua extensió, però per les característiques del lloc, la pobresa dels materials i la seua àrea de dispersió, sembla tractar-se d'un petit assentament. L'assentament visible és el nº 15, a més del nº 13, i el més pròxim és el nº 15, situat a 400 m cap al nord. El camí d'Alcalà passa a 1,6 km cap a l'est. La zona és escassa en aigua; el barranc de Regalfarí està situat a uns 700 m cap al SO.

Les restes ceràmiques apareixen concentrades en en dos bancals situats a la vora del camí i són escasses. El jaciment presenta tres fases d'ocupació: ibèrica, ibero-romana i alt-imperial. Hi ha alguns fragments de ceràmica ibèrica i altres d'importació, entre els quals hi ha un fragment de pàtera de ceràmica àtica de vernís negre que permet determinar l'existència d'una primera fase d'ocupació en els segles V-IV. Els materials de procedència itàlica estan formats per 4 fragments de ceràmica campaniana A i altres 4 d'àmfora. Entre els de campaniana A només hi ha una vora de la forma Lamb. 36. La datació d'aquest conjunt pot situar-se de manera aproximada en el segle II.

6.3. La ribera de Cabanes

17. Almedíxer (Alcalà de Xivert)

31TBE5958

Museu de Benicarló, SIAP.

Masdeu 1800, pp. 627-628, nº 2161; Valcárcel 1852, pp. 6-8, nº 4-5; Miralles del Imperial 1968, p. 18; Delgado 1871, III, p. 369; Balbás 1892, p. 28; Ruiz de Lihory 1906, p. 17; Sarthou s/a, p. 841; Mateu Llopis 1951b, pp. 242-243 (HM 517); Fletcher i Alcácer 1956, pp. 149, 151 i 158; Bru 1963, p. 111; Martín Valls 1967, p. 152; Ripollés 1980, p. 32; Oliver 1981, pp. 206-207; Ripollés 1982, p. 60; Arasa 1987b, p. 129; Doménech 1987, pp. 86-87; Doménech 1991, p. 184.

Partida situada a l'oest de la serra litoral, en l'extrem meridional del corredor d'Alcalà, a l'interior del pla litoral de la ribera de Cabanes, a uns 6,5 km de la costa. Està travessada per la rambleta de Seguer i té una petita vall envoltada de petites altures. La zona està parcel·lada i cultivada. L'assentament més pròxim és el nº 18, situat a uns 5 km cap a l'est; no n'hi ha cap de visible. El camí de la costa passa a uns 3 km cap a l'est, pel pla litoral. L'aigua és molt escassa en la zona; el curs fluvial més important és l'esmentada rambla.

	As	Trièbol
<i>Baitolo</i>	1	
<i>Titum</i>	diverso s	
<i>Arse</i>		1

En un lloc indeterminat d'aquesta extensa partida on hi havia unes ruïnes es van trobar, segons notícia de Valcárcel (1852), diversos asos de *Titum* i un trièbol d'*Arse*, a més de dues inscripcions ibèriques. L'any 1972 va trobar-se casualment, també en un punt indeterminat d'aquesta partida, un as de *Baitolo* que es data en la primera meitat del segle I aE, actualment depositat al Museu de Benicarló. Aquestes troballes deuen correspondre a un assentament ibero-romà, possiblement amb la seua necròpoli. Les restes d'època imperial que esmenta aquest autor deuen pertànyer a un segon moment d'ocupació del mateix lloc. El jaciment no ha pogut ésser localitzat fins al moment, malgrat les prospeccions realitzades per V. Giner, A. Oliver, M. Díaz i nosaltres.

18. El Tossalet (Alcalà de Xivert)

31TBE663591

SIAP.

Madoz 1845, I, p. 353; Valcárcel 1852, p. 9; Almarche 1918, p. 58; Febrer 1924, p. 67; Bayerri 1948, p. 673; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 149, 151 i 158; Giner 1969, pp. 252-256, figs. 14-16, làm. IV, n° 4; Ripollés 1980, p. 31; Ripollés 1982, pp. 59 i 163; Oliver 1986a, p. 223; Arasa 1987b, p. 129.

Està situat en el contrafort meridional de la serra d'Irta (85 m), a poc més de 2 km de la costa. El lloc ocupa una posició estratègica, presenta unes excel·lents condicions defensives i possibilita un bon control visual, puix domina la plana litoral i el camí de la costa; en els vessants S-SE permet un hàbitat arrecerat. La seua superfície es troba parcel·lada i actualment erma; per la zona O-NO ha estat objecte d'aterassaments que l'han destruït en part. El seu cim adopta la forma d'un altiplà que davalla amb un fort pendent cap al sud i l'est, amb una altura relativa de 25 m. L'ocupació sembla estendre's per l'altiplà i per aquests vessants fins al pla, amb una extensió considerable. Sembla tractar-se d'un assentament de tamany mitjà, amb una superfície al voltant de 0,3/0,5 ha. L'únic assentament visible i el més pròxim és el n° 20 els Pasquals, situat a 7,6 km cap al SO, encara que possiblement siga el n° 19, situat a uns 4 km cap al SSE. El camí d'Alcalà de Xivert a Cap-i-Corp passa a 400 m al SO; el camí de la costa passa per l'O-NO cercant l'eixida de la vall d'Alcalà. Les fonts d'Alcossebre estan situades a 3 km a l'ENE.

Conegut inicialment per una referència de Valcárcel (1852): «Llámase así un collado, situado á media legua de la marina, donde se descubren ruinas antiguas, y se hallan entre porciones de casquillos de barro saguntino, señal segura de población romana, medallas de letras desconocidas». Entre les monedes esmenta un as de *Seteisken*. Aquest autor pretén demostrar que *Hystra*, localitat citada per Avié en l'*Ora maritima*, pot reduir-se a aquest lloc. Posteriorment, Giner (1969) el cita de nou i diu que va poder veure encara algunes alineacions de pedres i va trobar ceràmica ibèrica i pedres de molí. Per últim, Oliver (1986) va publicar un fragment de *kantharos* de *bucchero nero* etrusc que pot datar-se entre 625 i 580. Entre les ceràmiques ibèriques arplegades hi ha un fragment de càlats, un de gerra de vora engrossida i plana i un altre decorat amb motius vegetals pintats. D'altra banda, en la partida de la Palava, a 1,2 Km al NNE del Tossalet, a l'altura

del Baixador d'Alcossebre, es van trobar l'any 1864, en fer un desmunt per al pas del ferrocarril, 19 urnes funeràries amb rics aixovars metàl·lics que s'han datat a final del segle VI (Gusi i Oliver 1986).

L'ocupació d'aquest assentament presenta, a la llum dels materials fins ara coneguts, dues fases: la primera se situa en el període Ibèric Antic, a la qual correspon el fragment de *kantharos de bucchero* etrusco de la primera meitat del segle VI; potser les incineracions de la Palava puguen relacionar-s'hi. La segona se situa en l'Ibèric Final i es data en els segles II-I, fonamentalment a partir dels materials itàlics.

Els materials estudiats són 45 fragments ceràmics: 26 de ceràmica de vernís negre, 1 de parets fines, 1 de ceràmica comuna i 17 d'àmfores. Entre la ceràmica de vernís negre hi ha 20 fragments de campaniana A, 4 de B i 2 de pasta grisa. De campaniana A hi ha 2 vores de la forma Lamb. 36 i 2 fragments de base decorats amb acanalats concèntrics. De campaniana B hi ha dos de la producció mitjana i 2 de la tardana; quant a les formes, n'hi ha 1 de la forma Lamb. 1a i 1 de Lamb. 2 de classificació insegura. De campaniana de pasta grisa, els 2 fragments poden atribuir-se amb dubtes a les formes Lamb. 1 i 5. Pel que fa a les àmfores, hi ha 1 vora del tipus greco-itàlic de transició i 2 del tipus Dr. 1A, una amb el perfil clàssic i l'altra més evolucionat; la resta són 3 fragments de punta, 1 d'ansa i 10 de cos. El fragment de ceràmica comuna itàlica és una vora de tapadora.

Producció	Forma	P	Dimension s	Observacion s	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 36	2	V= 18		36, n° 1-2	20
	Indeter.	2		Acanalats		
Campaniana B	Lamb. 1a	1	V= 15		36, n° 3	4
	Lamb. 2	1 ?			36, n° 4	
Pasta grisa	Lamb. 1	1 ?				2
	Lamb. 5	1 ?				
Parets fines	Mayet II		V= 8		36, n° 6	1
Comuna	Tapadora	1	V= 24		36, n° 7	1
Àmfores	Greco-itàlica	1	V= 12		36, n° 8	17
	Dr. 1A	2	V= 15		36, n° 9	
TOTAL						45

Aquests materials poden datar-se fonamentalment en el segle II. Els fragments de campaniana A i de campaniana B mitjana poden datar-se en el segle II. Les 3 vores d'àmfores corresponen a sengles estadis evolutius del mateix tipus: des de la greco-itàlica de transició, datada en la primera meitat de segle, passant per la Dr. 1A de perfil clàssic que pot datar-se en la segona meitat d'aquest segle, fins al perfil més evolucionat d'aquesta mateixa variant, possiblement de la primera meitat del segle I. En aquest mateix moment pot datar-se també el fragment de campaniana B tardana de la forma Lamb. 1a. La troballa de monedes, com ara l'as de *Seteisken* esmentat per Valcárcel, encaixa bé amb aquesta cronologia.

En aquesta fase d'ocupació, al llarg del segle II es documenta l'arribada a l'assentament d'un important volum d'importacions itàliques, singularment d'àmfores vinàries, les restes de les quals es troben disperses per les terrasses més baixes del jaciment i del pla immediat en la zona S-SE. Aquest fet indica l'important paper de l'assentament com a centre receptor, en relació amb un fondejador situat en la costa pròxima d'Alcossebre, possiblement a la platja de Morro de Gos. La pobresa dels materials no permet major concreció a l'hora de determinar la data d'abandonament, que deu situar-se en un moment indeterminat de la primera meitat del segle I, possiblement cap a 100/75.

19. Cap-i-corp (Alcalà de Xivert)

Miralles del Imperial 1868, p. 18.

Està situat en una zona pròxima a la desembocadura de la rambla de Sant Miquel (10 m), en les proximitats de la costa. Per trobar-se en pla, el lloc no té possibilitats defensives, no permet un hàbitat arcerat ni un control visual de l'entorn. La zona està parcel·lada i cultivada i compta amb nombroses edificacions. Els assentaments visibles són els n° 18 i 20, i el més pròxim és el n° 18, situat a uns 4 km cap al NNO. El lloc està situat a la vora del camí d'Alcalà a Cap-i-corp, que passa prop del Tossalet, i a uns 4 km del camí de la costa. El curs fluvial més pròxim és la rambla de Sant Miquel.

Segons Miralles del Imperial (1868) en aquest lloc hi havia ruïnes en les quals es van trobar monedes romanes d'argent i coure. Aquesta imprecisa notícia és l'única referida a troballes arqueològiques en aquest lloc. No és possible determinar la cronologia de la troballa, però el fet que algunes de les monedes foren d'argent permet suposar que es tractava de denaris. Posteriorment, es té notícia de

la troballa d'urnes ibèriques en fer els fonaments d'un xalet en aquesta zona, el que dóna versemblança a l'existència d'un assentament ibèric.

20. Els Pasquals (Torreblanca)

31TBE597551

SIAP.

Ocupa un tossalet (83 m) situat a la vora est de les muntanyes de Torreblanca, a 4 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives, ja que es troba aïllat per un collet al NO i presenta un desnivell de 20 m en la resta. La visibilitat abasta tot el pla litoral, però és més limitada cap al N-O. El pendent nord és prou abrupte, mentre que la resta són més suaus. La zona ocupada s'estén des del cim fins als vessants E-S, que es troben més arcerats. Està aterrat per al cultiu excepte en la zona més alta, però actualment roman erm en la seua major part. L'accés NO està protegit per una muralla en forma d'arc d'uns 60 m de llargària que, en part, ha estat descoberta per obres recents d'aterament que a penes l'han afectada. En la part més alta, a l'extrem SO, es conserven les restes d'una gran torre que protegeix l'accés. La resta del jaciment està molt destruït per les transformacions agrícoles, però encara es poden veure alguns murs. Sembla tractar-se d'un assentament de tamany mitjà, amb una superfície al voltant de 0,3/0,5 ha. Els assentaments visibles són el nº 18 i 23 i el més pròxim és el nº 18, situat a 7,6 km cap al NE, encara que possiblement siga el nº 17, situat a uns 5 km cap al NNO. El camí de la costa passa a uns 800 m cap al SE. L'aigua és molt escassa en la zona; el barranc del Toll està situat a 1,5 km cap al SSE i la marjal comença a 2,5 km cap al SE.

El jaciment és inèdit i fou localitzat per M. Díaz. Hom té la notícia de la troballa d'una moneda ibèrica per part d'un aficionat de la població. En les nostres prospeccions hem pogut comprovar l'abundància de fragments de ceràmica d'importació, en la seua major part d'àmfores itàliques, que s'estenen per tota la seua superfície, des de les terrasses pròximes al cim fins al peu del vessant meridional i en el pla. Entre la ceràmica ibèrica hi ha vores de càlats decorats amb triangles pintats a la vora, així com dos pivots d'àmfores ibèriques.

Els materials estudiats són 58 fragments ceràmics: 35 de vernís negre, 22 d'àmfora i 1 de morter. Entre la ceràmica de vernís negre hi ha 26 fragments de campaniana A i 9 de Campaniana B. De campaniana A hi ha presents les següents formes: 2 exemplars de la pàtera Lamb. 27, 1 del plat Lamb. 36 i 2 de la copa

Morel 68. Els fragments decorats són els de la copa Morel 68, amb un filet pintat a la part interior de la vora, i 2 bases amb decoració impresa: una amb una roseta de vuit pètals i l'altra amb una estreta franja de rodets i estampilles, de les quals només en queda la vora d'una. De Campaniana B, hi ha 1 vora de la forma Lamb. 2, 1 vora d'una petita pàtera, 1 base decorada amb 4 acanalats concèntrics, 1 base decorada amb una franja de rodets envoltada de 2 acanalats concèntrics i 1 base amb el peu motllurat; la major part dels fragments (7) poden adscriure's a la producció mitjana, mentre que els altres 2 poden pertànyer a la tardana.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 27c	1	V= 18		37, nº 1	26
	Lamb. 27	1	V= 26		37, nº 2	
	Lamb. 36	1	V= 27		37 nº 3	
	Morel 68	2	V= 10 i 10, 5	Un filet pintat	37, nº 4-5	
	Indeter.	1		Rodet i estampilles	37, nº 6	
	Indeter.	1	B= 4,5	Roseta	37, nº 7	
Campaniana B	Lamb. 2	1	V= 11		37, nº 8	9
	Indeter.	1	V= 13		37, nº 9	
	Indeter.	1	B= 9	4 acanalats	38, nº 1	
	Indeter.	1		2 acanalats i rodets		
Àmfora	Greco-itàlica	2	V= 12 i 14		38, nº 2-3	22
	Dr. 1A	1	V= 14		38, nº 4	
	Indeter.	1		Segell il·legible	38, nº 6	
Morter	Itàlic	1	V= 24		38, nº 5	1
TOTAL						58

Entre els 22 fragments d'àmfora hi ha 2 vores del tipus greco-itàlic de transició; un fragment pertanyent al muscle amb l'arrancament de l'ansa presenta un segell imprès en la base d'aquesta, amb un cartutx rectangular i el text il·legible. El morter és de tipus campà i correspon a la forma Aguarod 1.

En conjunt, es tracta d'un lot de materials prou homogeni que pot datar-se en el segle II. La copa Morel 68 i les àmfores de tipus greco-itàlic poden datar-se en la

primera meitat d'aquest segle. La data més avançada la proporcionen els fragments de campaniana B de la producció tardana, que donada la seua escassetesa, pot situar-se cap a 110-90.

21. El Tancat (Cabanès)

31TBE545472

SIAP.

Està situat al peu de l'extrem est (80 m) del tossal de Mortorum, a 4,1 km de la costa. Al cim d'aquest tossal hi ha un jaciment de l'Edat del Bronze i una explotació minera moderna. El lloc presenta un pendent molt suau, està orientat cap al sud i no té condicions defensives. Es troba a la vora d'una extensa plana, sobre la qual exerceix un limitat control visual. La seua superfície es troba parcel·lada i cultivada. Els seus límits són força imprecisos. Els assentaments visibles són els nº 22, 23 i 25 i el més pròxim és el nº 22, situat a 1,5 km cap al ESE. Per la banda nord d'aquest tossal passa el camí de la Fusta, una vella ruta de penetració cap a l'interior. A 3,7 km cap a l'ESE passa el camí de la costa. L'aigua és escassa en la zona; a uns 50 m al NE passa un petit barranc.

Les troballes ceràmiques són escasses, estan molt rodades i apareixen prou disperses. Entre nombrosos fragments de ceràmica medieval n'hi ha alguns amb pastes i perfils típicament ibèrics. D'importació només hi ha un fragment d'àmfora corresponent a l'ansa. Aquesta troballa confirma l'ocupació de l'assentament en els segles II-I. D'altra banda, Esteve (1989, p. 105) arreplega la notícia de la troballa d'incineracions ibèriques en la zona del Tancat, potser en relació amb aquest lloc.

22. El Bordissal (Cabanès)

31TBE559471

Museu Arqueològic de Barcelona, SIAP.

Meneu 1914, p. 4; Fita 1914, p. 193; Almarche 1918, p. 85; Peris y Fuentes 1922, pp. 221-222; Almagro 1945, pp. 21-22; Gómez Moreno 1949, p. 299, nº 42; Tovar 1951, p. 309; Bru 1963, p. 111; Maluquer 1968, p. 140, nº 265; Siles 1985, p. 239, nº 1016; Oliver 1978, p. 273; Untermann 1984, p. 115, nº 9; Untermann 1987, pp. 300 i 312; Esteve 1989; Untermann 1990, pp. 367-368, F.5.1.

Està situat enmig de la plana litoral (40 m), a un 2,6 km de la costa. El lloc presenta un pendent molt suau, no té condicions defensives i no es troba arcerat.

Es localitza al voltant de l'encreuament del camí de Miravet i del barranc del Campello. La seua superfície es troba parcel·lada i cultivada. El lloc ha estat transformat per les fortes revingudes d'aigua que, com la de l'any 1949, porta en ocasions el barranc del Campello. Els jaciments visibles són els nº 21, 23, 24 i 25 i el més pròxim és el nº 21, situat a 1,5 km cap al ONO, mentre que el segon es troba a 2,6 km. El camí de la costa passa a 2,5 km cap a l'ESE. L'aigua és escassa en la zona; el barranc del Campello travessa el jaciment.

El jaciment es coneix per la troballa d'una inscripció ibèrica funerària, junt a la qual aparegueren diverses incineracions i inhumacions, a més de restes romanes d'època imperial. El text és el següent: *i.l.ti..r.bi.ki.s.e.n.s.e.l.ta.r.m.i.*, on s'identifica un antropònim (*Iltirbikis*) amb un primer element de clara arrel ibèrica. Esteve (1989) relaciona la inscripció amb una ocupació ibèrica inicial, però Oliver (1990, p. 86) considera que els materials trobats són exclusivament romans i, per tant, l'epígraf deu ésser d'època imperial.

En l'actualitat les restes ceràmiques són escasses i apareixen disperses en les parcel·les situades als dos costats del camí, a la vora meridional de la carretera de Cabanes. En general, les ceràmiques ibèriques i tardo-republicanes es troben barrejades amb les d'època imperial, però mentre que les primeres són més nombroses a la banda oest del camí, on es va trobar la inscripció, les segones ho són a l'est. Entre les ceràmiques d'importació resulten més nombrosos els fragments d'àmfora púnico-ebussitana. Les ceràmiques itàliques són més escasses i només s'han trobat 2 fragments de cos d'àmfora. Amb aquests escassos materials, el jaciment només es pot datar de manera aproximada en el segle II-I.

23. La torre de la Sal (Cabanes)

31TBE585463

SIAP, Museu de Vila-real, Museu de Borriana.

Peris y Fuentes 1922, pp. 222-223; Mesado 1973a; Gil-Mascarell 1973, p. 34; Fletcher 1976a; Wagner 1978; Fernández Izquierdo 1980, pp. 158-165; Oliver 1981, p. 212; Meseguer 1983, pp. 81-83; Fernández Izquierdo 1986; Fernández Izquierdo 1987-88; Fernández Izquierdo 1988a, p. 172; Oliver 1989, pp. 210-211; Esteve 1989, p. 105; Oliver 1990b, p. 231; Oliver 1990-91, p. 176; Rouillard 1991, pp. 395-396; Doñate 1991, p. 22; Oliver 1991b, p. 1101; Oliver i Gusi 1991, p. 203.

El lloc està situat a la vora de la mar, en l'extrem meridional de l'albufera de la ribera de Cabanes, no té condicions defensives, no permet un control visual del territori i no està arcerat. Està emplaçat a l'inici d'una ruta de penetració cap a l'interior i prop del camí de la costa. La zona està parcialment urbanitzada en l'extrem septentrional i ha estat objecte d'una plantació d'eucaliptus en la part central. D'altra banda, l'erosió marina està destruint progressivament tota la franja est. Els assentaments visibles són els n° 20, 24 i 25 i el més pròxim és el n° 22, situat a 2,6 km cap a l'ONO. L'aigua és molt escassa en la zona; a més de la pròxima albufera, el nivell freàtic és molt superficial i permet l'aprovisionament amb pous.

El jaciment està situat en una zona on la restinga s'eixampla, de manera que en l'antiguitat possiblement quedaria flanquejat per la mar i les marismes. En l'actualitat s'estén al voltant d'una torre del segle XVI que li dóna nom, situada sobre una petita elevació (2,80 m). L'àrea arqueològica està delimitada al nord pel camí de la Torre de la Sal, per l'oest pel camí de l'Atall, al sud per un camí de traçat irregular i a l'est per la mar (fig. 39); això no obstant, hi ha restes ceràmiques en una parcel·la situada a l'oest del camí de l'Atall, i han estat trobades restes constructives de manera aïllada al llarg de la platja en direcció sud. Les restes constructives que han pogut ésser estudiades apareixen superficialment en la zona de la platja i estan molt erosionades per l'acció del mar, que ha destruït part del jaciment. Dins l'àrea anteriorment delimitada, els materials apareixen dispersos en una àrea d'uns 225 m de llargària per 175 m d'amplària, amb una superfície pròxima a les 4 ha. En aquesta zona s'han delimitat tres sectors: la parcel·la de la torre, plantada d'eucaliptus, que no ha pogut ser excavada; la parcel·la situada al nord de la torre, que ha estat aprofitada per a l'agricultura i es troba molt arrasada; i la zona de la platja. D'altra banda, en la zona immediata de la mar es troben abundants restes pertanyents a un fondejador que conformen un extens jaciment submarí.

La primera referència al jaciment és de Peris Fuentes (1922), que explica que «en una extensión de medio kilómetro de playa (se ven) bastantes pedazos de cerámica, que por su forma parecen de factura griega (...) en el centro de una extensión de aguas diáfanas se observa un manchón oscuro; entrando en un bote se ve que lo producen los cimientos de una población». Pels voltants d'aquest jaciment es van destruir diverses necròpolis ibèriques en el curs dels treballs agrícoles, en les finques de Tàrrega, Pitarch, Confit i la Cenieta, una d'elles a uns

300 m (Almarche 1918, p. 85; Peris y Fuentes 1922, pp. 220-221; Bosch 1923, p. 625; Bosch 1924, pp. 106-107; Esteve 1966, pp. 145-146; Gil-Masarell 1973, pp. 34 i 41). El primer en estudiar el jaciment submarí fou Wagner (1978), que va publicar un important conjunt d'àmfores. Posteriorment, Fernández Izquierdo (1986, 1987-88) ha dut a terme cinc campanyes d'excavació en el jaciment terrestre entre els anys 1985 i 1990, de les quals ha publicat les tres primeres, i unes altres quatre en el submarí (1979-1985) que han estat publicades en la seua totalitat. Posteriorment, Rouillard (1991) ha donat a conèixer diversos fragments de ceràmica àtica de figures roges i de vernís negre, arreplegats per Doñate, que poden datar-se majoritàriament en la segona meitat del segle V. Darrerament, Oliver i Gusi (1991) han donat a conèixer la troballa de plats trípodas fenicis en les excavacions.

	As	Quadran t
<i>Ausesken- ban</i>	1	
<i>Kelse</i>	1	
<i>Arse</i>		1
<i>Roma</i>	1	
TOTAL		4

El monetari del jaciment sembla -segons les notícies de troballes- prou ric, però roman en la seua major part en mans de particulars. Totes les peces han estat trobades en prospeccions superficials per la platja. Hom coneix 1 as de *Ianus* bifront (des del 208), 1 as d'*Ausesken-Ban*, 1 as de *Kelse* i 1 quadrant d'*Arse* (des del 120).

Els primers treballs es van efectuar els anys 1977, 1979 i 1983 en algunes estructures que resultaven visibles en la platja. Posteriorment, les excavacions s'han realitzat en dos sectors, en la parcel·la situada al nord de la torre i en la platja. Les estructures estudiades segueixen una orientació paral·lela a la costa. En la zona de la platja, en 1985 es va obrir un primer sondeig de 3 x 3 m (9 m²) adosat a l'angle NE de la tanca de la torre, on no es van trobar restes constructives. Al SE de la torre es va obrir un segon sondeig de 4 x 3 m (12 m²) on van aparèixer restes d'un mur. Finalment es va excavar un pou (UE 1.004) amb el brocal construït de blocs de gres.

En 1987 es va començar a excavar en la parcel·la situada al nord de la Torre, on es van obrir tres sondeigs. El primer (A), de 10 x 10 m (100 m²), es va fer en la zona NO, en un lloc on la roturació havia descobert les restes d'un paviment de còdols de riu; contigu a aquest aparegué un paviment de morter amb un lleuger pendent cap al centre (UE 20.002), on hi havia una petita concavitat circular (figs. 40-41); al seu voltant les restes d'una paret formaven un petit recinte de 2 x 1,40 m amb angles arrodonits en la seua cara interna. Sobre aquest paviment es van trobar una àmfora Lamb. 2 i una pàtera de campaniana B.

El segon sondeig (B), també de 10 x 10 m (100 m²), es va obrir en la zona NE, on abundaven restes d'àmfores púniques del tipus Mañà C2. No aparegueren restes d'estructures. Podia tractar-se d'una zona de magatzem amb una alineació d'àmfores. El tercer (D) es va obrir en la mateixa zona, prop d'una edificació on s'ha instal·lat un bar; s'hi van trobar una sèrie de murs amb la mateixa orientació, un d'ells corresponent a un angle (UE 20.011) i altres dos que només conservaven la filada inferior (UE 20.016 i 20.013). Al nord es va trobar una alineació formada pel terç inferior de 8 àmfores púniques clavades en una trinxera tallada en la costra formada per les sals del nivell freàtic, falcades amb un reblit d'arena, grava i pedres, en el qual hi havia una gran quantitat de ceràmiques diverses (UE 20.018). En 1988 els treballs d'excavació d'aquesta zona es van estendre cap a l'est, on continuaven els murs formant una habitació amb el terra (UE 20.022) i un reblit de ceràmiques (UE 20.030), alguns fragments de les quals enganxaven amb els de la UE 20.018, i cap al nord, amb una altra possible alineació d'àmfores (UE 20.023) paral·lela a l'anterior, de la qual només restaven 3 pivots clavats en terra.

La major part dels murs tenen entre 40 i 45 cm de grossària i conserven una o dues filades de pedres; la part superior devia ser de toves. En la platja, l'habitació núm. 6, de 2,20 x 1,60 m, tenia murs de 80 cm de grossària, fets amb una doble filada de pedres regulars amb altres més petites als intersticis. Una altra habitació (núm. 11) tenia una planta quadrada de 1,60 x 1,60 m. Els murs que segueixen una orientació N-S estan desviats 15% cap a l'est.

El nivell d'ocupació correspon a una mateixa època que pot datar-se en els segles II-I; els escassos materials datats en els segles VI-IV apareixen fora de context i, en ocasions, acompanyats d'altres més moderns. Els materials segueixen apareixent per davall de la costra, amb una composició i una cronologia semblants als dels nivells superiors.

Els materials recuperats en les excavacions corresponen majoritàriament al període ibèric final; en menor quantitat, també n'hi ha dels períodes ibèric antic i ple, de l'alt Imperi i de l'edat Mitjana. En l'excavacions de 1990 i 1993 s'han trobat ceràmiques fenícies i altres corresponents al període ibèric antic (VI-V), al qual deu pertànyer una àmfora del tipus PE trobada en la mar. Les ceràmiques àtiques de vernís negre i figures roges, més abundants en les troballes de superfície dels nivells destruïts per la mar, poden datar-se en els segles V-IV. L'absència de ceràmiques d'importació impedeix pel moment documentar l'ocupació de l'assentament en el segle III. Les ceràmiques d'importació són molt nombroses i es troben per totes les zones del jaciment, tant en les habitacions de la platja com en els sondeigs oberts en la parcel·la situada al nord de la torre; de particular importància és el dipòsit trobat en la UE 20.018, el reblit que sustentava l'alineació d'àmfores. Entre la ceràmica ibèrica n'hi ha de cuina feta a mà, de cuina i de taula feta a torn (olles, gerres, bols, plats, tapadores, caliciformes, embuts, formatgeres), càlats, àmfores, tenalles i ceràmica grisa emporitana. Entre la ceràmica d'importació hi ha campaniana A, B i de pasta grisa, gobelets de parets fines, ceràmica comuna, morters, àmfores Dr. 1A i C i Lamb. 2 i púniques Mañá C1 i C2.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF	
Campaniana A	Lamb. 5/7	1	V= 30		42, n° 2	42	
	Lamb. 27b	1	V= 16		42, n° 3		
	Lamb. 27B	1	V= 25		42, n° 4		
	Lamb. 27c	1			42, n° 5		
	Lamb. 27	4					
	Lamb. 28	1			42, n° 6		
	Indeter.	1	B= 9		Fulles		42, n° 7
		1	B= 5,5		1 acanalat		42, n° 8
		2	B= 7,4 i 9		2 acanalats		43, n° 1 i 4
		2	B= 7; 8 i 8,5				42, n° 9; 43, n° 2, 3 i 5
Campaniana B	Lamb. 1	2	B= 10	2 acanalats	44, n° 4 i 5		
		1	B= 12		44, n° 3		
	Lamb. 4	1			43, n° 6		

Lamb. 5	1	V= 25	3 acanalats	42, n° 1	
	4	V= 32 i 33		43, n° 7-10	
Lamb. 8	2	V= 13 i 17		44, n° 1-2	
Indeter.	1	B= 6,8	Cordiformes i rodets	44, n° 6	32
	2	B= 7		45, n° 1-2	
	1	B= 11	3 acanalats i rodets	45, n° 3	
	1	B= 6,3	4 acanalats i estampilles	44, n° 7	
	1		2 acanalats		
Parets fines	Mayet II	1	V= 7; B= 3,1; H= 13,3; H/V= 1,90	45, n° 4	1
Àmfora	Dr. 1A	1	V= 16	46, n° 1	1
TOTAL					76

Ceràmiques de superfície.

En total han estat estudiades 366 peces i fragments ceràmics: 304 de vernís negre, 29 d'àmfora, 28 de parets fines, 3 de ceràmica comuna, 1 de morter i 1 opèrcul. Pel que fa al vernís negre, 217 (71,3%) són de campaniana A, 84 (27,6%) de campaniana B i 3 (0,9%) de pasta grisa. La producció majoritària és, amb molt, la A, que suposa prop de les tres quartes parts del total; la B representa poc més de la quarta part i la presència de la campaniana de pasta grisa és insignificant.

Pel que fa a la campaniana A, han pogut identificar-se 62 peces pertanyents a 11 formes, tot incloent una llàntia. La majoritària és el bol Lamb. 27 amb 25 exemplars (40,3%); segueix el plat Lamb. 36, amb 13 (20,9%); el bol Lamb. 31 amb 7 (11,2%); la copa Lamb. 28 amb 4 (6,4%); la pàtera Lamb. 55 amb 3 (4,8%); les pàteres Lamb. 5/7 i Lamb. 6, el bol Lamb. 33 i la copa Morel 68, amb 2 cadascun (3,2%); finalment, la pàtera Lamb. 5 i la llàntia Ricci E estan representades amb 1 exemplar cadascuna (1,6%). Els motius decoratius apareixen sobre 13 peces; la decoració impresa és poc freqüent: hi ha una base amb una roseta i dues amb fulles, una d'elles amb rodets; la decoració pintada es limita als filets pintats en la vora interna en les següents formes: 1 Lamb. 31, 1 Lamb. 33 i 2

Morel 68. Finalment, els acanalats concèntrics apareixen en 5 bases: 4 dobles i 1 simple. La pràctica totalitat de les peces pertanyen a la producció mitjana, només els exemplars de la pàtera Lamb. 5/7 i alguns fragments indeterminats poden tenir considerar-se tardanes. L'única llàntia trobada pertany a aquesta producció i és del tipus Ricci E.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF	
Camp. A	Lamb. 5	1	V= 20				
	Lamb. 5/7	1	V= 26		58, nº 1		
	Lamb. 6	2	V= 26		50, nº 3-4		
	F 2983	1	V= 11; B= 4,6; H= 5; H/V= 0,45		51, nº 1		
	F 2984	1	V= 15,6; B= 6; H= 7,8; H/V= 0,50		50, nº 5		
		1	V= 16; B= 5,3; H= 7,9; H/V= 0,49		51, nº 2		
		1	V= 16,2; B= 6,5; H= 8; H/V= 0,49		51, nº 3		
	Lamb. 27ab	7	V= 15; 16; 16,5; 18 i 19		51, nº 4; 52, nº 1-4; 56, nº 6		
	Lamb. 27Bc	5	V= 15,6; 16; 16,2; 17;		47, nº 2; 52, nº 5-6		
	Lamb. 27	3	18 i 19 V= 18 i 19				
	Lamb. 28	3	V= 11 i 16		47, nº 3; 52, nº 7		
	Lamb. 31	1	V= 15		Un filet pintat	52, nº 8	
		1	V= 18		Filets pintats	49, nº 2	
		5	V= 15			53, nº 1-2	
Lamb. 33	1	V= 14		Un filet pintat	59, nº 5		
	1	V= 23			62, nº 4		

	Lamb. 36 F 1310	11	V= 20, 24 i 27		53, n° 5-6; 56, n° 2	
		1	V= 17,5; B= 6,9; H= 4; H/V= 0,22	Grafit	53, n° 3	
		1	V= 19; B= 6; H= 4,3; H/V= 0,22		53, n° 4	
	Lamb. 55	3	V= 17 i 24		53, n° 7; 56, n° 4	
	Morel 68	2	V= 11	2 filets pintats	53, n° 8	
	Indeter.	1	B= 8,8	Fulles i rodet	49, n° 2	
		1	B= 5	Roseta	45, n° 6	
		3		2 acanalats		
		5	B= 7, 8; 9 i 9,5			
Llàntia Ricci E	1	4,4 x 4,6 x 7,4			54, n° 1	175
Camp. B	Lamb. 1	3	V= 12; B= 10,4		47, n° 7	
	Lamb. 5	2	V= 17		59, n° 13	
	Lamb. 7	1 ?				
	Lamb. 8	2	V= 14		60, n° 6	
	Lamb. 27ab	1	V= 16		54, n° 2	
	Lamb. 31	4	V= 14 i 16; B= 4		47, n° 4; 56, n° 5; 59, n° 2	
	Lamb. 33b	1	V= 11; B= 3,5	Rodet a la vora	47, n° 5	
		1	B= 4,5		54, n° 5	
	Lamb. 36	2				
	F 4753	1	V= 25,8; B= 7,9; H= 11,7; H/V= 0,45		55, n° 1	
	Sanmartí 166	1	16 cm		54, n° 4	
Indeter.	1	B= 4,7		47, n° 6		
	1		2 acanalats		52	
Pasta grisa	Lamb. 5	1	V= 21,2; B= 5,6	6 acanalats i	57, n° 1	3
		1	V= 23,5; 6,4; H= 3,8; H/V= 0,16	rodet	57, n° 2	
				2 acanalats i rodet		

Parets fines	Mayet II	1	V= 8,7; B= 3,7; h= 15,6; H/V= 1,79		55, nº 2	27
		7	V= 7; 8; 9 i 10		45, nº 5; 56, nº 3; 58, nº 1-2	
Comuna	Aguarod 3	1	V= 26		60, nº 7	3
Àmfora	Greco-itàlica	1	V= 14 cm		46, nº 2	28
		19	V= 13, 14, 15, 16 i 18		46, nº 3-4; 47, nº 1; 49, nº 4; 50, nº 1-2; 56, nº 1	
	Dr. 1C	5	V= 13, 14, 15,5 i 16 Hv= 6; 6,6; 6,7 i 7,2		48, nº 1-3;	
	Lamb. 2	4	V= 16, 17, 18 i 19		59, nº 11 58, nº 11-12	
Opèrcul		1	V= 9,5		49, nº 1	1
Morter		1	V= 22		62, nº 9	1
TOTAL						290

Ceràmiques de les excavacions de 1979-1990.

El conjunt de campaniana B, tot i no ésser tan nombrós, resulta del major interès pel seu repertori formal. Hi han pogut identificar-se 29 peces pertanyents a 11 formes. Les formes majoritàries són la copa Lamb. 1 i la pàtera Lamb. 5, amb 6 peces cadascuna (20,6%); segueixen la copa Lamb. 8 i el bol Lamb. 31 amb 4 cadascuna (13,7%); segueixen el plat Lamb. 36 i el bol Lamb. 33 amb 2 exemplars cadascun (6,8%); la pàtera Lamb. 4, el bol Lamb. 27, el vas crateriforme F 4753 i la copa Sanmartí 166 estan representats amb 1 exemplar cadascun (3,4%); finalment, de la pàtera Lamb. 7 hi ha 1 exemplar de classificació dubtosa. Els motius decoratius apareixen només en 9 peces: 1 vora de la forma Lamb. 33 presenta decoració de rodets a l'exterior de la vora; 1 base està decorada amb estampilles cordiformes i rodets; una altra amb estampilles de forma indeterminada i 4 acanalats; 2 bases de la forma Lamb. 1 presenten 2 acanalats; 1 de la forma

Lamb. 5 un acanalat; 2 bases de forma indeterminada també 2 acanalats i una tercera 3 acanalats i rodets. La major part dels fragments de campaniana B pertanyen a la producció mitjana, entre els quals poden diferenciar-se 5 peces pertanyents a la producció «Byrsa 401", amb 2 exemplars del plat Lamb. 36 i 1 del bol Lamb. 33. Els exemplars tardans, no sempre diferenciables a causa del seu estat de conservació, són minoritaris. Les peces de campaniana B pertanyents a formes del repertori de la campaniana A (Lamb. 27, 31, 33 i 36) suposen més d'un quart del total de peces identificades (9 = 27,5%).

Quant a la campaniana de pasta grisa, hi ha 2 peces i 2 fragments; aquelles pertanyen a la forma Lamb. 5: una està decorada amb 6 acanalats i rodets i l'altra amb 2 i rodets. De ceràmica de parets fines, hi ha 9 exemplars de la forma Mayet II, 2 d'ells sencers. De ceràmica comuna, hi ha un exemplar de plata de la forma Aguarod 3. Finalment, hi ha 1 exemplar de morter possiblement d'imitació.

Pel que fa a les àmfores, han pogut identificar-se 29 exemplars de procedència itàlica (58%) i 21 (42%) d'origen púnic. Entre les itàliques el tipus Dr. 1A resulta majoritari amb 19 exemplars (65,5%); segueixen les Dr. 1C amb 5 exemplars (17,2%) i les Lamb. 2 amb 4 (13,7%); de tipus greco-itàlic només s'ha identificat un exemplar (3,4%). Quant a les àmfores púniques, el tipus Mañà C2 resulta majoritari amb 15 exemplars (71,4%), seguit del Mañà C1 amb 6 (28,5%).

En general, la major part dels materials ceràmics estudiats poden datar-se en el segle II. Entre les ceràmiques de vernís negre, la campaniana A i bona part de la B -tota de *Cales*- poden datar-se en aquesta època. Hi destaca l'absència d'algunes formes antigues de campaniana A, estranya en un conjunt de materials prou nombrosos, així com l'escassetat de motius impresos, paral·lela a la de les àmfores greco-itàliques de transició. La major part de les formes i motius decoratius de campaniana A i B omplen de manera general aquest segle. Les àmfores del tipus Dr. 1A i la decoració a base d'acanalats concèntrics en campaniana A poden datar-se en la segona meitat del segle II. La ceràmica de parets fines, la ceràmica comuna i els morters no afegeixen majors precisions cronològiques. La major part de les monedes que han pogut ser estudiades tenen també una cronologia semblant. La presència d'àmfores Dr. 1C i Lamb. 2, d'alguns fragments de campaniana B tardana i de campaniana de pasta grisa poden datar-se entre els darrers decennis del segle II i els primers de l'I.

L'assentament de la torre de la Sal experimenta al llarg del segle II un gran auge, després d'un període aproximat de 150 anys (350-200) del qual no hom

coneix materials d'importació. La gran quantitat d'àmfores del tipus Dr. 1A i l'escassetat de greco-itàliques en situa el *floruit* en la segona meitat d'aquest segle. D'altra banda, la important presència d'àmfores púniques permet confirmar els contactes amb Eivissa. El moment final d'aquesta important activitat comercial pot situar-se -a partir dels materials ací estudiats- en el trànsit del segle II a l'I, cap al 100/90, i ve donat fonamentalment per la presència d'àmfores Dr. 1C i Lamb. 2; l'escassetat de campaniana B tardana no aconsella una datació més tardana. Això no obstant, noves troballes en altres sectors del jaciment -conegut encara de manera molt parcial- poden introduir canvis en la composició dels materials d'importació i modificar-ne la data final del jaciment, l'ocupació del qual pot haver arribat fins al 80/70.

24. El castell d'Orpesa

31TBE558422

Museu d'Orpesa.

Està situat en una muntanyeta aïllada enmig de la plana litoral (33 m), a 1,1 km de la mar, entre els barrancs del Diable i de la Rompuda i en el límit SO amb l'albufera litoral. El lloc té unes excel·lents condicions defensives, possibilita un ampli control visual de la plana litoral i permet un hàbitat arrecerat en els vessants S-SE. La seua situació li confereix un paper fonamental en el control del camí litoral. El lloc fou ocupat en l'edat Mitjana per un castell musulmà, reedificat en diverses ocasions en època cristiana i destruït a principi del segle passat. Els assentaments visibles són els nº 23 i 25 i el més pròxim és el nº 23, situat a 1,3 km cap al SO. El camí del litoral passa per l'oest, al peu de la muntanyeta. L'aigua és molt escassa en la zona; a uns 250 m cap al sud passa el barranc de la Rompuda.

A principi dels anys 80 el Castell fou excavat per un grup d'aficionats de la població, abans de fer-hi obres de consolidació i reconstrucció. En aquestes excavacions hom va trobar un lot considerable de ceràmiques majoritàriament medievals, entre les quals hi havia nombrosos fragments de ceràmica ibèrica i -segons Oliver- alguns de campaniana A, conservats en l'actualitat en un magatzem municipal que no ens ha resultat possible examinar. Aquesta troballa permet una datació aproximada en el segle II.

25. La punta de les Llances (Orpesa)

31TBE568411

SIAP.

Sentenach 1920, p. 14; Mateu Llopis 1975, p. 260 (HM 1531); Mateu Llopis 1977, p. 80 (HM 1571); Fernández Izquierdo 1980, pp. 169-171; Ripollés 1980, p. 90; Ripollés 1982, p. 161.

Petit cap situat a l'extrem sud de l'albufera meridional de la ribera de Cabanes, el contrafort més oriental de la serra d'Orpesa (29 m) que tanca pel sud la plana litoral, aïllat per l'antiga albufera i pels barrancs del Diable i de la Rompuda. Antigament devia tenir la forma d'un tòmbol. El lloc té bones condicions defensives, possibilita un ampli control visual de la plana litoral i permet un hàbitat arcerat en les vessants S-SE. La intensa urbanització ha desfigurat completament la zona, en l'extrem est de la qual s'alça l'anomenada torre del Rei, de final del segle XV. En l'actualitat resulta impossible definir les característiques i els límits del jaciment. Els assentaments visibles són els nº 22, 23 i 24 i el més pròxim és el nº 23, situat a 1,3 km cap al NO. El lloc està situat a poc més de 1,5 km a l'est del camí de Castelló en la ruta litoral. La zona és molt escassa en aigua; al nord del jaciment s'estenia l'antiga albufera.

Segons Sentenach (1920), en aquest lloc hi havia vestigis antics. Hi ha notícies orals sobre l'existència de restes arqueològiques de caràcter indeterminat, en l'actualitat desaparegudes a causa de la transformació urbanística de la zona. Es coneix la troballa d'algunes monedes, entre les quals hi ha quatre asos de *Emporiae*, *Gades* (47-44), *Celsa* (39-37 ?) i *Calagurris* i un quadrant romà (9 aE). En prospeccions de l'any 1993 han pogut trobar-se algunes restes ceràmiques en una parcel·la no edificada del cim septentrional. Es tracta de 3 fragments d'àmfora itàlica i 1 que pot pertànyer a una àmfora púnica, a més d'un petit lot de ceràmica ibèrica. Hom confirma així l'ocupació del lloc en els segles II-I.

D'altra banda, Fernández Izquierdo (1980, pp. 169-171) va donar a conèixer la troballa d'àmfores Dr. 1C i Lamb. 2 en la costa entre aquest petit cap i l'assentament de la torre de la Sal, situat a 5 km cap al nord. Potser aquestes troballes puguen relacionar-se amb una esporàdica activitat comercial en les platges immediates. L'existència de tres assentaments ibèrics, a banda d'aquest, en un radi de 2 km. (el castell d'Orpesa, Orpesa la Vella i els Quarts) poden donar suport a aquesta hipòtesi.

26. El tresor d'Orpesa

Villaronga 1984, pp. 21-23 i 33; Villaronga 1993, p. 33, n° 36.

En la dècada dels seixanta es va trobar en un punt indeterminat del terme municipal d'Orpesa un important tresor de monedes format per dracmes emporitanes, la major part d'imitació, del qual una part es conserva en la col·lecció de F. Esteve i l'altra va dispersar-se. D'aquesta darrera, Villaronga va poder estudiar un lot format per 175 peces, el qual devia estar format per més de 600 monedes. Es tracta de 42 dracmes emporitanes, 3 iberitzants amb llegenda grega, 40 d'estil ibèric i 90 dracmes ibèriques. La seua datació pot situar-se entre la darrerria del segle III i el principi del II, en l'època de la conquesta romana. El fet de no haver-se pogut estudiar en la seua totalitat s'afegeix al problema de no poder saber el lloc exacte de la troballa.

6.4. La plana de Castelló

27. El mas del Pi (Benicàssim)

31TBE473383

SIAP.

Porcar 1933b, pp. 33-34; Porcar 1954, p. 229; Ribera 1982, p. 31; Gusi i Oliver 1985, pp. 104 i 109; Oliver i Gusi 1986, p. 270; Rouillard 1991, p. 397; Gusi, Díaz i Oliver 1991, p. 97; Oliver i Gusi 1991, p. 205.

Està situat sobre un contrafort de la serra de les Palmes que s'alça sobre l'extrem septentrional de la Plana (200 m), a 2,5 km de la costa. El lloc ocupa una posició estratègica, puix domina la plana litoral per on passa el camí de la costa, sobre la qual exerceix un ampli control visual. Té bones condicions defensives, amb una altitud relativa de 120 m, està orientat cap a l'ESE i permet un hàbitat arcerat en el seu vessant. La zona ocupada està situada en l'extrem superior d'una cresta rocosa amb fort pendent, on es conserven restes d'algunes habitacions i d'un recinte emmurallat. El jaciment ha estat objecte de diverses excavacions furtives que, juntament amb l'erosió, han afectat de manera important el seu estat de conservació. Segons Gusi, Díaz i Oliver (1991) les seues dimensions són 60 x 20 m, amb una superfície de 0,12/0,13 ha. L'únic assentament visible és el n° 28 i el més pròxim és el n° 66, situat a 6,4 km cap a l'oest. El punt d'aiguada més pròxim és la font de la Rufa, situada a uns 600 m cap al NO.

El jaciment fou donat a conèixer per Porcar (1954). Posteriorment, Ribera (1982) va publicar un fragment d'àmfora fenícia trobat en superfície per D. Ràmia. Gusi i Oliver (1985) esmenten nivells d'ocupació dels segles III-II. Rouillard (1991) ha publicat un fragment de bol àtic de vernís negre de la primera meitat del segle IV conservat al Museu de Borriana. Darrerament, Gusi, Díaz i Oliver (1991) han estudiat les estructures defensives.

El material estudiat són 3 fragments d'àmfora trobats en el curs de les prospeccions, un dels quals correspon a una vora de tipus greco-itàlic de transició que pot datar-se en la primera meitat del segle I (fig. 63, nº 1-2). L'escassetat de ceràmiques itàliques i el fet que l'àmfora trobada siga del tipus greco-itàlic, s'avenen amb un final de l'ocupació anterior a 190/180.

28. El pujol de Gasset (Castelló de la Plana)

31SBE448292

SIAP.

Balbás 1892, p. 33; Almarche 1918, pp. 87-88; Bosch 1924, pp. 112-113; Porcar 1933b, p. 82; José 1944; Porcar 1948, p. 34; Porcar 1954, p. 229; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 150, 154 i 161; Bru 1963, p. 111; Esteve 1966, pp. 143-144; Fernández Nieto 1968-69, p. 141; Gil-Mascarell 1973, p. 35; Arasa 1979, pp. 142-144; Oliver 1981, p. 213; Untermann 1990, pp. 368-371, F61; Gimeno 1993, p. 56.

Ocupava una zona situada a uns 200 m de la costa, en l'actual casc urbà del Grau de Castelló. Originàriament era un alter d'uns 3 m d'alçària envoltat d'aiguamolls, amb unes mínimes condicions defensives i un control visual molt limitat, que no permetia un habitatge arcerat. En l'actualitat la zona que ocupava està travessada per la carretera vella del Grau i ha estat urbanitzada en la seua major part. La seua extensió resulta difícil de delimitar, però devia ser considerable segons la descripció de Porcar. L'únic assentament visible és el nº 27 i el més pròxim és el nº 34, situat a 7,5 km cap al SO. El Caminàs passa a 3,2 km cap a l'oest. Les deus d'aigua dolça eren abundants en la zona d'aiguamolls.

L'any 1851 s'hi va trobar una inscripció ibèrica sobre plom, actualment conservada al Museu Arqueològic Nacional. La notícia de Balbás (1892) explica que es van trobar «restos de una edificación casi a flor de tierra, cuencos de barro cocidos, huesos calcinados, cenizas, dos hebillas de bronce, al parecer de correa o ceñidor estrecho... y dos monedas de cobre, en una de la cuales se ve una cabeza y

al anverso un jinete montado». Porcar (1933b) diu que «en tot aquest pujolet apareix gran quantitat de ceràmica fèbera acompanyada d'altres fragments de ceràmica hel·lenística negra italiana». Més endavant, referint-se a uns treballs agrícoles realitzats en la seua part oriental en 1905, diu que «els testimonis, treballadors que desferen aquesta zona contenen que la rebaixaren tres metres de profunditat, apareixent nombroses parets seques terraplenades de testos i ossos, cridant-los l'atenció un munt de plats de foc, negres, de qualitat molt bona (ceràmica hel·lenística ?)». Segons una notícia de premsa (José 1944), en fer els fonaments de les cases del grup Sant Pere en l'aleshores conegut com a pujolet de les Oliveres, es va trobar una veritable seqüència estratigràfica d'aquest jaciment, amb un nivell inferior situat a 2 m de profunditat on aparegué una sitja amb material prehistòric i fauna; sobre ell hi havia ceràmica, petits molins i un braçalet de *pecten*; per damunt hi havia gran quantitat d'enderrocs amb ceràmica ibèrica pintada i campaniana. L'existència de nivells prehistòrics la confirma Esteve (1966). Finalment, en fer una trinxera per a les instal·lacions del nou institut de Batxillerat del Grau en setembre de l'any 1983 es va trobar ceràmica ibèrica.

Dels materials arreplegats en els treballs de Porcar es conserven alguns fragments de ceràmica ibèrica i 2 bases de ceràmica campaniana B tardana decorada amb acanalats concèntrics i amb franges de rode (nº 64, nº 1-2).

D'altra banda, a principi de segle s'havia trobat una àmfora romana en un punt indeterminat de la platja de Castelló, possiblement del tipus Lamb. 2, que fou adquirida pel pintor V. Castell (Sarhou s/a, p. 206) i posteriorment donada al Museu Provincial de Belles Arts el 1915 (Codina 1946, p. 40, nº 139).

La notícia sobre la troballa d'àmfores i de monedes ibèriques, així com els fragments conservats de campaniana B tardana, permeten datar el jaciment ibèric -almenys en la seua darrera fase- en la primera meitat del segle I.

29. El Torrelló (Almassora)

30SYK433287

Museu d'Almassora, SIAP.

Porcar 1933b, p. 85; Porcar 1954, p. 229; Uroz 1983, p. 35; Arasa 1983; Oliver 1990-91, p. 175; Rouillard 1991, p. 399; Oliver i Gusi 1991, pp. 203 i 205; Bernat 1993.

Està situat sobre una terrassa a la vora esquerra del riu Millars (70 m), a 13,5 km de la costa. El lloc està defensat per la cinglera del riu, amb un únic accés pel

costat nord, però no permet un hàbitat arrecerat ni un bon control visual de l'entorn. La conservació del jaciment és bona per no haver estat objecte de transformacions agrícoles. Segons el que hom ha posat al descobert fins ara en les excavacions, sembla tractar-se d'un assentament de petit tamany. Els assentaments visibles són els nº 32 i 33 i el més pròxim és el nº 30, situat a 4,1 km cap a l'ONO. Està situat al costat d'un camí que segueix la vora del riu cap a l'interior; el Caminàs passa a uns 9,7 km cap l'ESE. L'aprovisionament d'aigua pot efectuar-se en el mateix riu.

El jaciment fou localitzat per Porcar (1933b). Des de l'any 1988 està sent excavat per G. Clausell, que ha posat al descobert una sèrie de nivells corresponents al Bronze Final-Ferro Antic amb importacions fenícies, sobre els quals s'assenta un recinte fortificat d'època ibèrica. Rouillard (1991) ha publicat un fragment de copa àtica de vernís negre del segle V depositat al Museu de Vila-real, mentre que Oliver i Gusi (1991) esmenten la troballa d'àmfores fenícies.

Les excavacions s'han centrat en els nivells corresponents al Bronze Final-Ferro Antic. Els materials estudiats procedeixen majoritàriament d'excavacions antigues realitzades per aficionats de la localitat; només alguns fragments han estat trobats en les recents excavacions, els quals s'han trobat en el nivell superficial i barrejats amb ceràmiques àtiques dels segles V-IV que permeten datar el primer nivell ibèric. En conjunt han estat estudiats 14 peces i fragments de ceràmica, 6 de les excavacions antigues i 7 de les recents, dels quals 13 són de ceràmica de vernís negre i 1 d'àmfora itàlica.

Producció	Forma	P	Dimensions	Dimensions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 27	2			65, nº 5-6	10
	Lamb. 36	1	V= 26,8		65, nº 1	
	Morel 68	2	V= 10; B= 5	3 filets pintats	65, nº 3	
	Indeter.	1	B= 8		65, nº 7	
	Indeter.	1		Palmetes i rodet	65, nº 8	
Campaniana B	Lamb. 1a	1	B= 12		65, nº 5	2
	Lamb. 27B	1	V= 30		65, nº 2	
Llàntia	Indeter.	1				1
Àmfora	Indeter.	1				1
TOTAL						14

Pel que fa a la ceràmica de vernís negre, 10 són de campaniana A i 2 de campaniana B. Pel que fa a la primera, hi ha presents les següents formes: 1 pàtera del tipus Lamb. 36-F 1313 quasi completa, 1 copa del tipus Morel 68-F 3131 prou completa amb 3 filets pintats a l'interior de la vora, 2 fragments de vora de sengles pàteres de la forma Lamb. 27 i 1 fragment d'ansa geminada que pot atribuir-se a una altra copa del tipus Morel 68; cal afegir 2 bases amb decoració impresa formada possiblement per 4 palmetes i un cercle de rodets envoltant-les, una d'elles de gran qualitat. Quant a la campaniana B, possiblement de la producció mitjana de *Cales*, les formes presents són 1 copa del tipus Lamb. 1a i 1 pàtera del tipus Lamb. 27d amb decoració de rodets al fons. Cal afegir un fragment del bec d'una llàntia de tipologia indeterminada. El fragment d'àmfora pertany al coll i a l'arrancament de l'ansa i és de tipus indeterminat. En conjunt, es tracta d'un lot de materials prou homogeni que pot datar-se en el segle II.

30. El Torrelló (Onda)

30SYK392297

SIAP.

Gusi 1974; Bazzana 1978a, pp. 183-184; Oliver 1990-91, p. 175; Doñate 1991, p. 21; Gusi, Díaz i Oliver 1991, p. 97; Rouillard 1991, pp. 406-407; Gimeno 1993, p. 56.

Ocupa una terrassa elevada (100 m) situada a la vora esquerra del riu Millars, entre un petit barranc i aquest, a 17 km de la costa. El lloc presenta unes bones condicions defensives, amb un sol accés pel NO, però el seu control visual és prou limitat i no permet un hàbitat arrecerat. L'assentament ibèric s'estén sobre un altre anterior de l'edat del Bronze i es troba molt arrasat. Només es conserva la fortificació, reforçada per dues torres en la banda NO, i part d'una habitació. Es tracta d'un assentament petit, amb una superfície aproximada de 0,01/0,02 ha. Els assentaments visibles són els n° 31, 32 i 33 i el més pròxim és el n° 29, situat a 4,1 km cap a l'ESE. Està situat al costat d'un camí que segueix la vora del riu cap a l'interior. El punt d'aiguada més pròxim és el riu Millars, que passa a uns 100 m.

El jaciment fou excavat l'any 1973 per Gusi (1974). Des de 1991 Estall excava els nivells més antics del jaciment. El lloc també fou ocupat a l'alt Imperi i a l'edat Mitjana (Bazzana 1978a). Els materials d'època ibèrica són en general escassos. Dos fragments de ceràmica de vernís negre àtic, un d'ells del Museu de

Vila-real publicat per Rouillard (1991), proporcionen una data inicial en la primera meitat del segle IV. La resta de ceràmiques d'importació pertany al període ibèric final, en els segles II-I.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A						2
Campaniana B	Indeter.	1	B= 9,5	3 acanalats i rodets	66, nº 2	
	Indeter.	1	B= 5	Roseta	66, nº 1	4
Parets fines	Mayet II	4	V= 6, 7 i 10		66, nº 3-6	4
Àmfora	Dr. 1 A	1	V= 17		66, nº 7	1
TOTAL						11

Els materials estudiats són 11 fragments ceràmics: 6 de vernís negre, 4 de parets fines i 1 d'àmfora. De vernís negre hi ha 2 fragments de campaniana A i 4 de campaniana B, sense cap forma reconeixible. Quant a la campaniana B, un pertany a una base amb el peu en forma de bota i està decorat amb una franja de rodets entre tres acanalats concèntrics, mentre que un altre correspon també a una base decorada amb una roseta incompleta. Els 4 fragments de ceràmica de parets fines pertanyen a la forma Mayet II. Finalment, el d'àmfora és del tipus Dr. 1A.

Es tracta d'un conjunt de materials prou homogeni que permet fixar un període d'ocupació possiblement entre la segona meitat del segle II i la primera de l'I.

31. El Castell (Onda)

30SYK342273

Museu d'Onda.

Estall 1989, pp. 117, 122, 124-126 i 130, làms. XIII, XIV i XVII.

Ocupa un cim situat a la vora esquerra del riu Sonella (284 m), en l'extrem oest de la Plana, a 19 km de la mar. El lloc té un marcat caràcter estratègic, puix permet un control visual de la Plana, fins a l'extrem nord i la mar, més limitat al sud pels estreps orientals de la serra d'Espadà, i a la vegada es troba prop de les serralades interiors. Té bones condicions defensives, amb un pendent més pronunciat pel sud i una altitud relativa d'uns 45 m. Està ocupat per un castell medieval, reconstruït al segle XIX; la població actual s'estén pel vessant i el pla cap a l'oest. Els assentaments visibles són els nº 30, 32 i 33 i el més pròxim és el nº 30, situat a 5,9 km cap a l'ONO. El riu Sonella passa a uns 300 m cap al sud.

El jaciment va començar a excavar-se l'any 1989 per Estall (1989), que ha fet diversos sondeigs tant al castell com a la vila i ha trobat materials ibèrics i romans en nivells medievals alterats. Un fragment de ceràmica fenícia i un altre de ceràmica àtica de vernís negre permeten determinar l'existència d'una ocupació anterior, almenys des del segle VI. En aquestes excavacions es va trobar un as de *Kelse*.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 28	1	V= 16		67, nº 1	7
	Morel 68	1	B= 5,5		67, nº 2	
	Indeter.	1	B= 6		67, nº 3	
Campaniana B	Lamb. 1	2 ?	B= 12		67, nº 5-6	5
	Lamb. 5	1	V= 32		67, nº 4	
	Indeter.	1		2 acanalats		
TOTAL						12

Els materials estudiats són 12 fragments de ceràmica de vernís negre. Entre aquestes, 7 han estat trobats en superfície i 5 en l'excavació de 1989. En conjunt hi ha 7 fragments de campaniana A i 5 de campaniana B. De campaniana A hi ha una copa de la forma Lamb. 28, un fragment de peu i un altre d'ansa de la forma Morel 68 i un fragment de base. De campaniana B hi ha un fragment de la forma Lamb. 5, 2 de base i un de fons decorat amb 2 acanalats. Les formes Lamb. 28 i Morel 68 de campaniana A poden datar-se en el segle II, mentre que els fragments de campaniana B poden arribar fins a la primera meitat de l'I. De manera general, aquest petit lot de materials confirma l'ocupació de l'assentament del Castell al llarg dels segles II-I.

32. El Solaig (Betxi)

30SYK39215

Museu de Borriana, col·lecció de F. Esteve.

Meneu 1908; Meneu 1911a; Sarthou s/a, p. 756; Bosch 1915, p. 19; Almarche 1918, p. 68; Bosch 1923, p. 627; Bosch 1924, pp. 82 i 110; Fletcher 1967; Fletcher i Mesado 1967; Fletcher i Mesado 1969; Oliver 1978, pp. 270-272; Ripollés 1980, p. 34; Ribera 1982, p. 37; Ripollés 1982, p. 68; Uroz 1983, pp.

35-36; Oliver *et alii* 1984, pp. 68-70; Untermann 1990, pp. 371-373, F71; Pérez Ballester 1994, p. 193; Esteve, en premsa.

Ocupa el cim d'una muntanya d'espades vessants que s'alça a la vora SO de la Plana (328 m), a 11,7 km de la costa. El lloc té unes excel·lents condicions defensives, puix està completament aïllat i és prou inaccessible, amb una altitud relativa de 120 m, permet un control visual d'una extensa zona i possibilita un hàbitat arcerat en els vessants S-SE. El jaciment està parcel·lat en part i ha sofert una forta degradació a causa de l'erosió i de l'acció dels excavadors furtius. S'extén pel cim i per dos braços de la muntanya situats a una altura inferior, amb uns eixos E-O de 380 m i N-S de 32/100 m i una superfície aproximada de 2 ha. Els assentaments visibles són els nº 29, 30, 31, 33, 37, 38, 39 i 40 i el més pròxim és el nº 33, situat a 2,3 km cap a l'ESE. El lloc està situat al nord de l'accés a les valls d'Artana i d'Eslida des de la Plana; el Caminàs passa a 8 km cap al SE. L'aigua no és abundant en la zona; el barranc de Solaig està situat a uns 300 m cap al sud.

Donat a conèixer per Meneu (1908), que va fer una donació al Museu Arqueològic Nacional de diversos materials (Bosch 1915), en l'inventari dels quals figura amb el nº 22.587 un «fragmento de barro negro. Romano» que potser corresponga a ceràmica campaniana. Aquest autor conservava un morter de pedra i una llança de ferro (Meneu 1911a). Almarche (1918) cita monedes ibèriques d'aquesta localitat, sense especificar llur procedència concreta. Posteriorment va ser prospectat per Fletcher i Tarradell i Mesado; aquest es va trobar un plom amb inscripció ibèrica i va efectuar dos sondeigs l'any 1966. Esteve (en premsa) esmenta la troballa d'una moneda gala «à la croix». En l'actualitat està essent excavat per Verdegall, que ha realitzat quatre campanyes d'excavació els anys 1990-91 i 1993-94.

El jaciment presenta tres zones d'habitació. Al contrafort de Conena hi ha un primer assentament de l'edat del Bronze amb ceràmiques del Ferro Antic i importacions fenícies, mentre que al dels Castelletes hi ha restes ibèriques (Meneu 1911b). L'assentament ibèric ocupa el cim del tossal, on hi ha restes de muralla que resulten visibles en la zona N i NO, així com diversos murs pertanyents als habitatges a l'interior del recinte. S'hi han excavat nivells corresponents al Ferro Antic, però no es coneixen pel moment ceràmiques atribuïbles amb seguretat al període Ibèric Antic ni importacions anteriors al segle III. D'aquest segle és un fragment de ceràmica de *Gnathia* trobat en les recents excavacions (Pérez Ballester

1994), així com altres fragments trobats per excavadors furtius. L'última fase del jaciment pot datar-se en el segle II per la presència d'alguns fragments de campaniana A i d'àmfora itàlica trobats en superfície i en excavacions furtives.

Arran de la troballa de la inscripció ibèrica, Mesado va fer en 1966 dos sondeigs a la vora de sengles parets de l'interior del recinte, el primer de 7 m², en els quals va trobar nombrosos fragments d'àmfores ibèriques, algunes vores amb perfil d'ànec, així com diversos fragments de pàtera, de càlats, de plat i de vasos caliciformes. Destaquen alguns fragments de ceràmica ibèrica pintada amb decoració figurada amb representació de guerrers a cavall. La presència de dos fragments de campaniana A permet datar aquest conjunt en el segle II. També en el sondeig VI de 1993 en la muralla es va trobar un fragment de campaniana A. La troballa d'una moneda gala «à la croix» (s. II) esmentada per Esteve s'adiu amb aquesta datació. Hi ha notícies de la troballa d'altres tres monedes de difícil lectura. L'absència d'altres materials d'importació fa molt improbable la seua perduració fins al segle I aE.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 27B	1	V= 20		68, n° 1	
	Lamb. 49-F 3150	1	V= 11; B= 5,4		68, n° 2	
	Indeter.	1	B= 9	Palmetes i rodet	68, n° 3	
Àmfora		1				1
TOTAL						7

En conjunt, hom ha pogut estudiar un lot de 7 fragments ceràmics, dels quals 6 són de campaniana A i 1 d'àmfora. De la primera, hi ha 1 exemplar de la pàtera Lamb. 27B, 1 de la copa Lamb. 49, a més de dues bases amb decoració impresa, una amb palmetes i l'altra -que no ha pogut estudiar-se- amb una roseta de 8 pètals. El fragment d'àmfora pertany al muscle d'un tipus indeterminat.

Amb la provisionalitat que imposa el baix nombre de materials estudiats, hom pot aproximar una datació en la primera meitat del segle II. L'escassetat general d'importacions, juntament amb el fet que la ceràmica de vernís negre siga tota de campaniana A amb una datació almenys en part primerenca, com indica la copa Lamb. 49, assenyalen un final de l'ocupació -sinó absoluta, almenys prou important- en els primers decennis d'aquest segle. D'altra banda, l'existència de

nivells ben datats en el segle III per ceràmiques d'importació, permet concloure que l'ocupació d'aquest important assentament no es va interrompre en el trànsit al II, ja que almenys durant un temps hi segueixen arriban importacions itàliques.

33. La muntanyeta de Sant Antoni (Betxí)

30SYK413211

Museu de Borriana.

Meneu 1901b; Meneu 1911c, pp. 2-4; Bosch 1924, p. 110; Fletcher 1968; Fletcher i Mesado 1968, p. 21; Fletcher 1968; Fletcher 1969b; Oliver 1978, pp. 269-270; Uroz 1983, p. 36; Fletcher 1985, p. 25, n° 15; Untermann 1990, pp. 373-375, F72. Mesado 1993, pp. 147-154; Verdegal 1995.

Ocupa el cim d'una muntanya (120 m) d'espaldats vessants, aïllada enmig del pla i situada a la banda SO de la Plana, a uns 9,5 km de la costa. El lloc té unes excel·lents condicions defensives, amb una altitud relativa de 50 m, possibilita un hàbitat arrecerat en els vessants S-SE i permet un ampli control visual de l'entorn. El cim està terraplenat i ocupat per l'ermita de Sant Antoni; els vessants estan abançalats i erms. El jaciment ocupava tot l'altiplà i la part alta dels vessants S-SE; aquell té un eix N-S d'uns 67 m. La seua superfície aproximada deu ser de 0,4/0,5 ha. Els assentaments visibles són els n° 29, 30, 32, 36, 37, 38, 39 i 40, i el més pròxim és el n° 32, situat a 2,3 km cap al SSO. El Caminàs passa a 6,5 km cap al SE. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de Betxí està situat a uns 500 m cap al NE.

Fou donat a conèixer per Meneu (1901b i 1911c), que l'identificava amb el puig de Pasqües esmentat en la *Crònica* del rei Jaume I. Aquest autor recull la notícia de l'aparició de nombroses troballes quan es van aterrar els vessants de la muntanya per al cultiu; a principi de segle encara es veien fonaments de cases en el vessant sud. En els primers seixanta Mesado es va trobar una inscripció ibèrica sobre una làmina de bronze en la zona nord, on resultaven visibles restes de construccions, que fou publicada per Fletcher (1968). Allí va realitzar un sondeig d'11 m² en 1962 (Fletcher i Mesado 1968), en una zona que va ser aprofitada més endavant per a la construcció de l'aparcament de l'ermita, on va trobar alguns fragments de ceràmica campaniana A (Mesado 1993). Recentment, en 1991, Verdegal (1995) ha fet una excavació d'urgència al vessant SO, on ha de construir-se una escala per a l'accés peatonal a l'ermita, i ha trobat un fragment de campaniana A en el sondeig I. Un darrer fragment de campaniana A ha estat trobat

en superfície al vessant nord. El context ibèric està format per pàteres, bols, plats, algun caliciforme, àmfores de llavi engrossit, imitacions de formes hel·lenístiques com un plat de peix i una copa amb anses horitzontals, vores amb perfil d'ànec, peus anulars alts, abundant ceràmica de pasta grollera i decoració pintada formada per motius geomètrics com bandes, filets, semicercles, rombes, espirals i teuladets.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observ.	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 27	1	V= 14		69, nº 1	
	Lamb. 31	1	V= 18	Rodet	69, nº 2	
	Lamb. 49-F 3150	1	V= 10 i 11		69, nº 3	
		1			69, nº 4	
Indeter.		2	B= 9 i 10	Palmetes i rodets	69, nº 5;	
		1	B= 5,5		70, nº 1 i 2	
Ungüentari		1	V= 2,7		69, nº 6	1
Imit. de camp.	F 7112	1 ?	V= 6,6		69, nº 7	1
TOTAL						11

Els materials estudiats són 11 fragments ceràmics: 9 de campaniana A, 1 d'ungüentari i 1 d'una possible imitació de campaniana. De campaniana A hi ha 1 pàtera de la forma Lamb. 27, un bol Lamb. 31, 2 copes Lamb. 49 i 2 bases de forma indeterminada decorades amb palmetes i rodets. El conjunt pot datar-se en el segle II; hi destaquen els 2 exemplars de la copa Lamb. 49, que ofereixen la datació més antiga a principi d'aquest segle. L'absència d'altres materials d'importació no permet precisar la possible perduració de l'assentament en el segle I.

34. L'alter de Vinarragell (Borriana)

31SBE524235

Museu de Borriana.

Mesado 1974; Bazzana 1978a, p. 185; Mesado i Arteaga 1979; Ripollés 1980, p. 105; Ribera 1982, pp. 31-37; Ripollés 1982, p. 171; Uroz 1983, p. 35; Oliver i Gusi 1986, pp. 268-270; Mesado 1987, pp. 29-35 i 38-39; Arasa 1987c, pp. 43-44; Rouillard 1991, pp. 404-405; Gimeno 1993, pp. 56-57.

Està situat en el pla (10 m), a 80 m del riu Millars i a 3,5 km de la costa. El lloc no presenta bones condicions defensives, no possibilita un hàbitat arcerat i no permet un control visual de l'entorn. L'ocupació continuada des del Bronze

Final fins a l'època moderna ha configurat un petit monticle que destaca sobre les terres de la Plana, on els nivells del període Ibèric Final han estat arrasats per l'ocupació medieval i moderna (Bazzana 1978a). Els límits del jaciment són imprecisos, però sembla tractar-se d'un assentament petit, almenys en època ibero-romana. No hi ha cap assentament visible i el més pròxim és el nº 35, situat a 3,1 km cap al SE. Està situat a la vora del camí de Santa Pau (el Caminàs). El punt d'aiguada més pròxim és el riu Millars.

Excavat per Mesado en diverses campanyes des del 1967, quan es van traure a la llum els nivells corresponents al Ferro Antic amb ceràmiques fenícies, pels quals és particularment conegut. L'ocupació, però, va continuar durant tota l'època ibèrica fins a la romanització. L'ocupació medieval, en època musulmana, va deixar el topònim amb què es coneix encara.

Rouillard (1991) ha estudiat la ceràmica grega trobada en les excavacions: un fragment de pyxis etrusco-coríntia datat cap a 575-500, i un fragment de copa àtica de figures roges i un altre de copa de vernís negre de la primera meitat del segle IV. D'altra banda, possiblement a la partida de Seca, a les rodalies del jaciment, es va trobar un as d'*Ildukoite*.

Els nivells superficials de l'assentament, en els quals hi ha materials corresponents a l'època ibèrica, a l'alt Imperi i a l'edat Mitjana, es troben molt revolts, de manera que no proporcionen una estratigrafia fiable. Entre les ceràmiques ibèriques hi ha alguns fragments de campaniana A i B, ceràmica de parets fines i àmfores Dr. 1A que delimiten cronològicament la fase ibèrica final del jaciment (Vinarragell V). Es tracta de ceràmiques trobades en superfície i als nivells A-C de les campanyes d'excavació de 1967, 1968 i 1969.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 24/25	1	V= 7,2		71, nº 1	8
		1	B= 2,3		71, nº 6	
	Lamb. 31a	1	V= 17	2 filets pintats i motius florals incisos	71, nº 2	
	Lamb. 36	2	V= 20		71, nº 3-4	
	Morel 68	2	B= 4,7		71, nº 7	
	Indeter.	1	B= 8	2 acanalats	71, nº 5	
Campaniana B	Lamb. 5	1	V= 36	Acanalats i rodets	71, nº 8	

	Indeter.	1	B= 7	4 acanalats i rodet	71, n° 9	2
Parets fines	Mayet II	2	V= 6 i 8		72, n° 1-2	3
	Indeter.	1	B= 4		72, n° 3	
Àmfora	Dr. 1A	2	V= 13 i 14		72, n° 4	7
TOTAL						20

Els materials estudiats són 20 fragments ceràmics: 10 de ceràmica de vernís negre, 3 de parets fines i 7 d'àmfora. Quant a la ceràmica de vernís negre, hi ha 8 fragments de campaniana A i 2 de campaniana B. Entre els de campaniana A poden identificar-se 4 formes: 2 exemplars del plat Lamb. 36, 2 de la copa Morel 68, 1 de la patereta Lamb. 24/25 i un altre del bol Lamb. 31; aquest darrer està decorat amb 2 filets i flors pintats i una garlanda incisa, mentre que una base de forma indeterminada està decorada amb 2 acanalats. La campaniana B està representada per 2 fragments, dels quals un pertany a la forma Lamb. 5 i està decorat amb acanalats concèntrics i rodet, mentre que l'altre és una base de forma indeterminada decorada també amb 4 acanalats i rodet. De ceràmica de parets fines hi ha 2 gobelets de la forma Mayet II. Finalment, hi ha 7 fragments d'àmfora, entre els quals poden identificar-se 2 vores del tipus Dr. 1A.

Entre els materials estudiats, el bol de la forma Lamb. 31 de campaniana A amb decoració incisa i pintada pertany a la producció antiga i pot datar-se en la primeria del segle II. Les altres formes d'aquesta producció poden datar-se de manera general en el segle II, mentre que la base decorada amb acanalats, les àmfores Dr. 1A i el gobelets de parets fines poden datar-se en la segona meitat d'aquest segle. La data més recent poden donar-la els 2 fragments de campaniana B, en el trànsit al segle I.

35. El Calamó (Borriana)

30SYK54321

Museu de Borriana.

Arasa 1987c, pp. 44-45; Ramos, Wagner i Fernández 1990, pp. 32, 39-40 i 45, fig. 6, C i F.

Està situat a la vora de la mar, a 1,5 km al sud de la desembocadura del riu Millars. El lloc no presenta condicions defensives, no possibilita un hàbitat arcerat ni permet un control visual de l'entorn. L'acció erosiva de la mar l'ha destruït en part. La zona està parcel·lada i actualment erma. Els límits del jaciment

són molt imprecisos. No hi ha cap assentament visible i el més pròxim és el n° 34, situat a 3,1 km cap al NO. El camí de Santa Pau (el Caminàs) passa a 2,6 km cap al NO. El punt d'aiguada més pròxim és el riu Millars, situat a 1,6 km cap al NE.

El lloc és conegut tant per les troballes submarines com per les realitzades en terra, majoritàriament pertanyents a l'època imperial. En terra s'han trobat algunes fosses crematòries i un penjoll de bronze possiblement ibèrics. Les troballes submarines comprenen un llarg període; la més antiga és un fragment d'àmfora fenícia dels segles VII-VI. D'època romana se citen àmfores greco-itàliques, així com un coll del tipus Dr. 1A i un exemplar sencer del tipus Lamb. 2. Del jaciment terrestre procedeixen 2 fragments de campaniana A, un d'ells una base (fig. 73, n° 1).

Aquests materials permeten establir un període d'activitat del jaciment com a fondejador almenys en el segle II, amb antecedents en el Ferro Antic/Ibèric Antic i possiblement en relació directa amb l'alter de Vinarragell.

36. La torre d'Onda (Borriana)

30SYK497165

Museu de Borriana.

Viciàna 1564, p. 49; Escolano 1611, p. 588; Sarthou s/a, p. 775; Peris 1915a, pp. 2-3; Peris 1931, pp. 8-10; Roca y Alcaide 1932, pp. 32 i 42-43; Rull 1943 [1967], p. 38; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 148, 152, 154 i 160; Utrilla 1964, pp. 10-11; Utrilla 1965, pp. 13-15; Fletcher 1972, p. 107; Muñoz Catalá 1972, pp. 158-159; Mesado 1973b, p. 267; Oliver 1978, p. 272; Ripollés 1980, p. 105; Ripollés 1982, p. 161; Ribera 1982, p. 37; Uroz 1983, p. 36; Arasa 1987c, pp. 45-49; Untermann 1990, p. 375, F81.

L'antic cabeçol de la torre d'Onda està situat a uns 400 m al sud del port de Borriana i a la vora de la mar. S'assenta sobre una plataforma de crosta calcària (pinyó) que queda un poc elevada sobre les terres contigües d'antiga marjal, a la part interior de la restinga litoral. Actualment està delimitat a l'est pel camí de la Serratella que transcorre sobre aquesta restinga, al nord per la senda de la Torre d'Onda, i a l'oest i bona part del sud per una séquia de drenatge anomenada el Rajolí. El lloc no té condicions defensives, no possibilita un hàbitat arcerat i no permet un domini visual de l'entorn. La zona està parcel·lada i cultivada i parcialment urbanitzada. La superfície per on s'estenen les restes té una forma lleugerament trapezoïdal, amb un eix major de 200 m al costat sud i un eix menor

de 170 m al costat est, amb una superfície aproximada de 3 ha. Els assentaments visibles són el n° 32 (11,7 km), 33 i 40, tots situats a considerable distància, i el més pròxim és el n° 37, a 3,7 km cap al NO. Està situat a 3 km del Caminàs. L'aigua és molt escassa en la zona, excepte la dels propis aiguamolls.

Les terres que ocupa, arenoses i ermes a finals del segle XVIII segons la descripció que en fa Cavanilles (1795), van ser plantades de vinya possiblement en la segona meitat del segle XIX, cultiu que fou substituït a principi del present segle pel de la taronja. A causa d'aquesta transformació el jaciment va sofrir una important destrucció; d'aleshores tenim notícies orals arreglades per Utrilla en els anys seixanta, sobre les seues característiques. En la dècada dels 70 la zona va experimentar una nova transformació, ara de caire urbanístic: part de la séquia de drenatge que delimita el jaciment per ponent fou reblida, mentre que les velles alqueries eren transformades en moderns xalets i s'obrien nous camins particulars perpendiculars a la mar. Una part considerable de les parcel·les, però, segueix dedicada encara a l'agricultura. L'ajuntament va instal·lar l'any 1976 la xarxa d'aigua potable i es van perdre nombroses restes arqueològiques. D'aleshores ençà les transformacions han continuat, per la qual cosa el Museu de Borriana ha realitzat diverses campanyes d'excavacions.

El jaciment és conegut des del segle XVI per una referència de Viciàna (1564): «(...) hay junto a la mar un alto que no bamos, el Cabeçol, por otro nombre, el Cargador de Onda, en el parage del qual ay en el mar cierta hondura que le nombran la Olla, donde navíos muy gruesos surgen junto a tierra, y en este Cabeçol aun ay vestigios de edificios que en otro tiempo fueron para el efecto de cargador». Alguns anys després, Escolano (1611) cita «unas ruynas que se hallan junto a la costa, en el término de Burriana, al cabeço que se llama el Cargador de Onda; y ahora el Cabeçote». Segons aquestes referències i el mateix topònim actual, el lloc degué ésser utilitzat com a desembarcador per la població d'Onda, situada a 19 km cap a l'interior; un camí uneix encara ambdós llocs. A principi del present segle, Sarthou (s/a) cita «unas lámparas romanas, ánforas y doliums que se encontraron en la playa, y sitio que fué el antiguo cargador de Onda». Pocs anys després, Peris (1915b) esmenta la troballa de grans quantitats de ceràmica: àmfores, de les quals en reproduïx una del tipus Dr. 1, copes caliciformes, pàteres, llànties, pitxers de boca trilobulada i decoració pintada amb ones i filets i «fragmentos negros con incisiones circulares, continuas y punteadas, ornamentación polícroma y estampados hendidos que afectan figuras simbólicas,

conteniendo algunas signos alfabéticos ininteligibles de factura fbera o fenicia, y barros, en fin, con charolado negro». Posteriorment, Peris (1931) cita uns «productos helenísticos, cerámicos y alfareros, recogidos en el lugar denominado Cargador de Onda y en el fondeadero del mar frente al sitio de referencia». Pel mateix temps, Roca (1932) afegeix a les referències anteriors «una cràtera romana del siglo II antes de J. C. (imitación por su barníz negro al barro campaniense ...)». Aquestes mateixes notícies foren arreplegades per Rull (1943) i Fletcher i Alcácer (1956), que parlen de l'existència d'un possible poblat en aquest lloc on es trobaven àmfores i monedes. Al llarg dels anys 1964 i 1965, Utrilla va fer una síntesi de les notícies arqueològiques sobre el lloc, amb interessants testimonis directes de gent coneixedora del terreny i de les transformacions que hi havia sofert. Mesado (1973b) va fer una nova síntesi del jaciment, a la qual cal afegir la nostra actualització (Arasa 1987c). D'altra banda, els grafitis ibèrics sobre ceràmica han estat publicats en part per Fletcher (1972) i Oliver (1978), mentre que les troballes monetàries han estat publicades en part per Ripollés (1980, 1982).

Les notícies dels vells marjalers, arreplegades per Utrilla, són de gran utilitat per a fer una reconstrucció aproximada del jaciment. El poblat estava organitzat entorn de diversos carrers, amb cases de reduïdes dimensions i, almenys per la part que mira a la mar, estava protegit per una muralla. Quan a principi de segle es va començar a substituir la vinya per tarongers, tots els horts es van cavar uns 60 cm. En aquesta capa de terra era corrent trobar «cànters acabats en punta, plats de color terra amb dibuixos que pareixien flors». Les parets que apareixien formaven habitacions de mides semblants a les velles alqueries, «uns quatre per cinc metres». Formaven «com si fóra un poblat. Fileres de cases amb parets de calç i còdols lluïdes per dins. Donaven la impressió que foren depòsits o magatzems. Als racons i junt a les parets s'alineaven els cossis». L'extensió del poblat era gran, «dos o tres fileres de cases paral·leles a la mar». Els arrossegaments de terra i els anivellaments per a la plantació dels tarongers van escampar les restes arqueològiques, moltes de les quals eren llançades pels mateixos marjalers a la mar o fins i tot eren aprofitades per a la construcció de marges i alqueries. Junt a la ceràmica era corrent trobar monedes, en la seua majoria de bronze i de diferents seques ibèriques.

El jaciment fou començat a excavar l'any 1977 per Mesado, en una primera campanya en què es va obrir un sondeig de 10 x 1 m (10 m²) en un camí particular situat a 23 m al sud de la senda de la Torre d'Onda i a 106 m del camí de la

Serratella. La segona campanya tingué lloc en 1978, quan es va obrir un sondeig de 5 x 5 m (25 m²) en una parcel·la situada al sud de l'esmentat camí particular, a 14 m del primer i a 88 m del camí de la Serratella. La tercera campanya tingué lloc en 1981, quan es va obrir un sondeig de 3 x 8,5 m (11,5 m²) en una parcel·la situada junt al camí de la Serratella i a la vora del camí particular esmentat anteriorment, a 9 m d'aquell i a 2 m d'aquest. La quarta campanya es va realitzar en 1984-85, quan es va obrir un sondeig de 6 x 2 m, ampliat fins als 14 m², en una parcel·la situada a la vora de la senda de Torre d'Onda, a 3,5 m d'aquesta i a 96 m del camí de la Serratella. En aquesta mateixa parcel·la es va efectuar l'any 1988 la cinquena campanya, quan es va obrir un sondeig de 8 x 7 m (42 m²). En la mateixa parcel·la es va realitzar en 1989 la sisena campanya, quan es va obrir un sondeig de 7 x 11 m (77 m²). En la setena i darrera campanya, de 1991, es van obrir 2 sondeigs: en el primer (A), de 15 x 7,5 m, es van excavar 112,5 m², mentre que en el segon, de 8 x 5 m, es van excavar 40 m². En total la superfície excavada al llarg d'aquestes set campanyes és de 332 m². D'aquestes set campanyes només ha estat publicat un breu resum de la tercera (Arasa 1987c, pp. 46-47).

Tots els sondeigs oberts fins al moment es localitzen en la part septentrional del jaciment. Les estructures descobertes fins ara no permeten completar la planta de cap habitatge. L'arrasament de molts murs, la pedra dels quals ha estat reaprofitada, dificulta aquesta tasca. En les dues primeres campanyes no es van trobar estructures. En la tercera es va descobrir a 35 cm de fondària el que sembla ésser un mur de tanca de l'assentament pel costat est, possiblement una mena de muralla, assentat sobre la capa de graves de l'antiga restinga. El tram descobert, amb una alçària màxima de 160 cm, té una grossària de 95-120 cm en la base i de 50-60 cm en l'extrem superior, presenta un parament de pedra travada amb argamassa de calç i arena, amb grans pedres en la seua meitat inferior, i devia continuar en la seua part superior amb un parament de tovots o tàpia. A l'interior d'aquest mur hi havia part d'un habitatge adossat amb parets de 60 cm d'amplària, fets de còdols travats amb fang. En la quarta campanya es va descobrir part d'un altre habitatge amb parets de les mateixes característiques i orientat NO-SE que devia obrir-se a un carrer de traçat NE-SO. Particularment interessant resulta la setena campanya, en la qual es va descobrir part d'un gran edifici amb murs de més de 5 m de llargària i 75 cm de grossària que pot estar obert a un carrer amb la mateixa orientació i una amplària de 3,20 m.

L'estratigrafia obtinguda en tots els sondeigs oberts fins ara és molt homogènia, amb un sol nivell d'ocupació de 25-30 cm de potència format per argila clara, possiblement producte de la descomposició dels murs de tovots, molt ric en materials arqueològics. Els talls que presenten una seqüència completa, com ara el de la cinquena campanya, ofereixen els següents nivells: 1) nivell agrícola (30 cm); 2) argila clara amb materials arqueològics (25 cm); 3) argila fosca, amb escassos materials arqueològics (20 cm); 4) argila negra (37 cm); 5) crosta calcària (50 cm); 6) nivell freàtic. Els sondeigs oberts en la part més pròxima a la costa, on s'ha trobat la possible muralla, presenten un potent nivell de grava de l'antiga restinga i el nivell freàtic apareix a 175 cm de fondària.

Els materials arqueològics apareixen distribuïts de manera molt irregular, ja que són molt abundants en alguns sondeigs i ben escassos en altres. Així, en el sondeig obert en la quarta campanya es va trobar una gran bossa de ceràmica a l'exterior del que podria ésser la part posterior d'un habitatge, mentre que en els sondeigs oberts en la setena campanya, la més extensa, els materials arqueològics foren estranyament escassos.

Entre els materials ceràmics poden distingir-se de manera general tres grans grups: 1) ceràmica de cuina, feta a mà, amb pastes grolleres, perfils ovoides, bases planes i vores lleugerament exvasades; 2) ceràmica ibèrica a torn, amb perfils típics: olles amb la vora en forma de cap d'ànec, càlatos de gran tamany, grans tenalles amb la vora engrossida i plana, àmfores, etc; la decoració pintada pateix les condicions del medi húmit en què s'ha conservat, però poden distingir-se temes marins amb peixos, genets, motius vegetals i geomètrics pertanyents al darrer estil lliure de la ceràmica ibèrica; 3) ceràmica d'importació, amb tres grups: els recipients de transport (àmfores), la ceràmica comuna (morters) i la vaixel·la de taula (campaniana i parets fines). La proporció entre aquests diferents grups no ha estat estudiada en conjunt, però podem fer-nos una idea de la importància quantitativa de les ceràmiques d'importació respecte del total en el cas del sondeig obert en la tercera campanya, en què es van trobar un total de 310 fragments ceràmics, dels quals 30 eren d'àmfores itàliques (9,6%), 2 de campaniana B (0,6%) i 1 de parets fines (0,3%).

	Denari	As	Semis	Quadr.
<i>Bolskan</i>	1			
<i>Kelse</i>		5		
<i>Tamaniu</i>		1		
<i>Beligio</i>		1		
<i>Bilbilis</i>		1		
<i>Arse</i>		1		2
<i>Saiti</i>		1		1
<i>Castulo</i>		1		
<i>Ebusus</i>			1	
<i>Roma</i>	1	1	1	
TOTAL				19

El monetari és prou variat i abundant; coneixem 19 peces de procedència segura: 5 asos de *Kelse*, 1 as i 2 quadrants d'*Arse*, 1 semis d'*Ebusus*, 1 denari forrat de *Bolskan*, 1 as de *Beligio*, 1 as de *Bilbilis*, 1 as de *Castulo*, 1 as de *Tamaniu*, 1 as i 1 quadrant de *Saiti* i 1 as, 1 denari i 1 semis romano-republicans. Destaquen les encunyacions de la vall de l'Ebre que, amb 9 exemplars, suposen quasi la meitat del monetari; segueixen les de les seques valencianes, amb 5 exemplars, i les romano-republicanes amb 2. La cronologia correspon en general al segle segon, particularment a la seua segona meitat; només algun exemplar, com el semis d'*Ebusus*, s'inclou en un període d'encunyació més ampli que s'endinsa en el segle I.

Pel que fa als elements metàl·lics, hi ha reblons de ferro, grapes de plom, claus de bronze i abundant plom informe, a més de polseres i torques de bronze de tipologia ibèrica.

Producció	Forma	P	Dimensions frags.	Observacions	Figura	TF
Camp. A		1		Acanalat	74, nº 1	1
Camp. B	Lamb. 1a	1		2 acanalats	74, nº 2	
	Lamb. 4	1	V= 9,5	3 acanalats	74, nº 4	
	Lamb. 5	1	V= 30		74, nº 5	
	Lamb. 8		V= 18		74, nº 3	

	Indeter.	1	B= 6	3 acanalats i rodet Grafit: <i>n.</i>	74, nº 6	
		1	B= 9,4	4 acanalats i rodet Grafit: <i>s.e.</i>	74, nº 7	
		1	B= 9	3 acanalats i rodet	75, nº 1	8
Morter		1	V= 25		75, nº 2	1
Àmfora	Dr. 1A	2	V= 16		75, nº 3-4	2
TOTAL						12

Ceràmica de superfície.

En conjunt, hom ha estudiat 125 peces i fragments: 115 de ceràmica de vernís negre, 8 d'àmfores, 1 de parets fines, 1 llàntia i 1 morter. La ceràmica de vernís negre està constituïda de manera quasi absoluta per campaniana tardana de *Cales*; entre els 115 fragments i peces només n'hi ha 1 de campaniana A i 1 d'aretina de vernís negre. El conjunt ceràmic de campaniana B presenta una gran homogeneïtat en llurs característiques: pasta ocre clar, beix o beix ataronjat, depurada i blana; vernís marró rogenc, poques vegades negre, poc lluent, fi i d'escassa qualitat. Dels 113 fragments i peces, n'han pogut ésser classificats 70. El repertori de formes inclou quasi totes les pròpies d'aquesta producció: Lamb. 1, 2, 3, 4, 5, 8 i 10. La forma predominant és la pàtera Lamb. 5, amb 31 exemplars; segueix la copa Lamb. 1a, amb 18 i, a molta distància, la resta de formes: la pixis Lamb. 3a, amb 7 exemplars; la pàtera Lamb. 4b, amb 5 exemplars; la copa Lamb. 2 i la gerreta Lamb. 10, amb 4 exemplars; i la copa Lamb. 8, amb 1 exemplar. En els quadres es presenten separadament les troballes de superfície i les procedents d'excavació. En conjunt, només es donen les dimensions dels fragments (dm vora i base), ja que les de les peces completes o restaurades es presenten en un quadre a part.

Producció	Forma	P	Dimensions frags.	Observacions	Figura	TF
Camp. B	Lamb. 1a- F 2320	10 7	V= 8,5; 12; 13; 14 i 15 B= 8,5; 9,8; 10,4 i 11,2	2/4 acanalats Grafit: X; ce. i T	76, nº 1-3; 78, nº 5; 81, nº 1- 10; 87, nº 1-3; 88, nº 4	105
	Lamb. 2- F 1220-30	2 2	V= 10,5; B= 5,8	4 acanalats	76, nº 4-5; 77, nº 1	
	Lamb. 3a- F 7540	5 2	B= 5,2; 8,7; 9 i 10		77, nº 2-5; 82, nº 1-2	
	Lamb. 4b- F 1410	1 3	V= 10; 10,5 i 11,6	2 acanalats	82, nº 3-5; 88, nº 1	
	Lamb. 5	30	V= 18; 19; 22; 23; 24 i 40	1/4 acanalats i rodet; Grafit: X (2)	78, nº 1; 82, nº 6- 11; 83-85; 88, nº 3	
	Lamb. 10- F 3450	4			78, nº 3; 86, nº 1; 87, nº 4	
	Indeter.	7	B= 6; 6,3; 6,6 i 9	2/3 acanalats i rodet; grafit: X	78, nº 4; 79, nº 1-3;	
Aretina de vernís negre	Lamb. 7- F 2286	1	V= 50; B= 13,9; H= 6,5; H/V= 0,13	6 acanalats i 8 estampilles geomètriques	78, nº 2	1
Parets fines	Mayet II	1	V= 7,2		79, nº 4	1
Llàntia		1	2,7 x 4,5 x 6,9		88, nº 2	1
Àmfora	Dr. 1A	5	V= 17, 18 i 20		79, nº 5;	6
	Tarrac. 1	1	V= 16 cm; Hv= 7,8	Segell: [...] <i>leno</i> ?	80; 89, nº 1	
TOTAL						114

Pel que fa a les dimensions, de la forma Lamb. 5 hi ha 24 exemplars amb uns diàmetres entre 17-40 cm que poden agrupar-se en tres mòduls: 3 exemplars entre 17-19 cm; 13 exemplars entre 21-23 cm, amb un predomini de 22 cm (10

exemplars); 1 de 30 i 4 de 40 cm; l'altura, només amb 3 valors, varia entre 2,5-3,8 cm. De la forma Lamb. 1 hi ha 16 exemplars amb uns diàmetres entre 11,5-16 cm, amb 7 exemplars de 12-13 cm i altres 7 de 14-15 cm; les 7 altures preses varien entre 4-5,1 cm. De la forma Lamb. 2 hi ha 4 exemplars amb diàmetres entre 10-10,5 cm i 3 amb altures de 4,2-6 cm. De la forma Lamb. 3 hi ha 4 exemplars amb diàmetres entre 6,9-10 cm i 2 amb altures de 4,9-5,4 cm. De la forma Lamb. 4 hi ha 5 exemplars amb diàmetres de 9,2-11,6 cm i 1 amb 4,9 cm d'altura. L'únic exemplar de la forma Lamb. 8 té 18 cm de diàmetre. Finalment, de la forma Lamb. 10 hi ha 3 exemplars amb diàmetres que varien entre 7,2-8,2 cm i altures entre 9,5-10,1 cm. Quant a l'exemplar d'aretina de vernís negre de la forma Lamb. 7, té 50 cm de diàmetre i 6,5 cm d'altura.

Forma	V	B	H	H/V
Lamb. 1a	12	9,5	4,1	0,34
	16		5	0,31
F 2320	11,5	9	4	0,34
	12,3	9,5	4,1	0,33
	12,6	10,2	4,4	0,34
	12,7	9,8	4,6	0,36
	14	10,4	4,1	0,29
	14,7	10,3	4,8	0,32
	15	11,4	5,1	0,34
Lamb. 2	10	5,9	6	0,60
F 1220	10	6	5,1	0,51
F 1230	10,2	5,5	4,2	0,41
Lamb. 3a	9,6	10	5,8	0,60
F 7540	6,9	8,6	5,4	0,78
	7	8,4	4,9	0,70
Lamb. 4	9,2	5,5	4,9	0,53
F1410				
Lamb. 5	17,2	6,5	2,5	0,14
	21,9	7,1	3,8	0,17
	24,8	8,1	3,2	0,12

Lamb.	7,2	5,1	10,	1,40
10a	8	4,6	1	1,18
F 3450	8,2	4,8	9,5	1,21
			10	

Els motius decoratius són en general molt simples: els acanalats concèntrics que apareixen sobre les formes Lamb. 1, 2, 4 i 5 i les franges de rodet que apareixen sobre la forma Lamb. 5, normalment en combinació amb aquells. Un total de 8 exemplars presenten grafitos incisos en el fons exterior o a l'exterior de la part baixa de la paret, alguns en alfabet ibèric (*n.*; *s.e.*; *ke.*) i altres possiblement signes geomètrics (X, T)

Pel que fa a les altres produccions ceràmiques, la gran pàtera d'aretina de vernís negre de la forma Lamb. 7 presenta una decoració formada per 3 sèries de 2 acanalats concèntrics i 8 estampilles geomètriques del tipus de les «dues C contraposades». Només hi ha un exemplar de parets fines de la forma Mayet II i una llàntia del tipus Ricci E de ceràmica comuna. Quant a les àmfores, hi ha 8 exemplars, dels quals 7 són del tipus Dr. 1A i 1 del tipus Tarraconense 1. Cal afegir, per últim, un exemplar de morter itàlic.

L'estudi del jaciment planteja diversos problemes. Pel que fa a les ceràmiques d'importació, la presència testimonial d'un sol fragment de campaniana A, d'un sol morter i d'un sol gobelet de ceràmica de parets fines, l'absència de ceràmica comuna de cuina (plats de vora bífida i fonts d'engalba roig-pompejà) i l'escassa quantitat d'àmfores trobades en les set campanyes d'excavacions, no pareixen normals en contextos ceràmics del segle I aE. Hom pot afegir l'absència d'estructures realitzades amb tècniques de procedència itàlica, com ara els paviments d'*opus signinum*, que trobem en nombrosos jaciments que poden datar-se en el període 150-75. A això cal afegir el desfase cronològic que hi ha entre la datació que proporciona la ceràmica d'importació, fonamentalment del segle I, i el conjunt monetari, majoritàriament del segle II. Aquest fet només pot explicar-se per la perduració del numari.

En línies generals, la cronologia d'aquests materials pot situar-se en els decennis centrals del segle I. La *facies* ceràmica present és diferent a la que trobem en els jaciments del primer quart del segle I, quan la campaniana A encara és important entre les ceràmiques itàliques. Creiem, doncs, que pot fixar-se un *terminus post quem* en el període de la guerra de Sertori, en 80/70. El fet que la

campaniana B siga pràcticament l'única ceràmica de vernís negre present permet fixar una datació avançada, ben entrat el segle I, quan la producció tardana de *Cales* passa a ésser la ceràmica importada majoritària. El moment final de l'ocupació ve donat per la pàtera Lamb. 7 de ceràmica aretina de vernís negre decorada amb estampilles en forma de «dues C contraposades» i l'àmfora Tarraconense 1, l'inici de la producció de les quals se situa cap a mitjan segle I. L'absència de TSI permet establir un *terminus ante quem* en 30/20. En conclusió, l'ocupació de la torre d'Onda creiem que pot situar-se entre 70/60 i 40/30.

Pel que fa a les causes del final de l'ocupació, els resultats de les excavacions no han permès identificar indicis d'incendi, ni tampoc han proporcionat elements que puguin fer pensar en una destrucció produïda per una acció bèl·lica. Només en un cas la troballa d'una gran bossa de ceràmica trencada aparentment *in situ* permet plantejar la possibilitat d'un abandonament sobtat, però aquest no pot atribuir-se amb seguretat a una destrucció o a un incendi. La documentació arqueològica sembla correspondre a una ocupació relativament curta però intensa d'aquest assentament, amb un sobtat abandó ocasionat per raons desconegudes, que va permetre la conservació de nombroses peces ceràmiques senceres i també d'un abundant monetari. Sembla tractar-se, doncs, d'un assentament ibèric fundat *ex novo* en un moment avançat del segle I aE. Per la seua situació en la mateixa línia de costa, pot deduir-se la seua relació amb les activitats marítimes; la troballa de reblons, grapes, claus de bronze i abundant plom posa en evidència la realització d'activitats de construcció o reparació d'embarcacions. D'altra banda, el lloc sembla idoni per a l'intercanvi comercial.

La troballa de ceràmiques i elements arquitectònics alt-imperials, localitzats sobretot a la zona SE del jaciment, però documentats també en la tercera campanya a la zona NE, mostra la continuïtat de l'ocupació del lloc, si bé amb una important reducció de superfície i un canvi evident en les tècniques i materials constructius emprats. Resulta impossible, pel moment, determinar si hi ha un hiatus cronològic entre les dues fases d'ocupació o si aquestes s'esdevenen sense solució de continuïtat.

37. Carabona (Borriana)

30SYK463181

Museu de Borriana

Esteve 1956.

Està situat enmig del pla (10 m), a 3,6 km de la mar. El lloc no té condicions defensives, no possibilita un habitatge arrecerat i no permet un control visual de l'entorn. La zona està parcel·lada i cultivada. En part fou destruït per les obres de l'autopista A-7. Els assentaments visibles són els n° 32, 33 i 40, tots situats a considerable distància, i el més pròxim és el n° 39, situat a 2,3 km cap al SSO. El Caminàs passa a 600 m cap al SE. El barranc de Betxí passa a 1,7 km cap al SO.

Esteve esmenta la troballa cap a l'any 1927, en el curs d'uns treballs agrícoles, d'un lot de vasos ibèrics, uns petits de color gris i altres més grans amb decoració pintada amb temes florals i zoomorfs. Posteriorment, en prospeccions de superfície s'han trobat alguns fragments de ceràmica ibèrica. Entre els materials revisats hi ha fragment d'ansa d'àmfora itàlica de tipus indeterminat. D'altra banda, segons notícia de Mesado en aquesta partida va trobar-se una moneda ibèrica que no va poder ser estudiada. Sembla tractar-se, doncs, d'un assentament ibèric ocupat en en els segles II-I.

38. El Tossal (Nules)

Museu Històric de Nules, col·lecció de F. Esteve.

Felip i Vicent 1991, p. 5; Esteve, en premsa.

Està situat a la vora del caminàs del Tossal (40 m), a 7 km de la costa. El Tossal era una petita elevació rocosa que s'alçava enmig del pla i que fou destruïda en la seua major part per una pedrera. En l'actualitat es conserva només l'extrem del vessant est de la muntanyeta. El lloc devia tenir possibilitats defensives, permetia un control visual de tota la Plana i un hàbitat arrecerat en la vessant SSE. Els assentaments visibles són els n° 31, 32, 33, 40 i 41, i el més pròxim és el n° 40, situat a 2,5 km cap al SO. El Caminàs passa a 4 km cap al SE. L'aigua és escassa en la zona; el barranc del Rodador està situat a uns 300 m cap al SO.

Segons una informació arreplegada per Felip (1991), als anys setanta, en rompre la zona de ponent del Tossal degueren destruir-se nombroses sepultures, dels aixovars de les quals pogueren salvar-se alguns unguentaris i petits vasos conservats actualment al Museu Històric de Nules. Juntament amb ells es van arrebregar fragments d'una gran gerra ibèrica decorada. D'aquest lloc procedeixen també un fragment de mola i un molí. De la part alta hi ha notícies de la troballa de monedes, entre elles una ibèrica. D'aquesta informació i dels materials conservats pot deduir-se l'existència de dues fases d'ocupació del lloc, una ibèrica, possiblement tardana, i una altra romana alt-imperial.

Esteve (en premsa) conserva un conjunt de 8 monedes, de les quals hi ha 1 quadrant d'*Arse* trobat al Tossal i 1 as de *Saitabi* trobat a l'assentament romà existent als seus peus.

La presència d'aquestes dues monedes, així com el fet que 2 dels unguentaris conservats al museu de Nules i procedents de la necròpoli presenten una tipologia tardo-republicana, deixen oberta la possibilitat d'una primera ocupació del Tossal en el període Ibèric final, però sense que hi haja seguretat.

39. L'Alcúdia (Nules)

30SYK457159

Museu de Borriana.

Felip i Vicent 1991, p. 5.

Està situat a la vora del Caminàs (10 m), a 3,1 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, no possibilita un hàbitat arcerat i no permet un control visual de l'entorn. És un alter encara reconeixible, transformat intensament pels moderns cultius de regadiu. No és possible determinar la seua superfície, tot i que sembla tractar-se d'un assentament petit. Els assentaments visibles són els nº 32, 33, 38, 40 i 41, i el més pròxim és el nº 37, situat a 2,3 km cap al NNE. Està situat a uns 50 m a l'est del Caminàs. L'aigua no és abundant en la zona; el barranc de Betxí està situat a uns 150 m cap al NE.

El jaciment ha proporcionat materials pertanyents a quatre fases d'ocupació. Alguns elements lítics denoten una primera ocupació prehistòrica, mentre que les ceràmiques arreplegades corresponen a les èpoques ibèrica, romana i medieval. La fase ibèrica està datada mitjançant un fragment de ceràmica bícroma, un d'àtica de vernís negre dels segles V-IV i un altre probablement pertanyent a produccions del segle III. La perduració en època ibero-romana està documentada mitjançant 2 petits fragments de campaniana A i una vora d'àmfora del tipus Dr. 1A que poden datar-se en el segle II.

40. El Castell (La Vilavella)

30SYK406165

Museu Arqueològic de Borriana, Museu Arqueològic de la Vall d'Uixó, Museu de Prehistòria de València, col·leccions de F. Esteve i J. Ll. Viciano.

Gómez Serrano 1928, p. 198; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 155 i 164; Gil-Mascarell 1971, pp. 155-156; Vicent 1977a; Vicent 1977b, pp. 146-148; Vicent

1979a pp. 299-302, n° 2 i 8-14; Ripollés 1980, pp. 35 i 109; Ripollés 1982, p. 169; Uroz 1983, p. 36; Falcó 1985, pp. 173-174 i 179, n° 16-22 i 48; Felip i Vicent 1991, pp. 4-5; Gomis 1993, pp. 56 i 61, n° 32-46; Esteve, en premsa.

Ocupa un contrafort oriental de la serra d'Espadà orientat cap a l'ESE (120 m), a la vora SO de la Plana i a 8 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives, amb un únic accés per l'ONO i pendents molt abruptes, amb una altitud relativa de 60 m, possibilita un hàbitat arrecerat pels vessants S i SE i permet el control visual d'una àmplia zona. El seu cim és allargat i està ocupat per una fortificació medieval que ha arrasat les restes de l'assentament ibèric. Resulta difícil fixar-ne els límits, però possiblement puga considerar-se de tamany mitjà. Els assentaments visibles són els n° 32, 33, 36, 37, 38, 39 i 41, i el més pròxim és el n° 38, situat a 2,5 km cap al NE. El Caminàs passa a 4,1 km cap al SE. Als seus peus, a la part SE, hi ha una surgència d'aigua, la font Calda.

Les restes més antigues, trobades a la cova del Castell, pertanyen a l'Eneolític. El Castell presenta un primera fase d'ocupació a l'edat del Bronze; l'assentament ibèric ha desaparegut sota les construccions medievals i ha proporcionat troballes de ceràmica àtica de vernís negre del segle IV. Gómez Serrano (1928) esmenta «un fragmento de vaso con un pez, nadando en aguas verticales, hallado por el Dr. Beltrán Bigorra y depositado en el Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia». A més d'aquest, Vicent (1977b, làm. V, n° 3 i làm. VI, n° 2) reproduïx un fragment amb dos ocells, tal vegada perdus. Les estructures visibles corresponen al castell musulmà, amb les ulteriors reformes cristianes. El jaciment ha estat estudiat per Vicent (1977a i b), que l'ha prospectat repetidament. Les ceràmiques estudiades estan depositades al Museu de Borriana. Pel que fa al monetari, Vicent (1979a) va publicar les primeres troballes; posteriorment, Falcó (1985) va donar a conèixer els fons del museu de la Vall d'Uixó; Gomis (1993) ha publicat els del de Nules i Esteve (en premsa) ha donat a conèixer les peces conservades en la seua col·lecció.

	Vict.	As	Sem.	Quad.	Sex.	AE	Dr.
<i>Iltirkesken</i>		1					
<i>Eusti</i>		1					
<i>Kelse</i>		1					
<i>Sekaisa</i>		1					
<i>Belikiom</i>		1					

<i>Bilbilis</i>		1					
<i>Arse/Saguntum</i>		1		11	4		1
<i>Valentia</i>		1					
<i>Saitabi</i>				1			
<i>Castulo</i>		1	1				
<i>Carteia</i>				1			
<i>Roma</i>	1	1		2		1	
TOTAL							33

El monetari és prou nombrós, amb un total de 32 peces. El primer grup el forma la moneda hispano-cartaginesa, amb 2 divisors i 1 bronze. La moneda romana està representada per 1 as de *Ianus* bifront, 2 quadrants i 1 divisor i 1 victoriat. En darrer lloc, les encunyacions hispano-romanes són les més abundants: de l'àrea catalana hi ha 2 asos de *Iltirkesken* i *Eusti*; de la vall de l'Ebre hi ha 4 asos de *Kelse*, *Sekaisa*, *Belikiom* i *Bilbilis*; de l'àrea valenciana provenen la major part de les peces: 1 dracma d'*Arsedar*, 11 quadrants i 4 sextants d'*Arse* i 1 as de *Saguntum*, 1 as de *Valentia*, 1 quadrant de *Saitabi*; finalment, de l'àrea andalusa hi ha 1 as i 1 semis de *Castulo* i 1 semis de *Carteia*.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 6	1			90, n° 4	9
	Lamb. 27	3	V= 18, 24 i 30		90, n° 1-3	
	Morel 68	1	V= 11	1 filet pintat	90, n° 5	
	Indeter.	1		Palmetes	90, n° 6	
		1	B= 6	1 acanalat	90, n° 7	
Campaniana B	Lamb. 1	1	B= 10	2 acanalats	91, n° 4	
	Lamb. 3	1	V= 5		91, n° 9	
	Lamb. 5	5	V= 18, 22, 24 i 27		91, n° 10; 91, n° 1-4	
	Lamb. 10	1	B= 5,3		91, n° 6	
	Sanmartí 166	1	V= 11		91, n° 8	
	Indeter.	2	B= 6,5 i 7,5	2 acanalats i rodet	91, n° 9	

		1	B= 6		91, nº 10	
		2		2 i 3 acanalats	91, nº 7	18
Aretina de vernís negre		1	B= 12	Estampilles geomètriques	91, nº 8	1
TOTAL						28

Els materials ceràmics estudiats són 28 peces de vernís negre, entre les quals hi ha 9 fragments de campaniana A, 18 de campaniana B i 1 d'aretina de vernís negre. Entre els de campaniana A, hi ha presents 4 formes: el bol Lamb. 27 amb 3 exemplars, i la pàtera Lamb. 6 i la copa Morel 68, amb 1 exemplar cadascuna; a més hi ha 2 bases decorades: una amb 4 palmetes impreses i l'altra amb un acanalat. Pel que fa a la campaniana B, hi ha presents les següents formes: la pàtera Lamb. 5, amb 5 exemplars; i les copes Lamb. 1a, Lamb. 3, Sanmartí 166 i la gerreta Lamb. 10, amb 1 exemplar cadascuna; a més hi ha 2 bases decorades amb 2 acanalats i rodets i altres 2 amb 2/3 acanalats. El fragment pertanyent a la producció aretina de vernís negre està decorat amb estampilles geomètriques en forma de «dues C contraposades». Cal afegir-hi els fragments d'àmfores Dr. 1 esmentats per Vicent (1977a i b), que no hem pogut estudiar.

El nombrós monetari, amb una sèrie quasi ininterrompuda des de la darrerria del segle III fins a l'I, i la ceràmica de vernís negre proporcionen una datació general en els segles II-I. Els fragments de campaniana A poden datar-se en el segle II. La campaniana B pertany en la seua major part a la producció tardana i pot datar-se des del final d'aquest segle fins a la primera meitat de l'I. Pel que fa al moment final de l'ocupació, la base d'aretina de vernís negre decorada amb estampilles de «dues C contraposades» pot datar-se en el decennis centrals d'aquest segle. En conclusió, creiem que l'ocupació del Castell es prolonga durant tot el segle II fins a un moment avançat del segle I que pot situar-se de manera aproximada cap al 60/40.

41. La Punta (La Vall d'Uixó)

30SYK402108

Museu de Borriana, SIAP, Museu de Vila-real, col·lecció de F. Esteve.

Fletcher 1967b; Fletcher i Mesado 1968, pp. 15-21; Fletcher 1969a; Gil-Mascarell 1971, pp. 158-160; Fletcher 1972, pp. 108-116; Mesado 1972; Fletcher 1974; Gusi 1975; Gusi 1979; Vicent 1979a, pp. 300-301, nº 4-7; Lázaro *et alii* 1981;

Oliver 1981, pp. 214-215; Ribera 1982, p. 37; Oliver, Casabó i Ortega 1982-83; Uroz 1983, pp. 36-39; Oliver *et alii* 1984, pp. 73-83; Fletcher 1985, pp. 25-26, nº 16; Falcó 1985, p. 170; Oliver i Gusi 1986, pp. 271-273; Grangel i Estall 1987-88, pp. 674-675; Oliver 1988b; Oliver 1990b, p. 232; Untermann 1990, pp. 376-397, F91-F98; Doñate 1991, p. 21; Rouillard 1991, pp. 407-410; Oliver 1991b, pp. 1095 i 1101; Esteve, en premsa.

Ocupa l'extrem septentrional de la serralada que separa la Vall d'Uixó de la plana litoral (100 m), a 5,5 km de la costa. El lloc presenta unes bones condicions defensives, amb una altitud relativa de 40 m, en part possibilita un hàbitat arcerat i permet el control visual de l'entorn. D'altra banda, la seua situació permet el control de les comunicacions en sentit N-S per la plana litoral, estretida pels aiguamolls, a més d'un fàcil contacte per via marítima, donada la seua proximitat de la costa. El camí de Cabres, que passa per l'extrem septentrional del jaciment, es dirigeix cap a la costa, travessant les marjals, fins a la torre Caiguda (Moncofa), on hi ha notícia de la troballa de monedes ibèriques i romanes; pot tractar-se, doncs, del fondejador relacionat amb aquest assentament i altres pròxims. La zona està parcel·lada i actualment erma; el traçat d'un camí per tot el vessant oest ha infringit greus destrosses al jaciment, completades per la incansable activitat dels excavadors furtius. Segons Oliver *et alii* (1984) la seua superfície aproximada és de 1,25 ha. La seua planta dibuixa aproximadament un triangle escalè que, segons els treballs de camp realitzats per García Fuertes i Moraño, té uns eixos N-S d'uns 600 m i E-O d'uns 100 m, amb una superfície aproximada de 4 ha. Els assentaments visibles són els nº 38, 39, 40, 42 i 43, i el més pròxim és el nº 42, situat a 1,6 km cap a l'OSO. L'aigua és escassa en la zona; el riu Bellcaire passa a 0,4 km cap al NO.

L'assentament ocupa el vessant oest i el cim d'una formació rocosa amb unes cingleres pel costat est que permeten una fàcil defensa. El cim adopta la forma d'un petit altiplà, aïllat pel sud mitjançant un desnivell; en aquesta zona hi ha restes de dos grans edificis construïts amb parament ciclopi i envoltats pels costats nord i oest per una muralla. El poblat sembla que estava envolat per l'oest per una muralla reforçada amb torres, des de l'extrem septentrional de la formació apuntada en què s'assenta fins a l'altura del cingle meridional de l'acròpoli. En tota aquesta zona hom podia veure abundants restes d'habitacions. La necròpoli està situada a uns 400 m cap al SO.

Prospectat per Doñate i Mesado des dels primers seixanta, el Museu de Borriana conserva una important col·lecció de materials ceràmics de superfície pertanyents a un primer assentament de l'edat del Bronze, a l'assentament ibèric i a la seua necròpoli. En 1975, Gusi va realitzar una campanya d'excavacions a la necròpoli, de la qual va publicar un avanç (1975, 1979). En 1981 Lázaro *et alii* van publicar un important lot de materials de la necròpoli, en el qual hi havia diverses peces de ceràmica ibèrica -entre elles un fragment decorat amb uns cànids- i d'importació, nombrosos elements metàl·lics i tres ploms amb inscripcions ibèriques. En els anys 1982-86 el SIAP va realitzar quatre campanyes d'excavacions centrades en la zona de l'acròpoli, dels resultats de les quals Oliver *et alii* (1984) han publicat un avanç. A banda del seu interès estrictament arqueològic, aquest jaciment és de gran importància pels nombrosos ploms amb inscripcions ibèriques que ha proporcionat, 7 dels quals, procedents de la necròpoli, han estat publicats per Fletcher (1967, 1969, 1972, 1974), en col·laboració amb Mesado (1968); una inscripció sobre pedra i el vuité plom, trobat en el poblat, van ser publicats per Oliver, Casabó i Ortega (1982-83).

Dels tres sondeigs publicats per Oliver *et alii* (1984), els n° 8 i 12 van ser oberts a l'acròpoli, en la zona dels grans edificis. L'estratigrafia d'ambdós sondeigs és prou semblant, però des del punt de vista cronològic resulta de major interès el n° 12, obert junt a un dels murs millor conservats d'aquests edificis: el nivell superficial va proporcionar materials ibèrics, romans i medievals; el nivell I se situa sobre un paviment de terra batuda i cremada amb materials ibèrics, en el qual es va trobar una àmfora púnico-ebussitana de la forma PE-14, que Ramon (1981, pp. 101-102) data entre el segon quart del segle IV i principi del III; el nivell II, per sota del paviment esmentat, presenta abundants materials ibèrics que poden datar-se de manera aproximada en el segle V; per últim, el nivell III correspon al primer moment d'ocupació del jaciment en el Bronze Final, amb influències del Ferro Antic que poden datar-se entre els segles IX-VIII. El sondeig núm. 9 es va obrir a la part inferior del vessant oest, en la zona del poblat, on es va trobar una habitació amb restes d'una llar, per davall de la qual, al nivell III, hi havia ceràmica ibèrica que podia datar-se en la primera meitat del segle V. En els tres casos l'escassetat de ceràmiques d'importació impedeix precisar la datació de les corresponents estructures.

Part de les ceràmiques d'importació de la necròpoli conservades al Museu de Borriana fou publicada inicialment per Aranegui (Lázaro *et alii* 1981);

posteriorment, Rouillard (1991) n'ha ampliat la relació: 2 copes jònies que es daten en 580-540; 1 copa de figures negres i 1 àmfora de figures roges del 500-475; 1 copa de vernís negre del 475-450; 1 amforisc de vidre del 500-450; 2 copes de vernís negre del segle V; 2 copes del 450-400; 2 copes del 450; 1 cràtera, 1 copa i 1 esquifos de figures roges, 1 esquifos, 1 bol i 1 plat de peix de vernís negre del 400-350; 1 cràtera de Kertch del 350-330; i 1 bol del taller de les petites estampilles que es data cap al 280. Tot i que aquesta relació de materials no és més que una selecció quantitativament poc important dels recuperats a la necròpoli, té un indubtable valor cronològic, ja que abraça la major part del període d'ocupació de l'assentament ibèric, des de mitjan segle VI fins al III, amb el seu *floruit* entre els segles V i IV.

Els materials de cronologia posterior no han estat fins ara objecte d'estudi. La present selecció ha estat realitzada entre les ceràmiques recuperades en superfície per Doñate, Mesado i Lázaro des de 1962, tant al poblat com a la necròpoli, i entre les recuperades en l'excavació de Gusi de 1975 a la necròpoli. La proporció entre les ceràmiques dels segles II-I i les dels segles V-III ha estat estudiada en el cas del sondeig efectuat per Gusi en 1975: d'un total de 259 fragments, n'hi ha 17 de campaniana A, 6 de campaniana B i 3 de campaniana de pasta grisa, amb un total de 26 fragments dels segles II-I que suposen un 10 % del total; la resta són, quasi en la seua majoria, fragments de ceràmica àtica de vernís negre dels segles V-IV. Però aquesta proporció no es manté entre els materials conservats al Museu de Borriana, notablement més quantiosos, on en un conjunt superior als 400 fragments només n'hi ha 4 de campaniana A. Aquesta desproporció només s'inverteix en el cas de les ceràmiques arreplegades en superfície a l'assentament, d'on al Museu de Borriana es conserven 13 fragments de campaniana A i 2 de campaniana B, front als 6 fragments de ceràmica àtica de vernís negre i d'altres produccions posteriors.

	Dracma	As
<i>Arsedar</i>	4	1
<i>Valentia</i>		1
<i>Saiti</i>		1
<i>Roma</i>		2
TOTAL		9

Quant al monetari, hom coneix la troballa d'1 dracma de *Arse* i 4 dracmes d'*Arsedar*, 2 asos republicans, 1 as d'*Arse*, 1 as de *Saiti* i 1 as de *Valentia*.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 23	3	V= 22; B= 8		92, n° 1-3	20
	Lamb. 24/25	1	V= 9		92, n° 5	
	Lamb. 33	2	V= 20		92, n° 4	
	Morel 68	1	V= 10,2; B= 6,5; H= 7,8; H/V=	4 filets pintats	92, n° 6	
		1	0,76 B= 5,5		93, n° 1	
	Indeter.	3	B= 4,4; 4,8 i 5	Roseta	93, n° 1-2	
		2	B= 4,8 i 7,5	Palmetes i rodet	93, n° 4-5	
1			Palmetes	93, n° 6		
1		B= 6,5	Grafit: X	93, n° 7		
	4	B= 6,6; 7 i 8		93, n° 8-11		
Campaniana B	Lamb. 5	1	V= 23		93, n° 12	14
	Sanmartí 166	1	V= 18		93, n° 13	
	Indeter.	2	B= 6 i 8		94, n° 1-2	
Àmfora	Greco-itàlica	3	V= 14 i 15		94, n° 3-4;	3
					95, n° 1	
TOTAL						37

Ceràmiques procedents de l'assentament.

Els materials estudiats són 68 peces i fragments ceràmics, 37 del poblat i 31 de la necròpoli. En conjunt, hi ha 65 fragments de ceràmiques de vernís negre i 3 d'amfora. De les primeres n'hi ha 42 de campaniana A, 20 de campaniana B i 3 de pasta grisa. Pel que fa a les ceràmiques procedents del poblat, hi ha 20 fragments de campaniana A, 14 de campaniana B i 3 d'amfora. De campaniana A han pogut classificar-se 7 fragments pertanyents a 4 formes: 2 del plat de peix Lamb. 23, 1 patereta Lamb. 24/25, 2 bols Lamb. 33 i 2 copes Morel 68; a més hi ha 3 bases decorades amb rosetes, 2 amb palmetes i rodet, 1 amb palmetes i 1 amb un grafit

en forma de X. De campaniana B només hi ha 1 pàtera de la forma Lamb. 5 i 1 copa Sanmartí 166. Les 3 àmfores són de tipus greco-itàlic.

Quant a les ceràmiques procedents de la necròpoli, hi ha 22 fragments de campaniana A, 6 de campaniana B i 3 de pasta grisa. De campaniana A han pogut classificar-se 9 peces pertanyents a 5 formes: 1 patereta Lamb. 24/24, 3 pàteres Lamb. 27, 1 copa Lamb. 28, 1 bol Lamb. 33 i 3 plats Lamb. 36; a més hi ha 1 base decorada amb estampilles de forma inderterminada. De campaniana B hi ha 3 peces de la forma Lamb.5 i de pasta grisa 2 peces de la mateixa forma.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 24/25	1	V= 9; B= 6; H= 2,6; H/V= 0,28		95, n° 2	22
	Lamb. 27 ab	2	V= 16 i 16		95, n° 6-7	
	Lamb. 27 B	1	V= 22		95, n° 8	
	Lamb. 28	1			95, n° 9	
	Lamb. 33	1	V= 20		96, n° 1	
	Lamb. 36	3	V= 19 i 36		95, n° 3-4; 96, n° 2	
	Indeter.	2	B= 5 i 5,6		95, n° 5	
	1		Estampilles	96, n° 3-4		
Campaniana B	Lamb. 5	3			96, n° 5-7	6
Pasta grisa	Lamb. 5	2	V= 17 i 21		96, n° 8-9	3
TOTAL						31

Ceràmiques procedents de la necròpoli.

En general, l'escàs volum de ceràmiques d'importació datables en els segles II-I permet avançar una primera consideració: la notable pèrdua d'importància d'aquest assentament en relació a èpoques anteriors, particularment els segles V-IV, segons pot deduir-se de la davallada del flux d'importacions. Aquest fenomen es fa ben palés en la necròpoli, d'on procedeixen quasi la meitat dels materials estudiats, on podem veure com, malgrat no interrompre's l'aprovisionament ceràmic, el que possiblement vol dir que no hi ha un canvi d'emplaçament d'aquesta, sí que hi ha una important davallada en el segle II, quan comença l'auge del comerç itàlic. Al poblat, les formes presents de campaniana A i les àmfores

poden datar-se en la primera meitat del segle II; fins i tot alguna, com el plat de peix Lamb. 23, pot datar-se al principi de segle. La falta d'acanalats concèntrics en la decoració avala aquesta datació. També la copa Sanmartí 166 de campaniana B mitjana pot datar-se en el segle II. Els escassos fragments de campaniana B tardana, presents tant en el poblat com la necròpoli, ofereixen la datació més tardana que pot arribar al primer quart del segle I. Les escasses troballes monetàries poden datar-se també en aquesta darrera fase d'ocupació.

Aquest assentament, sens dubte el que major quantitat de ceràmica àtica dels segles V-IV ha proporcionat de totes les comarques septentrionals del País Valencià, sembla patir una forta retracció en la seua activitat entre els segles III i II. L'escassetat general de les importacions que poden datar-se amb seguretat en el segle III impedeix precisar si aquesta crisi se situa en el trànsit al II o és anterior, entre els segles IV i III. En definitiva, la importància de l'*oppidum* ibèric de la Punta sembla haver decrescut notablement en el segle II, mentre que el seu abandonament, precedit d'un període d'ocupació residual, pot situar-se en els primers decennis de l'I.

42. Vinambros (la Vall d'Uixó)

30SYK3810

Oliver *et alii* 1984, p. 65.

Està situat en el pla que s'estén al nord del riu Bellcaire (80 m). a uns 6,5 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, no permet un control visual de l'entorn ni un hàbitat arcerat. La zona està parcel·lada i cultivada i en part ha estat transformada en regadiu. No es coneix la seua superfície, però sembla tractar-se d'un petit assentament. Els assentaments visibles són els nº 41 i 43 i el més pròxim és el nº 41, situat a 1,6 km cap a l'ENE. El riu Bellcaire passa a la vora del jaciment.

El jaciment fou prospectat per Oliver, que ens ha comunicat la presència de ceràmica campaniana. Aquesta és lúnica notícia, ja que els nostres intents de localitzar-lo van resultar infructuosos.

43. Sant Josep (la Vall d'Uixó)

30SYK353121

SIAP, Museu de Borriana, Museu de la Vall d'Uixó.

García 1962, p. 143; Brugal 1975; Aranegui i Gil-Mascarell 1978, p. 13; Vicent 1979a, p. 299, n° 1; Rosas 1980b; Rosas 1984; Oliver *et alii* 1984, pp. 70-71; Oliver i Gusi 1986, pp. 271-272; Oliver 1990b, p. 232; Rosas 1991; Gusi, Díaz i Oliver 1991, p. 97; Rouillard 1991, pp. 410-411; Rosas 1993; Rosas 1995; Flors, en premsa.

Està situat en un contrafort rocós (140 m) sobre el riu Belcaire, a 10,5 km de la costa. El lloc està aïllat pel sud i per l'oest per una cinglera, amb un sol accés pel NNE. Davall es troba la cova de Sant Josep amb el seu riu soterrani. El cim és allargat i l'assentament s'estén pel vessant meridional, amb una superfície de 0,15 ha. Els assentaments visibles són els n° 41 i 42 i el més pròxim és el n° 42, situat a 3,8 km cap al SE; la Punta està situat a 5 km cap al ONO. El lloc controla un camí de penetració al massís d'Espadà que segueix el riu de Sant Josep. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat riu, amb la font de Sant Josep, situat a uns 50 m.

Localitzat l'any any 1928 per Porcar (García García 1962), el jaciment fou excavat entre 1974-76 per Brugal (1975) sota la direcció del SIAP, després d'un intent d'urbanització de la zona. Aranegui i Gil-Mascarell (1978) van publicar un fragment de ceràmica de vernís negre que representa una màscara. Vicent (1979a) va publicar un divisor de bronze cartaginés (221-218) conservat al SIP. Posteriorment, Rosas va estudiar part dels materials recuperats, sobre els quals va preparar la seua tesi de llicenciatura; en successius treballs, Rosas ha publicat sengles resums de la seua tesi (1981 i 1984), el mobiliari metàl·lic (1980b), la muralla ibèrica (1991) i la ceràmica de vernís negre (en premsa). Finalment, Flors (en premsa) dona a conèixer un segell amb marca grega sobre un fragment d'àmfora itàlica. D'altra banda, també hi ha la notícia de la troballa en aquest jaciment d'una moneda cartaginesa de plata.

El jaciment compta amb tres fases d'ocupació, corresponents al Bronze Final, a la cultura ibèrica i al període tardo-romà. Les estructures conservades pertanyen en la seua totalitat a la segona fase, amb un tram de muralla de 16,75 m de llargària reforçada per torres de planta quadrada que defensava el costat ESE. La presència d'alguns fragments de ceràmica d'importació permet datar els períodes d'ocupació del jaciment. Entre les ceràmiques gregues hi ha un fragment de copa jònia que proporciona la datació més antiga, en la segona meitat del segle VI. Un esquif àtic de figures roges i alguns fragments de ceràmica àtica de vernís negre

poden datar-se en els segles V-IV. Finalment, alguns materials ceràmics permeten prolongar l'ocupació del jaciment fins als segles II-I.

Enl recent estudi de les ceràmiques fines d'importació (Rosas, en premsa) s'estudien el següents materials: de campaniana A, hi ha 5 peces, entre elles 2 pàteres Lamb. 27, i altres 24 fragments informes, mentre que de campaniana B hi ha 3 peces, entre elles 1 pàtera Lamb. 5, i 6 fragments informes. L'autor conclou que l'ocupació de l'assentament s'interromp a la darrera del segle III, probablement a causa dels esdeveniments de la II Guerra Púnica, i, després d'un tall en la primera meitat del II, torna a ocupar-se fins a la segona meitat de l'I aE. Discrepàncies quant a l'adscripció d'algunes peces a determinades produccions i a les datacions, així com el major nombre de peces estudiades i la inclusió del material amfòric, ens porten a conclusions diferents sobre el darrer període d'ocupació de l'assentament.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 23	1	V= 24		98, nº 1	31
	Lamb. 27ab	4	V= 14, 16 i 24		98, nº 2-5	
	Lamb. 34	1				
	Indeter.	1	B= 4,2	4 palmetes i rodet	98, nº 6	
		1	B= 9	Roseta	98, nº 7	
	1	B= 9				
Campaniana B	Lamb. 1	1	V= 17		98, nº 8	7
	F 3121	1 ?	V= 13		99, nº 1	
	F 2540	1 ?		Màscara	99, nº 2	
Grisa eivis.	Lamb. 28	1		4 palmetes	99, nº 3	1
Àmfora	Dr.1A	3	V= 12, 13 i 16		99, nº 4-5	6
	Ideter.	1		Seg.: ANDR (<i>retro</i>)	100, 1-2	
TOTAL						45

Els materials estudiats pertanyen en la seua gran majoria a les excavacions de 1974-76. Hi ha també dos fragments conservats al Museu de Borriana i un altre del Museu de la Vall d'Uixó. En conjunt s'han estudiat 45 fragments ceràmics: 38 de vernís negre, 1 imitació de campaniana i 6 d'àmfora. Entre la primera hi ha 31 de campaniana A (81,5%) i 7 de campaniana B (18,4%). Entre els de campaniana

A hi ha 1 plat Lamb. 23, 4 bols Lamb. 27 i 1 patereta Lamb. 34b, a més de 2 bases decorades, una amb 4 petites palmetes impreses envoltades per una franja de rodet i l'altra amb una roseta de 6 pètals. Pel que fa a la campaniana B, 6 fragments pertanyen a la producció mitjana, entre els quals hi ha una vora possiblement de la forma F 3121 i el peu d'un bol de l'espècie F 2540 que representa una màscara; l'altre fragment és de la producció tardana i pertany a una copa de la forma Lamb. 1. Cal afegir una imitació possiblement eivissenca de campaniana A: una base de ceràmica de pasta grisa amb una palmeta impresa, potser de la forma Lamb. 28.

Quant a les àmfores, hi ha 4 vores del tipus Dr. 1A i un fragment d'ansa amb un segell grec amb el nom ANΔP (*retro*). a més, hi ha 2 fragments d'àmfora púnica del tipus C-1 i 1 del tipus C-2 i 2 plats de vora còncava.

De manera general, aquests materials poden datar-se majoritàriament en el segle II. El plat de peix de la forma Lamb. 23 i la patereta Lamb. 34 ens donen la data més antiga a principi del segle II. El bol amb peus que figuren màscares pot datar-se en la primera meitat del segle II. La data més recent, en la segona meitat del segle II, la proporcionen les àmfores del tipus Dr. 1A. L'ocupació del jaciment, doncs, sembla no ultrapassar el tercer quart del segle II. En aquest context, el fragment de campaniana B de la producció tardana queda aïllat i no resulta significatiu; deu correspondre a una ocupació posterior i poc significativa del jaciment possiblement en la primera meitat del segle I.

44. El Castellar (Xilxes)

30SYK40071

Museu de Borriana, SIAP, col·lecció de F. Esteve.

Almar, López i Espinosa 1965, pp. 9-11; Bazzana 1979, p. 309; Bazzana i Guichard 1980, pp. 322-323; Guichard 1980, p. 228; Ripollés 1980, p. 36; Bazzana 1992, I, p. 409; Ripollés 1982, p. 172; Ripollés 1985a, p. 324, n° 18; Falcó i García Fuertes 1993; Esteve, en premsa.

Està situat en un contrafort oriental de la serra del Castellar (60 m), que separa la Vall d'Uixó de la plana litoral, a 3,9 km de la costa. Les seues condicions defensives són limitades a causa de la seua poca altitud; és més accessible pel N-NO, mentre que el vessant S-E és més abrupte, amb una altura relativa de 40 m. Per la seua posició permet un gran control visual de tota la Plana, més limitat cap a l'oest per la proximitat de les muntanyes veïnes, i del camí que segueix el litoral. El seu cim forma un altiplà allargat, orientat cap al SE i amb un pendent poc

pronunciat. El lloc està aterrat, actualment es manté erm i ha estat objecte d'excavacions furtives. La seua superfície aproximada és de 0,2/0,3 ha. Els assentaments visibles són els nº 45 i 46 i el més pròxim és el nº 47, situat a 2,8 km cap al SSE; la Punta està situat a 3,7 km cap al nord i no és visible, mentre que el Castell (Almenara) està situat a 3 km cap al SSO i sí que és visible. El punt d'aiguada més pròxim és la font de Xilxes, situada al peu del jaciment.

El lloc fou donat a conèixer per Almar, López i Espinosa (1965), que van donar a conèixer un as semiuncial. Posteriorment fou visitat per Tarradell i estudiat per Bazzana i Guichard, els quals assenyalen una reocupació tardo-romana del lloc i a l'alta edat Mitjana. Recentment, Falcó i García Fuertes (1994) han donat a conèixer 5 troballes monetàries i esmenten la destrucció d'un forn ceràmic en el vessant est. Esteve (en premsa) esmenta la troballa d'un AE de *Carthago* i, en la loma que hi ha al sud de l'assentament, 2 AE hispano-cartaginesos.

	Úncia	Quadr.	Hemiòb.	AE	Divisor
<i>Emporion</i>			1		
<i>Massalia</i>					1
<i>Roma</i>	1	1			
Hispano-cart.				3	1
TOTAL					8

En l'actualitat les ceràmiques són molt escasses a causa de les contínues recerques, però ha pogut comprovar-se la presència de materials corresponents a les èpoques ibèrica, romana i medieval. Un fragment de ceràmica àtica de vernís negre confirma una ocupació almenys des dels segle V-IV. Els escassos materials romano-republicans han estat trobats en el seu extrem SE, juntament amb altres púnics. Entre les ceràmiques d'aquest jaciment conservades al museu de Borriana hi ha un fragment de vora d'àmfora greco-itàlica (fig. 101). En les prospeccions hem pogut arregar 6 fragments d'àmfora, dels quals 2 conserven l'arrancament de l'ansa. La major precisió cronològica la proporcionen les troballes monetàries, amb dates d'encunyament en el darrer quart del segle III. Considerant aquest fet, l'escassetat de les importacions ceràmiques, la presència d'àmfores greco-itàliques entre aquestes i l'absència d'altres materials de cronologia posterior, creiem que pot aproximar-se una datació per al final de l'ocupació entre el final del segle III i el principi del II.

45. El Castell (Almenara)

30SYK383046

SIAP, Museu de Borriana.

Gómez Serrano 1933, p. 31; Pla 1957, p. 222; Trías 1966; Trías 1967, pp. 313-314; Gil-Mascarell 1973, p. 35; Olaria 1974; Gusi 1974; Sanmartí i Gusi 1975; Gusi i Sanmartí 1976; Junyent 1976; Oliver 1981, p. 215; Ribera 1982, p. 37; Junyent *et alii* 1982-83; Uroz 1983, pp. 41-42; Oliver *et alii* 1984, pp. 83-98; Falcó 1985, p. 178, n° 43; Oliver i Gusi 1986, pp. 270-273; Oliver 1990b, p. 233; Rouillard 1991, pp. 411-413.

Està situat en la muntanya més alta de la serra d'Almenara (160 m), a 4,1 km de la costa. Ocupa una posició estratègica, puix s'alça enmig de la plana litoral i controla el camí que segueix el litoral. Les seues condicions defensives són excel·lents i permet el control visual d'una àmplia zona. El vessant nord presenta un fort pendent, mentre que el sud és un alt penya-segat. El lloc resulta difícilment accessible, amb una altura relativa de 120 m, i no permet un hàbitat arrecerat. El cim va ser reocupat a l'edat Mitjana per un castell musulmà que dóna nom al jaciment (Bazzana 1992, I, pp. 399-400). L'assentament ibèric s'estén pels vessants septentrional i oriental. La necròpoli estava situada al vessant SE, en una zona actualment urbanitzada que la va arrasar completament. La seua extensió és difícil de determinar, però sembla tractar-se d'un assentament de tamany mitjà. Els assentaments visibles són els n° 44 i 46, a més del castell de Sagunt, i el més pròxim és el n° 46, situat a 1 km cap a l'oest. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de Talavera passa a 600 m cap al N; els Estanys, una important surgència, estan situats a 2,2 km cap a l'est.

El lloc fou prospectat inicialment per Gómez Serrano (1933). Posteriorment Trías (1966, 1967) va publicar alguns fragments de ceràmica grega de figures roges del segle IV trobats en el vessant SE, on devia estar situada la necròpoli. Olària (1974) va donar a conèixer dues llànties de vernís negre, mentre que Gusi (1974) va publicar un bol decorat amb un medalló en relleu. Sanmartí i Gusi (1975) van publicar una base de campaniana A amb una roseta de 8 radis, juntament amb una altra base decorada amb una estampilla amb un *gorgoneion*. L'any 1974, Gusi i Sanmartí (1976) van realitzar-hi un sondeig a meitat del vessant nord, dels resultats del qual es van publicar unes breus notes. El mateix any, es va fer un petit sondeig a la cova de les Cinc, situada al vessant SE de la muntanya del

Castell, els resultats del qual van ser publicats per Junyent (1976). L'any 1977 el SIAP va fer un segon sondeig a la mateixa cova, en el qual es van trobar nivells del Bronze Final i de l'Ibèric Antic (Junyent *et alii* 1982-83). Darrerament, Oliver *et alii* (1984) van incloure un resum de l'excavació del Castell en un treball de conjunt sobre el procés d'iberització a la Plana meridional. Amb posterioritat, Falcó (1985) ha publicat un as de *Ianus* bifront. Finalment, Rouillard (1991) ha revisat les ceràmiques gregues conservades al Museu de Borriana, de les quals menciona una copa àtica de vernís negre del 450-400; una cràtera àtica i un gran vas de figures roges, i una copa i un bol àtics de vernís negre del 400-350. Entre els materials de superfície s'ha trobat una vora de càlats.

El sondeig de 1974 es va fer en un lloc on es veia una paret que seguia un traçat E-O, de la qual arrancaven altres dues paral·leles entre si i perpendiculars a aquella. Les estructures trobades corresponen a dues habitacions, A i B, bastides sobre els fonaments del que sembla una torre circular. Hom pot diferenciar, doncs, dos moments constructius. Entre els materials trobats en el reblit de la torre hi ha un sol fragment de campaniana A, malauradament extraviat, una vora de la forma Lamb. 23 que els seus excavadors daten cap a mitjan segle III (Gusi i Sanmartí 1976, p. 290); l'existència d'aquestes dues fases podria posar-se en relació, segons aquests autors, amb una destrucció contemporània a la de *Saguntum* l'any 219.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 24/25	3	V= 8, 9 i 10		102, nº 1-3 i 11	42
	Lamb. 27ab	5	V= 12, 14 i 16		102, nº 4-7	
	Lamb. 36	1	V= 26		102, nº 8	
Parets fines		2			102, nº 12-13	5
Àmfora						3
TOTAL						50

L'habitació B va proporcionar diverses troballes ceràmiques d'importació: 42 fragments de campaniana A; 5 fragments de ceràmica de parets fines; 2 fragments de cos i 1 d'ansa d'àmfora itàlica, possiblement del tipus Dr. 1, a més de 7 fragments d'àmfores i plats púnics. Els fragments de ceràmica campaniana A

presenten unes característiques molt homogènies. S'han identificat 9 peces pertanyents a 3 formes: 3 pateretes Lamb. 24/25, 5 pàteres Lamb. 27ab i 1 plat Lamb. 36. La seua datació pot situar-se de manera general en el segle II.

El moment més antic, entre el final del segle III i el principi del II, ve donat per 2 peces: el plat de peix Lamb. 23 trobat en la possible torre excavada l'any 1974, i la base decorada amb una roseta de 8 radis trobada en superfície. D'altres materials també de superfície, com ara una llàntia, una base de campaniana A amb una roseta procedent de la necròpoli i l'as de *Ianus* bifront, poden datar-se de manera general en el segle II. Resulta anòmala l'absència de campaniana B i l'escassetat de material amfòric.

Resulta significatiu el fet que entre les nombroses ceràmiques d'importació arrebegades en la zona de la necròpoli no hi haja més que un sol fragment de campaniana A. Aquestes són majoritàriament ceràmiques àtiques de figures roges i, en menor quantitat, de vernís negre dels segles V-IV. Algunes troballes aïllades, com ara la pàtera amb medalló i la base decorada amb una estampilla figurant un *gorgoneion*, poden datar-se en el segle III. A aquesta primera fase ibèrica, deixant de banda els nivells documentats a la cova de les Cinc, deu correspondre la possible torre circular trobada al sondeig de 1976 que delimitaria de manera aproximada l'extensió de l'assentament en aquesta època. El moment d'amortització d'aquesta estructura defensiva no pot precisar-se, però sobre ella trobem les habitacions corresponents a una segona fase d'ocupació corresponent a l'Ibèric Tardà, que poden datar-se amb seguretat en el segle II. No és possible, doncs, atribuir amb seguretat la hipotètica destrucció de l'assentament a l'acció d'Anníbal, però sí que pot confirmar-se un canvi important que pot situar-se amb certa probabilitat en aquesta època, en el trànsit del segle III al II, però sense que parega haver-hi una interrupció en l'ocupació, ja que comptem amb importacions d'ambdós segles. L'assentament d'aquesta segona fase se superposa a les possibles estructures defensives anteriors i -segons les restes d'habitacions visibles fins fa alguns anys- devia estendre's més enllà pel vessant N-NE, fins a la mateixa vora de la necròpoli. La recuperació del poblat sembla, doncs, indubtable en el segle II, quan sembla ocupar una superfície major que en la fase anterior. Això no obstant, la seua vida no pareix molt llarga, ja que l'aprovisionament de ceràmiques d'importació sembla acabar-se en el darrer quart del segle II, sense que fins ara s'hagen trobat materials que puguin datar-se posteriorment.

46. La Corona (Almenara)

30SYK373046

SIAP.

Ocupa el contrafort més occidental de la serra d'Almenara (80 m), a 5 km de la costa. El lloc està parcel·lat i actualment es troba erm. El jaciment sembla estar molt arrasat per les transformacions sofertes. El lloc té bones condicions defensives, ja que els seus vessants tenen un pendent molt pronunciat, amb una altura relativa de 40 m. La seua visibilitat és àmplia en general, més reduïda per l'est per on continua la serra d'Almenara. Encara que no és possible determinar la seua superfície, sembla tractar-se d'un petit assentament. Els assentaments visibles són els nº 44 i 45 i el més pròxim és el nº 45, situat a 1 km cap a l'est. La ruta que segueix el litoral passa a 1,4 km cap al SE. L'Aigua és escassa en la zona; el barranc de la Murta passa a uns 700 m cap a l'ESE.

El jaciment fou prospectat inicialment per J. Gómez. Els materials trobats corresponen a quatre períodes: bronze, ibèric, romà i medieval. La ceràmica ibèrica és molt escassa. L'únic fragment ceràmic d'importació d'època romano-republicana és d'àmfora, que de manera general pot datar-se en els segles II-I.

47. La muntanyeta dels Estanys (Almenara)

30SYK405044

Ribelles 1820, p. 222; *Id. s/a2*, p. 758; Alcina 1950, pp. 111-112 i 127; Mesado 1966, p. 196; Ripollés 1980, p. 34; Ripollés 1982, p. 95.

Està situat en el contrafort oriental de la serra d'Almenara (20 m), sobre la surgència de les Llacunes que alimenta la marjal, a 2 km de la costa. A partir dels anys seixanta, després d'una intensa transformació agrícola de la zona situada al peu del vessant septentrional, la major part de la muntanyeta fou destruïda per una pedrera. L'únic assentament visible és el nº 44 i el més pròxim és el nº 45, situat a 2,2 km cap a l'ONO. L'aprovisionament d'aigua pot efectuar-se en les surgències de les mateixes llacunes, al peu del jaciment.

El lloc fou reocupat per un assentament d'època imperial que el va transformar. Ribelles (1820) esmenta la troballa de monedes ibèriques i consulars. Alcina esmenta la troballa d'alguns fragments de ceràmica ibèrica amb «decoración rojiza geométrica muy vulgar: enrejado, círculos concéntricos, etc». En els primers anys seixanta, Mesado (1966) hi va realitzar una intensa prospecció, en la qual va trobar algunes restes ibèriques en els aterraments que van desemboscar la part

baixa de la muntanyeta. Entre els materials trobats esmenta una *falcata* i dues monedes republicanes. Aquestes restes permeten assenyalar l'existència d'un primer assentament ibèric, almenys en els segles II-I.

6.5. El corredor de les Coves de Vinromà

48. El mas de Víctor (Rossell)

31TBE647995

SIAP.

Rosas 1980; Borràs 1982-83a; Oliver i Gusi 1986, p. 269; Arasa 1987b, p. 129; Meseguer 1989, pp. 30-33; Oliver 1993, pp. 428-432, figs. 120-122, làms. XVI-XVIII; Oliver, en premsa a.

Està situat a la vora dreta del barranc de Requena, en el cim d'una lloma sobre la que s'alça el mas (440 m), a 25,5 km de la costa. El lloc reuenix condicions defensives a causa del desnivell i de la presència del barranc per la banda nord, està orientat cap al S-SE i té una visibilitat limitada a l'E-SE. La zona ha estat objecte d'intenses transformacions: està parcel·lada i cultivada i el cim està ocupat pel mas i les seues construccions annexes. Els assentaments més pròxims són els nº 50 i 51, situats a 11,2 km cap al SSO; no n'hi ha cap de visible. El camí de Rossell a Traiguera baixa cap al SE fins a la costa. L'aigua no és molt abundant en la zona; el barranc de Requena està situat a uns 50 m cap al nord.

El jaciment fou donat a conèixer per Rosas (1980), que esmenta la troballa d'un tresoret d'unes set monedes ibèriques aparegut en els anys vint, del qual només quedava un denari de *Bolskan* que va tornar a publicar posteriorment Borràs (1982-83a). Oliver (1993) hi va realitzar un sondeig amb escassos resultats i va estudiar les fases més antigues del jaciment. Es tracta d'un assentament que presenta quatre fases d'ocupació: la primera correspon al Ferro Antic; la segona a l'Ibèric Antic, amb un fragment de copa jònia del tipus B2 que pot datar-se en la segona meitat del segle VI; la tercera a l'Ibèric Final, amb ceràmiques dels segles II-I, i la quarta d'època imperial.

Les restes ceràmiques corresponents a la tercera fase d'ocupació apareixen disseminades pels bancals del vessant oriental. Les prospeccions han permès recuperar alguns fragments de ceràmica ibèrica, entre els quals hi ha vores de càlats i de tenalla, i altres d'importació de procedència itàlica i púnica. Els materials estudiats són 4 fragments de ceràmica de vernís negre i 25 fragments

d'àmfora. De la primera, hi ha 2 fragments de campaniana A, un d'ells corresponent a una base (fig. 103, nº 1), i 2 de campaniana B. Pel que fa a les àmfores, han pogut recuperar-se 3 vores del tipus Dr. 1A i 22 petits fragments de cos (fig. 103, nº 2-4).

Malgrat l'escassetesa de materials ceràmics, l'ocupació de l'assentament en el període ibèric final sembla estendre's almenys pel seu vessant oriental. No hi ha elements per determinar la continuïtat entre els dos períodes d'ocupació en època ibèrica. Quant a la seua cronologia, els perfils evolucionats de les vores de les àmfores Dr. 1A poden datar-se en els darrers decennis del segle II o la primera meitat de l'I. El denari de *Bolskan* pertany a les sèries II-III de Villalonga, que es daten en 105-80/72. Els fragments de campaniana A i B poden datar-se de manera general entre el segle II i la primera meitat de l'I, cronologia que hom pot aplicar a aquesta fase d'ocupació de l'assentament.

49. El Bustal (Traiguera)

Martínez Aloy 1902a; Martínez Aloy 1902b, p. 293; Sarthou s/a, p. 867; Albertini 1911-12, p. 355; Almarche 1918, p. 146; Reinach 1920, III, p. 33, nº 8; Fletcher i Alcácer 1956, p. 151; Bru 1963, pp. 177 i 217; Nicolini 1969, p. 55; Llatje s/a, p. 3; Ferreres i Llatje 1986, pp. 8-9; Oliver 1986c, p. 50, fig. 2; Rosas 1987, p. 155; Arasa 1987b, p. 132; Manfrini-Aragno 1987, pp. 66 i 170, fig. 54; Blecht 1989, p. 90; Blecht, a Nünnerich-Asmus 1993, p. 262, Taf. 23, a; Oliver, en premsa c.

A principi d'aquest segle es va trobar, a uns 8 km al nord de la població, possiblement en la partida anomenada el Bustal, una figureta de bronze de 10,9 cm d'alçària que fou identificada per Martínez Aloy (1902) com una representació de Dionisos (fig. 104). Posteriorment Almarche (1918) el va identificar amb Mercuri. Nicolini (1969) el va estudiar entre els bronzes ibèrics i va assenyalar el seu caràcter tardà. Manfrini-Aragno (1987) va apuntar la proximitat dels seus atributs als de *Bacchus*. Blecht (1989) va assenyalar inicialment la seua possible identificació amb *Liber pater*. Recentment, amb la catalogació dels fons del Museu Arqueològic Nacional, aquesta figureta ha estat identificada i estudiada per aquest mateix autor, que la identifica amb Mercuri i la data en el segle I aE.

Si hom pren la distància assenyalada d'uns 8 km per al lloc de la troballa, donada la particular forma del terme municipal de Traiguera, la direcció correcta hauria d'ésser NE, exactament la mateixa que segueix la via Augusta. Hem prospectat els dos costats de la via en un tram aproximat d'1 km a aquesta distància

de la població i, com ha passat en tot el territori que s'estén entre els rius de la Sénia i Cervol, no hem trobat restes de cap tipus. En tota aquesta zona el terreny és pedregós i molt sec i en part incult, apte en l'actualitat només per al cultiu de l'olivera, per la qual cosa creiem possible que no estigués habitada. En conseqüència, creiem que deu tractar-se d'una troballa solta, tal vegada en relació amb el traçat de la via republicana. En aquest sentit, resulta significatiu el fet que es tracte justament d'una figureta que representa el déu Mercuri, protector dels caminants i de les activitats comercials.

50. Traiguera

31TBE6989

SIAP.

Llatje s/a; Rosas 1977; Ferreres i Llatje 1986, pp. 8-10; Rosas 1987, pp. 157 i 164, nº 16-17; Llatje 1990, p. 44; Doménech 1991, p. 185; Esteve, en premsa.

Població situada en una lloma enmig de la vall (271 m), a la vora dreta del barranc de la Font i a 16,3 km de la costa. La població actual ocupa el cim i el vessant meridional de la lloma. El lloc té condicions defensives per trobar-se en altura i envoltat en part per l'esmentat barranc, possibilita un habitatge arcerat pels seus vessants S-SE i permet un control visual limitat per la seua escassa altitud. L'assentament més pròxim és el nº 7, situat a 7,4 km cap al SSE; no n'hi cap de visible. El punt d'aiguada més pròxim és la Font, situada a la vora de la població.

Les troballes han estat fetes en la seua major part amb ocasió de realitzar obres en la població. En 1965 es va trobar un molí en el subsòl de l'església parroquial. Les restes ceràmiques aparegueren en fer la instal·lació de l'aigua corrent l'any 1966 prop de l'església, en el núm. 6 del carrer de la Font, a la part més alta de la població. Finalment, en prospeccions superficials, Rosas ha pogut trobar-ne alguns fragments. Aquests materials, pertanyents en la seua major part a l'època alto-imperial, han estat publicats per aquest autor (Rosas 1977 i 1987), que esmenta entre els trobats en 1966 una vora d'àmfora Dr. 1A, el coll d'una altra àmfora de procedència itàlica també del tipus Dr. 1 i dos pivots d'àmfora de pasta semblant als anteriors (fig. 105). Entre els materials ceràmics arplegats superficialment en la part que dóna al barranc hi ha un petit fragment de campaniana B, possiblement de la forma Lamb. 5. De manera general, sembla tractar-se de materials tardans que possiblement poden datar-se en el segle I aE.

D'altra banda, en 1985 va trobar-se a la partida del molí de la Font, a uns 500 m de la població, en el curs d'uns treballs agrícoles, un calc púnic de *Qart Hadashat* (Cartagena), amb una datació en 221-218, que roman en una col·lecció particular (Doménech 1991). Esteve (en premsa) esmenta la troballa d'un denari republicà (49 aE) en un lloc indeterminat. També, en un lloc situat a 1 km aproximadament cap a l'oest de la vila va trobar-se casualment un petit fragment de campaniana B. En ambdós casos sembla tractar-se de troballes aïllades, ja que no hi ha evidències de l'existència d'altres assentaments en les proximitats, per la qual cosa no és inversemblant suposar que deuen estar relacionats amb el de Traiguera.

Hom ha suposat l'existència d'un assentament ibèric en aquesta població (Fernández Nieto 1968-69, p. 123, nota 32), basant-se en un lot de ceràmica ibèrica conservat al Museu Parroquial que, com va assenyalar Rosas, procedeix la moleta del Remei d'Alcanar (Tarragona). Aquest autor (Rosas 1987, p. 158), però, assenyala que fins aleshores no s'havia trobat ceràmica ibèrica, per la qual cosa no podia suposar-se l'existència d'un assentament d'aquesta època. La troballa d'una vora de ceràmica ibèrica en les prospeccions més recents (1993) ha vingut a omplir parcialment aquest buit. També pot considerar-se ibèrica una fusaiola trobada pels voltants de la població (Rosas 1989, p. 158, nº 20). D'altra banda, la presència dels fragments d'àmfora i de campaniana creiem que són indicis suficients per a confirmar l'ocupació del lloc almenys en època ibero-romana. El fet que l'assentament estiga ocupat en època alto-imperial, confirma la possibilitat d'una continuïtat en l'ocupació.

51. La Curolla (Xert)

31TBE586899

SIAP.

Oliver 1993, pp. 457-460, figs. 130-132, làms. XXXVI-XXXVIII; Oliver, en premsa a.

Ocupa un tossal situat entre el barranc de la Font i la rambla de Cervera (560 m), a 26,6 km de la costa. El lloc està aïllat i té unes bones condicions defensives, amb un sol accés pel NO i uns pendents prou pronunciats (60 m). El seu cim és un altiplà inclinat de forma allargada on es troba el jaciment. El lloc ocupa una posició estratègica, puix permet el control del pas per la rambla de Cervera. La visibilitat està limitada a aquest corredor, amb una orientació ONO-ESE. La seua parcel·lació i molt anys de cultiu l'han arrasat quasi completament. Només es conserven alguns

murs per la banda E-SE, possiblement pertanyents a un recinte fortificat. Oliver (1993) li dona una superfície aproximada de 0,92 ha. L'assentament més pròxim és el nº 48, situat a 11,2 km cap al SO; no n'hi ha cap de visible. La rambla de Cervera és un important pas natural per on transcorre el camí cap a Morella. El punt d'aiguada més pròxim és el barranc de la Font, que està situat a uns 200 m cap al NE.

Oliver hi va fer dos sondeigs l'any 1987, on va trobar una sedimentació d'escassa potència que mostra el grau d'arrasament del jaciment. Ambdós van proporcionar una estratigrafia semblant, amb un primer nivell superficial i un altre inferior d'ocupació; el tipus de materials no mostra diferències significatives entre ambdós nivells ni entre ambdós sondeigs. En un context format per abundant ceràmica ibèrica, amb alguns fragments de càlats, es van trobar 22 fragments de ceràmiques d'importació, entre els quals destaca el grup de vernís negre amb 16 fragments. D'aquests, 19 són de campaniana A, amb una vora de la pàtera Lamb. 5/7. De campaniana B hi ha 5 fragments de la producció tardana que no poden atribuir-se a cap forma determinada. Els altres 2 fragments són de campaniana de pasta grisa, sense que tampoc puguin atribuir-se a cap forma determinada. Uns altres 2 fragments pertanyen a gobelets de parets fines. Per últim, hi ha 4 fragments d'àmfora itàlica.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 5	1	V= 19	Forat de suspensió	106, nº 2	13
	Lamb. 5/7	1	V= 24		106, nº 1	
Campaniana B	Lamb. 4b	1			106, nº 4	18
	Lamb. 5	1	V= 31		106, nº 3	
Pasta grisa	Lamb. 5	1			106, nº 5	6
Parets fines	Mayet I	1 ?	V= 12			3
	Mayet II	1 ?				
Àmfora						13
TOTAL						53

Els materials arreplegats en superfície són més rics quant a tipologia, però semblants en la seua composició, per la qual cosa els incloem en el mateix quadre. Hi ha 22 fragments de ceràmica de vernís negre, 9 d'àmfores itàliques i 1 de parets fines. Quant a la vaixel·la de taula, de campaniana A hi ha 9 fragments, entre els

quals hi ha una pàtera de la forma Lamb. 5, un amb decoració impresa de rodet, i un altre, també possiblement de la forma Lamboglia 5. De campaniana B hi ha 13 fragments, 11 dels quals poden atribuir-se a la producció tardana; només poden identificar-se una vora de la pàtera Lamb. 5 i una peana de la pàtera Lamb. 4. De campaniana de pasta grisa hi ha 4 fragments, alguns dels quals són d'atribució dubtosa per estar cremats, entre els quals només hi ha la vora d'una pàtera.

Aquest conjunt de materials ceràmics pot datar-se de manera general entre la segona meitat del segle II i la primera meitat de l'I; en general, les seues característiques són tardanes i permeten confirmar la seua perduració almenys en el primer quart d'aquest segle. Només un petit fragment de ceràmica àtica de vernís negre és un indicatiu d'una ocupació anterior. El seu auge en aquesta època deu estar en relació amb la seua localització a la vora d'una important via de comunicació que des del litoral de Benicarló puja cap a les terres interiors dels Ports de Morella i del Baix Aragó.

52. Sant Mateu

Meseguer i Fletcher 1981; Untermann 1984, p. 115, n° 5; Untermann 1990, pp. 363-364, F24; Oliver 1991a, p. 95.

Meseguer i Fletcher (1981) van publicar una inscripció sobre pedra calcària conservada en la casa n° 54 del carrer de Morella d'aquesta població, en el cantó que dóna al pla de Santa Maria. Està situada a 2 m d'altura i té unes mides de 45 x 25 cm. El text està format per una sola línia que ocupa el terç inferior del bloc i apareix limitada per dues ratlles horitzontals incises. La inscripció conserva nou signes i està trencada amb seguretat pel principi: ---*Je.ka.ke.r.i.ko.ř.m.i.*---. Possiblement és tracta d'un text funerari, en què el primer element correspon a un antropònim.

Per tractar-se d'una troballa descontextualitzada, no pot relacionar-se amb seguretat amb cap jaciment. Cal destacar el fet que en el terme municipal de Sant Mateu no es coneix fins al moment cap assentament ibèric tardà. Aquest, però, podria haver existit en el cim de la lloma que ocupa la població, on posteriorment va erigir-se l'assentament islàmic que va donar lloc a la població medieval cristiana. Donat que en la mateixa població s'han trobat materials d'època alt-imperial, no pot descartar-se que la inscripció pugui pertànyer a aquest i tenir, per tant, una datació posterior.

53. Els Tossalets (Les Coves de Vinromà)

31TBE548683

SIAP, Museu de Vila-real, col·lecció de F. Esteve.

Fletcher 1972, pp. 107-108; Oliver 1978, p. 278, n° 19; Untermann 1984, p. 116, n° 26; Siles 1985, p. 291, n° 1292; Arasa 1987b, p. 129; Untermann 1990, pp. 365-366, F41; Oliver 1991a, p. 94; Esteve 1992, p. 598; Esteve, en premsa.

Està situat en l'extrem meridional d'una lloma allargada (253 m), orientada cap al sud, sobre el barranc de la Rabosera, a 16,8 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives, amb uns pendents pronunciats i un sol accés pel nord protegit per un desnivell, i permet un ampli control visual de tot el pla excepte per la zona N-NO. Els vessants S-SE possibiliten un habitatge arcerat, però no així el cim, on es troba concentrat l'assentament. La zona està parcel·lada, actualment erma i parcialment recoberta de vegetació. Una excavació furtiva ha posat al descobert part d'una habitació amb els murs molt ben conservats. Es tracta d'un assentament petit, amb una superfície de 0,2/0,3 ha. L'assentament més pròxim és el n° 54, situat a 6,7 km cap al SSO; no n'hi ha cap de visible. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat barranc, que passa a 200 m cap a l'oest.

El jaciment es va donar a conèixer per la troballa d'una inscripció ibèrica sobre pedra que fou publicada per Fletcher (1972). El text està emmarcat per una cartela i la lectura dels sis signes parcialment conservats no és segura: *ba.s.to.ki.ta.ř.[--- (s.bo.gi.ta.ce.[---* per a Siles). Possiblement es tracta d'un text funerari en què deu figurar un antropònim. Posteriorment, Oliver (1978) esmenta una altra inscripció ibèrica sobre un petit exvot de pedra amb la representació del cap d'una dona que, segons totes les aparences, és una falsificació. Recentment, Esteve (1992) esmenta la troballa de ceràmica «hel·lenística» i dos asos: un de *Seteiskan* i l'altre de *Sekaisa*. Al Museu de Vila-real hi ha 2 fragments de ceràmica de vernís negre pre-campaniana.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Indeter.	2	B= 6 i 7		107, n° 1-2	4
Pasta grisa	Indeter.	1	B=6	Roseta	107, n° 3	1
Parets fines						1
Àmfora	Dr. 1A	2	V= 15 i 16		107, n° 1-2	5
TOTAL						11

Les ceràmiques ibèriques i d'importació es troben pels vessants est i sud fins al pla, on hi ha les restes d'un assentament d'època imperial. En conjunt s'han estudiat 11 fragments ceràmics: 4 de campaniana A, 1 de pasta grisa, 1 de parets fines i 5 d'àmfora. De campaniana A hi ha 2 bases sense decoració i de pasta grisa hi ha 1 base decorada amb una roseta de 6 pètals esquematitzada. Entre els d'àmfora hi ha 2 vores del tipus Dr. 1A, una de perfil clàssic i l'altra d'aspecte més evolucionat. Aquests escassos materials tenen un aspecte tardà i poden datar-se de manera general entre la segona meitat del segle II i la primera meitat de l'I.

54. Els Torners (La Torre d'En Doméneç)

31TBE52623

SIAP, col·lecció de F. Esteve.

Arasa 1987b, p. 130; Esteve 1992, p. 603.

Està situat al vessant meridional d'una lloma que tanca pel sud el pla de les Coves de Vinromà (280 m), a uns 14,2 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada. El lloc presenta un pendent pronunciat en la seua part alta, té escasses condicions defensives, està arcerat i permet un ampli control visual de l'entorn. No es veuen restes constructives. En general els fragments ceràmics són molt escassos i es concentren en la part més pròxima al cim, en una zona de reduïda extensió, encara que s'estenen disperses fins al peu de la lloma. Tot i que el jaciment té uns límits imprecisos, per les característiques del lloc, la dispersió dels fragments ceràmics i llur importància quantitativa pot considerar-se de petit tamany. L'únic assentament visible és el nº 57 i el més pròxim és nº 55, situat a 1,7 km cap al SSO. El punt d'aiguada més pròxim és el barranc dels Torners, que passa a uns 500 m cap al SO.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 27ab	1	V= 18		108, nº 1	
	Indeter.	1	B= 7		108, nº 2	5
Campaniana B	Lamb. 31	1	V= 15		108, nº 3	1
Àmfora						5
TOTAL						11

En conjunt s'han estudiat 11 fragments ceràmics: 5 de campaniana A, 1 de campaniana B i 5 d'àmfora. De campaniana A, hi ha un exemplar de la pàtera Lamb. 27 i una base. El fragment de campaniana B pertany a un bol de la forma Lamb. 31. Els fragments d'àmfora són de cos i no permeten determinar-ne la tipologia. De manera aproximada, aquests materials poden datar-se en el segle II.

55. La Garrida (Vilanova d'Alcolea)

31TBE515606

Col·lecció de J. V. Calduch.

Està situat al vessant SE d'una lloma que s'alça enmig del corredor (280 m), a 12,8 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, està arcerat i té la visibilitat limitada al sud. La zona no ha estat cultivada, però el lloc va ser destruït parcialment en les obres d'ampliació de la carretera C-238 l'any 1992. Els límits del jaciment són difícils de precisar, però sembla tractar-se d'un assentament de petit tamany. Els assentaments visibles són els nº 56 i 57 i el més pròxim és el nº 56, situat a 0,7 km cap al SO. Està situat a la vora del camí que segueix aquest corredor. El punt d'aiguada més pròxim és el riu de l'Assut que passa a uns 150 m cap a l'E.

El jaciment fou localitzat per J. V. Calduch arran de la seua destrucció parcial per les obres d'ampliació de la carretera C-238 l'any 1992. No es veuen restes constructives. Les restes ceràmiques són escasses i es troben disperses per una zona prou reduïda. Hom ha pogut reunir alguns fragments de ceràmica ibèrica, campaniana A i B i àmfora. L'única forma reconeixible és un fragment de campaniana B corresponent al muscle amb part d'una ansa d'un vas crateriforme del tipus F 4753 (fig. 109). Sembla tractar-se d'un petit assentament que pot datar-se en el segle II, possiblement en la seua segona meitat.

56. Els Vilarets (Vilanova d'Alcolea)

31TBE51160

SIAP, col·lecció de J. V. Calduch.

Està situat al cim nord d'una lloma que s'alça enmig del corredor (280 m), a uns 13,5 km de la costa. El lloc té un major desnivell pel nord i per l'oest, mentre que davalla més suaument pels altres costats. Compta amb certes condicions defensives, no està arcerat i té prou visibilitat, sobretot pel nord. La zona no ha estat cultivada, però el lloc va ser destruït parcialment per les obres de construcció

de la carretera C-238 i, l'any 1992, de nou en la seua ampliació. Els límits del jaciment són difícils de precisar, però sembla tractar-se d'un assentament de petit tamany. L'assentament més pròxim i l'únic visible és el nº 55, que està situat a 0,7 km cap a l'NE. Està situat a la vora del camí que segueix aquest corredor. A uns 400 m cap al NE passa el barranc de la Carrasqueta on es troba la font del mateix nom.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 5/7	1			110, nº 1	2
Campaniana B	Lamb. 1a	1			110, nº 2	3
	Almagro 65	1 ?			110, nº 3	
Àmfora	Greco-itàlica	1			110, nº 4	1
TOTAL						6

El jaciment fou localitzat per J. V. Calduch arran de la seua destrucció parcial per les obres d'ampliació de la carretera C-238 l'any 1992. En superfície i entre la terra remoguda hi ha alguns fragments ceràmics que s'estenen cap al nord fins al pla i corresponen a dos moments d'ocupació: ibero-romà i imperial. A la primera fase pertanyen alguns fragments de ceràmica ibèrica, grisa emporitana, campaniana A i B i d'àmfora itàlica. De campaniana A hi ha 2 fragments, un dels quals correspon a la forma Lamb. 5/7. De campaniana B n'hi ha 3, un dels quals és una vora de la forma Lamb. 1a, mentre que un altre és un fragment de cos que pot correspondre a la forma Almagro 65. Entre els fragments d'àmfora hi ha una vora del tipus greco-itàlic de transició. La datació d'aquest conjunt, amb la provisionalitat que imposen els escadussers materials, pot situar-se en el segle II, possiblement en la seua segona meitat.

57. El Puigpedró (la Vilanova d'Alcolea)

31TBE52595

SIAP, Museu de Borriana, col·lecció de F. Esteve, col·lecció de J. V. Calduch. Senent 1923, p. 620; Bosch 1923, p. 627; Bayerri 1948, p. 362; Fernández Nieto 1968-69, p. 141; Gil-Mascarell 1971, pp. 115-116; Arasa 1987b, p. 130; Esteve 1992, pp. 603-604; Esteve, en premsa.

Ocupa un contrafort situat a la vora est del corredor (320 m), entre els barrancs de Puigpedró i dels Planols, a 13 km de la costa. El lloc queda un poc amagat i té bones condicions defensives, flanquejat per forts pendents i amb un sol accés pel sud que està protegit per una torre. Només té visibilitat cap al NNO, cap a on s'orienta, per la qual cosa no permet un habitatge arrecerat. Està parcel·lat en part i al cim hi ha una trinxera de la guerra civil; a més ha estat objecte de remocions i d'excavacions furtives. Els seus eixos màxims són 114 x 53 m, amb una superfície aproximada de 0,4 ha. Els assentaments visibles són els nº 54 i 55 i el més pròxim és el nº 56, situat a 1 km cap al NO. El punt d'aiguada més pròxim és la font del Puigpedró, situada a 400 m cap al NNE.

La primera referència és de Senent (1923), que esmenta fragments de la ceràmica «coneguda per campaniana de vernís negre, lluent. D'aquest lloc procedeixen monedes autònomes i l'àmfora ibèrica conservada per D. Vicens Martínez, il·lustrat mestre de Coves de Vinromà». Esteve (en premsa) esmenta un *shekel* hispano-cartaginés (al voltant del 218). En posteriors prospeccions de Mesado, X. Llombart, J. V. Calduch i nostres hom ha pogut recuperar alguns materials, entre ells diversos fragments de ceràmica de vernís negre i d'àmfora, a més d'un as ibèric de *Belikiom*.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 5	1	V= 16		111, nº 1	4
		?				
	Lamb. 27a	1	V= 10		111, nº 2	
	Lamb. 36	1	V= 26		111, nº 3	
	Indeter.	1	B= 6	2 acanalats	111, nº 4	
Campaniana B	Lamb. 1a	2	V= 16 i 18		111, nº 5	8
	Lamb. 2	1	V= 11		111, nº 6	
	Lamb. 4	1	B= 5,5		112, nº 1	
	Lamb. 5	1	V= 30		112, nº 2	
	Lamb. 16	1	V= 18		112, nº 3	
Àmfora	Dr. 1A	1	V= 15		112, nº 4	1
Imitació camp.					112, nº 5	1
TOTAL						14

Els materials estudiats són 14 fragments ceràmics: 4 fragments de campaniana A, 8 de campaniana B, 1 d'àmfora i 1 d'imitació de campaniana. De campaniana A hi ha tres formes presents: les pàteres Lamb. 5 i 27a i el plat Lamb. 36, amb un exemplar cadascuna. Quant a la campaniana B, hi ha 2 exemplars de la copa Lamb. 1a i un de cadascuna de les següents formes: Lamb. 2, 4, 5 i 16. De manera general, l'ocupació del lloc pot datar-se en el segle, sense que pel moment coneguem evidències d'una ocupació anterior, i almenys el primer quart del segle I.

58. Barberes (Vilanova d'Alcolea)

31TBE514569

Col·lecció de J. V. Calduch

Està situat en una lloma en la zona est del corredor (340 m), a uns 12 km de la costa. El lloc a penes té condicions defensives, no està arcerat i té una visibilitat un poc limitada. La zona està en la seua major part parcel·lada i cultivada. Es conserva un gran amuntegament de pedres que pot correspondre a alguna construcció mig enderrocada d'època imprecisa. Els límits del jaciment són difícils de precisar, però sembla tractar-se d'un assentament de petit tamany. L'únic assentament visible és el nº 60 i el més pròxim és el nº 57, situat a 2,8 km cap al NNE. A uns 2 km cap a l'ONO passa el camí que segueix aquest corredor. L'aigua és escassa en la zona i el punt d'aiguada més pròxim és la font de la Vila, situada a 1,7 km cap al NO.

El jaciment ha estat localitzat per J. V. Calduch. No es veuen restes constructives. Les restes ceràmiques no són molt nombroses, apareixen disperses per diversos bancals de la zona alta de la lloma i pertanyen a tres moments d'ocupació: ibèric, romà i medieval. Els fragments de ceràmica ibèrica són més nombrosos i, amb ells, s'han trobat alguns fragments de campaniana A i d'àmfores de tipus greco-itàlic (fig. 113). Una vora d'àmfora presenta un segell de cartela rectangular amb les lletres *VR (retro)*. Aquesta materials poden datar-se en el segle II.

59. La caseta de Bellés (Bell-lloc)

31TBE476586

SIAP.

Està situat al vessant meridional d'una lloma que tanca el pla de Bell-lloc pel nord (380 m), a 16 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, està

arrezerat i permet una gran visibilitat cap al sud. La zona està parcel·lada i cultivada. Els límits del jaciment són difícils de precisar, però sembla tractar-se d'un assentament de petit tamany. Els assentaments visibles són els nº 60, 61 i 65, i el més pròxim és el nº 56, situat a 3,8 km cap al NE. El camí que segueix el corredor passa a uns 2 km cap a l'est. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de les Danses està situat a 0,5 km cap al SO.

El jaciment fou localitzat per M. Díaz. Les restes apareixen disperses per diversos bancals aterratsats en una zona amb un lleuger pendent i situats a poca altura sobre el pla. Els materials són escassos i apareixen molt dispersos; en la seua majoria són fragments indeterminats. Els que han pogut classificar-se pertanyen a dos períodes: ibero-romà i imperial. Juntament amb alguns fragments de ceràmica ibèrica hi ha un fragment de cos amb l'arrancament de l'ansa d'una àmfora. Aquest és l'únic indicatiu que pot assenyalar la seua ocupació en el període ibero-romà.

60. El tossal de Subarra (Bell-lloc)

31TBE526531

Museu de Borriana.

Bazzana 1978a, p. 180; Bazzana i Guichard 1979, pp. 613-614; Bazzana 1992, I, p. 443.

Ocupa el cim de la muntanya més alta de la zona (500 m), situada a l'est del pla de l'Arc, en l'extrem meridional de la serra de la Vall d'Àngel, a 9,2 km de la costa. El lloc presenta unes magnífiques condicions defensives a causa de la seua altitud i dels pendents pronunciats que l'envolten, té una gran visibilitat i permet un habitatge arrezerat pels seus vessants S-SE. No està parcel·lat i conserva restes d'un gran recinte de pedra seca pertanyent a una reocupació medieval (Bazzana 1978; Bazzana i Guichard 1979; Bazzana 1992). L'assentament visible són els nº 58, 59 i 61 i el més pròxim el nº 57, situat a 6,5 km cap al SSE. El camí que segueix el corredor passa a uns 3,5 km cap al NO. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de Subarra passa a 0,5 km cap al SE.

El jaciment ha estat prospectat per J. Ll. Viciano, Mesado i l'equip de Bazzana. La ceràmica és escassa i correspon a tres moments d'ocupació en les èpoques ibèrica, romana i medieval. Un sol fragment de campaniana B tardana és l'únic indicatiu de la seua ocupació en època ibero-romana, possiblement en el segle I.

61. El tossal de Gaidó (Cabanes)

31TBE467482

Col·lecció J. Ll. Viciano.

Cavanilles 1795, p. 64; Valcárcel 1852, pp. 8-9; Bazzana 1978a, p. 180; Gusi, Díaz i Oliver 1991, p. 97.

Ocupa l'extrem NE d'aquest tossal (440 m), entre els plans de l'Arc i de les Foies. El lloc té unes magnífiques condicions defensives per raó de la seua altitud i dels pronunciats pendents, possibilita un habitatge arrecerat en el vessant SE i permet un gran control visual del seu entorn. El jaciment s'estén pel vessant SE d'una cresta rocosa. L'únic accés pel SO està defensat per un fossat i una torre en el cim. Resta un llenç de muralla en la part superior de la cresta. La seua planta és apuntada, amb uns eixos màxims de 100 x 200 m i una superfície aproximada de 0,21/0,22 ha. Els habitatges devien estar organitzats en terrasses a causa del pronunciat pendent. En l'actualitat es troba molt arrasat per l'erosió. Els assentaments visibles són els nº 60 i 62 i el més pròxim és el nº 62, situat a 2,5 km cap a l'ESE. El camí que segueix el corredor passa a l'est del tossal i el de Vistabella que puja de la costa passa al nord. L'aigua és escassa en la zona; el barranc del Ravatxol passa a 1 km cap al nord i cap al SSE hi ha una zona endorreica que s'embassa en ocasions.

La primera referència al jaciment és de Cavanilles (1795), que recull la següent notícia: «un pastor halló en este cerro varias bellotas de plomo, de aquellas que los honderos Romanos lanzaban contra sus enemigos, pero en ninguna se conservan las letras que he visto en otras de varios museos; tienen pulgada y media de largo, y media de diámetro». Valcárcel (1852) arreplega aquesta notícia i afegeix que eren «mas de dos arrobas de glandes de plomo». Posteriorment, el jaciment ha estat prospectat per J. Ll. Viciano, M. Díaz, Oliver i nosaltres. Hom té notícia de la troballa d'un denari romà. Els materials que ací presentem han estat arreplegats pel primer, que també va recuperar alguns projectils de fona de plom semblants als esmentats per Cavanilles.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 27ab	3	V= 12 i 16		114, nº 1-2 i 4	
	Lamb. 28a	2	V= 15		114, nº 3 i 5	
	Indeter.	1	B= 4,1		114, nº 6	

	Indeter.	1		Palmetes i rodet	114, n° 7	7
TOTAL						7

Els materials arreplegats en superfície pertanyen en la seua majoria a una primera fase d'ocupació que pot datar-se en el segle VI, amb alguns fragments de ceràmica fenícia. Un fragment de ceràmica àtica de vernís negre pot datar-se en els segles V-IV. Un altre fragment de base de ceràmica de vernís negre pot correspondre a produccions del segle III. Els materials estudiats són 7 fragments de campaniana A, entre els quals hi ha 3 vores de la pàtera Lamb. 27ab, 2 de la copa Lamb. 28a, 1 base d'un bol i 1 fragment de fons amb decoració impresa amb estampilles en forma de palmeta envoltades per una franja de rodet. Es tracta d'un conjunt prou homogeni que pot datar-se en el segle II, possiblement en la seua primera meitat .

62. La Serreta (Cabanès)

31TBE491475

SIAP.

Està situat al SE del pla de l'Arc, en les llores que tanquen pel nord la depressió del pla de les Foies (300 m), entre el tossal de Gaidó i la serra de la Ferradura, a 9,1 km de la costa. El jaciment s'estén pel vessant meridional d'una lloma de pendents poc pronunciades, en una zona actualment aterrassada i cultivada. Està arcerat, però no té possibilitats defensives ni visibilitat pel nord. La ceràmica és escassa i es troba dispersa per una àmplia zona. L'únic assentament visible i el més pròxim és el n° 61, situat a 2,5 km cap a l'ONO. El camí que segueix el corredor passa a uns 2 km cap al NO i el camí de la Ribera a 1,6 km cap al nord. L'aigua és molt escassa en la zona: a 1 km cap al NNO passa el barranc del Ravatxol i al SO, al pla de les Foies, hi ha una zona endorreica que s'embassa en ocasions.

El jaciment fou localitzat i prospectat inicialment per M. Dfàz. Els materials estudiats són 11 fragments d'àmfora, entre els quals n'hi ha 1 d'ansa, a més d'un plat púnic. Entre el material ibèric hi ha alguns eslabons de cadena de bronze, així com una vora de càlats. La dispersió de les ceràmiques sembla correspondre a una petita concentració de diversos habitatges pròxims. La presència d'àmfores permet aproximar una datació en els segles II-I. L'absència de ceràmica de vernís negre entre el material trobat resulta anòmala i impedeix una major precisió cronològica.

63. El racó de Rata (Vilafamés)

30TYK497473

SIAP.

Gusi, Díaz i Oliver 1991, p. 99.

Està situat al costat oest del pla de Vilafamés, en l'extrem meridional del tossal d'en Bosc, que s'alça sobre el pas dels Estrets (283 m), el desguàs natural de tot el pla, a 15,3 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives, possibilita un habitatge arrecerat pels seus vessants S-SE i permet un bon control visual de tot l'entorn. L'accés septentrional està defensat per una gran torre i el poblat està envoltat per una muralla de planta ovalada. El seu estat de conservació és en general bo, ja que no ha estat parcel·lat ni cultivat, encara que ha estat objecte d'excavacions furtives. Segons Gusi, Díaz i Oliver (1991) les seues dimensions màximes són de 62 x 48 m, amb una superfície aproximada de 0,23/0,24 ha. Els assentaments visibles són els n° 64 i 65 i el més pròxim és el n° 64, situat a 1,8 km cap al sud. A uns 3 km cap a l'ENE passa el camí de la Barona. El punt d'aiguada més pròxim és el barranc de Moró, que desemboca en el dels Estrets al peu del jaciment, a uns 150 m cap al sud.

C. Barrachina i M. D. Clausell han realitzat dues campanyes d'excavacions els anys 1990-91 en la zona SSE del jaciment. Les estructures descobertes corresponen a diverses habitacions i tal vegada a un carrer. Les ceràmiques estudiades corresponen a aquestes excavacions i a prospeccions superficials.

En conjunt s'han estudiat 44 fragments ceràmics, 30 procedents de les excavacions i 14 de les prospeccions, que reunim en un sol quadre donada la seua escassetat. Entre les ceràmiques trobades en les excavacions hi ha 1 fragment de la forma Lamb. 3a de campaniana B mitjana, 21 fragments de ceràmica de parets fines i 8 fragments d'àmfora itàlica, amb una vora del tipus Dr. 1A; cal afegir alguns fragments d'àmfora púnico-ebussitana. Els materials procedents de les prospeccions són 14 fragments ceràmics: 9 de campaniana B, 2 de parets fines, amb la vora d'un gobelet de la forma Mayet I, i 3 d'àmfora. Un altre fragment de campaniana B es va trobar al pla que s'esten al peu del jaciment.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana B	Lamb. 3a		B= 10		115, nº 1	11
Parets fines	Mayet I	1 ?	V = 8,5		115, nº 3	22
Àmfora	Dr. 1A	1	V= 16		115, nº 2	11
TOTAL						44

D'altra banda, potser en aquest jaciment hagen estat trobats els 2 asos republicans i l'as hispano-cartaginès publicats per Ripollés (1980, p. 88; 1982, p. 168) com a procedents del terme municipal de Vilafamés.

En conjunt, els materials ceràmics -molt escassos tant en les prospeccions com en les excavacions- poden datar-se entre els segles II-I. Hi destaca l'absència de campaniana A, com a ceràmica característica del segle II. Els materials recuperats en les excavacions poden datar-se en la segona meitat d'aquest segle, mentre que els trobats en superfície poden datar-se fins als primers decennis de l'I.

64. Velleretes (Vilafamés)

30TYK497455

SIAP.

Està situat en una lloma en l'extrem SO del pla de Vilafamés (260 m), sobre el camí de les Useres, a 14,1 km de la costa. El lloc té algunes possibilitats defensives, no possibilita un habitatge arcerat i permet un cert control visual de l'entorn. No hi ha vestigis constructius. La zona està parcel·lada i cultivada. Encara que no poden precisar-se els límits del jaciment, sembla tractar-se d'un petit assentament. Els assentaments visibles són els nº 63 i 65 i el més pròxim és el nº 63, situat a 1,8 km cap al nord. El punt d'aiguada més pròxim és el barranc de Moró, que passa a 0,5 km cap a l'est.

En una zona reduïda del cim de la lloma es troben escassos fragments de ceràmica pertanyents a dos moments d'ocupació: ibèric i medieval. Només s'ha trobat un sol fragment de campaniana A que pot datar-se de manera general en el segle II.

65. El tossal de la Balaguera (La Pobla Tornesa)

30TYK54545

SIAP, Museu de Vila-real i col·leccions de J. Ll. Viciano i S. Castellet.

Sarthou s/a, p. 208; Almarche 1918, pp. 147-148; Senent 1923, p. 620; Bosch 1923, p. 627; Bosch 1924, p. 81, làm. XIV; Bayerri 1948, p. 362; Mateu Llopis 1951b, p. 239 (HM 489); Jordá 1952; Porcar 1954, p. 229; Jordá 1955; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 153, 155 i 163; Martín Valls 1967, pp. 139 i 151; Fernández Nieto 1968-69, p. 141; Gil-Mascarell 1971, pp. 118-126; Mateu Llopis 1972, p. 143 (HM 1448); Fletcher 1978; Ripollés 1978; Oliver 1978, p. 280; Bazzana 1978a, pp. 180-181; Bazzana i Guichard 1979, p. 615; Ripollés 1980, p. 33; Ripollés 1982, pp. 65 i 126; Ripollés 1985a, p. 324; Untermann 1990, pp. 555-556, F23.1-2; Oliver 1990-91, p. 175; Doñate 1991, p. 21; Gusi, Díaz i Oliver 1991, p. 99; Rouillard 1991, pp. 396-397.

Ocupa un tossal de difícil accés situat a l'extrem NE de la serra de les Conteses (499 m), a la banda meridional del pla de Vilafamés i a 10,3 km de la costa. El lloc té unes excel·lents condicions defensives, possibilita un habitatge arreerat i permet un bon control visual de tot l'entorn. La zona d'habitació s'estén per tot el vessant ENE; la part baixa ha estat parcel·lada i actualment es troba erma. Segons Gusi, Díaz i Oliver (1991), les seues dimensions màximes són 100 x 150 m, amb una superfície aproximada de 1,05/1,1 ha. En el vessant meridional, al peu de la muntanya, hi ha una zona amb restes ceràmiques que pot correspondre a una zona d'ocupació extramurs o a la necròpoli. Els assentaments visibles són els nº 63 i 64 i el més pròxim és el nº 64, situat a 1,8 km cap a l'ESE. El jaciment està situat a uns 2 km del coll de la Pobla, per on passa el camí que segueix el corredor de Borriol. El punt d'aiguada més pròxim és la font de les Piques, situada a uns 400 m al SO; el barranc de la Ramblella passa a uns 900 m cap al sud.

L'assentament estava voltat per una muralla de forma aproximadament triangular, amb una extensió cap al NE aprofitant un braç de la muntanya. Cap a la meitat del vessant, a l'interior d'aquest recinte, hi ha vestigis d'una altra muralla a la banda sud. Al cim de la muntanya es veuen restes d'un darrer recinte amb murs de carreuat, possiblement reforçat amb torres. En aquesta zona, Bazzana i Guichard (1979) assenyalen restes d'una ocupació medieval, ja documentada en l'excavació de 1950. El poblat sembla estar organitzat en terrasses i devia comptar

amb una incipient xarxa urbana adaptada a les característiques topogràfiques de la muntanya.

La primera notícia sobre el jaciment és de Sarthou (s/a), que cita la troballa en la partida de la Balaguera de dues àmfores romanes, algunes armes i ferramentes de ferro «así como también una moneda de plata consular y dos autónomas de cobre que poseemos». La notícia sobre les troballes monetàries l'arreplega també Almarche en 1918. L'assentament ibèric fou donat a conèixer per Senent (1923), que dóna algunes notícies d'interés sobre la troballa de materials tardo-republicans: «(...) La mateixa terrissa hel·lenística o campaniana és notablement gruixuda i resistent. Són molts els objectes trobats en aqueixa muntanya: àmfores, monedes autònomes (...)».

Jordá (1952, 1955) va efectuar una campanya d'excavacions l'any 1950 en què va obrir tres sondeigs en llocs diferents de la part meridional del jaciment. En el sector A, situat en l'extrem SE i no afectat per les transformacions agrícoles, es van posar al descobert un mur i una construcció que va identificar amb la muralla i una torre, així com dues petites habitacions situades a l'interior d'aquest conjunt. L'estratigrafia estava formada per tres capes, la superficial, de 25-40 cm de potència, una segona de terres rogenques de 50-75 cm, i la tercera d'argila groguenca, de 20-30 cm, que s'assentava sobre la roca. El nivell arqueològic es concentrava en la segona capa. Entre abundant ceràmica ibèrica es van trobar alguns «fragmentos de grandes vasijas que parecen romanas (...)». Junto al torreón se hallaron algunos fragmentos de cerámica, campaniense, que se ha recogido con gran escasez». Entre el mobiliari metàl·lic es va trobar un martell, claus i restes de fundició de ferro, així com fragments de grapes de plom per a construcció. També es van trobar 3 monedes ibèriques, 2 a l'exterior del possible torreó i l'altra a l'interior, així com objectes d'os i peces de collar de vidre. Els materials apareguts en les dues habitacions eren de les mateixes característiques.

En el sector B, situat uns 8 m cap avall de l'anterior i en una zona abancalada, es va trobar una tercera habitació, l'angle d'una sòlida construcció formada per grans carreus i restes d'altres tres habitacions destruïdes. En el nivell superficial es van trobar 2 enterraments fets amb lloses, un d'ells saquejat des d'antic, que no van proporcionar aixovar i que Jordá data «en el Bajo Imperio o ya dentro del período de las invasiones»; entre ambdós i en la capa superficial es va trobar una moneda romana de bronze. Aquesta zona havia estat objecte d'importants remocions que havien alterat de manera important l'estratigrafia. Entre

els materials trobats hi havia «fragmentos ibéricos y romanos sin decoración, encontrándose algo más de campaniense, (...) un disco de cerámica campaniense perforado», a més de fusaioles, 1 pondus i diversos elements metàl·lics com un clau i una massa de fundició de ferro, una grapa de plom i un anell de bronze. En la capa d'argila groguenca es van trobar alguns fragments de ceràmica feta a mà decorada amb cordons aplicats amb impresions digitals i unguacions.

El sector C estava situat a uns 60 m al nord de l'A, en el centre del jaciment i en una zona sense roturar. Es va posar al descobert un mur de 10 m de llargària i 70 cm d'amplària, orientat NNE-SSO, dels extrems dels qual arrancaven sengles murs en angle recte en els dos sentits de la vessant. Per la solidesa dels seus murs i per la seua localització en la zona central de l'assentament, Jordá creu que podria tractar-se d'un edifici públic. Pel que fa a les troballes, en les terres superficials es va trobar una moneda ibèrica perforada. En el segon nivell es va trobar abundant ceràmica ibèrica, «algún tiesto de campaniense y unos fragmentos de cerámicas helenísticas o quizás griegas de baja época». El tercer nivell presentava ceràmica feta a mà decorada amb cordons i digitacions.

En direcció nord i a uns metres d'aquest mur es van trobar les restes corresponents a la meitat oest d'una habitació que pareixia aïllada, amb una estratigrafia semblant. El nivell ibèric va proporcionar abundats fragments ceràmics, alguns pintats amb motius geomètrics, així com una bossa de cendres corresponent a una llar, fusaioles, fragments de ferro, entre ells alguns pertanyents a un pic-martell, algunes barretes de bronze i una pedra de molí.

Els resultats de l'excavació permeten establir tres moments d'ocupació. El nivell inferior va proporcionar ceràmiques fetes a mà que deuen correspondre a la primera ocupació del lloc, possiblement en el Bronze Final-Ferro Antic. Les estructures arquitectòniques i la major part del material moble recuperat pertanyen a un extens assentament ibèric. Entre les construccions descobertes hi ha algunes habitacions, un mur de possible caràcter defensiu i un edifici de possible caràcter públic. Una d'aquestes estructures ha estat identificada un magatzem (Bonet, Guérin i Mata 1994, p. 120). El tercer moment correspon a una reocupació tardana limitada a la zona més alta, a l'acròpoli ibèrica, amb la seua necròpoli situada més avall enmig de l'assentament ibèric.

De manera general i tenint en compte la provisionalitat a què obligaven els resultats d'una excavació molt limitada, Jordá data l'assentament des del començament de la iberització fins a l'arribada dels romans. Basant-se en les

troballes monetàries i en l'absència de TS, creu que la seua ocupació s'acabaria a mitjan segle I, quan degué ésser destruït en una de les guerres civils, potser en la de Sertori.

Amb posterioritat a les excavacions de Jordà, Fletcher (1978) i Ripollés (1978) han publicat dos grafitis ibèrics sobre campaniana B. Rouillard (1991) ha donat a conèixer dos fragments de ceràmica àtica de vernís negre, un depositat en el SIP i l'altre de la col·lecció de Doñate, que poden datar-se en la primera meitat del segle IV. Finalment, Oliver (1993) esmenta els fragments de ceràmica àtica de vernís negre trobats en l'excavació de Jordà de 1950.

	As	Semis	AE
<i>Kese</i>	3		
<i>Orosis</i>	1		
<i>Seteiskan</i>	1		
<i>Castulo</i>		2	
Sicília ?			1
<i>Ebusus</i>			1
<i>Roma</i>		3	
TOTAL			12

Pel que fa al monetari, Almarche (1918) esmenta la troballa de «monedes autònomes». En conjunt, es coneixen 11 monedes. En l'excavació de 1950 se'n van trobar 7: 1 as de *Seteiskan*, 2 asos de *Kese*, 2 semis de *Castulo* i 2 semis republicans. A aquestes troballes monetàries cal afegir 1 as de *Kese* trobat per Doñate, 1 AE púnic de Sicília (?), 1 AE púnic d'*Ebusus* i 1 semis de Roma donats a conèixer per Ripollés (1985), a més d'un as d'*Orosis* fragmentat encara inèdit.

Els materials estudiats procedeixen de les excavacions de 1950, de les nostres prospeccions i d'altres prospeccions realitzades per J. Ll. Viciano. En total s'han estat estudiat 119 fragments ceràmics: 86 de vernís negre: 39 de campaniana A i 47 de campaniana B; 21 d'àmfora i 1 d'ungüentari. De l'excavació de Jordà en procedeixen 45, dels quals 44 són de vernís negre: 24 de campaniana A i 20 de campaniana B i 1 d'àmfora.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 27ab	1	V= 16		116, nº 2	24
	Lamb. 27B	2	V= 24 i 28		116, nº 1-3	
	Lamb. 34	1	V= 7		116, nº 4	
	Lamb. 33a	1	B= 4		116, nº 6	
	Lamb. 36	1	V= 23		116, nº 5	
	Indeter.	1	B= 5	Roseta	116, nº 7	
		2	B= 9 i 10	4 palmetes i rodets	117, nº 1 i	
		1	B= 8	Palmetes	3	
		1	B= 8	Rodets	117, nº 2	
		1	B= 9	acanalats ?	117, nº 4	
		2	B= 8		118, nº 1	
				117, nº 5-6		
Campaniana B	Lamb. 1a	3	V= 14 i 18		118, nº 1-2	20
		1	B= 11	2 acanalats	119, nº 1	
	Lamb. 2	2	V= 10,6 i 12		118, nº 3-4	
	Lamb. 3	2	B= 9		119, nº 2	
	Lamb. 5	2	V= 32 i 34		118, nº 6-7	
	Lamb. 36	1 ?				
	Indeter.	1	B= 7,5	4 acanalats i rodets; grafit: ---]n.s. ? [---	119, nº 4	
		1	B= 8,6	Nombrosos acanalats	119, nº 5	
1		B= 9	2 acanalats i rodets	119, nº 6		
1		B= 5,5		119, nº 3		
Àmfora	Dr. 1C	1	V= 13,5		120, nº 1	1
TOTAL						45

Ceràmiques de l'excavació de Jordà (1950).

De campaniana A s'ha pogut classificar 6 peces pertanyents a 4 formes: 2 de la pàtera Lamb. 27ab i 1 Lamb. 27B, 1 del plat Lamb. 36, 1 de la patereta Lamb. 34 i 1 del bol Lamboglia 33a. A més hi ha 6 bases decorades: 1 amb una roseta, 2 amb 4 palmetes i rodets, 1 amb palmetes, 1 amb rodets i 1 amb acanalats. De campaniana B s'han pogut classificar 11 fragments pertanyents a 5 formes: 3 de la

copa Lamb. 1a; 2 de la copa Lamb. 2; 2 de la pìxis Lamb. 3; 2 de la pàtera Lamb. 5 i 1 del plat Lamb. 36 d'atribució insegura. A més hi ha 3 bases decorades: 1 de la forma Lamb. 1a amb 2 acanalats, 1 amb 4 acanalats i rodets, 1 amb 2 acanalats i rodets i 1 amb nombrosos acanalats. En la segona d'aquestes bases hi ha un grafit ibèric incomplet incís: ---]n.s. ? [---. Finalment, el fragment d'àmfora correspon al tipus Dr. 1C.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 27ab	1			121, n° 1	17
	Lamb. 27B	1			121, n° 2	
	Lamb. 36	2			121, n° 3	
	Indeter.	1	B= 10		121, n° 4	
		1		Roseta	121, n° 3	
Campaniana B	Lamb. 1a	3	V= 14 i 16		121, n° 6-7 123, n° 4	28
		1	B= 8	4 acanalats	122, n° 3	
	Lamb. 3b	1	V= 5		121, n° 8	
	Lamb. 5	3	V= 21, 24 i 25		121, n° 9- 10 122, n° 1	
	Lamb. 7	1	V= 19		121, n° 11	
	Lamb. 8a	1	V= 14		121, n° 12	
	Sanmartí 166	1	V= 17		122, n° 2	
	Indeter.	1	B= 5,5	6 acanalats i rodets	122, n° 4	
		1	B= 7,5	4 acanalats i rodets; grafit: ---]l.ti. [---	122, n° 5	
		1		Grafit: ---] m.ba.l.a.[--	122, n° 6	
	1	B= 5,5	Acanalats			
	1	B= 5				
	1		2 acanalats i rodets			
Ungüentari						1
Àmfora	Dr. 1A	4	V= 15, 16 i 17		122, n° 7-8	20
	Dr. 1C	1	V= 16		122, n° 1-3	
TOTAL						66

Ceràmiques de superfície.

Pel que fa a la ceràmica trobada en superfície, hi ha 17 fragments de campaniana A, 28 de campaniana B, 1 d'ungüentari i 20 d'àmfora. De campaniana A s'han pogut classificar 4 fragments pertanyents a 2 formes: 1 de la pàtera Lamb. 27ab, 1 de Lamb. 27B i 2 del plat Lamb. 36; a més hi ha una base decorada amb una roseta. De campaniana B s'han pogut classificar 10 fragments de 6 formes: 3 de la copa Lamb. 1a, 1 de la pixis Lamb. 3b, 3 de la pàtera Lamb. 5, 1 de la pàtera Lamb. 7, 1 de la copa Lamb. 8a i 1 del bol Sanmartí 166; a més hi ha 5 bases amb motius decoratius i grafit: 3 amb 6, 4 i 2 acanalats i rodets, 1 amb un nombre imprecís d'acanalats; una d'aquestes bases i una altra presenten sengles grafit ibèrics: ---/l.ti./--- i ---/m.ba.l.a./---. La grossària d'un fragment de cos (15 mm) permet adscriure'l a la producció de pasta pesada. La major part pertany a la producció tardana. Quant a les àmfores, hi ha 4 vores del tipus Dr. 1A i 1 de Dr. 1C.

En conjunt, la cronologia que hom pot donar per a aquests materials ompli tot el segle II i almenys el primer quart l'I, amb un moment final imprecís que pot allargar-se fins a mitjan de segle. La data més avançada la proporcionen, entre la ceràmica de vernís negre, la campaniana B tardana i l'àmfora del tipus Dr. 1C i algunes monedes: els 2 semis de *Castulo* i l'as de *Kese*, pertanyents a emissions posteriors a l'any 91. En conjunt es tracta de materials que poden datar-se en la primera meitat del segle I, per la qual cosa la data final d'ocupació pot situar-se de manera aproximada cap al 75/50.

6.6. El corredor de Borriol

66. El tossal de l'Assut (Borriol)

30TYK526381

Museu de Borriana, Museu de Borriol, Museu de Vila-real, SIAP i col·lecció de F. Esteve.

Senent 1919; Senent 1920, p. 5; Senent 1923, p. 621; Bosch 1923, p. 627; Porcar 1933a, p. 491; Bayenni 1948, pp. 363-364; Mateu Llopis 1951a, pp. 227-228 (HM 355); Fletcher i Alcácer 1956, pp. 150, 152 i 159; Martín Valls 1967, p. 137;

Fernández Nieto 1968-69, p. 141; Gil-Mascarell 1973, p. 34; Ripollés 1980, p. 32; Oliver 1981, p. 212; Ripollés 1982, p. 163; Babiloni 1984, p. 58; Villaronga i Garrido 1984; Doñate 1991, p. 22; Villaronga 1993, p. 63, n° 172; Gimeno 1993, p. 56; Esteve, en premsa.

Està situat a la banda est del corredor de Borriol (298 m), entre el barranc de la Mola i el riu de Borriol, a 7,3 km de la costa. És una muntanya aïllada amb excel·lents condicions defensives a causa de les seues espadades vessants. Permet un hàbitat arcerat en tot el seu vessant meridional i un control visual limitat a l'esmentat corredor i al barranc de la Mola que segueix cap a l'est. El jaciment s'estén per la zona superior, possiblement organitzat en terrasses i envoltat d'un recinte murat de planta semicircular. L'aprofitament de la pedra de la muntanya, l'erosió i les recerques furtives l'han destruït en bona part. Encara que no ha estat objecte de mesuraments, sembla tractar-se d'un assentament de petit tamany. L'assentament més pròxim és el n° 67, situat a 2,6 km cap al SO; no n'hi ha cap de visible. El camí que segueix el corredor passa a 0,6 km cap al NE; seguint el barranc de la Mola i a través coll del Mancebo, situat a l'ESE del jaciment, es pot accedir a la Plana, per on passa el Caminàs, situat a 4,7 km cap al SSE. Els punts d'aiguada més pròxims són el barranc de la Mola i sobretot el riu de Borriol, que passen al peu del jaciment.

El jaciment fou donat a conèixer per Senent (1919, 1920), que cita la troballa de ceràmica campaniana i «monedas ibéricas de las llamadas *Celsas* y monedas romanas consulares». Posteriorment (Senent 1923), aquest mateix autor esmenta «terrisa ibèrica pintada barrejada amb altre de campaniana negra. Trobades en aqueix lloc, conservem monedes autònomes de les anomenades de *Celsa*». Més endavant, Porcar (1933) esmenta la troballa de «ceràmica íbera acompanyada de alguns fragments d'hel·lenística», així com d'una urna funerària a 0,5 km del jaciment.

	As	Quadrant
<i>Illirta</i>	2	
<i>Kelse</i>	48	
<i>Valentia</i>	10	
<i>Corduba</i>		1
<i>Roma</i>	1	

TOTA	62
L	

Villaronga i García Garrido (1984) van publicar un tresoret format per 62 monedes de bronze, procedent d'una troballa fortuïta efectuada feia anys possiblement en aquest jaciment. La seua composició era la següent: 48 asos de *Kelse*, 10 asos de *Valentia*, 2 asos d'*Ilirta*, 1 quadrant de *Corduba* i 1 as romà; hi destaca l'absència d'encunyacions saguntines. Els autors el daten en els primers decennis del segle I aE, el posen en relació amb les guerres sertorianes i proposen una data d'ocultació en els anys 76/75 aE. D'altra banda, Esteve (en premsa) esmenta 1 as de *Castulo*, 1 as de *Kelse* i 1 quadrant de *Corduba*.

Entre les ceràmiques arplegades hi ha alguns fragments que poden atribuir-se a una ocupació inicial en el Bronze Final-Ferro Antic. Dos fragments de ceràmica àtica de vernís negre que poden datar-se en els segles V-IV són l'únic testimoni de la seua ocupació en el període ibèric ple. Els materials estudiats són 39 fragments de ceràmica: 28 de ceràmica de vernís negre, 3 de de parets fines, 1 de comuna, 1 de morter i 1 6 d'àmfora.

Producció	Forma	P	Dimens.	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 27ab	1	V= 18		124, nº 1	3
	Morel 68	1	V= 11		124, nº 2	
Campaniana B	Lamb. 4b	1			124, nº 3	25
	Lamb. 5	5	V= 24, 32 i 33		124, nº 4-7	
	Lamb. 8a	1	V= 16		124, nº 8	
	Indeter.	1	V= 16		125, nº 1	
	Indeter.	1	B= 7,5	2 acanalats i rodet	125, nº 3	
			B= 8	Acanalats; grafit: ---/i.	125, nº 4	
	1	B= 6,5		125, nº 2		
	1		8 acanalats i rodet			
1		2 acanalats				
Parets fines	Mayet II	2	V= 6 i 7		125, nº 5-7	3
	Indeter.		B= 3,4			
Comuna	Aguarod 2	1	V= 30		125, nº 8	1

Morter	Tarrac.	1	V= 29		125, nº 9	1
Àmfora	Dr. 1C	1 ?			125, nº 10	6
	Tarrac.	1				
TOTAL						39

Entre la ceràmica de vernís negre hi ha 3 fragments de campaniana A i 25 de campaniana B. De campaniana A hi ha 1 pàtera Lamb. 27ab i 1 copa Morel 68. Quant a la campaniana B, s'han pogut classificar 7 fragments pertanyents a 3 formes: 1 pàtera Lamb. 4b, 5 pàteres Lamb. 5 i 1 bol Lamb. 8a. D'altra banda, hi ha 4 fragments de base decorats: 2 amb 8 i 2 acanalats concèntrics -respectivament- i rodets, 1 amb 2 acanalats i 1 amb acanalats i un grafit ibèric incomplet: [¿ ---]i. Pel que fa a la resta de materials, hi ha 2 gobelets de parets fines de la forma Mayet II; 1 de ceràmica comuna de la forma Aguarod 2; 1 morter tarraconense; 1 àmfora possiblement del tipus Dr. 1C i 1 fragment d'àmfora Dr. 1 tarraconense.

La datació més antiga, en el segle II, ve donada per la copa Morel 68 de campaniana A. La presència majoritària de campaniana B tardana entre la ceràmica de vernís negre i d'altres ceràmiques de semblant cronologia, com ara l'àmfora Dr. 1C i Dr. 1 tarraconense, tot acompanyat de troballes monetàries, permet establir una datació prou baixa per a la darrera fase d'ocupació de l'assentament, que pot situar-se almenys en el primer quart del segle I. No és segur que l'ocultació del tresoret en els primers decennis d'aquest segle es corresponga amb el moment final d'ocupació de l'assentament.

67. El tossalet de les Forques (Borriol)

30TYK508362

Museu de Borriol, Museu de Borriana i SIAP.

Porcar 1933a, p. 495; Porcar 1933b, p. 85; Porcar 1954, p. 229; Ripollés 1975, p. 191; Ripollés 1980, p. 32; Falomir i Salvador 1981, pp. 270-271, fig. 8, nº 53; Oliver 1981, pp. 211-212; Ripollés 1982, p. 96; Babiloni 1984, p. 58; Oliver 1990b, pp. 231-232; Oliver 1990-91, p. 176; Rouillard 1991, p. 398; Gimeno 1993, p. 56.

Està situat a la banda est del corredor de Borriol (212 m), en una petita altura aïllada entre el riu de Borriol i la depressió de la Coma, a 8,8 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives, amb un pendent abrupte sobre el riu i uns vessants més suaus cap al SE, mentre que la visibilitat està limitada en la part del corredor.

L'assentament s'estén pel vessant SE, arrecerat, per on devia organitzar-se en terrasses. El jaciment es troba prou degradat a causa de l'erosió i de les recerques furtives. Encara que no ha estat objecte de mesuraments, sembla tractar-se d'un assentament de petit tamany. L'assentament més pròxim és el nº 66, situat a 2,6 km cap al NE; no n'hi ha cap de visible. El camí que segueix aquest corredor passa a 600 m cap al NO; cap al SE, a través de la Coma i del coll de la Garrofera, s'accedeix a la Plana seguint la senda de la Palla. El punt d'aiguada més pròxim és el riu de Borriol, que passa al peu del jaciment.

Fou donat a conèixer per Porcar (1933a), que esmenta la troballa, en un petit sondeig que hi va realitzar en desembre del 1931, de «un vas petit, campanià». Aquest autor va excavar un forn ibèric de ceràmica en les immediacions del jaciment. En 1981-82 Salvador i Falomir (1981) van realitzar un segon sondeig en el qual van posar al descobert diverses estructures, on no es van trobar materials d'importació. Posteriorment, Rouillard (1991) ha publicat un fragment de copa jònia conservat al Museu de Borriana que pot datar-se cap al 550-530. Alguns fragments de ceràmica àtica de vernís negre conservats al Museu de Borriol, que poden datar-se en els segles V-IV, i altres possiblement del segle III, constaten la continuïtat en l'ocupació del jaciment fins a l'època ibero-romana.

	Vict.	As	Quadr.
<i>Arse</i>		1	1
<i>Roma</i>	1		
TOTAL			3

Pel que fa a les troballes monetàries, Ripollés (1975) va publicar un victoriat republicà. Al Museu de Borriana es conserva un as d'*Arse*. D'aquesta seca hom coneix també la troballa d'un quadrant per un particular de la població.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 27ab	2	V= 14 i 16		126, nº 1-2	
	Lamb. 27	2				
	Lamb. 34	1 ?			126, nº 3	
	Lamb. 36	1			126, nº 4	
	Morel 68	1	V= 12	Un filet pintat	126, nº 5	
	Indeter.	1	B= 6,2	4 palmetes i rodets	126, nº 7	

		1	B= 5,5	Roseta	126, nº 8	
		2	B= 4,4 i 6		126, nº 6 i 9	17
Campaniana B	Sanmartí 166	1 ?				2
Pasta grisa	Lamb. 7	1 ?	V= 22			1
Parets fines	Mayet II	1	V= 8		126, nº 10	1
TOTAL						21

Tots els materials estudiats han estat trobats en prospeccions superficials. Es tracta d'un conjunt de 21 fragments ceràmics: 19 de vernís negre i 1 de parets fines. Entre els primers hi ha 17 de campaniana A, 2 de campaniana B i 1 de pasta grisa. De campaniana A s'han pogut classificar 7 fragments pertanyents a 4 formes: 4 de la pàtera Lamb. 27, dels quals 2 són del subtipus 27ab, 1 de la patereta Lamb. 34 d'adscripció insegura, 1 del plat Lamb. 36 i 1 de la copa Morel 68. A més hi ha 2 bases decorades: 1 amb 4 palmetes en disposició radial envoltades de rodet i l'altra amb una roseta de 8 pètals. Els 2 fragments de campaniana B pertanyen a la producció mitjana i un d'ells pot pertànyer a la forma Sanmartí 166. El fragment de campaniana de pasta grisa pertany a una pàtera, tal vegada de la forma Lamb. 7. Finalment, hi ha un gobelet de parets fines de la forma Mayet II.

Aquests materials permeten confirmar l'ocupació del jaciment en el segle II. Les formes Lamb. 34 i Morel 68 poden datar-se en la primera meitat d'aquest segle, mentre que el gobelet de parets fines i part de les troballes monetàries poden datar-se en els darrers decennis d'aquest segle. Hi destaca la falta d'àmfores. La manca de campaniana B tardana no permet datar la seua ocupació més enllà del final d'aquest segle.

6.7. El corredor d'Albocàsser

68. Tírig

31TBE522791

SIAP.

Borràs 1984.

Està situat en la mateixa població de Tírig (460 m), a la banda est de la vall, a 26,2 km de la costa. El lloc està orientat cap a l'O-NO, no té condicions defensives

ni permet un habitatge arcecat, però es troba un poc elevat sobre les millors terres de cultiu de la vall. Per les condicions de la troballa no pot determinar-se l'extensió del jaciment. L'assentament més pròxim és el n° 69, situat a 3,7 km cap al SO; no n'hi ha cap de visible. El corredor de Tírig és una via natural de comunicació en direcció NNE-SSO. El punt d'aiguada més pròxim és el barranc Fondo, que passa a 200 m cap a l'oest.

En obrir una trinxera de fonamentació al n° 11 del carrer de Sant Roc es van trobar diversos fragments de «ceràmica íbero-romana», entre els quals n'hi havia un d'àmfora itàlica. Encara que segons els testimonis la troballa va aparèixer aïllada, possiblement pertany a un petit assentament d'època ibèrica tardana, amb una cronologia general en els segles II-I.

69. El cormulló del Moros (Albocàsser)

31TBE501760

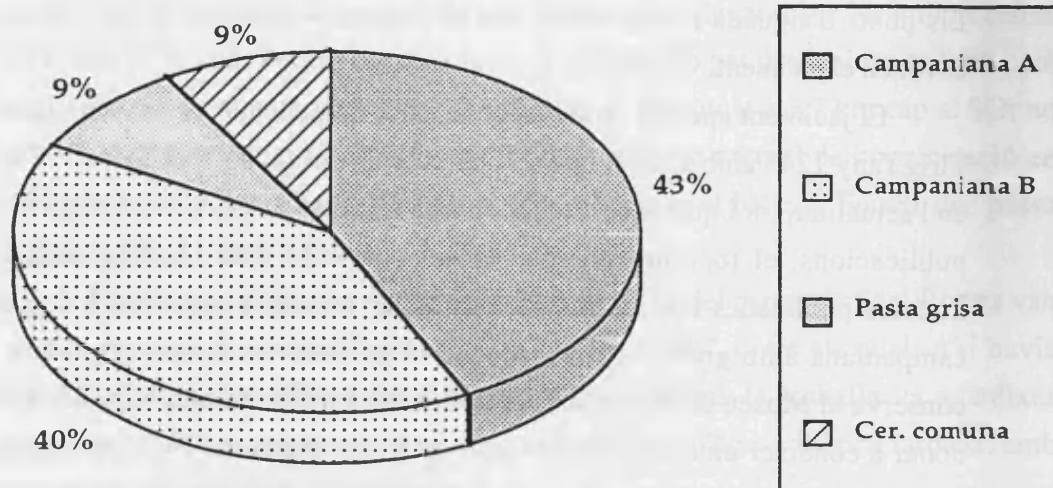
Museu de la Valltorta, SIAP.

Bosch 1924, p. 104; Mateu Llopis (HM 1582); Barberà 1975; Ripollés 1975, p. 191; Oliver 1978, p. 266; Ripollés 1980, pp. 31 i 108; Ripollés 1982, pp. 59 i 81; Gusi 1982, p. 69; Miralles Sales 1983, p. 14; Roca 1985, p. 41; Oliver 1986, p. 63; Arasa 1987, p. 129; Oliver 1991a, p. 92; Gusi, Díaz i Oliver 1991, p. 99; Oliver, en premsa; Arasa, en premsa.

Ocupa un esperó rocós situat entre la desembocadura del barranc Fondo i el de la Valltorta (440 m), a uns 26 km de la costa. Té la forma d'un altiplà apuntat orientat E-O i presenta unes bones condicions defensives; l'únic accés per l'oest està protegit per un gran amuntegament de terra i pedres de forma cònica, que ha donat origen al topònim amb què es coneix actualment el jaciment. La seua visibilitat és molt limitada, ja que es troba a menor altura que l'entorn. Segons Gusi, Díaz i Oliver (1991), les seues dimensions màximes són 95 x 20 m, amb una seua superfície aproximada de 0,25/0,26 ha, encara que possiblement siga prou més gran. L'assentament més pròxim és el n° 68, situat a 3,7 km cap al NE; no n'hi ha cap de visible. El jaciment està situat entre el corredor de Tírig i el pla d'Albocàsser, en una via natural de comunicació en direcció NNE-SSO, a poc menys d'1 km del pas que permet travessar el barranc de la Valltorta cap a l'est per la font d'En Bosc i a la vora d'on el travessa la carretera actual; també, seguint la rambla de la Morellana, en direcció N-NO, es comunica amb el corredor de Catí.

Els punts d'aiguada més pròxims són el barranc Fondo i el de la Valltorta, que envolten el jaciment.

El jaciment apareix esmentat en la carta de població de la veïna localitat de Tírig l'any 1245 amb el topònim «el Castellar Gros» (Miralles i Sales 1978, p. 40); en l'actualitat, tot i que aquest topònim s'ha utilitzat de manera erudita en algunes publicacions, el topònim popular és «el cormulló dels Moros». Les úniques notícies publicades fan referència a troballes soltes de monedes i de ceràmica campaniana amb grafit ibèrics. Mateu va publicar un denari republicà que es conserva al Museu de Prehistòria de València. Posteriorment, Ripollés (1975) va donar a conèixer un quadrant d'Arse, mentre que Barberà (1975) va publicar dos fragments de campaniana B amb grafit ibèrics. Un altre grafit fou publicat darrerament per Oliver (1986). Per les restes trobades, sembla existir una primera ocupació en l'edat del Bronze. Les restes constructives conservades són mínimes, però cal destacar el que fet que diverses habitacions estan tallades en la roca. El jaciment fou excavat pel grup local de «Misión Rescate» durant els anys setanta, quan es van recuperar nombroses peces de gran qualitat. El que ha quedat d'aquesta col·lecció, donada recentment al Museu de la Valltorta, ha estat estudiat recentment per Oliver (en premsa) i per nosaltres (Arasa, en premsa). La resta dels materials estudiats procedeixen de prospeccions posteriors. En els darrers anys el jaciment ha estat objecte d'excavacions furtives per part d'aficionats que han destrossat part de la zona conservada.

Gràfica amb els percentatges dels diferents grups de ceràmiques d'importació

En total, han estat estudiades 86 peces i fragments, 84 dels quals són ceràmics: 68 de vernís negre, 4 imitacions de campaniana, 4 d'amforisc, 5 d'àmfora itàlica, 2 de morter itàlic, 2 gobelet de parets fines i 1 de ceràmica comuna itàlica. El lot de materials procedents de les excavacions del grup local de «Misión Rescate» està format per 53 peces i fragments: 13 peces ceràmiques senceres o reconstruïdes, 40 entre peces i fragments solts; 43 són de vernís negre: 20 de campaniana A, 19 de campaniana B i 4 de campaniana C; a més hi ha 4 imitacions de campaniana, 4 fragments d'amforisc i 1 morter itàlic; a banda de la ceràmica, hi ha una *spathomele* o sonda espatulada de bronze en perfecte estat de conservació i un amulet fàl·lic d'os. A aquest lot cal afegir 33 fragments ceràmics de superfície, dels quals 25 són de vernís negre: 5 de campaniana A, 18 de campaniana B i 2 de campaniana C; a més n'hi ha 1 de parets fines, 1 de ceràmica comuna, 1 de morter itàlic i 5 d'àmfora itàlica.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Camp. A	Lamb. 5/7	1	V= 26; B= 8,9; H= 4,3; H/V=0,16	2 acanalats	127, n° 1	
		1	V= 32		127, n° 2	

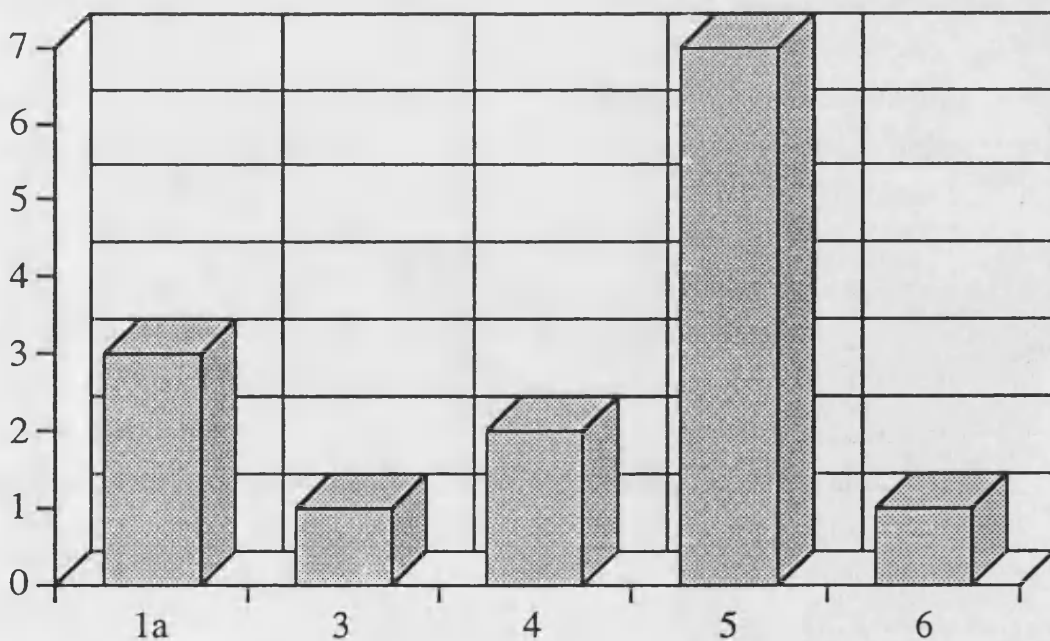
	Lamb. 27b	1	V= 16		127, n° 3
	Lamb. 27B	3	V= 25 i 27		127, n° 5-7
	Lamb. 27c	1	V= 10		127, n° 4
	Lamb. 31	2	V= 23	1/2 filets pintats	127, n° 8
	Lamb. 36	2	V= 29		127, n° 9-10
	Morel 68	1	V= 12	1 filet pintat	128, n° 1
	Indeter.	1		2 acanalats	
		1		Grafit: <i>ti.s.</i>	127, n° 11
		1		Grafit: ---]a/ka. ? [---	25
Camp. B	Lamb. 1a	1	V= 16; B= 12; H= 5,8; H/V= 0,36	2 acanalats; forats de grapes; grafit: <i>tu.</i>	128, n° 2
		1	V= 16; B= 13,2; H= 5,3; H/V= 0,33	1 acanalat	128, n° 3
		1	B= 12	1 acanalat	128, n° 4
	Lamb. 2	1			
	Lamb. 3	1	V= 7,6; B= 8,2; H= 5,4; H/V= 0,71		128, n° 5
		1	V= 7; B= 8,4; H= 4,5; H(V: 0,64	Grafit: <i>tu.</i>	133, n° 1
		1	B= 9		133, n° 3
	Lamb. 4b- F 1410	1	V= 8,4; B= 5,4; H= 5,7; H/V= 0,67		129, n° 1
		1	V= 9,2; B= 5,4; H= 5,7; H/V= 0,61	2 acanalats	129, n° 2
	Lamb. 5	1	V= 18,6; B=6,4; H= 3,3; H/V= 0,17	5 acanalats i rodet	129, n° 3
		1	V= 18,4; B=6,7; H= 3,2; H/V= 0,17	5 acanalats i rodet	129, n° 4
		1	V= 35; B= 10,8; H= 5,8; H/V= 0,16	3 acanalats i rodet	130, n° 2
5		V= 20; 21; 23,5 i 25		129, n° 5-6; 130, n° 1 i 3	

	Lamb. 6	1				
	Lamb. 7	1	V= 32	Grapa de plom	131, nº 5	
	Indeter.	1	B= 7	2 acanalats	133, nº 4	
		1		3 acanalats i rodet		
		1		Grafit: ---]bo. [---	132, nº 5	
		1		Grafit: ---]u. [---	132, nº 6	40
Pasta grisa	Lamb. 2	1	V= 11		130, nº 4	
	Lamb. 5/7	1	V= 32,6; B= 9,4; H= 4,3; H/V= 0,13	2 acanalats	130, nº 5	
	Indeter.	1	B= 11	7 acanalats	130, nº 6	6
Pares fines	Mayet II	1	V= 10 cm		133, nº 6	1
Ungüentari		1	B= 2,4		130, nº 8	1
Comuna	Aguarod 4	1			133, nº 7	
	Olpes	2	V= 3,3 i 4,6		130, nº 7 131, nº 2	3
Morter	Campà	1	V= 34,4; B= 12,2; H= 7,2; H/V= 0,20		131, nº 4	
		1	V= 24 cm		133, nº 8	2
Àmfora	Itàlica	5				
	Tarrac.	1				6
Imitacions camp. B	Lamb. 2	1	V= 9,2; B=4,1; H= 5,3; H/V= 0,57		132, nº 1	
		1	V= 10,6; B=4; H= 5,5; H/V= 0,51		132, nº 2	
		1	V= 10,4; B= 4,4; H= 4,7; H/V= 0,45		132, nº 3	
		1	H= 10,4; B= 4; H= 4,5; H/V= 0,43		132, nº 4	4
TOTAL						88

En conjunt s'han estudiat 88 fragments i peces ceràmiques, 1 amulet d'os i 1 sonda de bronze, dels quals 53 peces i fragments i aquestes dues peces foren trobades en les excavacions de «Mision Rescate» i les restants 35 s'han trobat en superfície. El material ceràmic es distribueix de la següent forma: 71 de vernís

negre, 1 ungüentari, 3 de ceràmica comuna, 2 morters, 6 d'àmfora i 4 imitacions de campaniana. Quant a la ceràmica de vernís negre, n'hi ha 25 de campaniana A (35,2%), 40 de campaniana B (56,3%) i 6 de pasta grisa (8,4%). De campaniana A, la major part pertany a la producció mitjana, excepte 4 fragments de la forma Lamb. 5/7 que pertanyen a la tardana. S'hi han pogut classificar 12 fragments pertanyents a 5 formes: 2 de la pàtera Lamb. 5/7; 5 de la pàtera Lamb. 27; 1 de la variant 27b, 3 de la 27B i 1 de la 27c; 2 del bol Lamb. 31; 2 del plat Lamb. 36 i 1 de la copa Morel 68. A més hi ha 3 fragments, un de base decorat amb 2 acanalats i 2 amb grafits: *ti.s.* i *---]a./ka.* ? [---

La campaniana B correspon quasi en la seua totalitat a la producció tardana; només un fragment indeterminat pertany a la mitjana. S'hi han pogut classificar 19 fragments pertanyents a 7 formes: 3 de la copa Lamb. 1a; 1 de la copa Lamb. 2; 3 de la pixis Lamb. 3, un amb un grafit ibèric incís: *tu.*; 2 de la pàtera Lamb. 4b; 8 de la pàtera Lamb. 5; 1 de la pàtera Lamb. 6 i 1 de la pàtera Lamb. 7. A més hi ha 2 bases: una decorada amb 2 acanalats i l'altra amb 3 acanalats i rodet; uns altres 2 fragments presenten sengles grafits incomplets: *---]bo.* ? [--- i *---]u.* ? [---. Quant a la campaniana de pasta grisa, hi ha un exemplar de cadascuna de les formes Lamb. 2 i Morel 5/7, a més d'una base decorada amb 7 acanalats.

Gràfica de formes de campaniana B.

Els altres productes ceràmics presents són: 1 gobelet de parets fines de la forma Mayet II, 1 ungüentari, 2 olpes i 1 plata del tipus Aguarod 4 de ceràmica comuna, 2 morters campans, 1 fragment d'àmfora tarraconense i 4 imitacions la forma Lamb. 2.

Pel que fa a les troballes monetàries, se'n coneixen 5: 1 denari romà, 1 as de *Bibilis* (133-72), 1 as de *Castulo* i 2 quadrants d'*Arse* (133-120).

	Denari	As	Quadrant
<i>Bibilis</i>		1	
<i>Arse</i>			2
<i>Castulo</i>		1	
<i>Roma</i>	1		
TOTAL			5

Els materials estudiats poden datar-se en conjunt entre el segle II i fins a la primera meitat de l'I. Només un petit fragment de ceràmica àtica de vernís negre deu correspondre a una primera fase d'ocupació en els segles V-IV, documentada també mitjançant un fragment d'urna d'orelletes trobat entre els materials d'una recent excavació furtiva. En conjunt, la vaixel·la del jaciment compta amb una presència notable de ceràmica de procedència itàlica i una important diversitat de produccions i tipus. Hi destaca l'escassetat de fragments amfòrics, només documentats entre els materials de superfície. Entre les peces de campaniana A, el bol Lamb. 31 i la copa Morel 68 proporcionen la data més antiga, en els dos primers terços del segle II, mentre que la pàtera Lamb. 5/7 pot datar-se aproximadament cap al 125-50. Quant a la campaniana B, els productes tardans formen el conjunt majoritari entre les ceràmiques d'importació i proporcionen una datació en el segle I. Les troballes monetàries poden datar-se en la seua major part en aquesta època, entre el darrer terç del segle II i la primera meitat de l'I. D'altra banda, la presència d'utilitatge metàl·lic de procedència itàlica, com la sonda espatulada de bronze, i de l'amulet fàl·lic d'os, de semblant adscripció cultural, indiquen -si més no- una presència important dels costums romans. De manera general, doncs, l'ocupació d'aquest assentament pot datar-se al llarg de tot el segle II i fins a un moment avançat del segle I que pot situar-se cap al 75/50.

70. El mas de la Sémola (Albocàsser)

31TBE463746

SIAP.

Oliver 1986, p. 64; Oliver 1991a, p. 92.

Està situat al peu de les muntanyes que tanquen el pla d'Albocàsser pel NO (500 m), a uns 26 km de la costa. El jaciment està situat en un pendent orientat cap al S-SE, un poc elevat sobre les terres de cultiu, per la qual cosa té una àmplia visibilitat. La zona no està parcel·lada i apareix recoberta de vegetació; al peu del vessant hi ha parcel·les cultivades. Els assentaments visibles són els n° 73, 74 i 76 i el més pròxim és el n° 69, situat a 4 km cap a l'ENE. El corredor d'Albocàsser forma part d'un itinerari natural en direcció NE-SO; el jaciment està situat molt prop del camí d'Albocàsser a Catí que segueix el carranc de Sant Miquel. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de Sant Miquel està situat a 0,6 km cap al NE.

El jaciment fou localitzat i prospectat inicialment per F. Melià. Oliver (1986) el va donar a conèixer en publicar un fragment ceràmic. Es tracta d'un assentament alto-imperial, en el qual s'han trobat un fragment de ceràmica ibèrica i un altre de campaniana A corresponent a una base decorada amb una franja de rodet i amb un grafit ibèric incís al fons exterior: ---*Ja.i.s./*--- (fig. 134). Tot i que els materials trobats són molt escassos, sembla que el lloc degué ésser ocupat per un assentament ibèric, almenys entre el segle II i la primera meitat de l'I.

71. Les Forques (Albocàsser)

31TBE487722

SIAP.

Oliver 1986, p. 64.

Ocupa el vessant meridional d'una lloma d'escassa altura situada a l'est de la vall d'Albocàsser (560 m), a uns 26 km de la costa. El lloc no té condicions defensives, està orientat O-SO i permet un control visual en aquesta direcció. La zona està parcel·lada i cultivada. Les característiques del lloc, la dispersió dels fragments ceràmics i llur importància quantitativa permeten suposar que es tracta d'un assentament de petit tamany. Els assentaments visibles són els n° 73, 74 i 76 i el més pròxim és el n° 73, situat a 1,8 km cap al SSO. El jaciment està situat a 0,9 km del camí d'Albocàsser a Tírig. L'aigua és escassa en la zona; el barranc del Bovalar està situat a 0,6 km cap al SO.

L'any 1985, en el curs d'uns treballs de transformació agrícola, va aparèixer un important lot de ceràmica que fou arreplegat per F. Melià i depositat al SIAP. En posteriors prospeccions hem pogut trobar alguns fragments ceràmics més. Oliver (1986; 1991a, p. 92) va donar a conèixer el jaciment en un article en què va publicar un grafit ibèric sobre l'ansa d'una àmfora ibèrica. El material citat comprenia alguns fragments de campaniana A, de gobelets de parets fines i d'àmfores Dr. 1A i Dr. 26 entre les ceràmiques romanes, a més de càlats, àmfores i *pithoi* entre les ibèriques, amb una cronologia del segle II.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniense A	Lamb. 27	2	V= 11 i 26		135, nº 1-2	4
Imitacions de parets fines	Mayet II	1 ? 12	B= 3,1; 3,6; 3,9; 4; 4,2; 4,4; 4,6 i 4,7		135, nº 3-8; 136, nº 1-6	16
Àmfora	Dr. 1A	2	V= 16		136, nº 7;	
	Dr. 1A tarrac.	1	V= 14		137, nº 1-2	11
TOTAL						31

La ceràmica d'importació i les imitacions representen, en conjunt, una part important del total de la vaixel·la recuperada en el jaciment, amb una quantitat desproporcionada de gobelets de parets fines d'imitació. En conjunt s'han estudiat 31 fragments ceràmics: 4 de campaniana A, 16 de parets fines i 11 d'àmfora. De campaniana A hi ha 2 peces de la pàtera Lamb. 27. Hi destaca l'absència de campaniana B. La ceràmica de parets fines suposa la part més important dels materials, amb un mínim de 12 exemplars, dels quals es conserva la base completa en la majoria dels casos, però no la vora. Tots foren trobats, junt a una àmfora Dr. 1A, en una mateixa zona, per la qual cosa pot tractar-se de la part d'un habitatge dedicada a magatzem o cuina. Quant a les àmfores, hi ha un exemplar del tipus Dr. 1A tarraconense quasi sencer, a més de 2 vores més i nombrosos fragments de paret de procedència itàlica que corresponen a un mínim 4 exemplars.

L'escassetat de materials i la seua relativa homogeneïtat permet atribuir a l'assentament una curta ocupació. La presència de gobelets de parets fines d'imitació i d'àmfores Dr. 1A itàliques i tarraconenses permet aproximar una datació entre el darrer quart del segle II i la primera meitat de l'I.

72. El mas de la Bassa (Albocàsser)

30TYK5471

Està situat enmig del pla d'Albocàsser (520 m), a 29 km de la costa, prop de la zona endorreica de la Llacuna. El lloc no té especials condicions defensives. La zona que ocupa està parcel·lada i cultivada. Les troballes ceràmiques són escasses. Encara que és impossible determinar l'extensió del jaciment, sembla tractar-se d'un assentament de petit tamany. Els assentaments visibles són els n° 73, 74, 75 i 76 i el més pròxim és el n° 73, situat a 2,5 km cap al SE. El jaciment està situat prop dels dos camins que travessen la zona: el que segueix el corredor d'Albocàsser i el que s'enfila pel corredor de la rambla Carbonera cap a Ares del Mestre. El punt d'aiguada més pròxim devia ésser la mateixa llacuna; la rambla Carbonera està situada a uns 0,8 km cap a l'oest.

El jaciment ha estat localitzat per F. Melià. Els materials arqueològics són escassos. Entre la ceràmica ibèrica hi ha una vora de càlats. Pel que fa a la d'importació, els estudiats són 14 fragments ceràmics: 1 de campaniana A, 1 de campaniana B i 12 d'àmfora, entre els quals hi ha 2 vores del tipus Dr. 1A (fig. 138). Amb aquests escassos materials pot aproximar-se una datació entre la segona meitat del segle II i la primera de l'I.

73. El mas de Sant Pere (Albocàsser)

31TBE479705

Col·lecció de F. Melià.

Està situat en el vessant de les muntanyes que tanquen el pla d'Albocàsser pel SE (600 m), a 26 km de la costa. El lloc no té especials condicions defensives, està orientat cap a l'ONO i permet un extens control visual en aquesta direcció. La zona que ocupa està parcel·lada i cultivada. Les troballes ceràmiques són escasses i apareixen concentrades en un bancal, per la qual cosa sembla tractar-se d'un assentament de petit tamany, que segueix ocupat en època imperial. Els assentaments visibles són els n° 71, 72, 74 i 76 i el més pròxim és el n° 71, situat a 1,8 km cap al NNE. El jaciment està situat a uns 3 km a l'est de l'encreuament entre els camins d'Albocàsser, en direcció NE-SO, i d'Ares del Mestre, en direcció NO-SE. Els sorgiments d'aigua són abundants en la zona; el barranc de les Antonies està situat a uns 400 m cap al SO.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 31	1 ?		Banda pintada		9
	Lamb. 36	2	V= 19		139, nº 1	
	Morel 68	1	B= 5,2		139, nº 2	
	Indeter.	2	B= 6		139, nº 3-4	
TOTAL						9

Els materials estudiats són 9 fragments de campaniana A, entre els quals hom pot identificar 2 pertanyents a sengles plats de la forma Lamb. 36, 1 bol possiblement de la forma Lamb. 31 amb decoració pintada i 1 copa de la forma Morel 68. Es tracta d'un conjunt ceràmic prou homogeni que pot datar-se en els decennis centrals del segle II, aproximadament entre 175 i 125.

74. La Rourera (Albocàsser)

31TBE474702

SIAP.

Està situat en un contrafort de les muntanyes que tanquen la vall d'Albocàsser pel SE (640 m), a 26 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives, està orientat a l'O-NO i permet un excel·lent control visual de tot el corredor. La zona que ocupa està parcel·lada i cultivada. Encara que no és possible determinar l'extensió del jaciment, sembla tractar-se d'un petit assentament. Els assentaments visibles són els nº 71, 72, 73 i 76 i el més pròxim és el nº 73, situat a 0,6 km cap l'oest. El jaciment es troba prop del camí que segueix el corredor d'Albocàsser. Els sorgiments d'aigua són abundants en la zona; a uns 250 m cap al NE passa el barranc de les Antones.

El jaciment ha estat localitzat per F. Melià. Entre els materials arreplegats en superfície, que pareixen correspondre a un assentament del període ibèric ple, hi ha un petit fragment ceràmic de campaniana B tardana, possiblement d'una pàtera de la forma Lamb. 5. Donada la diferència cronològica que hi ha entre aquesta peça i el conjunt de materials, pot interpretar-se que es tracta d'una reocupació de l'assentament en el període ibèric final, amb una datació aproximada en 125-50.

75. La Moleta (Albocàsser)

31TBE464687

SIAP.

Gusi, Díaz i Oliver 1991, p. 99.

Està situat en el vessat NO de la serra d'en Galzeran (800 m), sobre el pla d'Albocàsser i encarat a l'eixida del corredor de la rambla Carbonera, a 23 km de la costa. És una petita formació tabular orientada cap al NNO que s'alça sobre el barranc Fondo, en la partida de la Calçada. El lloc té unes excel·lents condicions defensives, amb un sol accés pel SSE, però la seua visibilitat està limitada al NNO. Gusi, Díaz i Oliver (1991) distingeixen dos recintes: el primer (A) té unes dimensions màximes de 62 x 31 m i una superfície de 0,20/0,21 ha; el segon (B) té unes dimensions màximes de 75 x 31 m i una superfície de 0,23/0,24 ha. Part de la zona d'habitació, en la zona SSE, està parcel·lada i cultivada. L'únic assentament visible és el nº 72 i el més pròxim és el nº 74, situat a 1,6 km cap al NE; no n'hi ha cap de visible. L'assentament controla un camí que travessa en direcció SO-NE la serra d'en Galzeran. L'aigua és escassa en la zona; la font del Camí està situada a 1,3 km cap al SSE.

El jaciment ha estat prospectat, entre altres, per F. Melià. La ceràmica ibèrica és molt abundant, però en general no presenta característiques tardanes. Els materials d'importació són molt escassos. Només s'ha trobat un fragment de base de campaniana A que pot datar-se de manera aproximada en el segle II. No és segura la seua perduració en època ibero-romana per l'escassetat d'importacions, per la qual cosa pot tractar-se d'una reocupació puntual i poc important.

76. El Castellar (La Torre d'En Besora)

30TYK500678

Arasa 1994, pp. 204-206, fig. 4.

SIAP i col·lecció de J. Ll. Viciano.

Està situat al cim del contrafort septentrional de la serra Esparreguera (878 m), que s'alça entre els corredors d'Atzeneta i d'Albocàsser, a 27 km de la costa. L'altitud relativa és superior a 400 m sobre la rambla Carbonera i als 300 per l'ONO. El jaciment ocupa la cresta de la muntanya i està molt destruït per una reocupació medieval i l'aprofitament agrícola. Per les característiques del lloc i per la dispersió i la quantitat de les troballes sembla tractar-se d'un assentament de petit tamany. Els pronunciats pendents proporcionen al lloc unes excel·lents condicions

defensives i la seua altura permet un ampli control visual. Els assentaments visibles són els nº 71, 72, 73 i 74 i el més pròxim és el nº 75, situat a 2,6 km cap a l'ENE. El camí que segueix el corredor d'Albocàsser passa a 1,5 km cap al SE; al NE de l'assentament un collet permet la comunicació entre els corredors d'Albocàsser i d'Atzeneta. El punt d'aiguada més pròxim és la Fontanella, situada a 0,5 km cap al NO.

Segarra (1931, p. 135) el va identificar amb el Castellar que apareix en el document de venda del Castell de Culla a l'Orde del Temple per Guillem d'Anglesola en 1303: «... *in locis uocatis uillar de canes et del castellar*», reducció que sembla encertada. D'altra banda, en 1345 apareix en la documentació una *Bassa del Castellar* (Miralles Porcar 1985, p. 25). Fou prospectat inicialment per J. Ll. Viciano i ha estat donat a conèixer recentment en un breu estudi sobre la romanització a l'Alt Maestrat (Arasa 1994). Les restes trobades corresponen a tres períodes d'ocupació: Bronze Final-Ferro Antic, ibèric i medieval. Les estructures visibles, que han donat nom al jaciment, pertanyen a l'ocupació islàmica. La ceràmica ibèrica és escassa; hi destaquen 1 vora de càlats i 1 de tenalla del tipus I.2.1.1. de Bonet i Mata. Les ceràmiques d'importació són molt escasses.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 27a	1	V= 30		140, nº 1	4
Àmfora						6
TOTAL						10

Els materials estudiats són 10 fragments ceràmics: 4 de campaniana A, entre ells una vora de la pàtera Lamb. 27a, i 6 fragments de cos d'àmfora. Amb la inseguretats que imposa l'escassetat de materials, l'ocupació de l'assentament pot datar-se de manera aproximada en el segle II.

77. El tossalet de la Valera (Atzeneta)

30TYK407533

Arasa 1994, pp. 204-207.

SIAP.

Està situat en un petit cim (520 m) de la serra del Bovalar que separa la vall d'Atzeneta del corredor de la rambla Carbonera, sobre el pas del Collado per on passa el camí de les Useres i l'actual carretera, a 26 km de la costa. El lloc presenta

unes bones condicions defensives a causa dels seus pronunciats pendents i permet un control visual dels accessos al coll des del barranc del Collado, cap al SE, i de tota la vall d'Atzeneta cap al nord. La zona està aterrassada i cultivada en part i ha sofert importants transformacions. Encara que el jaciment no ha estat objecte de mesuraments, sembla tractar-se d'un assentament de petit tamany. L'únic assentament visible és el nº 65, situat a 15,2 km cap al SE, mentre que el més pròxim és el nº 63, que està situat a 10,7 km cap al SE; tanmateix, el més pròxim és el Castell (Atzeneta), que està situat a 2,5 km cap a l'O i queda ja fora de l'àrea d'estudi. El camí més pròxim és el que uneix les localitats de les Useres i Atzeneta, que passa a uns 250 m cap a l'est. El punt d'aiguada més pròxim és la font del Mestre, situada a 1,4 km cap al SSE.

El jaciment fou localitzat per M. Díaz i ha estat prospectat per E. Grangel. Recentment ha estat donat a conèixer en un breu estudi sobre la romanització a l'Alt Maestrat (Arasa 1994). Les restes ceràmiques, escasses en general, s'estenen pel petit altiplà superior i pels vessants E-SE en dues terrasses, on es troben els indicis d'ocupació corresponents al període ibèric final, consistents en algunes vores de càlats, fragments decorats amb motius vegetals i ceràmica grisa de tipus emporità. Les transformacions agrícoles i la construcció d'algunes casetes han fet desaparèixer quasi per complet les restes constructives; només es conserva un tram d'un mur possiblement ibèric en el vessant sud. Entre les ceràmiques arreplegades n'hi ha de fetes a mà que deuen pertànyer a una primera ocupació en l'edat del Bronze. També hi ha escasses restes d'una ocupació en l'alt Imperi i, més abundants, de l'edat Mitjana.

Les ceràmiques d'importació són molt escasses. Els materials estudiats són 9 fragments ceràmics: 2 de campaniana A, 1 fragment de parets fines i 6 d'àmfora itàlica, entre ells 1 d'ansa. Tot i que les restes trobades són molt escasses, l'ocupació de l'assentament pot datar-se de manera aproximada en el segle II.

6.8. La depressió de l'Alcora

78. El tossalet de Montmira (L'Alcora)

30TYK382422

SIAP, Museu de Vila-real, Museu de Borriana i col·lecció de F. Esteve.

Untermann 1990, pp. 554-555, F22.1; Oliver 1990-91, p. 175; Grangel, Ulloa i Giménez 1990-91; Rouillard 1991, pp. 402-403.

Està situat en un petit cim (352 m) a la banda esquerra del riu de l'Alcora, a 23 km de la costa. El lloc ocupa una posició estratègica, ja que controla el camí de penetració cap a l'interior que segueix el riu de l'Alcora, amb un control visual limitat al seu curs. Presenta unes excel·lents condicions defensives, puix està aïllat i els seues vessants tenen un fort pendent. L'assentament ocupa l'altiplà del tossalet, orientat NO-SE. Només és possible un hàbitat arrecerat pels vessants S-SE. Encara que no ha estat objecte de mesuraments, sembla tractar-se d'un assentament de petit tamany. La parcel·lació i el cultiu l'han arrasat en bona part. L'assentament més pròxim és el nº 79, situat a 3,2 km cap al SE; no n'hi cap de visible. El lloc està situat a la vora del camí dels Bandejats, que puja cap a l'interior per Lluçena del Cid. El punt d'aiguada més pròxim és el riu de l'Alcora, que passa a 0,2 km cap al SO.

El jaciment fou prospectat inicialment per Porcar. Posteriorment, Doñate va arrebregar alguns materials, entre els quals hi ha alguns fragments de ceràmica àtica de figures roges i de vernís negre que han estat estudiats per Rouillard (1991) i poden datar-se en 450-350. J. Ll. Viciano va trobar un fragment de ceràmica grega de figures negres. Meseguer i Fletcher (1981, p. 209, nota 4) esmenten una inscripció ibèrica procedent de l'Alcora, sobre una barreta de basalt, que ha estat estudiada per Untermann (1990). Darrerament, Grangel ha realitzat quatre campanyes d'excavacions al jaciment en els anys 1990-94, en l'extrem NO, sobre el camí d'accés, i en l'altiplà superior, els resultats de les quals no han proporcionat materials significatius d'importació.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 23	1	V= 31		141, nº 1	8
	Lamb. 28	2	V= 18 i 20		141, nº 2-3	
	Lamb. 45	1			141, nº 4	
	Indeter.	1	B= 4,7	4 palmetes i rodet	141, nº 5	
TOTAL						8

Els materials estudiats són 9 fragments de campaniana A. S'hi han pogut classificar 4 fragments pertanyents a 3 formes: 1 plat de peix de la forma Lamb. 23, 2 copes de la forma Lamb. 28 i 1 *guttus* leoncèfal de la forma Lamb. 45-F 8173. A més hi ha una base decorada amb 4 palmetes i rodet. D'altra banda, es coneix un petit fragment de cos d'àmfora púnico-ebussitana de tipologia imprecisa.

També es coneix una troballa monetària: J. Ll. Viciano es va trobar un as forrat i fragmentat possiblement ibèric.

En conjunt, la ceràmica d'importació és escassa i les formes presents de campaniana A són antigues, particularment el *guttus* i el plat de peix. D'altra banda, no s'han trobat fragments d'àmfora itàlica, de campaniana B ni de ceràmica de parets fines. Amb aquests elements, la data d'abandonament de l'assentament pot situar-se en els primers decennis del segle II.

79. La Moratella (L'Alcora)

30TYK403398

Museu de l'Alcora.

Està situat en l'altiplà format per un antic meandre del riu de l'Alcora (180 m), que forma una mena de petita illa, a 19,8 km de la costa. El lloc té bones condicions defensives per trobar-se envoltat pel vell meandre i el llit actual del riu, però la visibilitat està molt limitada a causa de la proximitat de les vores del riu. El jaciment està parcel·lat, no conserva estructures visibles i està prou arrasat a causa del cultiu; en els punts més alts floreja el conglomerat natural. Encara que no ha estat objecte de mesuraments, pot considerar-se un assentament de tamany mitjà, amb una superfície aproximada de 0,3/0,4 ha. L'únic assentament visible és el nº 81 i el més pròxim és el nº 80, situat a 0,5 km cap al SE. El camí dels Bandejats que puja en direcció NO passa a uns 250 m cap al SO. L'aprovisionament d'aigua pot fer-se en el mateix riu de l'Alcora.

El jaciment ha estat localitzat per Grangel. En les prospeccions hem pogut trobar alguns fragments de ceràmica d'importació, entre els quals n'hi ha un de vora d'una copa àtica de vernís negre que assenyala el moment més antic d'ocupació en els segles V-IV. Entre la ceràmica ibèrica hi ha alguns fragments de vora de tenalla del tipus I.2.1.2. de Bonet i Mata.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Indeter.	1	B= 8	2 acanalats	142, nº 1	2
Campaniana B	Lamb. 2	1	B= 6		142, nº 3	
	Plata àpoda	1	V= 28		142, nº 2	
	Indeter.	1		3 acanalats i rodets	142, nº 4	
PF d'imitació					142, nº 5	1
Àmfora	Dr. 1A	1	V= 14		142, nº 6	6

Els materials estudiats són 13 fragments ceràmics: 2 de campaniana A, 4 de campaniana B, 1 de ceràmica de parets fines d'imitació i 6 d'àmfora. De campaniana A hi ha un fragment de base decorada amb 2 acanalats concèntrics. Pel que fa a la campaniana B, hi ha 1 fragment de base de la copa Lamb. 2, 2 d'una mateixa pàtera àpoda i 1 base decorada amb acanalats concèntrics i una franja de rodet. L'únic fragment de ceràmica de parets fines és d'imitació. Per últim, entre els d'àmfora hi ha una vora del tipus Dr. 1A. Encara que els materials són escassos, permeten confirmar l'ocupació de l'assentament en el segle II i possiblement fins als primers decennis de l'I.

80. Santa (L'Alcora)

30TYK405404

Museu de l'Alcora.

Està situat en una petita elevació enmig d'una zona de terreny ondulat (190 m), a 0,5 km del riu de l'Alcora i a 19,4 km de la costa. El lloc no té condicions defensives ni està arrecerat, però permet un cert control visual, sobretot en el sector meridional. La zona per on s'estén el jaciment està parcel·lada i cultivada. L'ocupació continuada i les transformacions agrícoles l'han arrasat pràcticament, per la qual cosa resulta molt difícil calcular l'extensió del jaciment en època ibèrica. L'únic assentament visible és el nº 81 i el més pròxim és el nº 79, situat a 0,5 km cap al NO. El lloc està situat en l'encreuament del camí de Santa amb el dels Bandejats, que puja en direcció NO cap a l'interior. El punt d'aiguada més pròxim és el riu de l'Alcora, que passa a uns 500 m cap al NNO.

El lloc és esmentat per Valcárcel (1852) com un important jaciment romà, però l'ocupació ibèrica només ha pogut confirmar-se recentment. Alguns fragments d'una copa de ceràmica àtica de vernís negre assenyalen el moment més antic d'ocupació en els segles V-IV. Entre la ceràmica ibèrica hi ha una vora de càlatos. Les ceràmiques medievals assenyalen la tercera fase d'ocupació. Un sol fragment de campaniana A permet confirmar la seua ocupació almenys en el segle II.

81. Montnegre (Borriol)

30TYK461377

SIAP, Col·lecció de S. Climent.

Porcar 1933b, p. 84; Esteve 1942, pp. 35-36; Bayerri 1948, pp. 367-368; Porcar 1954, p. 229; Gil-Mascarell 1971, pp. 118-126; Gusi, Díaz i Oliver 1991, p. 97; Gimeno 1993, p. 56.

Està situat en un contrafort apuntat de la serra de les Conteses (340 m), sobre el barranc de Batxina i a 13,8 km de la costa. El lloc permet un control visual dels plans de Moró i presenta unes bones condicions defensives, amb un sol accés pel SE i uns vessants amb pendents pronunciats. Està orientat cap al NO i permet un hàbitat arrecerat en el vessant SO, per on s'estén el jaciment; aquest està parcel·lat i actualment erm. El jaciment està prou arrasat a causa de l'erosió natural, de les transformacions agrícoles i de les excavacions furtives. Compta amb un únic accés pel SE; possiblement estava protegit per una torre per aquest costat i per un mur perimetral. Per les condicions del terreny, devia estar organitzat al voltant d'un carrer central. Gusi, Díaz i Oliver (1991) en donen unes dimensions màximes de 115 x 22 m, amb una superfície aproximada de 0,23/0,24 h. Als peus del jaciment hi ha una segona zona arqueològica (240 m), a 0,6 km cap al NO, a la vora dreta de l'esmentat barranc i prop de la font de la Palomera, ja en el terme municipal de Sant Joan de Moró, actualment parcel·lada i cultivada (30TYK457381). Els assentaments visibles són els n° 79 i 80 i el més pròxim és el n° 67, situat a 5 km cap a l'ESE, a l'altra banda del corredor de Borriol. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentada font, situada al peu de la muntanya a 0,5 km cap al NO, al barranc de Batxina.

El jaciment fou donat a conèixer per Porcar (1933b). Esteve (1942) esmenta la troballa d'una llàntia de forma i característiques desconegudes, a més d'una moneda del Baix Imperi. La troballa d'alguns fragments d'àmfores africanes tardanes confirma la reocupació del lloc en època tardo-romana. En general, els materials són escassos. En la zona arqueològica de la font de la Palomera, on també apareixen escasses ceràmiques d'època imperial, els materials són més abundants; entre les ceràmiques ibèriques hi ha diverses vores de càlats.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 27	1 ?	V= 20			6
	Indeter.	1	B= 5,5	Roseta	143, n° 1	
Campaniana B	Lamb. 2	1	B= 6	2 acanalats	143, n° 6	
	Lamb. 3	1			143, n° 3	
	Lamb. 5	1	V= 30		143, n° 4	

	Lamb. 7	1 ?				
	Lamb. 8	1	V= 15			143, n° 2
	Indeter.	4	B= 6, 8 i 12			143, n° 7-9
Pasta grisa	Lamb. 7	1 ?				143, n° 5
Parets fines		1	B= 4			143, n° 10
PF d'imitació		1	V= 6			143, n° 11-
		1	B= 4			12
Comuna						
Imitacions de campaniana	Lamb. 1a	1	V= 12			144, n° 1
	Lamb. 36	1	V= 26			144, n° 2
	Indeter.	1	B= 5			144, n° 3
TOTAL						24

Els materials estudiats són 24 fragments ceràmics: 17 de ceràmica de vernís negre, 1 de parets fines i 1 altra d'imitació, 1 fragment de ceràmica comuna i 2 imitacions de formes de campaniana en ceràmica ibèrica. La ceràmica de vernís negre es distribueix de la següent forma: 6 fragments de campaniana A, 10 de campaniana B i 1 de pasta grisa. De campaniana A hi ha un exemplar dubtós del bol Lamb. 27 i una base decorada per una roseta de 8 pètals. Els de campaniana B pertanyen majoritàriament a la producció tardana; hi ha 1 exemplar de cadascuna de les següents formes: Lamb. 2, 3, 5 i 8; 1 altre pot correspondre a una pàtera de la forma Lamb. 7. El fragment de campaniana de pasta grisa pot classificar-se amb dubtes com de la forma Lamb. 7. Quant a les imitacions de campaniana, hi ha 1 copa de la forma Lamb. 1a en pasta grisa i 1 plat de la forma Lamb. 36 en ceràmica ibèrica.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A						2
Campaniana B	Lamb. 5	1			144, n° 5	5
PF d'imitació		1	B= 4		144, n° 4	1
Morter	Tarraconense	1	V= 34		144, n° 7	1
Àmfora	Dr. 1C	1 ?	V= 15		144, n° 6	15
TOTAL						24

Els materials de la zona pròxima a la font de la Palomera són 24 fragments ceràmics: 7 de vernís negre, 1 de morter, 1 de parets fines d'imitació i 16 de d'àmfora. De ceràmica de vernís negre hi ha 2 de campaniana A i 5 de campaniana B; l'única forma reconeguda és una pàtera de campaniana B de la forma Lamb. 5. Entre els d'àmfora hi ha una vora possiblement del tipus Dr. 1C. El morter és de tipus tarraconense.

Encara que els materials ceràmics són escassos, el jaciment degué estar ocupat en el segle II. La presència de campaniana B tardana i d'una àmfora possiblement del tipus Dr. 1C confirma l'ocupació almenys fins al primer quart de l'I.

7. Les troballes submarines

- 7.1. El barranc d'Aigua Oliva (Vinaròs)
- 7.2. Les roques de la Barbada (Benicarló)
- 7.3. Alcossebre (Alcalà de Xivert)
- 7.4. La torre de la Sal (Cabanès)
- 7.5. Platja de morro de Gos (Orpesa)
- 7.6. L'Olla (Benicàssim)
- 7.7. Benafeli (Almassora)
- 7.8. El Calamó (Borriana)
- 7.9. La torre d'Onda (Borriana)
- 7.10. La gola de l'Estany (Nules)

7.1. El barranc d'Aiguaoliva (Vinaròs)

31TBE842802

Fernández Izquierdo 1980, pp. 137-143; Oliver 1987-88, pp. 205-212; Ramos 1992, p. 175.

Es tracta de dues zones on s'han efectuat algunes troballes amfòriques: el Roquer, situat entre el port de Vinaròs i la desembocadura del Barranc d'Aiguaoliva, i la que se situat enfront d'aquesta darrera. La zona de les troballes s'estén entre els 150 i els 200 m de la costa, amb una profunditat de 5-8 m. El fons està format per roquers i bancs d'arena. En terra no es coneixen troballes arqueològiques.

El jaciment fou estudiat inicialment per Fernández Izquierdo (1980). Oliver (1987-88) va afegir algunes troballes i, recentment, Ramos (1992) ha fet un recull general de materials publicant la relació dels tipus presents i els percentatges corresponents sobre un total de 27 peces. Destaca la presència de sengles àmfores púniques dels tipus Mañá A i C. Els materials itàlics d'època republicana estan formats per 2 àmfores greco-itàliques, 2 del tipus Dr. 1A, 1 Dr. 1C i 1 Lamb. 2. La resta està formada majoritàriament per àmfores alt-imperials i per una escassa proporció d'àmfores baix-imperials.

La importància quantitativa de les troballes no denota una gran activitat; més bé sembla correspondre a un lloc utilitzat de manera esporàdica com a zona de desembarcament. Algunes troballes poden indicar una activitat inicial en època pre-romana; l'activitat, però, augmenta en el segle II i potser perdura en els primers decennis de l'II.

7.2. Les roques de la Barbada (Benicarló)

31TBE828775

Fernández Izquierdo 1980, pp. 143-151; Oliver 1987-88, pp. 205-212; Oliver 1990-91, p. 178; Fernández Izquierdo 1990-91; Ramos 1992; García-Mauriño 1993, p. 101, nº 6-8, fig. 5.

Museu de Benicarló, SIAP, col·leccions particulars.

Jaciment situat enfront de la desembocadura del Riu Sec, en una zona paral·lela a la costa que ocupa uns 100 m de llargària per 250 m mar endins, amb una fondària entre 4 i 10 m. El fons està format per unes alineacions rocoses paral·leles a la costa anomenades «forces», que actuen de barreres i formen al S del Riu Sec una mena de cala on se situa el port de Benicarló; el fet que la línia de costa quedàs de 2 a 3 m més avall fa uns 2.000 anys, reforçaria aquesta situació privilegiada. En terra no es coneixen troballes arqueològiques. En aquesta zona són molt freqüent les troballes arqueològiques que, amb una gran diversitat tipològica i cronològica, permeten confirmar l'existència d'un desembarcador de recalada amb una llarga duració. Això no obstant, la major freqüència d'alguns tipus d'àmfores pot indicar l'existència d'algun derelict.

L'estudi més complet ha estat realitzat per J. Ramos (1992) amb materials procedents de troballes aïllades fetes per particulars, de les quals s'han descartat els fragments indeterminats. Sobre un total de 176 peces estudiades, els materials preromans suposen el 2,4%. La peça més antiga és un coll d'àmfora Massaliota de la forma 1 de Py, amb una datació cap al 500. Hi ha també 2 fragments d'àmfores púniques del tipus Mañá A i 1 del tipus Mañá B. Els materials d'època republicana suposen el 30,2%, amb 14 colls d'àmfores greco-itàliques, una d'elles amb la lletra grega delta incisa; 23 peces senceres i colls del tipus Dr. 1A; 3 fragments corresponents al coll dels tipus Dr. 1B i 1C; i 10 fragments de coll i de panxa del tipus Lamb. 2. Hi ha també 2 vores d'àmfores púniques del tipus Mañá C-2 (1,2%). La resta dels materials amfòrics és d'època alt-imperial (41%) i baix-imperial (25%). S'han trobat també uns altres objectes metàl·lics, com ara 4 ceps de plom, diversos cascos de bronze i de ferro del tipus Montefortí i algunes planxes de plom.

Els cascos foren donats a conèixer per Oliver (1987-88) i, recentment, García-Mauriño (1993, *passim*) els ha inclòs en el seu estudi sobre aquest tipus d'elms a la Península Ibèrica. Es tracta de dos exemplars de bronze i un de ferro, i

d'un bloc format per diversos cascos de ferro i concrecions marines que encara no han estat estudiats. Aquest autor classifica els dos de bronze, millor conservats, en els subtipus Ia i Ib, amb una datació entre el final del segle III i el principi del II. Per a Oliver, la seua presència pot trobar explicació en la hipòtesi que es tracte d'una ofrena per la victòria dels romans sobre els cartaginesos en la batalla naval de les boques de l'Ebre (cf. 1.2.2.). El context format pel material amfòric permet una datació en els segles II-I; els cascos, però, poden ser anteriors. No és segura, però si possible, la seua pertinença a un derelicte.

Es tracta d'un tipus de cascos molt estés per Europa des del segle IV. Sobre la seua procedència, hi ha dos corrents entre els investigadors: uns els consideren d'origen etrusc i altres d'origen celta. Són freqüents a la Península Ibèrica: García-Mauriño en comptabilitza 75 exemplars, amb una difusió majoritàriament mediterrànea. La seua presència pot explicar-se per diverses raons: comerç, mercenaris, imitació indígena i tropes romanes. La seua cronologia s'estén entre els segles IV (Pozo Moro) i I (Quintana Redonda i La Caridad). Entre els paral·lels més pròxims figura l'esmentat de Quintana Redonda (Sòria), de la primera meitat del segle I aE (Raddatz 1969, pp. 164-165 i 242-243, Taf. 98; Blech, a Nünnerich-Asmus 1993, pp. 269-270, Taf. 32b; García-Mauriño 1993, pp. 115-118, n° 40). Un segon exemplar que pot datar-se en un context del primer quart del segle I aE, que García-Mauriño inclou en el seu subtipus Ic, és el de la Caridad (Caminreal, Terol) (Vicente *et alii* 1991, p. 112).

En general, encara que la presència d'alguns exemplars més antics pugui explicar-se a través del comerç i dels mercenaris, cal recordar que aquest tipus de cascos foren usats pels soldats romans que servien, des del final del segle III, a Hispània (Rusell 1975, p. 17). La inseguretats en la datació de molts exemplars i els contextos tardo-republicans d'altres, permeten relacionar una part important d'aquests a la presència militar romana. La perduració del subtipus Ia, el més antic, fins al segle I (Quintana Redonda), mostra la dificultat de datar aquests cascos segons criteris tipològics exclusivament. La seua presència deu anar lligada, en bona part, a la de l'exèrcit romà, i la seua datació deu estendre's fonamentalment entre els segles II i I. En aquest context poden situar-se els exemplars de Benicarló, ja que les àmfores trobades assenyalen aquest període com el de màxima activitat del lloc d'ancoratge.

D'altra banda, l'aparició de cascos en llocs d'ancoratge i en derelictes és un fet relativament freqüent, puix en trobem, per exemple, en els d'Albenga

(Lamboglia 1952, pp. 183-187, figs. 39-40; 1964, figs. 7-9) i Spargi (Lamboglia 1971, pp. 210-211; Pallarés 1986, p. 98), i, més pròxim, en el de les Sorres VIII al litoral català (Izquierdo i Solias 1991). En aquest sentit, la presència de cascots i d'armes en general ha estat utilitzada com a argument per a plantejar la hipòtesi de l'existència de soldats a les naus per a la seua defensa front a la pirateria (Gianfrotta 1981).

Aquestes troballes proven l'existència d'un desembarcador en activitat almenys des de la darrer part del segle VI. L'activitat comercial d'aquest lloc experimenta un important auge durant el segle II i s'estén almenys durant la primera meitat de l'I. Aquest lloc pot posar-se en relació directa amb els assentaments pròxims del Puig de la Nao, la Tossa i el Poaiç, situats a menys de 7 km, i deu haver estat també el lloc d'entrada de les importacions que es troben en altres pròxims, com la Parreta, el Puig de la Misericòrdia, la Curolla (Cervera del Maestre), la Picossa, el Mas d'Aragó i la Curolla (Xert). Per la seua situació, deu haver estat també el principal lloc d'entrada de les importacions que seguien la ruta de la rambla de Cervera cap a les terres muntanyenques dels Ports.

7.3. Alcossebre (Alcalà de Xivert)

Fernández Izquierdo 1980, pp. 151-153; Ramos 1992, p. 175.

Fernández Izquierdo (1980) assenyala la troballa d'una àmfora i d'un cep a l'altura de la platja del Moro d'Alcossebre i, més cap al sud, al l'altura de Cap-i-Corp, enfront de la desembocadura del riu de les Coves. Posteriorment, Ramos (1992) publica un inventari de 5 peces procedents d'Alcossebre, totes d'època imperial.

El material citat és una àmfora incompleta de Cnidos, que pot datar-se en la darrer part del segle III o principi del II, i un cep de plom d'àmplia datació. Aquestes troballes són poc importants i no apareixen concentrades en una zona, per la qual cosa no pot parlar-se amb seguretat d'una àrea de desembarcament. Això no obstant, la presència immediata de l'assentament nº 18 i d'altres del corredor d'Alcalà (nº 11, 12, 13, 15 i 16), amb materials d'importació dels segles II-I, permet suposar l'existència d'un desembarcador o, almenys, d'unes estretes relacions amb l'assentament coster nº 23.

7.4. La torre de la Sal (Cabanès)

Wagner 1978; Fernández Izquierdo 1980; Fernández Izquierdo 1986; Fernández Izquierdo 1988a, pp. 170-172;

Les restes submarines existents en el tram de la costa immediat a l'assentament homònim foren prospectades inicialment per Wagner (1978) i, des de 1979, són objecte d'excavacions des de l'any 1979 per Fernández Izquierdo (1980, 1986 i 1988a), sense que s'hi hagen trobat indicis d'algun derelict. En conjunt, els materials trobats són nombroses àmfores i alguns ceps de plom.

Entre les àmfores hi ha un primer grup de greco-itàliques tardanes o de transició, recobertes en el seu interior per una capa de resina, una de les quals presenta una estampilla en la part superior de l'ansa. Un segon grup, el més nombrós, pertany al tipus Dr. 1A, un exemplar del qual presenta un grafit incís en el llavi: *C. CAV.* El tercer grup correspon al tipus Lamb. 2, un exemplar del qual presenta una estampilla en el llavi: *GAI.* Dels tipus Dr. 1B i 1C s'esmenten alguns exemplars. El segon grup és el de les produccions púniques. Entre els tipus minoritaris hi ha una àmfora de Cos.

De manera general, el material amfòric trobat en les excavacions submarines és semblant al recuperat en les excavacions de l'assentament, amb una datació entre el final del segle III/principi del II i l'inici de l'I, amb el seu *floruit* en la segona meitat del segle II.

7.5. Platja de morro de Gos (Orpesa)

Fernández Izquierdo 1980, pp. 169-171.

Fernández Izquierdo (1980) va donar a conèixer la troballa d'àmfores Dr. 1C i Lamb. 2 en la costa entre aquest petit cap i l'assentament n° 23, situat a 5 km cap al nord. La datació d'aquestes troballes pot situar-se des del final del segle II i fins al tercer quart del segle I.

7.6. L'Olla (Benicàssim)

Fernández Izquierdo 1980, pp. 171-173.

En la costa de Benicàssim s'han trobat algunes àmfores dels tipus Dr. 1A i 1B i Lamb. 2. Per les característiques del lloc, podria tractar-se simplement d'una zona de refugi, si tenim en compte la dispersió de les troballes i el fet que no es coneix en terra amb seguretat un lloc que haja pogut servir de desembarcador. Els

assentaments ibèrics més pròxims no pareixen presentar una fase tardana desenvolupada: l'ocupació del n° 27 pot arribar fins a l'inici del segle II.

7.7. Benafeli (Almassora)

Wagner 1978; Fernández Izquierdo 1980; Ramos, Wagner i Fernández 1984; Fernández Izquierdo 1985; Fernández Izquierdo 1988, p. 118.

En la platja de Benafeli s'han trobat algunes àmfores greco-itàliques, Dr. 1C, Lamb. 2 i de Brindisi, que deuen correspondre a un desembarcador en activitat des d'època tardo-republicana fins al baix Imperi.

7.8. El Calamó

Museu de Borriana.

Ribera 1982, p. 31; Ramos, Wagner i Fernández Izquierdo 1991.

Ribera (1982) va publicar un fragment d'àmfora fenícia trobat a la desembocadura del Millars. Posteriorment, Wagner i Fernández Izquierdo (1991) esmenten la troballa d'àmfores greco-itàliques, Dr. 1A i Lamb. 2, amb una datació general en els segles II-I que es correspon amb el materials trobats en l'assentament.

7.9. La torre d'Onda (Borriana)

Museu de Borriana.

Sarthou s. a., p. 775; Peris 1931, pp. 8-10; Roca y Alcayde 1932, pp. 32 i 42-43; Rull 1943 [1967], p. 38; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 143, 152, 154 i 160; Utrilla 1964, pp. 10-11; Utrilla 1965, pp. 13-15; Mesado 1973, p. 267; Fernández Izquierdo 1980, pp. 185-186; Ramos, Wagner i Fernández 1990, pp. 33 i 39-40, figs. 5-6, B, D, E.

Les troballes submarines són escasses en el litoral immediat al jaciment per les dificultats inherents a la proximitat del port de Borriana. En operacions de dragatge a principis de segle es van trobar al mateix port 2 àmfores, la fotografia de les quals reproduïx C. Sarthou (s/a, p. 777); es tracta d'una àmfora itàlica del tipus Dr. 1A i d'una púnica del tipus C2. Del primer tipus es va trobar un coll del tipus Dr. 1A al sud de la torre d'Onda, mentre que del segon hom va trobar un segon exemplar a uns 400 m de la costa.

7.10. La gola de l'Estany (Nules)

Wagner 1980; Felip i Vicent 1991, p. 20.

En la zona costera de Nules es coneix la troballa d'àmfores, entre les quals hi ha un exemplar del tipus Dr. 1B, a més d'una altra púnica del tipus Mañà C2. La gola de l'Estany era utilitzada encara al segle XVI per les naus berberisques per abastir-se d'aigua dolça. Possiblement l'aparició d'àmfores correspon al seu aprofitament des d'època romana, també com a zona d'ancoratge per a l'intercanvi comercial.

II. El poblament romà

1. Les fonts

La informació que ens proporcionen les fonts literàries i epigràfiques sobre el territori estudiat és ben minsa. Els autors pràcticament ni en fan referència, en no haver cap ciutat que done nomenada al territori. Tampoc l'epigrafia ens aporta cap informació sobre els nuclis de població de la zona. Tan sols els itineraris mencionen quatre postes en el trajecte entre *Saguntum* i *Dertosa*. Pel que fa a la toponímia, alguns noms de lloc palesen el substrat llatí.

1.1. Les fonts literàries

Si exclouem les referències d'Estrabó, Plini i Ptolemeu, que hem tractat anteriorment per considerar que tenen una major relació amb el món ibèric, no hi ha altres notícies directes dels autors d'època imperial sobre el territori estudiat. Hem inclòs les referències a les produccions saguntines perquè la part meridional d'aquest degué pertànyer al territori municipal d'aquesta ciutat, particularment tota la comarca natural de la Plana, on es concentren bona part de les millors terres de conreu. Aquestes cinc referències són molt conegudes i han estat revisades darrerament per Jacob (1989, pp. 26-27) i Aranegui (1992, pp. 37-38). S'hi esmenten tres produccions saguntines, dues de caràcter agrícola (figues i vi) i una tercera artesanal (ceràmica). De les agrícoles, les figues devien tenir certa nomenada, i així sembla reflectir-ho la seua menció per Cató i Plini, però el vi és denostat per Juvenal i Frontó. Pel que fa a la producció ceràmica, mencionada també per Plini, és igualment denostada per Marcial.

1.1.1. *Cato* (Agr. 8)

Fiscos mariscas in loco cretoso aut aperto serito, in loco autem crassiore aut stercorato Africanas et Herculaneas, Sacontinas

«Planteu la figa marisca en terreny gredós i obert; planteu l'africana, la d'Herculà, la de Sagunt, la figa d'hivern, la tellana negra de llarg mugró, en terreny més fèrtil o adobat».

Es tracta d'una coneguda referència a la figa saguntina, recollida també per Plini (XV, 72), que devia tenir nomenada entre les produccions hispàniques. Es tracta, en qualsevol cas, d'una producció agrícola secundària, sense un pes important en l'economia.

1.1.2. C. *Plinius Secundus* (*Nat. XXXV, 160-161*)

Samia etiam nunc in esculentis laudantur; Retinent hanc nobilitatem et Arretium in Italia et calicum tantum Surrentum, Hasta, Pollentia, in Hispania Saguntum, in Asia Pergamum.

«En matèria de vaixel·la, hom continua lloant la de Samos. La mateixa fama conserva la d'*Arretium* a Itàlia i, per a les copes, Surrent, Hasta, Pollença, a Hispània Sagunt, a Àsia, Pèrgam».

Coneguda menció de Plini a la producció ceràmica de Sagunt que, malgrat l'atenció de què ha estat objecte per la historiografia valenciana, no ha pogut ser satisfactòriament identificada. També apareix esmentada per Marcial (*cf.* 1.1.4.) i Juvenal (*cf.* 1.1.5.). Abandonada la interpretació de Valcàrcel (1769), que anomenava aquesta producció «barros saguntinos» i la identificava amb la terra sigil·lata, Mayet (1975, pp. 161-169) va assenyalar que devia tractar-se d'alguna de les produccions de ceràmica de parets fines, tal vegada les copes amb relleu fabricades a la Bètica que podien haver-se exportat des de Sagunt i haver pres, així, el nom del port de distribució i no del lloc de producció. Però, com ha assenyalat Aranegui (1992, p. 38), Marcial sí que sembla conèixer la geografia hispànica i atribueix les produccions artesanals amb major precisió, sense recórrer a una denominació tòpica com la proposada per Mayet. Cercant una explicació, Aranegui indica que -com en els altres exemples assenyalats per Plini- els vasos saguntins devien constituir un complement a la difusió dels corresponents vins locals, en línia amb una antiga tradició de difondre un producte amb el corresponent vas per a la seua degustació, com fou el cas de la ceràmica campaniana en època tardo-republicana. D'aquesta manera, la producció de vi estimula en alguns casos el creixement d'altres artesanies que aprofiten les mateixes línies de comercialització, tot i que no constitueixen més que una part secundària de les càrregues navals. Tanmateix, no hi ha cap producció ceràmica de vaixel·la de taula localitzada a la ciutat de *Saguntum* o en el territori pròxim i, per tant, ara per ara resulta difícil contrastar aquesta hipòtesi.

En aquesta línia, Peñil, Lamalfa i Fernández (1985), després de revisar els materials procedents d'un forn excavat per Atrián (1967) a Rubielos de Mora (Terol) que produïa ceràmica de parets fines, han proposat identificar l'esmentada per les fonts amb la producció anomenada de «closca d'ou» (*cf.* 6.1.1.5.1.), que Mayet (1975, p. 165-169) situava a la Bètica. Els autors creuen veure una relació

entre les característiques morfològiques i tecnològiques reflectides pels textos (vasos carenats i copes i «argila cisellada» de Plini i Marcial), amb les que s'observen en aquesta producció. Mayet, però, creu que l'expressió «argila cisellada» és un recurs literari utilitzat pel poeta per exaltar aquests vasos i parangonar-los amb els recipients metàl·lics. D'altra banda, possiblement aquest forn no devia ésser l'únic que produïa aquest tipus de ceràmica. Podien haver-ne altres, tal vegada alguns estaven situats en territori saguntí i altres fins i tot podien estar situats en diferents regions de la península. Però en qualsevol cas, cal remarcar que des de Rubielos de Mora, la difusió cap a l'est d'aquesta ceràmica portava necessàriament a Sagunt, des d'on podia embarcar-se amb altres mercaderies, com ara el vi, i arribar a Itàlia. La seua presència a *Ostia* dóna versemblança a aquesta hipòtesi.

1.1.3. Marcial (Epigr. IV, 46, 12-17; VIII, 6, 1-4; XIV, 108)

IV, 46, 12-17

*Piceno quoque uenit a cliente
parcae cistula non capax oliuae
et crasso figuli polita caelo
septenaria synthesis Sagunti,
Hispanae luteum rotae toreuma,
et lato uariata mappa clauo.*

«Ha rebut, encara, d'un client del Picé una cistella on cabien a penes quatre olives, un joc de set copes amb relleus toscament cisellats d'un terrisser de Sagunt -entalladura en argila d'un torn hispànic- i, en fi, un mocador guarnit d'una franja de porpra».

VIII, 6, 1-4

*Archetypis uetuli nihil est odiosius Eucti
-ficta Saguntino cymbia malo luto-,
argenti furiosa sui cum stemmata narrat
garrulus et uerbis mucida uina facit.*

«No hi ha res més odiós que les antiguitats del vell Eucte (jo preferesc els vasos afaïçonats en argila de Sagunt), quan aquest xarraire us conta la folla genealogia de la seua vaixel·la d'argent i els seus discursos acaben avinagrant el vi».

XIV, 108

Calices Saguntini.

Quae non sollicitus teneat seruetque minister

sume Saguntino pocula facta luto.

«Copes de Sagunt. Rep aquestes copes que el teu esclau servent pot manejar o guardar sense por: són fetes d'argila de Sagunt».

En aquests tres llibres dels seus Epigrames, escrits entre els anys 83/84 i 93, l'autor insisteix en la poca qualitat de les produccions ceràmiques saguntines, per estar mal tornejades, pitjor decorades i perquè són barates, pròpies de les vaixelles de poble. Aquest és el to dominant en els seus Epigrames respecte a quasi tot el que siga hispànic. La vaixel·la saguntina apareix esmentada anteriorment per Plini (cf. 1.1.2.).

1.1.4. Juvenal (Sàtiras, V, 24-29)

Qualis cena temen! Vinum quod sucida nolit

lana pati: de conuiua Corybanta uidebis.

Iurgia proludunt, sede mox et pocula torques

saucius et rubra deterges uulnera mappa,

inter uos quotiens libertorumque cohortem

pugna Saguntina feruet commissa lagona.

«Però, quin sopar! Un vi que ni la llana bruta no el sofriria; de convidat passaràs a semblar un Coribant. El pròleg són insults; però de seguida, empastifat, dispare les copes, i t'eixugues les nafres amb un tovalló vermell, llavors que entre vosaltres i la cohort de lliberts s'arma un combat a colps de garrafa saguntina».

La sàtira V de Juvenal forma part del llibre I, publicat després de l'any 100 i abans del 116, sota el regnat de Trajà. Aquest autor reflecteix l'escassa consideració que li mereix el vi de Sagunt, quan en un banquet els comensals l'utilitzen per a llançar-se'l d'uns als altres en plena diversió. Aquesta referència a les botelles saguntines (*saguntina lagona*), ha estat objecte d'una doble interpretació, al contingut (el vi denostat per Frontó) i al continent (les copes lloades per Plini).

1.1.5. *M. Cornelius Fronto* (Ep 23-27)

(...) *consimile ut si ab hospite, qui te Falerno accipiat, quod rure eius natum domi superfiat, Cretense postules uel Saguntinum, quod -malum!- foris quarendum sibi atque mercandum sit.*

«Això seria com si reclamasses vi de Creta o de Sagunt que cal -horror!- importar i pagar, mentre el teu host rep Falern que abunda a sa casa perquè ve dels seus dominis».

En una coneguda carta a l'emperador Marc Aureli que es data cap a l'any 162, M. Corneli Frontó lamenta que calga importar i pagar un vi de tan mala qualitat quan les bodegues de Roma rebosen de bon Falern, produït en les finques dels seus terratinents. Aquesta és l'única referència a la producció vinària de Sagunt. Deixant de banda les consideracions sobre la seua qualitat, la fabricació dels seus contenidors, fonamentalment àmfores del tipus Dr. 2-4, ha estat estudiada per Aranegui (1981 i 1992a; Aranegui i Mantilla 1987), que confirma l'existència d'una sèrie de marques pròpies (*Salui, MPM, BC, CS, RE*, etc) trobades a Roma i en altres llocs de l'Imperi.

1.2. Els itineraris

Entre els itineraris viaris, els que proporcionen informació sobre la zona compresa entre les ciutats de *Dertosa* i *Saguntum* són els Vasos de Vicarello, l'Itinerari Antoní i l'Andnim de Ravenna (Roldán 1975).

Els més antics són els Vasos de Vicarello. Tres d'aquests recipients votius -probablement una ofrena a Apol·lo per un viatger gadità amb ocasió d'un viatge a Roma- presenten idèntiques característiques i han estat datats a l'inici del principat d'August; el quart, de factura més descurada, es data a final del regnat d'August o començament del de Tiberi. En cadascú d'ells apareix escrit en quatre columnes l'itinerari de *Gades* a Roma amb enumeració de 106 mansions i distàncies parcials entre elles. Pel que fa al trajecte hispànic de l'itinerari relacionat als vasos, s'hi enumeren 44 estacions des de *Gades* fins a *Iuncaria*, en la seua major part corresponents a la via Augusta, excepte el tram del camí d'Anníbal entre *Castulo* i *ad Aras* que estalviava passar per *Carthago Noua*. Pel que fa al seu recorregut per terres valencianes, el recorregut entre *Dertosa* i *ad Turres* és de 176 mp (260,7 km). En les 8 estacions esmentades figuren 10 noms diferents de mansions: a l'extrem sud, en els vasos I i II figura *ad Aras* i en els III i IV *at Turres/Turres*

Saetab., i en el tram septentrional, en els vasos I, II i IV figura *ad Noulas/ad Noua* i en el III *Sebelaci*. En el tram comprés entre les ciutats de *Dertosa* i *Saguntum* - amb 97 mp (143,6 km)- apareixen 4 estacions: *Intibili*, *Ildum*, *ad Noulas/ad Noua* i *Sebelaci*.

L'Itinerari d'Antoní és un elenc d'estacions i ciutats. La seua datació s'ha fixat en època de Dioclecià, cap al 280. El traçat hispànic de la via Augusta es pot recompondre a partir de diferents trajectes parcials. El trajecte que ens ateny és l'Itinerari XIII (segons la numeració de Kubitschek, 1916) «*ab Arelato Narbone, inde Tarracone, inde Carthagine Spartaria, inde Castulone*». La distància entre *Dertosa* i *Carthago Noua* és de 298 mp (441,3 km), possiblement amb un error de 24 mp (35,5 km) de més en les postes que hi havia a la vall del Vinalopó, on s'indiquen 48 milles entre *Ello* i *Ilici* passant per *Aspis*, quan la distància real deu ser d'uns 36 km (24 mp). En territori valencià esmenta dotze estacions que corresponen al traçat de la via Augusta per *Carthago Noua* (399, 2-6; 400, 4-6; i 401, 1-5). Les úniques diferències amb la relació dels Vasos de Vicarello són que ignora *Saetabis* i inclou *ad Statuas* entre *Sucro* i *ad Turres*. Entre *Dertosa* i *Saguntum* s'indiquen també 97 mp (143,6 km), repartits entre quatre jornades amb tres estacions ja esmentades pels Vasos de Vicarello: *Intibili*, *Ildum* i *Sebelaci*.

El tercer dels documents que aporten informacions d'interés per a la via que ací estudiem és l'anomenat Anònim de Ravenna, una font tardana que possiblement arreplega informacions d'un mapa del segle III, al voltant del qual s'han agrupat altres dades d'escriptors més recents entre els segles VI-VII. Nogensmenys, Llobregat (1983) ha proposat una data més tardana per al tram valencià d'aquest itinerari, ja en època àrab, basant-se en la divisió «provincial» que fa de la península Ibèrica, on inclou la *provincia Aurariola* o *kûra* de Tudmir. Es tracta d'una llarga llista d'uns 5.300 noms, 300 dels quals són de rius i la resta de ciutats. No dóna distàncies entre les estacions i afegeix alguns topònims als esmentats pels altres itineraris que corresponen, en part, a una altra via *per loca maritima* a les comarques meridionals. En el territori estudiat, cal destacar la menció de *Rubricatum/Lubricatum* entre *Dertosa* i *Hildum/Ildum* (*Rav.* V 3, 342, 10; *Rav.* IV 42, 304, 3), així com l'omissió de *Sebelaci*. L'Anònim de Ravenna conté també al llibre IV (310, 11-14) un itinerari que comunica la vall de l'Ebre i el litoral: *Iterum iuxta ciuitatem super scriptam Trebiam est ciuitas que dicitur Iologum, Lintibilin*. Es tracta de l'única menció a una via transversal que enllaçava

la posta *Contrebia*, situada uns 20 km al SO de *Caesaraugusta*, amb *Intibili*, situada a 27 mp al SO de *Dertosa* (cf. 3.3.1.).

Intibili: It. Ant. 399, 5; Rav. V 3 (342, 12); Guidonis 515, 2; Apoll. II-III-IV;
Intibilim: Apoll. I; **Lintibilin:** Rav. IV 43 (180, 14).

El topònim sembla compost de dos elements: *ndhi-* i *-bels* (Arasa i Vicent 1981, p. 25). En indoeuropeu, *ndhi-* té un valor superlatiu equivalent a «molt» i en l'onomàstica hispànica apareix associat a segons elements d'origen ibèric, com és aquest cas. Quant al segon element, és el representant més típic de l'antroponímia ibèrica de l'est peninsular; es relaciona amb l'aquità *belex* i el basc *beltz* (= negre), la qual cosa permetria aventurar una traducció d'aquest nom com «molt negre». Aquest nom el trobem en les fonts en el del cabdill (Indíbil = *Intibilis*, Tovar 1949, pp. 154-167) i no és estrany en l'epigrafia: a Sagunt el trobem amb la forma amb la forma *i.n.te.be.l.e.[s]*. (Untermann 1990, F.11.7). El primer element apareix amb les formes *indi-/ando-* (Palomar 1960, p. 372). El segon element apareix en diverses ocasions a les fonts (*Estopeles*, *Iaurbeles*) i en l'epigrafia a La Iglesuela del Cid (Teruel): *I.l.tu.be.l.e.s.* (Untermann 1990, E.8.1).

Ildum: It. Ant. 399, 6; Apoll. I, II i III; Rav. IV 42 (304, 4); **Ildu:** Apoll. IV;
Hildum: Rav. V 3 (342, 11); Guidonis 82 (515, 1).

El topònim sembla un nom pre-romà llatinitzat (Arasa i Vicent 1981, p. 25). La seua forma original sembla ser *ildun*, mot que apareix formant part de nombrosos noms ibèrics. Aquest element el trobem en l'antroponím del *Salluitanus Illurtibas/Illurtibas*. Les formes *iltur-/iltun-/iltu-* apareixen en diverses ocasions a l'epigrafia ibèrica: El Cabezo de Alcalá (Azaila), El Alto Chacón (Teruel), El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid), etc (Untermann 1990, E.1.1, E.6.3, E.8.1). Alguns autors el relacionen amb el basc *il(h)un* (= fosc).

Ad Noulas: Apoll. I i II; **Ad Noua:** Apoll. IV.

Es tracta d'un nom d'arrel llatina, possiblement relacionat amb el mot *noua-*s, freqüent en els diferents itineraris, on apareix normalment en acusatiu i precedit de la preposició *ad*, com en el cas que ens ocupa (Arasa i Vicent 1981, p. 24). Podria tractar-se, doncs, d'una estació situada a la vora de «la (les) nova (noves)», funcionant l'acusatiu com a qualificatiu d'un substantiu que no coneixem, potser *taberna*. La interpretació més senzilla fóra atribuir a la mateixa estació el caràcter de

«nova», amb el significat de direcció més usual de la preposició *ad*. Una altra interpretació giraria entorn de la relació d'aquest topònim amb el substantiu *noualeis* («terra rompuda, camp treballat per primera vegada»). La possible existència de centuriacions en l'àrea on devia estar situada aquesta *mansio*, dóna peu a pensar en la possibilitat que obtindria el nom per referència a unes terres del seu voltant que havien estat rompudes per dedicar-les al cultiu (Morote 1979). Per l'homofonia amb el topònim Nules (Balbás 1892, pp. 40-41), no és inversemblant que aquell siga l'ètim d'aquest (Vicent 1977b, pp. 159-162; i 1994).

Sebelaci: It. Ant. 400, 1; Apoll. III.

És un nom d'arrel llatina, probablement una paraula composta (Arasa i Vicent 1981, p. 24). Com ja féu veure Escolano (1611, col. 566), sembla un mot compost de *saepes* (= tancat, clos) i de *lacus* (= llac, estany, font, aigües en general). Tindríem així la paraula composta *saepes-lacus*, amb el sentit «tancat d'aigües», de la qual, amb la sonorització de la bilabial del primer element i el segon en datiu, tenim *Sebelaci*.

1.3. L'epigrafia

En conjunt, l'epigrafia de les comarques septentrionals del litoral valencià no aporta una informació de gran interès per a la història de l'administració i de la religió romanes (Arasa, en premsa). Es tracta, majoritàriament, d'un conjunt epigràfic de caràcter funerari i rural. Algunes mencions a emperadors i membres de la família imperial, divinitats i magistratures municipals formen el grup d'epígrafs de major interès. No hi ha mencions a membres dels ordes senatorial i eqüestre, càrrecs de l'administració imperial, *ordo* municipal, *collegia*, etc.

Pel que fa al contingut dels textos, en primer lloc, les mencions d'emperadors i membres de la família imperial es redueixen a sis, que apareixen sobre cinc mil·liaris. Els quatre emperadors que hi apareixen són dels segles III-IV (Caracal·la, Deci i el seu fill Mesi, Trebonià Gal i Galeri). Quant a les divinitats, les que apareixen en major nombre són els *dei Manes* sobre inscripcions funeràries. Només en una inscripció possiblement funerària de la muntanyeta dels Estanys apareix mencionada *Venus Sancta*. D'altra banda, malauradament no es coneix el nom de la divinitat a la qual estava consagrat l'únic santuari conegut, el de la muntanya de Santa Bàrbara.

Respecte a les inscripcions referents a magistrats municipals, en total són 5 localitzades a la meitat meridional de l'àrea estudiada: 2 d'Almenara i 1 de Nules, Onda i l'Alcora, respectivament. Hi apareixen mencionats un qüestor, dos duumvirs i tres edils, mentre que d'altres dos s'indica que van rebre tots els honors a la seua ciutat. Tots ells degueren pertànyer, només per raons de proximitat, a la ciutat de *Saguntum*. En primer lloc a Almenara, 9 km al NE de *Saguntum*, apareixen sengles epígrafs referents a magistrats municipals d'indubtable adscripció saguntina. A 23 km d'aquesta ciutat en la mateixa direcció, a Nules, trobem un altre epígraf d'un magistrat municipal amb un gentilici desconegut a *Saguntum: Tettienus*. Un poc més lluny, a 31 km al N d'aquesta ciutat, trobem un altre epígraf a Onda amb un gentilici incomplet que no ens permet cercar l'origen. L'últim d'aquests epígrafs apareix més enllà del riu Millars, a l'Alcora, a 44 km al nord de *Saguntum*, on trobem un *Antonius*, gentilici conegut en aquesta ciutat que trobem en els noms de dos senadors (ELST 39, 40) i un cavaller (ELST 42, 43).

Quant als oficis, només hi apareix un *nummularius* a Onda. Els grups socials hi apareixen representats per 6 mencions de *liberti* i 3 de *serui*. Pel que fa a les tribus, tan sols apareix mencionada la Galèria en 16 ocasions.

En segon lloc, sobre el suport, pel que fa al material, el marbre ha estat molt escassament utilitzat. Els 4 epígrafs que tenen el seu suport d'aquest material procedeixen de diverses localitats: el mas de Boix, Santa Bàrbara i Benicató, la majoria pertanyents a la Plana Baixa, comarca pròxima a la ciutat de *Saguntum*. En tots els casos es tracta de marbre blanc. El marbre de la inscripció del mas de Boix sembla que és de procedència itàlica, de *Luni*, i les característiques formal de l'epígraf l'aproximen al taller de *Tarraco*. Respecte a la tipologia del suport dels epígrafs d'aquest material, les formes són majoritàriament petites (2 plaques, 1 llosa i 1 indeterminat).

Quant a la tipologia del suport, hi ha 5 pedestals, dels quals 4 han estat trobats a la muntanyeta dels Estanys i l'altre al corral Blanc. Tots tenen la base i la cornisa motllurades i el camp epigràfic envoltat per una motllura. Finalment, hi ha dues inscripcions monumentals procedents també de la muntanyeta dels Estanys, aparentment pertanyents a monuments diferents; tanmateix, aquesta atribució es basa en raons de tipus onomàstic i no és, per tant, definitiva. Ambdues devien estar situades en el fris del monument.

La distribució de les inscripcions en el territori estudiat dóna llum sobre alguns aspectes d'interés pel que fa al poblament (Fig. 145). Des d'una perspectiva

quantitativa, si comencem per la meitat septentrional, destaca l'escassesa d'inscripcions: 12 a l'Alt i Baix Maestrat, 6 de les quals són mil·liaris. Sembla haver, però, un cert equilibri quantitatiu entre les comarques litorals i les interiors. Cap al sud, a la Plana Alta hi ha 20 inscripcions, la meitat de les quals són també mil·liaris, mentre que a la Plana Baixa n'hi ha 66, entre les quals també hi ha només 1 mil·liari. Un poc cap a l'interior, a l'Alcalatén n'hi ha 9. S'observa, doncs, un progressiu augment del nombre d'inscripcions a les comarques litorals segons augmenta també la proximitat a la ciutat de *Saguntum*. En canvi, a la meitat septentrional del territori estudiat es registra una escassesa general d'inscripcions, potser en consonància amb el reduït nombre d'epígrafs coneguts a *Dertosa* (Mayer i Rodà 1985).

Bona part de les inscripcions correspon a troballes soltes, relacionades amb un poblament dispers sense concentracions destacades: és el cas de les inscripcions d'Albocàsser, Vilanova d'Alcolea, Alcalà de Xivert, Cabanes, Borriol, Castelló de la Plana, Almassora, Borriana, Nules i la Vall d'Uixó. Tanmateix, alguns petits conjunts epigràfics poden correspondre a *uici*, com és el cas de Santa (nº 169), amb 7 inscripcions, i tal vegada Onda, amb 10. El cas de la muntanyeta dels Estanys (nº 105), amb un mínim de 13 epígrafs, sembla diferent, puix deu correspondre a la propietat rural d'una important família saguntina. Cal destacar, però, que 4 de les 5 dedicatòries a magistrats municipals apareixen en aquests tres llocs.

D'altra banda, la troballa d'inscripcions és un instrument de gran utilitat per a la localització de jaciments arqueològics d'època romana, mentre que la seua fixació cartogràfica permet fer una aproximació a la distribució del poblament rural. Des de la doble perspectiva de les relacions entre epigrafia i arqueologia, hem intentat establir aquests lligams a nivell comarcal i local, tot relacionant els jaciments arqueològics coneguts amb les troballes epigràfiques, cosa que ens ha permès comprovar les diferències existents entre les diverses zones estudiades pel que fa a la utilització d'inscripcions funeràries.

En la gran majoria dels casos la troballa epigràfica s'ha realitzat de forma autònoma, sense relació directa amb l'estudi del jaciment arqueològic, i així apareix reflectida a la bibliografia. Això s'explica en part pel fet que les inscripcions funeràries ocupen llocs un poc allunyats de les vil·les, per la qual cosa sembla que la seua troballa no compta amb un context arqueològic clar, i també perquè aquests monuments han centrat tradicionalment l'atenció d'erudits i historiadors en

detriment d'altres tipus de materials arqueològics. Només posteriors treballs de camp permeten la localització dels vestigis arqueològics del jaciment corresponent a l'epígraf. Tan sols en algunes ocasions el procés es realitza a la inversa: l'estudi o excavació del jaciment arqueològic proporciona troballes epigràfiques, però això només ha passat amb un dels cinc jaciments excavats a les comarques estudiades (Benicató).

Deixant de banda la multiplicitat de factors que poden haver intervingut en el fet que un determinat jaciment proporcione o no inscripcions, a més d'altres consideracions de tipus local, com ara el cas dels santuaris, etc, resulta indubtable que, de manera general, el nombre d'inscripcions està en relació directa amb la densitat de població, tot i que hi haja fenòmens que se'ns escapen, com ara la diferència tan notable entre els conjunts epigràfics de *Saguntum* i *Dertosa*. Aquesta relació queda palesa en la diferència existent entre llocs de població i inscripcions al Baix Maestrat i la Plana Baixa. Un cas particular és el d'Almenara, localitat on s'han trobat 20 inscripcions, de les quals un mínim de 13 procedeixen d'un mateix jaciment, la muntanyeta dels Estanys.

1.4. La toponímia

L'empremta romana en la toponímia sembla almenys tan nombrosa com la pre-romana (cf. Araia, Artana, Artesa, Betxí, Irta, Tírig, etc), però, com aquesta, és de molt insegura identificació. Hi destaquen, en primer lloc, els topònims Borriana i Borriol, que poden guardar en el seu radical un mateix antropònim llatí (Llobretat 1980, p. 107). Un tercer topònim, Molverde (l'Alcora), deu ésser el mateix que reb Sagunt fins a la reposició moderna del topònim clàssic (Morvedre). Altres deriven de mots llatins de caràcter descriptiu, com Càlig, Capicorb i Peníscola, o són probables fitotopònims, com Canet. No hem inclòs altres topònims de probable origen pre-àrab, però d'etimologia dubtosa, com Cervera, Eslida, Onda, Orpesa, Rossell, Traiguera i Xivert.

Alba, la Vall d': Barceló (1982, p. 72) considera molt probable que es tracte d'un topònim d'etimologia llatina i no d'un calc semàntic de l'àrab. Potser s'hi podria relacionar també el topònim Ribesalbes si no és català (Barceló 1982, p. 201) i, més probablement, amb Montalbana (Ares del Mestre), aquest amb un sufix *-ana* de molt probable origen llatí. No pot descartar-se que es tracte d'un antropònim femení. Encara que el seu estudi requereix d'antuvi confirmar-ne la

presència en la documentació medieval més primerenca, aquest topònim pot relacionar-se amb una extensa família de noms derivats del llatí *albus-a* (Menéndez Pidal 1968, p. 103), i del seu ètim indoeuropeu *albho*, amb el significat de blanc, el qual es relaciona amb *alp-* ('altura'), d'origen incert (cf. Hubschmid 1960, pp. 488-489; Albertos 1966, p. 14). Untermann (1965, pp. 47-50) ha estudiat la distribució d'antropònim amb aquest radical, com *Albinus-a*, *Albonius* i *Albura*. Hi ha nombrosos paral·lels en noms de ciutats, hidrònims i antropònims. Díez Asensio (1987) ha fet una revisió de la problemàtica existent al voltant d'aquests topònims a partir de l'estudi dels conservats a Palència.

Alcaníssia: esmentat en el «Memorial de casas y tierras» de 1527-34 al terme municipal de la Vall d'Uixó, es tracta d'un mot àrab usat pels dialectes àrabs occidentals amb el significat de «l'església», que compta amb diversos paral·lels en la toponímia valenciana (Barceló 1982, pp. 29, 78-79, 94 i 134). La interpretació que es fa remet a algun edifici religiós anterior a l'Islam.

Borriana: el nom d'aquesta població de la Plana ha estat objecte de diverses disquisicions etimològiques. En la documentació medieval apareixen les formes *Burriana* i *Borriana*. Simonet (1888, p. 376) considera el nom *Burriana* com a derivat d'una rail ibèrica *mur-*, a la qual vol reduir topònims tan diversos com *Mora*, *Murua*, *Borriol*, *Burunda*, etc. Sarthou (s/a, p. 758) diu que el vertader nom de Borriana deu ésser *Boriyana*, amb una etimologia àrab relacionada amb /borg/ (torre). Barceló (1982, p. 129), però, no el considera àrab. El *DCVB* (2, p. 603) el considera d'etimologia incerta. Coromines (1965, p. 237) el considera d'origen romà acabat en *-anam*. Posteriorment, diversos autors han desenvolupat arguments en aquesta línia (Palomero 1976; Fletcher 1976b; Arasa 1987c, p. 54).

Es tractaria del nom d'una vil·la que podria haver subsistit en la seua forma original, amb el cognom del propietari seguit del sufix *-ana*. Aquest tipus de denominacions són freqüents entre els topònims conservats pels itineraris i en altres de poblacions actuals (cf. Pons 1985 i 1993). Entre aquells en què pot identificar-se el cognom del qual procedeixen, a Hispània tenim *Antistiana*, *Caeciliana*, *Calpurniana*, *Deciana*, *Mariana*, *Rusticiana*, *Semproniana*, etc. El paral·lel més pròxim d'un nom d'aquesta classe el tenim a la Todolella (els Ports) amb el topònim Saranyana (Coromines 1965, p. 237), que presenta una estreta relació amb un cognom llatí freqüent en la zona: *Seranus*.

Sobre dades actualitzades del repertori onomàstic d'Abascal (1994, pp. 305-306), els cognoms dels quals pot derivar el topònim Borriana només poden ser *Burrus/-a* i *Burria*, ambdós poc freqüents en l'onomàstica llatina hispànica. El primer és un nom indígena que apareix en l'àrea cèltica hispana, mentre que el segon pot ser tant llatí com indígena. Els casos documentats en els itineraris corresponen en la seua majoria a cognoms amb els sufixos *-ius/-ianus* cosa per la qual sembla més probable un ètim com *Burria* o un hipotètic *Burrius*.

Borriol: Simonet (1888, p. 375) suposa que la rail de Borriol és la mateixa de *Mora*, *Borona*, *Bureba*, etc. El *DCVB* (2, p. 604) el considera d'etimologia desconeguda. Coromines (1965, p. 253) li atribueix un origen mossaràbic. Barceló (1982, p. 129) considera probable que es tracte d'un topònim anterior a la conquesta islàmica.

Càlig: Coromines (1970, p. 154) el considera d'origen mossaràbic, amb un ètim llatí *calicem*, pel llit sec del riu del seu nom (castellà = «cauce»). Aquesta interpretació la comparteix Barceló (1982, p. 132), que el considera d'època anterior al domini islàmic.

Canet/Canet lo Roig: partida del terme municipal de Castelló de la Plana i primer element del topònim Canet lo Roig, que troba paral·lels en altres noms de localitats com Canet de Berenguer, Canet de Mar, etc (Gimeno i Arasa 1993, p. 40). Segons Menéndez Pidal (1964, p. 179) es tracta d'un derivat del llatí *cannetu* que ha donat en castellà «cañete» i en català «canet» (Cabanès, Ferrer i Alonso 1981, pp. 248-249; Gómez Bayarri 1990, pp. 197-199). En aquesta mateixa línia, Coromines (1965, p. 15) inclou aquest topònim en un grup de noms acabat en *-et*, derivats de col·lectius de noms de planta llatins acabats en *-etum*, de manera que Canet derivaria del llatí *cannetum* amb el significat de «canyer». També Barceló (1982, p. 134) el considera possiblement anterior a la conquesta islàmica.

Capicorb (Alcalà de Xivert): Coromines (1965, p. 252; 1970, p. 153) el considera d'origen mossaràbic per la conservació de les oclusives sordes entre vocals, amb un ètim llatí *caput curvum*.

Columbretes, illes; Montcolobrer: petit arxipèlag situat front a la costa de Castelló, l'illa major del qual es coneix amb el topònim Montcolobrer, citat per Escolano (1610, col. 719) i Diago (1613, p. 9). Tant el genèric de l'arxipèlag com el segon element del topònim Montcolobrer tenen el seu ètim en el mot llatí *colubraria* (ThLL III, cols. 1727-1729, s. u. «Colubra»), adjectiu que s'aplica a muntanyes i illes, per la qual cosa és molt probable que l'arxipèlag fos conegut en l'antiguitat amb el mateix topònim esmentat per Plini en referència a Formentera (cf. 1.5.2.).

La Jana: Segons Chabret (1978) Per a Coromines (1965, p. 252; 1976, p. 164), aquest topònim prové del nom de la deessa llatina *Diana* convertida en «fada de les fonts», amb un paral·lel en el topònim *Iana*, després reduït a Anna (València), i conservat a través de la fonètica mossàrab. El *DCVB* (6, p. 740), però, li atribueix una etimologia de l'àrab /gánna/, amb el significat d'hort o jardí. Al seu torn, Barceló (1982, pp. 96 i 166) no el considera un topònim àrab. A Viver (Alt Palància) hi ha una Fuente Chana.

Llombai: nom d'una antiga alqueria àrab del terme municipal de Borriana i avui d'una partida. Segons Barceló (1981, pp. 169-170) és un topònim no àrab que podria derivar del llatí **lumbu* («llom»), potser com un orònim.

Molverde (L'Alcora): es tracta del mateix topònim Morvedre, que deriva del llatí *muro ueteri*, l'aparició del qual se situa en l'Alta Edat Mitjana (Guichard 1976; 1980, p. 230). El topònim saguntí apareix documentat des del segle X amb les formes /Murbáytar/ i /Murbítru/ (Barceló 1982, pp. 28 i 204)

Montornés: muntanya del terme de Benicàssim sobre la qual s'alça el castell homònim. Forma part d'una llarga sèrie de topònims, el primer element dels quals està format a partir de la raïl llatina *mont-*, com ara Montgó, Montitxelvo, Montolivet, Montlleó, etc. Barceló (1982, p. 181) fa veure com es tracta d'un topònim que no és d'etimologia àrab.

Nules: per a Barceló (1982, pp. 185-186) es tractaria d'una adaptació aràbiga del topònim llatí *Noulas/Nouolas*, segons altres exemples com Niebla.

Peníscola: al final del segle XV, en el *Liber elegantiarum* del notari valencià Esteve (1489, p. 276, s. u. «Paniscola») es proposa -a partir d'una reducció errònia d'un cap esmentat per Mela- la seua etimologia llatina: *Promontorium ferrarii quod nos dicimus Peniscola: Pene insula*. Aquesta etimologia a partir de llatí *paeninsula* (*ThLL* VII 1, p. 2034, s. u. «insula») fou admesa posteriorment per Cortés (1836, II, p. 357), amb el mateix significat que el mot grec corresponent (*Querrónesos*: quasi illa), el que fa pensar en un possible calc semàntic. Fita (1879, p. 53) va assenyalar que resulta difícil explicar el pas del mot llatí a l'actual, amb l'aparició de la consonant velar sorda, present ja en la forma aràbiga *Baniskula* (Barceló 1982, p. 193), per la qual cosa hi proposava un origen cèltic. Posteriorment altres autors han assenyalat l'etimologia llatina del topònim (Febrer 1924, p. 70; Gómez Bayarri 1987, p. 36). Al seu torn, Coromines (1965, p. 252) l'ha inclòs entre els topònims mossaràbics. La qüestió de l'aparició en el topònim actual de la consonant velar sorda ha estat resolta pels romanistes amb la hipòtesi que, junt a la forma culta *insula* hi degué haver una altra forma vulgar *iscola*, que ha donat resultats en diverses llengües segons el corresponent tractament del grup romanç *c'l*: «iscla» en provençal, «ischia» en italià meridional i «illa» en català. La forma aràbiga *Baniskula*, doncs, no seria més que l'adaptació del topònim llatí; les fluctuacions de la pronúncia popular (*Paniscla/ Paníscola/ Peníscola*) permeten veure com el topònim actual guarda una estreta relació amb l'ètim llatí (Sanchis Guarner 1976, pp. 265-270; Ayza 1981, pp. 51-54).

Uixó, la Vall d': Barceló (1982, p. 217) assenyala que podria tractar-se d'un mot hispano-àrab amb significat de «cavitat, depressió, si» pres del llatí *sinu*.

5.2. Les ciutats i l'administració territorial

El territori estudiat està flanquejat, en època alto-imperial, per les ciutats de *Dertosa* al nord, *Saguntum* al sud i *Lesera* al NO (fig. 146). Aquestes tres ciutats, de desigual importància i conegudes també de manera molt diferent, són els nuclis urbans més pròxims i devien ésser, en el cas de les dues primeres, els centres administratius i comercials d'aquesta zona.

5.2.1. *Dertosa*

Fou municipi amb una data de constitució indeterminada (CIL II, pp. 535-536; Marchetti, s. u. «Hispania», *DE*, IV, p. 848; Albertini 1923, p. 63; García y

Bellido 1959, pp. 502-503; Galsterer 1971, pp. 31-32; Tarradell 1976, pp. 301 i 308-309). Va encunyar moneda en alfabet llatí i el nom de *Mun. Hibera Iulia Dertosa* en un període indeterminat, possiblement des dels darrers anys del principat d'August i durant el regnat de Tiberi (RPC 101). Apareix esmentada per Plini (*nat.* 2.23) com una ciutat de dret romà del convent Tarraconense. En el seu conjunt epigràfic, no molt ampli, apareixen documentats el duumvirat i diversos sevirs (Mayer i Rodà 1985). Arqueològicament és molt poc coneguda; les intervencions arqueològiques han estat molt puntuals i les restes d'època romana són escasses i majoritàriament tardanes. Els nivells més antics que s'associen a elements constructius han estat localitzats en el carrer Costa de Capellans, on s'han trobat murs d'*opus caementicium* que es daten en època d'August. A la plaça de l'Olivera s'han trobat nivells romans del segle II dE i del Baix Imperi. Al carrer de l'Hospitalet, entre el castell i el riu, s'ha trobat un important conjunt de materials dels segles IV-V. Finalment, a la plaça Alfons XII es va excavar una necròpoli també dels segles IV-V (Genera 1985; Curto *et alii* 1985; Genera i Vianney 1987; Genera 1991, pp. 169-174).

5.2.2. *Saguntum*

Situada sobre el tossal del Castell (177 m), enmig de la plana litoral i pròxima a la costa. Es troba a l'eixida de la vall del Palància, camí natural de penetració cap a l'interior, i en el traçat de la via que segueix el litoral, en un important encreuament de camins.

Apareix esmentada repetidament per les fonts, sobre tot a causa del seu protagonisme en la ruptura d'hostilitats que va donar lloc a l'inici de la segona guerra púnica (*cf.* Jacob 1989). La ciutat va encunyar, des de l'últim terç del segle II fins al regnat de Tiberi, un mínim d'onze emissions d'asos i un nombre indeterminat de divisors amb la llegenda llatina *Saguntinu(m)* o *Sag(untum)*. Degué rebre l'estatut municipal a final de la República o primers anys del principat d'August (Galsterer 1971, pp. 28-29). El *terminus post quem* el constitueix la menció en el discurs *Pro Balbo* de Ciceró (VIII, 23) l'any 56 aE, on apareix com *ciuitas foederata* amb *Massilia* i *Gades*. El *terminus ante quem* és un pedestal dedicat a l'emperador August (CIL II 3827) que es data en 4/3 aE, on apareixen esmentats els *municipes saguntini*. A partir d'aquestes dades, hi ha dos corrents sobre la datació d'aquesta concessió, segons es tinga en compte la informació proporcionada per les emissions monetals o es busque una explicació en el context

de les iniciatives preses per l'emperador després del segon viatge en el 15/14 aE. El primer corrent considera decisiva l'existència d'una emissió amb la llegenda *M(unicipium) Sag(untinum)* i un pes superior a l'establert per August en la seua reforma monetària dels anys 23/20 aE (RPC pp. 99-100). Des del punt de vista tipològic, aquesta emissió s'ajusta als caràcters de l'amonedació autonòma hispana anterior als anys 29/27 aE, moment a partir del qual es fan canònics els retrats d'August en l'anvers i la introducció de llegendes referents a l'emperador. Segons aquesta interpretació, la ciutat degué rebre l'estatut municipal entre els anys 56 i 29/27 aE, de mans de Pompeu, César o el mateix Octavià. El segon corrent data la concessió de l'estatut municipal en un moment posterior, possiblement en els anys 8/7 aE, en el context de creació de colònies i municipis en la Citerior i quan es construeix la via Augusta que passava per la ciutat (Bonneville, en Aranegui s/a, p. 139; Aranegui 1992b, p. 61).

Les institucions de la ciutat presenten diverses peculiaritats, com són l'existència d'un col·legi dels *Salii*, la presència de qüestors i una disposició anòmala del *cursus* (Beltrán 1980, pp. 388-400). L'èlit municipal de la ciutat devia estar constituïda per grans terratinents, els noms dels quals apareixen en nombroses inscripcions provinents de *uillae* disperses pel territori municipal (Alföldy 1984, pp. 222-223; Jacob 1989, p. 25). D'aquests, només un apareix en la literatura romana: *Voconius Romanus*, amic de Plini el Jove (carta 4), de qui aquest va demanar a l'emperador Trajà la integració en l'orde senatorial.

La ciutat compta amb diversos conjunts monumentals (Aranegui 1990 i 1992b; Olcina 1993). El fòrum es troba en la part alta del tossal del Castell, en el costat est, no ocupat fins al segle II aE, i data de l'època augusta. Una inscripció de més de 12 m de llargària que devia figurar en el paviment en dona raó: *Cn. Baebius Cn. f. Gal. Geminus testamento forum de sua pecunia donavit [---* (Alföldy 1977b; Beltrán 1980, pp. 78-84, n° 64). Al voltant d'una plaça de 56 x 36,4 m en forma de U orientada al nord (Aranegui, Hernández i López Piñol 1987; Hernández Hervás i Aranegui 1989), s'han identificat un temple d'època republicana al costat nord (Aranegui 1987 i 1992c), la cúria en l'extrem NE (Aranegui *et alii* 1986), una sèrie de *tabernae* en el costat est, un pòrtic en el costat sud construït sobre una gran cisterna i, en el costat oest, la basílica en els dos terços meridionals i un pòrtic en el septentrional. En època flàvia, l'activitat constructiva oficial sembla començar a desplaçar-se cap al peu de la muntanya (Aranegui 1994). La ciutat es dota d'edificis per a espectacles: el teatre (Hernández Hervás 1988), datat en època de Claudi i

reconstruït en el segle III, i el circ del segle II. També hi ha vestigis d'un aqüeducte en la part oest de la ciutat. En la part baixa de la ciutat, on l'ocupació perdura fins a la primera meitat del segle IV (López Piñol i Chiner 1994), s'han trobat restes del que podria ésser un recinte murat reforçat amb torres (Pascual Buyé 1991). A l'est de la ciutat, al voltant de la via Augusta, existia una important necròpoli (Chabret 1888), en la zona ocupada avui per l'estació de tren. En la zona costera pròxima es desenvolupa un nucli portuari, documentat en època ibèrica almenys des del segle V aE (Aranegui 1976 i 1982a). S'hi ha documentat epigràficament el culte a Diana, amb un col·legi de devots, Venus, Mart, Mercuri, Esculapi i Isis Pelàgia. En les proximitats de la ciutat, a la muntanya Frontera, hi ha un santuari dedicat a *Liber Pater* (Corell 1993).

5.2.3. *Lesera*

La moleta dels Frares o de Libori està situada en el centre de la comarca muntanyosa dels Ports de Morella. Coneguda des de 1876 gràcies a les exploracions de N. Ferrer y Julve, el seu descobriment vingué a omplir parcialment el buit d'assentaments urbans d'època romana existent a les comarques septentrionals del País Valencià. La seua superfície s'aproxima a les 6 ha. Arqueològicament és molt poc coneguda. Pla Ballester va dirigir l'única excavació realitzada l'any 1960, els resultats de la qual vàrem estudiar en la nostra memòria de llicenciatura (Arasa 1987a).

La inscripció CIL II 4052, reinterpretada per Alföldy (1977a), és un document fonamental per a la seua identificació. Es tracta d'una ara consagrada a Júpiter Conservador amb motiu de la salvació de l'emperador Caracal·la, possiblement l'any 212, per una comunitat anomenada *respublica leserensis*, el topònim de la qual degué ser *Lesera*. Aquesta localitat apareix esmentada pel geògraf Ptolemeu a mitjan segle II dE. Quant al terme *respublica*, que no explicita la categoria jurídica de la localitat, a Hispània s'utilitza majoritàriament per designar comunitats urbanes organitzades segons el model municipal. Donat que *Lesera* no apareix citada per Plini com a ciutat autònoma, la seua transformació en municipi podria haver-se donat arran de la promulgació de l'edicte de llatinitat per l'emperador Vespasià, segons va proposar Alföldy. La menció epigràfica de temps de l'emperador Caracal·la prova la seua perduració almenys fins a l'inici del segle III. D'altra banda, *Lesera* degué estar situada en el traçat d'una via esmentada per l'Anònim de Ravenna entre les estacions de *Contrebia*, prop de *Caesaraugusta*, i

Intibili, situada a la via Augusta al sud de *Dertosa* (cf. 3.3.1.). Tanmateix, no hi apareix esmentada. El caràcter tardà d'aquests documents pot justificar l'absència d'aquesta ciutat que, com hem vist, sembla desaparèixer al llarg del segle III.

De la ciutat es coneix un tram de la via d'accés, la porta d'entrada, alguns llenços de la muralla, un carrer i diversos conjunts de ruïnes. Pla Ballester va fer tres sondeigs en diferents zones del jaciment que en confirmen l'ocupació des d'època d'August fins al segle III, amb precedents en el Bronze Final. A partir de les notícies proporcionades per la bibliografia, de les restes conservades en superfície i dels resultats obtinguts en la primera campanya d'excavacions, pot fer-se una primera aproximació a la història de la ciutat romana existent a la Moleta. Les restes conservades palesen una àmplia cobertura urbana del lloc, a la banda NE del qual s'obre un espai rectangular en què podria haver existit una plaça. En aquesta zona s'han trobat fragments d'escultura, capitells i enllosats, i es conserven fonaments d'edificacions de tipus monumental, per la qual cosa és possible que corresponga al fòrum de la ciutat. El final de la vida urbana pot situar-se en la segona meitat del segle III, segons les dades que ens proporciona l'excavació, tot i que hi ha evidències numismàtiques que prolonguen la seua ocupació almenys fins a la darrera del segle IV.

5.2.4. Els territoris municipals

Pel que fa al territori de *Dertosa*, Alföldy (1977b, fig. 1) i Beltrán (1980, p. 360) convénen a establir el seu límit meridional en el riu Sénia, situat a uns 26 km en línia recta de la ciutat. Aquesta delimitació, però, no respon a cap estudi en profunditat i li atribueix una curta franja territorial per la banda meridional.

Quant als límits del territori municipal de *Saguntum*, la proximitat d'altres dos importants nuclis urbans situats al sud (*Valentia*) i oest (*Edeta*) el degué constrènyer sens dubte per aquestes zones, per la qual cosa deuria estendre's sobretot cap al nord, per la Plana, i cap al NO, per la vall del Palància. Beltrán (1980), basant-se en criteris epigràfics i geogràfics, estableix el límit septentrional del seu territori en el riu Millars, important accident citat per Plini que separava Edetans i Ilercaons, mentre que cap al NO l'allarga almenys fins a Sogorb. El territori restant, que abasta uns 80 km entre el Millars i el Sénia, no l'atribueix a cap ciutat.

Alföldy (1977) allarga aquest límit fins a la Serralada de les Palmes, que talla la Plana pel nord. Quant a la franja restant fins al riu Sénia, d'uns 65 km de

llargària, l'atribueix *Lesera*. Aquesta atribució, però, sembla excessiva. El territori d'aquesta ciutat, situada a uns 62 km de la mar en línia recta, degué estendre's fonamentalment per les comarques dels Ports i Alt Maestrat, a més de per una franja del Baix Aragó i del Maestrat terolenc. La franja costera restant, d'uns 30 km d'amplària i més de 70 de llargària i molt millor comunicada, degué estar repartida entre els territoris de *Dertosa* i *Saguntum*, dues importants ciutats que sens dubte tindrien un territori municipal més extens que el d'una petita ciutat situada en una comarca muntanyosa de l'interior (Arasa 1987a, p. 125; 1987b, p. 134).

La delimitació dels territoris de les ciutats, a banda d'alguns casos excepcionals, resulta difícil de precisar pel fet que normalment no es conserven les fites de partió (*cipus terminalis*) que senyalaven els seus límits. Per aquest motiu cal recórrer a uns altres criteris, bàsicament de caràcter geogràfic i epigràfic, per tal de poder concretar més sobre llur extensió; amb aquestes aportacions, i també en base a la localització dels municipis més pròxims, hom pot formular hipòtesis.

L'absència d'altres ciutats entre *Saguntum* i *Dertosa* sempre havia suposat un element de distorsió a l'hora de fer consideracions sobre la distribució dels nuclis urbans en la façana mediterrània de la província Tarraconense. Des del riu Sénia fins a l'extrem meridional del convent Tarraconense, situat com hem vist en el riu Xúquer, queda una llarga àrea d'uns 180 km de llargària i 80 km d'amplària en què tres ciutats (*Saguntum*, *Valentia* i *Edeta*) es concentren en el terç meridional, mentre que en els altres dos terços septentrionals no es coneixia fins ara cap ciutat. D'altra banda, la distància mitja entre els onze municipis coneguts de la façana mediterrània peninsular entre les ciutats de *Tarraco* i *Carthago Noua* és d'uns 35 km, i encara es veu considerablement augmentada precisament pel fet que entre *Saguntum* i *Dertosa* només hi ha una ciutat.

La recent troballa del mil·liari de Vilanova d'Alcolea (Arasa 1994b) ha permès individualitzar dos trams de la via Augusta amb sèries numerals inverses, que començarien en sengles *capita viarum* situats a les estacions *Summo Pyrenaeo* i *ad Aras*, respectivament. Ambdós trams devien acabar llur numeració, consegüentment, al mateix lloc, i compartir un *terminus uiae* situat entre els dos darrers mil·liaris coneguts de cada sèrie, és a dir, el de Vilanova d'Alcolea i el de Borriol, separats 23 km. Entre aquestes dues localitats cal situar un punt de referència, probablement de caràcter territorial, que pogués servir de *terminus*. En

absència d'altres límits provincials o conventuals, cal pensar en un de caràcter municipal, possiblement el *limes* septentrional del territori municipal de *Saguntum*.

La utilització de límits territorials com a *capita* o *termini uiarum* no és un fet estrany. El cas millor conegut a Hispània és la frontera entre la Bètica i la Citerior, on un arc -citad com *Ianus Augustus* pels mil·liaris- va servir de *caput uiae* per a la via Augusta en el seu recorregut per la primera d'aquestes províncies. Però no foren sols els límits provincials els utilitzats per a aquesta funció; també degué ésser utilitzat com a *caput uiae* el límit septentrional del territori d'*Italica*, segons la hipòtesi enunciat per Nierhaus (1966, pp. 197-198) i mantinguda per Sillières (1990, pp. 56-57), encara que pel fet de no aparéixer mencionat en els mil·liaris -como és el cas més freqüent- no puga ésser considerat com segur. Les fronteres naturals, com les cadenes muntanyoses i, en concret, la línia de crestes (*summum iugum*), foren utilitzades per delimitar els territoris de les ciutats (Grenier 1931, pp. 179-180). Segons aquesta hipòtesi, ens trobem amb un nou argument per a fixar el *finis saguntinum* -en absència d'algun *cipus terminalis* que ho confirme- entre ambdós mil·liaris, possiblement a la serra de les Palmes que tanca la Plana pel nord (fig. 147), a uns 50 km al NE de la ciutat (33,7 mp).

Amb la reforma general de l'administració romana a les acaballes del segle III, realitzada per l'emperador Dioclecià i recollida per la *Notitia Dignitatum*, desapareixen els convents jurídics i Hispània passa a constituir una diòcesi dividida en cinc províncies. El límit meridional de la província Tarraconense podria haver quedat fixat sobre el riu Millars, l'antic límit entre Edetans i Ilercaons. Aquesta nova divisió de l'espai que s'estén entre *Dertosa* i *Saguntum*, però, podria haver-se establert sobre el límit dels territoris municipals entre ambdues ciutats, situant-se, per tant, més cap al nord.

3. La xarxa viària

Les fonts per a la localització de vies i camins antics són molt diverses: rutes naturals, documentació i ponts medievals, toponímia, passos de ramat, etc. Una altra evidència del pas d'antics camins són les roderes que els carros han deixat marcades en la roca, o els treballs d'anivellament del terreny per facilitar el seu pas; tots dos, però, s'han de considerar amb prudència, car poden tenir un origen medieval. El traçat dels vells camins romans pot seguir-se també en base a l'estudi de les rutes naturals, com la Vall del Palància o el Millars, i a la localització dels llocs habitats d'aquesta època, que solen estar situats prop dels camins.

Els documents de major utilitat per a la reconstrucció de la xarxa viària, però, són els itineraris d'època romana que han arribat fins a l'actualitat, que estudiarem en primer lloc, i els mil·liaris que jalonaven algunes de les vies més importants. Tanmateix, els primers tenen l'inconvenient que no totes les estacions que citen poden ser identificades fàcilment amb localitats actuals o jaciments arqueològics.

3.1. La via Augusta

La referència de Timeu, entre els segles IV i III, a un camí anomenat d'Hèrcules que des d'Itàlia arribava fins a Ibèria, és la primera notícia sobre l'existència d'una ruta de caràcter comercial que devia seguir la costa hispànica (Knapp 1986). Aquesta notícia deu correspondre a un itinerari indígena, possiblement fraccionat quant a la seua aptitud per a vehicles de transport, el qual degueren seguir els conquistadors romans en la seua penetració cap a l'interior de la península. Posteriorment, a mitjans del segle II aE, Polibi fa referència que aquesta gran ruta havia estat mesurada i amollonada pels romans. Tanmateix, els mil·liaris més antics entre els conservats són posteriors, cosa per la qual no hi ha unanimitat entre els investigadors a l'hora d'interpretar aquesta referència.

El nom d'aquest important camí de l'antiguitat, que s'estenia des de Roma fins a *Gades*, ens és conegut pels nombrosos mil·liaris que l'han conservat fins als nostres dies. L'apel·latiu que acompanya el mot llatí *uia* proclama que fou August l'emperador que la va fer construir. El traçat d'un vell camí d'època ibèrica, l'esmentadaa via Hercúlia, fou utilitzat pels enginyers romans per a la seua construcció. Donada la seua importància estratègica per a la comunicació amb les regions d'Hispania inicialment conquistades per Roma, aquest camí fou acondicionat molt prompte. Així, segons ens conta Polibi a mitjan segle II aE: «En l'actualitat els romans tenen mesurat i senyalat aquest camí amb exactitud de vuit en vuit estadis». En els primers anys del Principat d'August, Estrabó fa una breu descripció d'aquesta via: «De Tarraco va al pas de l'Iber, en la ciutat de Dertosa; d'ací per la ciutat de *Saguntum* a la de *Saitabis* (...)». Alguns anys després, August degué ordenar les obres de refecció d'aquesta via. En base a les dates proporcionades pels mil·liaris més antics, Sillières ha fixat la seua realització entre els anys 8-2 aE. Aleshores es degueren construir també les *mansiones* necessàries per completar els serveis.

El traçat d'aquesta via per les nostres comarques ha estat objecte de discussió des dels inicis del segle XVII. Dues qüestions foren decisives en la llarga

polèmica sobre el traçat d'aquesta via: les estacions, conegudes per les fonts literàries i epigràfiques, i els mil·liaris que començaven a estudiar-se al llarg del seu traçat, encara que les primeres han centrat sempre l'atenció dels nostres erudits. Així, Escolano (1611), situa *Intibili* a Vinaròs, *Ildum* en el castell de Miravet i *Sebelaci* a Borriana, inclinant-se per un traçat costaner. Tanmateix, segons recull aquest mateix cronista, ja en 1538 Beuter havia citat per primera vegada un mil·liari de l'emperador Galeri situat entre Borriol i la Pobla Tornesa. La hipòtesi d'un traçat per la costa fou seguida per altres autors posteriors com Peris. En 1836, el canonge Cortés va plantejar un traçat per l'interior amb les següents reduccions: *Intibili* a Sant Mateu, *Ildum* a Cabanes i *Sebelaci* a Onda. Aquesta proposta tingué una gran acceptació, defenent-la posteriorment autors com Balbás. Els partidaris d'un traçat per l'interior comptaven, entre altres arguments, amb la presència de mil·liaris; els partidaris d'un traçat per la costa adduïen una major facilitat per a la seua construcció per les terres planes del litoral, i la presència de diverses restes que provaven el pas d'una calçada. Ambdues tendències proposaven les reduccions de les estacions a les localitats més importants, acompanyant-les en alguns casos d'arguments que les recolzaven, com ara la proximitat de l'Arc en el cas de Cabanes i l'existència de marjals en el de Borriana, tot seguint l'etimologia proposada per Escolano.

D'altra banda, l'existència de ponts o vestigis de ponts servia també com a argument suposadament decissori en aquesta polèmica. Així, els partidaris del traçat per la costa adduïen que a l'altura d'Almassora hi ha ruïnes d'un antic pont sobre el Millars que per les seues característiques devia ser romà, mentre que els partidaris del traçat per l'interior presentaven com argument el pont de Santa Quitèria, suposadament amb fonaments romans, i les ruïnes del pont sobre la rambla a l'altura del camí Real. Això no obstant, hi ha proves documentals de la construcció d'aquests tres ponts a l'edat Mitjana. De l'anomenat pont de les Tres Viles, sobre el Millars, coneixem el document que autoritza la seua construcció signat per Pere III l'any 1278. Quant al pont de l'antiga rambla d'Algonder, Martí de Vicianà conta que el manà construir Jaume de Sant Vicent, notari de Vila-real, al seu càrrec. Per últim, el pont de Santa Quitèria és del segle XIII, encara que posteriorment ha estat molt reformat, com ho demostra una carta de concessió de Jaume I per a la seua construcció.

L'existència de dos camins romans pràcticament paral·lels, un per la costa i l'altre per l'interior, fou plantejada ja per Chabret en un opuscle pòstum publicat

l'any 1977. En aquesta línia, Huguet (1916), estudia un tram de la via Augusta entre les Coves de Vinromà i Borriol. Per a la fixació del traçat d'aquesta via per l'interior -la *uia maior* dels documents medievals- ha estat decisiu el fet de comptar amb nombrosos mil·liaris que assenyalaven el seu pas. L'aparició d'algunes d'aquestes columnes entre Traiguera i Borriol amb el nom de la via en llurs textos -un d'ells conegut des de mitjan segle XVIII- fou decisiva per dilucidar aquesta qüestió. Així, sense negar l'existència d'un camí costenc, l'existència del qual sembla indubtable, resulta evident a hores d'ara que el traçat triat pels enginyers romans a l'hora de construir el tram de la via Augusta que travessava les nostres comarques, fou el que dibuixa la fossa pre-litoral de les Coves de Vinromà-Sant Mateu, la qual, encara que també compta amb algunes dificultats orogràfiques, resta apartada de la insalubritat de les marjals costeres. Estudis posteriors, com ara els de Senent (1923), Muñoz Catalá (1972), Morote (1979) i Muncharaz (1985b, pp. 54-56), han mantingut ja aquest traçat.

Per les restes conservades actualment, la via no devia comptar amb obres d'enginyeria notables. Cap dels ponts als quals se'ls ha atribuït un origen romà presenta vestigis clars d'aquesta època. En la majoria de casos d'accidents hidrogràfics, però, la via no comptava amb seguretat amb obres de fàbrica d'envergadura, ja que, com es pot comprovar encara, tant la Rambla de Cervera, entre la Jana i Sant Mateu, com el barranc de Tormes (la Torre d'En Doménec), per posar dos exemples, els travessa mitjançant rampes treballades en el terreny que permeten un descens suau i en fan possible el pas.

Pel que fa a l'estructura de la calçada, els dos sondeigs realitzats per Morote prop de la Jana i en la senda dels Romans han proporcionat una composició diversa, amb dues o tres capes de pedres de diferent tamany. La seua composició, per tant, no es correspon amb l'estructura clàssica de quatre capes: *statumen*, *rudus*, *nucleus* i *summum dorsum*. Tanmateix, el seu ús continuat fins als nostres dies deu haver contribuït sens dubte a fer desaparèixer el seu primitiu recobriment. Possiblement, la via s'adaptava als diferents tipus de terrenys pels quals passava, aprofitant les seues característiques per estalviar recursos. Així, en el seu traçat per les nostres comarques devien trobar-se trams corresponents als diferents tipus de camins: *uiae terrenae*, *glarea stratae* i *silice stratae*.

Pel que fa al seu traçat per terres valencianes, el tram millor estudiat ha estat el de les comarques septentrionals, on els treballs de Chabret (1978), Huguet (1916) i Senent (1923) al principi de segle van resoldre un bon grapat de

qüestions, singularment el seu pas pels corredors interiors al nord del riu Millars i no per la plana litoral, com havien mantingut Escolano (1611) i Diago (1613). Més endavant, el traçat fou parcialment estudiat per Muñoz Catalá (1972) i objecte d'un estudi general entre *Dertosa* i *Carthago Noua* per part de Morote (1979a i b); recentment, Sillières (1990) ha estudiat el tram des de *Sucro* cap al sud. L'escassetesa de mil·liaris en els dos terços meridionals del seu traçat valencià, i també el reaprofitament del curs de la via en camins i carreteres fins a l'actualitat, fan difícil en molts casos proposar itineraris concrets en aquesta zona; ens limitarem aleshores a exposar les diferents hipòtesis existents. La descripció que segueix reflecteix aquesta desigualtat en el nostre coneixement de la via Augusta al seu pas per terres valencianes (Arasa i Rosselló 1995, *passim*).

3.1.1. Les postes

L'Imperi Romà es va dotar d'un servei públic de transport de missatges i de persones que viatjaven per compte de l'administració estatal, i també de mercaderies pertanyents a l'estat, que rebia el nom de *cursus publicus*. Aquesta organització, present de manera embrionària en època republicana, va ser implantada inicialment per Cèsar, però fou August qui -amb la finalitat de disposar d'un servei d'informació ràpid i eficaç- va organitzar una xarxa d'estacions de posta per al canvi de cavalls (*mutationes*) i per al descans i manutenció dels funcionaris de l'administració estatal de trànsit (*mansiones*), singularment els correus (*cursores*). Inicialment aquest servei estava a càrrec dels governs locals (Pflaum, 1940), però més endavant, amb Trajà i sobretot amb Adrià, la posta esdevé un servei a càrrec de l'estat; amb Galiè i Constantí les despeses del *cursus publicus* tornaren a ser responsabilitat de l'administració provincial.

A la darrerria del segle IV, el Codi de Teodosi utilitza indiferentment els mots *mansiones*, *mutationes* i *stationes*, els quals tenien sentits específics en el seu origen. Així, mentre que les primeres eren llocs de descans per a la nit, amb hostal (*hospitia*), magatzems i corrals (*stabula*), i les segones eren llocs per al canvi de cavalls, les *stationes* eren destacaments de vigilància disposats per Tiberi al llarg de les vies per assegurar el trànsit contra els malfactors. Els termes utilitzats per a designar aquests establiments eren, però, més variats: *praetoria* i *tabernae* designaven també en ocasions els llocs oficials. Mentre les *mansiones* estaven situades normalment a distàncies corresponents a un dia de viatge (22-27 mp), les

mutationes es trobaven a distàncies més curtes (9-12 mp), segons les necessitats dels correus per al canvi de cavalls.

Com hem vist anteriorment, els itineraris citen un total de cinc estacions en el tram de la via comprés entre les ciutats de *Dertosa* i *Saguntum*, dos de les quals tenen un nom pre-romà, mentre que almenys altres dues el tenen llatí (fig. 148). Les primeres potser heretaren el topònim dels assentaments ibèrics que havien existit en el mateix lloc o en les seues proximitats, fenomen no molt freqüent però sí documentat en altres regions de l'Imperi (Chevalier 1972, p. 213). Aquest degué ser el cas d'*Intibili* si la reduïm Traiguera, on pot haver existit un assentament pre-romà, i d'*Ildum* si la reduïm a l'Hostalot, situat prop de l'assentament del Puigpedró.

Intibili: situada a 27 mp (39,9 km) al SSO de *Dertosa* i a 24 d'*Ildum* (Roldán 1975, p. 243). L'Anònim de Ravenna hi situa l'encreuament amb una via transversal que es dirigia per Morella fins a prop de *Caesaraugusta*.

Els erudits renaixentistes van plantejar que havia de reduir-se a Traiguera (Muñoz) o la Jana (Ocampo). La tradició decimonònica la localitza a Sant Mateu (Miralles del Imperial 1868, p. 18; Mundina 1873, p. 486; Betí 1924, p. 281). Altres autors la situen entre aquesta població i la Jana (Balbás 1892, p. 23; Blázquez, 1892). Blázquez (1925) la situa entre Sant Mateu i Traiguera. Senent (1923) entre Traiguera i la Jana. Bru (1963, p. 167) va plantejar la possibilitat de reduir-la a la Jana. Morote (1979b, pp. 151 i 155) va proposar identificar-la amb Traiguera, puix s'hi acompleixen les distàncies, mentre que Forcada (1979) planteja la possibilitat que es tracte de la vil·la de les Carrasques. No pot descartar-se la possibilitat de situar-la a la Jana, població on també s'han trobat restes romanes que està situada més a prop de l'encreuament natural amb la ruta que seguia la rambla de Cervera cap al interior (Arasa 1987b, p. 134; Oliver 1991a, p. 90). A més de la vil·la de les Carrasques, Traiguera és el jaciment millor conegut arqueològicament, amb una possible ocupació inicial en època ibèrica, que s'avindria amb la seua menció com a població indígena en la segona guerra púnica.

Ildum: situada a 24 milles (uns 35,5 km) al SSO d'*Intibili* i també citada per tots els itineraris.

Tradicionalment s'ha localitzat a Cabanes o en les seues proximitats (Saavedra ; Balbás 1892, p. 23; Blázquez 1892; Bru 1963, p. 167). El mateix

autor (1898) després la trasllada a Albalat i Blázquez fill (1925) a la Torre d'En Doménec. Senent (1923) va proposar la seua reducció al jaciment de l'Hostalot (Vilanova d'Alcolea), on sembla que s'acompleixen les distàncies (Arasa 1987b, p. 124; Arasa 1989; Esteve 1991; Oliver 1991a, p. 90). Altres reduccions proposades, carents de tota versemblança, són la de Betí (1924, p. 281) en un lloc pròxim de Vilafamés.

Noulas: situada a 22 mp (32,5 km) al SO d'*Ildum* i a 24 mp (35,5 km) de *Saguntum*, s'ha de trobar 2 mp (2,9 km) abans de *Sebelaci*. Citada tan sols per tres dels Vasos de Vicarello, el darrer dels quals incorpora la forma *Noua*.

Tradicionalment s'ha situat -per simple homofonia- amb la Vilavella (antic castell de Nules) (Balbás 1892, p. 23; Betí 1924, p. 281) o amb el mateix Nules (Cuveiro 1891, p. 281), sense que l'acompliment de les distàncies permeta aital identificació. Roldán (1975) apunta Onda. D'altres recorden la centuriació proposada per López Gómez (1974), on *nouale* («roturació») hi podria jugar com a topònim (Morote 1979). D'altra banda, nosaltres proposàvem un lloc pròxim a la Quadra Na Tora, dins el terme de Castelló de la Plana, basant-se en les distàncies (Arasa 1979).

Pel seu topònim, i també pel fet d'aparèixer en altres itineraris una altra estació situada 2 mp més cap al SO, podria tractar-se simplement d'una nova mansió construïda no molt lluny de l'altra, la «vella», potser a causa de la presència d'uns obstacles naturals d'indubtable importància com són la rambla de la Viuda i el riu Millars, de la força dels quals són encara mudes testimonis les piles del pont medieval sobre la Rambla. Sobre aquest supòsit, caldria buscar aquesta estació al nord d'aquests accidents hidrogràfics, en algun dels jaciments localitzats prop de la via en els termes municipals d'Almassora o Castelló de la Plana.

Almassora, d'etimologia àrab («el molí olier»), segons assenyala Barceló (1982, p. 91).

Sebelaci: situada a 2 milles (2,9 km) al SSO de *ad Noulas* i a 22 (32,5 km) de *Saguntum*, apareix citada en un dels Vasos de Vicarello i en l'Itinerari d'Antoní.

Segons la interpretació més senzilla, el significat d'aquest topònim vindria donat precisament per la peculiar situació de la *mansio* entre dos corrents d'aigua: el riu Millars i la rambla de la Viuda, prop del forcall que ambdues formen i que travessava la via. Sobre aquesta hipòtesi, la zona en què hauria d'estar situada

aquesta estació és molt limitada. Senent (1923), la va localitzar pels voltants de l'ermita de Santa Quitèria (Almassora), lloc on segons aquest autor hi havia restes romanes i s'acompleixen les distàncies. Les repetides prospeccions per aquesta zona i les excavacions realitzades per G. Clausell a la vora de l'ermita no han proporcionat restes romanes. Blázquez (1925) pren partit per Vila-real. Altres reduccions proposades per diversos autors, però que tenen els greus inconvenients de no ajustar-se a les distàncies donades pels itineraris o d'allunyar-se excessivament del traçat de la via, són Borriana (Escolano 1611, col. 566; Ceán 1832; Roca y Alcayde 1932, p. 45), el castell de la Magdalena (Diago 1613), Solaig (Betxi) (Saavedra 1862) i Onda (Cortés 1836; Miralles del Imperial 1868, p. 17; Madoz 1849, XII, p. 275; Segura y Barreda 1868; Cuveiro 1891, p. 296; Balbás 1892; Chabret 1895). La reducció de *Noua/Noulas* a la Vilavella forçava una localització de *Sebelaci* més al sud d'aquesta població (Betí 1924, p. 281).

Rubricatum/Laubricatum: citada únicament per l'Anònim de Ravenna. Aquest topònim apareix citat també pel geògraf Ptolemeu en una localitat anomenada *Rubricata*, situada en el NE d'Hispania, que tradicionalment se situa a la vora del riu Llobregat, hidrònim amb el qual sembla estar relacionat. Si considerem que són precisament les dues fonts més tardanes les que la citen i recordem la seua aparició en la Geografia de Ptolemeu, podria tractar-se d'una transposició o error del copista, que trasllada molt més cap al sud una localitat situada en el NE de la Península. Tanmateix, Llobregat (1983), basant-se en un document de 1225 que consigna els límits dels castells de Miravet i Sufera (Cabanès), en què apareix citada una *turrem de Luppricato* (Barceló 1982, p. 215), identificada amb la població de Torreblanca, creu que aquesta devia ser efectivament una estació de la via situada en aquesta zona, al sud d'*Ildum*. Com que en el *Repartiment* s'esmenta un *Rahal Alubrecati* entre Borriana i Alcalà de Xivert, Llobregat va plantejar el canvi de l'ordre de menció de l'itinerari traslladant aquesta posta suposadament valenciana més cap al sud, després d'*Ildum*, en un lloc indeterminat de la costa entre aquestes dues poblacions. La principal objecció que pot fer-se a aquesta hipòtesi és que la zona on podia estar localitzada, en la ruta costanera, queda lluny del traçat de la via Augusta. El fet que aquest siga l'únic itinerari que la menciona fa sospitar que pugua tractar-se d'una interpolació i, per tant, d'una estació estranya al territori valencià, potser el *Roubricata* esmentat per Ptolemeu que està en l'origen de l'hidrònim Llobregat. La coincidència amb el topònim medieval pot explicar-se

fàcilment si considerem que es tracta d'un nom freqüent en l'onomàstica aràb valenciana. Aquesta torre és, segons Betí, l'antecedent de l'actual Torreblanca.

No pot descartar-se, però, que es tracte d'una estació pertanyent a una altra via, com succeix en altres casos, la qual hauria de ser l'anomenada via de la costa que arranca de la via Augusta al sud de *Dertosa* i segueix un traçat paral·lel a aquesta pel litoral; sobre aquest supòsit, l'estació es trobaria en un punt indeterminat del tram septentrional d'aquesta ruta.

3.1.2. Els mil·liaris

La via Augusta fou l'única de les vies del País Valencià que amb seguretat es va fitar amb mil·liaris (Arasa 1990 i 1992b). En el tram d'aquesta via que passava per terres valencianes es coneixen fins ara un mínim de 21 mil·liaris, amb una molt desigual distribució geogràfica (fig. 149). En les comarques septentrionals del Baix Maestrat, la Plana Alta i la Plana Baixa, entre el riu de la Sénia i Xilxes, en un tram de la via d'uns 100 km, es concentren 17 d'aquests monuments. La conservació d'aquests monuments a les comarques septentrionals ja va ser assenyalada pels cronistes dels segles XVI-XVII.

D'aquests monuments, alguns actualment desapareguts, una part s'han trobat escapçats o en estat tan fragmentari que no permeten més que confirmar la seua presència. Només dotze conserven la inscripció més o menys completa i proporcionen informacions d'interés per a la història de la via. D'aquests, nou poden atribuir-se a algun emperador concret, en ocasions amb una data absoluta per a la seua erecció. La seua distribució cronològica és també molt desigual: només tres poden ser atribuïts amb prou seguretat a l'Alt Imperi, en els segles I-II, mentre que altres nou poden datar-se al Baix Imperi, en els segles III-IV. El nom de la via apareix en quatre d'aquestes inscripcions, dues de les quals pertanyen a emperadors del segle III, mentre que les altres dues poden datar-se en els segles I-II.

Encara que trobem algun buit notable entre els emperadors identificats, com el del mateix constructor de la via, August, en aquest tram de la via hi ha diversos testimonis d'activitat entre els segles I i IV. La menció de l'emperador Tiberi (33-34) en el mil·liari de les Coves de Vinromà, encara que insegura, pot correspondre a les primeres obres de reparació uns quaranta anys després de la seua construcció. Un segon i llarg buit ens mena al començament del segle III -en el qual es concentren la majoria dels mil·liaris valencians- amb el de Caracal·la (214), trobat

recentment a Vilanova d'Alcolea (Arasa 1990-91); també el de Traiguera ha estat atribuït recentment a aquest emperador (Lostal 1992), encara que la seua desaparició no permet confirmar-ho. El següent testimoni epigràfic és el de Borriol, de l'emperador Deci (250). Segueix dos anys després el de Xilxes, de Trebonià Gal (252). A continuació tenim el trobat entre la Pobla Tornesa i Borriol, de Galeri (293-311), l'últim monument d'atribució segura. Finalment, el de la Jana deu ser el més tardà, possiblement de ben avançat el segle IV.

La presència d'aquests testimonis epigràfics no implica en tots els casos la realització d'obres efectives de reconstrucció, almenys a partir del període d'anarquia militar en el segle III. D'altra banda, aquestes obres no sempre afectaven la totalitat de la via, sinó que podien localitzar-se en determinats trams o fins i tot en punts molt concrets. La presència d'aquests monuments, doncs, només pot provar la realització d'obres en el lloc o tram on han aparegut; tan sols en el cas que diversos mil·liaris d'un mateix emperador apareguen repartits en llargs trams o fins i tot per tota la via, com és el cas dels de Caracal·la, es pot parlar d'obres generals.

3.1.3. Les indicacions viàries

Només quatre dels 9 mil·liaris que conserven la totalitat o una part del text donen el nom de la via: el de les Coves de Vinromà, possiblement de Tiberi (33-34); el de Vilanova d'Alcolea, dedicat a l'emperador Caracal·la l'any 214, i el de Borriol, dedicat a l'emperador Deci i al seu fill Q. Herenni l'any 250; en un altre de la Pobla Tornesa que no conserva la dedicatòria imperial, el nom de la via apareix incomplet. Només dos conserven al mateix temps el nom de la via i la dedicatòria imperial: els de Vilanova d'Alcolea, de Caracal·la, i el de Borriol, de Deci, ambdós del segle III.

També són quatre els mil·liaris que conserven la xifra corresponent als mp. En el de Traiguera, el seu primer editor llegia CL mp, encara que la revisió del text elimina aquesta possibilitat. En el de les Coves de Vinromà, el seu primer editor transcriu la xifra CCLXXVIII mp. En el recentment aparegut de Vilanova d'Alcolea hom pot llegir perfectament la xifra CCLXXXIII mp. Finalment, en el de Borriol la xifra sembla que és CIIX mp, encara que altres autors donen xifres diferents, com ara les CXLV que llegia Valcárcel. Segons aquestes dades, sembla difícil que els numerals dels mil·liaris de les Coves de Vinromà i de Vilanova

d'Alcolea pertanyen a la mateixa sèrie numeral que el de Borriol, sensiblement inferior.

Fins a la recent aparició del mil·liari de Vilanova d'Alcolea, els escassos testimonis conservats aconsellaven una numeració que començaria en algun punt situat al sud i seguiria en el seu recorregut cap al nord fins a *Dertosa*. Segons aquesta hipòtesi, elaborada per Morote (1979b), el *caput uiae* a què es refereixen aquests numerals devia estar situat en algun lloc senyalat, com ara la cruïlla de camins que hi havia prop de l'estació *ad Turres*, a XXV mp al sud de *Saetabis*, on s'unien l'anomenat camí d'Anníbal i la via Augusta. Amb aquest punt de partida s'adiu el numeral CIIIX que hom pot llegir en el mil·liari de Borriol; les altres dues referències utilitzades per aquest autor no poden considerar-se segures, ja que, pel que fa al mil·liari de les Coves de Vinromà, un manuscrit anterior a Cavanilles, font que utilitzava Morote, n'esmena la lectura i en proporciona una xifra major, mentre que el de Traiguera hem vist com ha estat objecte d'una reinterpretació que elimina la possible presència del numeral.

La troballa del mil·liari de Vilanova d'Alcolea dóna nova llum sobre aquesta qüestió i obri al seu torn nous interrogants. A Catalunya el *caput uiae* devia estar situat a l'estació *Summo Pyrenaeo*, ja que en el primer mil·liari amb numeral, el de Palau-Sacosta (Girona), dedicat a Constantí l'any 319, figura la milla XLVIII; aquesta numeració seguia almenys fins a *Dertosa*, prop de la qual, en el mil·liari trobat a l'Aldea, es restitueix la milla CCX[IX]. Entre aquests dos llocs poden comptar-se un total de CCXXXI mp en els itineraris. Els numerals dels mil·liaris de les Coves de Vinromà, CCLXXVIII, i de Vilanova d'Alcolea, CCLXXXIII, s'avenen amb aquesta numeració i poden considerar-se part, pel que fa al còmput dels mp, d'un mateix tram de la via. El numeral del mil·liari de Borriol és clarament discordant amb aquesta sèrie, fins i tot si pensem en la possibilitat d'afegir-li un centenar de mp a qualsevol de les xifres llegides, i ha de pertànyer a una sèrie numeral diferent i amb sentit invers, probablement la que començava a l'estació *ad Aras*, 3 mp al sud d'*ad Turres*, on és més versemblant que es trobàs la bifurcació.

Ens trobaríem així amb dos trams de la via Augusta amb sèries numerals inverses que començarien en sengles *capita uiarum* situats a les estacions *Summo Pyrenaeo* i *ad Aras*, respectivament. Ambdós trams devien acabar llur numeració, consegüentment, al mateix lloc, situat entre els dos darrers mil·liaris coneguts de cada sèrie, és a dir, el de Vilanova d'Alcolea i el de Borriol. Entre aquestes dues localitats cal situar un punt de referència, probablement de caràcter territorial, que

pogués servir de *terminus*. En absència d'altres límits provincials o conventuals, cal pensar en un de caràcter municipal, com ara el *limes* septentrional del territori municipal de *Saguntum*. Una qüestió tan concreta i aparentment intrascendent com és la dels numerals dels mp, ens serveix així per a plantejar una hipòtesi sobre el traçat del límit septentrional del territori municipal d'aquesta ciutat.

Pel que fa al tercer tram de la via Augusta per terres valencianes, entre *ad Aras* i *Carthago Noua*, cap dels dos mil·liaris coneguts conserva el numeral. Aquest tram, de 124 mp (183,7 km) segons l'Itinerari d'Antoní, devia seguir una numeració que possiblement començava a *Carthago Noua* i arribava fins a la bifurcació amb el camí d'Anníbal, a l'estació *ad Aras*. Aquesta diversitat de numeracions amb llurs corresponents *capita et termini uiarum* no és estranya en el món viari romà, on no existeix una regla fixa. Els estudis de Sillières (1990) a la meitat sud de la península han permès demostrar com les numeracions comencen en algunes ciutats, com ara *Carthago Nova*, capital de convent, i *Castulo*, un important centre miner, i en límits territorials, com la frontera de la Bètica, marcada sobre el Guadalquivir per l'arc de *Ianus Augustus*, i la frontera septentrional del territori municipal d'*Italica*.

Però les conclusions a què podem arribar a partir del numeral que figura en el mil·liari de Vilanova d'Alcolea van encara més enllà. El còmput de CCLXXXIII mp que hi apareix és molt semblant al que dona l'Itinerari d'Antoní entre les estacions *Summo Pyrinaeo* i *Ildum*, que és de CCLXXXII mp. La diferència d'una milla entre ambdós còmputs no és significativa, ja que els errors que s'observen en l'acarament de les distàncies que figuren en els itineraris i els mil·liaris són freqüents i, fins i tot, de major importància. No creiem que es tracte d'una simple coincidència, sinó més aviat d'un nou argument, probablement el més definitiu que pugam tenir, en favor de la reducció d'aquesta estació al jaciment de l'Hostalot, on aparegué el mil·liari.

3.1.4. El traçat entre *Dertosa* i *Saguntum*

Al sud de *Dertosa*, en la primera etapa de 27 mp (40 km) entre aquesta ciutat i la posta d'*Intibili*, la via seguia el camí de la Galera pels termes de Godall i Ulldecona amb un traçat rectilini. A 1,7 km del riu de la Sénia, a l'altura del camí de Sant Jaume que el travessa perpendicularment, aquest camí es divideix: un braç segueix fins a Sant Joan del Pas, per on travessa el riu en un tram encaixat que obliga el camí a descriure uns revolts tancats per tal de salvar el pendent; l'altre braç

segueix amb un traçat prou recte i mig abandonat i travessa el riu uns 750 m cap a l'est, en un lloc on aquest no va tan encaixat i el camí pot salvar el desnivell amb una senzilla rampa. Ambdós camins tornen a trobar-se, ja en terres valencianes, a poc més de 4 km al sud de la bifurcació. Segons Morote (1979a), la via seguia el primer traçat i travessava el riu per Sant Joan del Pas. Aquest llogaret del municipi d'Ulldecona fins i tot recorda l'origen en el seu topònim. Això no obstant, a l'altra banda del riu, ja en terres valencianes, el camí que segueix un traçat completament rectilini en un tram de 3,5 km és precisament el que travessa el riu pel gual situat més cap a l'est, el camí dels Hostalets, mentre que l'altre s'uneix al primer en diagonal des de Sant Joan. El camí principal, doncs, sembla ser el més oriental, el que, a més, té un pas del riu més accessible. No pot excloure's, però, l'existència d'un doble traçat des de l'antiguitat.

A l'encreuament amb el camí de la Fusta, on es conserven les ruïnes de l'hostal que dóna nom al camí, Senent (1923) cita «vestigis de camí formats per llarga fila de pedres gruixudes i restes d'empedrat», visibles encara fa pocs anys i ja desapareguts. A continuació s'observa en el traçat de la via un lleu canvi d'orientació cap al sud en un tram rectilini d'1,6 km; després segueix amb un traçat més irregular fins al riu Cérvol. El pas d'aquest riu, profundament encaixat, obliga la via a guanyar el desnivell amb prolongades rampes; la del costat sud, de poc més de 4 m d'amplària, presenta unes parets verticals de més de 5 m. Més endavant, al collet Roig es va trobar el primer mil·liari valencià. A continuació, la via segueix un traçat sinuós fins a Traiguera; en alguns trams s'aproxima a la carretera de Sant Rafael i resulta impracticable. Abans d'arribar a la població, a la Creueta, en l'encreuament amb el camí Vell d'Ulldecona, es conserva la part inferior del que degué ser un altre mil·liari, possiblement esmentat per Escolano (1611), com ha fet veure recentment Esteve (1994). Entre Traiguera i la Jana la via desapareix en un primer tram sota la carretera, després s'entrevessa amb ella i segueix un traçat més recte fins a desaparèixer de nou en les proximitats d'aquesta població. A continuació de la Jana, el camí vell de Sant Mateu se separa de la carretera local just en el lloc on estava situat el mil·liari d'aquella localitat, a una distància aproximada d'una milla. Des d'allí es dirigeix per l'oest de la carretera cap a la rambla de Cervera, que travessa a gual sense dificultats per l'escàs desnivell existent, i segueix fins a l'encreuament amb el camí de Morella. Després guanya el fort desnivell d'una lloma amb un traçat recte, travessa el barranc del Bassot amb rampes pronunciades que en part estalvia un pont modern i arriba a Sant Mateu.

Els assentaments romans comencen a sovintejar al llarg de la via, n'assenyalen el curs i manifesten l'existència d'un poblament dispers que en part ha perdurat en els actuals nuclis: Traiguera (Rosas, 1987), la Jana i Sant Mateu -on tradicionalment s'ha reduït *Intibili-*, a més de la vil·la de les Carrasques (la Jana), han proporcionat restes romanes (Arasa, 1987a). Qualsevol d'aquests llocs escalonats al llarg de la via i pròxims entre si pot ser aquesta posta: cal recórrer als amidaments i resseguir la via de *Contrebia* esmentada per l'Anònim de Ravenna per tal d'afinar un poc. Segons les distàncies, Saavedra (1863) la situava a mitja llegua al sud de la Jana, aproximadament on es troba la vil·la de les Carrasques que aquest enginyer de camins desconeixia. Senent (1923) la situava entre Traiguera i la Jana. Per a Morote (1979a) la distància mencionada s'acompleix a Traiguera. Des de la Jana encara pot seguir-se el camí de Xert que continua cap a Morella, tal vegada amb el mateix traçat de l'esmentada via de *Contrebia*. Aquest pot ser un argument per a la seua reducció en aquesta població, però la importància de les restes arqueològiques trobades a Traiguera és avui un argument important per mantenir-hi la reducció.

El camí descrit entre la Jana i Sant Mateu, encara que disposa de la presència dels assentaments romans de les Carrasques i de Sant Mateu per a provar la seua antiguitat, no és l'únic possible i pot correspondre al camí Reial, en la construcció del qual degué resultar determinant l'emplaçament d'aquesta important població. Morote (1979a) proposa un altre traçat per la carretera de la Jana a Sant Mateu fins a l'encreuament amb la de Benicarló, on el camí vell ha desaparegut sota l'asfalt. Des d'ací el camí reapareix en un tram que travessa en línia recta una lloma a l'oest de la carretera, on aquesta descriu una àmplia essa per tal de salvar el pendent. Després desapareix de nou davall la carretera fins a l'altura del cementeri; ací aquella gira cap a l'oest per a dirigir-se a Sant Mateu, mentre que el camí segueix cap al sud -quasi perdut en un primer tram- fins a enllaçar de nou amb el camí que ve de la població. Els petits assentaments romans del Bassot i de la Font del Senyor, situats prop d'aquest camí, donen suport a aquest traçat, però no permeten donar una solució definitiva al problema. Per determinades característiques, com els traçats rectilinis en trams amb fort pendent, ambdós camins poden tenir un origen romà; també els dos sembla que han estat utilitzats fins a la construcció de la carretera moderna. L'emplaçament del miliari de la Jana, tot just en la bifurcació d'ambdós camins, no ajuda a esclarir el dilema. No pot descartar-se, per tant, que -potser com en el cas de Sant Joan del Pas- ens trobem amb un doble traçat de la

via. L'oriental, que no es desvia cap a l'oest per entrar a Sant Mateu i segueix un traçat rectilini, sembla el de major antiguitat. El fet que travesse una zona endorreica al terme de la Jana (les Llacunes), pot haver obligat a fer una desviació per l'oest, però que aquesta arribe fins a Sant Mateu respon probablement a la presència d'un nucli de població.

Des de la unió d'ambdós camins continua cap al sud el camí de les Conteres o de la Llacuna, al qual se superposa en un curt tram la carretera C-238. La presència de bassals endorreics en el tram comprés entre Sant Mateu i la Salzedella (les Llacunes) degué condicionar el traçat de la via (Mateu, 1982), la qual segueix probablement el mateix traçat de la carretera per la zona més alta situada a l'est fins a aquesta localitat.

Entre *Intibili* i *Ildum* els itineraris assenyalen 24 mp (35,5 km). Des de la Salzedella, el camí de València segueix la comarcal C-238 fins a les Coves de Vinromà; la vil·la dels Tossalets queda un poc apartada cap a l'oest. Des d'ací fins a Vilanova d'Alcolea la via ha estat estudiada per Esteve (1992). Prop del barranc de la Pedra Llarga devia trobar-se el mil·liari citat per Cavanilles (1795). Més endavant travessa a gual el barranc de la Penya-roja mitjançant una rampa encaixada. Després la via abandona la carretera i fa de partió entre els termes de Vilanova d'Alcolea i la Torre d'En Doménech. La distància indicada fins a *Ildum* ens situa al terme de Vilanova; sembla excessiu portar aquesta posta a l'arc de Cabanes, com feia Saavedra (1863) i han mantingut diversos historiadors. Senent (1923) va proposar la seua reducció al jaciment de l'Hostalot, amb importants restes de construccions i una considerable extensió (Arasa, 1989). La recent troballa d'un mil·liari amb la indicació de 283 milles sembla un important argument en favor de la reducció de la posta a aquest jaciment (Arasa 1990-91).

El tram entre Vilanova d'Alcolea i la Pobla Tornesa ha estat estudiat també per Esteve (1986). En arribar al terme de Bell-lloc, on la documentació medieval menciona una *via maior*, la via -amb el nom de camí Reial- se separa de la carretera cap a l'oest i travessa pel bell mig el pla de l'Arc en un llarg tram rectilini de 8,2 km que pren com a inequívoca referència orogràfica el cim del tossal de la Balaguera (la Pobla Tornesa); ací la via, amb el nom de la senda dels Romans, fa de partió entre els termes de la Vall d'Alba i Cabanes i, més endavant, entre els de Vilafamés i la Pobla Tornesa. A l'encreuament amb el camí de Vistabella, antiga ruta de penetració cap a les terres muntanyenques de l'interior, es troba la vil·la del mas de l'Arc i el monument que li dóna nom, de senzilles proporcions i de caràcter

possiblement privat (Arasa i Abad, 1989). Després de passar la costera de Garrido al peu del tossal de Gaidó, la via travessa una formació de dunes (Mateu, 1982) i gira cap al sud cercant el pas entre la Selleta i el tossal de la Vila. En el pas del riu de la Pobla es conserven restes d'una construcció a la qual Senent (1923) atribueix un origen romà. Poc després, el jaciment dels Aiguamolls, en les proximitats del qual s'han trobat cinc mil·liaris, està situat prop de l'encreuament del camí de la Barona, probablement una vella ruta de penetració cap a l'interior que seguia el corredor de la rambla Carbonera; per la distància que el separa de l'Hostalot, uns 16 km (10,7 milles), deu correspondre a una *mutatio*. Prop de la Pobla Tornesa, una extracció de terres a la vora del camí va descobrir dos mil·liaris fragmentats i el que deuen ser les restes de la via.

Després de passar les costes de la Pobla, on degué trobar-se el mil·liari de Galeri citat per Beuter (1538), la via enfila el corredor de Borriol i busca l'eixida a la Plana, en un tram on juga de nou a entravessar-se amb la carretera. A la partida de l'Assut, on dues inscripcions funeràries indiquen la presència d'un jaciment, degué trobar-se el mil·liari de Deci conservat a Borriol. Més endavant, devia travessar el barranc de Cominells per la part baixa, on no va tan encaixat. Després segueix per la vil·la del Palmar, travessa el riu Sec i desapareix davall la carretera fins a l'altura de l'antiga venta del Pigós, ja en terme de Castelló de la Plana, des d'on continua el camí Reial o camí de la Cova del Colom.

El tram entre *Ildum* i *Sebelaci* és també de 24 mp (35,5 km), distància que ens porta a les proximitats del riu Millars. Però ja hem vist com en els Vasos de Vicarello I, II i IV es menciona 2 milles (2,9 km) més al nord d'aquesta una altra estació, *ad Noulaslad Noua*. La presència de la preposició *ad* ens indica que l'estació es trobava pròxima a l'objecte de referència. Aquest topònim, que apareix en femení i en un cas en diminutiu plural, és probablement la denominació sincopada d'un lloc, possiblement *taberna*, i deu fer referència a un establiment nou, potser en relació amb un altre més antic; ambdós, però, deuen ser pròxims en el temps perquè apareixen en els esmentats itineraris. J. G. Morote (1979a) va proposar la seua localització en una de les àrees centuriades estudiades per López Gómez (1974) a l'oest de la ciutat de Castelló de la Plana. En aquesta zona es coneixen dos assentaments romans: junt a la quadra de Na Tora (Castelló de la Plana), a poc més de 2 km al nord del Millars, i a la vora d'aquest riu, a la partida de Ramonet (Almassora). Les reduccions d'*ad Noulas* a Nules -topònim aquest sens dubte derivat del primer (Vicent, 1994)-, la Vilavella i Onda, i de *Sebelaci* en

aquesta mateixa població, Borriana o Castelló de la Plana, mantingudes per alguns erudits i historiadors, manquen del necessari suport documental i resulten massa forçades.

Entre *Sebelaci* i *Saguntum* hi havia 22 mp (32,5 km). El pas del Millars i el seu traçat en el trànsit a la Plana Baixa no acaba d'estar clar i no es pot fer una altra cosa que enunciar algunes hipòtesis. La interpretació tradicional fa seguir la via pel camí Reial o de la cova del Colom, el qual, després de passar el riu Sec, s'enfila recte cap a Vila-real i travessa primer la rambla de la Viuda per l'antic pont i després el riu Millars pel pont de Santa Quitèria. Senent (1923), basant-se possiblement en les consideracions etimològiques de Escolano (1611) sobre aquest topònim, localitzava aquesta posta entre ambdós rius. Però aquest traçat sembla molt condicionat per la fundació de Vila-real al segle XIII i planteja el problema que necessita travessar dos llits fluvials; a més, entre ambdós rius no hi ha restes romanes que permeten confirmar l'existència de la posta. Cap a l'est, el traçat rectilini de l'esmentada quadra de Na Tora, que s'enfila cap a més avall del forcall format per ambdós rius, permet plantejar la hipòtesi que els enginyers romans preferiren que la via travessara només un llit fluvial pel lloc on la presència d'un jaciment arqueològic ocupat en època prehistòrica, ibèrica i medieval (el castell d'Almassora) assenyala possiblement l'existència d'un gual (Sorribes, 1992), desfigurat per la construcció del pont actual al segle XVIII. La presència dels jaciments esmentats de la quadra de Na Tora i de la partida de Ramonet, dóna versemblança a aquesta hipòtesi. D'aquesta manera, la fundació de Vila-real al segle XIII explicaria el traçat del camí Reial i la construcció del pont de Santa Quitèria, així com la inutilització parcial del vell traçat romà que seguiria per l'est.

Al sud del Millars, un traçat pel camí de la Travessa sembla també molt condicionat per la presència de Vila-real. Possiblement seguia per l'est d'aquesta població, potser pel primer Sedeny fins a enllaçar amb el traçat de la N-340. A continuació, l'eixida sud de Vila-real busca aquest camí, l'eix del qual segueix la N-340, cosa que pot confirmar la seua preexistència. La continuïtat de la via al sud de Vila-real resulta molt incerta. No sembla haver cap camí amb un traçat adequat i la continuïtat necessària. El camí del Cabeçol, o fins i tot la mateixa carretera N-340, entre els quals es troba la vil·la del riu Sec (les Alqueries), ofereixen traçats a tenir en compte. Pot descartar-se la hipòtesi més tradicional d'un traçat per l'est, per terres de Borriana. En aquesta línia, Morote (1979a) va suposar que seguia el camí de València des d'aquella població. Els assentaments sovintegen a un costat i

l'altre i no garanteixen una reducció segura: el camí de la Creueta (les Alqueries), la Regenta (Borriana), l'Alcúdia, Torremotxa i Benicató (Nules) (Gusi i Olaria, 1977), Rajadell (Moncofa), etc. El santuari de la muntanya de Santa Bàrbara (la Vilavella) domina des del seu cim aquesta part de la Plana (Vicent 1979); als seus peus, a la font Calda, s'han trobat restes d'uns possibles *balnea*. D'altra banda, la presència de restes d'una xarxa ortogonal de camins en aquesta zona, possibles vestigis d'una o més centuriacions o de parcel·lacions medievals o modernes (Bazzana, 1978), és una qüestió encara per estudiar.

Cap al sud, el mil·liari de Trebonià Gal trobat a la vil·la de l'Alter (Xilxes) és l'única evidència del pas de la via (Tarradell, 1973). La presència d'aquest monument permet descartar altres traçats, com ara el proposat per Saavedra (1863) per la Vall d'Uixó. Entre Xilxes i la Llosa devia aproximar-se al peu de muntanya per reduir la zona de pas dels aiguamolls. A continuació devia passar per la vora de la vil·la del Pla, fins al collet d'Almenara, a l'est del qual queda el jaciment de la muntanyeta dels Estanys (Mesado, 1966).

3.2. El camí de la costa

És un camí coster que pot seguir-se des de Vinaròs a Borriana i que fou el primer traçat proposat per erudits i historiadors per a la via Augusta (Escolano 1610; Diago 1613). L'anomenada «Via de la Costa» segueix una ruta ara utilitzada per l'autopista A-7, a través dels corredors més pròxims a la costa i de les planes litorals (fig. 150). Des d'Uldecona travessa el riu de la Sénia i segueix en direcció N-S, amb el nom de camí de Xivert, i deixa a l'est la vil·la de la Closa (Vinaròs). Segons Chillida (1913, p. 6; Borràs Jarque 1929, p. 14) a principi de segle encara hi havia vestigis d'aquesta via a la banda de ponent d'aquest puig. Després de travessar el barranc d'Aigua Oliva, al peu del puig de la Nau (Benicarló), adopta la direcció NE-SO que mantindrà al llarg de tot el seu traçat. Després segueix pel terme de Benicarló i travessa la rambla de Cervera amb el nom de camí dels Moliners. Ja en terme d'Alcalà de Xivert i amb el nom de camí Vell d'Alcalà, travessa la rambla d'Alcalà i passa prop de l'assentament del Poaig. Poc després desapareix, potser ocupat per la N-340 o el ferrocarril. Al sud del riu de les Coves es pot seguir en la carrerassa dels Romans que arriba a Torreblanca (Roca 1988). Des d'aquesta població segueix el camí Vell de Castelló que passa, ja en el terme de Cabanes, al peu del castell d'Albalat, el topònim aràbic del qual esmenta el camí (Barceló 1982, p. 73), i continua amb el nom del camí de les Torres pel Bordissal

cap a Orpesa. Entre aquesta localitat i Benicàssim el seu traçat s'ha desdibuixat a causa de les diverses vies de comunicació modernes que travessen els contraforts muntanyencs. En aquesta zona, Muñoz Catalá (1972, pp. 154-155) assenyala l'existència de restes d'un camí antic que podia seguir-se en trams. Més endavant devia continuar pel pas Empedrat (Bellver 1888, p. 50; Porcar 1933b, p. 84; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 159), vell camí desaparegut que seguia la restinga i que, amb el topònim modern de camí de les Vil·les, envolta per l'oest la llacuna del Lluent i enllaça amb el Caminàs al terme de Castelló de la Plana. Aquest segueix paral·lel a la costa per l'oest dels aiguamolls litorals, passa per la font de la Reina i les ermites de Sant Roc de Canet, la Mare de Déu de Lledó i Sant Jaume de Fadrell i travessa el riu Millars, per a seguir pel terme de Borriana amb el nom de camí de Santa Pau fins a aquesta població, on les excavacions han trobat restes d'una primera ocupació romana. A continuació deu enllaçar amb la via Augusta entre Borriana i Nules.

3.3. Les vies transversals

3.3.1. La via *Contrebia-Intibili*

L'Anònim de Ravenna menciona una via que des de *Trebia* es dirigia per *Iologum* fins a *Lintibilin*. Chabret (1907) va ser el primer autor que va plantejar que es tractava d'una connexió aragonesa amb el litoral valencià, amb un traçat semblant a la carretera N-232. La via enllaçaria *Contrebia* (Botorrita), situada uns 20 km al SO de *Caesaraugusta*, amb la via Augusta a l'altura d'*Intibili*. L'única localitat citada en aquest llarg i difícil trajecte, *Iologum*, no té una reducció segura. El seu traçat ha estat estudiat parcialment a les comarques valencianes del Baix Maestrat i els Ports de Morella (Muñoz Catalá 1972, pp. 152 i 155-156; Arasa 1987a). Per terres de Terol potser es correspon amb la *calçada uetula* esmentada per la documentació medieval (Magallón 1987).

Des d'*Intibili*, potser Traiguera, la via seguiria el mateix traçat de la via Augusta fins a la Jana, des d'on continuaria pel camí Vell de Morella que s'enfila cap a la rambla de Cervera per la venta de la Serafina i el mas d'En Roig (Xert). Poc més amunt, pels voltants de la venta de l'Aire, es conserva un tram encaixat en forma de trinxera i algunes carrilades que pareixen un indicatiu segur del seu pas (Arasa 1987a). Més endavant, queda per resoldre la pujada a Morella. Villuga (1546) fa passar un camí per Catí, Vallivana i Morella, però possiblement no era un

camí de carro. La carretera moderna data de 1860 i passa pel santuari de la Vallivana i el coll de Querol, un abrupte escaló orogràfic avui encara mal de guanyar, des d'on segueix planejant fins a Morella. Fins a l'obertura d'aquesta carretera arran de les guerres carlines, l'accés amb carro a la comarca dels Ports sembla que es feia pel camí Reial que passava per Ares i Vilafranca, amb una gran marrada per estalviar-se aquell obstacle (Cavanilles 1795). La falta d'un estudi detallat impedeix saber si hi ha indicis d'un traçat anterior que, d'altra banda, podria haver-se aprofitat per la primera carretera moderna i haver quedat desfigurat. Per això tampoc pot descartar-se una altra solució, com ara el seu pas per la Salvassòria, on hi ha carrilades antigues, i la Llàcua, topònim aràbic que fa referència precisament a la costera que cal guanyar per a arribar als altiplans de Morella (Barceló 1983).

D'altra banda, hi ha raons per a considerar que aquesta via començava en realitat des de la costa i deu correspondre a un camí pre-romà. Les nombroses troballes submarines aparegudes en la costa de Benicarló al voltant de la desembocadura del riu Sec fan d'aquest un lloc de gran importància comercial al llarg de les èpoques ibèrica i romana. Doncs bé, des d'aquesta població el camí de Cervera es dirigeix cap a l'oest al sud de l'esmentat riu i es dirigeix cap a Cervera. Des d'aquesta població, el camí de Morella segueix fins a enllaçar amb la via Augusta. A més d'aquest, els camins de la Jana i de Sant Mateu conflueixen des de la via fins a les proximitats de Xert. Es tracta, sens dubte, de la ruta comercial que seguien els productes d'importació que, en les èpoques ibèrica i romana, trobem en gran quantitat en els assentaments existents al llarg del seu traçat per terres valencianes i aragoneses. Potser cal considerar el desembarcador del riu Sec com el petit port del Baix Aragó en l'antiguitat, i la via com el precedent de la iniciativa d'Alcañiz al segle XVII, quan volgué construir una carretera per Morella fins a Vinaròs per tal de tenir una eixida a la mar (Borràs Jarque 1929, pp. 108-109).

3.3.2. El camí de Sant Pau

Muñoz Català (1972, pp. 152 i 156) va assenyalar la possible existència d'un camí antic que, des de Cap-i-corp (Torreblanca), seguiria per l'Hostalot (Vilanova d'Alcolea), l'ermita de Sant Pau (Albocàsser), on trobem el topònim «la Calçada», fins a Ares i Vilafranca.

3.3.3. El camí de Vistabella

En tercer lloc trobem un que comença a la ribera de Cabanes. Des d'aquest lloc segueix cap a l'oest travessant els aiguamolls i enllaçant amb l'anomenada Via de la Costa, on coneixem les restes ibèriques i romanes del Brosseral (Cabanes) (Esteve, 1989). Després continua pel Camí de la Fusta fins a Cabanes. Des d'aquesta localitat continua el camí de Vistabella pel mas de l'Arc, on enllaça amb la via Augusta, la Vall d'Alba i la Pelejana, travessa la rambla Carbonera i segueix pel coll de la Bassa fins a Atzeneta. Més endavant segueix pel coll del Vidre fins a Vistabella, travessa el Pla i es dirigeix cap al riu Montlleó que passa pel mas del Pont, on hi ha ruïnes d'un pont anterior al medieval que encara està en ús, passant a Terol per Mosqueruela, on es coneix amb el topònim de la Calçada.

3.3.4. El camí dels Bandejats

Més cap al sud un altre camí arrancava de la via Augusta des del terme de Castelló i es dirigia cap a l'Alcora, on passava a la vora del jaciment de Santa (Muñoz Catalá 1972, pp. 153 i 156-157). D'ací, per Figueroles, Lluçena i Villahermosa s'endinsava en terres terolenques.

3.3.5. El camí del Millars

El curs del Millars degué constituir una important via de comunicació. Monzó (1951, p. 47) assenyala que el camí Reial d'Aragó travessa la comarca de l'Alt Millars i en alguns llocs s'anomena La Calzada o Las Calzadas.

4. L'ocupació de l'espai rural

El poblament rural en època romana poques vegades ha estat objecte, en el nostre país, d'un estudi diferenciat i en extensió. Sovint s'ha estudiat com a element subsidiari de les ciutats, en relació amb les parcel·lacions i les vies de comunicació o amb l'estudi de la tipologia arquitectònica (cf. Fernández Castro 1982). Els programes d'estudi més o menys extensos han estat molt limitats. Cal destacar l'important assaig de síntesi i de revisió de la problemàtica arqueològica de Gorges (1979).

A Catalunya tenim el treball de Prevosti (1981a i b) sobre el poblament romà del territori de les ciutats de *Baetulo* i *Iluro*, i el de Nolla i Casas (1984) sobre el poblament romà de les comarques de Girona. Al País Valencià cal destacar el

treball de Pingarrón (1981) sobre el poblament romà entre els rius Magro i Palància. A Múrcia, el llibre de Belda (1975) fou un primer intent de sistematització de les restes d'època romana. A Andalusia destaquen els treballs de prospecció sistemàtica realitzats per Ponsich (1974, 1979 i 1991). Finalment, a Extremadura destaquen els treballs de Cerrillo (1980), Fernández Corrales (1988) i Aguilar i Guichard (1993) en el territori de *Lacimurga*.

4.1. La producció agrària

Els vestigis de contrapesos i d'almàsseres trobats en diversos assentaments poden relacionar-se possiblement amb el cultiu de l'oli. Aquest fet es veu confirmat pels resultats de les anàlisis pol·líniques efectuades a la torbera de Casablanca (Almenara), on -en un medi climàtic mediterrani en lenta transformació a semiàrid-hom documenta, a partir de l'aparició de l'anoguer (*Juglans line*) un augment de la vinya i dels cereals i, sobre tot, un fort desenvolupament de l'olivar (Parra 1982).

La producció agrària de la zona només pot estudiar-se, a falta d'anàlisis realitzades a partir de mostres obtingudes en excavacions, a partir de les restes trobades de *torcularia*, fonamentalment contrapesos, i dels forns d'àmfores trobats en el mas d'Aragó i la Punta.

4.2. Les parcel·lacions

Dos estudis han plantejat la possible existència de parcel·lacions romanes en aquesta zona. En primer lloc, López Gómez (1974) va estudiar tres sectors situats a l'O i NO de la ciutat de Castelló de la Plana, on existeix una xarxa de camins («quadres») paral·lels d'orientació diferent en cada sector i situats a distàncies quasi regulars equivalents a 10 *actus* (355 m), la meitat del costat d'una centúria. Tanmateix, encara que l'existència de jaciments com els del pla del Moro i la quadra de Na Tora mostra l'ocupació d'aquestes zones, aquests camins traçats sobre l'antic secà de Castelló sembla que poden correspondre a parcel·lacions medievals. A més, la fragmentació en petits sectors amb diferent orientació és contrària al que trobem en la majoria de parcel·lacions romanes.

En segon lloc, Bazzana (1978) va plantejar l'existència d'una o més parcel·lacions per tota la Plana, articulades al voltant del Caminàs, camí que des del terme de Borriana fins a *Saguntum* és una de les propostes existents per al traçat de la via Augusta. L'orientació d'aquest camí, paral·lel a la costa (NE-SO) i contrari als eixos normals en aquest tipus de parcel·lacions (N-S), vindria condicionada per

l'existència anterior del camí que degué ser aprofitat com *kardo maximus*. La unitat base utilitzada pareix ser igualment l'*actus*, amb una longitud mitjana de 35,485 m. A distàncies regulars de 355 a 375 m s'observen els vestigis de l'esquelet de camins que constituïen la xarxa ortogonal de la centuriació. Més que els valors absoluts de les distàncies mesurades, és la repetició regular d'aquestes el que podria confirmar l'existència d'aquestes centuriacions.

Després de l'estudi dels plànols i de les fotografies aèries, aquest autor conclou que no hi ha un cadastre únic, segons una sola xarxa ortogonal articulada al voltant de la intersecció d'un *kardo maximus* i d'un *decumanus maximus*, sinó que hi ha una sèrie de petites centuriacions disposades de sud a nord segons orientacions diferents que presenten sovint zones de veritable superposició. Aquestes inflexions successives poden correspondre a la seua adaptació al traçat de la costa o potser a altres causes. Una altra anomalia existent és que el mòdul utilitza no correspon a l'usat habitualment en el món hispano-romà: al costat d'un sistema de mesures basat en l'amplària de 20 *actus*, o siga 709,68 m, es troba un altre mòdul de 1160 m, la qual cosa representa un cadastre format per grans parcel·les de 32 *actus* de costat, o siga, 134,56 ha. Només a l'àrea situada al voltant del Caminàs es troben 15 grans parcel·les amb una superfície total explotable de 2018 ha.

Tot i que les parcel·lacions (*centuriatio*) estaven reservades en un principi a les colònies de *ueterani*, en la pràctica aquest tipus de distribució de terres es va estendre a tot tipus de ciutats. Per això no és estrany que la Plana, on hem pogut documentar un dens poblament, fóra també parcel·lada en aquesta època. Aquesta *centuriatio* s'explicaria per la proximitat de *Saguntum*, ciutat amb què degué estar estretament lligada aquesta comarca.

5. Els assentaments romans

Com hem vist en parlar del poblament ibero-romà, les comarques septentrionals del País Valencià es caracteritzen en aquesta època per la inexistència de nuclis urbans. Mentre que en les comarques centrals hi ha tres importants ciutats en un cercle d'uns 30 km de diàmetre, entre *Saguntum* i *Dertosa*, en un territori de més de 140 km de longitud, tan sols trobem una petita ciutat situada en una muntanyosa comarca de l'interior. Aquest buit urbà no es correspon, evidentment, amb les possibilitats agrícoles d'aquest territori, on hi ha extenses planes litorals i valls interiors aptes per al cultiu. Han d'ésser altres, i probablement molt diverses,

les raons que expliquen aquesta absència. Però potser una de les de major pes siga la presència d'una important ciutat situada en el seu extrem sud, *Saguntum*, no molt lluny de la Plana, la comarca amb més possibilitats agrícoles on hem trobat la major concentració d'assentaments ibèrics de major superfície. Fora d'aquesta zona, l'existència d'un poblament disseminat, amb nuclis poc importants demogràficament, va conferir definitivament un caràcter rural a la franja costera, de manera que l'únic nucli urbà en què es dona una continuïtat de l'hàbitat apareix ben allunyat, en una de les comarques muntanyoses de l'interior, i això probablement per necessitats estratègiques de control del territori per part de l'administració romana.

El poblament d'aquesta zona és, per tant, de caràcter rural i s'estén per les planes i valls amb millors possibilitats agrícoles, amb una major o menor densitat i importància segons les característiques del territori i la proximitat de la ciutat de *Saguntum*. Tot i que no ha estat molt prospectada, coneixem ja suficients jaciments com per omplir -almenys parcialment- el buit que la caracteritzava (fig. 151). A més, les excavacions iniciades en dos importants jaciments (nº 5 i 129), que s'afegeixen al ja conegut nº 80, han aportat una interessant informació sobre les seues característiques i cronologia.

En conjunt, el nombre de jaciments i troballes és de 172. Els jaciments són 161 i els assentaments, 125 (72,6%). Els santuaris són 2 (1,1%), les construccions aïllades també 2 (1,1%), les troballes aïllades 24 (13,9%), les troballes d'indole desconeguda 9 (5,2%) i les troballes de procedència concreta desconeguda 10 (5,8%).

Assentaments: 1, 2, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 72, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 88, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 122, 123, 125, 126, 125, 128, 127, 129, 130, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 143, 144, 145, 146, 148, 154, 156, 159, 160, 161, 163, 164, 169, 170, 171, 172.

Santuaris: 71, 89.

Construccions aïllades: 142, 147.

Troballes aïllades: 3, 22, 45, 51, 52, 82, 97, 98, 110, 121, 122, 124, 131, 132, 137, 141, 152, 151, 157, 158, 162, 165, 167.

Troballes d'índole desconeguda: 56, 63, 67, 73, 87, 106, 117, 149, 168.

Troballes de localització concreta desconeguda: 7, 8, 13, 16, 91, 107, 138, 153, 155, 166.

L'estudi dels jaciments ocupats en època romana permet oferir una visió general de l'evolució del poblament des del final del segle I aE fins al segle VI. L'anàlisi de les ceràmiques trobades, sobretot de la vaixel·la fina de taula, permet determinar la datació dels jaciments i fer un seguiment de la seua evolució en aquest dilatat període. L'inici del període ve fixat pel canvi de patró d'assentament que esdevé fonamentalment a partir de l'època d'August, que suposa l'abandonament generalitzat dels *oppida* ibèrics. Al llarg dels segles, aquest nou model experimentarà també una sèrie de canvis, sobretot a partir de les convulsions que acompanyen la descomposició de l'Imperi en el segle V. D'altra banda, aquest estudi permet aprofundir en les diferències existents entre els assentaments.

Hem dividit el nostre estudi en tres apartats generals: medi físic i hàbitat, característiques dels assentaments i evolució. En el primer apartat analitzarem la distribució i localització dels assentaments i els recursos hídrics. En el segon, seguirem amb les característiques dels assentaments considerarem aspectes com la superfície, dispersió, jerarquització i funcionalitat. En el tercer estudiarem l'evolució del poblament des de l'inici de l'època imperial fins a la fi de la romanitat. Finalment, acabarem amb una valoració del desenvolupament del poblament en la zona.

5.1. Medi físic i hàbitat

L'elecció del lloc per la instal·lació d'un assentament romà depén normalment, com succeïa en els ibero-romans, de diversos factors interrelacionats: geogràfics, econòmics, sòcio-polítics, etc. Els llocs es trien per satisfer les necessitats dels pobladors, que ara canvien. Desapareix ara la necessitat defensiva i de control del territori, cosa que hi estableix una diferència fonamental, i es valora fonamentalment la proximitat a les terres de cultiu. Desapareix, o es veu limitat a casos molt particulars, el valor geopolític dels assentaments, i resta el purament productiu i -possiblement en alguns casos- el comercial. En desaparèixer el factor defensiu, existeix una major preocupació per les condicions de l'emplaçament per a

l'ocupació. Fins i tot, aquestes figuren resumides en alguns tractats de l'època (Cató, Columel·la, Varró).

De manera general hom pot observar que el poblament ibero-romà es concentra al voltant de les planes litorals i dels corredors pre-litorals, i s'abandonen de manera generalitzada les serres que els separen, on els jaciments són escassos i denoten una ocupació curta, tal vegada lligada a la ramaderia i a l'explotació dels recursos forestals. S'observa, doncs, el reforçament d'una tendència en aquest sentit, ja evident en el període anterior. Es reforça també la concentració del poblament al voltant dels dos gran eixos viaris que determina l'estructura geomorfològica del territori, fenomen detectable particularment en el cas del corredor central, triat per al traçat de la principal carretera que recorria la façana oriental de la península, la via Augusta. Finalment, es pot parlar també d'un cert grau de continuïtat, no menyspreable per l'important nombre d'associacions entre assentaments ibèrics i romans. Aquest fenomen té encara una major transcendència històrica: les investigacions realitzades en els darrers anys han anat ampliant el nombre de poblacions que han proporcionat restes romanes, fins i tot amb antecedents ibèrics i encara anteriors. És indubtable la persistència del poblament, la continuïtat dels emplaçaments, la seua profunda imbricació en el paisatge rural.

5.1.1. Distribució

Passem ara a analitzar la distribució del poblament per les diferents unitats geogràfiques (fig. 155). Com succeeix en el període anterior, la seua distribució és prou regular per tot el territori estudiat, amb diferències quant a la densitat entre zones aparentment mig despoblades, com la franja septentrional del corredor central, i altres francament poc prospectades, com el corredor de la rambla Carbonera, i algunes indubtablement millor conegudes com la plana de Castelló, on es dona una gran concentració de jaciments i troballes: 89 (51,7%). Aquest profund desequilibri entre la meitat septentrional i la meridional del territori, que aprofundeix el ja observat en el període anterior, és ben palés i no pot explicar-se solament per una insuficient prospecció. Segueix en nombre el corredor de les Coves de Vinromà, amb 43 (25%). La seua distribució territorial dibuixa també tres franges paral·leles a la costa en els dos terços septentrionals del territori (planes litorals i corredors pre-litorals), i una àmplia concentració en el terç meridional a la plana de Castelló.

El pla de Vinaròs (8): 5 assentaments, 1 troballa aïllada i 2 troballes de localització concreta desconeguda.

El corredor d'Alcalà de Xivert (4): 4 assentaments.

La ribera de Cabanes (6): 4 assentaments i 2 troballes de localització concreta desconeguda.

La plana de Castelló (89): 72 assentaments, 2 santuaris, 7 troballes aïllades, 6 troballes d'índole desconeguda i 2 de localització concreta desconeguda.

El corredor de les Coves de Vinromà (43): 30 assentaments, 2 construccions aïllades, 8 troballes aïllades, 2 d'índole desconeguda i 1 de localització concreta desconeguda.

El corredor de Borriol (5): 1 assentament, 3 troballes aïllades i 1 de localització concreta desconeguda.

El corredor d'Albocàsser (10): 6 assentaments, 3 troballes aïllades i 1 de localització concreta desconeguda.

La depressió de l'Alcora (7): 4 assentaments, 1 troballa aïllada, 1 d'índole desconeguda i 1 de localització concreta desconeguda.

El pla de Vinaròs: en aquest pla litoral i en la zona de relleu suau situada a l'oest, al voltant de la rambla de Cervera, hi ha 5 assentaments, 1 troballa aïllada i 2 troballes monetàries de procedència indeterminada. Dels assentaments, només 2 (nº 1 i 5) poden considerar-se d'importància i estan associats a sengles assentaments ibero-romans; uns altres 3 són reocupacions tardanes d'assentaments ibero-romans (nº 2, 4 i 6) i possiblement també ho siga el nº 3. La densitat de poblament que mostren aquestes troballes és molt baixa si ens atenem a l'extensió i el potencial agrícola de la zona. A més, els assentaments tar-do-romans són més nombrosos (5) que els alto-imperials (2), fenomen que resulta molt estrany i que palesa una falta de jaciments del segon grup. Sens dubte, un problema de prospecció.

El corredor d'Alcalà de Xivert: s'acusa una clara falta d'assentaments importants, com ja comentàvem en el període anterior. Es coneixen només 4 petits assentaments, 3 dels quals almenys són reocupacions d'assentaments ibèrics (nº 9, 10 i 12). Destaca, com també passava en el període anterior, l'absència de jaciment en el sector nord, a Santa Magdalena de Polpís. Tot i que el potencial agrícola està limitat per la poca amplària del corredor i per l'existència d'una zona endorreica, és indubtable que el poblament no devia limitar-se als jaciments coneguts.

Possiblement, nous treballs de prospecció permetran l'ampliació d'aquest limitat elenc.

La ribera de Cabanes: es coneixen 4 assentaments (nº 14, 15, 17 i 18) i 2 troballes sense localització concreta (13 i 16). La major part es troben en el pla litoral o en els contraforts de les muntanyes que el flanquegen; només un (nº 13) està situat en una petita vall interior. La situació també resulta anòmala i en part curiosa. Dels 4 assentaments, 3 són reocupacions d'assentaments ibero-romans, 2 de poca importància (nº 14 i 18) i 1 molt tardana (nº 17); el quart (nº 15) és un petit assentament en altura que en reocupa un altre del Ferro Antic. Es tracta d'assentaments marginals i en part tardans. Sembla que l'únic alto-imperial i d'importància és justament el que no hem pogut localitzar. Amb això i tot, el nombre d'assentaments -i sobretot la seua importància- és molt inferior al que hem vist en el període anterior. Tampoc sembla un fenomen normal. Han d'haver-hi per força més assentaments alto-imperials i de major importància.

La plana de Castelló: es coneix un total de 89 jaciments i notícies: 72 assentaments, 2 santuaris, 7 troballes aïllades, 6 troballes d'índole desconeguda i 2 de localització concreta desconeguda. Malgrat el considerable nombre de jaciments, el seu estudi està molt condicionat per les grans transformacions de caràcter agrícola i urbanístic que ha sofert el territori. Amb tot, la seua proliferació per tot l'extens pla litoral indica l'existència d'un veritable fenomen de colonització. Les notícies de troballes en les serres que formen l'orla muntanyosa que envolten el pla són molt escasses. En el sector septentrional, al nord del riu Millars, el nombre d'assentaments és alt, però la importància de les restes conegudes és mínima. Són 24 assentaments i 1 troballa aïllada que es troben distribuïts per tot el territori. Ocupació intensa i generalitzada, doncs, però sense poder concretar molt sobre les característiques dels assentaments. Alguns, pocs, estan situats en el secà històric: nº 20, 36, 37, 38, 39 i 42-43; la major part estan situats en les millors terres de cultiu, a l'horta històrica: nº 19, 23-28, 32-33, 35 i 40-41; a la marjal: 30-31; i la vora de la mar: 29 i 34.

En el sector meridional, al sud del riu Millars, es coneixen 48 assentaments, 2 santuaris, 6 troballes aïllades, 6 troballes d'índole desconeguda i 2 de localització concreta desconeguda. Hi hem inclòs els dos únics jaciments coneguts en les valls de la serra Espadà, concretament al més oriental d'Artana (nº 67-68). La seua distribució és també general per tot el territori, però la importància de les restes trobades és major, ja que s'hi troben algunes de les més importants vil·les

conegudes en el territori estudiat. Entre els assentaments, hi ha alguns situats en el secà històric: n° 46-50, 53, 68, 72, 74-75, 83-84, 93-95 i 105; altres es troben en zones tradicionals de regadiu: n° 54, 55, 57, 59, 60, 62, 64-65, 76-81, 85-86, 96, 100 i 102; i alguns a la vora de la mar: n° 58 i 66.

El corredor de les Coves de Vinromà: es coneix un total de 43 jaciments i notícies: 30 assentaments, 2 construccions aïllades, 8 troballes aïllades, 2 d'índole desconeguda i 1 de localització concreta desconeguda. Es fa palesa la importància del pas de la via Augusta, sobretot en el sector meridional. La major part es troben a l'interior del corredor i només alguns, en la seua major part reocupacions de vells *oppida* ibèrics, s'endinsen per les serres que el flanquegen (n° 115, 124, 131, 137, 141 i 150). En el septentrional, entre el riu de la Sénia i la Salzedella, en trobem només 11. Hi destaca, com succeïa en el període anterior, la inexistència de jaciment al nord de Traiguera, en una àmplia franja que va des de Rossell fins a Vinaròs. En l'extrem nord, al peu dels contraforts del massís de Benifassà, s'observa una continuïtat absoluta, amb un sol assentament i en el mateix lloc (n° 108). En el sector de la depressió de la Canet lo Roig es troben per primera vegada 2 assentaments (n° 109 i 111). Des de Traiguera (n° 112) cap al sud, els assentaments va sovintejant cada vegada més: n° 113-114, 116, 118 i la notícia n° 117 que futures excavacions en els casc urbà de Sant Mateu a ben segur podran resoldre. A l'oest, a l'entrada del corredor de Cervera, un solitari petit assentament en altura (n° 115) palesa un buit que contrasta amb el que hem vist en el període anterior; prospeccions en la zona de Xert possiblement permetrien canviar aquesta situació. Al sud, segueix el buit en la zona de la Salzedella.

En el sector meridional del corredor, entre les Coves de Vinromà i Vilafamés, se'n concentren els altres 32, amb una densitat i una regularitat que amb seguretat augmentaran si segueixen els treballs de prospecció. Els assentaments apareixen a un costat i altre de la via, quasi en tots els termes municipals, amb diferents posicions i importància. A la depressió de les Coves de Vinromà trobem els n° 119-120 i 123. Cap al sud, a Vilanova d'Alcolea, els n° 125-128, 130-131 i 133. Al pla de l'Arc, els n° 134-136 i 139-140, i al pla de Vilafamés, els n° 143-146 i 148.

El corredor de Borriol: el nombre de jaciments i troballes augmenta considerablement en referència al període anterior, però només 1 és un assentament d'importància (n° 154). La resta són 3 troballes aïllades (n° 152-153 i 155) i 1 de localització concreta desconeguda (n° 151). Possiblement aquesta darrera

corresponga també un assentament de certa importància, amb la qual ccsa es mantindria almenys l'equilibri amb el període anterior.

El corredor d'Albocàsser: les troballes són escasses i estan concentrades en la meitat nord. A la vall de Tírig es coneix 1 assentament i 1 troballa de localització concreta desconeguda, tal vegada procedent d'aquest mateix jaciment. Cap al sud, al pla d'Albocàsser tots els 4 petits assentaments (nº 159-161 i 163) i les 2 troballes aïllades (nº 158 i 162) es troben situats en una posició perifèrica, en lloma, peu de muntanya i vessant. En l'inici del corredor de la rambla Carbonera es troba l'assentament nº 164, i cap al sud, fins al nº 165, un poblat ibèric reocupat, les prospeccions no han proporcionat cap troballa, en una situació andmala exactament igual a la del període anterior.

La depressió de l'Alcora: incloent l'única troballa de localització concreta desconeguda procedent de la zona muntanyosa perifèrica (nº 166), en aquesta zona es coneixen 4 assentaments (nº 169-172), 1 troballa aïllada (nº 167) i 1 d'índole desconeguda (nº 168). S'observa ací un major equilibri entre els jaciments existents en la zona central de la unitat i al seu voltant, en els contraforts muntanyosos.

5.1.2. Localització

5.1.2.1. Les prescripcions dels agrònoms

Les condicions més idònies per a la ubicació i l'orientació de les vil·les i dels seus camps de cultiu segons els agrònoms (Columel·la, Varró i Cató), han estat analitzades a la península Ibèrica per Gorges (1979, pp. 11-12) i Fernández Castro (1982, pp. 41-51).

Pel que fa a les prescripcions topogràfiques, Columel·la (I, 4, 9) assenyala la conveniència de triar la part més saludable de la propietat, de manera que l'aire siga sà i no perjudique la salut. És convenient igualment conèixer els vents i les variacions de l'atmosfera (Columel·la I, 4, 2). A l'hora de construir la casa, és preferible el peu d'una muntanya (*sub radicibus montis*) i, millor, a mitja altura i un poc elevat que l'entorn, puix d'aquesta forma el lloc no serà excessivament fred en hivern ni massa calorós en estiu, ni estarà exposat a la violència del vent i de la pluja (Varró I, 12, 1; Cató I, 1, 3; Columel·la I, 12, 10). Un lloc elevat també evita el risc de desbordament dels rius i de les inundacions (Varró I, 12, 4). Els agrònoms insisteixen en la conveniència d'evitar els aiguamolls i les zones

lacustres (Varró I, 12, 2; Columel·la I, 5, 6), a causa dels insectes, les pestilències, les serps i la humitat que fa malbé les ferramentes, els mobles i els fruits. En un lloc ben solejat no molestaran els mosquits (Varró I, 12, 3).

Pel que fa a l'orientació, els agrònoms recomanen el llevant o el migdia (Columel·la I, 5, 5); en els casos particularment insalubres, es reserva el nord. Quant a l'edifici, recomanen per igual que la façana done a l'est o al sud. L'objectiu principal és la refrigeració en estiu i el caldejament en hivern, cosa que s'aconsegueix des del migdia (Pal·ladi I, 8, 3). Ombra en estiu i sol en hivern s'acosegueixen també si la façana està orientada al llevant equinoccial (Varró I, 12, 1; Columel·la I, 5, 7-8). Ambdues orientacions pretenen l'equilibri entre els vents de l'estiu i els de l'hivern. També el *agrums* ha d'estar orientat al migdia (Cató I, 1, 3; Varró I, 7, 1)

Quant als camps de cultiu, la salubritat és tan important com la fecunditat del sòl. Cal conèixer la qualitat i la utilitat de la terra i fer proves per a averiguar els cultius més convenients (Varró I, 12, 1), especialment en els camps menys afavorits, amb la finalitat de traure el major rendiment a l'esforç i a la inversió (Columel·la I, 4, 5). D'altra banda, la situació al peu d'una muntanya proporcionarà abundants pastures. Els agrònoms posen particular èmfasi en l'abastiment d'aigua. Cató (I, 1, 3) assenyala la conveniència que la vil·la estiga situada prop d'un bon depòsit d'aigua (*bonum aquarium*). La presència de l'aigua en el mateix lloc o en les seues proximitats són fonamentals a l'hora d'edificar; és preferible disposar d'una deu o almenys d'un corrent perenne (Varró I, 11, 2). Si falta l'aigua, caldrà buscar-la en les proximitats mitjançant un pou, i si això tampoc és possible, caldrà fer cisternes per al consum humà i basses per al ramat; la millor manera és conduir-la mitjançant tubs ceràmics a una cisterna (Columel·la I, 5, 1-2). D'una deu podran construir-se canals per a regar *prata et hortos* (Columel·la I, 2, 4). Si hi ha un corrent d'aigua, la vil·la haurà d'estar situada prop d'un corrent d'aigua, però en lloc un poc elevat i donant-li l'esquena, amb una adequada orientació en relació als vents dominants (Columel·la I, 5, 4).

La proximitat a la mar és un factor important de cara al comerç. La posició *a mare*, idònia com a lloc de repòs i d'estança temporal, havia de mesurar-se en funció de la salubritat. La distància menys saludable era la curta: o bé l'aigua arribava fins a la seua vora o bé s'havia d'allunyar considerablement (Columel·la I, 5, 5-6).

A les recomanacions dels agrònoms, hom pot afegir la notícia de Plini el Jove (I, 24) en una carta a Bebi Hispà, quan li conta que el seu amic, l'escriptor Suetoni, es disposava a comprar una propietat rural que resultava molt convenient per les següents característiques: *uicinitas urbis* (proximitat de la ciutat), *opportunitas uiae* (facilitat de comunicació), *mediocritas uillae* (dimensions convenients de la casa) i *modus ruris* (mitjana extensió de la propietat).

5.1.2.2. Les condicions reals

Les recomanacions dels agrònoms, que sens dubte poden inserir-se en una àmplia tradició cultural d'àmbit mediterrani, poden observar-se de manera desigual entre els assentaments estudiats. Passem a estudiar ara la seua ubicació topogràfica, tot considerant les troballes aïllades que considerem indicis segurs d'assentaments:

En alt (29): 3, 6, 15, 20, 22, 44, 51, 69, 88, 90, 98, 99, 103, 104, 110, 115, 121, 124, 131, 137, 141, 150, 153, 155, 158, 161, 165, 167, 172.

En lloma (15): 4, 5, 87, 112, 113, 130, 132, 135, 142, 147, 149, 159, 169, 170, 171.

En vessant (22): 10, 11, 14, 84, 92, 101, 109, 116, 125, 126, 133, 134, 136, 143, 144, 145, 146, 160, 162, 163, 164, 166.

Al peu de muntanya (7): 1, 2, 36, 67, 70, 74, 93, 105, 108, 114, 119, 123.

En cova (2): 122, 138.

En pla (73): 9, 12, 16, 17, 19, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 64, 65, 68, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 94, 95, 96, 100, 102, 111, 117, 118, 120, 127, 128, 129, 139, 140, 148, 151, 154, 156, 168.

A la vora de la mar (8): 18, 29, 31, 34, 58, 61, 66, 97.

5.1.2.2.1. En alt

Es tracta d'un grup de 29 jaciments que ocupen llocs alts o fàcilment defensables (18,5%), el segon en importància, la major part dels quals presenten restes d'una ocupació ibèrica o anterior (nº 15, 22 i 90). En 3 casos no hi ha restes d'un assentament anterior (nº 98, 115 i 161). D'aquests assentaments, 17 (58,6%) ja havien estat ocupats en el període ibero-romà: nº 2, 6, 44, 51, 69, 88, 99, 103, 104, 131, 137, 150, 153, 158, 165, 167 i 172. Quasi un terç (31%) pot datar-se

en època tardana: 3, 6, 88, 99, 150, 153, 158, 161 i 172. Però més de la meitat (17: 58,6%) presenta només restes alto-imperials: nº 15, 22, 51, 69, 98, 103, 104, 110, 115, 121, 124, 131, 137, 141, 155, 165 i 167; o fins al segle III (nº 44).

La interpretació d'aquestes ocupacions, quasi sempre poc importants i possiblement de poca duració -veritables refugis temporals sense restes constructives, però amb vaixella de taula (TS)- no és fàcil, però sens dubte les causes deuen ésser diverses. Només en un cas sembla tractar-se d'un assentament estable (nº 115), i ací pot pensar-se en una explotació ramadera o forestal. Tal vegada els casos de llocs més apartats puguen explicar-se també de la mateixa manera. En altres, quan el lloc és pròxim a un assentament, el veïnatge pot explicar la freqüentació.

La seua distribució per les diferents unitats és prou regular, amb l'excepció del corredor d'Alcalà de Xivert, on són absents. Són lògicament més freqüents on hi ha més jaciments, com a la plana de Castelló i el corredor de les Coves de Vinromà, però mantenen una important presència en algunes unitats on aquells són més escassos, com ocorre en el corredor de Borriol i la depressió de l'Alcora.

El pla de Vinaròs: 3, 6.

La ribera de Cabanes: 15.

La plana de Castelló: 20, 22, 44, 51, 69, 88, 90, 98, 99, 103, 104.

El corredor de les Coves de Vinromà: 110, 115, 121, 124, 131, 137, 141, 150.

El corredor de Borriol: 153, 155.

El corredor d'Albocàsser: 158, 161, 165.

La depressió de l'Alcora: 167, 172.

5.1.2.2.2. En lloma

Es tracta d'un tipus d'emplaçament molt minoritari entre els assentaments. El trobem en 15 jaciments (9,6%), dels quals 6 (40%) són reocupacions d'assentaments ocupats en el període ibero-romà (nº 4, 5, 112, 130, 132 i 169). En total, només 5 (33,3%) són assentaments d'importància (nº 5, 112, 113, 159 i 169). Uns altres 4 (26,6%) són petits jaciments (nº 130, 135, 170 i 171). Finalment, uns altres 5 (33,3%) presenten només escasses restes (nº 4, 87, 132, 142 i 147); entre aquests, n'hi ha 2 que són construccions aïllades, possiblement relacionats amb assentaments pròxims (nº 142 i 147); 1 (nº 132) que és un assentament ibero-romà amb escasses restes alto-imperials que pot relacionar-se amb el grup anterior; i 1 que és una reocupació tardana (nº 4).

Per unitats, destaca la seua absència en el corredor d'Alcalà de Xivert, la ribera de Cabanes i el corredor de Borriol. Sens dubte l'orografia degué intervenir en la seua escassetesa a la plana de Castelló i en la seua major freqüència en el corredor de les Coves de Vinromà i la depressió de l'Alcora. Aquesta progressiva utilització dels emplaçaments en llima en funció de la major complexitat del relleu cap a l'interior, es veu trencada en el corredor d'Albocàsser, on sens dubte intervé l'escàs nombre de jaciments coneguts.

El pla de Vinaròs: 4, 5.

La plana de Castelló: 87.

El corredor de les Coves de Vinromà: 112, 113, 130, 132, 135, 142, 147, 149.

El corredor d'Albocàsser: 159.

La depressió de l'Alcora: 169, 170, 171.

5.1.2.2.3. En vessant

No sempre és fàcil destriar entre emplaçaments en llima, en vessant i fins i tot en peu de muntanya, ja que la dispersió de les restes pot induir a engany. Aquesta és una de les dues ubicacions topogràfiques més recomanades pels agrònoms, que fou seguida de forma minoritària en el territori estudiat. És un tipus d'emplaçament minoritari, el tercer grup en importància, amb 22 jaciments (14,1%), del quals només 10 (45,4%) són assentaments de certa importància (nº 84, 109, 116, 125, 133, 143, 145, 160, 164 i 166). Uns altres 11 (50%) presenten escasses restes (nº 10, 14, 92, 101, 126, 134, 136, 144, 146, 162 i 163), producte possiblement de la utilització del lloc per a activitats agro-pecuàries. D'aquests, 6 són reocupacions d'assentaments ibero-romans (nº 10, 14, 126, 134, 162 i 163).

Per unitats, destaca la seua absència al pla de Vinaròs i el corredor de Borriol. La seua major freqüència en els corredors de les Coves de Vinromà i d'Albocàsser, pot explicar-se per la progressiva complicació de l'orografia cap a l'interior.

El corredor d'Alcalà de Xivert: 10, 11.

La ribera de Cabanes: 14.

La plana de Castelló: 84, 92, 101.

El corredor de les Coves de Vinromà: 109, 116, 125, 126, 133, 134, 136, 143, 144, 145, 146.

El corredor d'Albocàsser: 160, 162, 163, 164

La depressió de l'Alcora: 166.

5.1.2.2.4. En peu de muntanya

És aquesta una de les ubicacions preferides pels agrònoms i seguida de forma molt minoritària en el territori estudiat. Es tracta d'un reduït grup format per 12 jaciments (7,6%). En 7 casos (58,3%) es dona una associació topogràfica entre assentament ibero-romà, situat en alt, i vil·la romana, situada en el peu de muntanya: n° 1, 70, 74, 93, 105, 108 i 119. En un d'aquests casos el determinant per a la ubicació deu ésser una deu (n° 70). En un cas es tracta d'una reocupació tardana d'un lloc ocupat per un petit assentament ibero-romà (n° 2). En altres casos, l'associació es dona amb un assentament ibèric més antic (n° 123) o del qual no es poden fer precisions cronològiques (n° 36).

Per unitats destaca la seua concentració en tres: el pla de Vinaròs, la plana de Castelló i el corredor de les Coves de Vinromà. La major part es troba en les dues darreres, les que concentren major nombre de jaciments.

El pla de Vinaròs: 1, 2

La plana de Castelló: 36, 67, 70, 74, 93, 105.

El corredor de les Coves de Vinromà: 108, 114, 119, 123.

5.1.2.2.5. En cova

Només s'han trobat restes romanes en dues coves (1,2%), situades a més en la mateixa unitat, el corredor de les Coves de Vinromà: n° 122, 138. En ambdós casos es tracta de restes molt poc importants: algun fragment de TS (n° 122) i una moneda (n° 138). En el primer dels casos es tracta de coves poc profundes situades en un cingle i prop de l'assentament ibèric existent en la població de les Coves de Vinromà, i també d'un altre romà situat en alt (n° 121); el lloc fou ocupat també en època ibèrica i medieval. En el segon dels casos, es tracta d'un emplaçament desconegut.

5.1.2.2.6. En pla

Es tracta amb diferència del tipus d'emplaçament més nombrós, amb 73 jaciments (46,7%), quasi la meitat del total, en el qual es manifesta més nítidament el canvi en el patró d'assentament que es dona en època imperial, quan s'ocupen de manera decidida les millors terres de cultiu. En el període anterior els assentaments coneguts amb aquest tipus d'emplaçament eren 6 (8,3%), mentre que ara el seu

nombre supera el del total d'assentaments ibero-romans (72). La intensitat d'aquesta ocupació es manifesta en el fet que es troben assentaments en zones que fins a l'edat Moderna, no únicament eren zones de secà, sinó que estaven dedicades a pastures, com ara el Bovalar de Castelló de la Plana (nº 37). A la plana de Castelló s'observa aquesta ocupació de les franges de terreny situades sobre la isohipsa dels 60 m al sud del riu Millars (nº 48-50), o fins i tot dels 100 m al nord d'aquest riu (nº 37). La major concentració d'assentaments, però, es dona en la franja més pròxima a la costa, on es troben la major part de les poblacions actuals i les terres de regadiu històric, per davall dels 40 m. Fins i tot, se n'han trobat en zones de marjal (nº 30).

Per unitats, destaca la seua absència al pla de Vinaròs i la seua escassetat i poca importància en el corredor d'Alcalà de Xivert i la ribera de Cabanes, on hi havia precedents en el període anterior i només es coneix un assentament possiblement d'importància (nº 16), mentre que un altre és tardà (nº 17). La major part -tres quartes parts- es concentren a la plana de Castelló, on en trobem 55 (75,3%), que contrasten amb els 3 coneguts en el període anterior. El segon grup en importància, amb 10 jaciments (13,5%), el trobem en el corredor de les Coves de Vinromà, on aquest tipus d'assentaments era inexistent en el període anterior. En el corredor de Borriol trobem 2 assentaments relacionats per la seua proximitat amb altres del període anterior. Finalment, aquest tipus d'emplaçament és molt minoritari en el corredor de Borriol i la depressió de l'Alcora, amb un cas en cadascuna d'aquestes unitats.

El corredor d'Alcalà de Xivert: 9, 12.

La ribera de Cabanes: 16, 17.

La plana de Castelló: 19, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 64, 65, 68, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85, 86, 94, 95, 96, 100, 102.

El corredor de les Coves de Vinromà: 111, 117, 118, 120, 127, 128, 131, 139, 140, 148.

El corredor de Borriol: 151, 154.

El corredor d'Albocàsser: 156.

La depressió de l'Alcora: 168.

5.1.2.2.7. A la vora de la mar

Es tracta d'un reduït grup d'assentaments, 8 (5,1%), en part relacionat amb els d'emplaçament similar del període anterior (4). Hi destaca la seua absència al pla de Vinaròs, en una situació similar a la del període anterior, ja que la zona utilitzada com a fondejador -les roques de la Barbada- no està acompanyada d'un assentament a la vora de la mar. A la ribera de Cabanes, les úniques restes trobades ho han estat en el mateix assentament ocupat en el període ibero-romà, però amb una gran diferència quant a la seua importància. Els altres 7 jaciments es troben a la plana de Castelló, dels quals 3 estaven ocupats en el període anterior (nº 31, 58 i 66); és possible que també el nº 97, insuficientment conegut. Uns altres fondejadors, els de Benafeli i la gola de l'Estany, tampoc compten amb jaciments terrestres coneguts. Els altres són de nova creació, encara que alguns compten amb precedents d'ocupació en la prehistòria (nº 29). D'aquests, només un pot considerar-se una veritable vil·la *a mare*: el nº 61 i tal vegada el nº 66.

La ribera de Cabanes: 18.

La plana de Castelló: 29, 31, 34, 58, 61, 66, 97.

5.1.2.2.8. Cotes sobre el nivell del mar

En total s'han pres 159 cotes d'altres tants jaciments, en alguns casos absolutes i en la majoria aproximades, però suficients per a les conclusions generals que en pretenem extreure. Pel que fa als extrems, la cota habitada més baixa és 0, en els casos dels jaciments situats a la vora de la mar, i la més alta és de 820 m, situat en la serra d'En Galzeran. La mitjana absoluta de tots els assentaments és de 171,6 m, notablement més baixa que en el període anterior (234 m).

Nº	COTA	Nº	COTA	Nº	COTA	Nº	COTA	Nº	COTA	Nº	COTA
1	80	33	20	60	12	89	450	118	300	145	260
2	80	34	0	61	0	90	229	119	220	146	260
3	168	35	5	62	15	92	160	120	190	147	264
4	40	36	140	63	10	93	60	121	220	148	260
5	180	37	100	64	10	94	35	122	180	149	280
6	172	38	50	65	10	95	35	123	160	150	499
9	150	39	40	66	0	96	10	124	820	151	240
10	190	40	10	67	260	97	0	125	300	152	220

12	170	41	20	68	220	98	80	126	280	153	298
14	85	42	70	69	120	99	60	127	240	154	180
15	200	43	100	70	40	100	10	128	320	155	220
17	40	44	284	71	221	101	20	129	260	156	460
18	0	45	180	72	30	102	10	130	280	158	440
19	10	46	100	74	40	103	80	131	320	159	540
20	60	47	60	75	30	104	160	132	340	160	500
21	10	48	70	76	20	105	20	133	340	162	560
22	200	49	60	77	10	108	440	134	380	163	600
23	20	50	60	78	10	109	260	135	360	164	560
24	20	51	120	79	15	110	320	136	330	165	520
25	20	52	40	80	5	111	270	137	500	166	440
26	28	53	20	81	5	112	271	139	280	167	352
27	20	54	20	83	70	113	299	140	270	168	300
28	20	55	15	84	160	114	320	141	320	169	190
29	0	56	15	85	70	115	600	142	260	170	220
30	8	57	10	86	100	116	320	143	240	171	180
31	5	58	0	87	100	117	320	144	240	172	340
32	20	59	10	88	140						

L'altura mitjana per unitats és la següent:

- El pla de Vinaròs: 120 m.
- El corredor d'Alcalà de Xivert: 170 m.
- La ribera de Cabanes: 81,2 m.
- La plana de Castelló: 62,5 m.
- El corredor de les Coves de Vinromà: 314,1 m.
- El corredor de Borriol: 231,6 m.
- El corredor d'Albocàsser: 522,5 m.
- La depressió de l'Alcora: 288,8 m.

Per unitats, les més baixes són les planes litorals i, entre elles, la plana de Castelló, a la qual segueix la ribera de Cabanes i el pla de Vinaròs. En referència al període anterior, hi ha dos fets remarcables: una inversió en els primers dos llocs, ja que la ribera de Cabanes augmenta la seua mitjana (50 m), i un descens poc acusat de la mitjana al pla de Vinaròs des dels 137,3 m. El mateix fenomen es comprova al corredor d'Alcalà de Xivert (175 m) i, no tan acusat, al de les Coves

de Vinromà (355). En els casos dels corredors de Borriol (255 m) i d'Albocàsser (664,7 m), els descensos són més importants. Finalment, a la depressió de l'Alcora es donen també un augment de la mitjana (265,5 m). El desigual coneixement del territori, amb l'existència de buits poblacionals en algunes zones, expliquen, almenys en part, aquests fenòmens.

ALTITUD	Nº JACIMENT
0-25	18, 19, 21, 23, 24, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 40, 41, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 96, 97, 100, 101, 102, 105.
26-50	4, 17, 26, 38, 39, 52, 70, 72, 74, 75, 94, 95.
51-75	20, 42, 47, 48, 49, 50, 83, 85, 93, 99.
76-100	1, 2, 14, 37, 43, 46, 86, 87, 98, 103.
101-125	51, 69.
126-150	9, 36, 88.
151-175	3, 6, 12, 84, 92, 104, 123.
176-200	5, 10, 15, 22, 45, 120, 122, 154, 169, 171.
201-225	68, 71, 119, 121, 152, 155, 170.
226-250	90, 127, 143, 144, 151.
251-275	67, 109, 111, 112, 129, 140, 142, 145, 146, 147, 148.
276-300	44, 113, 118, 125, 126, 130, 139, 149, 153, 168.
301-325	110, 114, 116, 117, 128, 131, 141.
326-350	132, 133, 136, 172.
351-375	135, 167.
376-400	134.
426-450	89, 108, 158, 166.
451-475	156.
476-500	137, 150, 160.
501-525	165.
526-550	159.
551-575	162, 164.
576-600	115, 163.
801-825	124.

L'agrupació de les cotes d'altitud en segments de 25 m permet determinar una gran concentració de jaciments en el primer, amb 43 (27%). El següent graó, molt inferior, es dona en el segment següent (26-50), amb 12 jaciments (7,5%). A continuació cal anar al de 251-275 m, amb 11 (6,9%). Segueixen 4 segments amb 10 (6,2%) cadascun: 51-75, 76-100, 176-200 i 276-300. Hi destaca la forta caiguda que es dona a partir de la cota dels 100 m, amb 2 en el primer tram (102-125), 3 en el següent (126-150) i 7 en el tercer (151-175). Entre els 101 i els 400 m, el pic se situa en el de 251-275 m. A partir dels 300 m els descens és constant, amb augments poc importants.

TRAMS	TOTAL	%	TRAMS	TOTAL	%
0-100	75	47,1	501-600	6	3,7
101-200	22	13,8	601-700	-	-
201-300	33	20,7	701-800	-	-
301-400	14	8,8	801-900	1	0,6
401-500	8	5			

Per trams de 100 m, s'observa com quasi la meitat del total de jaciments es concentra en el primer, els quals corresponen exclusivament a les tres planes litorals i, dins d'aquestes, en la seua majoria (70) a la plana de Castelló. En el tram següent es dona una brusca caiguda, amb jaciments pertanyents sobretot de les planes litorals, però també als corredors d'Alcalà de Xivert (3), de les Coves de Vinromà (3) i de Borriol (1). La tendència que podria considerar-se natural del descens del nombre de jaciments segons augmenten les cotes d'altitud, es veu trencada en el tram 201-300, on es dona un augment important ocasionat sobretot per la important concentració de jaciments en el corredor de les Coves de Vinromà. A partir d'ací, en els següents trams el descens sí que és notable i constant i similar quant al nombre de jaciments a l'observat en el període anterior, amb un diferent repartiment per trams a causa del buit en els dos que hi ha entre 601 i 800 m.

5.1.3. Aprofitament dels recursos hídrics

5.1.3.1. Aprovisionament

En línia amb el que ja hem comentat per al període anterior, la facilitat i seguretat en l'aprovisionament d'aigua sembla una qüestió poc important en molts casos, donada la distància o el caràcter estacional de la hipotètica font proveïdora.

RECURS	Nº ASSENTAMENT	TOTAL	%
Riu	1, 24, 25, 26, 27, 28, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 81, 86, 87, 89, 90, 93, 94, 95, 96, 116, 117, 120, 121, 122, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 154, 167, 168, 169.	53	33,1
Rambla	4, 13, 36, 68, 92, 114, 171.	7	4,3
Barranc	2, 3, 5, 6, 9, 10, 12, 15, 17, 22, 23, 32, 33, 41, 48, 51, 64, 65, 67, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 83, 85, 102, 103, 104, 108, 110, 115, 119, 123, 126, 127, 133, 134, 135, 136, 137, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 158, 159, 160, 162, 163, 164, 170.	56	35
Font	14, 19, 20, 21, 35, 69, 70, 71, 72, 84, 88, 98, 99, 100, 101, 109, 111, 112, 113, 118, 124, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 150, 155, 165, 166, 172.	32	20
Albufera	18, 29, 30, 31, 34, 61, 66, 97, 105.	9	5,6
Pou ?	139, 140, 156.	3	1,8
TOTAL		160	

La gran majoria dels jaciments, 116 (72,5%), tenen com a possible font d'abastiment un curs fluvial; entre aquests, els més freqüents són els barrancs i els rius. Però difícilment en aquests casos es pot parlar d'aprovisionament assegurat. Només en alguns casos sembla garantida la seguretat i la relativa facilitat en l'aprovisionament, quan es tracta d'importants fonts situades al peu de l'orla muntanyosa que envolta la plana de Castelló, prop de les quals s'han trobat assentaments, en la seua major part importants:

La font de la Reina (Castelló de la Plana): 21.

La font de Betxí: 50.

La font Calda (la Vilavella): 70 i 72.

La font de Sant Josep (la Vall d'Uixó): 86.

La font de Xilxes: 100.

La font de la Llosa: 102.

El seu aprofitament exigiria la construcció de petites conduccions, com la trobada a El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid, Terol) (Arasa 1983b, pp. 80-81, lám. III, nº 2), la presència de les quals no ha estat documentada, i també de depòsits. Aquests aljubs o cisternes, que podien abastir-se també d'aigua de pluja, han estat documentats escassament; només als nº 1 i 131 s'han trobat construccions d'*opus caementicium* que poden haver tingut aquesta funció. La importància del cabal d'aquestes deus possibilita l'aprovisionament de diversos assentaments. A una escala menor, aquest degué ésser el cas d'altres assentaments situats a la vora o prop de fonts, una quinta part del total, amb un percentatge un poc inferior al del període anterior (23,9%). D'altra banda, la utilització d'un tipus de recurs difícil de documentar com és el pou, que hem gosat de proposar en tres casos, degué ésser sens dubte prou important.

5.1.3.2. Sistemes de regadiu

L'existència de sistemes de regadiu d'època romana a la Plana ha estat plantejada repetidament per diferents autors. El primer a esmentar els vestigis d'antigues séquies de possible origen romà a la banda dreta del riu Millars fou Bellver (1888, p. 71), que els atribueix en part un origen islàmic. Posteriorment, Meneu (1901d; 1911c, p. 2 i 1911d, p. 3) recull una tradició popular segons la qual la séquia del Diable servia antigament per regar les partides de la Torrassa i el pla Redó (Betxí/Vila-real) i portava les aigües restants fins a Morvedre. Més endavant, Peris (1924, pp. 406-407) esmenta de nou la séquia del Diable, oberta a pic en la roca, i vestigis d'aqüeductes en els Tancadals, amb bifurcacions cap als barrancs de Ràtils, de Braserets i altres punts. A més d'aquesta, esmenta la séquia encara visible a la partida de la Pedrera (Borriana), túnel subterrani amb pous de ventilació que degué servir per regar almenys la partida de Santa Bàrbara i que va ser substituïda posteriorment per la nova séquia de l'Ull de la Forca. Rull (1943, p. 37) encara esmenta l'aqüeducte de la séquia del Diable. Aquestes notícies foren recollides per altres autors (Fletcher i Alcácer 1956, p. 146; Bru 1963, p. 162; Muñoz 1972, p. 149).

Doñate (1966; 1969, pp. 206-210) va estudiar amb cura les séquies del Diable i de les Argamasses i va plantejar de nou l'origen romà de tot aquest sistema de captació i distribució d'aigües per al regadiu. Aquest autor esmenta una referència de 1523 a una «cequia que va a Morvedre» en una partida de l'actual

terme de les Alqueries. Les prospeccions realitzades per tal de confirmar la seua possible existència li van permetre distingir dues canalitzacions. La primera, la séquia del Diable, prenia l'aigua del terme d'Onda, prop del Salt de la Hidroelèctrica del Millars, amb trams excavats en la roca, com ara el de la cova del Diable, d'1,70 m d'alçària i 1,20 m d'amplària, i altres fets de parament irregular amb argamassa. D'aquesta conducció eixia un primer canal en la cota dels 100 m que es dirigia cap al terme de Nules, que l'autor suposa que podia regar les terres de tres jaciments romans situats en aquesta direcció: el corral de Galindo, el Salt i la Torrassa. La séquia principal segueix per la vora dreta del riu avall fins a les proximitats de l'Assut de Vila-real, on arranca un segon canal en la cota dels 60 m que es dirigeix cap al SSO, travessant els barrancs de Esparsers, dels Ràtils i el riu Sec mitjançant petits aqüeductes amb noms tan significatius com el pont de la Bruixa i els Arquets. El braç principal segueix un tram per la vora dreta del riu fins al Termet de la Mare de Déu de Gràcia, on es perd definitivament.

El segon canal, el de les Argamasses, arranca del gran meandre que descriu el Millars al seu pas per l'ermita de la Mare de déu de Gràcia, a uns 200 m aiguïes avall de l'actual pressa, i coincidint amb la que fins fa uns anys prenia l'aigua per al molí de l'Ermita. El seu curs pot seguir-se quasi ininterrompudament des d'aquella ermita fins al pont de Santa Quitèria, puix desapareix només en aquells trams que coincideix amb el nou canal. Les tècniques emprades en la seua construcció són semblants a les de l'altre canal: l'excavació en la roca i la mamposteria que conté, en ocasions, fragments de ceràmica. Aquest canal va seguir en ús fins a 1873, quan va entrar en servei l'actual. Doñate dona suport a la seua argumentació amb la documentació medieval. En el repartiment de terres efectuat en els mesos immediats a la carta de població, es fan freqüents al·lusions al sistema de reg en posar les séquies com a límits d'algunes donacions. Aleshores es va dividir en dos la vella séquia: la vella, des de l'ermita fins al partidors, passa a nomenar-se Major, i a partir d'aquests, més avall del pont de Santa Quitèria, les séquies passen a nomenar-se Sobirana i Jussana en raó de la seua situació respecte al nivell del terrenys que reguen. La Sobirana es va manar construir amb càrrec a les rendes de Borriana l'any 1274. La séquia Major o de les Argamasses queda clarament com a pre-existent.

Aquest suposat origen romà de les séquies existents a la banda dreta del Millars ha estat qüestionat recentment per Velip (1987), que creu que en realitat es tracta de les séquies construïdes després de la conquesta cristiana en el segle XIII.

En el cas de la séquia de les Argamasses, el fet que aparega esmentada en les donacions del segle XIII que acompanyen la fundació de Vila-real, aparentment formant part d'un sistema de regadiu en ús o almenys en bon estat de conservació, sembla que permet atribuir a aquest un origen islàmic, en relació possiblement amb la pròxima ciutat de Borriana.

El mateix Doñate (1984) assenyala l'existència de vestigis d'una altra séquia tallada en la roca a la banda esquerra del riu Millars, en un tram al voltant de l'ermita de Santa Quitèria fins a la rambla de la Viuda i en altre a la banda esquerra d'aquesta.

Altres vestigis de séquies que es dirigien cap al pla de Benadresa (Castelló de la Plana) han estat assenyalats per Muñoz (1972, pp. 149-151) a la banda esquerra de la rambla de la Viuda, a l'altura del pantà de Maria Cristina, però sembla que corresponen a les obres d'aprofitament de les aigües sobrants del molí d'En Saloni realitzades a finals del segle XVIII per S. Català.

D'altra banda, Meneu (1901c i 1911c, pp. 4-5) esmenta un gran depòsit de formigó existent a 1 km de la Torrassa, la bassa Seca, que relaciona amb el jaciment romà: «A esta población surtía de aguas la fuente de Bechí, como se podía ver siguiendo los canales desde los manantiales hasta la Bassa Seca, y desde ésta a los alrededores de la Torrassa (...)». Era de planta rectangular i estava orientada NE-SO, amidava 50 x 37 m i li calculava una capacitat de 5550 m³; encara pogué seguir uns 50 m la séquia que hi portava l'aigua. «Su suelo está cementado con mortero y conglomerado de chinarritos con una capa de guarnecida en la faz superior, que impide se desarrollen las vides y olivos que yacen dentro del perímetro de sus muros. Son éstos formados por arte de tapice ó encajonamiento, de un espesor de á metro aproximadamente y tan resistente que desafían los siglos. Tienen más de dos metros de altura las paredes y su superficie cuadrada no bajará de 1.100 metros cuadrados. La entrada de las aguas se verificaba por el ángulo Noroeste y la salida, no comprobada, puede afirmarse estaba en el ángulo opuesto ó sea el Sureste».

Aquest tipus de sistema de regadiu, basat en les fonts, degué ésser sens dubte el més important, sinó l'únic existent. En els casos assenyalats en l'apartat anterior, la importància del cabal d'aquestes deus possibilita el regadiu de superfícies importants que podrien correspondre a grans propietats o, en alguns casos, diversos assentaments. En la major part dels casos, les fonts devien servir

per a regar petites zones d'horta, possiblement destinades a la producció de cultius per a consum propi.

5.2. Característiques dels assentaments

5.2.1. Superfície

Només comptem amb aproximacions de la superfície dels assentaments a partir de les zones excavades i de l'àrea de dispersió de les restes arqueològiques. La millor aproximació és, òbviament, la de l'assentament excavat en més extensió, Benicató (nº 80), del qual s'han excavat uns 1.400 m² d'una parcel·la de 2.601 m². La distribució de les diferents parts de la vil·la al voltant d'un peristil i la mateixa dispersió de les restes per les parcel·les del voltant, fan veure que la superfície construïda era major, possiblement pròxima a 0,4 ha. El mas d'Aragó (nº 5) només ha estat excavat en algunes parcel·les, la major de les quals no ultrapassa els 200 m². La distribució dels sectors excavats i la localització de l'àrea domèstica, encara no excavada, fa veure com la seua superfície deu ésser considerable, tal vegada superior a 1 ha, però sense que s'hagen fet aproximacions objectives. L'Hostalot (nº 131) també ha estudiat només de manera parcial: l'edifici excavat té una superfície superior als 400 m²; afegint la zona domèstica contigua i les altres restes conegudes podem situar la seua superfície pròxima a les 2 ha. A l'horta Seca (nº 86), les restes excavades s'estenen per una parcel·la de 1.092 m², i les característiques de les restes trobades permeten deduir que la seua superfície devia ésser més extensa. De les altres dues vil·les parcialment excavades, la de Sant Gregori (nº 61) ha estat excavada en una petita parcel·la que fa veure la considerable extensió del conjunt, encara per determinar; i la del Pla (nº 102), el descobriment del que sembla ésser el seu extrem nord i la dispersió de les restes cap al sud fa veure la considerable extensió de la seua superfície.

A partir d'aquestes escadusseres dades, podem veure com els més importants assentaments poden arribar a superfícies d'entre 2 i 4 ha. La importància de les restes trobades en altres assentaments, com ara els nº 50 i 100, permet deduir que aquestes superfícies devien ésser normals en les vil·les més importants. Es tracta, sens dubte, de l'extrem superior de la jerarquia dels assentaments, que sembla més nombrós entre els situats a la plana de Castelló.

5.2.2. Dispersió

La dispersió de l'hàbitat ha estat estudiada a partir de la distància a l'assentament més pròxim. La distància major (9,5 km) es dóna al corredor de les Coves de Vinromà, mentre que la menor es dóna en el mateix corredor (0,2 km). La distància mitjana absoluta entre els 155 jaciments és de 1,8 km, notablement més baixa que en el període anterior (3 km).

Nº	DIST.	Nº	DIST.	Nº	DIST.	Nº	DIST.	Nº	DIST.	Nº	DIST.
1	2,7	33	2,9	62	0,6	90	1	119	1,2	146	2,1
2	3,7	36	3,9	63	0,5	92	6	120	1,2	147	1,2
3	4,5	37	3,5	64	0,7	93	0,9	121	0,4	148	0,6
4	4,5	38	2,5	65	1,2	94	0,3	122	0,4	149	0,6
5	2,6	39	2,5	66	2,8	95	0,3	123	2,6	150	1,3
6	2,6	40	2	67	1,5	96	2,5	124	4,6	151	2,8
9	2,5	41	1,1	68	1,5	97	1,8	125	0,5	152	2,8
10	2,5	42	2,2	69	0,5	98	1,6	126	0,9	153	0,6
12	3,5	43	1,7	70	0,5	99	1	127	0,9	154	0,8
14	5,8	44	0,5	71	0,5	100	1,2	128	0,8	155	0,8
15	7,4	45	0,5	72	0,6	101	0,9	129	0,2	156	3,5
17	2,6	46	1,7	74	0,7	102	0,9	130	0,2	158	2
18	2,6	47	2,5	75	0,7	103	1	131	0,9	159	2
19	1,8	48	2,4	76	1,6	104	1	132	2,8	160	3,5
20	2,8	49	1,6	77	1,3	105	1,5	133	1,2	162	1,8
21	1,6	50	0,8	78	1,5	108	6,9	134	1,2	163	1,8
22	1,8	51	0,8	79	1,5	109	2	135	1,3	164	4,1
23	2,8	53	2	80	1,5	110	0,7	136	2,4	165	7,8
24	1	54	0,6	81	1,9	111	0,7	137	3,7	166	4,3
25	0,5	55	0,3	83	1	112	3,5	139	0,6	167	0,8
26	0,9	56	0,3	84	1,2	113	2,4	140	0,6	168	0,8
27	0,5	57	1,2	85	1	114	2,4	141	4	169	0,8
28	1	58	2,3	86	0,4	115	9,5	142	0,9	170	2,3
29	1,8	59	1,6	87	0,4	116	2,2	143	0,9	171	0,8
30	2,1	60	1,6	88	1,7	117	1,4	144	0,4	172	4,5
31	2,8	61	2,8	89	1,3	118	1,4	145	0,4		

Per unitats, la mitjana més baixa es dona a la plana de Castelló i al corredor de Borriol, on és palesa la intensa ocupació del pla. Respecte al període anterior, és molt important el descens en el primer (3,3 km). Segueixen el corredor de les Coves de Vinromà i la depressió de l'Alcora. En el primer també és important el descens experimentat respecte al període anterior (4 km). Hi destaca l'augment de la distància mitjana al veí més pròxim en els casos del pla de Vinaròs (2,6 km), el corredor d'Alcalà de Xivert (0,3 km) i la ribera de Cabanes (3,3 km), sens dubte a causa d'un coneixement deficient del poblament. Finalment, al corredor d'Albocàsser (3,6 km) i la depressió de l'Alcora (2,3 km) es mantenen pràcticament les mateixes distàncies.

- El pla de Vinaròs: 4,9 km.
- El corredor d'Alcalà de Xivert: 2,8 km.
- La ribera de Cabanes: 4,6 km.
- La plana de Castelló: 1,4 km.
- El corredor de les Coves de Vinromà: 2,1 km.
- El corredor de Borriol: 1,4 km.
- El corredor d'Albocàsser: 3,5 km.
- La depressió de l'Alcora: 2,3 km.

5.2.3. Jerarquitzaó

L'establiment d'una jerarquia entre els assentaments rurals romans gira al voltant de la definició del terme *villa*, qüestió lligada a la de la romanització i abordada entre nosaltres per Prevosti (1984, pp. 164-168). Sense pretendre fer més que un escorcoll selectiu, entre els diversos autors que s'hi han ocupat, destacarem el criteri restrictiu de Harmand (1951), que considera aquest terme ineficaç i perillós, motiu pel qual creu més adequada la utilització d'altres termes com establiment, explotació, granja, habitació i residència.

Un important intent de precisió fou el Branigan (1976), que intentà establir uns criteris bàsics per a la consideració de vil·la:

- 1) Tenir sota el mateix sostre diverses habitacions per a diverses funcions (menjar, dormir, esbarjo), en contrast amb les cabanyes natives d'una o dues habitacions.
- 2) Accés independent a cada habitació a través de corredors; 3) paviments sòlids, fàcilment netejables, d'*opus signinum* o *tessellatum*, morter o rajoles.
- 4) Pareds recobertes d'estuc pintat, prou sòlides per a sostenir un sostre de teules, és a dir, parets d'obra o, almenys, amb bases de pedra.

5) Estarà dissenyada no només per a habitatge de l'encarregat i de la seua família, sinó que comptarà amb un cert nivell de confort o de luxe.

6) Les habitacions calentes i les termes, encara que no són indispensables, s'hi troben en molts casos. Aquests criteris, prou general, poden ésser adaptats -particularment els dos primers- a les condicions peculiars de cada àrea.

A Hispània, Ponsich (1979, p. 21), en un primer intent d'establir una jerarquia dels assentaments rurals, va fixar uns criteris per a la classificació dels jaciments trobats en les seues prospeccions sistemàtiques a Andalusia. Aquest autor classifica els jaciments en cinc categories:

1) Aglomeracions: zona arqueològica, un conjunt d'emplaçaments amb punt d'aigua on apareix un material important.

2) Vil·les: zona arqueològica amb punt d'aigua on s'han trobat elements arquitectònics (columnes, bases, capitells, mosaics, marbres de revestiment, rajoles de termes, etc) i ceràmiques d'importació que demostren l'emplaçament d'una residència. A aquests vestigis poden afegir-se aquells que caracteritzen les instal·lacions annexes: contrapesos de premsa d'almàssera, basses llüides i forns per a materials ceràmics de construcció.

3) Granges: zona arqueològica més restringida que la d'una vil·la, amb fragments de ceràmica comuna i de teules que manifesten l'existència d'un teulat; absència d'indicis exterior de riquesa: marbre, mosaic i ceràmica d'importació.

4) Abrics: zona prou reduïda on apareixen fragments de teules, àmfores i altres objectes arqueològics, amb absència de ceràmica «clàssica».

5) Llocs incerts: granges o abrics, lloc amb una situació geogràfica privilegiada, però on no s'han trobat més que vestigis arqueològics dispersos i alguns escassos fragments de rajoles i teules.

Posteriorment, Prevosti (1981a i b; 1984) va establir uns criteris amb la mateixa finalitat i adequats al territori d'estudi, el Maresme. Aquesta autora considera una vil·la tot jaciment que aconsegueix els següents requisits:

1) Almenys algunes de les seues habitacions hauran d'ésser construïdes amb fonaments de pedra.

2) Paviments d'*opus signinum*, rajoles o mosaic.

3) Restes de *tegulae*, per acreditar que la casa disposava d'una teulada sòlida.

4) Restes d'estucats que recobrien les parets.

A més d'aquestes condicions, també són vàlids altres indicis que considerem substitutius possibles d'un dels punts 3 o 4:

- a) Abundants restes de dolia o sitges.
- b) Una pedra de molí o de premsa.
- c) Aplacats de marbres i cornises.
- d) Fragments escultòrics.
- e) Canonades de terrissa i *tegulae mamatae* que acrediten la presència d'instal·lacions termals.
- f) Restes de columnes.
- g) Conduccions d'aigua.

En resum, l'autora considera indispensable la comprovació dels 2 primers punts, als quals s'han de sumar el tercer i el quart, o bé un dels del segon grup en substitució dels esmentats tercer o quart punts. I només poden ésser qualificats de «probables vil·les» els jaciments que tenen algunes de les condicions exposades més amunt, però no totes les requerides.

Fernández Corrales (1988, p. 30) distingeix entre *uillae* i assentaments rurals. La vil·la és la casa de camp, atenent no a la seua forma al seu tamanu, sinó al seu caràcter agrícola, ramader i industrial i, consegüentment, a l'explotació d'un espai geogràfic o *fundus*. Se la pot equiparar a una granja pel fet d'albergar instal·lacions destinades al servei del treball en la hisenda de què depenia, sense oblidar la seua estreta relació amb la ciutat, centre de consum i de difusió cultural, i de les vies de comunicació que hi permeten el transport. La seua distinció es basa en el fet d'haver estat excavades i en el caràcter significatiu de les seues restes, com ara l'aparició de mosaics. La categoria d'*assentaments rurals* l'aplica indiferentment a tots els jaciments no excavats, dels quals es desconeixen les dimensions i significat, alguns dels quals poden ésser *uillae*. En qualsevol cas, devia tractar-se de petites cases de camp o granges amb una dedicació específica a l'explotació agrària, en ocasions dependent d'un assentament de major categoria. Una darrera categoria d'*altres possibles assentaments* inclou aquells, les restes dels quals no permeten adscriure'ls en les altres dues superiors.

En el seu estudi sobre el poblament rural de *Lacimurga*, a Extremadura, Aguilar i Guichard (1993, p. 25) distingeixen entre vil·les i simples establiments rurals. Les vil·les es caracteritzen per la presència de restes constructives d'una certa importància o d'elements materials com columnes, marbres, rajoles de termes, vestigis de mosaics, etc; per la qualitat de la ceràmica i de les restes provinents de la *pars rustica*, com elements de molins d'oli o materials associats a aquesta activitat (dòliums, àmfores), i per l'existència de restes de necròpoli o

d'elements de tipus religiós. En els establiments rurals no es troben, almenys en superfície, els indicis esmentats; es caracteritzen per la presència de pedres, teules i alguns fragments de ceràmiques comunes.

El problema de la classificació dels jaciments i, per tant, de l'establiment d'una jerarquia, es veu agreujat si es treballa fonamentalment amb jaciments només prospectats i materials de superfície. Això no obstant, nosaltres hem gosat d'assajar un treball d'aquesta mena, evidentment inspirat en les dues propostes anteriors, força elaborades, a les quals, però, creiem que poden fer-se algunes matisacions. Un cas especial és el de les possibles concentracions, la presència de les quals no passa d'una simple hipòtesi. Els dos casos estudiats ho són, en part, a partir de sengles concentracions epigràfiques (nº 44-45 i 169), en les quals hi ha sengles epitafis de magistrats municipals. Això no obstant, donat que els jaciments arqueològics a penes són coneguts, podria tractar-se de sengles vil·les. Una altra concentració epigràfica, la més important de tot el territori, creiem que correspon a una vil·la senyorial (nº 105). No és segur, per tant, l'existència del que pareixen els únics casos assimilables a un *uicus*.

1) **Vil·les:** assentaments amb una superfície construïda important (nº 80, 86) o, almenys, amb una extensa àrea de dispersió dels materials arqueològics (fig. 156). A pareixen concentrats al voltat de la via Augusta i a la comarca de la Plana. Els trets distintius són alguns dels enumerats: restes arquitectòniques d'entitat (columnes, murs, etc); paviments *signinum* o *tessellatum* (nº 50, 61, 72, 79 80 i 100); estructures de transformació (*torcularia*: nº 50, 80, 86 i 105); restes escultòriques; monuments funeraris (mausoleu, arc, etc). Entre aquests poden fer-se matisacions segons es valore més algun dels elements relacionats, però és difícil fer distincions: en els casos dels assentaments amb monuments funeraris (nº 105, 119, 129 i 139), no han aparegut tessel·les o plaques de marbre; d'altra banda, possiblement el nº 131 era una *mansio*. En el cas del nº 154, amb el més important conjunt escultòric conegut, tampoc hi ha restes de tessel·les. D'altra banda, possiblement haurien d'incloure's en aquesta categoria, en raó del rang social dels propietaris, les vil·les en què s'han trobat epígrafs funeraris dedicats a magistrats municipals (nº 45, 77, 105 i 169), tot pertanyents amb prou seguretat a la ciutat de *Saguntum*.

2) **Assentaments mitjans:** són els més comuns i apareixen per tot el territori; en les comarques interiors i septentrionals sembla que són els de major categoria (fig.

156). Presenten una àrea de dispersió de les restes arqueològiques menor i absència generalitzada d'indicis d'ornamentació, amb l'excepció de l'estuc pintat, que és molt comú i no pot considerar-se un tret diferenciador. Poden presentar alguna estructura de *caementicium* (nº 1), possiblement de tipus hidràulic, o paviments de morter (nº 37). En alguns casos han proporcionat petites escultures (nº 108) o inscripcions, una d'elles feta amb marbre d'importació (nº 164). Poden emparentar-se amb els millors masos actuals.

3) **Assentaments petits:** són freqüents per tot arreu. Es caracteritzen per la reduïda àrea de dispersió de les restes i l'absència de qualsevol tret distintiu dels ja enumerats. Són els que més s'aproximen al tipus més normal dels masos actuals. A partir de les restes de superfície no sempre és fàcil o possible diferenciar-los de la categoria anterior, sobretot a la Plana, a causa de les transformacions agrícoles. Possiblement algun d'aquests ha proporcionat inscripcions funeràries (nº 53). Amb les reserves pertinents, poden adscriure's a aquesta categoria els nº 46, 48, 50, 109, 111, 114, 125, 127, 143, 145, 148, 156 i 159. Els nº 127 i 148 poden estar relacionats amb la via, tal vegada una *taberna* en el primer cas i una *mutatio* en el segon.

4) **Assentaments molt petits:** es tracta de petites concentracions de materials, entre els quals pot haver alguns ceràmics de construcció. Pel tipus de ceràmiques que proporcionen, sembla que són de curta durada. Apareixen tant en l'alt Imperi com en els segles posteriors, en alguns casos en emplaçaments ocupats en el període ibero-romà. Possiblement estan relacionats amb els jaciments en altura. Hi podem incloure els nº 2, 4, 9, 10, 12, 14, 43, 84, 92, 94, 95, 101, 116, 118, 120, 123, 126, 130, 132, 134, 135, 136, 140, 144, 146, 149, 160, 162, 168, 170 i 171

5) **Construccions aïllades:** es tracta de llocs situats a certa distància dels assentaments on es troben materials ceràmics de construcció, que permeten determinar l'existència d'edificis. Els dos únics casos constatats amb seguretat són els nº 142 i 147, però sens dubte deuen ésser més nombrosos i poden confondre's amb alguns del grup anterior i del següent.

6) **Jaciments en altura:** es tracta de jaciments situats al cim d'alguns tossals, en la seua majoria ocupats anteriorment. S'hi pot diferenciar entre els alto-imperials i els tardans. Els primers solen ésser petites concentracions de materials, en ocasions algun fragment ceràmic aïllat. Poques vegades es troben materials constructius de

ceràmica. S'hi poden incloure els n° 15, 22, 51, 55, 98, 103, 104, 110, 115, 121, 124, 131, 137, 141, 155, 163, 165 i 167,

El segon grup està format també per troballes aïllades i veritables assentaments, el paradigma dels quals és el n° 88, l'únic excavat. Aquest cas degué ésser sens dubte més freqüent. Hi podem incloure els n° 3, 6, 90, 99, 150, 153, 158, 161 i 172.

7) **Coves:** la troballa de materials romans a l'interior de coves o al seu peu és un fet rarament constatat. Només coneixen dos casos, els n° 122 i 138.

5.2.4. Funcionalitat

5.2.4.1. Assentaments i vies de comunicació

L'emplaçament d'alguns assentaments situats a la vora de vies de comunicació importants o en encreuaments de camins, sembla determinar-se en funció d'aquestes (fig. 157). Es tracta de jaciments que toquen físicament el camí, a una vora o fins i tot a les dues d'aquest. En general hi podem incloure tots aquells que amb seguretat sabem que estaven situats a la vora de la via Augusta: n° 112, 113, 120, 127, 131, 139, 148, 154 i possiblement els n° 38, 39, 100, 102 i 106.

Els agrònoms recomanen que les vil·les estiguen ben comunicades. Per a Cató (I, 1, 2) és important una fàcil entrada i eixida del predi. Varró (I, 16, 6) destaca la importància que compte amb camins accessibles que hi faciliten el viatge. Els camins són necessaris per a donar eixida als productes i per a garantir el subministre (Varró I, 16, 6). Una bona comunicació (*iter commodum*) és molt important, ja que facilita el transport de la producció i disminueix el cost de les provisions (Columel·la I, 2, 3). Aquest factor es posa en relació amb la proximitat a la ciutat (Columel·la I, 2, 1), el major mercat on podia comercialitzar-se la producció agrària. Calia evitar, però, construir a la vora de la via, ja que resultaven perjudicials les destrosses dels vianants i les contínues sol·licituds d'hostalatge (Columel·la I, 5, 7). El millor emplaçament per a una vil·la és a certa distància de la calçada, però comunicada fàcilment amb ella.

La proximitat de les estacions oficials del *cursus* era un factor determinant en l'aparició d'hostals i tavernes privats, els quals donaven nom a algunes etapes en els itineraris, singularment amb el genèric de *tabernae*, amb diversos apel·latius que en molts casos apareixen com la denominació sincopada del lloc: *ad Nouas*, *ad Medias*, *ad Pictas*, *ad Rubras*, etc. En els itineraris no es diferencien dels

establiments oficials. La seua identificació no és fàcil, ja que es poden confondre amb les *mansiones* i *mutationes*. En general, cal pensar que tot assentament existent a la vora de la via hi té relació. Si considerem les recomanacions dels agrònoms, un assentament a la vora de la via devia ser un d'aquests tipus d'establiments, de caràcter públic o privat. Quan diversos assentaments es concentren en un tram curt de la via, cal pensar en la convivència d'ambdues categories. Pot ser el cas del tram de 25 km entre les Coves de Vinromà i la Pobla Tornersa, on hi ha un total de cinc assentaments: n° 120, 127, 129, 139 i 148. L'estació *Ildum* pot reduir-se al n° 129, on s'acompleixen les distàncies i les excavacions realitzades demostren l'existència d'un assentament de certa importància. Cal pensar que el n° 127, situat a 1,5 km al nord (1 mp) del n° 131, deu ésser una senzilla *taberna*; el n° 139, situat a 11 km al sud (7,4 mp), deu ésser també una *taberna* situada en una cruïlla de camins; 5 km més al sud, a 10,7 mp del n° 131, el n° 148 sembla reunir les condicions per a ser una *mutatio*.

Un cas semblant pot donar-se un poc més al sud, on l'Itinerari d'Antoní i el III dels Vasos de Vicarello citen l'estació *Sebelaci* a 22 mp de *Saguntum* i els altres vasos citen *ad Noulas/ad Noua* a 24 mp d'aquesta ciutat. Sembla raonable que, com es troben tan pròximes, només una pot considerar-se la *mansio* oficial, possiblement la que apareix en un dels dos vasos més antics (II i III) i en un text de caràcter oficial com és l'Itinerari d'Antoní. L'altra -esmentada només pels Vasos, documents d'ús privat- pot ser un establiment també privat un poc posterior, com sembla confirmar l'adjectiu *Noua/Noulas*, probablement una denominació sincopada de *taberna*. Potser la presència d'un obstacle hidrogràfic de la importància del riu Millars, en el qual no hi ha constància de l'existència de cap pont, pot explicar aquesta duplicitat.

N°	DIST.	N°	DIST.	N°	DIST.	N°	DIST.
108	11,2	120	0	132	2,1	144	5,6
109	3,9	121	0,5	133	1,5	145	5,7
110	4,1	122	0,9	134	2,2	146	4,9
111	3,4	123	2	135	0,9	147	0,9
112	0	124	6	136	0,4	148	0
113	0	125	1,6	137	3,6	149	0,1
114	0,3	126	0,5	139	0	150	0,8
115	9,5	127	0	140	0,6	153	0,6

116	0,2	128	1,3	141	6,6	154	0
117	1	129	0	142	2,3	155	0,5
118	0,5	130	0	143	3	37	0,8
119	1,2	131	0,9				

Pel que fa a les distàncies fins a la via, han estat preses en tots els casos de jaciments situats en la mateixa unitat que els trams on el seu traçat ha pogut ésser fixat (els corredors de les Coves de Vinromà i de Borriol), amb la inclusió del nº 37, situat a l'eixida del segon, entre els rius de la Sénia i Sec de Castelló. Es tracta de 46 jaciments, la distància mitjana dels quals fins a la via és de 2 km. Si excloem els 2 situats en l'extrem NO, situats a major distància (nº 108 i 115), la mitjana baixa a 1,6 km. La inseguretat sobre el traçat de la via a la plana de Castelló, on es concentren 89 jaciments, impedeix realitzar una operació semblant en aquesta zona del màxim interès, on sens dubte els resultats serien similars.

En alguns casos, en què poblats ibèrics que ocupen altures poc significatives queden situats en el mateix traçat de la via Augusta, com passa en alguns pobles del Baix Maestrat, sembla donar-se una continuïtat de l'hàbitat en el mateix lloc, el qual, per les seues especials característiques, continua ocupat en l'actualitat. Podria ser el cas de Traiguera, La Jana i Sant Mateu.

5.2.4.2. Llocs de culte

La presència de llocs de culte entre els jaciments estudiats és estranyament escassa (fig. 158). Els dos identificats, la muntanya de santa Bàrbara -l'únic veritable santuari- i l'alt de Pipa, tenen com a característica comuna el fet d'estar situats en un lloc alt, per la qual cosa cal considerar-los inclosos en el grup definit per Tarradell (1979) dels santuaris ibèrics i ibero-romans a «llocs alts». A banda d'això, ambdós tenen marcades diferències que els fan representatius de models diferents de llocs de culte. Més nombroses són, però, les troballes d'escultures de marbre i figures de bronze que representen divinitats i que són evidències culturals de tipus domèstic.

5.2.4.2.1. Santa Bàrbara

La documentació arreplegada permet confirmar l'existència d'un santuari i nombroses ofrenes de diversa índole. La presència d'inscripcions reflecteix llur caràcter votiu. Recipients ceràmics, joies, escultures, petits altars i monedes eren

les ofrenes mobles que els fidels oferien a la divinitat. El lloc és el característic en aquest tipus de santuaris; en un elevat cim es troben també els altres dos santuaris valencians coneguts: la Serreta (Alcoi) i la muntanya Frontera (Sagunt). Potser el santuari comptava amb un senzill edifici, una *cella* de planta rectangular i petit tamany. Desconeixem si la divinitat a què estava consagrat el santuari era típicament romana, o -com és més probable- es tractava d'una assimilació del *numen* ibèric a una divinitat del panteó romà, tal vegada *Mars* com suposa Vicent. El proper santuari de la muntanya Frontera estava consagrat a *Liber Pater* (Corell 1993), però resultaria estrany que aquest també ho fos a la mateixa divinitat i no aparegués el seu nom en les inscripcions. D'altra banda, és possible que hi haja una relació entre el santuari i la font Calda, tant per la seua proximitat com pel fet que el culte a algunes divinitats s'associava a les fonts salutíferes (Arasa i Vicent 1990-91). La limitada informació que proporciona el conjunt epigràfic del santuari i la manca d'inscripcions en la font, impedeixen confirmar aquesta hipotètica relació. Els epígrafs votius trobats en les fonts termals estan dedicats a diverses divinitats, però majoritàriament a les *Nimfae* (cf. Dupré i Pérex 1992). D'altra banda, de manera aproximada l'auge del santuari es produeix en la mateixa època que hom documenta una ocupació pels voltants de la font.

Els materials arqueològics trobats pertanyen majoritàriament al període imperial, amb dues fases clarament diferenciades que poden datar-se en els segles I-II i III-V dE. Diverses troballes monetàries que poden datar-se en els segles III-II aE i algunes peces ceràmiques ibèriques deixen oberta la possibilitat d'un primera ocupació ibèrica, sobre la qual, però, cal fer algunes matisacions: 1) la presència d'aquests materials pot respondre, efectivament, a una ocupació curta del lloc en època ibèrica o ibero-romana, però entre ells no hi ha cap evidència de culte; en aquest supòsit, resulta estranya la inexistència de ceràmiques itàliques i de figures votives; 2) almenys una part d'aquests materials, com les ceràmiques pintades de tradició ibèrica, pot tenir un caràcter residual en un context del segle I dE; i 3) els únics indicadors arqueològics de ritual poden datar-se amb seguretat en els segles I-II dE; hi ha un evident buit de materials durant el segle I aE i la primera meitat de l'I dE (campaniana, TSI i monedes) que deu correspondre a un període de no freqüentació del lloc. L'inici de l'ocupació del lloc pot fixar-se amb seguretat per l'associació de TSG i monedes de Claudi i Neró (41-68). El seu declivi pot situar-se a partir del regnat d'Adrià, quan hi ha una important davallada de numari; les ceràmiques presents (TSH i TSA A) s'avenen amb aquesta datació. La tercera fase

d'ocupació, possiblement ja sense cap relació amb l'anterior funció religiosa, s'estén al llarg dels segles III-V. Per això, creiem que no pot parlar-se d'un santuari ibèric que perdura en època imperial (*cf.* Bonet, Guerin i Mata 1994, p. 119), sinó estrictament d'un santuari d'època alto-imperial.

5.2.4.2.2. L'alt de Pipa

Les característiques del lloc i del conjunt de materials arqueològics que constituïen el depòsit permeten atribuir a aquesta troballa un caràcter sagrat, però poc més hom pot avançar en la determinació de la divinitat objecte de l'advocació o del ritual emprat. Lucernes i vasos de parets fines formen exclusivament el material arqueològic; dos ossos d'ovicàprits no és segur que pertanyen al conjunt i puguen identificar-se com restes d'ofrenes. El fet que les lucernes no presenten senyals d'ús pot interpretar-se com que es tracta d'ofrenes, més que d'un material utilitzat per al ritual, com possiblement ho siguen els vasos, que poden haver-se emprat en la pràctica de libacions. El lloc de la troballa, amb totes les característiques d'un amagatall, però al mateix temps amb gran visibilitat sobre la vall, juntament amb la possible habilitació de l'entorn mitjançant dos espais excavats en la roca localitzats en l'accés, indueixen a pensar en una mena de culte, tal vegada amagat i minoritari, relacionat amb la naturalesa o de caràcter celest. És possible, doncs, que es tracte d'un culte no oficial i marginal, celebrat per un grup minoritari (Prieto 1981). La decoració d'algunes de les llànties potser tinga relació amb l'advocació a algunes divinitats determinades: amb seguretat hom pot reconèixer Selene en una, i alguna altra tal vegada represente Helios.

Pel que fa a les característiques del lloc, cal destacar la seua originalitat. Els paral·lels més pròxims cal cercar-los en les anomenades coves-santuari ibèriques (Gil-Mascarell 1975; Aparicio 1976; Blázquez 1983, pp. 204 ss). Algunes d'aquestes coves han proporcionat materials romans juntament amb el ibèrics, la qual cosa permet pensar en la continuïtat en la freqüentació. Aquest és el cas de tres coves valencianes: la cova de les Dones (Millars), l'avenc de l'Aigua (Carcaixent) i la cova de les Meravelles (Gandia). En les dues darreres s'han trobat lucernes i monedes d'època imperial. Tanmateix, cal anar amb prudència a l'hora d'atribuir un caràcter sagrat a aquestes coves, ja que els indicadors arqueològics de ritual són molt limitats per reconèixer el culte. Els materials trobats poden haver tingut una altra funció: la presència de llànties en una cova pot ser perfectament normal per a

la il·luminació si les coves han estat utilitzades com a refugis temporals. Aquest, però, no és el cas de l'alt de Pipa.

5.2.4.3. Mercats

En un territori tan extens com l'estudiat, on no hi ha nuclis urbans que puguin exercir la funció de centre de consum i possibiliten l'existència d'un centre comercial, la presència dels mercats esdevé un problema arqueològic de difícil resolució. Els estudis d'arqueologia espacial han permès arribar a interessants conclusions sobre aquesta qüestió (Hodder i Orton 1990, pp. 69-72). Donat que el desplaçament a i des d'un mercat es fa a peu o en carro, hi ha regularitats en la ubicació d'aquests centres de serveis locals. La distància mitjana de 10 km combina la minimització del desplaçament amb l'economia simple de mercat i és la més eficaç entre mercats locals. Segons Hodder (1972), els centres de serveis de nivell inferior a la Britània romana devien estar situats a una distància mitjana de 10,5 km. Quan la dispersió del poblament no garantia una demanda suficient com perquè els centres de serveis funcionassen contínuament, els mercats periòdics devien obrir uns dies concrets de la setmana, el que permetia als comerciants desplaçar-se d'un mercat a l'altre en un cicle de dies de mercat amb la finalitat d'obtenir una clientela suficientment gran (Berry 1967).

Els mercats rurals en època romana han estat estudiats a l'Àfrica (Shaw 1981). La seua presència apareix esmentada possiblement amb el terme *forum*. A Hispània, les mencions de *fora* apareixen majoritàriament a Galícia (Tranoy 1981, p. 245), on Ptolemeu els designa com centres de *populi* (Balil 1987). En un territori caracteritzat per la dispersió del poblament, aquests petits centres devien concentrar les funcions judicials, administratives i de mercat periòdic. Aquests tipus de centres, sense les funcions judicials i administratives, i també sense el marc arquitectònic que caracteritza el centre monumental de les ciutats, fonamentalment com a lloc comercial, deu haver estat freqüent en el món rural romà. Possiblement els *uici*, i tal vegada les *mansiones* que de manera regular es disposaven en les vies, poden haver estat llocs de mercat. Potser en altres casos, simples assentaments rurals o fins i tot llocs situats a l'aire lliure, equidistants entre diversos assentaments, poden haver estat utilitzats per a aquesta funció.

En el territori estudiat, el límit septentrional -el riu de la Sénia- està situat a 26 km de *Dertosa*, una distància excessiva que descarta la dependència comercial. L'extrem meridional, la serra d'Almenara, situada a 9,5 km de la ciutat de

Saguntum, constitueix el límit aproximat de la seua àrea comercial immediata, que podria haver-se prolongat encara un poc més cap al nord. En la resta del territori, la via Augusta degué exercir un paper decisiu en el paisatge econòmic. El seu traçat pel corredor central la converteix en eix equidistant d'un nombre important d'assentaments. El mateix fet podia donar-se a la plana de Castelló, on poden haver influït altres factors com la mateixa forma de la comarca. L'existència de «circuits comercials» devia estar condicionada, en bona part, per l'orografia i les distàncies. Una primera aproximació passa necessàriament per les unitats geogràfiques utilitzades com a base descriptiva del poblament, en les quals podien haver funcionat un o més circuits, en relació amb la seua extensió. Quant al tipus de jaciment que pot haver servit de lloc per a l'intercanvi comercial, excepte la seua hipotètica situació junt a la via per al cas de zones per on passava, no tenim cap referència que ens permeta determinar les seues característiques o localització. A l'hora de fer un assaig de reducció d'hipotètics centres comercials, ens centrarem en les zones on la densitat i importància dels assentaments ho facilita (fig. 159).

En el traçat de la via Augusta, algun dels llocs situats en l'extrem septentrional del corredor de les Coves de Vinromà, entre la vall de Traiguera i el pla de Sant Mateu, deuen haver estat un centre comercial. Concretament, el nº 113 -una de les reduccions de la posta *Intibili*- apareix com el centre d'altres 4 assentaments situats en un radi màxim de 5 km: nº 109, 111, 112 i 114. Si ampliem el radi fins als 8 km, el nombre augmenta amb els nº 116, 117 i 118. La localització del nº 113 per a garantir un fàcil accés és més favorable que la del nº 112, ja que al N i NE d'aquest no se'n coneix cap altre. El factor cruïlla de camins que podria haver-se donat en aquells reforça la hipòtesi. Cap al sud, una situació semblant torna a produir-se en el nº 129, la més convincent de les reduccions de la posta *Ildum*, al voltant del qual hi ha una important concentració d'assentaments; en un radi màxim de 4 km es troben els nº 125, 127, 130, 133, 134 i 135. En l'extrem meridional del corredor, als plans de l'Arc i de Vilafamés, la distribució dels assentaments coneguts fa del nº 148 -una possible *mutatio*- el lloc més favorable, ja que en un radi inferior als 6 km es troben al seu voltant els nº 139, 143 i 145, a més d'altres jaciments com els nº 140, 144, 146 i 149. El corredor de Borriol degué tenir també el seu lloc de mercat. Tots els jaciments coneguts estan situats en un tram de 6 km de la via. El nº 152, situat en la zona central, sembla el més idoni.

5.3. Evolució

5.3.1. L'Alt Imperi: uniformització

De manera generalitzada, a partir del regnat d'August esdevé l'extensió del nou model d'ocupació del territori, l'anomenat «sistema de *uillae*» que comportan l'establiment en o a la vora de les millors terres de cultiu. Aquest canvi en el patró d'assentament ocasiona l'abandonament generalitzat de dels assentaments ibèrics, de manera absoluta en el cas dels situats en altura. Només en alguns casos excepcionals d'assentaments situats en altures mitjanes (cf. 5.1.2.), llomes de fàcil accés (nº 5, 112 i 169), o en el pla (nº 77), es dóna una continuïtat en l'emplaçament, en ocasions amb un mínim desplaçament possiblement en funció de criteris d'orientació, sense que siga possible determinar l'existència d'un hiatus cronològic. Possiblement aquest siga el mateix cas dels assentaments situats al peu o prop d'un antic *oppium* ibèric, on simplement es dóna un desplaçament major en funció -entre altres possibles factors- de la facilitat d'accessos i d'aprovisionament d'aigua, i de l'orientació. En alguns d'aquests casos l'existència d'aquest hiatus és segur (nº 1, 42), mentre que en altres no ho és (nº 5, 69, 74, 77, 93, 108, 119, 145, 148, 152 i 154). Fins i tot, alguns d'aquests assentaments s'instal·len al peu o prop d'*oppida* abandonats en el període Ibèric Ple (nº 123, 133).

Resulta difícil -sinó impossible- inferir si aquesta associació espacial es correspon també amb una «associació humana», és a dir, que foren els mateixos habitants dels poblats els que es van establir al peu d'aquells, però ja en construccions de característiques romanes. Aquesta hipòtesi sembla raonable en determinats casos, però no tenim constància en les fonts literàries que l'administració romana obligàs a l'inici de l'època imperial a l'abandonament dels vells *oppida* ibèrics. Sense descartar alguna mesura d'aquest tipus, creiem que aquests es van anar abandonant de forma progressiva i espontània. La localització d'aquests assentaments deu justificar-se, en bona part, per l'adequació del lloc per a l'hàbitat i fins i tot per l'existència de materials constructius reaprofitables. No pot descartar-se la continuïtat «generacional» quan els materials arqueològics ho permeten, però no podem oblidar que poden haver-se produït fets impossibles de detectar com el canvi de propietat.

Amb l'excepció del nº 86, en què pot donar-se una ocupació inicial més antiga, cap a mitjan del segle I aE, la resta d'assentament no presenta materials que

puguen datar-se en un moment anterior. No es produeix, doncs, un fenomen semblant a l'estudiat a Catalunya, amb la proliferació de vil·les republicanes. Hom pot dir que el canvi en el model de poblament és retardatari en relació amb altres territoris de primerenca romanització. La presència pràcticament generalitzada de TSI en tots els assentaments permet una datació aproximada en els regnats d'August-Tiberi. La troballa de ceràmica campaniana en alguns d'aquests no es correspon amb una major antiguitat del moment inicial d'ocupació, sinó que pot interpretar-se com vaixel·la residual, encara en ús aleshores, qüestió comprensible si considerem que l'inici de la difusió de la TSI a Hispània comença cap al 30/20, i que aquesta és la primera vaixel·la fina de gran difusió després de la desaparició de la campaniana. En aquest cas es troben els nº 1, 5, 80, 86, 100, 102, 111, 119, 125, 131, 133, 164, etc. Un fenomen semblant succeix amb el monetari, puix és freqüent trobar monedes republicanes en els assentaments alto-imperials, des d'asos de *Ianus* bifront fins a monedes ibèriques. És també en les vil·les on trobem altres ceràmiques d'importació absents dels assentaments ibero-romans, com la ceràmica de vernís roig pompejà i les àmfores Dr. 2-4.

En la pràctica totalitat dels assentaments apareixen ceràmiques i monedes que proven la continuïtat en l'ocupació al llarg dels segles I-II (fig. 160): TSG en petites quantitats, TSH en gran nombre i TSA A en quantitats importants, parets fines, àmfores Dr. 2-4 i 7-11, etc, permeten confirmar l'estabilitat en el poblament i l'auge econòmic d'aquest període. També d'aquesta època s'han trobat algunes tesauritzacions: d'època flàvia (nº 86), possiblement del segle II (nº 16) i tal vegada altres de les quals desconeixem la composició (nº 7 i 8).

La presència de materials romans, principalment monedes i fragments de TS, en diversos assentaments ibèrics, sembla obeir a ocupacions esporàdiques ocasionades simplement al veïnatge de les vil·les, o, tal vegada, a moments d'inseguretat produïts per esdeveniments militars com els que van afectar la Tarraconense a final del segle II, quan la revolta de *Maternus* l'any 187 podria haver obligat alguns grups de població a cercar refugi en les altures que ocupaven els vells *oppida* ibèrics (Arce 1981).

5.3.2. El segle III

L'ocupació d'una part d'aquests assentaments en el segle III ha estat possible gràcies a la troballa de formes tardanes de TSA A, de TSA C i de la numismàtica (fig. 161). La raresa d'aquests materials ocasiona que no sempre siga

possible fer aquestes precisions cronològiques. És a partir d'aquest segle quan s'observa una important davallada en el nombre d'assentaments ocupats.

La inseguretat que produïa la situació degué ser la causa del fenomen de tesauryació documentant en alguns llocs de la Tarraconense, com els amagatalls de monedes dels nº 5 i 47, en els quals les peces més modernes corresponen a encunyació de l'emperador Galiè de l'any 260. També a la vil·la nº 80, sobre el mosaic en blanc i negre de l'habitació 13, aparegué entre aquest i un paviment posterior que el cobria, un nivell d'ocupació que va proporcionar un grup de 16 monedes, la més moderna de les qual és una encunyació de l'emperador Valerià (253-259), cosa que pot suposar una evidència arqueològica de la interrupció de la vida en la vil·la en aquesta època. D'altra banda, aquest període d'instabilitat degué ser també la causa de l'encastellament d'alguns grups de població, fenomen al qual poden correspondre alguns materials arqueològics trobats en diversos poblats ibèrics.

5.3.3. El segle IV

Com ja assenyala Tarradell (1965), el poblament rural d'aquesta zona de la Tarraconense es va veure molt afectat per la crisi del segle III, fins al punt que la majoria de les vil·les sembla que no van tornar a ser ocupades, almenys de manera significativa (fig. 162). En aquestes comarques són ben escasses les vil·les que presenten materials d'aquesta època, com ara el Mas d'Aragó (Cervera del Maestre), el Pou de la Cadena (Tírig), la Torrassa (Betxí-Les Alqueries), Benicató i l'Horta Seca (La Vall d'Uixó), però ja sense assolir el grau de desenvolupament material a què havien arribat en segles anteriors. La dràstica reducció dels llocs de població en el Baix Imperi que la documentació arqueològica demostra, inferiors al 10% respecte a l'alt Imperi, planteja greus problemes de caràcter demogràfic, ja que hom podria deduir una forta reducció de la població en aquesta zona, aparentment contradictòria amb les seues possibilitats agrícoles.

Amb l'arribada al poder de l'emperador Probus (276-282) comença una certa reactivació agrícola, puix va liberalitzar les plantacions de vinya a Hispània. Dioclecià (284-305), el darrer emperador iliri, va començar la transformació de l'estat i la reorganització de les províncies, acompanyant aquest procés de reforma amb una sèrie de mides que van permetre el relleu econòmic, amb el reestabliment dels circuits comercials. Es així com trobem ceràmiques i objectes metàl·lics de diverses procedències, com ara TSA D i àmfores africanes, TS

lucente i TSGT estampillada de procedència gal·la i TSHT procedent de la Meseta que trobem en alguns jaciments com els nº 1, 50, 77, 80, 102, etc.

Aquesta situació degué mantenir-se al llarg de tot el segle IV. A les darreries d'aquest segle o començaments del V alguns grups de població cerquen refugi en els llocs ocupats pels vells poblats ibèrics. El cas millor conegut és el de la Muntanyeta de Sant Josep, on s'ha pogut excavar parcialment un jaciment sense estructures notables ni caràcter sumptuós, però amb diverses ceràmiques importades que denoten la deficitària producció agrícola -almenys en allò que respecta al vi- que devia patir aquesta zona.

5.3.4. El segle V: retracció i encastellament

La presència de produccions ceràmiques africanes, la comercialització de les quals no es va veure afectada per l'ocupació vàndala del nord d'Àfrica (Hayes 1972, p. 423; Fulford 1980, p. 68 ss), ni tampoc per les difícils situacions polítiques de la *Tarraconensis*, permet datar una sèrie d'assentaments en aquest segle (fig. 163), el més significatiu dels quals és el nº 88. Altres, com els nº 1, 5, 10, 99, 158 i 172, han proporcionat materials que poden datar-se en la mateixa època.

La troballa d'algunes peces del mobiliari metàl·lic semblants a les típiques de jaciments cohetanis del centre de la Península, com els punyals del tipus Simancas apareguts en els nº 157 i 88, féu pensar a alguns autors en la possible presència de *limitanei*, tropes per a la defensa de les fronteres, però no hi ha cap element que permeta pensar en la seua atribució a una hipotètica presència militar en les comarques castellonenques, sinó més bé cal pensar que es tractava de l'aixovar metàl·lic corrent en l'època, que tingué una distribució més àmplia que la inicialment atribuïda.

D'altra banda, la presència de símbols cristians en alguns materials arqueològics, com ara ceràmiques de Benicató i un penjoll de bronze de Sant Josep, no poden ser considerats elements significatius de l'extensió del cristianisme per aquestes comarques, com ja féu veure Llobregat (1977), puix des del regnat de Constantí -amb la confessionalitat de l'estat- llur utilització fou obligatòria en substitució dels antics símbols pagans.

Les incursions dels Vàndals per la Tarraconense cap al 420-430, degueren repercutir de manera important en el poblament d'aquestes comarques. De més a més, les contínues rebel·lions dels camperols, el bandidatge i les lluites de

l'aristocràcia hispano-romana contra els invasors, faran que el segle V siga el de l'enfonsament de l'estructura territorial romana, del comerç a llarga distància i de la tecnologia clàssica. El despoblament dels nuclis urbans i les violentes alteracions a què es veurà sotmès el medi rural, caracteritzen una nova etapa en què canviarà de nou l'estructura del poblament, amb la revalorització dels llocs encimbellats.

Els tipus de materials presents, així com la cronologia que se'n dedueix, permeten establir un paral·lelisme entre aquest jaciment i d'altres pròxims com La Torre del Malpaso (Fletcher 1954) i el Grau Vell de Sagunt (Aranegui 1982a). El segon és l'antic port de la ciutat de *Saguntum*, i per les seues característiques creiem que presenta una problemàtica particular, mentre que el primer és un jaciment de semblants característiques al del nº 88. Ambdós són establiments en altura que reocupen poblats ibèrics, i en ells no trobem indicis que permeten parlar de vil·les. Sembla que es tracta més bé de llocs de refugi en una època d'instabilitat que cal situar ja en el segle V i, que a més, perduren durant poc de temps. L'ambient arqueològic d'aquests jaciments presenta certa relació amb el d'altres situats en el pla, com ara els nº 80 i 156, la darrera fase d'ocupació dels quals pot situar-se en el segle IV. Això no obstant, la diferent topografia dels llocs permet plantejar la hipòtesi que ambdues classes d'assentaments pertanyen a moments cronològics diferents. En qualsevol cas, degué ser a les acaballes del segle IV quan, arran de la instabilitat social que agita el territori, degué esdevenir-se un moviment de grups de població que cerquen refugi en les altures pròximes al pla, configurant un canvi en el model de poblament que s'acosta al típic de l'època ibèrica. La cronologia d'aquests jaciments, però, sembla no ultrapassar un moment que podria fixar-se a l'entorn de la invasió dels vàndals i que *grosso modo* establim cap a la meitat del segle V.

6. La documentació arqueològica

6.1. La ceràmica

6.1.1. La vaixel·la de taula

6.1.1.1. La ceràmica de vernís negre

La troballa de ceràmica de vernís negre en assentaments alto-imperials és un fet molt freqüent. Aquesta apareix en nivells datats per la presència de TSI en època

d'August, algunes desenes d'anys després d'haver-se interromput la seua difusió a gran escala. Aquest fet és significatiu del prolongat ús que se'n feia i, per tant, de la necessitat de tenir en compte l'existència d'un període d'amortització a l'hora de datar els conjunts ceràmics. En els casos que l'assentament romà es troba situat al peu de l'ibèric, no sempre és fàcil atribuir aquestes ceràmiques -i d'altres com les àmfores itàliques- a algun del dos. Això passa, per exemple, als nº 1 i 119. En els casos que no es dóna aquesta proximitat, i per tant no pot haver possibilitat de confusió, normalment la seua presència deu tenir un caràcter residual, interpretació que troba suport en la seua escassetat i en l'absència d'altres materials significatius des del punt de vista cronològic. El caràcter residual d'alguns d'aquests materials és palés quan es tracta d'algun fragment de ceràmica àtica de vernís negre, com succeeix al nº 86, fet que es dóna també en altres llocs com *Valentia*. Aquesta consideració general sembla tenir la seua excepció precisament en el nº 86, on la quantitat de ceràmica campaniana és important (111 fragments) i està acompanyada de diversos exemplars d'àmfores Dr. 1A itàliques i tarraconenses. Aquest conjunt ceràmic està acompanyat d'un paviment d'*opus signinum* i d'un lot de monedes dels segles II-I aE. L'associació d'aquests materials possibilita donar una datació al conjunt en una època pre-augusta, que situem de manera aproximada cap a mitjan segle I aE..

La campaniana A s'ha documentat en els 50 (1 fragment), 86 i nº 125 (3). Les formes presents són molt escasses, com ara la Lamb. 36, present en aquests tres jaciments. La campaniana B s'ha documentat en el nº 109 (1 fragment), 111 (1), 125 (3), 80 i 86. Les formes presents són molt escasses: Lamb. 1 (nº 125 ?), Lamb. 36 (nº 50),

6.1.1.2. TS Itàlica

La seua aparició comporta un important canvi tècnic i decoratiu en les grans produccions de vaixel·la de taula, amb la generalització del vernís roig i l'ús de la decoració en relleu mitjançant motlle (DICOCER, pp. 554-555). La seua producció, ràpidament standarditzada, coneix una ràpida evolució i s'ha documentat en jaciments ben datats de curta ocupació (*cf.* Haltern i Oberaden). El seu estudi ha donat lloc a l'aparició de nombroses tipologies. A la general de TS de Dragendorff (1895-96), va seguir una específica del material de Haltern (Loeschke 1909), amb 21 tipus agrupats en 4 serveis a partir de la forma de la vora. A partir del material d'Oberaden, Loeschke (1942) en va elaborar una altra més precisa amb 17 tipus i

llurs variants. A partir de l'estratigrafia de Bolsena, Goudineau (1968) va elaborar una nova tipologia més completa combinant criteris morfològics i cronològics. Posteriorment, Pucci (Atlante 1986) va preparar un important catàleg morfològic. La darrera proposta és d'Ettlinger *et alii* (1990), amb 8 sèries i 54 formes amb variants, segons criteris morfològics, cronològics i de procedència.

La major part de la producció és llisa i només una sèrie relativament limitada de formes és decorada. Les formes llises adopten en un primer moment tipus del repertori de la ceràmica de vernís negre, en la fase que Goudineau denomina «arcaica». Algunes d'aquestes evolucionen cap a les formes anomenades «precoces». Els bols de paret biconvexa o dividida per una motllura, sovint amb decoració de rodet en la part superior, caracteritzen el període august tardà i perduren, segons les produccions, tot el segle I dE. Cap al 15 dE apareixen els petits motius decoratius en relleu aplicat. La posició i forma dels segells aporten altres criteris cronològics: cap al 15/10 aE els segells són radials, quadrats o rectangulars, sovint amb el text distribuït en dues línies. Cap al 15 dE comencen a aparèixer en un cartutx *in planta pedis*. Les formes decorades són de més problemàtica datació i han estat classificats en fases segons criteris estilístics i llur pertinença a diferents obradors (Stenico 1959 i 1972).

L'arribada de les primeres importacions de TSI a *Emerita* se situa a partir del 10 aE, augmenta amb el canvi d'Era i experimenta el seu major auge en els primers anys del regnat de Tiberi, cap a 15-20 dE, moment a partir del qual decau bruscament fins a mitjan segle, quan ja ha esdevingut un comerç residual i esporàdic (Pérez Outeriño 1990, p. 140). A *Valentia* l'apogeu de les importacions se situa en el període 10 aE-10 dE (Ribera 1981, p. 243).

Pel que fa als segells, només se n'han trobat dos:

- *Corneli*: del n° 80, en un segell *in planta pedis*. *P. Cornelius* és un dels terrissers aretins més coneguts per la seua producció decorada. En el seu obrador de Cincelli van treballar nombrosos operaris, dels quals es coneixen una quantitat important (Oxé i Comfort 1968, n° 480-546). Se li atribueix una període d'activitat entre els primers anys de l'Era i el regnat de Tiberi (Stenico 1985, *EAACO II*, pp. 855-857). La freqüent utilització dels segells *in planta pedis*, l'aparició dels quals se situa cap a 15-20, permet atribuir-li un període d'activitat que es prolonga almenys fins al regnat de Tiberi. Els seus productes són molt coneguts a Hispània: *Emerita* (Pérez Outeriño 1990, pp. 46-53, n° 56-66)

- *Optatus*: la copa del nº 58 no és freqüent en la tipologia d'aquesta producció; no l'arreguen ni Loeschke a Haltern ni Goudineau. La marca *Optatus* procedeix del centre d'Itàlia i pot datar-se cap als anys 10-20 dE (Oxé i Comfort 1968, p. 301, nº 1176).

La seua troballa és prou general en tots els assentaments, sempre en reduïdes quantitats (fig. 165).

6.1.1.3. TS Gàl·lica

És l'hereva de ls TS Itàlica quant a les formes, tècnica de cocció i de decoració i temes ornamentals (Bémont i Jacob 1986, pp. 31-120). Després d'un període inicial d'estreta dependència del model aretí, adquireix la seua personalitat mitjançant les innovacions morfològiques i per l'estructura particular de la decoració (Vernhet 1975). Els centres productors es localitzen sobre la vora meridional del massís central, des de l'Hérault fins a la part occidental del Tarn. S'organitza al voltant de dos centres principals, La Graufesenque i Montans. A la costa mediterrànea hispànica arriben només productes del grup de La Graufesenque, sobretot d'aquest centre i, en un percentatge ínfim, de Le Rozier i Banassac.

La seua tipologia fou establerta per Oswald i Price (1920), que associa diverses tipologies parcials anteriors (Dragendorff 1895, Déchelette 1904 i Knorr 1919) i altres elaborades a partir de l'estudi de diversos llocs de consum (Curle 1911 i Ritterling 1913). La d'Hermet (1934) s'utilitza com a complement de les formes principals.

En la primera fase de producció, a partir del 20 dE, les formes llises reproduïxen fidelment els models itàlics, fins al punt que de vegades és difícil distingir-les. Aquestes formes evolucionen amb el temps i perden alguns de llurs caràcters. En època flàvia es creen noves formes que s'agrupen en sis serveis (Vernhet 1976). La ceràmica decorada coneix una evolució comparable, però més ràpida, amb una curta fase d'imitació (Hoffmann i Vernhet 1992), seguida de la creació de tipus originals (Dr. 29, 30 i 37). L'estil i l'organització de les decoracions permet individualitzar sis grans períodes de producció d'una duració aproximada de 20 anys.

La seua exportació via marítima cap a la costa mediterrània ha pogut estudiar-se a partir de l'excavació dels derelictes de Cala Culip (Nieto 1986 i Nieto *et alii* 1989). A *Valentia*, com també a *Saguntum* i *Edeta*, la TSG apareix a partir del

regnat de Tiberi i resulta predominant amb els de Claudi i Neró; amb Vespasià, en la dècada dels 70-80, comença el seu declivi, quan la TSH augmenta els seus percentatges per damunt del 50% (Ribera 1981, p. 244; Ribera i Poveda 1994, pp. 97-98).

Els segells d'aquesta producció són molt escassos i, en alguns casos, com ara el del nº 1, il·legibles:

- *Fusci. Ma.*: trobada en el nº 125. Amb el cognom *Fuscus* hom coneix un treballador de *M. Serius Hilarus* a la vall del Po (Oxé i Comfort 1968, pp. 202-203, nº 719), però també un ceramista potser itàlic que apareix a la Gàl·lia i al Rin (Oxé i Comfort 1968, p. 203, nº 720). Aquest segell -que no apareix entre les variants arrellegades en el CVA- és indubtablement de TSG i deu pertànyer a un terrisser documentat a La Graufesenque que treballa fonamentalment en el període comprés entre els regnats de Neró i Trajà. Es tracta d'un segell de difusió minoritària. Al País Valencià, *Fuscus* apareix en dues ocasions a *Saguntum* i *Ilici*; en altres ciutats hispàniques, apareix en tres ocasions a *Baelo*, *Carthago Noua* i *Emporiae* (Ribera i Poveda 1994, p. 99).

La seua troballa és prou general en tots els assentaments, sempre en reduïdes quantitats (fig. 166).

6.1.1.4. TS Hispànica

Com a conseqüència de la instal·lació a Hispània de diversos terrissers itàlics i possiblement gàl·lics, comença a produir-se en diversos obradors aquest tipus de ceràmica a partir d'època de Claudi. Els productes que han pogut identificar-se pertanyen als obradors de *Tritium* i de Bronchales, en una situació semblant al que s'ha comprovat a la ciutat de *Valentia* (Escrivà 1991). Dels obradors de *Tritium* es coneixen aproximadament cinquanta productors amb segells que presenten ells *duo* i *tria nomina* (Garabito 1978; Garabito i Solovera 1975 i 1976a i b; Garabito, Solovera i Pradaces 1985). La seua difusió és pràcticament general per tota la península. Es van produir una sèrie de formes llises d'origen clàssic (8, 12, 15/17, 18, 24/25, 27, 35 i 36) i altres característiques hispàniques (4, 10, etc), i una limitada sèrie de formes decorades (29, 30 i 37). Les seues produccions es daten a *Celsa* en la primera part del regnat de Neró (Beltrán Lloris 1990, p. 12). En la producció de l'obrador de Bronchales predominen les formes decorades 30 i 37, amb un estil particular caracteritzat per metopes i escenes de caça (Atrián 1958). La seua datació se situa entre el darrer quart del segle I i la primera meitat del II.

Recents investigacions entre les ceràmiques de *Clunia* han permés determinar la continuïtat d'algunes produccions en la segona meitat del segle II i el III, que omplen el suposat hiatus entre la TSH alt-imperial i la TSHT i hom ha proposat d'anomenar TSH Avançada (Tuset i Buxeda 1994). Es tracta d'una producció caracteritzada per la reducció del repertori tipològic que ha estat atribuïda a dues àrees de producció, situades a les valls de l'Ebre i del Duero. Entre les formes lliures hi ha una progressiva desaparició dels plats (formes 4, 6, 15/17 i 36) i un predomini dels vasos, entre els quals s'observa la progressiva desaparició de les formes 27 i 44 i el predomini quasi absolut de la 8. Apareixen algunes formes que anuncien la tipologia de la TSHT, com ara les Pedrosa 8c i 12. També la presència de pitxers i d'altres formes tancades és quasi testimonial. Les formes decorades a motlle es redueixen a la 37. De les dues produccions documentades, la de l'Ebre es caracteritza per una major diversitat tipològica, mentre que a la del Duero no hi ha formes decorades a motlle ni formes tancades i el predomini dels vasos és major.

Els segells no han estat molt nombrosos:

- *Agiliani*: en el nº 50.
- *Ex. O. G. F. Pat.*: en el nº 50.
- *Of. Semp.*: en el nº 71, procedent dels obradors de *Tritium Magallum* (Garabito 1978, pp. 312-313, nº 92).
- *Of. Senti.*: en el nº 46.
- *O. At. U[soni ?]*: en el nº 71. Mezquíriz (1961, pp. 45 i 55) esmenta dues estampilles procedents d'Almedinilla (Còrdova) amb la marca *At. Usoni.*, a la qual pot correspondre aquesta.
- *Of. Sem[p. V ?]*: en el nº 168, sobre un cartutx incomplet de 31 x 4 mm. Procedent dels obradors de *Tritium Magallum* (Garabito 1978, p. 313, nº 93, lám. 63). La presència d'un punt després de *Of.* correspon a la marca *Of. Semp. V.*, ja que no apareix en els de *Of. Semp.* El cartutx, però, és més llarg que els d'aquell terriser, que no ultrapassen els 28 mm.

La seua troballa és general en tots els assentaments, sempre en reduïdes quantitats (fig. 167).

6.1.1.5. Ceràmica d'engalba roig pompeïà

Es tracta d'una producció de plates i llurs tapadores destinats a la cocció al foc (DICOCER, p. 545), amb un característic revestiment intern de caràcter anti-adherent, que palesa uns hàbits alimentaris típicament itàlics (Bats 1988, p. 69). La

producció itàlica és d'origen campà (Vegas 1973, pp. 47-48, tipus 15, fig. 16, nº 1-8), però n'hi ha una altra també amb una àmplia difusió (Peacock 1977) i nombrosos altres obradors amb una difusió regional o local (Vegas 1973, pp. 48-49, tipus 15A, fig. 16, nº 9). Algunes d'aquestes produccions no tenen la pasta refractària, com ara les imitacions hispàniques tardanes, i palesen un ús destinat a la taula.

La tipologia d'aquesta producció ha estat establerta per Goudineau (1972), que ha traçat les grans línies de l'evolució morfològica a partir de l'estudi de les vores. Pel que fa a la seua datació, en l'àmbit mediterrani de la Gàl·lia i d'Hispania apareix en el segle I aE i resulta més abundant en el I dE.

Aquesta producció ha estat escassament documentada: només 2 fragments als Racons i Benicató. L'única vora trobada pot pertànyer a les formes la Goud. 28 o 30, dos plats de paret convexa amb la vora incorbada cap a l'interior que es diferencien pel fons i es daten en el segle I dE.

6.1.1.6. Ceràmica de parets fines

Amb aquesta denominació es coneix un ampli grup de produccions ceràmiques que es caracteritzen per la primesa de les parets, especialitzades en la fabricació de vasos per a beure, que presenten característiques pròpies i molt diverses (DICOCER, p. 511). Les variacions de pastes, superfícies i motius decoratius són molt nombrosos, com diverses són les zones d'origen: centre d'Itàlia, sud de la Gàl·lia i sud i est d'Hispania. La seua denominació comuna és funcional i tècnica. Amb un origen en el període tardo-republicà, el seu estudi fou iniciat per Marabini (1973) en l'àmbit itàlic. Posteriorment, Mayet (1975 i 1980) va ampliar el repertori tipològic combinant els criteris morfològics i els decoratius i intentant caracteritzar les diferents produccions. López Mullor (1989) ha estudiat la seua presència a Catalunya i ha definit algunes formes noves. Aquest mateix autor ha estudiat les produccions catalanes (López Mullor 1986; Puerta 1986). ha estudiat la seua producció a *Emerita Augusta*.

El repertori formal, molt reduït en època tardo-republicana, es diversifica a partir de l'època d'August sota la influència de les formes metàl·liques hel·lenístiques. En general, el tractament de les parets és molt variat i varia des del simple polit fins als motius en relleu realitzats a la barbotina. La decoració de rodets és molt freqüent al llarg de tot el període de fabricació, i les engalbes arenoses tenen una gran difusió en el període de Tiberi-Claudi. A partir del regnat de Claudi

es constata una relativa similitud de les produccions provincials que fan veure la utilització de tècniques de fabricació i de decoració semblants. Ara són freqüents les engalbes llueus que varien des del taronja fins al marró. Al final del segle I la seua fabricació disminueix sota la influència del vidre bufat.

En general l'estat fragmentari del material estudiat no permet moltes precisions tipològiques ni d'origen. Tanmateix, les característiques tècniques, formals i ornamentals possibiliten distingir algunes de les produccions millor conegudes, com ara la de «closca d'ou» i les d'engalba marró rogenca, així com documentar la presència d'altres de caràcter més groller, possiblement produccions de caràcter regional amb una limitada difusió.

6.1.1.6.1. La producció de «closca d'ou»

Fou estudiada inicialment per Vegas (1973, pp. 77-78) en el seu tipus 32. Més endavant, Mayet (1975, pp. 69-72 i 148-150) la va classificar en el tipus XXXIV i en va situar el centre de producció a la Bètica, a Cadis o els seus voltants. Posteriorment, López Mullor (1989, pp. 163-166) en va actualitzar l'estudi i va fer importants precisions cronològiques.

Aquesta producció afegeix, al caràcter torèutic comú a totes les de parets fines, l'extraordinària primesa de les seues parets, en ocasions menor d'1 mm. La seua homogeneïtat tècnica i formal fa que es tracte d'una de les produccions millor caracteritzades i conegudes del món de les ceràmiques de parets fines. La pasta és grisa i l'engalba blanquinosa o groguenca. El repertori tipològic és prou limitat, ja que es tracta fonamentalment de bols carenats o semiesfèrics amb la vora recta i la base plana. La forma bàsica (Mayet XXXIV), és un bol carenat i baix de parets rectes i compta amb diverses variants: la XXXIVa presenta decoració de rodets; la XXXIVa comprén els bols alts sense llavi diferenciat; la XXXIVB és semblant però amb la vora exvasada; López Mullor afegeix la XXXIVC, un bol semiesfèric que pot presentar el llavi diferenciat i una acanaladura a mitja altura de la paret externa. Finalment, Peñil, Lamalfa i Fernández (1985-86) assenyalen l'existència d'altres formes, com platerets i copes. Fonamentalment, doncs, el seu repertori tipològic sembla limitar-se a 4 formes: bols carenats, bols semiesfèrics, copes i plats, aquests dos darrers amb una difusió més restringida.

Mayet creu que, per raó de la seua gran homogeneïtat, aquesta producció no pot ser més l'obra d'un sol obrador i no pot perdurar més enllà d'una generació. En aquesta mateixa línia, López Mullor recorda la troballa del derelict de Port-

Vendres II, procedent de *Gades*, amb un carregament de la forma XXXIV, que es data en el regnat de Claudi (Colls *et alii* 1977, p. 112, fig. 39) i confirmaria l'origen bètic de la producció.

L'únic centre de producció conegut fou excavat per Atrián (1967) a Rubielos de Mora (Terol). Els materials d'aquest forn han estat revisats per Peñil, Lamalfa i Fernández (1985-86), que en distingeixen dues categories: una de pasta grisa de bona cocció, amb parets de menys d'1 mm de grossària, amb una o les dues cares pulides i engalva exterior ocre clar lluent, que anomenen de «closca d'ou» i identifiquen amb la producció saguntina esmentada per Plini i Marçal (*cf.* 1.1.); i altra un poc menys acurada, amb parets de 1-2 mm de grossària, de pasta grisa, engalva roig viu i polit intern. Pel que fa a la seua fabricació, a més del torn ràpid, aquests autors suposen l'ús d'instruments auxiliars, com ara cisells o moles semblants als que s'empren en la producció de vidre. Algunes estries paral·leles i fines que s'observen a l'interior i exteriors dels vasos, que no són de tornejat, poden ésser els senyals deixats produïts per aquests instruments. Això explicaria l'expressió «obra d'argila cisellada» utilitzat per Marçal.

Aquesta troballa, ignorada per Mayet i escassament valorada per López Mullor, és l'única evidència que tenim sobre la localització d'un centre de producció d'aquesta ceràmica i contradiu les consideracions que aquests autors en fan. La dispersió de les troballes és un aspecte important a considerar en la recerca del centre de producció, però és insuficient i pot resultar enganyós. Si a Mayet la dispersió de les troballes li permetia assenyalar un origen bètic, a partir de l'estudi de López Mullor es podria deduir un origen català. El nostre estudi ha permès comprovar la seua important presència en el territori que s'estén al nord de *Saguntum* i podria assenyalar cap a aquesta ciutat. Caldria, doncs, comptar amb un repertori de troballes molt més complet. La carta de dispersió d'aquesta producció sembla molt àmplia i, encara que aquest fet no contradiu la seua producció a Rubielos de Mora, és possible que aquest no siga l'únic centre productor. El fet que es tracte d'un sol forn ho fa probable. La difusió de la producció ceràmica d'un obrador situat en el rera país, en ocasions amb una dispersió de caràcter «internacional», és un fet prou habitual i podem recordar, entre altres, els de TSH de *Tritium Magallum*, a la vall de l'Ebre, i els de TS *Lucente* a la vall del Ròdan. D'altra banda, la seua presència en el derelicte de Port-Vendres II no prova que l'origen de la càrrega de PF d'aquesta producció siga necessàriament bètic. El barco degué seguir un itinerari costaner i no pot descartar-se que completàs la

càrrega en algun port de camí, com era habitual, que podria ésser el de *Saguntum*. La producció de Rubielos de Mora arribaria a aquesta ciutat seguint la ruta del Palància, des d'on es distribuïria pel seu territori i, a través del seu port, podia ésser transportat en una o altra direcció a diferents ports del Mediterrani.

Quant a la cronologia, Vegas datava aquesta producció des d'època de Claudi-Neró fins a Vespasià. Mayet la datava entre el regnat de Claudi i l'època flàvia, quan se situen les referències de Plini i Marçal. Al seu torn, Peñil, Lamalfa i Fernández situen l'inici de l'activitat productiva a l'obrador de Rubielos de Mora entre els regnats de Claudi i Neró, a partir de referències estratigràfiques alienes com les de *Tarraco* i *Pollentia*, amb un període de màxima activitat en època flàvia segons els exemplars trobats a *Ostia* (Tatti, a *Ostia II*, 1968-69, p. 68) i *Iuliobriga*. Finalment, López Mullor arreplega referències estratigràfiques del migdia francès i de jaciments catalanas que permeten datar l'inici de la producció en el regnat de Tiberi. Els exemplars més tardans podrien datar-se a l'inici de l'època flàvia.

La seua presència és prou general en tots els jaciments de la plana de Castelló (fig. 168). En general, els materials estudiats són molt fragmentaris i no permeten una adscripció tipològica en la major part dels casos. Es tracta quasi sempre d'escassos fragments que apareixen en la majoria de jaciments ocupats en el segle I dC, la presència dels quals té, fonamentalment, la importància de confirmar la seua dispersió. Tan sols quan corresponen a vores i bases és possible confirmar que es tracta de les formes més comunes del repertori tipològic d'aquesta producció, majoritàriament bols carenats o semiesfèrics.

6.1.1.7. TS Africana

Les produccions africanes inicien la seua presència en els jaciments del Mediterrani a partir de Domicià i omplen la major part de l'època imperial. Les característiques tècniques, tipològiques i cronològiques d'aquestes produccions (TSA A, C i D) han estat ben definides pels estudis ja clàssics de Lamboglia (1941, 1958, 1963) i Hayes (1972, 1980) i, més recentment, per l'Atlante delle forme ceramiche I (Atlante 1981, pp. 9-207). Les troballes de forns i de llocs de producció a Tunísia (Mackensen 1985; Peacock, Bejaoui i Ben Lazreg 1990) demostren la fabricació de TS i ceràmica comuna a les províncies *Proconsularis* i *Byzacena*. Les anàlisis efectuades en TSA de *Carthago* constaten la seua fabricació amb argiles del sector comprés entre *Carthago* i *Neapolis* (Nabeul), a la *Proconsularis* (Fulford i Peacock 1984, pp. 14-15). El seu embarcament cap als

mercats de la vora septentrional del Mediterrani es va realitzar als ports de *Carthago, Utica, Leptis Magna, etc.*

6.1.1.7.1. TS Africana A

L'inici de l'exportació de la TSA A cap al final del segle I marca el principi d'un puixant corrent comercial que difondrà la vaixel·la fina nord-africana pel Mediterrani durant tot el període imperial i fins a l'antiguitat tardana. La seua datació a Mauritània i la Proconsular es data cap a 70-80, a Itàlia meridional cap a 80-90 i al sud de la Gàl·lia cap al canvi de segle (Tortorella 1987, p. 282). Aquesta vaixel·la de taula s'inspira pel seu color i formes en la TS del segle I, però adopta també formes locals que contribueixen a crear un repertori tipològic diversificat. Es tracta de vasos majoritàriament llisos, en ocasions amb decoració de rodets a la vora i al fons, on també apareixen cercles concèntrics. La seua producció es divideix en diferents fases: A¹ i A^{1/2} des del final del segle I i al llarg del II; A² en el segle III, amb diferències quant a la pasta i el vernís; i A/D fins al principi del segle IV, com a transició a la TSA D, de difusió molt més restringida.

La seua presència és general en quasi tots els jaciments estudiats (fig. 169).

6.1.1.7.2. TS Africana C

L'auge econòmic de la regió de Byzacena al final del segle II i el principi del III produeix un augment massiu de l'exportació per tot el Mediterrani, del qual es beneficia aquesta producció ceràmica, produïda des del 200 i amb una àmplia difusió a partir del 220/230. Amb la renovació del repertori morfològic de les ceràmiques fines en introduir plats, safates i copes baixes de gran diàmetre, aquesta producció sembla traduir l'emergència de noves pràctiques culinàries. Amb llurs parets fines i superfícies allisades, aquests recipients evocuen sovint l'aspecte de la vaixel·la metàl·lica.

La seua producció es divideix en diferents fases: a la C¹ segueix uns 30 anys després la C², amb diferències quant al vernís, que es fabriquen fins al final del segle III o principi del IV. Es produeixen paral·lelament dos tipus de vaixel·la: la llisa, fonamentalment plats i safates, i la decorada amb relleus aplicats, de menor difusió (Balmaseda i Caballero 1981). En el segle IV i fins a la primera meitat del V apareixen les produccions C³ i C⁴, amb diferències quant a la pasta i el vernís, un repertori tipològic més simplificat i pròxim al de la TSA D i una difusió cada vegada més restringida. La darrera fase de la producció, C⁵, se situa entre el

420/450 i el principi del segle VI, i incorpora un nou servei també pròxim a les formes de la TSA D.

La seua presència és prou restringida (fig. 170).

6.1.1.7.3. TS Africana D

Amb la seua aparició en els primers decennis del segle IV, la TSA D participa de la renovació general de les produccions de la Tunísia septentrional i domina els mercats mediterranis en el segle IV i V, amb una notable difusió que es prolonga fins a mitjan del VI i va reduint-se al llarg del VII. Presenta dues variants, D¹ i D², amb diferències quant a la pasta i el vernís, que comparteixen la producció al llarg dels seus tres segles d'existència. La seua difusió és la més àmplia i abundant de les ceràmiques fines tardo-antigues. El seu repertori està relacionat amb el de la TSA C, amb un domini dels grans plats decorats amb motius estampillats.

De manera esquemàtica, hom pot dir que hi ha tres grups principals d'associacions de formes que corresponen a tres períodes importants de la producció. En primer lloc, les formes que apareixen en el segle IV i perduren fins a la meitat del V: els plats Hayes 58, 59, 61, 67, 68 i 76, amb les copes Hayes 80, 81 i 91A-B. Es tracta de formes molt simples, amb el fons pla o lleugerament bombat i, rarament, amb un petit peu anular. Els motius decoratius pertanyen als estils Hayes A(i), A(ii) i A(iii), majoritàriament simples: rosetes, palmetes, cercles, etc. Al llarg de la segona meitat del segle V i en els dos primers terços del VI esdevé una diversificació i renovació del repertori tipològic. El plat Hayes 87 és un dels més freqüents de la segona meitat del segle V, mentre que el plat Hayes 104A és un dels més tardans. Les copes Hayes 91C i 99 apareixen a principi del segle VI. Aquest grup de formes es desmarca netament el precedent per la major complexitat de les formes, sovint amb peus anulars alts, amb un estil decoratiu (E) més elaborat en què dominen les representacions animals, antropomorfes o cristianes. El grup més tardà es data des del final del segle VI i fins al VII i es caracteritza per una difusió més restringida, amb presència només a les grans ciutats (cf. CATHMA 1986, p. 36). El repertori tipològic és ara molt reduït, amb els plats Hayes 105 i 109 i les copes Hayes 91D i 99.

La seua presència és prou reduïda (fig. 171). El repertori de formes més ampli apareix en el n° 88, amb vuit formes.

6.1.1.7.3.1. Formes

Hayes 56: plata caracteritzada per la seua forma rectangular, amb la vora horitzontal i decoració en relleu. Hayes (1972, pp. 83-91) la va datar inicialment entre el 360 i el 430 dE. Posteriorment, data l'aparició de variant de base plana en la primera meitat del segle V (Hayes 1980, p 485). Només hi ha un exemplar en el n° 88.

Hayes 58: plata de base plana amb la vora horitzontal o lleugerament pendent i de corada normalment amb una o dues acanaladures. Hayes (1972, pp. 93-96) la data *ca.* 290/300-375. Només apareix un exemplar dubtós en el n° 1.

Hayes 59B: plata caracteritzada per la seua vora horitzontal, les parets un poc còncaves i el fons pla, sovint amb decoració estampada. La seua datació s'estén des del 320 fins a un moment indeterminat de la primera meitat del segle V dC (Hayes 1972, pp. 96-100). S'han trobat 3 exemplars: 1 al n° 1; 1 al n° 80, amb un format de 23 cm; i 1 al n° 88, amb un format de 36 cm.

Hayes 60: plata de parets rectes i vora ampla i horitzontal, decorada amb una acanaladura, sense peu diferenciat. Sol anar decorada amb motius impresos de l'estil A envoltants d'acanaladures al fons interior. Hayes (1972, p. 100) la considera una forma estranya i la data en la segona meitat del segle IV. Apareix en el segon quart del segle IV i perdura possiblement fins a mitjan segle V.

Només hi ha un exemplar restaurat en el n° 80 amb decoració formada per una sèrie de rosetes envoltades de dos acanaladures de l'estil A(i), i un format de 36,6 cm.

Hayes 61: es tracta d'una de les formes més abundants en aquesta producció. És un plat de vora recta o sovint inclinada cap a l'interior que es diferencia de les parets còncaves mitjançant un angle pronunciat o bé un petit graó exterior. Sovint el fons intern és separat de la paret per una acanaladura ben marcada i presenta una decoració formada per acanaladures en nombre variable. Hayes (1972, pp. 100-107) va proposar una datació entre 325 i 450. A *Carthago*, Fulford i Peacock (1984, p. 49) daten la variant 61B des de final del segle IV o *ca.* 400 fins a 475-500.

Entre el material estudiat, fonamentalment fragments pertanyents a la vora, hi ha diferents variants, com ara les Hayes 61, núms. 21, 26 i 29-30, que no hi afegeixen precisions cronològiques.

Apareix amb un nombre important de peces en els n° 80 i 88. En el n° 88, el dm de les peces estudiades presenta una gradació: 28, 30, 32, 34 i 36 cm. En altres jaciments apareix en quantitats molt menors: 1 en el n° 1 (61A),

Hayes 63: plat de vora indiferenciada de la paret, amb fons pla i parets corbades i un poc entrants. Va decorat amb 2/3 acanaladures a la part exterior de la vora. La datació d'aquesta forma no és molt precisa. Hayes (1972, p. 109) data un exemplar de Tolmeita (*Cyrenaica*) en el darrer quart del segle IV a partir de la decoració estampada. A *Carthago* es data entre 360 i 440 (Atlante 1981, p. 86). A *Carthago*, Fulford i Peacock (1984, p. 51) la daten en el segle IV i fins a ca. 450. Només es coneix un exemplar en el n° 88.

Hayes 67: plata de parets corbades i fons pla amb la vora escalonada i el llavi engrossit. Hayes (1972, pp. 112-116) la data ca. 360-470. A *Carthago*, Fulford i Peacock (1984, p. 53) la daten entre ca. 360 i ca. 425-450. Només apareix 1 exemplar en el n° 1.

Hayes 73: petit bol de vora horitzontal o inclinada, amb el llavi arrodonit i pendent, que pot presentar-se llisa o bé amb una o dues acanaladures. Fou produïda en TSA C, en la producció més tardana (C4), i també en D1. Com ha fet veure Aquilué (TED'A 1989, p. 133), els autors que han estudiat aquesta forma l'han adscrit majoritàriament a la producció tardana de TSA C seguint la proposta de Hayes (1972, p. 291), i també per no trobar-se entre les formes de TSA D descrites a l'*Atlante*. Les troballes del forn d'*El Mahrine*, on apareix entre les formes de la primera fase de producció d'aquesta *officina* (Mackensen 1985, pp. 29-33), han permès demostrar la seua fabricació entre les produccions del nord de Tunísia. Hayes (1972, pp. 121-124) la data entre el final del segle IV i el 475. A *Carthago*, Fulford i Peacock (1984, p. 55) la daten entre el final de segle IV o ca. 400 fins a ca. 450.

Només es troba en el n° 88, on hi ha almenys dos exemplars (Rosas 1984, fig. 9, n° 60).

Hayes 81A: bol de parets exvasades i vora indiferenciada, que sovint presenta decoració de rodets a l'exterior. Hayes (1972, p. 128) la va datar en la segona meitat del segle V dE, però estudis posteriors han permès avançar l'inici de la producció a principi d'aquest segle. Apareix ben documentada en contextos anteriors a l'ocupació vàndala de *Carthago* (Tortorella 1982, p. 127), a *Turrus Libisonis* en estrat de la primera meitat del segle V dC (Villedieu 1986, p. 150) i al temple de la *Magna Mater*, a l'*Schola Praeconum* en contextos de la primera meitat del segle V dC i a l'abocador de Vila-roma (Tarraco) amb la mateixa datació (TED'A 1989, p. 135). A *Carthago*, Fulford i Peacock (1984, p. 57) la daten en el segle V, entre ca. 400-425 i 475-500.

Només s'ha trobat un exemplar en el nº 88, amb un format de 16 cm de dm.

Hayes 91: bol de dimensions variables caracteritzat per una vora amb llistell pendent, les parets exvasades, un peu baix i decoració de rodets al fons interior. És una de les formes més característiques i produïdes de la TSA D. Presenta una evolució formal que dóna lloc a diverses variants, la datació de les quals no és molt segura. La variant 91A es caracteritza per tenir un llistell ben definit i corbat cap a l'interior, les parets exvasades amb dues acanaladures cap a la meitat que envolten la decoració de rodets que cobreix tot el fons interior. La variant 91B es caracteritza per les parets menys exvasades i per no tenir acanaladures interiors. Aquesta forma es data des de la segona meitat del segle IV dE fins a un moment indeterminat de final del segle V o principi del VI (Hayes 1972, pp. 140-144; Hayes 1977, p. 281). A *Carthago*, Fulford i Peacock (1984, pp. 63-67) daten les variants 91a-B entre ca. 370 i ca. 500. En la segona fase de producció del forn d'*El Mahrine*, entre el 460 i el 480, continua produint-se (Mackensen 1985, p. 30). A l'abocador de Vila-roma de *Tarraco* està ben documentada en la primera meitat del segle V (TED'A 1989, p. 136).

Apareix en el nº 88, amb tres vores de 21, 23 i 26 cm de dm, i dues bases; nº 80 amb 4 exemplars i uns formats de 16 i 17 cm; nº 5 amb un exemplar i nº 86 també amb un exemplar.

Hayes 93B: plat produït en TSA D2, amb la vora horitzontal curta, paret còncaua i peu alt, sovint decorat amb acanaladures al llavi, a l'exterior de la paret i al fons interior i amb un motiu central imprès en aquest. Hayes (1972, pp. 145-148) el data entre el 470 i el 540, a partir del 500 per a la variant B. Més endavant, el

mateix Hayes (1977, p. 283; *Atlante I*, 1981, pp. 101-102) considera possible una datació inicial en la primera meitat del segle V. A *Carthago*, Fulford i Peacock (1984, pp. 67-69) la daten en el segle V, amb una major freqüència en el període *ca.* 525-575. Només s'ha trobat un exemplar en el nº 88.

Hayes 99: bol de petites dimensions caracteritzat per una vora en forma d'ametla, parets exvasades i peu més o menys alt. Produïda en TSA D2, presenta una pasta poc depurada i un vernís espés i lluent. Segons l'estil de la decoració estampada, aquesta forma constitueix un dels productes característics de l'*officina* d'Oudna (Hayes 1972, pp. 155, 221-222 i 298; *Atlante I*, pp. 109-110). Hayes (1972, p. 148) la data cap a 510-540. A *Carthago*, Fulford i Peacock (1984, p. 71) la daten entre *ca.* 475-500 i *ca.* 575. Posteriorment, les excavacions realitzades a Karanis situen la seua aparició en la primera meitat del segle V (*Atlante I*, 1981, p. 259). En aquesta época apareix també a l'abocador de Vila-roma (TED'A 1989, p. 139).

Hi ha dos exemplars en els nº 10 i 80, aquest amb un format de 19 cm.

Hayes 104A: plat de vora engrossida i pendent amb el peu més o menys alt i una marcada inflexió interna. Produïda en TSA D2, presenta una pasta poc depurada i un vernís espés i lluent. Hayes (1972, pp. 160-166) data la variant 104A *ca.* 530-580 (*Atlante I*, pp. 94-95). A *Carthago*, Fulford i Peacock (1984, p. 73-74) la daten entre *ca.* 530 i *ca.* 600-625. Només s'ha trobat un exemplar en el nº 17. Forma freqüent en tot el món circummediterrani. Al País Valencià s'ha documentat en jaciments del segle VI com els Antigons (Tarradell i Martín 1970, lám. XIII, nº 12-20).

«Ostia», III, fig. 128, *similis*: escudella de vora engrossida i parets lleugerament corbes i peu poc marcat. Produïda en TSA D1/2, presenta una pasta poc depurada i un poc lluent. És una forma poc freqüent, documentada en contextos de final del segle IV-inici del V a *Ostia* i a *Carthago* en un context inèdit en què les formes més tardanes de TSA D es daten entre el final del segle V-inici del VI i el 580/600 (AFC I, pp. 100-101). A *Carthago*, Fulford i Peacock (1984, p. 71) la daten en la primera meitat del segle VI. La vora de l'exemplar estudiat s'assembla també a la forma 50(18) d'aquests autors, un bol que daten en el segle VI que és més freqüent en el període *ca.* 525-575 (Fulford i Peacock 1984, p. 69)

És present només en el nº 17 amb un petit fragment de vora d'un dm al voltant dels 28 cm.

6.1.1.7.3.2. Decoració

Els fragments decorats són, en general, escassos i de difícil adscripció tipològica. L'inventari és molt limitat i es tracta en tots els casos de decoració impresa sobre fons pla, possiblement pertanyents a la forma Hayes 61: a Sant Josep hi ha 8 fragments d'un mínim de 2 peces, a Benicató hi ha 7 fragments corresponents a un mínim de 6 peces i a la Torrassa només hi ha un petit fragment. La decoració correspon en tots els casos a motius estampats amb diversos punxons, majoritàriament geomètrics. Aquesta tècnica apareix en la primera meitat del segle IV dE en TSA D i fou imitada posteriorment per altres produccions. Hayes (1972, pp. 1972, pp. 218-281) n'ha estudiat l'evolució a partir de l'anàlisi de la combinació dels diferents motius decoratius emprats i de llurs centres de producció. Hi distingeix cinc estils, dos dels quals pertanyen a les produccions de TSA D (Estils A i E). D'aquests estils, va efectuar unes subdivisions estilístiques que corresponen a uns períodes de producció ben datats i en permeten fixar l'evolució cronològica. D'aquesta manera, l'estil A es data entre el 320 i el 470, està format principalment per motius geomètrics i vegetals i es divideix en tres subestils, mentre que l'estil E es data entre el 480 i el 600, presenta un repertori constituït fonamentalment per motius cristians (creus, crismons, sants, figures humanes i animals) i està subdividit en dos.

El material estudiat correspon als dos estils, amb una diferència important entre els dos jaciments que concentren la gran majoria de peces decorades. Així, mentre que en el nº 88 apareixen exclusivament motius geomètrics i vegetals, en el nº 80 s'han documentat, a més d'aquests, una creu, una figura humana i possiblement un animal. Els motius geomètrics i vegetals apareixen sols o combinats i són cercles concèntrics, quadrats reticulats i palmetes. Poden adscriure's als estils A(ii), que es data en 350-450, i A(iii), datat en 410-470.

Entre el material del nº 88, els punxons són difícils de reconèixer a causa de l'estat fragmentari de les peces: és el cas de la palmeta, que possiblement és del tipus 4, amb una datació entre el 350 i principi del segle V; els cercles concèntrics són del tipus 27, molt comú i propi de l'estil A (ii)-(iii), que apareix associat, entre altres, a la palmeta del tipus 4. La combinació d'ambdós motius apareix, entre les

formes presents al jaciment, en la forma Hayes 61. Un altre tipus de cercle és del tipus 33, també propi de l'estil A (ii)-(iii).

Entre el material del nº 80 hi ha, en primer lloc, un exemplar quasi complet de la forma Hayes 60 decorat amb rosetes del tipus 44A, motiu propi de l'estil A(i), que es data entre el segon i tercer quart del segle IV (Hayes 1972, p. 239). En segon lloc, 2 fragments d'una mateixa peça decorada amb un motiu central format per diverses palmetes en disposició radial, envoltades per una sèrie de cercles concèntrics alternant amb quadrats reticulats, envoltats també per 4 acanaladures. Les palmetes estan incompletes i són de difícil adscripció a un tipus determinat; els cercles són del tipus 35 (Hayes 1972, pp. 236-237), que es daten entre final del segle IV i principi del V, que solen usar-se associats a palmetes del tipus 4 i quadrats reticulats del tipus 69. Aquests motius són propis de l'estil A (ii)-(iii).

De l'estil E hi ha tres fragments. El més complet és una creu enjoiada, desgatada en el centre, decorada amb cercles concèntrics i un motiu central irreconeixible, possiblement del tipus 328A, que apareix en l'estil E(ii) i pot datar-se entre el 530 i el 600 (Hayes 1972, p. 279, fig. 57; Atlente I, pp. 124 i 131, tav. LX, nº 7). Es tracta d'un dels motius bàsics de l'estil E, que evoluciona des de les creus llises, passant per les enjoiades de petit tamany, fins a les enjoiades de tamany gran. Fulford i Peacock (1984, p. 106) daten aquest motiu en el segle VI, amb un *floruit* posterior a *ca.* 525. Els altres dos fragments estan molt incomplets i no poden adscriure's a cap tipus amb seguretat. En un es conserva la part superior d'un personatge que sembla agafar amb el braç dret el que podria ser la figura d'un ocell, mentre que en l'altre es veu la part inferior d'una figura de difícil classificació, tal vegada les cames d'un animal.

6.1.1.8. La TS Clara B

Definida inicialment per Lamboglia (1958 i 1963), aquesta producció apareix al SE de la Gàl·lia en el segon quart del segle II. El seu repertori tipològic, amb més de 80 formes, i alguns motius decoratius estan inspirats en els de la precedent TSG, de la qual es diferencia pel seu color ataronjat i per la introducció de formes originals. Es tracta majoritàriament de formes llises; la decoració està formada fonamentalment per impressions de rodet, però també apareixen relleus a la barbotina, excissions geomètriques, depressions, medallons aplicats i fins i tot motius fets a motlle. La seua zona de producció se situa a la vall del Ròdan, entre Lyon i Vienne (Desbat 1987b). Aquesta producció apareix en els llocs de consum

cap al 120/140 i perdura fins al final del segle III, amb un auge fins al 230/250. En la fase de producció del segle III, quan coincideix amb la TS *lucente*, resulta molt difícil o pràcticament impossible diferenciar-les. La seua difusió se centra en el SE de la Gàl·lia; les troballes en la costa mediterrània hispànica són escasses.

En el territori estudiat només s'esmenta la troballa d'una vora de la forma Lamb. 2 a la Torrassa, que no ens ha estat possible estudiar directament. Aquesta forma, un bol hemiesfèric amb vora engrossida i decoració de rodets, es data en el període 130-300. Donada la semblança entre aquesta producció i la TS *Lucente* i el fet que es tracta de materials de superfície, ens pareix prudent mantenir reserves sobre la seua adscripció definitiva.

6.1.1.9. TS *Lucente*

Es tracta d'una producció pròxima a la TS Clara B quant al vernís que imita els reflexos metàl·lics, al repertori tipològic i a la decoració. Definida i sistematitzada per Lamboglia (1963), en els darrers anys ha estat objecte de diversos estudis (Desbat i Picon 1986b), sobretot a partir de l'excavació dels forns de Portout (Pernon *et alii* 1990), que ha permès elaborar una tipologia més completa. Els motius decoratius són fonamentalment el rodets, però també apareixen motius a motlle, relleus a la barbotina, filets pintats i depressions. L'àrea de producció se situa a la vall del Ròdan (GROUPE DE TSC 1986). La seua difusió es limita a l'arc NO del Mediterrani, des de Ligúria fins al SE de la península ibèrica. La seua producció comença en la segona meitat del segle III i perdura fins al segle V. Tot i que Caballero (1970) i Argente (1979) han plantejat la possible existència de produccions hispàniques d'aquest tipus de ceràmica a La Meseta, els exemplars estudiats en els jaciments del litoral mediterrani sembla que són de procedència gàl·lica.

Els fragments estudiats corresponen a les formes Lamb. 1/3 i 4/36, però la primera és més nombrosa, fet que resulta habitual en altres jaciments: abocador de Vila-roma a *Tarraco* (TED'A 1989, pp. 176-177, fig. 79), Roses (Martí, Nieto i Nolla 1979) i *Pollentia* (Martín, a *Pollentia I*, 1983, pp. 179-181). No és possible atribuir amb seguretat aquests exemplars a un obrador determinat, però les dues formes documentades són produïdes a Portout i Conjux, el primer dels quals es data en la primera meitat del segle V (GTSC 1986, p. 21 i pl. 2-4).

Lamboglia 1/3: copa carenada de peu baix, amb la vora d'ametla i decoració de rodets. És la més freqüent i es data des del segle IV fins a mitjan segle V. A Portout es data en el segon quart del segle V. Hem documentat un mínim de 4 exemplars en el n° 88 amb els següents dm: 16, 20 i 24 cm. Un altre exemplar s'ha trobat en el n° 1.

Lamboglia 4/36: plat amb la vora plana. Només s'ha documentat un exemplar en el n° 88.

6.1.1.10. TSP grisa i ataronjada estampades

Coneguda també com sigil·lata paleocristiana o derivats de segellades paleocristianes (DSP), aquesta producció fou caracteritzada per Rigoir (1960, 1968 i 1987), que en va elaborar una tipologia i en va situar les diferents àrees de producció. És la darrera producció en ceràmica fina de tradició romana realitzada al sud de la Gàl·lia i compta an una grandifusió per tot el Mediterrani. Generalment va decorada amb motius estampats i rodets i es fabrica amb cocció oxidant o reductora. Es coneixen tres zones de producció amb estils diferents i un centre principal per a cadascuna, a més d'altres centres de producció de caràcter local: la lleugadocina (Narbona), la provençal (Marsella) i l'atlàntica (Burdeus). La primera es caracteritza per l'àmplia utilització de la cocció oxidant, una acurada tècnica, un repertori de formes poc ampli i la finesa i densitat de la decoració. La seua datació és poc precisa: es fabrica des del darrer terç del segle IV fins al principi del VII, però des del final de segle V perd qualitat, la decoració impresa és poc freqüent i el repertori de formes s'empobreix. A Hispània, les produccions d'origen lleugadocià són majoritàries en la costa mediterrània (Rigoir i Rigoir 1971; Caballero 1972).

Aquesta producció és present només en tres jaciments: a Sant Josep, on apareix el conjunt més nombrós, Benicató i el Pla. En la seua major part es tracta de peces fabricades amb cocció reductora; només a Sant Josep hi ha 16 fragments d'un mínim de 3 peces fabricades amb cocció oxidant. La datació de totes les formes documentades se situa de manera aproximada en el període 370-500.

6.1.1.10.1. Formes

Rigoir 3a: bol de vora horitzontal amb les parets semiesfèriques i un peu destacat del fons. La decoració se situa sobre la vora. Apareix en el n° 88 amb un exemplar de coccio reductora, decorat amb una sèrie de cercles i estels, de 15 cm de dm, i dos de coccio oxidant, l'un de 10 cm de dm decorat amb palmetes impreses al llavi i l'altre de 13 cm de dm amb decoració de rodets al llavi.

Rigoir 4: plat de parets semiesfèriques, amb la vora a penes marcada. Hi ha dos exemplars en el n° 88 de 24 i 26 cm de dm.

Rigoir 6a: bol de parets semiesfèriques amb una o més acanaladures a la vora, amb decoració a l'exterior del cos, principalment de rodets en la producció del grup atlàntic. Hi ha un exemplar en el n° 88 de 12 cm de dm.

Rigoir 15: bol carenat de dimensions variables; els més petits (forma 15a) tenen la part vertical del seu cos prou alta, mentre que els de dimensions majors (forma 15b) tenen un perfil menys angulós. En el n° 88 hi ha dos exemplars de la variant 15a de 12, 15 i 19 cm de dm, el mitjà dels quals està decorat amb un gran ziga-zaga vertical i petits cercles concèntrics fets de punts, i un de la variant 15b de 28 cm de dm decorat amb cercles concèntrics de traços oblics, rectangles de punts i petits cercles concèntrics llisos.

Rigoir 18: copa carenada de dimensions variables amb dos cossos ben diferenciats: la vora quasi vertical i la part inferior semiesfèrica. Hi ha un exemplar en el n° 88 de 12 cm de dm decorat amb cercles i rectangles de línies de punts i línies verticals incises i de punts.

A més d'aquestes formes, hi ha altres fragments que no han pogut ser classificats: una escudella de parets rectes i vora lleugerament engrossida d'adscripció imprecisa i una forma tancada.

6.1.1.10.2. Decoració

Entre els exemplars decorats s'han pogut identificar diversos punxons que passem a descriure:

1. Dos cercles concèntrics de petit diàmetre entre dues acanaladures en un fons de plat.
2. Dos cercles concèntrics de petit diàmetre i traç gruixut. Apareix sobre una forma 15b en combinació amb els n° 6 i 10.
3. Dos cercles concèntrics de petit diàmetre. Apareix en un fons pla en combinació amb els n° 11 i 12.
4. Dos cercles concèntrics puntejats de petit diàmetre. Apareix sobre una forma 15a en combinació amb el n° 9.
5. Dos cercles concèntrics de línies fines. Apareix sobre una forma 3a en combinació amb el n° 8.
6. Tres cercles concèntrics: l'exterior de rectangles i els dos interiors de traços oblics. Apareix sobre una forma 15b en combinació amb el n° 2 i 10.
7. Tres cercles concèntrics: els dos exteriors fins amb petits traços radials enmig i l'interior més ample.
8. Dos cercles concèntrics de línies fines amb traços radials enmig i, a l'interior, un estel de cinc puntes fet amb la combinació de dos triangles amb petits punts a l'interior un altre petit estel de 8 puntes al centre. Apareix sobre una forma 3a en combinació amb el n° 5.
9. Dues línies paral·leles de punts. Apareix fent un gran ziga-zaga sobre una forma 15a en combinació amb el n° 4.
10. Rectangle vertical puntejat, estampat de manera irregular, amb la part central sense marcar. Apareix sobre la forma 15b en combinació amb els n° 2 i 6.
11. Rectangle allargat i estret, format per dues línies paral·leles de traç continuat i una línia de punts a l'interior. Apareix en un fons pla en combinació amb els n° 3 i 12.
12. Arc format per dues línies paral·leles de traç continuat amb punts a l'interior. Apareix en un fons pla en combinació amb els n° 3 i 11.
13. Palmeta curta de perfil ben delimitat formada per una nervadura central amb dues sèries de traços oblics a cada costat. Apareix incompleta sobre la vora de la forma 3a.
14. Palmeta incompleta formada per dues línies de traços oblics amb la zona central sense marcar i la punta roma. Apareix sobre la paret d'una forma indeterminada, pròxima a la base.

6.1.1.11. TS Hispànica Tardana

Es tracta d'una sèrie de produccions realitzades en el segle IV i V fonamentalment en obradors de la Meseta. Fou sistematizada inicialment per Palol i Cortés (1974) amb el materials procedents de la vil·la de La Olmeda (Palència). Posteriorment, Mayet (1983) i Mezquíriz (Atlante II, 1986) han inclòs aquestes produccions en els seus estudis generals sobre la TSH. Darrerament, López Rodríguez (1985) ha estudiat les produccions decorades a motlle.

La seua presència és molt restringida: nº 5, 80, 88, 145, 156 i 172.

6.1.2. Llànties

La producció africana de llànties entre els segles IV i VI és contemporània a l'expansió de la TSA D. La seua producció en TSA D ha estat estudiada per Anselmino i Pavolini (Atlante 1981) i, recentment, per Barbera i Petriaggi (1993).

Els exemplars trobats són escassos, solen estar fragmentats i només en algun cas són de TSA. Els millor conservats són els del nº 161, amb 2 exemplars sencers i en bon estat de conservació i 1 parcialment reconstruït. Dos exemplars de TSA incomplets aparegueren en el nº 88 i un fragment en el nº 172. Possiblement la llàntia esmentada per Senent al tossal de la Balaguera també era d'aquesta època.

Atlante VIII: apareix en el nº 88 en sengles exemplars evernissats i incomplets. Aquesta forma ha estat estudiada per Anselmino i Pavolini a partir de la tipologia realitzada per aquests autors per a l'*Atlante* (1981; Anselmino 1982, 1983 i 1986; Pavolini 1982, 1983 i 1986). Originària de la Tunísia central, amb ella s'inicien les exportacions de llànties africanes al mercat mediterrani. La seua comercialització està directament relacionada amb l'expansió comercial del TSA D. L'inici de la seua producció se situa cap al 325; a *Carthago* apareix en contextos de la segona meitat del segle IV (Anselmino 1983, p. 33). En el segle V dominen el mercat d'exportació i desenvolupen una àmplia varietat de subtipus, fins que comencen a cedir terreny davant l'auge de les llànties de la forma X o «africana clàssica». Resulta majoritària en contextos de la primera meitat del segle V, com ara a l'abocador de Vila-roma de Tarraco (TED'A 1989, pp. 182-189).

Un fragment del nº 88 presenta una decoració de fulles de palma esquematizadas al muscle, mentre que el fragment de Montnegre presenta una decoració de línies incises oblíquies; ambdós motius són molt freqüents en les

llànties del tipus *Atlante VIII* (cf. Barbera i Petriaggi 1993, pp. 25-133), amb una àmplia cronologia entre els segles IV i VI.

Atlante X: els tres exemplars del n° 161 presenten el cos arrodonit, amb el bec diferenciat, canal allargat, muscle aplanat diferenciat del disc amb decoració en dues bandes netament perfilades, disc rodó amb decoració en relleu i dos forats d'alimentació, ansa recrescada que sobresurt del cos i fons amb peu en forma d'anell unit a l'ansa mitjançant una nervatura. La pasta dels dos més complets és rogenca, mentre que la del més incomplet, de major tamany, és ocre. Pertanyen a la sèrie 6.1.1.1 de Barbera i Petriaggi (1993, p. 159), produïda a Tunísia, que es data des del principi del segle V fins al VII.

Els dos sencers estan decorats amb símbols cristians: una creu i un colom, motius característics de la sèrie 6.1.1.1 de Barbera i Petriaggi. El primer és una creu monogramàtica gemmada amb *rho* a la dreta, sense lletres apocalíptiques, pròxima al tipus 210D de Barbera i Petriaggi (1993, pp. 375-376, tav. 19), que es data al final del segle V. En llànties de TSA, aquest motiu apareix a *Carthago* a partir de ca. 530 (Fulford i Peacock 1984, p. 235 tav. 2, 8). En vaixella de TSA, és un motiu de l'estil D (440-500) i Ei (480-540) de Hayes, que apareix en TSA C i D, similar a *Atlante* tav. LXI, 3-8, n° 289-292. Aquest motiu va associat a un altre mal conservat al muscle, possiblement una fulla d'*hedera* dels tipus 123/124 de Barbera i Petriaggi (1993, p. 372, tav. 15). L'*hedera* gemmada del tipus 123 apareix associada a la creu decorada amb rombes del tipus 210E en un exemplar del MNR que es data en el segle VI (*Ibid.* 1993, p. 204, n° 164)

El segon és un colom gemmat a la dreta del tipus 323 de Barbera i Petriaggi (1993, p. 385, tav. 26), sense paral·lel exacte, que es data també a final del segle V. En llànties de TSA, aquest motiu apareix a *Carthago* en el segle VI (Fulford i Peacock 1984, p. 236 tav. 2, 14). Va associat a tres motius al muscle: una fulla coriforme desgastada, possiblement dels tipus 37/38 de Barbera i Petriaggi (1993, p. 363, tav. 12), que es data entre mitjan segle V i l'inici del VI; una roseta quadrilobulada del tipus 107A de Barbera i Petriaggi (1993, p. 368, tav. 14), amb una datació entre el 430/440 i el segle VI; i unes fulles estilitzades amb volutes del tipus 116 de Barbera i Petriaggi (1993, p. 370, tav. 14), que es daten amb dubtes cap al meitat del segle V. El colom del tipus 323B apareix associat a la fulla coriforme del tipus 37A en un exemplar del MNR que es data al principi del segle VI (*Ibid.* 1993, pp. 210-211, n° 171); a la fulla coriforme del tipus 38 en un altre

que es data en el segle VI (*Ibid.* 1993, p. 268, nº 229); a la roseta del tipus 107A en un altre que es data en el segle VI (*Ibid.* 1993, p. 205, nº 165).

El tercer exemplar només conserva la decoració del muscle, en la seua pajor part irreconeixible; sembla tractar-se de motius geomètrics i vegetals, entre els quals es reconeix una fulla coriforme, un cercle i un quadrat.

En conclusió, la datació d'aquest petit conjunt de llànties creiem que pot situar-se entre el final del segle V i la primera meitat del VI.

6.2. Metall

6.2.1. Religió i creences

6.2.1.1. *Bullae*

L'únic exemplar és el del nº 5, trobat en una tomba d'inhumació descoberta en la campanya de 1986. Es tracta d'una capseta rodona formada per dues parts: una capseta rodona decorada amb una composició en relleu que representa Afrodita coronant Eros i la tapadora en forma d'anella amb una coberta de vidre.

Amb el nom de *bulla* es coneix tot tipus de càpsula, generalment -però no exclusivament- de forma circular (Rupprecht 1986, p. 135), normalment disposada per ésser penjada d'una anella situada en la part superior. Eren un signe de distinció social i, com els amulets fàl·lics, prevenia contra el mal d'ull, per a la qual cosa normalment contenien algun tipus de *phylacteria* amb què repel·lir la fascinació. Plini (*Nat. Hist.* XXXIII, 4, 25) menciona les excel·lències de l'or per a aquests tipus d'amulets, metall que per si mateix posseïa virtuds profilàctiques, com també l'àmbar. Consten habitualment de dues valves, una de les quals pot tenir forma de petxina -segons estableix la tipologia canònica (Isidor, *Etim.* 19, 31, 11)-, o ser la combinació de recipient i tapa, amb un diàmetre reduït que no sol passar de 4 cm. Gràcies a què apareixen en nombroses representacions escultòriques, sabem que normalment es portaven penjades del coll sobre el pit i que no formaven part d'una determinada indumentària, tot i que en els retrats solen aparéixer amb altres ornaments formant part d'un repertori molt elaborat. Algunes presenten diverses perforacions en una o ambdues carres que en permetien veure o olorar el contingut, altres eren tancades i només algunes tenien decorada una de les seues cares.

Les *bullae* conegudes a Hispània no són molt nombroses. Hi destaquen les de la necròpoli de *Baelo*, tres llises i una altra amb quatre orificis (Paris 1926, p. 146, làm. XXIII; *Bronces*, pp. 252 i 272, n° 170 i 205). Una d'*Emerita*, també amb quatre perforacions, consta de dues plaques còncaves unides (De la Barrera i Velázquez 1988, p. 212, fig. 3, 3). De les dues d'Albacete, la de Chinchilla té quatre orificis en l'única cara conservada, mentre que la de Lezuza té la cara anterior decorada amb una àguila i la posterior amb tres orificis (Abascal i Sanz 1993, p. 24, n° 11-12)

6.2.1.2. Amulets fàl·lics

L'ús d'amulets de caràcter profilàctic fou molt freqüent en el món romà (Labatut 1877, *s.u.*, *Amuletum*, DS, I/1, pp. 256-258; Riess 1894, *s.u.* *Amulett*, RE, I/2, cols. 1984-1989). L'atribució de valors propiciatoris i apotropaics a determinats actes fou l'origen de la seua representació en objectes dotats d'aquestes atribucions. La representació dels genitals masculins, més enllà del seu significat eròtic (Johns 1982, p. 62), conté un doble valor, puix reuneix les funcions preventives i el caràcter de talismà. D'altra banda, el fal·lus està associat al poder de fecundació de la naturalesa. La seua personificació és el déu *Fascinus*, entre les atribucions del qual destaquen les de fer front al *fascinum* o «mal d'ull», produir la germinació de les plantes seques i afavorir la fecundació de les femelles estèrils (Lafaye 1896, *s.u.* *Fascinum*, DS, II/2, pp. 983-987; Kuhnert 1909, *s.u.* *Fascinum*, RE VI/2, cols. 2009-2014). Varró esmenta l'ús personal d'aquestes filactèries entre els xiquets (*De ling. latina*, VII, 97): «(...) els porten els infants per per prevenir-se dels malefics (...)», ja que aquests eren els més exposats a la fascinació i als encantaments. Eren penjolls que representaven els genitals masculins de diverses formes i tamany, normalment de bronze, però també en casos excepcionals d'altres metalls preciosos, ivori i os. Aquestes creències arriben a Roma amb l'hel·lenisme, i des d'allí s'estenen per tot el Mediterrani occidental.

La presència d'aquests amulets és freqüent en contextos alt-imperials. A Hispània han començat a publicar-se nombroses troballes en els darrers anys. El primer intent de classificació tipològica d'aquest tipus d'amulets va ser efectuada per Rolland (1965, p. 176) sobre exemplars de bronze de la Provença. Posteriorment, Zarzalejos *et alii* (1988, pp. 312-313) han proposat una nova classificació segons es tracte d'amulets frontals (A) o de perfil (B) i simples (1) o compostos (2).

Els dos amulets dels nº 119 i 131 pertanyen a un mateix tipus que presenta una anella de subjecció en el centre i està format per dos apèndixs, un fent la *fica* -el gest de la mà impúdica, signe profilàctic per excel·lència (cf. Grant 1976, p. 108)- i l'altre amb el *phallus*; en la part inferior es representen uns genitals esquematitzats (*cum scroto pubeque*). Es tracta d'un tipus freqüent, del qual trobem nombrosos paral·lels: La Guardia (Jaén) (*Bronces* 1990, p. 251, nº 166), Museu Arqueològic de Còrdova (*Bronces* 1990, p. 251, nº 169), *Emerita* (De la Barrera i Velázquez 1988, p. 212, fig. 1, nº 3), museu Denon de Chalon-sur-Saône (Boucher 1983, p. 114, nº 91)

Aquest tipus de penjolls de bronze s'ha trobat en els nº 62, 119 i 131.

6.2.2. Ornament personal

6.2.2.1. Fíbules

Els únics exemplars coneguts són els quatre trobats a l'excavació del nº 88, dels quals hi ha dos que són del tipus *Aucissa*, un del tipus «d'arc en omega» i un altre del tipus «Armbrustfibeln mit festem Nadelhaltern».

6.2.1.1. *Aucissa*

D'aquest tipus hi ha dos exemplars. El primer és de bronze, conserva només l'arc i el peu i amida 65 mm; l'arc és de secció rectangular i presenta com única decoració un ziga-zaga incís; el peu acaba en una bola (Rosas 1980, p. 200, nº 5, fig. 2). Pot classificar-se en el tipus A, amb una cronologia al llarg del segle I dE, especialment freqüent en el període d'August a Claudi (Salette da Ponte 1973a, p. 185). El segon és de bronze, conserva l'arc i el peu i amida 59 mm de llargària; l'arc està decorat amb incisions a la vora de l'eix i la placa frontal de l'arc presenta sèries de ziga-zagues també incises; el peu remata en una bola (Rosas 1980, p. 200, nº 4, fig. 2). Pot classificar-se en el tipus B, amb una cronologia des de Tiberi fins als Flavis (Salette da Ponte 1973a, p. 186).

Es tracta d'un tipus d'àmplia difusió per tot l'Imperi, que freqüentment porta una inscripció amb diversos noms (*Aucissa*, *Carinus*, *Durnacus*, *Roxos*, *Ursinus*, etc) i sovint s'associa a campaments o establiments militars. Comença a difondre's a l'inici del darrer quart del segle I aE, té un gran auge en la primera meitat de l'I dE i perdura fins al II. Pel que fa al seu origen, hom haa assenyalat l'antic *Iliricum* (Dalmàcia) com a lloc d'aparició, puix és allí on més exemplars es coneixien, on

haurien evolucionat a partir de prototips de La Tène III. Posteriorment, altres autors han plantejat el seu origen gal, igualment amb rails en les fíbules tardanes de La Tène. Amb la fíbula Aucissa es relacionen altres tipus com el de Bagendon i el Hod Hill britànics, procedents de la regió del Mossel·la i datats en época d'August i Claudi. Segons les seues característiques morfològiques, Salete da Ponte (1973a, pp. 184-186) hi distingeix tres tipus. Rovira (1990) ha fet anàlisis tecnològiques en onze exemplars hispànics, entre els quals predomina l'*aurichalcos* (llautó) sobre el bronze.

Pel que fa a les troballes hispàniques, els exemplars amb marca no són molt nombrosos. Al País Valencià hom en coneix a la comarca de l'Alt Palància: el de Begís és del taller *Aucissa* (Alcácer 1947, pp. 41-42) i el de Viver del de *Durnacus* (Morano, García i Cebrián 1990-91). A Múrcia se'n coneixen cinc, tres d'elles amb la inscripció *Durnacus*: dues sense procedència i tres de Baños de Gilico, Begastri i Coimbra del Barranco Ancho (Iniesta 1983). A Ocaña (Toledo) se'n coneix un altre d'aquest taller (Alonso 1984). A *Conimbriga* se'n coneix un altre del tipus B2 d'aquest mateix taller (Salet da Ponte 1973b, pp. 363-364). De Monte Cildá son dos exemplars sense marca (García Guinea, Iglesias i Caloca 1973, pp i 38. 24, figs. 11bis, nº 9-10, i 16, nº 3 i 6)

6.2.1.2. «Arc en omega»

El tercer exemplar és del tipus «d'arc en omega». És de bronze, de secció circular i té els extrems girats cap a darrere, amb un diàmetre de 35 mm (Rosas 1980, p. 200, nº 7, fig. 2). Pot datar-se en el segle I dE, encara que la seua cronologia s'estén al llarg del II i fins a la primera meitat del III (Salet da Ponte 1973, p. 190). A Hispània apareix, fis i tot, en necròpolis tardanes com la de Duratón (Molinero 1948, lám. XXXVI, 1).

6.2.1.3. «Armbrustfibeln mit festem Nadelhaltern»

El darrer exemplar és una fíbula de ferro del tipus «Armbrustfibeln mit festem Nadelhaltern» (Rosas 1980, p. 200, nº 6, fig. 2). Es troba molt rovellada. li falta el moll, l'agulla i part de l'arc i amida 82 mm. Es tracta d'un tipus d'origen germànic i cronologia tardana, que es data entre els segles IV-VI. A Hispània trobem alguns exemplars a la necròpolis de Duratón, a la tomba nº 129 i entre els objectes solts (Molinero 1948, p. 136, lám. XXIX, 1 i XXXVI, 1).

6.2.2.2. Sivelles

Corresponen en la seua totalitat a exemplars tardo-romans. El *cingulum*, nom del cinturó militar romà, era una part fonamental de l'uniforme dels militars i funcionaris baix-imperials (Domaszewski, RE, 1899, col. 2561; DS, I/2, 1908;). Els *cingula militiae* tenien, doncs, un caràcter d'insígnia oficial, símbol de rang i de dignitat. El seu ús, però, fou més general. En coneixem tres exemplars de cronologia baix-imperial procedents dels n° 88, 150 i 157.

6.1.2.2.1. El tossal de la Balaguera (n° 150)

Placa de bronze rectangular, de 31 x 27 x 1 mm, amb dos reblons acabats en botons circulars, trencat l'inferior, i decorada amb la tècnica del repussat. Els costats laterals i l'inferior estan decorats amb una línia incisa; del superior arranquen les dues anelles de xarnera que estan trencades. Al centre el motiu representat és una cara de trets inexpressius: els ulls són dos petits cercles amb un punt a l'interior i la boca és un senzill traç horitzontal.

Es tracta d'una de les anomenades plaques «del tipus Simancas» (Pérez Rodríguez-Aragón 1992a, p. 100; *Id.* 1992b, p. 251). Aquestes són estretes, algunes no tenen ornamentació calada i presenten només decoració incisa. El tret força original que la fa destacar entre les del seu tipus, és la decoració repussada amb un motiu antropomorf. En l'ordre tècnic, Caballero Zoreda (1974, p. 52) diferencia dos grups en les plaques dels *cingula* baix-imperials: un, el més nombrós, fabricat per fundició i normalment amb decoració calada, i l'altre fabricat a martell. El martellejat de làmines sembla ser el sistema utilitzat més freqüentment (Fuentes, a *Bronces* 1990, pp. 132-133). Les plaques així fabricades solen ser de forma rectangular, amb la decoració incisa i motius geomètrics. La seua cronologia és semblant a la de les més elaborades i se situa entre els segles IV-V, però poden perdurar fins a l'època visigòtica.

Plaques semblants trobem a *Arcobriga* (Monreal de Ariza, Zaragoza), conservada al MAN, de 62 x 12 mm i decorada amb una línia incisa (Caballero 1974, p. 45, n° 12, fig. 12 i làm. XIV). Al MAN es conserven dues plaques de 52 x 22 i 31 x 19 mm, respectivament, decorades amb cercles i mosses amb llima en la vora (Pérez Rodríguez-Aragón 1992a, p. 91, n° 49-50, fig. 14, 4-5). A *Sisapo* (La Bienvenida, Ciudad Real), de 56 x 37 mm, amb els costats majors còncaus, quatre apèndixs hemiesfèrics en els extrems i decoració formada per tres línies incises i onze cercles concèntrics (Aurrecoechea, Fernández i Caballero 1986, p.

253, lám. I, nº 8; Pérez Rodríguez-Aragón 1992a, p. 80, nº 12c, fig. 14, 6). Una altra probablement de Sevilla de 38 x 26 mm, amb apèndixs en els extrems i decoració formada també per cercles concèntrics i petites línies incises perpendiculars a la vora (Ripoll 1986, pp. 56 i 66, nº 15, fig. 4, nº 1). La de Tarazona de la Mancha (Albacete) amida 13 x 35 x 2 mm, amb dos filets en el costat de les xarneres (Abascal i Sanz 1993, p. 59, nº 176). I finalment, una de Monte Mozinho (Oldroes, Portugal), de 52 x 22 mm, decorada amb cercles incisos i amb un rebló en forma de botó central (Pérez Rodríguez-Aragón 1992a, pp. 92-93, nº 55, fig. 15, 2).

6.1.2.2.2. Tírig (nº 157)

Amida 47 x 95 mm i té un fermall delfiniforme obert que s'articula mitjançant xarnera a la placa; aquesta és calada i va decorada amb un tema d'arqueria transversal o «ull de pany central». L'agulla és doble, amb apèndixs laterals. Mosses fetes amb llima decoren el llom dels dofins i les vores de la placa. A la part posterior quatre reblons acabats en botons circulars faciliten la subjecció al cuir del cinturó. Aquesta peça ha estat revisada recentment per F. Pérez Rodríguez-Aragón (1992a, pp. 78-79 i 102-103, nº 11, fig. 17, 3; 1992b, p. 253, fig. 5, 3), que la considera de tipus intermedi, una versió hispànica d'un prototip ultrapirinenc. Com a trets no hispànics assenyala l'esquematzació dels dofins, que es troba en altres exemplars centro-europeus, com ara el de la tomba nº 16 de Neuburg an der Donau. També les agulles dobles són prou freqüents entre els fermalls delfiniformes renans, fins i tot amb apèndix laterals com l'agulla de l'exemplar epònim del tipus Champdolent. Els exemplars que presenten una major semblança amb aquest són, però, els de tipus Colchester, com ara el de Lydney Park, que té el mateix esquema de calat de la placa i agulla simple amb apèndixs laterals. Com a trets hispànics hom pot assenyalar el fet que se subjecte al cinturó mitjançant quatre reblons acabats en botons circulars situats en la cara posterior de la placa, així com que els apèndixs perforats que formen la xarnera -tot i ser 4- apareixen situats en el centre del lateral de la placa i no prolonguen els laterals d'aquesta.

6.1.2.2.3. Sant Josep (nº 88)

Amida 49 x 25 mm. Té l'arc tancat i forma delfiniforme. Els ulls dels cetacis i una sèrie de punts sobre el seu llom estan incisos. A l'aleta dorsal dels dofins hi ha una sèrie de mosses fetes a burí. Pérez Rodríguez-Aragón (1992a, pp. 79 i 94,

nº 120, fig. 10, 2) considera que pertany a un fermall de tipus ultrapirinenc de la família dels fermalls amb sivella zoomorfa i placa calada decorada amb «ulls de pany», del tipus simple amb l'arc tancat, i li atribueix un possible origen extrapeninsular.

6.2.3. Vaixella i mobiliari domèstic

6.2.3.1. Vaixella

Les peces de vaixella procedeixen fonamentalment dels assentaments tardoromans dels nº 88 i 157. En el primer trobem un fragment de vora, un mànec zoomorf de pàtera, un aplic per a ansa de *situla* amb decoració antropomorfa, dos aplics llisos per a ansa, un peu de sítula i fragments de cos de recipients indeterminats. De Tírig és un salpasser prou ben conservat.

Quant al conjunt de Sant Josep, en primer lloc hi ha un fragment de vora lleugerament exvasada i decorada amb una sèrie de gallons que deu pertànyer al tipus 7. El mànec zoomorf de pàtera pertany al tipus 6, amida 118 x 14 mm i està fet amb una planxa fina de bronze que recobreix una ànima de material no metàl·lic, una mena de formigó. El mànec és llis i de secció circular, en un extrem està subjectat a una planxa de forma aproximadament triangular i corbada que aniria enganxada al recipient amb reblons, mentre que l'altre representa el cap d'un animal, amb un relleu que representa una mena de collar, sense que se'n puga determinar l'espècie. L'aplic per a ansa de *situla* amida 6 x 77 mm i està fos a la cera perduda; està format per un element horitzontal motllurat, decorat amb una sèrie de curtes incisios i un ziga-zaga, en la part superior del qual figura l'anella per a l'ansa de subjecció i en la inferior un element circular que representa una màscara, amb una cara de trets esquematitzats envoltada d'incisios radials que poden representar la barba.

El salpasser de Tírig és la peça més completa. Les seues dimensions són 120 x 160 mm. Esta fet amb una fina làmina de coure i és un calder amb dues pestanyes perforades per a l'ansa de subjecció, de la qual queden encara els extrems, i fons amb umb que pertany al tipus 1A (Palol 1970, p. 232, fig. 11).

La tipologia de la vaixella de bronze baix-imperial fou establerta per Palol (1970) i matisada i ampliada per Caballero (1974, p. 141) i Fuentes (1989).

6.2.4. Equipament militar i de munta

6.2.4.1. Ganivets

Els únics ganivets han estat trobats en dos assentaments baix-imperials i són del tipus Simancas: nº 88 i 157. Del primer són dos mànecs, una guaspa i un fragment de placa de guaspa. De Tírig és una guaspa. D'aquests exemplars falta la fulla de ferro del ganivet.

Dels exemplars del nº 88, la guaspa està prou ben conservada. Les seues dimensions són 154 x 47 mm. Està feta d'una planxa fina de bronze que acaba amb un engrossiment en la punta. Falta el travesser en forma de S que, reblat en la part superior, servia per reforçar tota la guaspa. Per la cara interior, la vora està decorada amb incisions. Només té una anella de subjecció que, possiblement després d'una reparació, fou col·locada al revés, de manera que la vora decorada amb incisions està situada en la part posterior. Contràriament al que és més freqüent, també la cara posterior es tanca amb una planxa decorada amb una sèrie de fines incisios oblíquies. La planxa de la cara anterior presenta una complexa decoració repussada a base de línies i punts. En la part superior, al centre hi ha un estel de sis radis voltat d'un cercle amb punts a l'interior, sobre el qual s'alça un motiu arboriforme. Una estreta faixa central formada per dues línies paral·leles, amb motius geomètrics i punts a l'interior, la separa de la meitat inferior, decorat per un reticulat irregular de tipus geomètric. D'altra banda, com ha fet veure Pérez Rodríguez-Aragón (1992a, p. 79), un fragment de làmina amb decoració calada de 40 x 1 mm, publicada incorrectament com a «planxa de cinturó», pertany en realitat a una planxa de guaspa decorada amb arcs de ferradura transversals. Quant als mànecs, són de bronze, estan fets a motlle i són de secció circular; per a la inserció en la fulla, s'obren longitudinalment i ambdues peces s'encaixaven per tres reblons de ferro. El primer està ben conservat, excepte pel fet que li deu faltar la part que emmanega amb la fulla. Amida 54 x 19 mm, presenta en l'extrem un botó trocònic decorat amb cercles concèntrics en la cara plana i la resta està decorat també amb cercles lleugerament ressaltats. El segon està deficientment conservat, amida 57 mm, el formen una sèrie de protuberàncies i conserva restes de la fulla de ferro en l'extrem.

Pel que fa a la guaspa del nº 157 amida 195 x 56 mm i només conserva les dues anelles que servien per subjectar-la al cinturó, sense cap emna de decoració.

Aquest tipus de ganivets fou caracteritzat per Palol (1964). Amb posterioritat, Caballero (1974, pp. 55-67) va elaborar una tipologia basada en la forma de les fulles i dels mànecs. Pel que fa al seu origen, Fuentes (1989; *Bronces*, pp. 127-128) ha plantejat que es tracta d'una reelaboració hispana de produccions romanes amb un profund influx hispà, tot posat al servei d'una necessitat purament utilitària com és el ganivet munter. L'àrea d'aparició d'aquest tipus de ganivet és fonamentalment la Meseta, amb una important i significativa presència en zones perifèriques com Galícia i el País Valencià. Els dos del n° 88 pertanyen al tipus III d'aquesta classificació (Caballero 1974, p. 62, fig. 15). Del millor conservat hi ha un paral·lel a la necròpoli de Fuentespreadas (Caballero 1974, pp. 55-56, fig. 13). Quant a la decoració de la guaspa, el motiu circular que apareix a la part superior és freqüent en els exemplars de la necròpoli de Simancas i a la vil·la del Prado (Valladolid) (Palol 1964, pp. 79, 81, 84 i 91). Aquest motiu es posa en relació amb la decoració de la ceràmica TSHT, d'origen i cronologia semblants (Palol 1964, pp. 97 i 102). En concret, Rosas (1980b, pp. 203-205) assenyala la presència d'estels voltats de punts, motius «arboriformes» i faixes amb línies, aspes i punts en la decoració d'aquesta producció ceràmica. La decoració amb arcs de ferradura és freqüent en les plaques calades de cinturó.

6.2.4.2. Arnés de cavall

Entre el mobiliari metàl·lic del n° 88 ha una peça de bronze de 65 mm de llargària composta d'una anella oberta de 20 mm de diàmetre i secció aproximadament triangular, amb dues llengüetes de secció plana amb quatre forats cadascuna. La seua funció era subjectar la corretja a una anella que es passava pel cap de la peça, mentre els cuir quedava subjectat a les llengüetes mitjançant passadors. Aquest tipus de peces apareix associat normalment a l'arnés dels cavalls, en què enganxava les corretges al fre o en formava part (Rosas 1980, p. 207, n° 25, fig. 3).

A Europa oriental es coneixen alguns exemplars amb una acurada decoració: a Kerch, Unterseibenbrunn i Jakuszowica, els dos primers datats a final del segle IV o principi del V i el darrer sense datació (Harhoiu 1977, pp. 25-26, figs. 1 i 14-15). Sense decoració, hi ha un exemplar semblant que es data a final del segle IV o en el V (Bullinger 1969, p. 78, pl. XI).

6.2.4.3. Armes

Les troballes d'armes que poden atribuir-se a l'època romana són molt escasses. Només hi ha una llança trobada en el n° 63, amb forma de fulla de lloré i emmanegament en forma de tub. La fulla és allargada, de secció aplanada i està fabricada amb la tècnica del martellejat, mentre que el mànec està format per una placa girada i unida en els seus extrems. Encara que la peça, per la seua senzillesa, pot tenir una cronologia molt àmplia, pot classificar-se en el tipus I definit per Caballero (1974, pp. 70-72, fig. 17) en les anomenades necròpolis del Duero, amb una cronologia entre els segles IV i V i paral·lels a Fuentespreadas (*Id.* 1974, p. 67, n° 1, fig. 16), Roda de Eresma, San Miguel del Arroyo, Yecla i Madrona.

6.2.5. Eines de treball

Com en casos anteriors, la totalitat de les ferramentes conegudes han estat trobades en el n° 88. En el cas de les eines de ferro ens trobem amb el problema de la seua adscripció a algun dels dos períodes d'ocupació estable del jaciment, ibèric i tardo-romà, ja que la tipologia és en molts casos semblant (*cf.* Pla 1968a). De manera general, creiem que la majoria deu pertànyer al segon període, però no hi pot haver seguretat absoluta. Entre els objectes la funció dels quals ha estat possible determinar, hi ha una falç, un fes, una aixada, un perforador o cisell, una destrat, un punxó, una paleta, un pes, un ham, una grapa i diverses anelles de cadena.

La falç està trencada en tres trossos, és oberta, enganxa el mànec amb una punta que forma un angle obert amb la fulla i amida 29 cm. La forma en què el mànec enganxa amb la fulla determina l'existència de diversos tipus. Els dos més representatius són els següents: el primer té un mànec que enganxa amb la fulla formant una línia contínua, mentre que en el segon el mànec forma un angle quasi recte amb aquella. La fulla, al seu torn, pot ser oberta i llarga o quasi circular i curta. Del primer tipus és un exemplar de la necròpoli de Fuentespreadas (Caballero 1974, pp. 119 i 128-129, n° 1, fig. 29).

El fes té un tall vertical i l'altre pla, amb un forat central i amida 15,9 cm de llargària. Es tracta d'un instrument de cronologia àmplia que apareix tant en època ibèrica (*cf.* La Bastida: Pla 1968, p. 156, fig. 25), com en època tardo-romana a les necròpolis del Duero (*cf.* San Miguel del Arroyo: Palol 1964, p. 74, fig. 3).

6.2.6. Esquelles

També del n° 88 és un grup de tres esquelles de ferro (Rosas 1980, p. 211, n° 37-39, fig. 4). Estan fetes amb una planxa de ferro tancada amb reblons del mateix metall, amb anses i batalls. El primer exemplar presenta un perfil quadrangular amb els angles arrodonits i té unes dimensions de 12,8 x 7,8 x 4,4 cm; el segon té un perfil el·líptic i unes dimensions de 17 x 8 x 5,6 cm; i el tercer té un perfil quadrangular, amb els angles arrodonits i unes dimensions de 12,6 x 7,9 x 6 cm.

La tècnica de fabricació d'aquestes peces ha estat estudiada per Caballero (1974, pp. 114-118, fig. 28), a partir dels exemplars de Fuentespreadas. Els paral·lels més pròxims són justament els d'aquesta necròpoli, amb una datació baix-imperial (*Id.*, p. 114, figs. 26-27).

6.3. Vidre

El principal problema per a l'estudi d'aquest material és la fragmentació de les restes trobades. Amb l'excepció d'algunes vil·les (n° 50 i 80), no és molt abundant, encara que estiga present en la major part dels assentaments.

6.3.1. Recipients

La seua classificació està dificultada o fins i tot és impossible a causa de la fragmentació del material trobat. Només alguns exemplars que han estat reconstruïts permeten una classificació segura que remet a la tipologia d'Isings (1957), la resta la inclourem en apartats definits per les formes generals.

Ungüentari: incloem en aquest apartat les formes definides fonamentalment per una boca estreta i el coll allargat, amb un cos eixamplat de formes diverses i sense base diferenciada. Hem trobat diverses vores de recipients d'aquest tipus genèric, sense que siga preciser a quina de les formes de la tipologia de Isings (cf. 8, 26, 27, 28, 101, etc) puguen pertànyer. Es tracta de vores que, com les dels Racons i Benicató (n° 34), presenten un dm inferior als 4 cm i un llavi engrossit amb un solc en la part interior.

Isings 84: d'aquesta botella es conserva un exemplar reconstruït de Benicató, al qual li falta la vora. Es coneix amb el sobrenom de «botella-Mercuri» per la marca

que en porten alguns exemplars representant aquest déu. Aquesta forma es data des d'època flàvia i perdura almenys fins al principi del segle IV (Isings 1957, pp. 100-101). L'ús d'aquesta forma ha estat discutida: des d'un envàs comercial d'un ungüent o perfum, fins a una utilització farmacèutica. Sovint es troba en enterraments dels segles III-IV. És prou abundant en les províncies occidentals de l'Imperi. Isings va pensar en un lloc de fabricació única, donada l'homogeneïtat del tipus, però les marques són molt diverses i la seua utilització molt dilatada en el temps (Arveiller-Dulong i Dulong 1985, pp. 92-94, n° 39).

Isings 117: és un bol petit amb la vora inclinada que marca una inflexió cap al cos hemiesfèric, decorat amb depressions. A Benicató (n° B28-29) es conserva una vora que pot pertànyer a aquest tipus. Es data en el segle IV i a principi del V (Isings 1957, pp. 147-148). Apareix freqüentment en contextos funeraris. La primesa de les seues parets i el seu caràcter poc funcional fan improbable una utilització que comporte la manipulació reiterada (Arveiller-Dulong i Dulong 1985, pp. 156-157, n° 81). Calvi (1968, pp. 173-174) ha avançat la hipòtesi d'una fabricació a Aquilea a partir del gran nombre i homogeneïtat dels objectes trobats.

Isings 133: es tracta d'una ampolla de cos globular i coll allargat amb un filet a la part exterior de la vora. La vora motllurada i el coll estret són els únics que caracteritzen algunes vores trobades a Benicató (n° 30, 77-78) que poden relacionar-se amb aquest tipus, mal definit en relació a altres formes pròximes (Arveiller-Dulong i Dulong 1985, p. 175, n° 97). Isings (1957) data aquest tipus en el segle IV.

6.3.2. Vidre de finestra

El vidre de finestra comença a utilitzar-se en època júlio-clàudia, al mateix temps que el vidre bufat (Arveiller-Dulong i Dulong 1985, p. 55). Els primers testimonis de la utilització d'aquests vidres es troben en edificis públics i es daten a principi del segle I dE (Czurda-Ruth 1979, pp. 223-224), mentre que en l'edifici privada no hom té documentació anterior a la meitat de segle. A *Pompeia* i *Herculanium* la seua presència encara és estranya (Czurda-Ruth 1979, pp. 221-221). A *Conimbriga* es documenta en època flàvia (Alarcao 1971, p. 212), com també a Fishbourne (Harden-Price 1971, pp. 367-368), mentre que a *Luna* apareix en estrats posteriors a la meitat del segle I (Roffia 1977, p. 289). La majoria de vidres de finestra provenen d'ambients termals, com ara a la vil·la de Settefinestre, on el 93 % es va trobar a les termes (De Tomasso 1985, p. 51), mentre que un altre

percentatge mínim es va trobar al graner. A la Tarraconense, aquest tipus de vidre es va fabricar, entre altres llocs, a la vil·la romana de Torre Llauder (Mataró) (Ribas 1972, p. 175). La seua presència prova que l'estança on es troben estava il·luminada per finestres que comptaven amb vidres (Chipiez 1896, p. 1039).

Aquest tipus de vidre ha estat identificat en els n° 80, 102, 125 i 129.

6.4. Escultura

6.4.1. Herma de Dionisos del mas de Víctor (n° 108)

És de marbre blanc de gra fi amb pàtina groguenca i es troba en prou bon estat de conservació. Les seues dimensions són 14,5 x 11 x 7 cm. Presenta uns petits trencalls en els rulls que hi ha damunt del front, té trencada una fulla de para en el costat esquerre i el nas està desgastat. El cap està coronat amb una diadema llisa visible en la part superior del front. El cabell rull salta sobre aquesta pels laterals i amaga les orelles. Els flocs ondulats cauen pels costats del coll fins al pit. Els laterals del cap estan ornats per fulles de parra. El rostre és imberbe i clàssic, amb un semblant seriós, distant, amb l'esguard projectat cap a l'infinit. Les cavitats oculars mostren els arcs supericiliars i els globus oculars en forma d'ametla, amb les parpelles ben marcades; no s'han llaurat les ninetes. El nas sembla recte, ample, amb els lòbuls ben marcats. La boca presenta els llavis carnosos però petits, lleugerament entreoberts, fent dos clotets en els seus extrems. Una línia recta per davall del llavi inferior el separa del mentó. El coll és robust. Les faccions són armonioses, estan delimitades amb precisió, fent una composició simètrica. El modelat és de formes suaus i arrodonides, de faccions idealitzades. Els trets del rostre assenyalaven calma i serenitat. La part posterior és llissa, el que indica que devia anar adossat, possiblement sobre un suport en forma de columna.

Es tracta d'un tipus d'origen hel·lenístic, directament inspirat en la tradició clàssica, l'adscripció del qual a una determinada deïtat és complexa per raó que la iconografia de Dionisos jove no sempre resulta clara. Els seus trets dulcificats i feminitzants impedeixen determinar si es tracta del déu o de la seua companya Ariadna. Aquestes figures són de marbre blanc de diferents procedències i d'un tamany prou regular, entre 15 i 25 cm d'alçària. Dins d'una homogeneïtat general, presenta diverses variants a partir dels trets del rostre i del pentinat. En alguns casos apareixen amb la forma d'una doble representació, amb els rostres

contraposats d'Hermes i Dionisos jove. La seua localització era normalment en els patis i jardins interiors de les vil·les. La seua cronologia no resulta fàcil d'establir, però l'estreta relació que sovint presenten amb els nombrosos exemplars trobats a *Pompeia* permet fixar una datació en el segle I dE.

A Hispània trobem diversos exemples d'aquest tipus d'Hermes. El de *Carthago Noua* és de marbre de Pavonazetto, amida 25,7 cm d'alçària i es data en el segle I dE (Noguera 1991, pp. 37-40, làm. I, 1-2; Noguera i Hernández 1993, p. 40, làm. 14). La resta d'exemplars hispànics presenta escasses semblances amb el de Rossell, particularment quant al tractament del pentinat i del modelat del rostre. Pel que fa al País Valencià, el de *Saguntum*, de la col·lecció Chabret i actualment desaparegut, amidava 13 cm d'alçària, amb raïm als dos costats del cap, potser pertanyia a una escultura i per l'ús del trepà pot datar-se en el segle II dE (Balil 1982, pp. 9-10, n° 81, làm. IV, 2). El de Polinyà és del mateix tipus i dimensions, potser també pertanyia a una estàtua i també es data en el segle II (Balil 1982, p. 10, n° 83, làm. IV, 3). El de *Tarraco* amida 14,5 cm i té els trets de la cara estan molt desgastats (Koppel 1985, pp. 74-75, n° 96, Taf. 37, 2-4). El del Museu Arqueològic de Barcelona, de procedència desconeguda, amida 19,6 cm (García y Bellido 1949, p. 436, n° 453, làm. 318). El del Museu Arqueològic Nacional, d'origen andalús, amida 12 cm (García y Bellido 1949, p. 437, n° 459, làm. 320). El de la Reial Acadèmia de la Història, d'origen desconegut, amida 15 cm (García y Bellido 1949, p. 438, n° 461, làm. 321). El de Nueva Carteya (Còrdova) amida 14,7 cm (García y Bellido 1949, p. 436, n° 450, làm. 317). Del de Cadis no s'han donat a conèixer les dimensions (García y Bellido 1949, p. 437, n° 458, làm. 320). El de Santa Eulàlia (Eivissa) amida 12 cm (Balil 1981, pp. 11-12, n° 63, làm. IV, 2).

Exemplars semblants trobem a *Pompeia*, com ara els de la Casa di Marco Lucrezio, de 16 cm d'alçària (Dwyer 1982, pp. 25-26, Pl. III, n° 7-8) i de la Casa della Fortuna, de 21 cm d'alçària i amb banyes (Dwyer 1982, p. 78, Pl. XXXI, n° 117-118). Representacions semblants apareixen en les *hermae* bifronts, com ara les de Cartagena (Noguera 1991, pp. 49-51, làm. 7, 1-2, i 8, 1-2; Noguera i Hernández 1993, pp. 42-43, n° 9, làms. 15-16).

6.4.2. Hèrcules de la Jana (n° 113)

Figura de bronze de 16 cm d'alçària que representa Hèrcules adult, amb els atributs propis de la iconografia clàssica de l'heroi. Sembla prou ben conservat: el

braç dret es conserva trencat i incomplet i la cama dreta té un badall en la part superior. Apareix erguit i lleugerament inclinat cap a la dreta, amb el cos seminu, la cama esquerra adelantada amb el peu un poc alçat i la dreta endarrerida i lleugerament flexionada i amb el peu de costat i inclinat. La figura és elegant i armoniosa, amb el cos massís però proporcionat. La seua actitud sembla alhora un tant amenaçadora pel posat del cos i serena pels trets del rostre. El cap, lleugerament inclinat cap a la dreta, va coronat; davall apunta la melena, amb fins rulls que cauen sobre el front i els costats de manera irregular. El rostre, mig cobert per una espessa barba amb fins rulls que es disposen també de manera irregular als costats del mentó, és de faccions acurades: arcs superciliars i ulls ben marcats, nas prominent de perfil recte i boca entreoberta. L'esguard sembla dirigir-se cap a la dreta amb expressió de força tranquil·la. La musculatura del cos està marcada de forma naturalista: pectorals, abdominals i plecs inguinals. El pèl púbic està representat, amb els genitals ben marcats. Sobre el muscle esquerre descansa la pell de lleó (*léonté*), nugada sobre el dret al voltant del coll, que apareix separada del cos pel braç; aquest, separat del cos a l'altura de la cadera, queda ocult davall d'aquella i té la mà mig oberta, com agafant alguna cosa que falta. Sobre el muscle dret es descobreix possiblement la cua de l'animal. Del braç dret, trencat a l'altura del muscle, només es conserva l'avantbraç que té en la seua mà la branca d'olivera, de la qual només queda la part que empenya; la forma d'agafar-la correspon a una posició erguida del braç, en acció de descarregar un colp. Les cames són robustes però proporcionades, amb la musculatura ben marcada en l'esquerra, tant en la cuixa com en el panxell. Els peus apareixen calçats amb botes altes.

La figura representa a l'heroi adult en una de les actituds convencionals de repòs i amb els seus atributs característics (LIMC IV, pp. 728-838). Devia estar situada en el larari d'alguna casa exercint, amb la seua actitud amenaçadora, una funció protectora. Com és habitual en aquest tipus de representacions de caràcter domèstic, són diverses les variants amb què apareix representat: amb la pell de lleó sobre el cap, la massa descansant en terra i amb la mà dreta una de les pomes del jardí de les Hespèrides o una copa (*bibax* o *dexiomenos*); o amb la massa en la mà esquerra descansant sobre el muscle i la pell de lleó penjant del mateix braç, són algunes de les variants més freqüents. En la figura de la Jana, la disposició de la pell de lleó lligada sobre el muscle dret, el braç alçat amb la massa en actitud amenaçadora i els peus calçats amb botes no són els trets més freqüents, i fan d'aquest un exemplar amb pocs paral·lels formals. La manera en què porta la pell

apareix en diverses escultures de marbre del segle II, com són la de Villa Albani (Roma), de tamany col·lossal, i la del Vaticà, representada amb el cap de Còmmode (LIMC IV, p. 761, n° 652-653).

Entre els escassos exemplars trobats a la península Ibèrica destaquen dos procedents de Salamanca i conservats al Museu Arqueològic Nacional (Thouvenot 1927, p. 420, n° 13 i 170, pl. 2 i 13). A Galícia, el desaparegut Hèrcules de Santa Tecla, amb barba curta, cabell cenyit per una *taenia* i portant en la mà esquerra les pomes, s'ha datat en època dels Severs (Acuña 1975). Al Marroc, una figura de *Volubilis* de 8 cm d'alçària respon a l'esquema clàssic descrit (Boube-Piccot 1969, p. 213, Pl. 160). Un exemplar trobat a Ceuta, de 7,2 cm i caràcter més groller, manté també aquesta actitud convencional (Boube-Piccot 1969, p. 322, Pl. 248, 2). Aquest tipus tampoc és freqüent entre els exemplars estudiats a la Gàl·lia (*cf.* Boucher 1976, pp. 144-146).

6.4.3. Frontó dels Tossalets (n° 119)

Fletcher 1976, p. 107; Llobregat 1980, II, p. 106; Abad 1983, p. 39; Arasa 1984; Abad 1985a, p. 367; Abad 1986a, p. 179; Abad 1986b; Arasa 1987b, p. 131; Arasa i Abad 1989, p. 30; Esteve 1992, pp. 598-599, làms. IV i VA; Abad 1993, pp. 20-21.

Bloc de pedra calcària corresponent a la part central del frontó d'un monument, que amida 57 cm d'amplària, 50 cm d'alçària i 32 cm de grossària. Els laterals presenten una fractura irregular producte d'un trencall violent. Les cares superior i inferior tenen la superfície allisada, mentre que la part posterior només està desbastada. La cara anterior apareix finament treballada, amb la decoració prou desgastada, i mostra en la seua part superior una motllura en forma de filet. El costat superior està decorat amb una motllura, absent en l'inferior. La cara superior del bloc forma dues vessants als costats d'una aresta central que devia correspondre a l'eix del monument. El frontó descansaria sobre la cornisa de l'entaulament, decorada amb una motllura semblant a la de la part superior.

Pel que fa a la decoració, només es conserven, parcialment retallades, una figura central i una altra situada a la seua esquerra; pot suposar-se l'existència d'una altra, possiblement masculina, situada a la dreta que donaria simetria a la composició. El centre està ocupat per una corona de 36 cm d'alçària, formada per sengles garlandes de tres fulles que naixen de la part inferior i progressen pels costats fins a trobar-se en la superior, just en la vertical del punt d'inici. A la part

inferior té nugada una ampla banda de tela, els llargs extrems de la qual es diposen simètricament als dos costats fent suaus plecs (*infulae*). A l'interior hi ha un bust d'uns 24 cm d'alçària que es troba desplaçat cap a la part superior, de manera que la part superior del cabell entra en contacte amb la corona. Representa un personatge masculí de rostre arrodonit i imberbe; el bust, a penes esbossat, mostra un plec de la túnica que arranca del muscle esquerre. El cabell és abundant i adopta la forma de casquet amb abundants rulls poc marcats que cobreixen bona part del front. Va cenyit per una mena de corona amb un element central a penes visible. Els trets de la cara estan poc marcats, en part a causa del desgast que ha patit la peça; tota la part esquerra, des de l'ull fins a la boca, està prou danyada. Els arcs superciliars estan ben marcats i enllacen amb el nas. Els ulls són de forma ovalada i per davall sengles línies pareixen representar unes marcades ulleres. El nas és ample i presenta les dues fosses ben marcades. La boca està molt danyada i té uns llavis estrets. Encara que molt desdibuixat, el rostre sembla mostrar una actitud seriosa. El personatge central està flanquejat a l'esquerra per una figura femenina *capite velata*. Aquest segon bust és de major tamany, 32 cm d'alçària, i presenta el cap cobert per un mantell o *pallium* que li tapa bona part del front i davalla fins als muscles, amb els plecs ben marcats per amples incisions. A la part inferior, prop de l'eix de la figura, hi ha un engrossiment que pot correspondre a un nus o potser a la mà esquerra, doblada sobre el pit. El rostre no és tan arrodonit i està un poc inclinat cap a la dreta. Els trets de la cara estan molt esborrats, particularment el nas i la boca, però poden distingir-se els arcs superciliars i els ulls de forma ovalada.

Tot i que l'estat de conservació dels rostres no facilita el seu estudi i identificació, el rostre ovalat i l'abundant cabellera del personatge central pareixen correspondre a un jove, mentre que el rostre més allargat de la figura que l'acompanya deu correspondre a una persona madura, possiblement una dona, sense que hi pugui haver seguretat.

Pel que fa a la interpretació d'aquesta composició, la figura central deu ser una representació del difunt heroitzat, que apareix envoltat per una corona que representa el triomf sobre la mort (*corona uitae*). La figura femenina que el flanqueja per l'esquerra deu correspondre a un familiar, representat amb una iconografia molt pròxima a la del geni de l'hivern (*hiems*), sobretot a partir de mitjan del segle II dE, època de l'any en què sembla acabar-se la vida vegetal en la naturalesa i que sovint s'associa amb la mort. La representació del cicle de les estacions és un motiu freqüent en els mosaics, però és en els sarcòfags on adopta

un sentit clarament funerari. Pel que fa a la seua datació, a partir d'aquesta interpretació, Abad el data en el segle II avançat o a principi del III dE.

6.4.4. Bust d'Adrià de Borriol (n° 154)

Hübner 1862, p. 290; Bernoulli 1882, II, p. 115; Albertini 1913, pp. 357-358; Huguet 1913; Sarthou s/a, p. 205; Codina 1946, p. 39, n° 136; Wegner 1956, p. 95; Fletcher i Alcácer 1956, p. 151; Bru 1963, p. 177; Füchs 1975; Arasa 1979, p. 146; Abad 1985a, p. 366; Abad 1986a, p. 177.

De procedència exacta desconeguda, però possiblement trobat a la vil·la del Palmar (Borriol), es conserva en el Museu Provincial de Belles Arts. Segons Huguet (1913), el bust d'Adrià conservat en l'antic Museu Provincial -on va ingressar el 23 de gener de 1852- i vist per Hübner (1862) quan es conservava a l'Institut, fou trobat «en las inmediaciones de Borriol». Fou estudiat per Füchs (1975). És de marbre blanc, amida 20 cm d'alçària i està mal conservat, amb un desgast considerable dels trets de la cara.

Els bustos d'Adrià han estat objecte de sengles estudis monogràfics de Wegner (1956) i Evers (1994). A Hispània són poc nombrosos els exemplars conservats. El de *Tarraco* amida 24 cm d'alçària i es data en la tercera dècada del segle II (Koppel 1985, pp. 94-95, n° 126, Taf. 55, 1-4). El d'*Italica* és de caràcter militar (García y Bellido 1949, pp. 33-34, n° 22, lám. 21). El de Bobadilla (Màlaga) amida 30,5 cm i de factura grollera (García y Bellido 1949, pp. 34-35, n° 24, lám. 22). Finalment, el de Milreu (Portugal) amida 43 cm, correspon a un ambient privat, és del tipus Chiaramonti i es data cap a 120-130 (Fittschen 1984).

6.4.5. Dionisos del Palmar (n° 154)

Fragment escultòric trobat en els anys vint entre les restes de la vil·la del Palmar i actualment conservat al Museu Provincial de Belles Arts de Castelló. Es tracta de la part inferior d'un petit grup escultòric en marbre blanc de gra gros, amb un peu calçat i la part posterior del cos i una pota d'un animal, possiblement un felí. Encara que el seu estat de conservació no permet una identificació segura, la presència del possible felí ens aproxima a les representacions de Dionisos acompanyat de la pantera. Altres possibilitats, com ara Hèrcules i Cerber o Nèmesis i griu, no són tan freqüents i pareixen menys probables. Les proporcions de la part conservada del grup -que s'alça sobre un plint de cm d'alçària- permeten deduir que el seu tamany era menor que el natural.

La divinitat, representada amb trets juvenívols, va acompanyada d'una pantera, el seu animal favorit (Maviglia 1913, pp. 57-61; Lenormant, s.u. «Bacchus», DS I/1, cols. 619-624; Veneri, LIMC III/1, s. u. «Dionysos», pp. 414-420). Es tracta d'un tipus que remunta a època clàssica i que va experimentar diverses reelaboracions fins mitjan segle IV. En època romana es va adoptar per a la representació de composicions de caràcter religiós i tingué una gran difusió. D'aquest tipus hom coneixen diverses variants, caracteritzades fonamentalment pels atributs del déu i l'actitud de la pantera. És freqüent la presència d'un tronc o pilastra entre el déu i la pantera, en ocasions voltat de vinya. Aquest pot anar nu o amb *nebris* lligada amb una fíbula o un senzill nus i calçat amb sandàlies. El cap, amb els característics rulls, sol anar coronat amb pàmpols o una diadema. Amb la mà esquerra, en alt, sol portar el tirs i amb la dreta un *kantharos* o un bagot de raïm; en algun cas porta ambdues coses, una en cada mà. La pantera, asseguda a la seua dreta, a l'altra banda del suport, gira el cap a l'esquerra i allarga el coll per intentar beure el vi de la copa o menjar el raïm que li ofereix el déu, que en alguns casos intenta aproximar-se amb una pota davantera. En alguns casos la part posterior del grup és llisa, per la qual cosa estava destinat per a ésser situat contra un mur. En aquest cas, la proximitat entre el peu del déu i la pota de la pantera potser són evidència de la inexistència del suport, donat el seu reduït tamany, mentre que el déu va calçat.

A Hispània s'han conservat algunes composicions de Dionisos, sol o acompanyat de membres de la seua *thiasa*, amb la pantera. El paral·lel més pròxim és el trobat a l'ereta dels Moros d'Aldaia (València), de marbre blanc, reconstruït i conservat al MAN (Abad 1986a, p. 174; Balil 1988b, pp. 235-236, làm. X, n° 199). Es tracta d'un grup de tamany menor que el natural (109 cm), on Dionisos apareix de peus, amb la *nebris*, calçat amb sandàlies i el cap coronat; el braç esquerre, alçat, porta el tirs i està trencat, mentre que amb la mà dreta porta el *kantharos* el contingut del qual vessa cap a la pantera. De *Tarraco* és un grup de 120 cm d'alçària format per Dionisos nu amb la pantera a l'esquerra i un tronc entre ambdós (Koppel 1985, pp. 69-71, n° 92, Taf. 33, 1-3); un altre grup format per Dionisos, sàtir i pantera es data a mitjan segle II (Koppel 1985, pp. 57-58, n° 80, làm. 28, 1-5). De *Carthago Noua* és la part anterior d'una pantera asseguda en marbre blanc, probablement pertanyent a un grup semblant (Noguera 1991, pp. 59-63, n° 10, làms. 13, 2 i 14, 1-2; Noguera i Hernández 1993, pp. 54-55, làms. 21-22). En el conjunt escultòric de Valdetorres de Jarama hi ha alguns fragments

d'una estàtua masculina de marbre blanc, d'uns 80 cm d'alçària, als quals s'associa el cap d'una pantera que estaria situada al costat de la cama dreta i mirant cap amunt (Puerta, Elvira i Artigas 1994, pp. 193-194, figs. 16-17); la figura es data en els segles II-III i deu correspondre a la composició més freqüent de Dionisos amb pantera o a un sàtir o faune.

De la Bètica coneixem diversos exemplars. El del Villar (Chirivel), també en marbre blanc, de 130 cm d'alçària, amb el déu nu, descalç, el cap cenyit amb una diadema, els braços trencats i la pantera decapitada que alça la pota esquerra cap al déu (Martínez García *et alii*, 1985). El de la casa de Mitra de Cabra (Còrdova) és de marbre blanc de Macael, amida 115 cm incloent el plint, el deu va nu i descalç i porta el tirs amb la mà esquerra i el *kantharos* amb la dreta, el tronc està situat a la seua esquerra i la pantera alça la pota esquerra; es considera obra d'un taller provincial i es data cap a mitjan del segle II (Blanco, García i Bendala 1972, pp. 314-316, làms. XXI, XXII, 2-4 i XXIII, 5-6; Jiménez i Martín Bueno 1992, pp. 68-69, làm. XVI). El d'*Italica* és de marbre blanc-grisenc d'escassa qualitat i de factura grollera, està trencat i amida 50 cm, el deu va tocat amb la *nebris* i porta una copa amb la mà dreta i un raïm amb l'esquerra, el tronc i la pantera van a la dreta de déu i aquesta té el cap alçat (Pellicer 1982, pp. 216-217, làm. 4, 2).

Un tipus pròxim és l'adaptació romana del «Sàtir coper» praxitèlic, amb la modificació del cap i dels atributs i la incorporació de la pantera. D'aquest tipus era el Dionisos de la vil·la del Puig (València), conegut només gràcies al dibuix de Laborde (Laborde 1975, p. 264; Balil 1988a, pp. 24-25, n° 158, làm. VIII, 1).

Altres paral·lels són el de Tívoli conservat al Museo del Prado (Madrid), de marbre blanc i 98 cm d'alçària, en què el deu ofereix el *kantharos* al felí, obra romana de bona qualitat (Blanco 1957, p. 66, n° 87E, làms. XL-XLI; Blanco i Lorente 1981, p. 71, n° 105). El del Museo Nazionale Romano és de marbre blanc, amida 94 cm amb el plint, el déu porta la *nebris* anugada sobre el muscle esquerre, falta el braç dret que devia portar el *kantharos* recolzat sobre una pilastra, el dret està alçat per sostenir el tirs, el cap coronat amb pàmpols i a la dreta està la pantera asseguda amb el cap alçat (Rizzo 1981, MNR, I/2, pp. 292-293, n° 13). El de la Galleria degli Uffizi (Florència) amida 147 cm amb el plint, va nu i descalç, no porta tirs, porta el *kantharos* en la mà esquerra, a la seua dreta està la pantera i entre ambdós hi ha un tronc (Mansuelli 1958, I, pp. 48-49, n° 25, fig. 22). El del Museo Chiaramonti (Vaticà) amida 177 cm, el deu va nu i descalç i porta el tirs amb la mà esquerra i un raïm amb la dreta, hi ha un tronc entre aquest i la pantera,

que alça la pota cap al déu (Amelung 1903, I, pp. 510-511, n° 298, Taf. 53). El del Museo Capitolino (Roma) presenta la mateixa disposició, el déu porta l'*himation* sobre el muscle esquerre, una prima *nebris* sobre el pit i va calçat, amb la mà esquerra porta el tirs i amb la dreta un raïm que la pantera intenta agafar amb la pota esquerra alçada (LIMC III, p. 433, n° 102). El del museu del Bardo (Tunis) està incomplet, és de marbre blanc i amida 180 cm, el déu va nu i descalç, amb la mà dreta manté el *kantharos* que vessa, a la dreta està la pantera que alça el cap i entre ambdós hi ha un tronc voltat de vinya; els quarts darrers de l'animal es confonen amb aquest (Gauckler *et alii*, 1910, p. 52, n° 979, làm. XXIV, n° 1). Altres paral·lels són el de la col·lecció Benedetti (Roma) en què el déu va calçat (Reinach 1904, III, p. 31, n° 1), el de la col·lecció Della Valle, amb *nebris* i calçat, el *kantharos* a la mà esquerra i un raïm a la dreta (Reinach 1904, III, p. 31, n° 3).

6.4.6. Fal·lus de la font de la Rabassota (n° 35)

Al costat dels amulets, formes individuals de protecció contra l'*inuidus*, aquestes representacions de caràcter profilàctic son nombroses en el món clàssic. El caràcter apotropàic dels *phalloi* explica la seua presència en determinats llocs de l'arquitectura domèstica, termes, tombes i muralles de les ciutats (Johns 1982, p. 64). Són nombrosos en l'arquitectura d'època republicana a Itàlia central, on desapareixen al final de la República. El seu desenvolupament fou principalment provincià i camperol. A Itàlia són nombrosos els fal·lus en relleu -i més estranyament incisos- que apareixen en les portes (Fièsole, Alatri, Sepino, Ferentino, etc), torres (Spoleto), muralles (Spello, Boville, Anagni, Todi, Cesi, *Alba Fucens*, etc), aqüeductes (Terracina), tombes i basaments d'algunes vil·les (Lugli 1956, I, pp. 96-97 i 243-244, Tav. XXI, 1-2 i 4). Pel que fa a l'interior de les ciutats, la seua presència és ben coneguda a *Pompeia* (Pagano 1992, pp. 144-145 i 147).

A Hispània, *phalloi* semblants es troben esculpits a ambdós costats de la porta sud de les muralles romanes d'*Emporiae* (Balil 1983, pp. 229-231, n° 115-116, làm. IX). A *Emerita* en trobem a l'arrancament de l'arc n° 1 del pont romà (Álvarez Martínez 1983, p. 35, làm. XV) i a l'aqüeducte de Los Milagros (Hauschild 1976, p. 108; Jiménez 1976, p. 121). A *Uxama* n'hi ha un al brançal d'una porta (García Merino 1986, p. 284, làm. II, 2). A Cáparra se n'esmenta un altre (Blázquez 1965, p. 34), etc.

6.4.7. Mercuri de l'Alter (nº 100)

Figurata de bronze de 21,6 cm d'alçària i 1.470 gr de pes que representa la imatge del déu Mercuri amb els atributs propis de la iconografia clàssica d'aquesta divinitat (Boucher 1976, p. 82; Simon i Bauchhenss, LIMC VI/1, s. u. «Mercurius», pp. 500-501). Apareix erguit, amb el cos seminu i descansant en la cama dreta, mentre que l'esquerra està lleugerament flexionada i no recolza més que la punta del peu. Aquest posat dóna al cos una corbatura característica. La figura és elegant i armoniosa, amb el cos esbelt i proporcionat. El cap, lleument inclinat cap a la dreta, apareix tocat amb el *petasus*, barret que evoca la closca de la tartuga -animal relacionat amb el déu- i simbolitza la rapidesa del déu missatger. Davall apunta la melena, amb fins rulls disposats simètricament que cauen sobre el front. El rostre és de faccions acurades: ulls ben marcats, orelles senyalades, boca entreoberta de llavis carnosos i nas amb perfil recte. La musculatura del cos està marcada de forma naturalista: pectorals, abdominals i plecs inguinals. El pèl púbic està senyalat. Sobre el braç esquerre descansa la *chlamys*, lligada amb una fíbula circular sobre el muscle, que penja fins al genoll formant suaus plecs verticals; la mà, que falta, devia sostenir el *caduceus*. El braç dret, separat del cos, té en la seua mà el *marsupium*. Les cames són esbeltes i proporcionades. Els peus apareixen calçats amb *crepidae*, tipus de sandàlia corrent.

Mercuri era el déu del comerç i de la riquesa venerat per comerciants i mercaders i protector de l'artesanat (Combet-Farnoux 1980, pp. 431-432). La introducció del seu culte a Hispània s'ha lligat al comerç (Vázquez 1982). Les referències epigràfiques a la divinitat com *Mercurius domesticus* donen una idea del caràcter del seu culte, protector de la casa i de les activitats domèstiques. Els seus atributs característics són el *marsupium*, que simbolitza l'instrument de canvi més apropiat per a les transaccions del negoci i el guany mercantil realitzat i tesauritzat amb la forma d'espècies metàl·liques, i el *caduceus* que és símbol de pau i de concòrdia, és el bastó de l'herald i simbolitza la funció de la mediació del déu en el procés mercantil (Combet-Farnoux 1980, pp. 424-431).

Les representacions del Mercuri romà s'inspiren en el tipus d'Hermes Lansdowne-Richelieu, l'original del qual s'atribueix a Policlet o al seu germà Naucides. Les seues diferents interpretacions donaren lloc, des de l'època grega, a nombroses rèpliques en l'escultura de grans dimensions, que es van multiplicar en la petita estatuària d'època romana (Boucher 1976, pp. 81-82 i 102). En les províncies occidentals fou una de les divinitats més repetidament representades.

Aquestes figuretes eren corrents a l'Alt Imperi i estaven situades normalment sobre petits pedestals de bronze, com ara els exemplars de Vilauba (Castañer, Roure i Tremoleda 1989, p. 60, fig. 13), que és circular, buit a l'interior i decorat amb senzilles motllures a l'exterior. En l'interior de les cases aquestes figuretes solien estar situades en una capelleta domèstica o larari, com ara els estudiats a Pompeia (Boyce 1937), on se'ls retria culte junt a d'altres divinitats. A la península Ibèrica, aquest tipus d'estructures ha estat identificat en comptats casos, com ara el de la vil·la de Vilauba (Girona), una habitació de 5 x 3,4 m.

El *Mercurius* de Xilxes és una de les representacions hispàniques en bronze d'aquest déu de major tamany, factura més acurada i en millor estat de conservació. Les referències cronològiques per a datar aquests tipus de figures són molt escasses, per la qual cosa solen datar-se de manera general en els segles I-II. Malgrat la constant repetició d'atributs, el gran nombre de peces existents produeix una notable diversitat, de manera que aparentment no hi ha dos exemplars semblants. Això no obstant, poden aïllar-se algunes sèries. En general, la major part de les figures són de menor tamany i moltes de factura més grollera. Boucher (1976, pp. 81-82 i 116) va definir la sèrie que representa la figura del déu amb la *chlamys* cobrint el costat esquerre. Aquesta amb el tipus III definit per Simon (*LIMC* VI, pp. 507-508), en què el déu descansa sobre la cama dreta, amb barret alat, *chlamys* lligada amb una fíbula al muscle esquerre que cobreix part del cos, *caduceus* a la mà esquerra i *marsupium* a la dreta, i sandàlies alades. La diferència més notable, doncs, és el calçat, ja que el de l'Alter porta sandàlies corrents (*crepidae*).

En terres valencianes coneixem altres representacions de Mercuri en bronze -malauradament perdudes- a *Saguntum*, el tossal de Manises i Guardamar (Abad 1985b, p. 308).

Entre els exemplars hispànics, el de Vilauba (Girona) amida 13 cm i presenta estrets paral·lels amb el de l'Alter, amb una disposició de la draperia semblant i el braç dret amb el *marsupium* separat del cos, però va calçat amb sandàlies alades (Castañer, Roure i Tremoleda 1989, p. 60, fig. 13). El de Zulema (Alcalá del Júcar, Albacete) amida 9,8 cm, pesa 105 gr, es data en el segle II i presenta una disposició prou semblant, però va descalçat i el braç dret amb el *marsupium* se situa quasi davant de la cadera (Abascal i Sanz 1993, pp. 16 i 18, n° 2). El de Balsapintada (Cartagena, Múrcia) amida 7 cm (Ramallo i Ros 1989, pp. 162-164, làm. 2.4; Noguera i Hernández 1993, p. 57, làm. 23). El del Villar de Coy

(Murcia) amida 12,2 cm, va descalç i la *chlamys* va enrotllada en el braç esquerre, des d'on li penja separada del cos (Martínez Rodríguez 1991-92, pp. 211-212, làm. 2). El de La Alberca (Múrcia), amida 7,8 cm, la disposició de la *chlamys* és semblant i va calçat amb botes (Vera i Navarro 1991). Dels dos de *Pollentia*, el major amida 15 cm d'alçària i el menor 8,2 cm; són molt semblants quant als trets descrits, a excepció que el primer va descalç i el segon va calçat amb sandàlies alades (Pozo 1989, pp. 70-72, nº 3-4). El de Lara de los Infantes (Burgos) amida 10 cm, calça sandàlies i la *chlamys* penja des del muscle dret i travessa el cos fins al costat esquerre (García y Bellido 1949, p. 86, nº 67, làm. 62). El de Cubillas de Cerrato (Palencia), de 16 cm d'alçària, presenta el cos nu, va calçat amb sandàlies alades i té el braç i peu esquerres mutilats (Elorza 1975, p. 163, fig. 5). El de *Saguntum*, de l'antiga col·lecció de Caballero Infante, actualment perdut, amidava 15 cm, presentava el cos nu, amb la *chlamys* enrotllada en el braç esquerre i calçava sandàlies alades (Chabret 1888, II, p. 230, fig. 44). Entre els escassos exemplars de tamany semblant figura el trobat a El Peralejo (Jaén), de 24,5 cm d'alçària, d'excel·lent factura però mutilat i calçat amb sandàlies alades (Fernández de Avilés 1962), i el de Casal-Comba (Mealhada, Portugal), de 22,2 cm d'alçària, amb el cos nu, sandàlies alades i el braç i mitja cama esquerra mutilats (García y Bellido 1949, p. 87, nº 69, làm. 62).

Boucher (1976, pp. 81-84, mapa X) ha fet una recopilació de les figuretes de bronze que representen Mercuri amb la clàmide terciada sobre el muscle esquerre. Entre els exemplars de la Gàl·lia, pertanyen a la mateixa sèrie que aquest els de Lyon, Narbona, Chalon-sur-Saône, Mollans i Mathay (Boucher 1976, p. 83, figs. 142-245 i 370). Al Marroc, d'aquest tipus és el de Volubilis, de 9 cm, de factura mediocre (Boube-Piccot 1969, pp. 196-197, pl. 140, 1).

6.4.8. Relleus de la muntanyeta dels Estanys (nº 105)

Ribelles 1820, p. 224; *Id.* s/a1, p. 670; *Id.* s/a2, pp. 760-761; Pla 1821b, p. 6; Valcárcel 1852, p. 19, làm. 46, nº 271; Albertini 1913, p. 452; Alcina 1950, p. 111.

En la bibliografia sobre el jaciment se citen tres fragments escultòrics:

- Pla descriu en primer lloc un gran carreu de pedra de Sagunt de 6 x 3 pams (135 x 68 cm) en forma de «una perfecta concha con sus estrias que se desprenden de un triángulo entallado en su basa de órden jónico», que segons Ribelles es trobava a la vora de l'estany Gran l'any 1804.

- El segon era una mena «de canal de mármol blanco» de 2,3 x 1,3 pams (52 x 29 cm) «en figura de conchas c ncavas convexas», vist a la torre del Mar, que reprodu ix Valcárcel.

- El tercer és un relleu d'armes que Ribelles reprodu eix i descriu com «una losa de esta piedra (de Sagunt), de cuatro palmos en cuadro (90 x 90 cm), con un b jo relieve, en cuyo centro se ve una coraza con todos sus colgantes, rodeada de escudos, paveses y picas,   manera de trofeo militar», i explica que es va trobar a l'exedra de ponent de la construcció descrita (D), on aparegueren els fragments de la inscripció monumental, i que l'any 1820 guardava J. B. Fígols. Actualment es conserva en un domicili particular de la localitat.

6.5. Els habitatges

Les vil·les excavades són poc nombroses i, en la seua major part, es tracta d'excavacions de poca extensió que no han perm s descobrir parts significatives.  s el cas dels n  5, 61, 86, 102 i 131.

L'única excavada amb suficient extensió per poder fer un estudi de la seua planta i de la distribució funcional de les seues parts és la vil·la n  80. Pertany al tipus de peristil,  s a dir, un espai ajardinat envoltat de pòrtics, al voltant del qual es distribueixen les estances. En aquesta vil·la el centre del peristil està ocupat per un estany circular precedit d'un corredor que divideix l'espai en dues parts. Aquesta calculada distribució reforça l'efecte de simetria i axialitat que es va voler donar al nucli central de la mansió. El corredor mitjancer que divideix l'espai ajardinat en dues parts té el seu precent en l'arquitectura hisp nica en el peristil-jardí de la casa n  1 d'*Emporiae*. L'*hypocaustum* de les habitacions n  3 i 4 del costat NE correspon probablement a unes petites termes.

6.5.1. Tècniques constructives

La utilització dels *caementa* no és molt freqüent entre les restes estudiades. Se n'assenyala la seua presència a la Closa. Però el millor exemple és el gran edifici del sector I.1 de l'Hostalot, construït íntegrament amb un parament d'*opus caementicium* amb còdols de tamany mitjà fet amb encofrat, amb un enlluït posterior. En  poca aug stia resulta freqüent la utilització de l'*opus caementicium* per als murs de vil·les i cisternes (Lugli 1957, p. 428). Més endavant, en  poca antoniniana (117-192) es documenta una disminució en l'homogeneïtat dels *caementa* (Lugli 1957, pp. 438-439).

El mur est de l'habitació C3 continua fora d'aquesta més enllà del mur que la tanca pel costat sud, en una prolongació d'1,80 m que apareix també lleugerament desplaçada. Aquest mur forma part d'una mena de petit compartiment obert al sud (C4), delimitat pel costat oest per una cara enlluïda situada a 48-50 cm realitzada amb encofrat sobre una acumulació de pedres. En la cara est d'aquest petit compartiment es veu amb nitidesa la primera línia de junta dels taulers de l'encofrat (Lugli 1957, pp. 385-386), la taula del qual amida 34 cm. d'alçària i 5 cm. de grossària segons l'empremta visible.

6.5.2. Paviments

6.5.2.1. *Opus signinum*

Sota la denominació *opera signina* s'agrupen normalment les diferents classes de paviments realitzats amb morter. Però una interpretació més estricta reserva aquesta denominació exclusivament per aquells en què els fragments de ceràmica formen el component predominant del morter junt amb la calç, en atenció a les referències de Plini (*Nat. XXXV*, 165) i als investigadors moderns que el segueixen (Morricone 1971). Alguns d'aquests paviments tenen un caràcter ornamental i luxós aconseguit mitjançant la decoració amb tesselles incrustades, generalment de color blanc, però també roig i negre: són els mosaics d'*opus signinum*. Aquests també es diferencien de la resta per la seua estricta funcionalitat: normalment apareixen en parts determinades de la casa, com ara *oeci*, *triclinia*, *tablina* i *cubicula*, al contrari que aquells que es troben en instal·lacions termals o industrials i en cambres d'habitació. Pel que fa a l'aspecte cronològic, els mosaics d'*opus signinum* es daten fonamentalment en període republicà i es prolonguen fins al segle I dE, mentre que els no decorats són d'ús freqüent fins al baix Imperi.

La presència de paviments de morter sense decoració no és estranya en les poques vil·les en què s'han realitzat excavacions. Se'n coneixen en els nº 5, 37, 61, 80, 86 i 102.

L'únic mosaic d'*opus signinum* és el del nº 86. Sobre un plafó decorat amb un quadriculat de filets puntejats amb tesselles cúbiques d'esquist negre separades 20 cm, hi ha un quadrat format per un filet simple de tesselles rectangulars de marbre blanc, a l'interior de qual hi ha un altre quadriculat de filets puntejats amb tesselles negres separades 10 cm i disposat en sentit oblic. A l'interior d'aquest hi ha un quadrat de 1,10 x 1,10 m format per un filet simple de tesselles blanques,

dins del qual hi ha una línia de postes orientades cap a l'esquerra amb enrotllament simple de tesselles negres. El motiu central és una roseta de sis pètals feta amb tesselles que alternen, a més dels colors negre i blanc, el taronja de la ceràmica. La superfície presenta taques negres per combustió que ha alterat el color de les tesselles ceràmiques. El suport té 5-6 cm de grossària i està format per una base d'argamassa de calç amb intrusions de carbons i abundants fragments de ceràmica, majoritàriament ibèrica, en alguns casos amb decoració pintada, i en menor quantitat ceràmica de vernís negre indeterminada (Monraval s/a).

Es tracta de motius coneguts en els paviments hispànics d'*opus signinum*. La roseta -motiu molt utilitzat en mosaics hel·lenístics des del segle IV amb diferent nombre de pètals- constitueix normalment el motiu central de composicions més complexes i apareix envoltada per diverses figures geomètriques, com ara quadrats, cercles, etc. A Hispània hi ha alguns exemples de gran qualitat. A la Caridad (Teruel), el mosaic de l'habitació 1 de la casa I.1 (de *Likine*) presenta una composició de rosetes hexapètals imbricades a l'interior d'un cercle inscrit en un quadrat, mentre que en el de l'habitació 4 petites rosetes de quatre pètals alternen amb esvàstiques (Vicente *et alii* 1989, pp. 102-107, figs. 34-37). A *Contrebia Belaiska* (Botorrita, Saragossa), la roseta hexapètala apareix com a motiu central d'un emblema quadrat (Lasheras 1984, p. 173). A Inestrillas apareix també inscrita en un quadrat (Lasheras 1984, p. 174). A *Celsa* (Velilla de Ebro) decora l'*oecus* de la casa d'Hèrcules, feta amb tesselles blanques i roges (Beltrán Lloris 1980, p. 412, lám. II; Lasheras 1984, 176-177; Lasheras 1989, 96). A *Pompaelo* apareix feta amb tesselles blanques (Mezquíriz 1978, p. 96, fig. 45; Lasheras 1984, pp. 177-178; Blázquez i Mezquíriz 1985, pp. 58-59, n° 40, fig. 6, lám. 37). A Múrcia, el del Faro del Estacio és bícrom i es data cap al canvi d'era (Ramallo 1979-80, pp. 303-305, lám. VI, 1; Blázquez 1982, pp. 69-70, n° 69, lám. 28; Ramallo 1985, pp. 61-64, n° 54, lám. XXV). A *Italica*, en el mosaic de la Casa de la Condesa de Lebrija apareix una composició de rosetes hexapètals imbricades en blanc i negre (Blanco 1978, p. 44, n° 26, lám. 51, 2). Per últim, una composició aproximada a aquesta, però de major complexitat, la trobem en l'anomenat mosaic hel·lenístic d'*Ilici* (Ramos Folqués 1975, pp. 72-74, fig. 2, làms. II i IV), on apareix una roseta hexapètala en roig i negre sobre fons blanc i una línia de postes per tres costats.

A Itàlia, els *signina* decorats amb una roseta de sis pètals són nombrosos a *Pompeia*. Hi trobem un de gran qualitat a la casa VIII, 2, 13 (Blake 1930, p. 31,

Pl. 5, 4; Pernice 1938, pp. 102-103, Taf. 46, 4). Altres exemples són el que decora una de les habitacions junt a l'atri de la Casa dei Vetti (I, 6, 13) (Pernice 1938, p. 42, Taf. 11, 5) i un altre de la Casa del Conde de Torino (III, 1), aquest de factura més grollera (Pernice 1938, pp. 62-63, Taf. 26, 2). A la Gàl·lia, el de Champigny-les-Langres presenta una decoració formada per quatre rosetes hexapètales i es data en el segle I dE (Stern 1963, pp. 117-118, n° 411, pl. LXXIII).

Quant a les postes, és un dels motius més usats en tota classe de mosaics i èpoques, orientades quasi sempre cap a la dreta. Tanmateix, no és un motiu freqüent en els *signina*. En *opus tessellatum* és freqüent en època hel·lenística. A Delos és el motiu més representat en el segle II aE (Bruneau 1972, pp. 47-50, 226-229, n° 196, figs. 160-161; p. 238, n° 210, fig. 174, etc); hi trobem una composició molt semblant a aquesta en un paviment polícrom de l'*impluvium* de la Maison du Lac (Bruneau 1972, p. 184, n° 93, figs. 102-104). A Itàlia, a l'edifici republicà de la zona de l'Arco Muto d'*Antium* trobem aquest motiu en un medalló en *tessellatum* que decora el centre d'un *signinum* datat entre final del segle II i el principi de l'I aE (Scrinari i Morricone, 1975, pp. 35-36, n° 18, tav. XXXI)

Pel que fa al puntejat regular, a Itàlia és el motiu típic dels *signina* més antics. El trobem a la casa republicana de davall la *domus aurea*, que es data al final del segle II aE (Morricone 1971, pp. 11-12, n° 31, tav. X). A la Villa di Grotta Rossa, el paviment n° 12 presenta una decoració de grans tesselles disposades diagonalment a intervals regulars i es data al final del segle II aE (Morricone 1971, p. 10, fig. 3 a). A *Antium* a l'edifici republicà de la zona de l'Arco Muto trobem un paviment amb puntejat regular en diagonal que es data entre el final del segle II i el principi de l'I (Scrinari i Morricone 1975, p. 21, n° 1, tav. XXIII). A *Pompeia* hom assenyalava més de cinquanta paviments amb aquest motiu (Pernice 1938, p. 38, Taf. 10, 3; 41, Taf. 11, 3; etc). En mosaics hispànics, el puntejat regular amb tesselles disposades diagonalment el trobem al paviment n° 8 de la Casa de los Delfines de Celsa (Beltran, Mostalac i Lasheras 1984, p. 144, fig. 52, b-2). A la Caridad (Teruel), en el mosaic de l'habitació 1 de la casa I.1 (de *Likine*) hi ha un panell rectangular decorat amb tesselles disposades en sentit oblic (Vicente *et alii* 1989, p. 107, figs. 35, 36 i 39).

Els mosaics d'*opus signinum* són escassos al País Valencià (cf. Abad 1989). Els coneguts fins ara es localitzen en algunes de les grans ciutats: *Saguntum* (Vall 1961), *Lucentum* (Abad 1989, pp. 160-161, figs. 2-3) i *Ilici* (Ramos Folqués

1975, p. 70). La seua primerenca implantació a Hispània es comprova amb la seua aparició en ciutats i *oppida* destruïts en les guerres sertorianes, que donen una datació *ante quem* del 76/72, com ara El Cabezo de Alcalá de Azaila (Lasheras 1984), La Caridad de Caminreal (Vicente *et alii* 1989) i possiblement *Contrebia Belaiska* (El Cabezo de las Minas). Més endavant, la fundació de *Celsa* l'any 44 aE ens proporciona una datació *post quem* per als d'aquesta ciutat (Lasheras 1984, 175, 180-181; 1989).

A Itàlia aquest tipus de paviment comença a fer-se estrany a partir del segon decenni del segle I aE i encara més a partir del 55 aE (Morricone 1971, pp. 35-37). A Hispània perduren més, però resulten estranys a partir del Principat d'August, quan s'introdueix l'*opus tessellatum* bícrom. La utilització de tesselles polícromes (negres, roges i blanques) no és un indicatiu de cronologia baixa, ja que a Roma apareixen abans del 100 aE a Sant'Omobono (Morricone 1971, p. 7, n° 1, tav. 8). Pel que fa al *signinum* de l'horta Seca, els criteris de datació són força limitats i no possibiliten major precisió que la donada pel material moble del jaciment, el qual permet datar l'ocupació inicial entre el segon i tercer quarts segle I aE.

6.5.2.2. *Opus tessellatum*

Totes les troballes de mosaics s'han efectuat a la Plana Baixa, al sud del riu Millars. La gran majoria de les restes trobades pertanyen a mosaics en blanc i negre. Només al n° 80 s'han trobat algunes tesselles de pasta vítria de color blau que potser corresponen a un mosaic polícrom. Pel que fa als bícroms, a més dels exemplars conservats més complets d'aquesta mateixa vil·la, que estudiarem a continuació, s'han trobat tesselles que en proven la seua existència en els n° 50, 61, 72, 79 i 100.

La decoració dels dos mosaics trobats a la vil·la n° 80 es coneix gràcies a sengles dibuixos fets sobre el terreny per F. Sales i donats a conèixer recentment per Felip (Felip i Vicent 1991); la seua coincidència -completa en un cas i només parcial en l'altre- amb el que se'n pot veure en algunes fotografies de l'excavació de 1956 i en la reconstrucció conservada, dóna versemblança a aquests dibuixos.

El de l'habitació n° 2, situat en el conjunt termal i de major complexitat, malauradament va ser destruït. Era el de major riquesa ornamental i estava decorat per una sèrie de composicions linials geomètriques i vegetals que es disposaven concèntricament envoltant un medalló central. De fora a dins, apareix una banda monocroma interrompuda en el costat de la porta, on deixa un estret passadís,

envoltada per un filet blanc. A continuació hi ha un filet que es prolonga pel passadís de la porta en un rectangle, a l'interior del qual hi ha 4 quarts de cercle que dibuixen un romb de costats còncaus. Segueix un altre filet que completa ja un quadrat i, tangent, una sèrie de cercles lligats per S oblíquies, cenyida a l'interior per un triple filet bícrom, que dona pas una composició de fullatge. A continuació figura una composició en negatiu formada per semicercles tangents oposats que dibuixen quadrats de costats còncaus. Segueix una línia de cors amb volutes oposats a cada costat d'un parell de palmetes, amb línies axials longitudinals, en nombre de quatre al costat de l'entrada i l'oposat i de tres en els laterals. Després hi ha un filet simple i, a l'interior, 4 traços vegetals flanquegen des dels angles dos cercles concèntrics amb traços radials a l'interior i, en el centre, un petit cercle radiat

El de l'habitació nº 13 estava decorat per una sèrie de composicions lineals geomètriques que es disposaven també de forma concèntrica i envoltaven un motiu central, en les quals predomina el negre sobre el blanc, segons la tècnica anomenada «en negatiu». De fora a dins, hi ha un triple filet bícrom i un filet simple al qual segueix una composició formada per semicercles tangents oposats que dibuixen quadrats de costats còncaus. Un filet blanc el separa d'una composició de cercles tangents que formen quadrats de costats còncaus. A continuació segueix una sèrie doble de semicercles tangents oposats que dibuixen quadrats de costats còncaus. El medalló central està format per dos quadrats entrellaçats i, al centre, un cercle format per 4 semicercles que dibuixen un quadrat de costats còncaus amb un punt central.

Les composicions, a base de tapissos i panells juxtaposats, són les usuals en aquest tipus de mosaics, amb motius com cercles, damers, *cancellum*, etc. La seua factura és prou grollera, amb un acabat poc acurat que sembla propi d'artesans locals. Pel que fa a la seua cronologia, l'estudi realitzat assenyala una datació en el segle II, quan -sota la dinastia dels Antonins- esdevé l'auge del mosaic en blanc i negre, propi dels tallers d'*Ostia*, i abasta la seua màxima difusió per les províncies occidentals de l'Imperi.

6.5.2.3. Decoració arquitectònica

Els assentaments que han proporcionat elements arquitectònics decorats. En el nº 131 hi ha tres bases de columna d'un pòrtic. Del nº 80 són diverses bases i tambors de columna, en la seua major part desapareguts. De la Punta és una base

de columna encastada en un mur prop del jaciment. Però en cap d'aquests jaciments s'han trobat capitells o altres elements decorats. Dels n° 78 i 105 són sengles capitells jònics.

El petit capitell jònic del camí Nou (Nules) és inèdit i amida 39 cm d'alçària total; les dimensions del capitell són 29 x 24 cm, mentre que el diàmetre de la columna és de 17 cm.

El capitell jònic de la muntanyeta dels Estanys, reproduït per Chabret (1888, II, pp. 24-25, fig. 15), segons notícia de Tramoyeres citada per Albertini (1913, p. 352), fou destruït alguns anys abans. Fou estudiat per Balil (1962, p. 156, n° 14; 1979, p. 201; 1981, p. 218). Era de tipus figurat, de 60 cm d'amplària i possiblement de calcària blavenca. Les volutes estaven decorades amb flors de quatre fulles amb bulb central i, a la part central de l'equí, figuraven dos dofins en disposició heràldica flanquejant un timó o trident.

La representació de dofins és freqüent en època imperial. Apareixen en composicions aïllades o en combinació amb altres motius de caràcter marí, com petxines, remes, tridents, etc. Les peces més antigues conegudes amb aquesta ornamentació procedeixen de *Pompeia*. Donat el caràcter marí d'aquest repertori iconogràfic, capitells amb aquests motius es localitzen de manera preferent en termes. A Hispània, aquesta mateixa composició apareix en un capitell de pilastra o placa de marbre de *Saguntum*, també desaparegut (Valcárcel 1852, p. 58, lám. XIII, n° 115; Balil 1979, p. 200; *Id.* 1981, p. 219, n° 60). Els dofins els trobem decorant les volutes d'un capitell jònic de *Saguntum* (Balil 1979, pp. 199-200; *Id.* 1981, pp. 217-218, n° 57; Gutiérrez Behemerid 1988, pp. 77-78, n° 29, lám. XV; Chiner 1990, pp. 20, 87-88, lám. III, C.16). A Itàlia, peces amb figures de dofins i petxines sobre plaques-capitells, molts semblants a la de *Saguntum*, hi ha a *Ostia*, amb una datació en el segle II (Pensabene 1973, p. 174, n° 732-734, tav. LXVIII i CVII). Tot i que aquests motius són un motiu relativament freqüent en els capitells figurats romans, quasi sempre apareixen sobre els d'ordre corinti. En aquest sentit, es simptomàtic el fet que de tots els capitells coneguts amb dofins, només els de *Saguntum* i Almenara corresponen a aquesta modalitat jònica (Gutiérrez Behemerid 1988, pp. 96-97). Von Mercklin (1962) en recull 37 casos, en 5 dels quals els dofins flanquegen un trident. Balil assenyala la possibilitat d'una datació tardana per a aquests capitells, en els segles II-III, quan esdevé un nou auge del capitell jònic.

Pel que fa a les flors amb bulb central, també és un motiu freqüent en el món romà, però que estranyament apareix en els capitells jònics. A Hispània, aquest és l'únic que esmenta Gutiérrez Behemerid (1988). A *Ostia* només n'hi ha un que es data en la segona meitat del segle IV dE (Pensabene 1973, p. 50, n° 184, tav. XVI).

6.5.3. Àrees funcionals

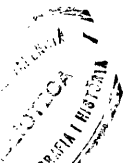
6.5.3.1. Dependències d'ús agrícola

6.5.3.1.1. *Horrea*

Les característiques constructives de l'edifici excavat en el n° 131 són, en general, molt homogènies, encara que la qualitat de l'obra varia segons les zones i això ha contribuït a la seua desigual destrucció. Es tracta d'un parament d'*opus caementicium* amb còdols de tamany mitjà fet amb encofrat, amb un enlluït posterior. La major part dels murs estan travats, la qual cosa recolza la hipòtesi que tot l'edifici va ser construït en un sol moment, segons un plànol pre-establert, i no és producte de successives ampliacions. Les característiques constructives no permeten més que una aproximació cronològica en el segle I. Pel que fa als resultats de les excavacions, els sondeigs oberts no permeten precisar amb exactitud la data de la seua construcció; els resultats obtinguts al sondeig B34, tot i que no poden considerar-se definitius, aconsellen una datació en el segle II.

D'altra banda, encara que l'edifici no estava aïllat o potser continuava cap al N, com demostra la paret que arranca des de l'angle NE de A, la part descoberta correspon a la major part de la seua planta i sembla prou completa com per poder avançar en el seu estudi.

Com hem vist, es tracta d'un gran edifici prou ben conservat en general, orientat NNO-SSE, de 23,60 x 19,50 m, que s'articula al voltant d'una estructura de planta rectangular (A) de 9,30 x 4,60 m, en els costats sud i est de la qual descansen tres naus disposades transversalment a aquella, de manera que el conjunt recorda una planta basilical. L'eix transversal d'aquesta estructura constitueix l'eix longitudinal del conjunt, però sense que es mantinga una estricta simetria. Els dos murs majors de A tenen en la seua part central un tram que sobresurt 70 cm en el nord i 72 cm en el sud, encara que aquesta inflexió només es manifesta per l'exterior en el primer. Aquesta particularitat dóna a la planta de l'estructura A un

aspecte de creu d'amples braços. Els murs llargs d'aquesta estructura tenen una grossària que arriba a 1,40 m; d'ells, el septentrional estava reforçat per dos contraforts de 1 m de llargària i 90 cm de grossària, mentre que en el meridional exercien la mateixa funció els dos murs centrals de les tres naus, que no estan situats en línia amb els contraforts. En aquesta zona pròxima a la caseta, les pedres superficials del mur romà presenten un poliment que indica l'existència d'una zona de pas, potser el rastell d'una porta; un gran bloc caigut a l'interior hi podia pertànyer. En contrast amb aquesta massissa construcció, els murs menors amiden només 65-70 cm, com la resta dels murs de les naus. Si descartem la funció defensiva d'aquesta gran estructura per la primesa dels murs més curts, l'important reforçament dels laterals -que ha permès la seua conservació fins a 2,20 m visibles d'altura- pot trobar explicació en la presència d'una volta o simplement en l'existència de diverses altures.

L'entrada a aquesta estructura no ha quedat clara amb les dues campanyes realitzades. Els murs nord i oest no tenen cap apertura, mentre que el meridional tampoc presenta en la part central, mitgera amb C, cap indicatiu de porta, almenys en la seua meitat est; tanmateix, no pot descartar-se, tot i que sembla improbable, l'existència d'una porta oberta a C en la meitat oest. Resta, per tant, com a més segur el costat est, en el qual pot haver existit una porta en la part central del mur, on la seua continuïtat no resta clara, oberta a B1.

De les tres naus adosades a l'estructura A, la d'enmig (C) està centrada en el costat meridional d'aquesta, seguint el seu eix transversal. La situada a l'oest (D), encara que no manté les mateixes proporcions, té una disposició semblant, mentre que la més oriental (B) té una planta irregular que s'eixampla cap a l'est des dels pilars que delimiten les dues primeres estances en què se subdivideixen B i C i s'estén pel lateral est de A, sense allargar-se cap al sud com les altres dues. Aquestes dues (B i C) presenten una subdivisió interna en la seua part meridional: a una distància major de la meitat de la llargària total de C hi ha quatre pilars de diferents dimensions que configuren dues habitacions de diferents mides (C1 i C2); a B l'habitació meridional (B3) segueix aquest mateix esquema, però cap al nord el mur est s'obre en aquesta direcció allargant-se pel costat de A fins al seu mur nord, configurant dos espais de diferents mides delimitats a l'altura del mur sud de A, però sense que hi haja cap pilar en el mur est. L'entrada al conjunt devia efectuar-se pel mur nord de B1, només descobert en part, ja que no se n'ha trobat cap altra en tots els murs perimetrals de l'edifici; també en el mur mitger de A i B1 devia situar-

se l'accés a A. Les naus B i C es comunicaven per una porta oberta entre C1 i B2, a la part central del seu mur mitger. D'altra banda, a la nau central almenys l'habitació C2 tenia en el seu lateral est un banc adosat trobat en el sondeig C21.

Quant a la nau oest (D), no conserva restes de pilars semblants que la divideixen en dos espais, potser a causa de les obres modernes per a la seua utilització com a bassa. No pot descartar-se que -segons els indicis conservats en el seu mur oriental, mitger amb C- estigués coberta per una volta de canó, sense que això pressupose una funció determinada; no sembla probable, per exemple, que pugua tractar-se d'un aljub, puix el seu veïnatge amb espais destinats a altres funcions desaconsellen aquesta interpretació.

A l'extrem meridional de les naus D i C hi ha dues peces de planta quadrada (D2 i C3) que no estan comunicades entre si ni -almenys en el cas de C- amb la resta. La més oriental té l'entrada per l'est, de manera que és molt possible que l'altra pot haver-la tinguda per l'oest, adoptant ambdues una disposició simètrica al voltant del seu mur mitger.

L'exterior d'aquest edifici oferia, per tant, un traçat prou irregular. El costat nord apareix dividit pel mur transversal que es prolonga cap al nord des del lateral est de A; a l'oest quedava la façana nord de la construcció A, amb la seua disposició irregular però simètrica: reculada dels seus dos extrems i dos grans contraforts en el tram central, mentre que a l'est quedaria un tram recte, el mur nord de B, on devia estar situada l'entrada al conjunt. El costat oriental de l'edifici presentava igualment una disposició irregular, amb dos tram diferenciats: el primer, un poc més llarg, completament recte; el segon amb dues endinsades d'angles rectes, més gran la segona; a l'últim tram s'obria la porta d'entrada a C3. La façana meridional presentava un únic llenç recte, només amb la irregularitat que suposa la petita cambra C4. El costat oest estava format per un llarg llenç recte, el lateral de la nau D, on probablement s'obriria una porta a l'extrem meridional que donaria accés a C3; no pot descartar-se la possibilitat que també D1 tingués entrada per aquest costat; a l'extrem nord, una endinsada donava pas al lateral est de A.

La biga carbonitzada trobada en el sondeig B31 aporta una interessant informació sobre la cuberta d'aquest gran edifici, però resten encara alguns problemes per solucionar. Devia tractar-se d'una cuberta de dos aiguavessos sobre encavallada triangular de fusta recolzada sobre contraforts. La biga carbonitzada podria ser la carenera del tram corresponent a l'habitació B3, però sembla estrany trobar només restes d'aquesta i no dels cavalls i tirant que completen l'encavallada

triangular. Això no obstant, la irregularitat de la planta d'aquest edifici -sobretot a la nau B- complica la distribució de les teulades.

En els sondeigs oberts a l'habitació B3 es van trobar diversos fragments de vidre pla de finestra, troballes que s'han repetit en altres zones de l'edifici (6.3.1.). Aquest, doncs, estava il·luminat per finestres que comptaven amb vidres. No pot haver seguretat que els vidres s'instal·laren en el moment de construcció de l'edifici, ja que poden correspondre a una reforma posterior; tampoc sabem quantes finestres hi havien ni on estaven localitzades, però sembla probable que en els murs est i sud de B3 n'hi havia almenys una. La utilització de vidres de finestra en aquest edifici no deu ser anterior a l'època flàvia i possiblement calga portar-la a la primera meitat del segle II.

El segon aspecte fonamental, junt al de la datació, és la funció d'aquest edifici. Cal destacar en primer lloc el fet que es troba apartat de la zona residencial, al SE d'aquesta. També és diferent la seua orientació respecte dels murs de la zona residencial.

Aquest edifici és l'únic que sembla estar destinat clarament a funcions de magatzem i/o corral. Cal destacar en primer lloc el fet que es troba apartat de la zona residencial, al SE d'aquesta. També és diferent la seua orientació: si aquella orienta els seus murs perpendiculars a la via, aquest, més allunyat, sembla seguir més bé l'orientació del camí Vell de Vilanova, que potser ja aleshores es dirigia cap a la costa. Ambdós conjunts tenen el seu costat oriental exposat a la Tramuntana, sobretot el residencial, però també al de Llevant, més en el cas d'aquest edifici. Aquests dos factors permeten plantejar la possibilitat que es tracte, almenys una part de l'edifici, d'un graner (*horreum*). En efecte, Vitruvi (6, 6, 5) recomana que el graner estiga allunyat de la zona residencial per evitar la possibilitat d'incendi, i que tinga finestres exposades al NNE, mentre que Varró precisa que el gra s'ha de conservar exposat al vent de Llevant (1, 57 1) o a la Tramuntana. D'altra banda, el terra trobat als sondeigs oberts a B3 i C2 és d'argila, el qual s'usava possiblement per secar cereals, llegums i altres productes agrícoles (Carandini 1983, p. 169). Aquestes característiques les trobem, per exemple, en el graner de la vil·la de Settefinestre (Manacorda 1985), on hi havia alguns espais reservats al ramat. No és inversemblant, doncs, que almenys la nau més oriental (B) i potser la central (C), comunicades per una porta, estigueren destinades a graner; en aquesta darrera, a més, hi havia un banc adosat en el lateral est. La pobresa de materials arqueològics

trobats en els sondeigs tampoc desmenteix aquesta funció, o en qualsevol cas una altra com ara la de corral.

Pel que fa a l'estructura A, el seu aspecte turriforme recorda estructures semblants com les trobades en altres vil·les, a les quals se'ls ha atribuït sovint una funció defensiva (Fernández Castro 1982, p. 219).

6.6.3.3.2. *Torcularia*

Els contrapesos de pedra trobats en diversos jaciments són prova de l'existència d'almàsseres. En primer lloc concixem els tres esmentats per Pla y Cabrera en el nº 105, on Alcina va veure una base de premsa. Una altra esmenta Peris entre els castells de Miravet i Albalat, a la ribera de Cabanes, possiblement trobada en el nº 17. A aquestes peces s'afegeixen les trobades al nº 50, dues de les quals es conserven actualment en una plaça de la població de les Alqueries. Aquestes tenen 1,45 m d'alçària i 1,27 m de diàmetre. Altres dues de la mateixa procedència i conservades en l'antiga casa de Meneu, tenien 55 cm d'alçària. Aquests contrapesos podien formar part d'una premsa de palanca o ser utilitzats per a subjectar un torn o cargol, i presenten una variada tipologia segons el nombre i forma dels forats i mosses (Brun 1986, pp. 84 i 120, fig. 59-60).

Aquests testimonis poden sumar-se als vestigis d'almàsseres trobats en les vil·les nº 80 i 86, i els esmentats a la nP 50, possiblement relacionats amb el cultiu de l'oli.

6.6. Els monuments funeraris

6.6.1. Els Tossalets (nº 119)

El relleu anteriorment estudiat degué pertànyer a una edícula. La projecció dels laterals superiors restituint el frontó complet dóna una mida aproximada de 3 m, que correspondria a l'amplària màxima de la façana del monument, amb una relació aproximada de 6:1. Aquesta devia estar flanquejada per columnes o pilastres *in antis*.

Aquest tipus d'elements arquitectònics no resulta estrany. D'*Emerita* és un frontó decorat amb una corona i la inscripció en l'arquitrau (Rodríguez Neila i Chaves 1973). Al Museu Nazionale Romano es conserva el coronament d'una edícula que amida 109 x 54 x 20 cm i data del 130 dE; al frontó, dues níkés mantenen una *corona uitae* (Mazzei 1981, MNR, I/2, pp. 164-165, nº 56).

6.6.2. L'arc de Cabanes (nº 139)

Beuter 1538, pp. 39-40; Escolano 1611, cols. 623-624; Diago 1613, p. 73; Espinalt 1784, 161; Cavanilles 1795, I, p. 64; Laborde 1811, p. 91, làm. CX; Ceán 1832, p. 58; Madoz 1846, V, p. 16; Valcárcel 1852, pp. 28-29, làm. 4, nº 47; Miralles del Imperial 1868, pp. 13 i 35; Mundina 1873, pp. 158-159; Excursionistas 1884 i 1885; Llorente 1887, pp. 276-279; Graeff 1888, nº 40; Balbás 1892, pp. 35-36; Frothingham 1904, p. 12; Frothingham 1915, p. 174; Sarthou 1911, p. 49; Sarthou 1912, pp. 70-71; Del Arco 1912 i 1913; Huguet, a Sarthou s/a, pp. 202-202 i 432-434; Sarthou s/a, p. 431; Sarthou 1914; Tormo 1923, p. CXVII; Mérida 1925, p. 127; Puig i Cadafalch 1934, pp. 175 i 182; Mérida 1935, p. 643; Kähler 1939, col. 424; Taracena 1947, p. 46, fig. 26; Bayerri 1948, 674; Sarthou 1954, p. 178; Andreu 1955; Fletcher i Alcácer 1956, p. 160; Bru 1958, p. 236; Pallottino 1958, p. 596; Bru 1963, pp. 167 i 170; Llobregat 1973, GERV, 1, p. 308; Pla 1973, GERV, 2, pp. 260-261; García y Bellido 1974, pp. 20-21; Scagliari Corlaita 1979, p. 68; Llobregat 1980, p. 106; Blanco 1981, p. 85; Blanco 1982, p. 576; Abad 1985, p. 360; Abad 1986a, p. 170; Abad 1987, pp. 168 i 170; Arce 1987, p. 82; Andreu 1988, pp. 36-41; Abad i Arasa 1988; Arasa i Abad 1989; Sheckler 1991, pp. 51-61; Nünnerich-Asmus 1993, pp. 139 i 156; Abad 1993, p. 20.

Situat a poc més de 2 km de Cabanes, al bell mig d'un pla al qual dóna nom, l'Arc apareix citat ja en 1243 com una fita de divisió entre els termes municipals de Cabanes i Vilafamés: «(...) *et de podio de Gaydones usque ad archum sicut dividit cum Villafamés, (...)*». La llegenda conta que fou bastit en una sola nit a la llum de la lluna. Una altra contalla arplegada per T. Llorente diu que els avis dels masovers que hi havia en el Mas de l'Arc quan ell el visità es van trobar unes corones d'or que els van enriquir.

6.6.2.1. Història de la investigació

El primer autor que descriu el monument és Beuter, qui en 1538 reproduïx un dibuix de l'Arc i fa unes curioses consideracions sobre el motiu i data de la seua erecció: «(...) Diu lo Tito livio que en memoria de aquesta gran hazanya que feu Lucio Marcio, lo senat posa lo seu escrit ab la ymage d'Hasdrubal en lo capitoli per una grandissima honra, per que ell sol havia restaurat lo exercit perdut y quasi recobrat Spanya, que de aquella hora restava perduda. E segons les conjectures es

de pensar que fon est cas en lo pla de Cabanes hon se troba un arc gran desta forma.

(...) Perque es cert que los archs nols feyen los Romans sino per grandissimes coses (...)

Y axi es de creure que lo capita que enviaren los romans en llocs dels Scipions ques dix Claudio Nero, com diu lo Livio en lo capitol sis del sise libre y decada tercera, venint de Tarragona hon desembarca a les partides çà Ebro, hon estava lo exercit en lo lloc hon fon lo cas, edifica en memoria aquell arc, atribuint assi lo que sera seguit ab consentiment del senat, segons que par volen dir estes lletres: E X C. S., ex concessionibus senatus.

Alguns voldran atribuir lo arc a Nero lo emperador cruel per que la medalla diu imperator Caesar, mas no he llegit que lo emperador Nero haja fet en Spanya guerra, ni haja hagut victoria alguna per hon se li fes arc de tal manera. Cregua cada hu lo que millor li parega».

Per a aquest cronista el nostre monument fou bastit pel general Claudi Neró per commemorar la seua victòria sobre els cartaginesos en el pla de l'Arc, amb la qual venjava la mort dels Escipions en una anterior batalla. Segons aquesta interpretació l'Arc de Cabanes degué ser un dels primers que els romans van erigir en la península Ibèrica, encara a les darreries del segle III aE. Quant al dibuix que en presenta Beuter, el més antic que coneixem, no es mostra molt d'acord amb la realitat, però sembla representar l'Arc en un estat de conservació millor que l'actual, almenys amb una part de l'entaulament.

A final del segle XVIII, Valcárcel fa noves consideracions sobre la seua cronologia, afirmant que «su arquitectura es mas parecido a la de la decadencia del Imperio romano». Aquest autor assenyala que el segon cos del monument havia estat desfet, i que en un pou pròxim hi havia alguns elements arquitectònics que podrien pertànyer a l'Arc; d'altra banda, també indica que l'arc es trobava situat a la vora del camí dels romans. A començaments del segle XIX, Laborde indica que es tracta d'un arc de triomf que s'apartava de les proporcions normals d'aquest tipus de monuments. La resta d'autors d'aquest segle, com Ceán, Cortés, Madoz, Miralles, Mundina, Llorente i Balbás, poca cosa més aporten al coneixement de l'Arc.

A principi del segle XX apareixen alguns treballs que es plantegen de manera més científica la descripció i interpretació del monument. Així, Del Arco (1912) data la seua erecció en temps de l'emperador Trajà. Pel mateix temps, R. Huguet

realitza una acurada descripció del monument i les seues motlures, assenyalant certes semblances amb altres monuments romans hispànics, i proposant una data de construcció en la primera meitat del segle II dE. Anys més tard, Puig i Cadafalch (1934) apunta la possibilitat que es tracte d'un arc de tipus territorial que senyalaria el límit del *pomerium* d'una vila pròxima, tot indicant l'existència d'altres arcs semblants a l'Àfrica però sense fer precisions de tipus cronològic.

En 1955, Andreu publica un complet estudi sobre el monument. Aquest autor posa de manifest que els elements descrits per Valcárcel en el pou de la Roca, i altres existents en una casa del poble que ell dóna a conèixer per primera vegada, devien pertànyer a la cornisa del monument. Amb tots ells proposa una reconstrucció prou versemblant en què la part conservada es completa amb una petita motlura i un àtic coronat per una cornisa amb perfil semblant al de les impostes.

Paral·lelament, alguns especialistes foranis se'n feien ressò. Graeff (1888), Frottingham (1904 i 1915), Kähler (1939), García y Bellido (1974), Scagliari Corlita (1979), Llobregat (1980), Abad (1985) i Arce (1987), han manifestat llurs opinions sobre el nostre monument, inclinant-se alguns per la seua datació en època d'August i per la funció territorial.

6.6.2.2. L'entorn arqueològic

L'arc no és un monument aïllat sense cap context que justifique la seua presència. Diverses troballes, com un *aureus* de Neró trobat l'any 1533, o els fragments d'àmfores i rajoles que cita A. Valcárcel, permetien sospitar l'existència d'una vil·la situada al seu voltant. En efecte, modernes prospeccions han permès trobar en aquest jaciment pràcticament arrasat diverses ceràmiques i un monetari amb peces d'August a Filip l'Àrab. Sembla tractar-se, doncs, d'una vil·la fundada en època d'August, amb un període de vida constatable que s'estén entre els segles I-III. Les zones d'interés arqueològic volten pràcticament el monument, estenent-se pels dos costats de la via Augusta, pel que hom pot deduir que eren diverses les construccions que s'estenien al voltant de l'arc, organitzant un espai obert enmig del qual aquest es trobaria situat.

L'emplaçament de l'arc és pràcticament paral·lel a la via Augusta, pel que des d'aquesta només és possible una visió del monument pels seus costats menors. En aquest punt, però, un camí procedent de la costa -l'antic camí de Vistabella- travessa la via, i és precisament des d'aquest com es pot veure frontalment l'arc.

L'existència d'una vil·la en aquest lloc, enmig del pla i lluny de qualsevol accident orogràfic que podria protegir-la del vent, podria tenir explicació justament en l'existència d'aquest encreuament.

6.6.2.3. Descripció

La part conservada del monument correspon als dos pilars i a l'arc d'una sola obertura, mentre que falta l'entaulament. Està fet de pedra calcària gris-blavenca del país, amb paredat de llarg i través. Els carreus estan trabats amb morter i no assentats en sec com han dit alguns dels autors que l'han descrit. A nivell de les impostes, la planta del monument dibuixa un rectangle de 693 x 136,5 cm. La seua alçària des del terra actual fins al punt més elevat de l'extradós de l'arc és de 582 cm. L'estructura dels pilars és senzilla, constant aquests d'un petit capçal, del sòcol i del pilar pròpiament dit, amb base i imposta motlurades.

El cos principal del pilar està delimitat, per baix i per dalt, per dues motlures prou semblants que decoren, respectivament, bases i impostes. Les bases presenten una motlura de taló invers (*cyma reversa*), mentre que les impostes estan tallades en un sol carreu i presenten una gola directa (*cyma recta*) que s'estén de manera contínua al voltant de tota la peça.

Sobre la línia d'imposta s'alça l'Arc, amb una llum de 402 cm. i una fletxa de 192,6 cm. La seua alçària fins al punt més alt de l'extradós és de 255,2 cm. Les dovelles, en número de catorze, estan disposades de manera radial i mostren la forma de falca característica dels arcs romans. Set de les dovelles centrals presenten una moxa a l'extradós, mentre que altres tres apareixen desencaixades, possiblement per un defecte de construcció.

En el Pou de la Roca, situat a uns 200 m de l'Arc, es troben tres carreus pertanyents probablement al seu entaulament que foren parcialment buidats per a ser utilitzats com abeuradors. Dos d'ells estan decorats amb una motlura molt semblant a la de les impostes. També en dues cases del Carrer Nou de Cabanes es conserven diversos carreus procedents probablement de l'entaulament de l'Arc. Dels set elements motlurats arplegats per G. Andreu en 1955, actualment només en resulten visibles quatre. Tots ells presenten una motlura semblant a la dels carreus del Pou de la Roca.

6.6.2.4. Restitució del monument

De l'aplec de les restes conservades *in situ* i els elements localitzats en el Pou de la Roca i les cases del Carrer Nou, les característiques dels quals permeten adscriure'ls al monument, hom pot deduir que en la part superior d'aquest existia un segon cos amb un fris llis coronat per una cornisa decorada amb una motlura semblant a la de les impostes, sense que tinguem constància de l'existència d'altres elements decorats.

Tot i que restituir l'aspecte original de l'Arc de manera exacta és, amb les dades de què disposem, pràcticament impossible, podem fer algunes aproximacions. L'element modular utilitzat per l'arquitecte per al disseny de l'arc sembla que fou 1/3 de la llum. Sobre aquesta base, si pensem en un arc que pugui ser inscrit en un quadrat, com és prou normal, tindríem una primera hipòtesi de restitució de la part que falta del monument, que hauria de guardar en la seua alçada aquesta mateixa proporció, un terç de la llum. El total resultant donaria al monument una alçària de 666,6 cm. L'arc resultant d'aquesta restitució, però, sembla un tant atípic si el comparem amb la majoria dels arcs romans coneguts, car presenta un entaulament d'escassa alçada que confereix al monument una notable falta d'esbeltesa. Es per això que cal considerar una altra hipòtesi de restitució del cos superior, consistent a afegir-li un altre mòdul per dalt de la cornisa inicialment restituïda, amb la qual cosa aquell es veuria notablement realçat, passant a tenir el monument una alçària total de 788,7 cm. Una restitució d'aquestes característiques trencaria el patró quadrat, però permetria incloure-hi una motlura a mode d'arquitrau, element que sol trobar-se en la majoria dels monuments d'aquesta mena.

6.6.2.5. Funció

Encara que l'origen d'aquest tipus de monuments té un clar sentit triomfal, relacionat amb les victòries militars de generals i emperadors, i per tant amb un caràcter que podem qualificar d'«oficial», amb el temps molts particulars comencen a erigir-ne per a commemorar l'acompliment d'algun càrrec, contribuir a l'embelliment d'una ciutat o recordar algun familiar mort. Es tracta d'arcs que tenen un marcat caràcter funerari, tot i que quasibé mai constitueixen veritables tombes. Són més bé monuments honorífics, erigits en llocs públics, a fora de les necròpolis, en memòria d'una persona o d'una família destacada. El programa iconogràfic i decoratiu d'aquest tipus de monuments inclou normalment relleus,

estàtues de la família i en ocasions una estàtua eqüestre o quàdriga coronant-lo. Elements fonamentals en tota mena de monuments commemoratius, amb els de tipus ornamental, són les inscripcions en què hom dóna a conèixer els noms dels personatges honorats i dels dedicants, llurs càrrecs, així com sovint els motius de l'erecció.

El nostre monument, més que commemoratiu d'alguna gran batalla com pensaven els nostres vells cronistes, o una fita territorial d'alguna ciutat pròxima, sembla que degué ser un arc privat de caràcter honorífic-funerari. En efecte, en un territori com aquest, amb pocs nuclis urbans però amb un dens poblament rural, no resulta estranya la presència de monuments de diferents tipus associats a vil·les, que degueren ser erigits per llurs rics propietaris per tal de perpetuar la seua memòria. L'Arc de Cabanes, com el de Xèrica i altres monuments que estudiarem a continuació, degué ser un modest monument construït pel propietari de la vil·la que hi havia en aquesta cruïlla de camins, del qual no es conserva la inscripció en que figuraria el seu nom i que devia ocupar l'espai corresponent al fris.

6.6.2.6. Datació

L'Arc de Cabanes està molt lluny dels grans monuments arquitectònics als quals se solen dedicar els estudis, i entronca plenament, en canvi, amb un ampli conjunt de monuments menors, de difícil adscripció cronològica, que s'estenen sobretot per Asia i Africa. La característica més destacable del nostre arc tal vegada siga l'existència de motlures contínues al voltant dels pilars. Donada la simplicitat del monument, aquest tret podria ser interpretat com un primer pas cap a la complexitat tot partint d'un model més antic i senzill. Però també podria ser interpretat com un simple recurs decoratiu per cobrir, amb una solució més econòmica, la nuesa en què l'absència d'altres elements decoratius usuals en aquest tipus de monuments, com columnes, semicolumnes o pilastres adosades, deixava la paret de l'arc, i que hauria obligat a elaborar els corresponents capitells i un entaulament concorde.

Un altre fet destacable -i certament atípic- del nostre arc és que damunt del sòcol trobem una motlura entrant, cosa que obliga a reular el cos principal del pilar, ja que allò més normal és trobar un reculament immediatament darrere de la motlura que està en contacte amb el terra, però aquest mai no es dóna com a tanca de la part superior del podi, ja que s'entén que aquest ha de ser eixent per a poder sostenir les columnes o semicolumnes adosades que descansen sobre ell. Aquest

fet resulta estrany en els arcs romans, i només es dóna en els arcs petits i «secundaris» del tipus del de Cabanes.

El basament del nostre arc ens està demostrant, doncs, no únicament que es va concebre per a ser realitzat sense decoració arquitectònica, sinó també que l'arquitecte no va estar influït en absolut per la solució tècnica característica dels arcs amb ordres superposats. Això ens indica que, o bé l'arc es va construir en un moment que aquesta solució arquitectònica era molt estranya o encara no existia, o bé que l'arquitecte va obrar amb total independència de criteri, en contra d'allò que era normal i del que s'esperava en un arc monumental. Possiblement es tracta d'aquesta segona possibilitat, de manera que el nostre arc deu ser el resultat de l'adaptació d'una variant d'un prototipus d'arcs petits i «pobres» existent en diverses províncies de l'Imperi.

La presència de motlures en la línia d'imposta és quelcom característic de la major part dels arcs que no tenen decoració columnada, excepció feta potser dels més antics. Però el fet que aquestes envolten completament el pilar no és tan freqüent, i sembla que apareix en els arcs més antics. En època d'August s'adossa un ordre columnat a cadascun dels enfronts de l'arc, de manera que les impostes s'interrompen per regla general en arribar a la primera columna, i queden reduïdes a la zona de l'arc. Quan les columnes assoleixen entitat pròpia i se separen de l'arc, cosa que ocorre en època de Neró, la imposta pot tornar a envoltar tot l'arc. Així, trobem nombrosos arcs d'imposta contínua en el nord d'Àfrica a partir de començament del segle II, i precisament amb els més simples d'aquests podria estar relacionat el nostre monument.

Els elements decoratius de l'Arc que poden ser objecte d'estudi per tal d'intentar concretar una data aproximada de construcció són ben escassos. Només comptem amb dues sèries de motlures. La motllura bàsica, la *cyma reversa* que apareix en les bases, té una cronologia àmplia des de final de la República fins almenys el segle II dE. Pel que fa a la *cyma recta* de les impostes, té una major pervivença, ja que la trobem encara en monuments del segle IV dE. No són moltes, per tant, les precisions cronològiques que podem fer mitjançant aquestes motlures.

En conclusió, l'estudi d'alguns trets decoratius i de les solucions constructives, com són la imposta correguda i l'absència de decoració motllurada en l'arquivolta, permet relacionar el monument amb altres del nord d'Àfrica que es daten a partir dels primers anys del segle II dE.

6.6.2.7. Conclusions

Encara que l'estudi de l'arc no possibilita fer grans precisions sobre les principals incògnites que envolten el monument, com ara la seua funció i cronologia, sí permet almenys formular algunes hipòtesis sobre aquests temes. En resum, el nostre arc degué ser un monument honorífic de caràcter privat, erigit possiblement per la família propietària de la vil·la en què es troba emplaçat, en un moment que pot situar-se en les primeres dècades del segle II, tot i que, donada la manca d'elements de cronologia segura que hi trobem, els arguments en què podem basar-nos per proposar aquesta datació no són definitius. D'altra banda, el nostre arc presenta unes característiques arquitectòniques peculiars que podrien trobar explicació en la falta de recursos disponibles per a l'execució de l'obra, cosa que hauria obligat a l'*architectus* a cercar solucions molt simples, allunyades de les utilitzades en els arcs monumentals i pròximes, en canvi, a les adoptades en una sèrie d'arcs de menor categoria o que formaven part de conjunts arquitectònics més amplis, sobretot del nord d'Àfrica.

6.6.3. Coscollosa (n° 23)

Es tractava de part de la base d'una construcció de planta quadrada, orientada cap a l'OSO i feta amb grans carreus de pedra calcària del terreny, amb la superfície allisada a l'exterior i simplement desbastada a l'interior. Aquests descansaven sobre un llit de grava, damunt del terra natural, i presentaven en la cara interna adherències de morter. La porta s'obria cap a ponent, amb tres grans lloses fent un paviment davant del llindar que presentaven un llustre molt marcat. Les bases dels murs eren peces úniques. El corresponent al llindar (B) -l'únic sencer- amidava 1,82 x 0,87 x 0,23 m i tenia una escotadura central, parcialment trencada, de 1,19 m d'amplària que corresponia a la llum de la porta. En els laterals d'aquest hi havia dos petits carreus trabats amb morter que feien de contraforts. El carreu del lateral sud (C) estava trencat i amidava 1,52 x 0,60 x 0,23 m. Al voltant de les tres lloses que hi havia davant de l'entrada, situades a 14 cm davall del brancal, s'estenia un paviment de pedres planes, en els intersticis de les quals es trobaven fragments de ceràmica ibero-romana. Pels voltants es van trobar també alguns carreus solts amb escotadures angulars per a travar-se entre ells, així com fragments d'altres. Donada la poca grossària dels murs (0,23-0,26 m), Porcar va suposar que l'alçat de la construcció deuria estar al voltant d'una vegada i mitja la mida del lateral, va

atribuir els fragments de teula a una coberta a dues aigües i la va reconstruir com una edícula coronada per un frontó triangular.

Pel que fa a la metrologia, els 1,82 m d'amplària del carreu del llindar correspon a 6 peus de 30,33 cm, mentre que els 1,19 m de llum de la porta corresponen a 4 peus de 29,75 cm.

6.6.4. La muntanyeta dels Estanys (n° 105)

Pel que fa al monument B, l'existent en l'altiplà del cim oriental de la Muntanyeta, considerem molt probable que els elements de pilastra pertanyen a aquest edifici, que devia comptar amb un pòrtic de pilastres; potser també hi pertanyia el tros de mur amb encoixinat, possiblement de revestiment.

Mesado (1966), que va treballar en el jaciment l'any 1965, abans de la destrucció de la Muntanyeta per una pedrera, es va centrar també en l'edifici C, del qual feu un detallat estudi. La planta que dibuixa, potser un tant idealitzada, guarda la mateixa orientació però difereix notablement de la d'Alcina, puix es tracta d'un recinte major en què s'insereix l'estudiat per aquell, en part restituint i amb afegits posteriors que deformen la planta original, que tampoc s'aproxima a les plantes de Chabret i Cebrián. Possiblement, Alcina va centrar els seus treballs en una zona de l'edifici, sense arribar a tenir una visió completa d'aquest.

El monument tenia una planta rectangular de 17,05 x 8,45 m amb dues entrades. La principal, de la qual no queda rastre, estaria situada en el costat sud, possiblement a l'altura de l'escalinata, que queda desplaçada cap a l'est de l'eix longitudinal i conservava 4,50 m de llargària; dos petits carreus clavats a terra i separats 1,80 m senyalaven possiblement el lloc que ocupava. La secundària és la ja senyalada per Alcina en el costat oest, que quedaria desplaçada cap al nord de l'eix transversal, a 2,65 m de l'angle NO, i tenia 1,40 m de llum; dels dos carreus que formen els brancals, el nord era un element reaprofitat, una peça motllurada amb una gola (*cyma recta*), possiblement de cornisa, el que li fa plantejar-se la possibilitat que aquesta porta siga posterior. Mesado apunta la possibilitat d'un tercer accés pel costat est, que no considerem probable. Sobre la planta d'Alcina, els laterals est i oest es prolonguen cap al sud i es tanquen per aquest costat amb un nou mur que aquell no veié, de manera que la nau on va excavar les sepultures es queda com la cambra funerària d'un edifici notablement major (144 m²). El mur nord, de 60 cm de grossària, tenia un gran carreu en l'angle NO i a 4,6 m d'aquest arrancava un altre perpendicular en direcció nord; aproximadament a 1,4 m cap a

l'est d'aquest arrancava el mur esmentat per Alcina en la mateixa direcció. El mur meridional comptava amb una sòlida base formada per grans carreus, dels qual veié encara el de l'extrem oest *in situ* i el següent desplaçat, de 0,45 x 1,80 x 0,50 m. El mur oest tenia 60 cm de grossària i de l'angle SO arrancava un fort conglomerat de morter i pedres mitjanes, a mode d'anta, de 1,85 m de llargària, que li donava una longitud total de 10,30 m; el corresponent del costat est es va trobar en una neteja superficial. Del mur est, que no fou excavat, sobreixia un carreu situat a 3,35 m de l'angle NE que tenia 45 cm de grossària.

A l'interior d'aquesta gran planta i adosada al costat nord, lleugerament desplaçada cap a l'oest, es troba la cambra funerària estudiada per Alcina. Es tracta d'una habitació de planta rectangular, de 8,80 m de llargària i 4 d'amplària. El costat est estava tancat per una paret de 60 cm de grossària en què s'obria una porta de 0,64 m de llum, situada a 1,6 m del mur nord i cegada amb pedres i terra, que ja apareix en els croquis de Chabret i Cebrián; el fet que en l'angle SE pareixia no haver cap carreu li fa suposar que aquet podia prolongar-se cap al sud. El mur sud, també de 60 cm de grossària, tenia en el seu extrem oest dos grans carreus, l'inferior dels quals sobreixia cap al sud, com si s'hagués prolongat en aquesta direcció; de fet, Alcina hi situa un mur. D'altra banda, pegots de morter en la cara nord d'aquest angle permeten suposar que la cambra funerària estava tancada pel costat oest amb un altre mur ja desaparegut. El mur existent en aquest costat es trobava a uns 80 cm de l'angle SO i estava fet de fragments de paviment i pedres irregulars travades amb terra. Un altre mur de semblants característiques i 3 m de llargària arranca del mur meridional de la cambra funerària en direcció sud. Alcina dibuixa un altre mur en direcció E-O que arranca del costat oest a l'altura del brancal sud de la porta lateral, possiblement de les mateixes característiques que els dos anteriors, que Mesado no va trobar. Possiblement, en el moment d'aquestes reformes degué cegar-se la porta est de la cambra funerària i obrir-se una altra en el costat sud, que és la que va trobar Alcina.

Pel que fa a les tombes, estaven construïdes amb lloses verticals travades amb morter i tapades amb altres lloses irregulars recobertes de morter. La primera amidava 190 x 50 cm i contenia les restes d'un ancià, tal vegada una dona. La segona estava orientada cap a l'est i es va trobar mig remoguda. La tercera estava intacta, també orientada cap a l'est i contenia les restes d'un home jove. No contenien aixovar, tan sols alguns fragments de ceràmica ibèrica. Per la disposició

de les tombes, creu que la segona i la tercera són contemporànies a l'edifici i totes són d'època romana.

La presència de dues tècniques constructives clarament diferenciades permet distingir els murs de la primera construcció dels afegits posteriors, possiblement medievals, que divideixen l'interior en diferents espais. Com ja va assenyalar Alcina, l'edifici està construït amb murs fets de pedres de tamany mitjà travades amb morter i carreus en determinats punts, com ara alguns angles. Les tombes estaven construïdes de la mateixa forma i eren indubtablement contemporànies.

Com destaca Mesado, davant aquesta confusió de murs i sense haver realitzat excavacions sistemàtiques, no resulta estrany que autors com Cebrián -en què possiblement es basa Chabret- interpretassen de manera errònia la planta d'aquesta construcció. Els vestigis de l'escala conservats en el costat oest van determinar que l'orientaren E-O; possiblement l'escala principal, en el costat sud, devia estar completament colgada pels enderrocs. La idea pre-concebuda que es trobaven davant un temple clàssic els va portar a una interpretació forçada cercant una divisió interior pròxima a aquests, amb *pronaos*, *cella* i *adytum*; si afegim la regularització de la planta resultant, podem comprendre perfectament el resultat final. Aquesta interpretació fou seguida per García y Bellido (1947), que creu que es tracta d'un temple itàlic de tres cel·les que tal vegada puga datar-se en el segle II aE o poc més tard; tanmateix, reconeix que la nau transversal que apareix en la capçalera i comunica les tres paral·leles no és un element propi dels temples itàlics, però podria tractar-se d'una mena d'*adyton* com el que apareix en alguns temples grecs de Sicília.

La planta del monument dóna una relació entre llargària i amplària de 2:1. Quant a l'acabat de la façana, Mesado va suposar que la porta principal estava flanquejada per pilastres, cosa que considerem poc probable. No pot descartar-se, però, l'existència d'un pòrtic columnat, amb la qual cosa el monument adoptaria exteriorment la forma d'un temple in *antis*. Tanmateix, les seues dimensions no s'avenen a una modulació canònica: per ser hexàstil els intercolumnis resultarien petits, amb 2,8 m, i per ser tetràstil serien excessivament grans, de 4,25 m.

Per a la datació d'aquest monument, com ja va ressaltar Alcina, hi ha ben pocs elements. En primer lloc, resulten decisives les tombes d'inhumació, que ens proporcionen una datació *post quem*, encara que aproximada. En segon lloc, amb una importància qüestionable, tenim el fet que en la porta oest del monument s'haja trobat un element arquitectònic motllurat reutilitzat, possiblement una peça de

cornisa: no sabem si la seua inclusió pertany al moment de construcció del monument o a una reforma posterior. Aquestes dues aproximacions són d'escassa utilitat i cal recórrer a altres criteris que permeten una major precisió.

La presència de tombes permet concloure que es tracta d'un edifici funerari, una tomba de caràcter monumental. La pobresa en la decoració arquitectònica de l'edifici s'adiu amb la utilització del ritual de la inhumació i ens permet datar el conjunt en època tardo-romana. Alguns paral·lels ens permeten confirmar aquesta afirmació. En territori valencià coneixem una tomba de característiques semblants a la necròpoli de l'Albir, on Morote (1986; Fernández Rojo i Amorós 1991) ha exhumat un gran edifici de planta rectangular (11 x 5 m) amb sis contraforts i l'interior dividit en dues habitacions. En l'habitació del costat oest hi havia un paviment de morter, sobre el qual es disposaven uns prims tabics lluïts que formen una sèrie de cambres cobertes amb lloses precintades amb argamassa. Al voltant hi havia diverses tombes de diferents tipus: construïdes, en àmfora i amb teules en dobles vessant. Les tombes estaven saquejades i destruïdes; Morote data la seua destrucció a mitjan segle IV a partir de la datació de les tombes adosades al mausoleu en la seua cara nord, ben conservades, en què es va recuperar l'aixovar ceràmic i dues monedes que es daten en 340-360.

El tercer monument apareix descrit des del descobriment de les ruïnes i representat en els croquis de Chabret i Cebrián. Com no ha estat objecte d'un estudi particularitzat, l'anomenarem edifici D. Es tracta del paviment de morter en què s'alçaven vuit pedestals, que tots els autors situen al sud del monument, però del qual ni Alcina ni Mesado van trobar rastre. Com aquests indiquen, podia haver estat situat al peu de l'escala d'accés a la porta principal del monument, on hi havia una extensa superfície horitzontal. La seua desaparició pot explicar-se pels treballs d'excavació de Melchor Polo. Ribelles el descriu de la següent forma: «El sitio que ocultaba estos restos de antigüedad tiene como unos 40 palmos de largo y 24 de ancho (9 x 5,4 m). Cerrábanlo por todas partes paredes de dos palmos (45 cm), de la cuales queda una en pie formada de hiladas de piedras de diferentes tamaños». En un dels seus manuscrits (s/a2, p. 761) especifica que aquestes parets eren de pedra seca i que les exedres estaven separades per una paret travessera. Tot l'edifici estava pavimentat de morter. En els extrems d'aquest rectangle hi havia dues peces semicirculars, a mode d'exedres. En el terra de l'exedra oriental hi havia dos forats quadrats i un altre circular, en el fons del(s) qual(s) (?) es va trobar carbó de pi. Sobre el terra d'aquesta construcció hi havia vuit pedestals de pedra de Sagunt

separats entre si 5 pams (1,13 m) i 6 de les parets laterals (1,35 m). Dels 5 que encara veié *in situ*, 4 tenien inscripcions i l'altre era anepígraf; d'un altre pedestal encara va veure alguns fragments que li permeteren reconstruir part del text. En l'exedra de ponent es van trobar un relleu d'armes i una inscripció de caràcters monumentals dividida en tres trossos, de 7 pams de llargària per 4 d'alçària (1,58 x 0,9 m), amb lletres d'un pam d'alçària (22,6 cm) i el següent text: *Sergia M. [---*. El fet d'haver trobat ací la inscripció de caràcters monumentals no dóna seguretat sobre la seua pertinença a aquest monument, però ho fa probable. D'altra banda, en l'excavació realitzada pel Capità General Elío, sembla que en aquest mateix monument, es van «muchos trozos de mármol finísimo con diferentes molduras; otros de igual especie, pero de piedra blanca muy semejante al mármol».

El fet que el recinte contenia vuit pedestals, la majoria amb inscripcions funeràries, pot interpretar-se com que no devia estar cobert. Per a la seua datació només comptem amb les aproximacions cronològiques proporcionades pels pedestals i llurs textos epigràfics, que els situen en el segle II avançat i fins al principi del III (*cf.* Corell 1989). Les estances senyorials amb doble absis són característiques de les vil·les del Baix Imperi (Fernández Castro 1982, p. 207). Tanmateix, aquest tipus de sales solen ésser estances de tipus senyorial i, en aquest context, la presència dels pedestals li confereix un inequívoc caràcter religiós/funerari. A Hispània coneixem alguns exemples d'aquest tipus de sales. A la de Bruñel (Jaén), en un dels costats del peristil s'afegeix una gran sala de planta rectangular amb dos absis en els extrems (Palol i Sotomayor 1972).

7.1. El pla de Vinaròs

1. La Closa (Vinaròs)
2. El puig de la Nao (Benicarló)
3. La tossa Alta (Benicarló)
4. El Poaig (Peníscola)
5. El mas d'Aragó (Cervera del Maestre)
6. La Curolla (Cervera del Maestre)
7. Tresor de Càlig
8. Tresor del partit judicial de Vinaròs

7.2. El corredor d'Alcalà

9. El Camp (Alcalà de Xivert)
10. El corral Blanc (Alcalà de Xivert)
11. Partida del Castell (Alcalà de Xivert)
12. El Maset (Alcalà de Xivert)

7.3. La ribera de Cabanes

13. Almedíxer (Alcalà de Xivert)
14. El Tossalet (Alcalà de Xivert)
15. El tossal de l'Areia (Torreblanca)
16. Tresor de Torreblanca
17. El Bordissal (Cabanes)
18. La torre de la Sal (Cabanes)

7.4. La plana de Castelló

19. La torre del Baró (Benicàssim)
20. El castell de la Magdalena (Castelló de la Plana)
21. La font de la Reina (Castelló de la Plana)
22. El Castellet (Castelló de la Plana)
23. Coscollosa (Castelló de la Plana)
24. Safra (Castelló de la Plana)
25. Lledó (Castelló de la Plana)
26. Castelló de la Plana
27. Taixida (Castelló de la Plana)
28. Gumbau (Castelló de la Plana)

29. La séquia de l'Obra (Castelló de la Plana)
30. En Trilles (Castelló de la Plana)
31. El pujol de Gasset (Castelló de la Plana)
32. Vinamargo (Castelló de la Plana)
33. Fadrell (Castelló de la Plana)
34. Vinatxell-Almalafa (Castelló de la Plana)
35. La font de la Rabassota (Castelló de la Plana)
36. La Ruisseta (Castelló de la Plana)
37. El pla del Moro (Castelló de la Plana-Borriol)
38. La quadra de Na Tora (Castelló de la Plana)
39. Partida de Ramonet (Almassora)
40. Ermita de sant Josep (Almassora)
41. La Vila-roja (Almassora)
42. El Torrelló (Almassora)
43. El Torrelló (Onda)
44. El Castell (Onda)
45. Sonella (Onda)
46. El camí de les Trencades (Onda)
47. El Madrigal (Vila-real)
48. El corral de Galindo (Vila-real)
49. El Salt (Vila-real)
50. La Torrassa (Betxí-Les Alqueries)
51. Sant Antoni (Betxí)
52. Vila-real
53. El riu Sec (Les Alqueries)
54. El camí de la Creueta (Les Alqueries)
55. L'alter de Vinarragell (Borriana)
56. La Pedregala (Borriana)
57. El camí de Serra (Borriana)
58. El Calamó (Borriana)
59. El Palau (Borriana)
60. Borriana
61. Sant Gregori (Borriana)
62. La Regenta (Borriana)
63. El camí de les Monges (Borriana)

64. El camí de les Tancades (Borriana)
65. Cap de Terme (Borriana)
66. La torre d'Onda (Borriana)
67. Els Corralets (Artana)
68. El Pinar (Artana)
69. El Castell (La Vilavella)
70. La font Calda (La Vilavella)
71. Santa Bàrbara (La Vilavella)
72. El Secanet (La Vilavella)
73. L'hort d'Orenga (La Vilavella)
74. El Tossal (Nules)
75. La Goleta (Nules)
76. El camí Real (Nules)
77. L'alter de l'Alcúdia (Nules)
78. El camí Nou (Nules)
79. Torremotxa (Nules)
80. Benicató (Nules)
81. El Rajadell (Nules)
82. El camí dels Albiacs (Nules)
83. La Torrassa (La Vall d'Uixó)
84. La font de Canyet (la Vall d'Uixó)
85. El camí del Pou (La Vall d'Uixó)
86. L'horta Seca (La Vall d'Uixó)
87. La muntanyeta de la Corona (La Vall d'Uixó)
88. Sant Josep (La Vall d'Uixó)
89. L'alt de Pipa (La Vall d'Uixó)
90. La muntanyeta de la Cova (La Vall d'Uixó)
91. La Muntanyeta (La Vall d'Uixó)
92. L'Assestador (La Vall d'Uixó)
93. La Punta (La Vall d'Uixó)
94. El camí de Cabres (La Vall d'Uixó)
95. El camí de Clotxes (La Vall d'Uixó)
96. Mossar (Moncofa)
97. La torre Caiguda (Moncofa)
98. El Tossalet (Xilxes)

- 99. El Castellar (Xilxes)
- 100. L'Alter (Xilxes)
- 101. La Muntanyeta (La Llosa)
- 102. El Pla (La Llosa)
- 103. La Corona (Almenara)
- 104. El Castell (Almenara)
- 105. La muntanyeta dels Estanys (Almenara)
- 106. L'Estació (Almenara)
- 107. Partida del Castell (Almenara)

7.5. El corredor de les Coves de Vinromà

- 108. El mas de Víctor (Rossell)
- 109. La font del Vilar Gros (Canet lo Roig)
- 110. Canet lo Roig.
- 111. El pla dels Vinyets (Canet lo Roig)
- 112. Traiguera
- 113. La Jana
- 114. Les Carrasques (La Jana)
- 115. El mas de Posamunt (Xert)
- 116. El Bassot (Sant Mateu)
- 117. Sant Mateu
- 118. La font del Senyor (Sant Mateu)
- 119. Els Tossalets (Les Coves de Vinromà)
- 120. La Paloma (Les Coves de Vinromà)
- 121. El molí Consell (Les Coves de Vinromà)
- 122. Les coves de la Moreria (Les Coves de Vinromà)
- 123. El mas Vell (Les Coves de Vinromà)
- 124. El Castellàs (La Serra d'En Galzeran)
- 125. Els Racons (La Torre d'En Doménec)
- 126. Els Torners (La Torre d'En Doménec)
- 127. Els Gatells (Vilanova d'Alcolea)
- 128. El pla de Clarià (La Torre d'En Doménec)
- 129. L'Hostalot (Vilanova d'Alcolea)
- 130. Els Vilarets (Vilanova d'Alcolea)
- 131. El Puigpedró (Vilanova d'Alcolea)

132. Barberes (Vilanova d'Alcolea)
133. El mas d'En Senyor (Vilanova d'Alcolea)
134. La caseta de Bellés (Bell-lloc)
135. Les Llànties (Bell-lloc)
136. Les Forques (Bell-lloc)
137. El tossal de Subarra (Bell-lloc)
138. El cau de la Figuera (Bell-lloc)
139. El mas de l'Arc (Cabanès)
140. El pou de la Roca (Cabanès)
141. El Campello (Cabanès)
142. El mas de Fura (Vilafamés)
143. La bodega d'Ulleres (Vilafamés)
144. El racó de Rata (Vilafamés)
145. Catalana (Vilafamés)
146. Les Alqueries (Vilafamés)
147. La llometa del Cego (Vilafamés)
148. Els Aiguamolls (Vilafamés)
149. Les Forques (La Pobla Tornesa)
150. El tossal de la Balaguera (La Pobla Tornesa)

7.6. El corredor de Borriol

151. La Vall (Borriol)
152. L'Assut (Borriol)
153. El tossal de l'Assut (Borriol)
154. El Palmar (Borriol)
155. El Calvari (Borriol)

7.7. El corredor d'Albocàsser

156. El pou de la Cadena (Tírig)
157. Tírig
158. El cormulló dels Moros (Albocàsser)
159. El mas d'En Peraire (Albocàsser)
160. El mas de la Sémola (Albocàsser)
161. El Poató (Albocàsser)
162. Les Forques (Albocàsser)

- 163. El mas de Sant Pere (Albocàsser)
- 164. El mas de Boix (Albocàsser)
- 165. El tossalet de la Valera (Atzeneta)

7.8. La depressió de l'Alcora

- 166. Costur
- 167. El tossalet de Montmira (L'Alcora)
- 168. El pla de Montmira (L'Alcora)
- 169. Santa (L'Alcora)
- 170. El Tapàs (L'Alcora)
- 171. La Perereta (L'Alcora)
- 172. Montnegre (Borriol)

7.1. El pla de Vinaròs

1. La Closa (Vinaròs)

30TBE826872

Museu de Vinaròs, SIAP

Chillida 1913, p. 6; Borràs 1929, p. 14; Mateu y Llopis 1960, p. 192 (HM 1072); Bru 1963, p. 217; Oliver 1978, p. 286; Oliver 1980; Ripollés 1980, p. 32; Oliver 1985a, p. 40; Oliver 1985b, p. 10; Doménech 1986, p. 58; Oliver 1987a, p. 98; Arasa 1987b, p. 132; Oliver 1991a, p. 95.

Situat al vessant SE de l'extrem meridional del puig de la Misericòrdia (80 m), a uns 3,9 km de la costa. És un terreny en suau pendent, parcel·lat i amb cultiu de secà (garroferes); una recent transformació per a regadiu (tarongers) ha destruït part del jaciment. Està orientat cap a l'est, arrecerat pel nord i l'oest pel puig. L'assentament més pròxim és el nº 2, situat a 2,7 km cap al SO; el nº 5 està situat a 11,5 km cap al SO, i el nº 112, a 12,2 km cap a l'ONO. El camí de Xivert passa a 1,3 km cap a l'oest. El punt d'aiguada més pròxim és el riu Cervol, que passa a 1,1 km al SO.

Hi ha diverses notícies de troballes arqueològiques que poden estar relacionades amb aquest jaciment. Així, Chillida (1913), esmenta la troballa de monedes romanes en el puig de la Misericòrdia i de dues àmfores prop de l'ermitori. D'altra banda, Mateu y Llopis (1960) cita la troballa d'un as de Calígula de *Carthago Noua* (34-41) en un punt indeterminat del terme municipal de Vinaròs. El jaciment fou donat a conèixer per Oliver (1987a), que esmenta part d'un mur d'*opus caementicium* que conservava restes de decoració pintada en roig.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
campaniana B						1
TS Itàlica	Goud. 27	1	V= 8 cm		172, nº 1	9
		1 ?	B= 4 cm	Segell il·legible Grafit ibèric: <i>l.ke.</i>	172, nº 2	
	Drag. 17B	1	V= 12 cm		172, nº 3	
TS Gàl·lica	Drag. 29	1 ?			172, nº 4	3
	Indeter.	1	B= 6,5 cm			
TS Hispànica	7	1 ?			172, nº 5	
	15/17	1				

	27	1				
	37	2	V= 15 cm		172, nº 6-7	
		1 ?		Sàtir itifàl·lic	172, nº 8	27
TS Africana A	Hayes 9	2			172, nº 9	
	Hayes 23	1				5
TS Africana D	Hayes 58	1			172, nº 10	
	Hayes 59B	1			172, nº 11	
	Hayes 61A	1			172, nº 12	
	Hayes 67	1			172, nº 13	
	Hayes 87A	1			172, nº 14	
	Hayes 91	1			172, nº 15	7
TS Lucente	Lamb. 1/3	1			172, nº 16	2
Afr. de cuina	Hayes 196	3	V= 28 cm		172, nº 18-20	
	Hayes 197	1			172, nº 17	4
Comuna					172, nº 21-23	6
Àmfora	Dr. 2-4	1	V= 15 cm		173, nº 1	
	Dr. 7-11	1			173, nº 2	6
Vidre					172, nº 24	1
TOTAL						71

En conjunt s'han estudiat 57 fragments ceràmics: 1 de campaniana B; 6 de TSI, entre els quals hi ha una vora de la forma Goud. 27; 5 de TSG, entre els quals hi ha una vora possiblement de la forma Drag. 37, un fragment de cos decorat i una base amb un segell il·legible i un grafit ibèric incís al fons exterior: *ki.ke*; 18 de TSH, entre els quals hi ha 2 vores de la forma 15/17, 3 de la forma 37 i 4 fragments de cos decorats amb cercles concèntrics llisos i soguejats i una figura itifàl·lica; 5 de TSA A, amb una vora de la forma Hayes 9 i una vora i un fragment de base de la forma Hayes 23; 5 de TSA D, amb una vora de cadascuna de les següents formes: Hayes 58, 59B, 61A i 67; 1 de TS Lucente, possiblement de la forma Lamb. 1/3; 4 d'africana de cuina: 3 vores de tapadora i 1 de cassola de vora bífida; 5 de comuna, entre els quals hi ha una vora motllurada amb engalba taronja amarronit; i 7 d'àmfora, entre els quals hi ha sengles vores dels tipus Dr. 2-4 i 7-11.

Encara que el nombre de fragments estudiats no és molt elevat, almenys permet determinar diferents fases en l'ocupació de l'assentament. El fragment de campaniana B i els 6 de TSI en marquen el moment inicial en època d'August, mentre que els 5 de TSG, els 18 de TSG i els 5 de TSA A confirmen la seua continuïtat almenys fins al segle II dE. L'absència de TSA C i de formes tardanes de TSA A no permet confirmar la perduració fins al segle III. Finalment, els 5 de TSA D i el de TS *Lucente* prolonguen l'ocupació de l'assentament almenys durant el segle IV.

2. El puig de la Nao (Benicarló)

31TBE81838

SIAP.

Oliver 1986d, p. 55.

Està situat en el vessant sud de l'extrem est d'aquest puig (80 m), on es troba l'assentament ibèric del mateix nom, a 4,5 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 1, situat a 3,7 km cap al NNE.

El lloc fou ocupat en el període ibero-romà per un petit assentament. Les escasses restes es troben disseminades per dos bancals situats enfront de l'antiga pedrera, als dos costats del camí d'accés, amb uns límits difícils de precisar. Els escassos materials trobats són 10 fragments de TSA D, un dels quals és de la forma Hayes 61; 9 d'àmfores, entre els quals hi ha almenys 4 de procedència africana; 1 fragment de base plana de *dolium*; 3 fragments de vora *tegulae* i 1 fragment de conglomerat petri natural amb una cara allisada. Aquests escassos materials tan sols permeten aproximar una datació en els segles IV-V.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
TS Africana D	Hayes 80A	1			174, nº 1	10
	Hayes 87A	1			174, nº 2	
Àmfora						9
<i>Dolia</i>						1
TOTAL						20

D'altra banda, entre els materials de superfície de l'assentament ibèric existent al puig de la Nao, cal assenyalar l'existència d'un fragment de ceràmica de parets fines, amb una datació en el segle I dE.

3. La tossa Alta (Benicarló)

31TBE769803

Esteve 1966, p. 127; Domenech 1986, pp. 55-58; Doménench 1991, pp. 183-184.

Està situat sobre un estrep oriental de la serra (168 m) que tanca el pla per l'oest, a poc més de 6 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 4, situat a 4,5 km cap al SSO.

El lloc fou ocupat en època ibèrica per un important assentament fortificat que perdurà fins al període tardà. L'any 1978 un grup d'aficionats de la població van efectuar un sondeig en què aparegué, a uns 40 cm de fondària, un AE 3 de Valentinià I (367-375). És l'únic indicatiu sobre l'ocupació d'aquest jaciment en època tardana, potser relacionada amb algun assentament existent en el pla litoral.

4. El Poaig (Peníscola)

31TBE762759

SIAP.

Meseguer i Giner 1980, pp. 64 i 67-68; Arasa 1987b, p. 129.

Està situat enmig del pla sobre una lloma d'escassa altura (40 m), a l'entrada del corredor d'Alcalà de Xivert, a la vora esquerra de la rambla de Santa Magdalena i a 4,7 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és nº 3, situat a 4,5 km cap al NNE.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
TS Africana D		1	V= 22			1
Àmfora	Keay XIX	1	V= 15		175, nº 1	1
TOTAL						

El lloc fou ocupat per un assentament ibèric tardà. Les prospeccions han permès recuperar alguns fragments ceràmics corresponents a una reocupació en el

Baix Imperi. Entre els materials estudiats hi ha 3 fragments de TSA D, 1 d'àmfora africana, 2 de *tegula* i 1 de *later*. Els fragments de TSA D permeten aproximar una datació en el segle IV.

5. El mas d'Aragó (Cervera del Maestre)

31TBE72826

SIAP.

Arasa 1987b, p. 131; Borràs 1987-88; Borràs 1988; Borràs i Selma 1989; Borràs 1990; Járrega 1991, p. 62.

Està situat sobre el marge dret de la rambla de Cervera i del barranc de l'Alba (180 m), a 11,5 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 6, situat a 2,6 km cap al SE; el nº 114 està situat a 7,7 km cap al NO. La via Augusta passa a 7,3 km cap al NO.

El lloc fou ocupat per un assentament ibèric que va perdurar fins al segle II-I. Les prospeccions superficials han permès trobar ceràmiques amb una àmplia cronologia que s'estén entre els segles I-V. Presenta dues zones diferenciades: una industrial, destinada a la fabricació de ceràmica, on s'han realitzat les primeres excavacions, i una zona residencial encara no excavada. El jaciment ha estat dividit en diversos sectors, dels quals ens interessen el següents: un gran depòsit d'aigua (I), el complex industrial-terrisser (III) i la zona residencial.

En el sector I les excavacions han permès descobrir un gran depòsit d'aigua a mode de piscina de 22 x 7 m, amb tres escalons d'accés pel seu costat meridional (fig. 177). El paviment és d'*opus signinum*, mentre que les parets estan recobertes d'estuc que conserva encara vestigis de pintura roja. El desguàs estava format per una tuberia de plom. L'interior d'aquesta piscina estava dividit en tres peces per dos murs transversals de grollera factura, fets amb pedres i fang, corresponents a la seua posterior utilització amb una altra funció. A l'interior d'una d'aquestes peces es va trobar un dipòsit de 53 monedes, encara amb restes de la tela del saquet en què s'havien guardat. Les més modernes d'aquestes monedes són de l'emperador Gal·liè (253-268). Aquest tresoret data possiblement el moment d'abandonament d'aquesta construcció.

En el sector III es van excavar dos forns ceràmics i es va documentar l'existència d'un altre (fig. 178). Els forns estan construïts aprofitant un desnivell natural i d'ells només es conserva la llar o cambra de combustió. En el primer forn excavat trobem una estructura consistent en un estret corredor (*praefurnium*), al

qual seguia una cambra oval amb un pilar allargat en el centre i sis parells d'alvèols que es reparteixen al seu voltant. Aquesta cambra estava tancada per una plataforma d'atovons perforats destinada tant a servir de terra per al *laboratorium* com per a regular el pas de la calor. A l'exterior d'aquests forns es van trobar les restes d'un edifici obert, possiblement un cobert orientat al sud, en el qual -i també pels seus voltants- aparegué gran quantitat de ceràmica, en molts casos passada de coccio.

Aquesta zona, una vegada abandonada la producció ceràmica, fou reutilitzada com a necròpoli. En la part immediata al cobert es va trobar un enterrament en inhumació orientat N-S, possiblement a l'interior d'una caixa de fusta, a jutjar pels claus trobats. Com a aixovar, l'esquelet conservava sobre cada tibia un petit recipient ceràmic, possiblement amb ofrenes, i, entre les cames, una *bulla* de bronze amb una possible representació d'Afrodita coronant Eros (fig. 178). Les mans apareixien juntes sobre el pubis, mentre que els peus descansaven sobre una lloseta de pedra.

La producció d'aquest obrador era molt variada. S'han trobat *lateres*, *imbrices*, *tegulae*, àmfores i ceràmica comuna amb indicis d'haver-hi estat fabricades (fig. 179-184). Pel que fa a les àmfores, s'ha documentat amb seguretat la producció dels tipus Dr. 2-4 i 7-11, alguns fragments dels quals conserven l'estampilla en què figura el nom del propietari de l'*officina*: *LEVHERO*, inicials que recorden les de *Lucius Herennius Optatus*. Això no obstant, s'hi podrien haver fabricat també àmfores del tipus Pascual 1 i Dr. 28. Quant a la ceràmica comuna, els fragments recuperats no permeten encara establir una tipologia de les formes fabricades.

Els materials trobats en el jaciment són variats: campaniana B, TSI, TSG, TSH, TSHT, TSA A, C i D (fig. 185-189). La vil·la va començar la seua activitat almenys en època d'August-Tiberi i va perdurar en aquesta fase fins a mitjan segle III, amb un darrer període d'ocupació en els segles IV-V. D'aquesta darrera fase d'ocupació hi ha un exemplar de la forma Hayes 91A de TSA D.

Durant el segle I dE la vil·la arriba al seu màxim desenvolupament, possiblement lligat a l'auge del cultiu de la vinya. La fabricació d'àmfores vinàries Dr. 2-4, i potser d'altres tipus, n'és una bona prova. El mas d'Aragó s'aproxima, doncs, a d'altres centres productors de vi de l'àrea catalana. La seua decadència degué començar en el segle II. L'abandonament dels forns i el canvi de funció de la piscina són evidències d'aquest declivi. L'ocupació de l'assentament, però, continua en els segles III i IV i tal vegada fins a la primera meitat del V.

6. La Curolla (Cervera del Maestre)

31TBE806735

SIAP.

Està situat en una lloma que s'alça entre els barrancs de l'Hortolà i del pou Bonet (172 m), a 9 km de la costa. Les característiques del lloc han estat exposades anteriorment. L'assentament més pròxim és el n° 5, situat a 2,6 km cap al NO; el n° 3 està situat a 3,3 km cap a l'est. La via Augusta passa 9,9 km cap al NO.

El lloc va ser ocupat per un assentament ibèric fins als segles II-I. Les restes s'han trobat en la vessant est. Es tracta de dos fragments ceràmics de TSA D1, un dels quals pertany a la forma Hayes 61. Es tracta, doncs, de la reocupació d'un assentament ibèric en lloc alt en un moment indeterminat que pot situar-se en els segles IV-V.

7. Tresor de Càlig

Huguet, a Sarthou s/a, p. 206; Mateu y Llopis 1951b, p. 243 (HM 518); Fletcher i Alcácer 1956, pp. 152 i 160; Bru 1963, p. 215; Ripollés 1980, p. 31; Arasa 1987b, p. 131;

Huguet esmenta la troballa en 1868, en un terreny propietat de F. Vallès, d'una «vasija plena de monedas, muchas de ellas romanas, republicanas é imperiales, en número de diez á doce mil». No hi ha cap altra notícia d'aquesta important troballa realitzada en un lloc indeterminat del terme municipal de Càlig, de la qual desconeixem també la font d'informació.

8. Tresor del partit judicial de Vinaròs

Huguet, a Sarthou (s/a), p. 206; Mateu y Llopis 1951b, p. 243 (HM 519); Ripollés 1980, p. 32.

Huguet esmenta la troballa de centenars d'auris imperials, en un lloc indeterminat del partit judicial de Vinaròs, amb posterioritat al 1868. És l'única referència que coneixem d'aquesta singular troballa, que Huguet diferencia clarament de la de Càlig i de la qual desconeixem la font d'informació.

7.2. El corredor d'Alcalà

9. El Camp (Alcalà de Xivert)

31TBE662678

Orobitg 1984, p. 175.

Està situat enmig del pla (150 m), a 8,4 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (vinya). L'assentament més pròxim és el nº 11, de localització imprecisa, situat a 1/1,5 km cap al sud; el nº 10 està situat a 2,5 km cap al SO. El lloc es troba en el traçat seguit pel camí de la costa. La zona és escassa en aigua; el barranc del Sequiol passa a 350 m cap a l'ESE.

En aquesta partida es coneix la troballa d'una necròpoli ibèrica (Giner 1969, pp. 241-243). En posteriors prospeccions, Orobitg (1984) va trobar alguns fragments de TSI i TSH. Les nostres prospeccions no han permès trobar més que alguns fragments de ceràmica ibèrica. Els materials estudiats són 2 fragments informes de TSI i altres dos de TSH de les formes 29 i 35. L'escassetat de materials deu indicar la poca importància de l'assentament, la datació del qual pot situar-se en els segles I-II.

10. El corral Blanc (Alcalà de Xivert)

31TBE642673

Masdeu 1791, p. 486; Valcárcel 1852, p. 12; CIL II 4049; Ruiz de Lihory 1906, p. 23; Arasa 1987b, p. 131; ELC 13.

Està situat al peu de la vessant est de la serra de Murs (190 m), a 9,3 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 9, situat a 2,5 km cap al NE; el nº 11 està situat a 2,5/2,8 km cap a l'ESE.

El lloc fou ocupat per un assentament ibèric que pot haver perdurat fins als segles II-I. En aquesta partida es va trobar una inscripció funerària (Valcárcel 1852), dedicada per *L. Liciniana* a *L. Calpurnius Lasciuus*. Els materials ceràmics són molt escassos. Només s'ha trobat un fragment de TSA D de la forma Hayes 99 i un altre de teula (fig. 190). La pobresa del jaciment fa poc probable que siga aquell en què es va trobar l'epígraf funeràri, que pot trobar-se en les proximitats. Pot tractar-se d'una ocupació tardana d'un lloc pròxim, millor protegit per trobar-se en alt. El fragment de TSA D de la forma Hayes 99 pot datar-se en la primera meitat del segle V dC.

11. Partida del Castell (Alcalà de Xivert)

31TBE6666

SIAP.

Chillida 1908; Almarche 1918, pp. 58-59; Bayerri 1948, p. 673; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 149, 151 i 157; Ripollés 1980, p. 32; Arasa 1987b, p. 131.

Està situat en el vessant NO de la muntanya del Castell (180 m), a 7,5 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (secà). L'assentament més pròxim és el nº 9, situat a 1/1,5 km cap al nord. El lloc està situat en les proximitats del traçat seguit pel camí de la costa. L'aigua és molt escassa en aquesta zona.

En 1908 Chillida va donar a conèixer una troballa arqueològica que fou arreplegada posteriorment per altres autors: «A unos doscientos cincuenta metros de distancia (del Castillo de Alcalá), en finca propiedad del señor Dimas Bosch, y en dirección al N.O., se han descubierto recientemente ruinas de un edificio que tenía su base á sobre dos metros y medio de profundidad del terreno laborable, formado su piso de argamasa de cal y grava (trespol); siendo sus dimensiones, de unos diez metros de anchura, por veinticinco de longitud, elevándose sus muros derruidos á flor de suelo.

Junto a estos muros y en uno de los ángulos, se encontraron los (siguientes) objetos (...): Una estatuilla de bronce, de siete centímetros de altura; representa un soldado romano de buena modelación, pues se le distingue con detalle la musculatura tanto del pecho y espalda (coraza), como de sus extremidades. Cubre su cabeza hermoso casco con yelmo levantado, dejándo entrever bucles ó melenas que aprisionados por dicha prenda guerrera, se escurren por sus bordes. Viste sagum (...) con cinturón ó cuello de escotadura cuadrangular, teniendo los faldones y hombreras acanaladas. Los pies crudos pero con vestigios de sandalias. Su actitud es como belicosa, levantado el brazo derecho, faltándole por quebradura su mano, que debiera enarbolar machete y teniendo el otro brazo en posición de sostener escudo. (...) tanto su estructura como indumentaria y (...) pátina (...) nos hacen pensar (...) en la época romana.

También aparecieron en el mismo sitio, diez monedas, de las que se nos han exhibido dos, que son autónomas romanas S.C., con cabeza. Además, dos planchas arqueadas de hierro con piedras de cristal tallado y engastadas al aire; las que tienen notable transparencia y finura, tomando de su distribución figuras

geométricas. (...) Una plancha de hierro con molduras que tal vez sea parte de fuerte armadura y otra del mismo metal, formando dibujos.

Muy cerca del mismo lugar, hace pocos años, se descubrieron dieciséis vasijas de cerámica conteniendo cenizas y huesos humanos, sin que se conserve ninguna, (...)».

El fet de no conservar-se aquestes troballes dificulta la seua datació, però les monedes i la figura de bronze permeten l'adscripció romana d'almenys una part dels materials. Les característiques constructives de l'edifici poden ser també romanes. La prospecció de la zona ha permés trobar, entre ceràmica medieval i moderna, alguns fragments de possible adscripció ibero-romana i, més lluny, a la vora de l'autopista, a l'altura del km 380, un fragment d'àmfora i dos de *tegulae*, juntament amb restes d'escòria de metall. L'existència d'un assentament ibèric al castell de Xivert pot donar explicació a la presència d'aquest assentament als seus peus, del qual, però, desconeixem l'emplaçament exacte, així com la seua importància i cronologia.

12. El Maset (Alcalà de Xivert)

31TBE628638

SIAP.

Està situat enmig del pla (170 m), a 7,8 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 10, situat a 3,5 km cap al NNE.

El lloc fou ocupat per un assentament ibèric que perdura fins als segles II-I aE. Entre les ceràmiques ibèriques s'han trobat alguns fragments de TSH; hi destaca l'absència de teules. Sembla tractar-se d'un petit assentament que reocupa un altre anterior i pot datar-se entre la segona meitat del segle I i el II dE.

7.2. La ribera de Cabanes

13. Almedíxer (Alcalà de Xivert)

31TBE5958

Museu de Benicarló, SIAP.

Masdeu 1791, p. 8; Ceán 1832, pp. 38-39; Cortés 1836, pp. 50-51; Valcárcel 1852, p. 8, nº 6-10, Làm. 1; CIL II 4050-4051; Miralles 1868, p. 233; Ruiz de

Lihory 1906, p. 23; Sarthou s/a, p. 841; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 149 i 158; Arasa 1987b, p. 129; ELC 9-10.

Partida situada a l'extrem meridional del corredor d'Alcalà, a l'interior del pla litoral de la ribera de Cabanes, a uns 6,5 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. Possiblement, els assentaments més pròxims són els nº 15 i 16.

D'aquest lloc es coneixen diverses troballes pertanyents a un assentament ibèric tardà no localitzat. Valcárcel (1852) menciona també diverses troballes d'època alt-imperial. Pel que fa a l'epigrafia, es van trobar dues inscripcions funeràries, una estava molt fragmentada i l'altra era un pedestal o ara dedicada per [*Sulpicius*] *Cris[pu]s* i *Calpurnia Lupercilla* al seu fill *M. Sulpicius Camer[i]anus*, que pot datar-se en el segle II. Altres objectes esmentats són una pàtera de marbre blanc de 9 polzades de diàmetre en la vora (20 cm) i poc menys de 5 en la base (11 cm); i el que l'autor creu que pot ser un *pondus* també de marbre, amb tres incisions que podien indicar el pes (fig. 191). Ceán (1832) esmenta, a més, la troballa de monedes de *Celsa*, *Dertosa*, *Bilbilis* i *Calagurris*. En les nostres prospeccions només hem pogut trobar un fragment de rajola o *tegula* en un punt pròxim (31TBE588585), ja en el terme municipal de les Coves de Vinromà.

D'altra banda, Llorente (187, I, p. 214, nota 2) explica que no va poder veure aquestes inscripcions, però en va veure una altra «en la masía de Bore, propiedad de Dª Carmen Piñó y Vilanova. Es una inscripción sepulcral latina, de escaso interés». Aquest mas és desconegut en l'actualitat a la població, per la qual cosa no podem localitzar aquesta troballa que, amb les reserves pertinents, incloem ací.

14. El Tossalet (Alcalà de Xivert)

31TBE663591

SIAP.

Ceán 1832, p. 39; Valcárcel 1852, p. 9; Febrer 1924, p. 67; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 149, 153 i 158; Arasa 1987b, p. 131.

Està situat en l'estrep meridional de la serra d'Irta (85 m), a poc més de 2 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. Possiblement l'assentament més pròxim siga nº 16, situat a menys de 5 km cap al SO; el nº 12 està situat a 5,8 km cap al NO.

El lloc fou ocupat per un assentament ibèric que perdura fins als segles II-I aE. La seua ocupació en l'Alt Imperi és coneguda a partir d'una referència de Valcárcel (1852), que esmenta «porciones de casquillos de barro saguntino, señal segura de población romana». En el vessant est, a poc menys de meitat altura, es veuen alguns fragments d'*imbrex*; més avall, quasi en el pla, hom va trobar dos fragments de ceràmica: 1 de TSG de la forma Drag. 18 i 1 de ceràmica de cuina d'una tapadora (fig. 192). Aquestes escasses restes són les úniques trobades d'època imperial que poden datar-se en el segle I dE.

15. El tossal de l'Arela (Torreblanca)

31TBE594564

SIAP

Situat en la serra que limita la plana litoral (200 m), a 5,2 km de la costa. Amb una altitud relativa de 140 m, presenta uns pendents pronunciats i un cim extens i irregular. La zona està en part parcel·lada i erma. El lloc té una gran visibilitat de tota la zona al seu voltant, especialment de la plana litoral. Possiblement l'assentament més pròxim siga el n° 13, situat a menys de 3 km cap al NNE; el n° 16 deu estar situat a menys de 4-5 km cap a l'est; el n° 14 està situat a 7,4 km cap al NE. El camí de la costa passa a 1,6 km cap al SE. L'aigua és molt escassa en la zona; un petit barranc passa a 0,8 km cap al NO.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
TS Hispànica						1
TS Africana A	Hayes 23	2			193, n° 1-2	4
Afr. de cuina	Hayes 197 ?	1				1
Comuna						2
Àmfora						1
Vidre						1
TOTAL						10

El jaciment ha estat localitzat per J. Ll. Viciano. Està situat en l'extrem est del tossal, on poden distingir-se restes d'una fortificació de pedra seca que adopta la forma d'un arc i talla l'accés, sense completar cap recinte. En la zona protegida per aquesta muralla no es conserven restes de construccions. La ceràmica és molt escassa en general i pertany almenys a dos moments d'ocupació. La més nombrosa

està feta a mà i és del Bronze Final/Ferro Antic, possiblement corresponent a la construcció de la fortificació. Altra, més escassa, és romana d'època imperial. Entre els materials estudiats hi ha 1 fragment de TSH, 5 de TSA A, entre els quals hi ha almenys dues peces de forma Hayes 23, 1 fragment de llavi possiblement d'una cassola de ceràmica africana de cuina, 2 fragments de ceràmica comuna, 1 d'àmfora itàlica, tal vegada republicana, i 1 petit fragment de vidre pla transl·lúcid. Aquests escassos materials permeten fixar una datació aproximada en els segles II-III. L'ocupació del lloc degué ser molt poc important, puntual, i deu estar relacionada amb algun altre assentament pròxim de major importància, possiblement el de la finca del Marqués.

16. El tresor de Torreblanca

Anònim 1901; Martínez Aloy 1901, pp. 396-397; Anònim 1902; Martínez Aloy 1902c; Ruiz de Lihory 1906, p. 24; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 153 i 163; Bru 1963, p. 217; Mateu y Llopis 1967, pp. 63-64 (HM 1253); Ripollés 1980, p. 33; Orobitg 1984, p. 175.

En una finca propietat del Marqués de Villores es va trobar l'any 1901, a uns 10-12 cm de profunditat, un recipient ceràmic que estava ple de monedes d'or. Es tractava d'un tresor constituït per 204 auris, tots en perfecte estat conservació, que se'ls van repartir entre el Marqués i el jornalero que les va trobar. Aquest en va vendre 80 de la seua part per 3000 pessetes, per la qual cosa no va poder ser estudiada. De la part del Marqués van poder ser estudiades 96 monedes, totes dels segles I-II i dels següents emperadors: 1 de Vespasià; 1 de Titus; 12 de Domicià; 1 de Nerva; 42 de Trajà de 20 encunys diferents; 1 de Marciana, germana de Trajà; 31 d'Adrià de 19 encunys diferents; 1 d'Antoní Pius; 1 de Faustina filla; 1 de Marc Aureli; 1 de Luci Ver; 1 de Còmode; 1 de Cupina, esposa de Còmode i 1 de Clotina i Martina.

El lloc ha estat prospectat per Orobitg (1984), que ha pogut trobar alguns fragments ceràmics en un camp veí al de la troballa, la localització del qual no hem pogut averiguar. Es tracta d'un fragment informe de campaniana B, tres de TSA A, dos dels quals pertanyen a la forma Hayes 6, i un de fons estriat, possiblement d'africana de cuina. Aquests escassos materials, que poden datar-se en els segles I-II, permeten confirmar l'existència d'un assentament en aquest lloc, amb el qual devia estar relacionat el tresor.

17. El Bordissal (Cabanes)

31TBE559471

SIAP.

Meneu 1914, p. 4; Peris 1922, p. 222; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 154, 156 i 160; Esteve 1989, p. 107.

Està situat enmig de l'extensa plana litoral de la ribera de Cabanes (40 m), a un 2,6 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. El jaciment més pròxim és el n° 18, situat a 2,6 km cap a l'ESE.

El jaciment fou ocupat en el període ibèric tardà. Peris (1922) esmenta la troballa d'un contrapés d'almàssera de pedra entre Miravet i Albalat que possiblement correspon a aquest jaciment. Meneu (1914), en parlar de les troballes de Peris, esmenta la troballa de teules romanes a la vora del camí de la Ribera, en terres del mas de la Polida i en la mateixa zona en què es va trobar l'estela ibèrica. Segons Esteve (1989), en aquesta zona apareixien parets i ceràmica quan s'aprofundia en els treballs agrícoles. També aparegueren els fonaments d'una bassa de formigó molt dur que no pogueren acabar de trencar, una sepultura i el fons d'un *dolium*, a més de nombroses teules i alguns fragments d'àmfores.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
TS Africana D	Hayes 104A	1			194, n° 1	
	Hayes 108A	1	V= 28		194, n° 2	4
Pasta grollera	Cassola	2			194, n° 3-4	2
TOTAL						6

En l'actualitat les restes ceràmiques són escasses i apareixen en les dues parcel·les situades als costats del camí, a la banda meridional de la carretera de Cabanes. Apareixen barrejades les ceràmiques ibèriques, tardo-republicanes i púniques amb les tardo-romanes. Les teules i rajoles a penes s'hi veuen. Els materials arreplegats són 4 fragments de TSA D, dels quals un pertany a la forma Hayes 104A i un altre a la forma Hayes 108, així com 2 vores de ceràmica de pasta grollera, un dels quals és d'una cassola decorada amb estries a la part exterior de la vora. Resulta estranya l'absència de ceràmiques alto-imperials. Hayes data la forma 104A en el segle VI (530-580) i la forma 108 a principi del segle VI. De confirmar-se aquestes datacions amb altres materials, ens trobaríem amb un assentament ocupat en un moment tan avançat com el segle VI dC.

18. La torre de la Sal (Cabanes)

31TBE585463

SIAP, col·lecció de J. Ramos.

Fernández Izquierdo 1980, pp. 158-165; Fernández Izquierdo 1987-88; Oliver 1989, pp. 210-211.

Està situat a la vora de la mar, en l'extrem meridional dels aiguamolls de la ribera de Cabanes. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 17, situat a 2,6 km cap a l'ONO.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
TS Hispànica	27	1			195, nº 1	3
TS Africana A	Hayes 23	1	V= 20			1
TOTAL						4

El lloc fou ocupat per un important assentament ibèric que perdura fins al primer quart del segle I aE. Els materials són molt escassos i s'han trobat exclusivament en superfície: en el recinte de la torre, a l'oest d'aquesta i en la platja. Es tracta de 4 fragments ceràmics: 3 de TSH, dels quals un pertany a la forma 27 i un altre possiblement a la 37 decorada, i 1 de TSA A2 de la forma Hayes 23. Aquests materials són indicis de la freqüentació del lloc entre els segles II-III.

7.4. La Plana de Castelló

19. La torre del Baró (Benicàssim)

31TBE464352

Muñoz Catalá 1972, p. 151; Gorges 1979, p. 244.

Està situat a l'extrem nord de l'antiga albufera del Quadro (10 m), a la vora esquerra del barranc de la Parreta i a 1,6 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada. Els assentaments més pròxims són el nº 29, situat a 1,8 km cap al SSE, i el nº 20, situat a 2,8 km cap a l'ONO. El lloc està situat a la vora nord del Caminàs i la via Augusta passa a 6,8 km cap al NO. En l'extensa llacuna que s'estenia al sud

del jaciment hi havia diverses deus d'aigua dolça; la més important és la font de la Reina (Castelló de la Plana), situada a 2,3 km cap a l'OSO.

Muñoz (1972) esmenta l'existència de restes d'un assentament romà en aquest lloc. Els treballs agrícoles han transformat notablement la zona, per on es troben alguns fragments ceràmics molt rodats de ceràmiques comunes de difícil atribució cultural. És possible l'existència d'un assentament altoimperial en aquest lloc.

20. El castell de la Magdalena (Castelló de la Plana)

31TBE556361

SIAP, col·leccions de F. Esteve i J. Ll. Viciano.

Ceán 1832, p. 65; Miralles 1868, p. 14; Llorente 1887, p. 229; Balbás 1892, pp. 20-21; Perales Vilar 1912, p. 9; Sarthou s/a, pp. 155-156; Huguet 1913; Almarche 1918, p. 88; Porcar 1931a, p. 111; Porcar 1948, p. 33; Bayerri 1948, p. 363; Esteve 1952, p. 150; Fletcher i Alcácer 1955, p. 319; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 148, 152, 154 i 161; Bazzana 1977, pp. 181 i 201; Arasa 1979, p. 149.

Està situat en un contrafort situat en la vessant meridional de la serra del Desert de les Palmes. El jaciment devia estar situat al peu de la vessant est del tossalet sobre el qual s'alça el castell (60 m), a 4,3 km de la costa. La zona està parcel·lada i actualment erma. Els assentaments més pròxims són el nº 19, situat a 2,8 km cap a l'ESE, i el nº 23, situat també a 2,8 km cap al SO. El Caminàs passa a 1,6 km cap al SE i la via Augusta a 4,2 km cap al NO. El barranc de l'Algepsar passa a 250 m cap a l'oest i la font de la Reina està situada a 1,6 km cap al SSE.

El cim del tossalet fou ocupat per un assentament ibèric, possiblement fortificat, del qual s'han pogut trobar alguns fragments de ceràmica ibèrica decorada i llisa i d'àtica de vernís negre, que en confirmen l'ocupació en el segle V-IV. La construcció del castell islàmic ha arrasat pràcticament les restes constructives anteriors (Bazzana 1977; 1978a, pp. 180-181).

Ceán (1832), a qui segueix Miralles (1868), basant-se probablement en notícies locals, diu que al castell de la Magdalen es van trobar «sepulcros, basas de columnas, cascós de barros saguntinos y monedas de emperadores». Posteriorment, Balbás (1892) afegeix: «no hace mucho, algunos individuos de la Comisión Provincial de Monumentos, hicieron algunas excavaciones y encontraron dos sepulcros romanos con sendos esqueletos, pero sin adornos o monedas». Huguet (1913) va indagar sobre aquestes sepultures i no va trobar ni vestigis ni

memòria de la seua existència, per la qual cosa va dubtar que foren romanes. Més endavant, Porcar (1931a) diu que «hi ha una petita zona en la Magdalena en la que apareixen fragments de dolium i teula romana; algunes d'aquestes teules apareixen en enterraments, encaixant els cadàvers amb aquestes teules. Algun fragment d'aquestes teules presenta unes estries ondulades fetes en les gemes dels dits, recordant els sarcòfags cristians primitius». Almenys una fotografia de les excavacions que aquest realitzava en els anys cinquanta mostra la versemblança de la notícia. Finalment, Esteve (1952) arreplega també aquestes notícies, però canviant la data de les segones excavacions: «En 1890 la Comisión Provincial de Monumentos hizo nuevas excavaciones que dieron basas de columnas, vasos de barro saguntino, monedas y sepulturas. Estas todavía pueden verse en la vertiente SO., y son romanas porque están protegidas por grandes tégulas».

Aquestes troballes antigues són prova de l'existència d'un assentament d'època alt-imperial establert possiblement al peu del tossalet, en la banda S-SE, i avui pràcticament arrasat. Esteve va trobar 2 fragments de TS, un d'ells amb el nom del terrisser en relleu, a l'esplanada de darrere l'ermita. El cim del tossalet fou ocupat possiblement en el Baix Imperi, on les excavacions realitzades per Bazzana (1977) els anys 1977-78 a l'interior del recinte islàmic, van permetre trobar alguns fragments de ceràmica que l'autor qualifica de tardo-romana i data en els segles IV-V. Nosaltres hem pogut estudiar un fragment de TSA A. D'altra banda, al peu de les Serretes, a la banda ONO de la Magdalena, es va trobar una moneda romana. La tercera zona d'interés arqueològic és la necròpoli parcialment excavada per Porcar i situada en la zona SO, al peu del tossalet.

21. La font de la Reina (Castelló de la Plana)

Porcar 1931a, p. 115.

Està situat en l'extrem NE de la plana (10 m), a 3,1 km de la costa. És una important surgència d'aigua canalitzada a través de la séquia de l'Obra fins a la mar. L'assentament més pròxim és el nº 20, situat a 1,6 km cap al NNO. La via Augusta passa a 5,6 km cap al NO i el Caminàs passa a la seua vora. Es tracta d'un lloc privilegiat per a l'aprovisionament d'aigua i per al regadiu.

Les restes arqueològiques trobades confirmen una ocupació pràcticament continuada des de la Prehistòria fins a l'edat Mitjana. Segons Porcar (1931a), pels voltants d'aquesta important surgència es trobava ceràmica ibèrica i «ceràmica

ibero-romana en quantitat abundosa en el subsòl». Aquesta distinció dóna versemblança a la notícia que nosaltres no hem pogut comprovar.

22. El Castellet (Castelló de la Plana)

30TYK512348

Col·lecció de F. Esteve.

Esteve 1944, p. 142; Arasa 1979, p. 151.

Està situat a l'extrem oest de la serra del Desert de les Palmes, en la vessant meridional, a l'est del tossal Gros. És una cresta rocosa que s'alça a la banda est del barranc de la Torreta (200 m). El jaciment més pròxim és el n° 154, situat a 1,8 km cap al NNO. El camí de la costa, que travessa la serra des de la Plana fins al corredor de Borriol pel coll de la Garrofera i la petita vall de la Coma, passa a 900 m cap a l'ONO, i la via Augusta passa a 1,7 km cap al NNO. El punt d'aiguada més pròxim és el barranc de la Torreta, que passa a uns 150 m cap al SO.

El jaciment fou estudiat per Esteve (1944), que va donar a conèixer un important lot de materials pertanyents al Bronze Final-Ferro I. En l'Edat Mitjana es va construir una petita fortificació, l'antic castell d'En Nadal, que li dóna nom. Esteve esmenta la troballa d'alguns fragments de ceràmica ibèrica i un de TS que palesen l'ocupació esporàdica del lloc. D'altra banda, Muñoz Catalá (1972, p. 151) esmenta un assentament romà a la torreta d'Alonso, construcció medieval situada a 700 m al SE, però en aquest lloc no hem pogut trobar restes d'aquesta època.

23. Coscollosa (Castelló de la Plana)

30TYK534343

Porcar 1935; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 150, 156 i 161; Arasa 1979, pp. 147 i 151; Llobregat 1980, p. 106; Abad 1985a, p. 362; Abad 1986a, p. 167.

Està situat en l'extrem nord de la Plana (20 m), a 5,7 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (regadiu); fins a la transformació de l'any 1934 era una zona de secà. Els assentaments més pròxims són el n° 20, situat a 2,8 km cap al NE, i el n° 25, situat també a 2,8 km cap al SSE. La senda de la Palla, que enllaça amb el camí de la costa i comunica la Plana i el corredor de Borriol, passa pel costat del jaciment; el Caminàs passa a 1,7 km cap a l'ESE i la via Augusta a 3,5 km cap al NO. La zona és escassa en aigua; el barranc de Figueta està situat a un 700 m cap al NE

El 15 de març de 1934, a causa dels treballs agrícoles que estaven fent-se en una parcel·la situada en la partida de Coscollosa, aparegueren les restes d'una construcció romana que foren estudiades per Porcar (1935). Les restes es localitzaven a 34 m de la séquia Coscollosa i a 28 m de la senda de la Palla, a una profunditat de 1 m. Quan Porcar se'n va assabentar, la major part dels carreus havien estat remoguts i va fer que els treballadors els tornaren al lloc (figs. 196-197). Els materials arqueològics, poc nombrosos, eren fragments de teules, dòlia, sigil·lata, vidre, una fíbula de bronze trencada i trossets de ferro. Als quatre costats de la construcció va fer sondeigs a uns 6 m de distància i va trobar cendres i carbó, sense altres materials arqueològics.

Les característiques de la construcció i les ceràmiques i altres materials trobats al seu voltant, en permeten l'adscripció a l'època romana. Porcar especifica que a uns 200 m cap a l'est, en la finca de la vídua de Montesinos, hi havia les restes d'un jaciment romà, ja en la partida de Canet. Tot i que la part trobada no permet reconstruir la forma exacta del monument, el llustre del brancal confirma que es podia accedir al seu interior. Devia tractar-se, doncs, d'un petit monument funerari en forma d'edícula o una capelleta, possiblement relacionat amb l'esmentat assentament.

24. Safra (Castelló de la Plana)

30SYK535317

Porcar 1933b, p. 89; Porcar 1935, p. 235; Porcar 1948, p. 35; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 148, 154 i 161; Arasa 1979, p. 150.

Està situat al sud del riu Sec (20 m), en una zona parcel·lada i cultivada (tarongers), a 4,9 km de la costa. L'assentament més pròxim és el nº 25, situat a 1 km cap a l'est. El Caminàs passa a uns 900 m cap a l'est i la via Augusta a 4,9 km cap a l'oest. El riu Sec passa a uns 500 m cap al nord.

En aquesta partida Porcar (1933) esmenta «vestigis romans trobats en 1930 en la finca de Porcar avui de Manuel Mingarro», en l'anomenada alqueria del Morrut. Posteriorment, afegeix que consistien en grans parets i fragments de *dolia* i teules (Porcar 1948).

25. Lledó (Castelló de la Plana)

30SYK545319

SIAP.

Arasa 1979, p. 153; CPAC 8, p. 309; Beltrán i Marco 1987, p. 19.

Està situat en una zona de regadiu històric (20 m), a 4 km de la costa. El lloc està ocupat per l'ermita i construccions annexes i una àmplia zona urbanitzada i ajardinada al seu voltant. L'assentament més pròxim és el nº 27, situat a 0,5 km cap al sud. El lloc està situat a la vora del Caminàs; la via Augusta passa a 5,8 km cap a l'oest. La zona és escassa en aigua; el riu Sec passa a 1 km cap al NO.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A						1
Campaniana B						1
TS Gàl·lica						1
TS Hispànica	15/17 indeter.	1 1	B= 4		198, nº 1 198, nº 2	10
TS Africana A	Hayes 23	1			198, nº 3	3
Llàntia						1
Comuna						13
Àmfora						1
Dolia						2
Marbre	Plaques		Gr= 2,2		198, nº 4	1
TOTAL						33

L'interés pel lloc s'ha centrat en la possible antiguitat de la imatge de la mare de Déu de Lledó i en la possible etimologia cèltica d'aquest topònim (Beltrán i Marco 1987). De 1398 és l'única referència al «pujol de Sta. Maria del Ledó». D'aquest antic alter no queda res, puix possiblement es degué rebaixar completament per a la construcció de l'actual basílica i construccions annexes. Hi havia notícies orals sobre la troballa de monedes romanes pels voltants de la basílica. En 1982, amb ocasió de la realització d'unes obres de pavimentació de l'esplanada existent davant la basílica, el SIAP va fer unes excavacions en la part immediata a la façana, als dos costats de la porta. Entre nombrosos materials

moderns i medievals d'època musulmana, aparegueren alguns fragments de ceràmica romana i plaques de marbre que en proven l'ocupació a l'Alt Imperi.

26. Castelló de la Plana

30SYK532308

Melchor *et alii*, en premsa.

Està situat en el costat nord del recinte murat de la vila medieval, dins el casc urbà de la ciutat (28 m), a 4,7 km de la costa. El lloc es troba a la vora dreta d'un barranc que fou aprofitat per a la construcció del vall de la muralla. L'assentament més pròxim és el nº 24, situat a 0,9 km cap al NNE. El Caminàs passa a 1,2 km cap a l'est i la via Augusta a 4,5 km cap a l'oest. La zona és escassa en aigua; el riu Sec passa a 1 km cap al NNO.

En les excavacions prèvies a l'inici de les obres per a la construcció d'un aparcament a la plaça de les Aules, dirigides per Melchor i realitzades entre el 7 de novembre de 1994 i el 4 de gener de 1995, en el reblit del que possiblement era la trinxera de cimentació de la muralla medieval de la vila, s'ha trobat un abocador amb nombrosos materials de composició i cronologia diversa, en la seua majoria ceràmica i vidre dels segles XV al XVIII, entre els quals hi ha un lot de ceràmica d'aparença romana. En la seua major part es tracta de ceràmica comuna de qualitat, amb perfils assimilables a formes de tradició ibèrica i altres que poden considerar-se romanes. Aquestes troballes són la primera evidència d'una ocupació romana en el lloc on, a partir del nucli format per una important alqueria islàmica, es va fundar la ciutat cristiana al segle XIII.

27. Taixida (Castelló de la Plana)

30SYK544313

Està situat en una zona de regadiu històric (20 m), a 4 km de la costa. En l'actualitat està parcel·lada i cultivada de tarongers. L'assentament més pròxim és el nº 25, situat a 0,5 km cap al nord. El Caminàs passa a la seua vora i la via Augusta a 5,8 km cap a l'oest. La zona és escassa en aigua; el riu Sec passa a 1,4 km cap al NO.

En una finca situada a la vora nord del camí de Taixida, en l'encreuament d'aquest amb el Caminàs, hi ha restes romanes consistents en alguns fragments ceràmics, entre els quals hom ha pogut arregar alguns de TSH. L'escassa entitat

de les restes trobades i la relativa proximitat a l'assentament de Lledó possibiliten una relació amb aquest.

28. Gumbau (Castelló de la Plana)

30SYK547304

Està situat en una zona de regadiu històric (20 m), a 3,2 km de la costa. En l'actualitat està parcialment ocupada per l'aparcament del centre comercial PRYCA; les finques del costat estan cultivades de tarongers. L'assentament més pròxim és el nº 27, situat a 1 km cap al NNO. El Caminàs passa a uns 350 m cap a l'oest i la via Augusta a 6 km cap a l'ONO. La zona és escassa en aigua; el riu Sec passa a 2,3 km cap al NO.

En les obres d'ampliació de l'aparcament del centre comercial PRYCA, en fer una trinxera es van trobar diversos fragments de ceràmica romana, entre els quals n'hi havia alguns de teula i de TSH.

29. La séquia de l'Obra (Castelló de la Plana)

31TBE472335

Porcar 1931b, p. 207; Arasa 1979, p. 150.

El jaciment estava situat en la platja, a l'altura de la desembocadura de la séquia de l'Obra, on hi havia un escull. L'acumulació de sediments a causa de la construcció del port, ha desfigurat considerablement la línia de costa en el tram que s'estén al nord d'aquest. En l'actualitat no hi ha vestigis de l'escull ni de les restes arqueològiques. L'assentament més pròxim és el nº 19, situat a 1,8 km cap al NNO. El Caminàs passa a 1,7 km cap al NNO i la via Augusta a 8,5 km cap al NO. L'aprovisionament podia efectuar-se en l'albufera pròxima.

Porcar (1931b) esmenta la troballa d'alguns fragments de teula en aquest lloc, on hi havia un assentament del Bronze. Per la seua situació devia tenir relació amb l'activitat pesquera i tal vegada no fos un assentament de caràcter estable, sinó que podia estar relacionat amb altres pròxims com la torre del Baró o el castell de la Magdalena.

30. En Trilles (Castelló de la Plana)

31SBE444314

Porcar 1931c, p. 208; Porcar 1933b, p. 89; Porcar 1948, p. 34; Arasa 1979, p. 150.

Està situat en la marjal (8 m), a 1,9 km de la costa. En l'actualitat la zona està mig dessecada i cultivada. El jaciment més pròxim és el nº 25, situat a 2,1 km cap a l'ONO. El Caminàs passa a 2,1 km cap a l'oest i la via Augusta a uns 8 km en la mateixa direcció. La zona ha estat històricament rica en aigua; l'antic estany d'en Trilles tenia ullals d'aigua naixent.

Porcar (1931c) esmenta l'aparició de fragments de *dolia*, teules i altres restes romanes sobre allò que considerava la via romana de la partida d'En Trilles, des de l'alqueria de la Paloma fins al camí del Serradal, al llarg de més de 1,5 km, que eren més nombrosos a l'altura de la barraca de l'Hostiero. Resulta impossible determinar si es tractava de restes disperses al llarg del traçat d'aquesta hipotètica via romana o, com resulta més versemblant, les d'un -o tal vegada més- assentament localitzat allí on eren més nombrosos.

31. El pujol de Gasset (Castelló de la Plana)

31SBE448292

Porcar 1933b, p. 81; José 1944; Fletcher i Alcácer 1956, p. 154; Bru 1963, p. 215; Sánchez Adell 1977, p. 17; Arasa 1979, pp. 149-150

Està situat en un alter que s'alçava enmig de l'antiga marjal (5 m), a uns 200 m de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 28, situat a 2,8 km cap al l'ONO. El Caminàs passa a 3,2 km cap a l'oest i la via Augusta a 8,7 km en la mateixa direcció.

El lloc va ser ocupat per un assentament del període ibèric tardà. Segons Porcar (1933), «una remoguda de terra feta adjunt a aquest pujolet en 1928 en la part de migdia del camí de la Mar féu aparéixer fragments de dòlium i teula romana a 1,50 m. de fondària». Segons notícia de premsa (José 1944), en fer els fonaments de les cases del grup Sant Pere en l'aleshores conegut com a pujolet de les Oliveres, es va trobar un nivell superior amb grans fragments de dòlia i àmfores romanes. Aquestes notícies confirmen la presència de materials que poden atribuir-se, sense seguretat, a l'època imperial. Si bé és possible la continuïtat en l'ocupació del lloc, tal vegada en relació amb la pesca a causa de la seua proximitat a la mar, aquesta no degué ser molt important, ja que en cap de les descripcions dels materials trobats s'esmenta la troballa de sigil·lata.

32. Vinamargo (Castelló de la Plana)

Porcar 1933b, p. 89; Porcar 1935, p. 235; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 148, 154 i 161; Arasa 1979, p. 150.

Partida situada prop del Caminàs (20 m), a l'horta de Castelló. La zona està parcel·lada i cultivada. L'assentament més pròxim és possiblement el n° 33, situat a poc més de 1 km cap al SSO. El Caminàs passa a 100 m cap a l'oest i la via Augusta a 3,9 km en la mateixa direcció. El Caminàs passa prop i la via Augusta es troba situada a uns 5 km cap al NO. La zona és escassa en aigua; el Barranquet està situat a 1,8 km cap al SSO.

Porcar (1933) esmenta la troballa de ceràmiques romanes en aquesta partida, a la vora del Caminàs i prop de l'ermita de sant Jaume de Fadrell. La localització del lloc resulta complexa. Com que la partida de Vinamargo no arriba fins al Caminàs, cal interpretar que possiblement es tractava de l'extrem SO de la partida d'Almalafa, que parteix amb la de Censal utilitzant aquest camí com a límit. D'altra banda, l'ermita de Sant Jaume queda prou lluny de la partida de Vinamargo, per la qual cosa pot interpretar-se que es referia a la de Sant Josep, però resulta estranya la confusió perquè Porcar era bon coneixedor de l'horta del terme municipal. La distància entre ambdues ermites, de 1,3 km, sí que permet pensar que es tractava amb seguretat de dos assentaments diferents.

33. Fadrell (Castelló de la Plana)

30SYK532274

Museu Etnològic Municipal de Fadrell.

Porcar 1948, p. 35; Arasa 1979, p. 150; Arasa 1985; ELC 32-33.

Està situat en una zona de regadiu històric (20 m), a 3,5 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada. L'assentament més pròxim és possiblement el n° 32, situat a poc més de 1 km cap al NNE; el n° 35 està situat a 2,9 km cap a l'ESE. El Caminàs passa a 100 m cap a l'oest i la via Augusta a 3,9 km en la mateixa direcció. La zona és escassa en aigua; el Barranquet està situat a 0,6 km cap al SO.

Porcar (1948) va assenyalar la presència de pedres treballades de factura romana en les parets de l'ermita de sant Jaume de Fadrell, així com abundant ceràmica de la mateixa època pels voltants. Entre aquests carreus hi ha un fragment amb la motllura del requadre que devia emmarcar el camp epigràfic d'una inscripció de tamany considerable i un altre carreu presenta una moosa en forma de cua de milà (fig. 199). D'altra banda, en les obres de restauració que es van efectuar l'any

1983 es van trobar una sèrie de carreus treballats, entre els quals destaca un fragment de la part superior d'una ara que conserva el frontó i un dels dos *puluini* (Arasa 1985). La part frontal d'aquesta peça apareix decorada amb una fulla de palma, símbol corrent en la iconografia funerària romana que representa el triomf sobre la mort.

34. Platja Vinatxell-Almalafa (Castelló de la Plana)

31SBE444275

Porcar 1933b, p. 80; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 154 i 160; Arasa 1979, p. 150.

La zona ha experimentat una considerable erosió marina a causa de la construcció del Port, amb una retrocés de la línia de costa notable. Per a protegir la línia de costa es va construir una escullera. D'altra banda, al sud del camí de Vinatxell, línia de separació entre ambdues partides, s'ha construït un espigó al servei de les instal·lacions de la central tèrmica que ocupa tot el extrem est d'aquesta partida. Possiblement, el jaciment es trobava sobre la restinga que en aquesta zona rebia el nom de Serrallo. Les marjals del Grau estan situades a 1,5 km cap al NNE.

En aquesta zona, en el tram de platja comprés entre les partides Vinatxell i Almalafa, Porcar (1933), esmenta l'aparició de «fragments de teula i dòlium romans despresos d'un pujollet que actualment arrabassa la mar». Les transformacions experimentades per la costa en aquesta zona fan impossible la localització d'aquestes restes.

35. La font de la Rabassota (Castelló de la Plana)

30SYK559264

Porcar 1948, p. 34; Porcar 1966; Arasa 1979, p. 150.

Tot l'extrem est de les partides de Vinamargo i Fadrell està ocupat per les instal·lacions del complex Petromed-Proquimed de BP, l'antiga *Esso*, que pel sud arriben fins al límit amb el terme municipal d'Almassora. Per a la seua construcció l'any 1966 es van efectuar grans moviments de terra. La font de la Rabassota (5 m), conservada en l'interior del recinte industrial, està situada a uns 700 m de l'actual línia de costa.

Porcar (1948) esmenta a la font de la Rabassota un basament de columna suposadament romà utilitzat com a inscripció en la reforma de la font que es va fer durant el regnat de Carles III, però més bé sembla que es tracta d'un element

ornamental d'estil neoclàssic contemporani d'aquesta reforma. Posteriorment (1966), el mateix autor dóna notícia d'una interessant troballa: «Ara fa pocs dies els treballadors de «Esso», excavant als voltants de la font Barlaçota varen traure una ara romana consagrada al déu Príap». Es tracta d'un gran carreu rectangular de pedra calcària, en el qual hi ha representat un gran fal·lus en alt-relleu (fig. 200). Aquests fal·lus se situaven normalment en dintells i cantons de les construccions, llocs considerats especialment perillosos. La seua presència indica probablement l'existència d'un assentament en aquesta zona.

36. La Ruisseta (Castelló de la Plana)

30TYK437328

Està situat a l'extrem oest de la partida de Benadressa, en la vessant meridional del tossalet on es troba el mas de Ruís (140 m), a 14,7 km de la costa. La zona està parcel·lada, en part cultivada (tarongers) i en part erma (garroferes). L'assentament més pròxim és el n° 37, situat a 3,9 km cap a l'est. La via Augusta passa a 4,8 km cap a l'est. Els punts d'aiguada més pròxim són el barranc del Malvestit, situat 600 m cap l'ESE, i la rambla de la Viuda, a 1 km cap a l'oest.

En aquest tossalet s'han trobat alguns fragments de ceràmica ibèrica, potser corresponents a un primer assentament. En les terrasses situades en la vessant meridional s'han trobat alguns fragments de ceràmiques romanes, entre els quals n'hi ha alguns de TSH.

37. El pla del Moro (Castelló de la Plana-Borriol)

30TYK477333

SIAP, col·lecció de F. Esteve.

Porcar 1948, p. 35; Arasa 1979, p. 151; Esteve, en premsa.

Està situat en l'extrem septentrional de la Plana, a l'eixida del corredor de Borriol (100 m), a 11 km de la costa. El lloc està parcel·lat i cultivat (tarongers). Recentment, el traçat del camí de la Ratlla s'ha aprofitat per a la construcció d'una nova carretera (eix Betxí-Borriol) que ha suposat la desaparició de les escasses restes existents. L'assentament més pròxim és n° 38, situat a uns 3,5 km cap al SSE; el n° 36 està situat a 4 km cap a l'OSO. La via Augusta passa a uns 800 m cap a l'ENE. La zona és escassa en aigua; el riu Sec passa a uns 350 m cap a l'est.

Porcar (1948) esmenta la troballa d'abundant ceràmica romana al voltant del molló n° 31 del terme, en la ratlla de Borriol, a la subpartida del pla del Moro.

Devia tractar-se d'un pujolet format pels enderrocs d'una vil·la que fou aprofitat per establir els límits municipals. Fa alguns anys aquesta zona es va transformar en regadiu i l'antic pujol va quedar reduït a un petit monticle sobre el qual s'alça el molló; en el tall es podia veure un paviment de morter i la secció d'alguns murs. Aleshores es va trobar una inscripció que suposadament fou trencada i aprofitada per a la construcció d'una caseta pròxima. El jaciment s'estenia a les dues bandes del camí de la Ratlla, en el qual encara es distingien alguns murs que el travessaven. Més endavant aquest monticle també va ser rebaixat. Els materials es trobaven majoritàriament en la part corresponent al terme municipal de Castelló, per on sembla que s'estenia la major part del jaciment. En les excavacions d'urgència realitzades amb motiu de la construcció de l'esmentada carretera, els resultats de les quals no presentem ací per trobar-se en estudi, s'han tret a la llum diversos *cubicula* molt arrasats que es corresponien amb les parets visibles enmig del camí, que han resultat ser les úniques conservades, ja que a ambdues parts d'aquestes transformacions agrícoles havien esborrat tot vestigi constructiu.

Els materials arreplegats són variats: alguns fragments de paviment de morter i de plaques de marbre, ceràmiques fines com TSG, TSH i TSA A (figs. 201-202). D'altra banda, Esteve (en premsa) esmenta un as de Claudi I de Roma (41-54) procedent d'aquest lloc. A la llum d'aquestes troballes, l'ocupació del lloc pot fixar-se almenys entre els segles I-II.

38. La quadra de Na Tora (Castelló de la Plana)

Col·lecció de F. Esteve.

Arasa 1979, p. 151; Esteve, en premsa.

Està situat en una antiga zona de secà (50 m), entre el riu Sec i la rambla de la Viuda en la seua confluència amb el Millars, actualment parcel·lada i cultivada (tarongers). Possiblement, l'assentament més pròxim siga el nº 39, situat a uns 2,5 km cap al SSE. El lloc està emplaçat a la vora d'un dels traçats proposats per a la via Augusta, la mateixa quadra de Na Tora, i a 0,5 km cap a l'est del traçat tradicional pel camí Real. La zona és escassa en aigua; el lloc es troba situat 1,5 km del riu Sec.

Segons notícia de Esteve, a la vora de la quadra de Na Tora es trobaven ceràmiques romanes, en la partida de l'Estepar i no molt lluny del camí Real. Entre els materials trobats esmenta 2 denaris de Trajà (98-112).

39. Partida de Ramonet (Almassora)

30SYK492271

Esteve, en premsa.

Estava situat prop de la vora nord del riu Millars, poc més avall de la confluència de la rambla de la Viuda amb aquest (40 m), a 7,5 km de la costa. La zona ha estat completament transformada per la instal·lació de diverses empreses ceràmiques. Els assentaments més pròxims són el nº 38, situat a uns 2,5 km cap al NNO, i el nº 47, a una distància semblant cap a l'oest. El jaciment devia estar situat a la vora del traçat proposat per a la via Augusta per l'esmentada quadra, prop del qual del riu.

Coneixem aquest jaciment només per notícia de F. Esteve, que el va localitzar abans de la construcció de les esmentades empreses.

40. Ermita de sant Josep (Almassora)

30SYK543251

Està situat al nord del riu Millars (10 m), a 2,3 km de la costa. El lloc està ocupat per l'ermita de sant Josep, envoltada de camps cultivats (taronger). L'assentament més pròxim és el nº 41, situat a 2 km cap al NO. El Caminàs passa a 1,6 km cap a l'oest i la via Augusta a uns 5 km cap a l'ONO. La zona és escassa en aigua; el riu Millars passa a 1,3 km cap al sud.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
TS Hispànica	18	1			203, nº 1	13
	37	1	V= 15		203, nº 4	
	Indeter.	1	B= 5		203, nº 2	
		1		Segell incomplet		
TS Africana A	Hayes 23	1	V= 20		203, nº 5	2
Afr. de cuina	Hayes 196	1	V= 24		203, nº 3	1
Àmfora	Dr. 2-4	1				1
TOTAL						17

Amb motiu de la realització d'obres d'acondicionament en l'ermita, el Servei d'Arqueologia de la Diputació va realitzar dos sondeigs en una zona pròxima, on es van trobar materials romans i medievals.

41. La Vila-roja (Almassora)

30SYK5226

Valcárcel 1852, p. 16; Porcar 1933, p. 89; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 149, 153 i 158; Bru 1963, p. 214; ELC 34-35.

Està situat a la vora del Caminàs (20 m), a uns 3,9 km de la costa. L'assentament més pròxim deu ésser el nº 33, situat a 1,1 km cap al NNE. El Barranquet està situat a 0,5 km cap al nord.

Valcárcel (1852) esmenta dues inscripcions funeràries procedents de la partida de Vila-roja. Potser una tercera inscripció, citada per Diago (1613) i actualment perduda, procedia també d'aquest lloc. Porcar (1933) cita la troballa de vestigis romans en aquest lloc en el segle passat. També hi ha notícies de l'aparició d'una moneda en un camp d'aquesta partida (20 m), l'únic indici fins ara per localitzar el jaciment. Aquestes troballes demostren l'existència d'un assentament.

42. El Torrelló (Almassora-Onda)

30SYK433287

Museu d'Almassora, Museu Municipal d'Onda, SIAP.

Porcar 1933b, p. 85; Porcar 1954, p. 229; Arasa 1983.

Està situat a la vora esquerra del riu Millars (70 m), a 13,5 km de la mar. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. La zona està parcel·lada i cultivada (secà). Recentment, la construcció de la nova carretera Betxí-Borriol ha afectat una part del jaciment. L'assentament més pròxim és el nº 46, situat a 2,2 km cap a l'ONO. La via Augusta passa a 5,7 km cap a l'est.

El jaciment fou prospectat ja en els anys trenta, quan es va donar un lot de materials ceràmics al Museu de Prehistòria de València. Posteriorment va ser donat a conèixer per Porcar (1933b). En els darrers anys ha estat prospectat per J. López i G. Clausell. Les excavacions d'urgència realitzades amb motiu de la construcció de la nova carretera Betxí-Borriol, els resultats de les quals no s'inclouen ací per trobar-se en estudi, no han permés trobar restes constructives però sí recuperar nombrosos materials ceràmics molt fragmentats.

Entre els materials estudiats, la ceràmica de taula és molt escassa. Al Museu Municipal d'Onda hi ha un fragment de TSH, possiblement de la forma 27.

43. El Torrelló (Onda)

30SYK392297

SIAP.

Gusi 1974; Doñate 1991, p. 21.

Ocupa una terrassa elevada (100 m) situada a la vora esquerra del riu Millars, a 17 km de la mar. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 46, situat a 1,7 km cap a l'ESE.

El lloc, un primitiu assentament fortificat del Bronze, fou ocupat en el període ibèric tardà. Alguns fragments de ceràmica de paret fines, de la producció de «closca d'ou» (fig. 204), que poden datar-se en el segle I dE, són els únics indicis de la seua ocupació en època alt-imperial.

44. El Castell (Onda)

30SYK342273

Museu Municipal d'Onda.

Valcárcel 1852, pp. 77-78; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 144, 148, 155, 157 i 162-163; Bru 1963, pp. 134, 150, 155, 183, 187, 203 i 216; Balil 1976, p. 291; Estall 1989, pp. 112, 116-118, 122-124, 126 i 130, làms. XVI, 2a, XVIII, 1, XIX, 1 i XX; ELC 47-52, 54-55.

Ocupa un cim situat a la vora esquerra del riu Sonella (284 m), en l'extrem oest de la Plana, a 19 km de la mar. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim deu ésser el nº 45, situat en un punt indeterminat entre la població i el riu homònim, possiblement a menys de 0,5 km.

Al castell d'Onda se li ha atribuït tradicionalment un origen romà. Valcárcel (1852) és el primer a donar notícies concretes sobre restes suposadament romanes: «(...) en el año de 1760, se conservaban en las inmediaciones del Castillo pavimentos mosaicos en tres grandes subterráneos. (...) en tiempo de la dominacion romana estuvo muy poblada esta villa, existiendo ruinas é inscripciones (...), y se encuentran ademas frecuentemente medallas y barros saguntinos. (...) Habia tambien ruinas de edificios romanos con estucos de buena labor y un subterráneo de canteria con bancos al rededor». En l'actualitat només es coneixen vuit inscripcions, de les quals es conserven tres, sense procedència determinada.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
TS Gàl·lica	Drag. 15/17	2			205, nº 1	5
	Drag. 18	1			205, nº 2	
	Drag. 27	1 ?			205, nº 3	
	Lud. Th	1 ?	V= 18			
TS Hispànica	Drag. 15/17	1				7
	Indeter.	1	B= 8		205, nº 4	
TS Africana C	Hayes 50	2			205, nº 5-6	5
Comuna						1
TOTAL						18

Les úniques restes arqueològiques han estat trobades al Castell. El lloc fou ocupat per un assentament del període ibèric tardà. L'ocupació continuada del castell ha arrasat completament els nivells anteriors, per la qual cosa només es troben petits fragments ceràmics barrejats amb altres posteriors. El jaciment ha començat a ser excavat des de l'any 1989 per Estall (1989), que ha fet diversos sondeigs i ha trobat alguns materials romans en nivells medievals alterats. Al Museu Municipal es conserven 3 fragments de TS trobats en superfície: 2 de TSG, un de la forma Drag. 18 i l'altre potser de la Ludowici Th; 1 de TSH i 1 de TSA C1. De l'excavació de 1989 hi ha 14 fragments ceràmics, 13 de TS i 1 de comuna. En el primer grup n'hi ha 3 de TSG: 1 de la forma Drag. 15/17 i altres 2 dubtosos d'aquesta forma i de la Drag. 27, respectivament; 6 de TSH: 1 de la forma 15/17 i altres 2 possiblement de la mateixa forma; i 4 de TSA C1, dels quals 2 són de la forma Hayes 50.

Aquests escassos materials ceràmics ofereixen un ample marge cronològic entre mitjan segle I dE i mitjan segle III, quan el Castell fou ocupat o almenys freqüentat. El fet que també se n'haja pogut documentar l'ocupació fins al període ibèric tardà, deixa oberta la porta a la possibilitat d'una continuïtat. No pot descartar-se, però, la possibilitat que l'assentament alto-imperial estiga localitzat en el pla i aquestes restes corresponguen a una freqüentació, a un poblament no estable.

45. Sonella (Onda)

30SYK3427

Rull 1943, p. 31; ELC 46 i 53.

Rull (1943) va veure un fragment d'inscripció romana en la paret d'una caseta d'aquesta partida, la dedicatòria a un personatge que va exercir totes les magistratures en el seu municipi. L'any 1977 es va trobar un altre fragment d'inscripció en la partida pròxima de Capamantos, al final del barri de la Moreria. Aquestes troballes poden ser indicis de l'existència d'un assentament en un punt indeterminat de la zona (180 m). Donada la proximitat al nº 44, possiblement a menys de 0,5 km, ocupat en el període ibèric tardà, és possible que es tracte d'un assentament alto-imperial situat a prop d'aquell, amb el qual podrien relacionar-se les ceràmiques dels segles I-III que hi apareixen.

46. El camí de les Trencades (Onda)

30SYK412295

Museu Municipal de Vila-real.

Doñate 1969, pp. 235-237, fig. 20.

Està situat a la vora dreta del riu Millars (100 m), a 15,4 km del mar. El jaciment s'estén als dos costats del camí que li dona nom, a l'altura de la central Hidroelèctrica. L'assentament més pròxim és el nº 43, situat a 1,7 km cap a l'ONO. La via Augusta passa a uns 8,5 km cap al SE. El punt d'aiguada més pròxim és el mateix riu Millars, que passa a uns 200 m cap al nord.

El lloc fou localitzat i prospectat per Doñate (1969). Fou objecte d'una reocupació en l'Edat Mitjana, a la qual possiblement corresponien les muralles, habitacions i sitges esmentades per aquest autor. La ceràmica romana apareixia barrejada amb la més nombrosa medieval. Hi havia fragments de *tegulae* i *dolia*. Entre els materials trobats per Doñate hi ha 6 fragments de TSH, amb les formes 15/17 i 37 i un segell del terrisser *Of. Senti*, i 1 pondus. Amb aquests escassos materials l'assentament pot datar-se de manera aproximada entre la segona meitat del segle I dE i el II.

47. El Madrigal (Vila-real)

30SYK466271

Museu Municipal de Vila-real i Col·lecció de F. Esteve.

Mateu y Llopis 1942, p. 218 (HM VII); Mateu 1951b, pp. 244-245 (HM 535); Mateu y Llopis 1967, pp. 65-66 (HM 1266); Doñate 1969, pp. 216-220, figs. 6-8; Arasa 1979, p. 146; Gorges 1979, p. 246; Ripollés 1980, p. 35; Ripollés 1980, p. 34; Esteve, en premsa.

Està situat prop de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia (60 m), entre els camins de l'Ermita i Vell de Castelló a Onda, a 9,8 km de la costa. La zona està parcel·lada, cultivada (tarongers) i densament urbanitzada. L'assentament més pròxim és el nº 39, situat a 2,6 km cap a l'est. La via Augusta passa a poc més 2,5 km cap al SE. El punt d'aiguada més pròxim és el riu Millars, que passa a uns 200 m cap al NNE.

L'any 1908, en rompre una parcel·la, es va trobar un lot de monedes romanes disseminades en un metre quadrat entre vestigis d'un incendi, sobre el que pareixia el paviment d'una habitació, 17 de les quals van poder ser estudiades posteriorment per Mateu y Llopis (1967). Es tractava d'un as bilingüe de *Saiti*, 1 dupondi i 2 asos de Tiberi (14-37), 1 dupondi i 1 AE de Vespasià (69-79), 1 as i 1 AE de Domicià (81-96), 5 bronzes d'Adrià (117-138), 1 AE de Marc Aureli (161-180), 1 de Faustina i 2 quasi frustres, dels quals un és d'Adrià. D'altra banda, és possible que estigués relacionat amb aquest jaciment l'as d'*Illirta* trobat al jaciment prehistòric de «Villa Filomena» cap a l'any 1929 (Mateu y Llopis 1942).

D'altra banda, en 1951, Mateu y Llopis va donar a conèixer un conjunt de 27 monedes procedents del terme municipal de Vila-real, que fou ampliat en 1971 amb la publicació d'altres 5 monedes. Es tracta de 32 denaris dels emperadors Claudi, Domicià, Gordià Pius, Filip I, Trebonià, Valerià i Galiè. D'aquestes monedes, 28 daten del període 238-268, i, d'aquestes, 9 pertanyen a Valerià i 4 a Galiè i la seua família. El denari més modern és de Galiè de l'any 260. El lloc de procedència d'aquest tresor sembla que és, amb prou seguretat, aquest jaciment.

El lloc va ser prospectat per Doñate (1969), que va poder veure nombrosos fragments de *dolia*, *tegulae*, àmfores, etc, utilitzats com a material constructiu en una tàpia pròxima i va arregar nombrosos fragments ceràmics. Entre el material ceràmic arregat per Doñate hi ha 1 fusaiola, 3 *pondera*, 2 *tubuli*, 1 base de ceràmica comuna i 2 fragments de TSH: 1 de la forma 30 decorat amb una escena de cacera i 1 base de forma indeterminada (fig. 206). La importància d'aquest lloc, sotmés a un intens cultiu des de fa anys, rau no tant en la qualitat i varietat dels seus materials ceràmics, com en el fet d'haver-se trobat un xicotet dipòsit de

monedes que, per estar incomplet, no pot ser datat més que de manera aproximada en la darrera del segle II.

48. El corral de Galindo (Vila-real)

30SYK428254

Museu Municipal de Vila-real.

Doñate 1969, pp. 220-221, làm. III, nº 2; Gorges 1979, p. 246.

Està situat en la partida de Pinella (70 m), a la vora esquerra del barranc dels Ràtils i a 11,6 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers). L'assentament més pròxim és el nº 49, situat a 2,4 km cap al SSO. El punt d'aiguada més pròxim és el mateix barranc dels Ràtils.

El jaciment fou prospectat per Doñate (1969). S'estenia per una àmplia zona on es trobava abundant ceràmica i restes de construccions, entre les quals hom podia distingir algunes habitacions, amb restes de morter i abundants fragments de *dolia* i *tegulae*. La TS era molt escassa. Cal destacar la troballa d'un AE d'Antoní Pius (138-161).

49. El Salt (Vila-real)

30SYK42423

Museu Municipal de Vila-real.

Doñate 1969, p. 221.

Situat en la partida de la Pinella (60 m), a la vora del riu Sec i a 10,5 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada. L'assentament més pròxim és el nº 50, situat a 1,6 km cap al SSO. El punt d'aiguada més pròxim és el mateix riu Sec.

El jaciment fou estudiat per Doñate (1969). La ceràmica trobada està constituïda fonamentalment per fragments de *dolia* i *tegulae*, que havien estat llançats al llit del riu en netejar els camps i es veien aprofitats com a material constructiu en els murs de protecció del riu. Resulta, per tant, difícil fer qualsevol aproximació de tipus cronològic.

50. La Torrassa (Betxí-Les Alqueries)

30SYK421215

Museu de Vila-real, Museu de Borriana, SIAP, col·lecció de F. Esteve.

Meneu 1901a, b i c; Meneu 1903; Meneu 1911c, pp. 4-5; Almarçhe 1918, pp. 74-76; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 146-147, 150, 152, 154, 156 i 159; Bru 1963,

pp. 162, 187 i 215; Pla 1968, p. 71; Doñate 1969, pp. 221-234, figs. 9-19, làms. III, n° 4-6 i IV; Pla 1972, p. 334; Balil 1976; Gorges 1979, pp. 244 i 246; Llobregat 1980, pp. 106-107; Ripollés 1980, p. 36; Balmaseda i Caballero 1981, p. 409; Esteve, en premsa.

Està situat en la partida del pla Redó (60 m), a 9 km de la costa, entre els límits municipals de Betxí i Les Alqueries, a l'encreuament dels camins del Palmeral i de la Ratlla. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers). L'assentament més pròxim és el n° 51, situat a 0,8 km cap al SO; el Salt està situat a 1,6 km cap al NNE. El punt d'aiguada més pròxim es el riu Sec, que passa a 0,3 km cap al SO.

El lloc va ser donat a conèixer per Meneu (1901a i b, 1903, 1911c). Segons Almarche (1918), però, el jaciment fou explorat primer per J. Ruiz, de Castelló. L'any 1966 fou visitat per Fletcher i Tarradell. L'estudi més complet realitzat fins ara és el de Doñate (1969). Gorges (1979) l'esmenta dues vegades en el seu estudi. D'altra banda ha estat prospectat repetidament, entre altres, per Esteve, Mesado i V. P. Serra. En l'actualitat les restes són molt escasses en la part de Les Alqueries i quasi inexistent en la de Betxí.

En 1901, Meneu va donar a conèixer aquest important jaciment romà on s'havien efectuat troballes de gran interès. El nom li venia d'un torre medieval de tàpia situada enmig del jaciment romà. En el seu primer article, Meneu (1901a) esmenta una inscripció sobre ceràmica amb caràcters desconeguts, tal vegada ibèrica, i descriu dues peces suposadament trobades en les obres de transformació d'una de les finques. Es tractava d'un relleu de marbre blanc trencat en la part superior que representava un grup constituït per «un arbolito, una cabra, (...) un niño en actitud de mamar (...), y un pastor ó vigilante que velaba por el animal y el infante. El grupo descansa eb una repisa primorosamente cincelada (...)»; i d'una grollera figura femenina de fang cuit amb amples caderes i pits marcats. Encara que Meneu va donar les troballes per autèntiques per conèixer el lloc de la troballa i les persones que les conservaven, va anar a Madrid a ensenyar-li-les a J. P. Mélida, cap del Museu de Reproduccions, que li va dir que el relleu era dels segles XVII-XVIII segons el motiu decoratiu utilitzat en el repeu, que no apareixia mai en l'antiguitat, mentre que la figura de fang cuit era una grollera imitació de les que feia anys apareixien en les províncies mediterrànies. Decebut, Meneu (1903) va reconèixer l'engany de què suposadament havia estat objecte. Abans, però, havia fet excavacions en la zona on li havien indicat que havia aparegut el relleu i va

trobar «3 arrobas de mármol blanco, pardo y rojizo» (1901b). Aleshores esmenta la troballa d'un aret d'os, tuberies de plom, columnes i basses per a l'elaboració de vi o oli. Altres troballes que esmenta són recipients de vidre, un anell, caixetes funeràries, molts enterraments amb teules i 7 monedes, una de les quals, de Domicià, aparegué en un enterrament d'un xiquet d'uns 6 anys juntament amb un recipient de vidre.

Ferrandis Irlles (1902) va confirmar l'autenticitat d'algunes de les seues troballes, entre les quals cita: «(...) monedas, objetos de plomo, estaño, cobre, piedras labradas, artefactos, lámparas, tejas de 0,5 m planas y marcadas con signo de fábrica, ladrillos de pavimento, hoces, cuchillos, espejos, esqueletos y sepulcros, dentro de los cuales han aparecido cajitas de metal y pizarra, pomitos de vidrio estilo fenicio mate, y frascos de vidrio labrados adornados con cordones e hilos de la misma sustancia que se enroscan desde la base al cuello en forma de espiral (...)».

L'any 1967, en transformar-se la darrera de les finques que comprenia el jaciment, Doñate (1969) tingué oportunitat d'arreglar un bon lot de materials. La part destruïda sembla que corresponia a una zona dedicada a activitats de transformació, amb una almàssera de la qual es van trobar tres grans contrapesos de pedra d'1,45 m d'alçària i 1,27 m de dm, amb sengles perforacions en l'eix i 4 escotadures en cada cara, algunes en forma de cua de milà de 65 cm de profunditat i 32 cm d'amplària màximes; dos es conserven en una plaça de Les Alqueries i el tercer roman colgat en el camí de la Ratlla. L'autor en veié dos més de 55 cm d'alçària en la casa de Meneu a Betxí. Un dels murs d'aquest complex estava cimentat amb carreus calcaris. De paviment es va trobar un tros d'*opus spicatum* format per llosetes de 10 x 6 x 2,5 cm. També aparegueren rajoles quadrades de 21 x 4-5 cm. El material arreglat estava constituït per abundant vidre, peces de ferro, bronze, plom, os i ivori. Entre els materials ceràmics, hi havia 2 fragments de *dolium*, nombrosos d'àmfora, ceràmica comuna, llànties i tubs; entre les ceràmiques fines hi havia campaniana A, TSH, TSA A i C i TSC B.

Entre el material inventariat per Doñate (figs. 210-210) hi havia 1 fragment de campaniana A de la forma Lamb. 36; 1 de font de vernís roig pompeïà; 47 de TSH de les formes 4-5, 15/17, 27, 29, 37 i 37 tardana i un segell del terrisser *Agiliani*; 6 de TSA A de les formes Lamb. 1, 2 i 10A; 1 de TSA B possiblement de la forma Lamb. 2; diversos de TSC C de la forma Lamb. 40-Hayes 50; de ferro 8 claus i una planxa rectangular de 140 x 55 x 4 mm formada per dues làmines

unides amb reblons; de bronze una planxa rectangular de 240 x 40 x 1/2 mm amb 9 reblons, diversos fragments de làmina, 4 claus, una possible tapadora de llàntia, un disc amb forat central, una ansa, una vareta amb engrossiment en un extrem i anell en l'altre i una llanceta; de plom, diversos fragments de làmina, un d'ells amb un rebló, una làmina de 120 x 25 x 3 mm amb 3 orificis i una anella de 10 cm de dm exterior i 7 interior, de 4,5 cm d'alçària i de 1,7 kg de pes; de pedra, 5 fragments de plaques de marbre, un d'ells amb estries com de pilastra, diversos fragments de pissarra, una possible tessella blava i escòria de fundició; nombrosos fragments de vidre, majoritàriament de tonalitats verds, però també blancs i 1 morat, pertanyents a anses, colls i vores, alguns de grans plates, i un potser de polsera de color negre; d'os es van trobar diverses agulles, un fragment tal vegada de flauta i una peça d'ivori; entre les restes òssies de fauna hi havia òvi-càprits, cavall i porc, amb nombrosos ullals de porc senglar.

Entre els materials arreplegats per V. P. Serra hi ha una base de TSH amb la marca *Ex. O. G. F. Pat.*, un cabot de ceràmica i un ponderal de plom.

Pel que fa al monetari, Meneu esmenta 7 monedes de Domicià, Trajà, Adrià, Maximí I, Claudi II i Constantí I. Doñate (1969) va trobar 4 monedes: 2 de Galiè, 1 de Claudi II i l'altra frustra. El conjunt més ampli, però, ha estat arreplegat per Esteve (en premsa), amb un total de 62 monedes que cobreixen pràcticament tot el període d'ocupació del jaciment: 1 as de Tiberi de *Saguntum* (14-37), 1 as de Claudi I (41-54), 1 quadrant de Neró (54-68), 1 as de Domicià (81-96), 2 sestercis d'Adrià (117-138), 1 sesterci d'Antoní Pius (138-161), 1 sesterci de Faustina I (?) (138-161), 1 sesterci de *Diua Faustina I* (141-161), 1 as de Marc Aureli (161-180), 1 dupondi de Marc Aureli a nom de Còmode (179), 1 as de Faustina II (161-175), 1 dupondi o as de Crispina (177-180), 1 moneda no identificada dels antonins, 1 sesterci de Eliogàbal (218-222), 2 sestercis de Sever Alexandre (222-235), 2 sestercis de Júlia Mamea (222-235), 2 sestercis de Filip I (244-249), 1 sesterci de Trajà Deci (249-251), 10 antoninians de Galié (260-268), 4 antoninians de Claudi II (268-270), 3 imitacions d'antoninians de Claudi II (268-270), 2 antoninins pòstums de Claudi II (post. 270), 5 imitacions pòstums de Claudi II (post. 270), 1 antoninià de Victorí (268-270), 3 antoninians de Tètric I (270-273), 1 *nummus* de Dioclecià (284-305), 1 *nummus* de Constantí I de Roma (314), 1 *nummus* de Constantí I de *Treveris* (307-337), 1 *nummus* de Licini II de *Roma* (317-324), 1 *nummus* de Constantí II césar de *Roma* (317-337), 1 *nummus* de Constant

d'*Arelate* (337-350), 5 *nummi* de la dinastia constantiniana i 1 Aes II de Gracià d'*Aquileia* (367-383).

Els materials estudiats confirmen una ocupació pràcticament continuada des de principi del segle I dE fins a la darrerria del IV. Les ceràmiques més antigues són un fragment de campaniana A i un altre d'una font de vernís roig pompejà, els quals, juntament amb els asos de Tiberi, Claudi i Neró, són els únics indicis de l'ocupació en la primera meitat del segle I dE. Entre les ceràmiques fines, cal destacar l'absència de TSI i TSG, que possiblement indiquen un auge de l'assentament a partir d'època flàvia més que la seua fundació tardana. A continuació, tant la sèrie monetària com la ceràmica es mantenen pràcticament sense interrupció: TSH, TSHT, TSA A, C i D, TSC B i grisa estampillada són clars indicis de la seua perduració i vitalitat al llarg de quatre centúries.

51. Sant Antoni (Betxí)

30SYK413211

Col·lecció de F. Esteve.

Esteve, en premsa.

Ocupa el cim d'una muntanya (120 m) d'espaldades vessants, aïllada enmig del pla i situada a la banda SO de la Plana, a uns 9,5 km de la costa. L'assentament més pròxim és el n° 50, situat a 0,8 km cap al NE. El punt d'aiguada més pròxim és el barranc de Betxí, que passa a uns 500 m cap al NE.

El lloc va ser ocupat per un assentament en el període ibèric tardà. Esteve (en premsa) esmenta la troballa de 2 asos de Tiberi de *Saguntum* (14-37) al cim de la muntanyeta i de ceràmica ibero-romana als seus peus. Aquest és l'únic indicati de la freqüentació del vell *oppidum* ibèric en època alt-imperial, possiblement en relació amb el pròxim assentament de la Torrassa.

52. Vila-real

Doñate 1969, pp. 238-239, lám. III, n° 3; Mateu y Llopis 1972, p. 148 (HM 1493); Ripollés 1980, p. 36.

En l'excavació dels fonaments de la casa n° 24 del carrer Calvo Sotelo (40 m), es va trobar, a 1,70 m de fondària, un AE d'Antoní Pius (138-161). Aquest és l'únic indicati d'una possible ocupació antiga del lloc que ocupa aquesta ciutat que, malauradament, no ha pogut ser contrastat amb troballes posteriors.

53. El riu Sec (Les Alqueries)

30SYK466214

Museu Municipal de Vila-real.

Sarthou 1913a; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 164; Bru 1963, p. 217; Mateu y Llopis 1967, p. 65 (HM 1265); Doñate 1969, pp. 210-216, figs. 2-5, lám. III, n° 1; Gorges 1979, p. 245; Llobregat 1980, p. 106; Ripollés 1980, p. 36; ELC 57.

Està situat a la vora dreta del riu Sec (20 m), a 5,8 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada; importants obres d'aterrament han colgat una part considerable del jaciment. L'assentament més pròxim és el n° 54, situat a 2 km cap al SSE. El punt d'aiguada més pròxim és el riu Sec, situat a uns 100 m cap al NE.

El jaciment fou localitzat i prospectat per Doñate (1969). La major part de les restes es trobaven en una parcel·la situada al costat oest de la carretera, mentre que a l'est -on es va trobar l'epígraf funerari- són més escasses.

Segons comunicació de Chabret a Hübner, en una finca de S. Pujol es va trobar el segle passat una inscripció funerària dedicada a *Fuluia Filenis* pel seu marit *Zoticus* que pot datar-se en els segles II-III. Posteriorment, la zona va ser prospectada per Doñate (1969), que va trobar restes en una finca situada a l'altra banda de la carretera. Els materials arreplegats en aquesta ocasió van ser dos pitxers de ceràmica comuna (fig. 211), alguns fragments de TSH i TSA A, un bronze de Faustina Jove (170-175) i nombroses teules. Altres monedes se les van repartir als treballadors de la finca. La cronologia dels escassos materials trobats s'estén entre la segona meitat del segle I i el III. Doñate va creure que es tractava de la necròpoli d'un pròxim nucli urbà. La superfície en què van aparèixer les troballes és d'uns 3.500 m², per la qual cosa sembla que devia tractar-se d'una vil·la amb la seua zona de necròpoli. Gràcies a la forma que es van realitzar els treballs de transformació agrària, les seues restes van quedar colgades pràcticament intactes.

Els materials ceràmics estudiats per Doñate són 7 fragments de TSH: 2 vores de la forma 37 i 1 base i 3 de cos, tots decorats, possiblement pertanyents a la mateixa forma; 2 fragments de TSA A de les formes Hayes 14 i 27; i 2 pitxers amb una ansa de ceràmica comuna. Aquests materials poden datar-se des de l'últim terç del segle I dE fins a mitjan del III.

54. El camí de la Creueta (Les Alqueries)

30SYK469194

Sarthou 1912; Roca y Alcayde 1932, p. 43; Utrilla 1963b; ELC 56.

Està situat al sud del riu Sec (20 m), a 4,1 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers). L'assentament més pròxim és n° 62, situat a 0,6 km cap al SE. El punt d'aiguada més pròxim és el riu Sec, que passa a 2,8 km cap al NNE.

En un hort situat al costat nord d'aquest camí, a uns 40 m a l'est de la via del tren, es va trobar l'any 1905 una estela funerària dedicada per *C. Antonius Leo* a la seua esposa *Parda*. Segons Utrilla (1963b), la tradició hi situa un «cementeri dels moros». En l'hort on es va efectuar la troballa els arbres eren més baixos i no rendien tant. S'hi van trobar, a més, un enterrament d'inhumació i part d'una gran gerra. En remocions de terra, a 1 m de fondària es va trobar una superfície plana i quadrada d'uns 80 cm de costat, construïda amb pedres irregulars trabades amb argamassa de calç, que no va poder ser desfeta per la seua gran duresa. Les troballes corresponen possiblement a un assentament

55. L'alter de Vinarragell (Borriana)

30SYK524235

Museu Arqueològic de Borriana.

Pla 1970, pp. 81-82; Pla 1972, pp. 11-13; Mesado 1974, pp. 21; 31, fig. 13, n° 4-5; 53, n° 35 i 63; 58, n° 186; 76, n° 88-91, fig. 42 i làm. XXVIII, n° 3 i 6, i fig. 42 i làm. XXVIII, n° 8; 83, n° 3-4, fig. 42 i làm. XVIII, n° 4 i 5; Ripollés 1980, p. 105; Ripollés 1982, p. 171; Arasa 1987c, p. 54.

Està situat prop del riu Millars (15 m), a 3,5 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el n° 56, situat a 0,3 km cap al sud; el camí de Serra està situat a 1,1 km cap al SE. Està situat a la vora del camí de Santa Pau (el Caminàs).

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
TS Itàlica	Goud. 28	2	V= 13		212, n° 1-2	5
	Indeter.	1	V= 11		212, n° 3	
		1		212, n° 4		
		1		2 acanalats		
TS Gàl·lica	Drag. 27					

	Indeter.	1	B= 8	Segell il·legible	212, nº 5	6
		1		Segell incomplet		
TOTAL						11

L'ocupació continuada del lloc ha arrasat els nivells més recents. Entre materials ibèrics i medievals apareixen alguns materials romans (Pla 1970, 1972). En superfície s'han trobat 4 fragments de TSI, alguns fragments de teules i àmfores, 2 bases de columna i un altre element arquitectònic motllurat de pedra calcària. De la campanya de 1967 són 2 fragments de TSG, un d'ells possiblement de la forma Drag. 27 i l'altre amb un segell il·legible, 1 punta d'àmfora, 1 de *dolium* i 1 de teula. De la campanya de 1968 són 5 fragments de TSI, entre els quals n'hi ha 2 de la forma Drag. 15/17, 1 de TSG, possiblement de la forma Drag. 37 decorada, 1 punta d'àmfora i diversos fragments de teula.

Aquests materials proven la ocupació del lloc almenys en el segle I dE. Els materials arquitectònics poden estar reaprofitats i procedir d'un altre jaciment. Pel que fa a les ceràmiques, la seua escassa importància quantitativa i la concentració cronològica en el segle I dE sembla pròpia d'un assentament de poca entitat.

56. La Pedregala (Borriana)

30SYK522235

Museu Arqueològic de Borriana.

Està situat a la vora del camí de santa Pau (15 m), a 3,3 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers). L'assentament més pròxim és el nº 55, situat a 0,3 km al nord. El jaciment està situat a la vora del Caminàs. El punt d'aiguada més pròxim és el riu Sec, que passa a uns 350 m cap al NNE.

En uns horts situats a la vora del camí es troben escassos fragments de ceràmica romana, entre els quals hi ha alguns d'àmfora. No es troba TS ni teules. L'escassa entitat del jaciment permet relacionar-lo amb algun altre pròxim, tal vegada l'alter de Vinarragell.

57. El camí de Serra (Borriana)

30SYK529229

Museu Arqueològic de Borriana.

Diago 1613, p. 125; CIL II 4029; Bru 1963, p. 215; Arasa 1987c, p. 55; ELC 58.

Situat prop de la vora sud del riu Millars (10 m), a 2,3 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers). L'assentament més pròxim és el nº 56, situat a 1 km cap al NO; el nº 55 està situat a 1,2 km cap al NO. El camí de santa Pau (el Caminàs) passa a 1 km cap a l'ONO. El punt d'aiguada més pròxim és el riu Millars, situat a 500 m cap al NNO.

A la vora del camí de Serra, en el cantó d'una torre, Diago (1613) va veure una inscripció funerària. Era una estela, tallada quan va ser estreta de la construcció on es conservava, amb un epitafi dedicat per *Lupinus* a la seua mare *Sicilia* i la seua germana *Onesime*, que pot datar-se en el segle III.

Les restes ceràmiques són escasses en els horts existents al voltant d'aquest punt, però amb la presència de l'epígraf es confirma l'existència d'un assentament d'importància i cronologia indeterminats.

58. El Calamó (Borriana)

30SYK54321

Museu Arqueològic de Borriana.

Arasa 1987c, pp. 51-52; Ramos, Wagner i Fernández 1990, pp. 32, 39-40 i 45, fig. 6, C i F.

Està situat a la vora de la mar, a 1,5 km al sud de la desembocadura del riu Millars. Les característiques de l'assentament han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 57, situat a 2,3 km cap al NO. El camí de santa Pau (el Caminàs) passa a 2,6 km cap al NO. Pel que fa a l'aprovisionament d'aigua, la zona costera era pantanosa i la desembocadura del riu Millars està situada a 1,6 km cap al NE.

El jaciment terrestre ha estat prospectat per Rufino i Mesado. El lloc és conegut també per les troballes submarines realitzades en les seues proximitats.

L'acció de la mar ha posat al descobert diversos materials, fonamentalment ceràmics, entre els quals hi ha fragments de ceràmica TSI, TSG, TSH, parets fines, comuna, *dolium* i un sesterci d'Adrià (figs. 213-214). Hi destaca destaca una copa de TSI amb segell del terriser *Optatus* que pot datar-se cap als anys 10-20 dE. La cronologia d'aquestes restes, que pot situar-se almenys entre els segles I-II, és paral·lela a la que proporciona el material arqueològic submarí conegut enfront del jaciment (Ramos, Wagner i Fernández 1990), entre el qual trobem àmfores vinàries del tipus Dr. 2-4, una d'elles de procedència itàlica i la resta tarraconense, àmfores oleàries Dr. 20 de procedència bètica i àmfores també bètiques Dr. 7-11

per al transport de conserves de peix. La seua presència és bona prova del paper que aquest lloc tingué com a desembarcador durant l'Alt Imperi.

59. El Palau (Borriana)

30SYK493214

Museu de Borriana.

Utrilla 1964, p. 13, fig. 3; Mesado 1969, pp. 177 i 182, fig. 5; Arasa 1987c, p. 54; Aguilera, Algilaga i Melchor 1994; Melchor, en premsa.

Està situat a la vora esquerra del riu Sec (10 m), a 4,1 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers). L'assentament més pròxim és el n° 60, situat a 1,6 km cap al SSE. El camí de santa Pau (el Caminàs) passa a 1,5 km cap al SE. El punt d'aiguada més pròxim és el riu Sec, que passa a uns 350 m cap al sud.

El lloc té dues fases d'ocupació anteriors, en el Neolític i el període Ibèric, documentades a la veïna partida del Tirao. En aquestes parcel·les Mesado (1969) va trobar tres fragments de TSH, dels quals un pertany a una vora de la forma 37 i els altres són sengles fragments de base, un d'ells amb part d'un segell il·legible (fig. 215). Les troballes de ceràmica romana s'estenen a la veïna partida del Palau, on Utrilla (1964) esmenta l'aparició de TS. Recents prospeccions en la zona realitzades per Melchor en 1994 han permés arreplegar nombrosos fragments de ceràmica romana.

60. Borriana

30SYK495198

Museu Arqueològic de Borriana.

Bazzana 1978a, p. 185; Guichard 1987, p. 84; Arasa 1987c, p. 54.

La població de Borriana està situada a la vora meridional del riu Sec (12 m) i a 2,9 km de la costa. Es troba en el traçat del Caminàs. L'assentament més pròxim és el n° 59, situat a 1,6 km cap al NNO. El punt d'aiguada més pròxim és el mateix riu Sec.

En un sondeig fet l'any 1981 en un solar contigu a l'ajuntament, donat a conèixer per Guichard (1987), on es va documentar el nivell fundacional de la ciutat datat en el segle IX, es van trobar fragments de vora de *dolia* i teules reaprofitats com a elements constructius en una paret. L'autor assenyala que deu tractar-se materials portats d'algun lloc pròxim, donat que no s'ha trobat cap nivell

romà en la ciutat. Tanmateix, la seua presència en el segon dels sondeigs que s'hi han obert creiem que és molt significativa, puix es tracta de materials que per llurs característiques difícilment serien transportats de lluny per al seu reaprofitament. El jaciment a què corresponen deu estar situat prop i possiblement en el subsòl de la mateixa ciutat islàmica. Per la situació del lloc que aquesta ocupa, en el mateix Caminàs i a la vora del riu Sec, és possible l'existència d'un primer assentament d'època romana.

61. Sant Gregori (Borriana)

30SYK52519

Museu Arqueològic de Borriana.

Ripollés 1980, p. 105; Arasa 1987c, p. 53; Verdegall, Mesado i Arasa 1990.

Està situat a la vora de la mar, en una zona parcel·lada i cultivada on s'alcen algunes alqueries. L'assentament més pròxim és el nº 58, situat a 2,8 km cap al NE. El Caminàs passa a 3,1 km cap al NO. El riu Sec i l'embassament natural del Clot de la mare de Déu estan situats a uns 500 m cap al SE.

En aquesta partida, les prospeccions realitzades per Mesado havien permés trobar algunes restes ceràmiques i tesselles, així com un as republicà, que feien sospitar l'existència d'un assentament. A la veïna partida de les Salines es va trobar un as de Trajà. L'any 1978 va fer un primer sondeig en una parcel·la situada en primera línia de platja, en el qual es van trobar alguns murs, abundants fragments de marbre i escassa ceràmica. En 1987 es va efectuar una campanya d'excavacions d'urgència en aquesta mateixa parcel·la, en la qual es van descobrir una sèrie d'habitacions de planta aproximadament quadrada i tamany regular que podrien correspondre a una àrea de *cubicula* (fig. 216). Les parets d'algunes d'elles devien estar llüides i pintades, mentre que els seus paviments eren de morter i rajoles. Els nombrosos fragments de plaques de marbre, en alguns casos motllurades, pertanyen possiblement al recobriment dels sòcols de les parets. Les abundants tesselles proven l'existència de mosaics bícroms, que tanmateix no es van trobar en l'excavació. També van resultar abundants els tubs ceràmics, possiblement utilitzats per a conduccions d'aigua. Pel que fa al material moble, prou escàs en general, es van trobar fragments de ceràmica TSH, TSA A, parets fines i comuna (fig. 217). A partir dels materials recuperats, la cronologia d'aquest conjunt es pot establir de manera aproximada en el segle II.

62. La Regenta (Borriana)

30SYK475191

Museu Arqueològic de Borriana

Peris 1931, p. 8; Roca y Alcaide 1932, p. 32; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 154 i 159; Utrilla 1962 i 1963a i b, p. 14; Bru 1963, p. 215; Pla 1973; Ripollés 1980, pp. 34 i 105-106; Arasa 1987c, pp. 50-51.

Està situat a la vora occidental del terme municipal de Borriana (15 m), a 3,4 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers). L'assentament més pròxim és el nº 54, situat a un 0,6 km cap al NO. El Caminàs passa a 1,2 km cap al SO. La zona és escassa en aigua; el riu Sec passa a 2,2 km cap al NE.

La Regenta és una torre i antiga alqueria situada avui en el terme municipal de les Alqueries, que també dóna nom a una extensa partida del terme de Borriana. Les notícies i troballes arqueològiques referents a aquest lloc van ser aplegades per Utrilla (1962 i 1963a-b) i revisades per nosaltres (Arasa 1987c). A la darrera del segle XVIII, Pérez Báyer (Sarhou s/a, p. 775; Forner 1933, p. 270) esmenta l'aparició de «mosaics i enterraments fenicis» a Borriana que, sense cap base documental, s'han volgut localitzar en aquest lloc (Peris 1931, p. 8). També Roca (1932) cita «varias monedas romanas, la mayoría de Adriano, encontradas en diferentes lugares de la ciudad y de su término» a les quals se'ls ha atribuït el mateix origen. De procedència segura d'una finca d'aquesta partida són dues llànties, una d'elles sencera i decorada amb una *laurea* i l'altra incompleta, actualment perdudes. En una finca pròxima a l'alqueria «La Salmantina», situada a 0,7 km de la Regenta, es va trobar un bronze d'Alexandre Sever; no molt lluny d'aquest lloc, en direcció cap a Nules, es va trobar un as de Claudi (Ripollés 1980). Segons Utrilla (1963b), a la vora meridional del tram del camí de la Regenta més pròxim a aquesta alqueria era freqüent trobar trossos de fang cuit i pedres, majoritàriament còdols, amb restes de morter. La ceràmica hi era molt abundant als dos costats: n'hi havia d'ibèrica, romana i medieval; entre la romana hi havia TS, ceràmica comuna, anses i puntes d'àmfora, *dolia* i teules.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
TS Hispànica						6
Parets fines				«Closca d'ou»		1
Comuna		2	V= 7 i 9		218, nº 1-2	7
TOTAL						14

En l'actualitat els materials són molt escassos. Nosaltres hem pogut estudiar 14 fragments ceràmics: 6 de TSH, 1 de PF de la producció de closca d'ou i 7 de comuna, dels quals no se'n pot deduir més que una informació molt incompleta.

63. El camí de les Monges (Borriana)

30SYK478186

Museu Arqueològic de Borriana

Sarthou s/a, p. 778; Roca y Alcayde 1932, pp. 32 i 43; Utrilla 1962, p. 9; Utrilla 1963b, p. 12, fig. 1; Arasa 1987c, pp. 50-51.

Està situat a la vora d'aquest camí (10 m), a 2,9 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers). L'assentament més pròxim és nº 62, situat a 0'5 km cap al NO. El Caminàs passa a uns 700 m cap al SE. La zona és escassa en aigua; el riu Sec passa a 2,2 km cap al NE.

A la vora del camí de les Monges, a uns 500 m de la Regenta en direcció a la mar i a uns 2 m de fondària, en extraure terres per a un rajolar, es va trobar un penjoll fàl·lic de bronze actualment perdut, que coneixem únicament per una fotografia de Roca; amb ell aparegueren alguns contrapesos de teler, teules i ossos. A l'altra banda de la carretera de Nules es troba també ceràmica romana, per la qual cosa pot tractar-se del mateix jaciment. D'altra banda, a uns 150 m d'aquest punt, en direcció cap a la mar, al costat nord d'aquest camí es van trobar quatre o cinc enterraments d'inhumació. Peris hi va arplegar una punta de llança de ferro, una moneda i un gran bloc de marbre treballat (Sarthou s/a). L'atribució d'aquests enterraments a un període determinat és insegura; no hi ha certesa que els materials esmentats tinguin relació directa amb ells i, a més, d'aquests només es conserva la llança, de la qual hi ha paral·lels del Baix Imperi.

64. El camí de les Tancades (Borriana)

30SYK474181

Museu Arqueològic de Borriana.

Ripollés 1980, p. 106; Arasa 1987c, p. 54.

Està situat a la vora del camí (10 m), a 2,8 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers), al voltant de l'ermita. El jaciment més pròxim és el nº 63, situat a 0,7 km cap al NE. El Caminàs passa a 0,7 km cap al SE. La zona és escassa en aigua; el barranc de Betxí passa a 2,2 km cap al SO.

A la vora d'aquest camí es va trobar fa alguns anys un sesterci de Trajà (Ripollés 1980). Segons notícia de Mesado, en aquesta zona, pels voltants de l'ermita de la Sagrada Família, prop de la vella alqueria de Caràmit, es coneix la troballa de restes romanes.

65. Cap de Terme (Borriana)

Arasa 1987c, pp. 54-55; ELC 60.

Està situat en la zona SO del terme municipal (10 m), a 3 km de la costa. L'assentament més pròxim és el nº 77, situat a 1,2 km cap al SO. L'aigua és escassa en la zona; el barranc de Betxí passa a 1,8 km cap al SO.

En aquesta partida es troben restes ceràmiques, entre les quals hi ha ceràmica ibèrica, comuna i teules. En 1985, A. Rufino es va trobar una inscripció funerària trencada en aquest lloc.

66. La torre d'Onda (Borriana)

30SYK497165

Museu de Borriana.

Sarthou s/a, p. 775; Roca y Alcaide 1932, p. 46; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 154 i 160; Utrilla 1964 i 1965; Mesado 1973b; Arasa 1987c, pp. 45-49.

L'antic Cabeçol de la torre d'Onda està situat a uns 400 m al sud del port de Borriana i a la vora de la mar. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 64, situat a 2,8 km cap al NO. Està situat a 3 km del Caminàs.

El lloc fou ocupat per un important assentament ibèric en el període ibèric final. Sarthou (s/a) esmenta la troballa de grans recipients ceràmics que podrien ser *dolia*. Més endavant, Roca (1932) diu que «al roturar los campos del sitio donde estuvo Torre de Onda, aparecieron los cimientos de una torre en punto próximo a la actual noria de Meliá, así como variedad de monedas romanas, ánforas y grandes tinajones». Aquestes troballes són arplegades per Fletcher i Alcácer (1956). Més endavant, Utrilla (1964 i 1965) va elaborar una síntesi sobre el jaciment en què es difícil destriar les referències que afecten a cadascuna de les dues fases d'ocupació, i va arplegar el que sembla un testimoni oral de la troballa de la sènia de Melià, segons el qual la construcció trobada -les parets de la qual s'alçaven fins a 1,50 m- estava feta de grans carreus de pedra calcària, alguns dels quals encara es conserven (fig. 219). Per la mateixa zona s'han trobat algunes bases de columna

d'aquesta pedra. També s'han trobat alguns fragments d'estuc pintat de roig. En la campanya d'excavacions de 1980-81 es van trobar 3 fragments de vora de TSH i 3 de teula.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
TS Gàl·lica	Drag. 18	1	V= 20		220, nº 1	6
	Drag. 27	1	V= 12		220, nº 2	
	Drag. 36	2	V= 18		220, nº 3-4	
	Indeter.	1	B= 6		220, nº 5	
TS Hispànica	15/17	2	V= 17 i 20		220, nº 6-7	6
	29	1 ?				
	37	2	V= 17 i 20		220, nº 8-10	
TSAfricana A	Hayes 7	1	V= 20		220, nº 11	1
TOTAL						13

En conjunt, els materials estudiats són 13 fragments ceràmics, procedents majoritàriament de superfície: 6 de TSG, 6 de TSH i 1 de TSA A. De TSG hi ha 1 exemplar de les formes Drag. 18 i 27 i 2 de Drag. 36, a més de 2 bases. De TSH hi ha 2 exemplars de les formes 15/17 i 37 i 1 d'ascripció insegura de la 29. De TSA A hi ha només 1 exemplar de la forma Hayes 7. La presència d'aquests materials documenta l'existència d'un assentament romà de característiques indeterminades, almenys en la segona meitat del segle I i en el II. La pobresa dels materials, però, no permet determinar la possible continuïtat entre la fase tardo-ibèrica i la imperial. De la mateixa manera, resulta difícil establir la funció exacta de la construcció feta amb carreus, si realment és de filiació romana, però sembla evident el seu caràcter monumental; millor que d'un far o torre defensiva, podria tractar-se d'algun monument de caràcter funerari.

67. Els Corralets (Artana)

30SYK354195

Vilar Pla 1929, pp. 252-253 i 258-259.

Està situat a la vora del corredor d'entrada a la vall d'Artana (260 m), a 14 km de la costa. Ocupa el peu de muntanya a la vora del barranc de Castro, amb una orientació al SSO. La zona està parcel·lada i erma, amb vestigis d'explotació de la

pedra. L'assentament més pròxim és el nº 68, situat a 1,5 km cap al NNE. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat barranc de Castro.

Vilar Pla (1929) dóna notícia de la troballa de restes romanes en aquest lloc: «Hace unos años, trabajando unos hombres en la preparación de la piedra para una calera, (...), dispararon un barreno, y entre la piedra que levantó, apareció en un recodo de tierra que al lado habia, una ánfora que, según el criterio de D. Juan Montroy era de estilo romano y su figura asi nos lo demuestra (...)». La descripció que segueix i el dibuix que l'acompanya corresponen, efectivament, a una àmfora, possiblement del tipus Dr. 2-4. Afegeix que el lloc on va ser trobada està situat prop d'unes carrilades, que considera romanes, que es dirigien cap a la font del Ferro i eren visibles en la partida de la Sabata i front a l'horta del Vicari. Tal vegada aquestes siguen les restes ceràmiques esmentades per Fletcher i Alcácer (1956, pp. 153 i 158).

La prospecció del lloc on es va realitzar aquesta troballa va permetre trobar un fragment de cos d'àmfora romana que confirma la notícia. Les nombroses restes d'escòria existents per tota la vessant poden estar relacionades també amb un assentament islàmic localitzat en les proximitats (Bazzana 1978a, p. 185), sense que siga possible determinar a quin dels dos períodes d'ocupació pertanyen.

68. El Pinar (Artana)

30SYK3520

Bazzana 1992, I, p. 402.

El Pinar és una extensa partida plana situada al NE de la població (220 m), a poc més de 14 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada en part, i és objecte d'extraccions d'argila per al seu aprofitament en la indústria ceràmica. L'assentament més pròxim és el nº 67, situat a 1,5 km aproximadament cap al SSO. El punt d'aiguada més pròxim és la rambla d'Artana, que discorre per la vora oest del pla.

Bazzana (1992) esmenta la troballa de ceràmica TS en aquest jaciment medieval, sense que haja estat possible confirmar-ho.

69. El Castell (La Vilavella)

30SYK406165

Museu de Borriana, Museu de Prehistòria de València.

Vicent 1977a, pp. 147-148; Falcó 1985, p. 181, n° 69; Felip i Vicent 1991, p. 7; Gomis 1993, pp. 56 i 61, n° 47.

Està situat en un estrep oriental del massís de la serra d'Espadà (120 m), orientat cap a l'ESE, a la vora SO de la Plana i a 8 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el n° 70, situat a 0,5 km cap al SE.

El lloc va ser ocupat per un assentament del període ibèric final. Els materials trobats són uns fragments de TSG (fig. 221), un as de seca desconeguda posterior al 29 aE, un as de Claudi (45-54), un AE II frustrat del baix Imperi i una agulla de bronze (?). La presència d'aquests materials deu obeir, més que a una ocupació estable, a una freqüentació del lloc fins al segle IV dE.

70. La font Calda (La Vilavella)

30SYK40916

Lemos 1788, p. 73; Bru 1963, p. 155; Vicent 1977a; Vicent 1977b, pp. 148-149, lám. IX, n° 1; Ripollés 1980, p. 35; Mora 1981, p. 54; Arasa i Vicent 1990-91; Felip i Vicent 1991, pp. 7-8.

Està situat en la vessant SE de la muntanya del Castell (40 m), a 7,1 km de la costa. La zona es troba a l'interior de la població. L'assentament més pròxim és el n° 69, situat a 0,5 km cap al NO; el n° 72 està situat a 0,6 km cap al SE. L'aprovisionament d'aigua pot efectuar-se en la mateixa font.

Lemos (1788) dona notícia de l'existència d'uns banys romans (*balnea*) en la població que aprofitaven les aigües d'aquesta font: «De dos modos se usan solamente las aguas de la fuente Calda, que son en baño y bebida. El primero es tan antiguo, como que los más ancianos de la Villa han alcanzado las ruinas de las casas que á este fin construyeron los Romanos en aquel Campo, que está á la izquierda saliendo por la Calle de San Vicente para el Lavadero, al qual por la pequeñez de los edificios llamaron las *Casetas*, nombre que aún conserva entre los curiosos: pero el tiempo que todo lo muda, no ha dexado sino la memoria del sitio á donde estuvieron». Aquesta referència ha estat seguida repetidament per diversos autors, com ara Vicent (1977b), que cita l'existència pels voltants de la font d'uns murs de factura romana que es van conservar fins a la guerra de 1936. En l'actualitat no es conserva res d'aquestes construccions.

Algunes notícies i troballes recents han permès confirmar l'ocupació del lloc en aquesta època. En un radi inferior als 150 m de la font s'han trobat un as de

l'emperador Claudi I (45-54), aparegut en 1984 a l'horta de Sant Josep, al carrer de la Pau, i un sesterci de Trajà (98-117) al carrer Santa Cecília, en fer obres per a la instal·lació del clavegueram. L'any 1987, en obrir un canal per a desaiugar la font de Llavar a menys de 50 m de la font Calda, van aparèixer un paviment de morter, fragments de teules, àmfores, dòlia, ceràmica comuna i TSH, amb una base que presenta la marca *Acouanus* (fig. 222).

71. Santa Bàrbara (La Vilavella)

30SYK40416

SIAP.

Senent 1943, p. 421; Esteve 1956; Bru 1963, p. 217; Vicent 1977a; Vicent 1977b, pp. 151-153; Vicent i Casal 1977; Vicent 1979b; Sarrión 1979; Ripollés 1979; Ripollés 1980, pp. 91-96; Abad 1985a, p. 359; Pradales 1986-89, p. 76; Arasa i Vicent 1990-91; Felip i Vicent 1991, pp. 8-10; Gomis 1993, pp. 57 i 63, n° 92-105; ELC 61-79.

Està situat en un estrep de la serra d'Espadà (221 m), a 7,2 km de la costa. Es localitza a la part del coll de l'esperó, on hi ha un assentament fortificat de l'edat del Bronze. La zona no ha estat objecte de transformacions agrícoles i està ocupada per un gran pedregar. Els assentaments més pròxims són el n° 70 i el n° 69, situats ambdós a 0,5 km. La font Calda brolla a 0,5 km cap a l'est.

El jaciment fou descobert l'any 1924 per Esteve, que en una primera visita va localitzar el jaciment del Bronze i va trobar algun fragment de TS. En successives visites arreplegà un altaret, una inscripció, sengles fragments d'escultures en marbre representant un peu humà i un cap de conill, una terracuita que representava un cap femení i una figureta que potser era una antefixa. Llavors no es distingia cap estructura, ja que el jaciment estava recobert per un gran pedregar. L'any 1932 el va visitar Porcar (Senent 1943). En 1938, quan la guerra civil, la zona va sofrir intensos bombardejos. E. Ranch, informat per Porcar de l'existència de restes arqueològiques en aquest lloc, l'any 1956 va fer baixar una ara i diversos fragments d'altarets que conservava a la seua casa. Al mateix temps, Esteve (1956) va publicar la primera referència bibliogràfica del jaciment, avançant la seua possible funció religiosa: «(...) unas ruinas próximas, con abundantes fragmentos de mármol blanco, que son restos de esculturas y probable indicio de un antiguo templo».

En 1976, Vicent va començar les prospeccions del jaciment, on va arrebregar dues inscripcions i una entalla i va descobrir un muret de pedra seca que permetia fixar la posició exacta del recinte. L'any 1979 va realitzar una llarga campanya d'excavacions en el jaciment, de la qual tot seguit va publicar els resultats. Aleshores es van descobrir alguns murs de pedra seca, però sense dibuixar un recinte clar (fig. 223). La troballa d'algunes teules feia pensar en l'existència d'alguna mena de construcció. L'absència de restes de morter, rajola i atovons va confirmar les característiques de la construcció. L'edificació sembla que es va assentar sobre el terreny sense cap obra de terraplenat. No era de tipus monumental, ben al contrari, devia tractar-se d'una obra senzilla, amb una zona oberta al seu davant. Les característiques de les troballes van confirmar el que ja Esteve havia sospitat: es tractava d'un santuari d'època romana, amb una àmplia mostra de riques ofrenes que devien depositar-se als voltants d'una edícula.

Entre els materials ceràmics arrebregats hi havia ceràmica ibèrica, comuna romana, àmfores, parets fines d'època republicana i imperial, llànties, una amb la marca *officinae Hel(iodori)*, ceràmica vidriada, alguns fragments de TSG, abundant TSH, amb la marca *officinae Semproni*, de *Tritium* (La Rioja), alguns fragments de TSA A i escassa *lucente* (figs. 224-227) D'açò hom pot deduir una ocupació intensa des de l'últim terç del segle I dE fins al segle II i una ocupació esporàdica en un moment indeterminat dels segles IV-V. Altres objectes trobats foren dues entalles, una de jaspi amb una representació de *Mars Ultor*, que data del segle II dE, i l'altra de cornalina amb la representació d'Apol·lo Citarenc, que pot datar-se en el segle I dE; nombrosos vidres molt fragmentats; un cap d'agulla d'os; un petit dau d'ivori; nombrosos claus de ferro; part d'una agulla i altres petits objectes de bronze; una agulla de plata i un fermall de doble ganxo d'or.

Les 81 monedes trobades a l'excavació s'agrupen en tres períodes cronològics ben delimitats. Del primer són un *shekel* hispano-cartaginès (218-206), un victoriat, un sextant i tres quadrants d'*Arse*, amb una data d'emissió en els segles III-II aE. A continuació apareix un buit que s'estén durant tot el segle I aE i la primera meitat de l'I dE. En el segon període s'agrupen les encunyacions de la segona meitat del segle I dE i la primera meitat del II. Aquest grup és el més nombrós: Claudi (41-54), Neró (54-68), Domicià (81-96), Nerva (96-98), 9 de Trajà (97-117) i 19 d'Adrià (117-138). A continuació, la presència de monedes baixa considerablement, fins al punt que d'Antoní Pius (140-143) tan sols n'apareix 1, de la seua esposa Faustina I i de Marc Aureli (161-180) 1. A

continuació hi ha un buit fins a Sever Alexandre (222-235), amb qui s'obre un tercer període i es reprén la presència de numari: Galié (253-268), Aurelià (270-275), la seua esposa Severina, Probus (276-282), Maximià (286-305), Constanci Clor (292-306), Constanci II (324-362), Magne Màxim (383-388), Valentinià II (388-392) i Teodosi (379-395), però sense abastar els nivells anteriors d'aprovisionament monetari.

Entre els materials trobats destaquen els conjunts epigràfic i escultòric. El primer està format per 12 inscripcions, en la sua major part àrules votives, i nombrosos altars anepígrafs, la majoria d'ells fragmentats. Les inscripcions són exvots oferits per personatges amb noms com *Reprodus*, *Baebius Graphicus*, *Coelia Rhodine*, *Appa Pietas*, etc, lliberts en la seua majoria. Encara que només quatre conserven el text complet, cap d'elles esmenta el nom de la divinitat a la qual estava consagrat el santuari. Pel que fa al conjunt escultòric (figs. 228-229), s'han arreplegat un total de 78 fragments de marbre blanc, dels quals 50 són totalment amorfs. Part de la resta es troba molt erosionat, per la qual cosa només ha estat possible la seua identificació en alguns casos. Entre les peces que s'han pogut identificar n'hi ha que corresponen a figures humanes: un fragment de base amb un peu calçat amb *caliga* que pertany a una figura de tamany pròxim al natural, i un fragment de mà amb el dit polze que subjecta un ganivet del tipus dels emprats als sacrificis. Un segon grup correspon a figures animals: la meitat anterior d'un conill i part del cap d'un cavall. Finalment, un fragment sembla representar ones d'aigua.

D'altra banda, hi havia un considerable conjunt d'ossos pertanyents possiblement a ofrenes (Sarrión 1979). Molts es trobaven ennegrits, el que permet suposar que després del sacrifici les víctimes eren ingerides. Entre les espècies documentades hi ha bou, porc, ovella, cabra (*pyrenaica* i *hircus*), gall i conill; en menor proporció hi ha diverses espècies d'ocells: perdiu, garsa, tord, pinsà, etc.

De manera general, la cronologia del conjunt monetari coincideix amb la proporcionada pels materials ceràmics. El primer grup de monedes no troba correspondència amb el material ceràmic, per la qual cosa pot interpretar-se com de caràcter residual o tal vegada corresponga a una primera ocupació del lloc. El període de major activitat se situa entre la segona meitat del segle I dE i la primera del II, amb un moment d'apogeu durant el regnat de l'emperador Adrià. Un darrer període de freqüentació se situa des de mitjan del segle III fins al final del segle IV, amb algunes poques ceràmiques. A partir del regnat de Marc Aureli sembla produir-se una davallada en la freqüentació del lloc, car una sola moneda de Sever

Alexandre enllaça amb el tercer període, l'inici del qual queda senyalat amb una moneda de Galié. No hi ha seguretat que la darrera ocupació es relacione amb la funció religiosa, almenys en la darrerria del segle IV. Amb Teodosi s'acaba la seqüència monetària i possiblement també l'ocupació del lloc. No sembla inversemblant la possibilitat que el santuari fos destruït, a jutjar per la fragmentació i dispersió de les escultures, possiblement per acció del cristianisme.

72. El Secanet (La Vilavella)

30SYK414156

Museu Històric de Nules.

Sarthou s/a, p. 819; Vicent 1977a; Vicent 1977b, pp. 149-150, làm. XI; Ripollés 1980, p. 35; Felip i Vicent 1991, pp. 10-11; Gomis 1993, pp. 57 i 62, n° 72-77.

Està situat prop del barranc de la Murta (30 m), a 7 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers). L'assentament més pròxim és el n° 70, situat a 0,6 km cap al NO. L'esmentat barranc passa a 0,2 km cap al SSO. La situació de l'assentament permet l'aprofitament de l'aigua sobrant de la font Calda.

L'any 1923, en efectuar-se els treballs de transformació d'una finca pertanyent a E. Ranch, situada a la vora esquerra del camí de l'Aseit, a uns 400 m de la carretera de la Vall d'Uixó, aparegueren restes d'edificacions i nombrosos fragments d'àmfores, *dolia*, ceràmica, fragments escultòrics de marbre i monedes. Tot el material arreplegat es va perdre durant la guerra, a excepció de tres sestercis de Vespasià (69-79), Adrià (117-138) i Antoní Pius (139-161). Tal vegada corresponguen a aquest jaciment les notícies de Riba (1898, p. 25 i 1906, p. 5) sobre l'aparició de trossos de parets, ceràmica i una moneda de «Máximo Pío Augusto», entregada al museu de Tortosa i avui desapareguda. El monetari conservat al Museu Històric de Nules ha estat estudiat per Gomis (1993), i el formen 1 as de Tiberi (14-37) d'Ilercavònia, 3 asos de Claudi (41-50), 1 sesterci de Marc Aureli (164-165) i 1 *nummus* de Julià (360-363). En aquesta parcel·la i les contigües encara s'han pogut trobar alguns fragments de campaniana B, TSH, punxons d'os, estuc pintat i algunes tesselles (fig. 230).

73. L'hort d'Orenga (La Vilavella)

Senent 1943, p. 421; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 151 i 164.

Senent (1943) esmenta la troballa de restes arquitectòniques romanes que relaciona amb els fragments d'esteles votives del santuari de Santa Bàrbara. És possible que es referesca a un altre jaciment conegut, tal vegada el Secanet.

74. El Tossal (Nules)

30SYK433172

Museu Històric de Nules, SIAP, col·lecció de F. Esteve.

Felip i Vicent 1991, p. 5; Esteve, en premsa.

Està situat a la vora del caminàs del Tossal (40 m), a 7 km del mar. Les característiques del lloc ja han estat descrites anteriorment. El jaciment alto-imperial estava situat en el vessant SE. L'assentament més pròxim és el nº 75, situat a 0,7 km cap al SE; el nº 70 està situat a 2,5 km cap al SO.

El lloc fou ocupat per un assentament en el període ibèric tardà. Segons una informació arrellegada per Felip (1991), cap als anys trenta, en transformar una finca de secà en hort de tarongers prop del Tossal, es van trobar unes sepultures antropomorfs tallades en la roca, damunt de les quals es van construir una caseta de camp. L'atribució de les sepultures destruïdes a la zona de ponent del Tossal en els anys setanta no és segura; alguns dels ungüentaris conservats són de tipologia alt-imperial. En la part alta es trobaven teules i hi ha notícies de la troballa de monedes. En l'actualitat es troben escasses ceràmiques en els horts situats al peu de la part conservada de la muntanya, cap a l'ESE (figs. 232-233).

Esteve (en premsa) ha donat a conèixer un conjunt de 8 monedes, de les quals indica que 4 procedeixen del Tossal i 3 eren d'època imperial: 1 as d'August de *Carthago Noua* (27 aE-14 dE), 1 sesterci d'Adrià (128-138) i 1 as de Faustina II (161-175); i les altres 4 de la vil·la romana, de les quals 3 eren d'època imperial: 1 as de Claudi I (41-54) i 2 asos de Neró (62-68).

75. La Goleta (Nules)

30SYK429177

Felip i Vicent 1991, p. 19.

Està situat a la banda nord del caminàs del Tossal (30 m), a 6,3 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers). L'assentament més pròxim

és el nº 74, situat a 0,7 km cap al NO. La zona és escassa en aigua; el barranc del Rodador passa a 0,6 km cap al SO.

El jaciment ha estat localitzat per Vicent. Les restes s'estenen per una zona de 150 x 200 m. Els materials identificats són fonamentalment fragments de teules, rajoles i *dolia*, a més d'alguns carreus treballats i molt escassa ceràmica de cuina. La seua pobresa i la proximitat de l'assentament del Tossal, permet establir una relació entre ambdós.

76. El camí Real (Nules)

30SYK442165

Museu Històric de Nules.

Felip i Vicent 1991, p. 19.

Està situat prop de l'angle est que formen el camí Real i el caminàs del Tossal (20 m), a 4,7 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers). L'assentament més pròxim és el nº 77, situat a 1,6 km cap al SE. La zona és escassa en aigua; el barranc de Betxí passa a 0,8 km cap al NE.

L'any 1985, en arrancar un taronger per fer un cremador, es va trobar una base de columna i abundants fragments de ceràmica. La profunditat a què es troben les restes fa possible que el jaciment estiga protegit i prou ben conservat.

77. L'alter de l'Alcúdia (Nules)

30SYK457159

Museu de Borriana; SIAP.

Valcárcel 1852, pp. 51-52; CIL II 4028; Mundina 1873, p. 343; Bru 1963, p. 207; Felip i Vicent 1991, p. 19; ELC 80.

Està situat a la vora del Caminàs (10 m), a 3,1 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 65, situat a 1,3 km cap al NE. Està situat a uns 50 m a l'est del Caminàs.

El lloc fou ocupat per un assentament en el període ibèric final. Al campanari de l'església de Mascarell es conserva una interessant inscripció que, segons en diu Valcárcel (1852), «parece la habian encontrado los vecinos en un campo llamado Alter», topònim que acompanya el mot àrab Alcúdia fent una tautologia (Barceló 1982, p. 82). Està dedicada a *M. Tettienus Pollio*, que havia acomplit la carrera municipal, per la seua esposa *Baebia Lepida*. Possiblement Mundina (1873) es

refereix a aquesta troballa quan diu que a Mascarell es troben moltes antiguitats romanes.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
TS Gàl·lica						2
TS Hispànica	27	1	V= 14		234, nº 1	7
	37	1			234, nº 2	
	Indeter.	1	B= 8		234, nº 3	
TS Africana A	Hayes 6	1	V= 24		234, nº 4	7
	Hayes 8	1			234, nº 5	
	Hayes 23	1	V= 18		234, nº 6	
TS Africana D						3
Afr. de cuina	Hayes 197	1	V= 24		234, nº 7	1
Comuna			V= 13		234, nº 8	1
Cer. ibèrica						2
TOTAL						23

Els materials estudiats són escassos. Es tracta de 23 fragments ceràmics: 2 de TSG, un dels quals és de la forma Drag. 18; 7 de TSH, entre els quals hi ha 1 de la forma 27 i 2 de la 37; 7 de TSA A, amb un exemplars de cadascuna de les següents formes: Hayes 6, 8 i 23; 3 de TSA D; 1 d'una cassola de vora bífida d'africana de cuina i 1 d'una gerreta de ceràmica comuna. No hi ha notícies de troballes monetàries. Els fragments de recipients de transport i d'emmagatzematge i de material ceràmic de construcció són escassos. Les conclusions sobre la datació del jaciment a partir d'aquest breu elenc de materials són forçosament provisionals, però permeten confirmar la seua ocupació almenys des de mitjan segle I dE fins al II i en una darrera fase en el segle IV.

78. El camí Nou (Nules)

30SYK4414

Museu Històric de Nules.

Felip i Vicent 1991, pp. 19-20; ELC X.8.

Està situat prop del Caminàs (10 m), a 3,9 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers). L'assentament més pròxim és el nº 77, situat a

1,5 km cap al NE. La zona és escassa en aigua; el barranc de Joan de Móra passa a 1,2 km cap al SO.

En la tàpia d'una finca situada a la vora d'aquest camí hi ha encastats diversos carreus de factura romana, així com fragments de teula, *dolia* i àmfors. Prop de la finca es va trobar una moneda romana de cronologia incerta i un petit capitell jònic (fig. 235).

79. Torremotxa (Nules)

30SYK423143

Museu Històric de Nules.

Felip i Vicent 1991, p. 11; Gomis 1993, pp. 57-58 i 63, nº 92-105.

Està situat a la vora del camí de Torremotxa (15 m), a 5,8 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers); en una finca pròxima, d'on es va realitzar una extracció de terres, hi ha un abocador de fem. L'assentament més pròxim és el nº 72, situat a 1,5 km cap al NO. La zona és escassa en aigua; el barranc de la Murta passa a 0,3 km cap al NO.

El topònim, documentat l'any 1310, dóna testimoni de l'existència d'una construcció ja enrunada en aquell temps. L'àrea de dispersió dels materials és molt extensa. D'ací procedeixen tres bases de columna, una d'elles de grans dimensions. Segons informació arrebegada per J. A. Vicent, abans de la guerra civil, un metge de Nules anomenat D. Camarlana va reunir diversos materials de qualitat d'aquest jaciment, entre els quals hi havia ceràmiques i fragments de mosaic. Entre els materials arrebegats hi ha fragments de teules, *dòlia* i ceràmica comuna (fig. 236). Un conjunt diferenciat són els abundants fragments de rajoles cremades i restes informes de fang cuit, els quals donen indicis de l'existència d'un obrador de terrisseria, del qual, però no sabem quin tipus de ceràmica produïa.

El monetari, conservat en la seua totalitat en el museu de Nules, ha estat estudiat per Gomis (1993). Està format per un primer grup d'encunyacions de seques hispanes que poden correspondre a una ocupació inicial en el període tardo-republicà: 1 as d'*Obulco* (2ª meitat s. II), 1 semis de *Castulo* (150-80) i 1 denari de *Bolskan* (post. 141). El segon grup correspon al període alt-imperial: 1 as de Carteia (darrerria s. I aE) i 2 asos de Claudi (41-50). Del segle III només hi ha 1 antoninià de Salonina. L'ocupació en el Baix Imperi la documenten 1 radiat de Dioclecià (303), 1 *nummus* de Constantí (321) i 1 *nummus* de Magnenci (350-353).

80. Benicató (Nules)

30SYK443134

SIAP, Museu Arqueològic de Borriana, Museu Històric de Nules.

Anònim 1888; Almela 1956; Esteve 1956; Bru 1963, pp. 150, 184 i 216; Mateu y Llopis 1967, p. 60 (HM 1217); Pla 1968, p. 71; Pla 1972, p. 334; Tarradell 1975, p. 153; Gusi i Olaria 1977; Navarro Sáez 1977; Ripollés 1977; Gorges 1979, p. 245, lám. XXXIV; Vicent 1979a, pp. 299 i 302-303, nº 3 i 15-17; Llobregat 1980, p. 107; Ripollés 1980, pp. 87 i 96-99; Vicent 1981; Mora 1981, p. 64; Fernández Castro 1982, pp. 171, 178 i 189, fig. 96, d; Abad 1985a, pp. 358 i 369; Abad 1986a, pp. 159-160 i 184; Falcó 1985, p. 180, nº 63; Blanes 1987-88; Pradales 1986-89, pp. 74-75 i 83, fig. 4; Olaria 1988; Felip i Vicent 1991, pp. 11-18; Járrega 1991, p. 28; Gomis 1993, pp. 55-56 i 60-61, nº 1-31; ELC 82-83.

Està situat a l'est del Caminàs (5 m), a uns 2,5 km de la mar. Al voltant de la parcel·la excavada, la zona està parcel·lada i cultivada (tarongers). L'assentament més pròxim és el nº 78, situat a 1,5 cap al NNE. El Caminàs passa a 0,7 km cap al NO. La zona és escassa en aigua; el barranc de Joan de Móra passa a 0,3 km cap al NE.

Les troballes arqueològiques en la partida de Benicató es coneixen des de 1888. Un article anònim, probablement d'un metge resident a València, descriu el lloc i les troballes: hi havia un pujol (de Benicató) que havia començat a rebaixar-se per al seu aprofitament agrícola. Llavors es van trobar nombroses restes ceràmiques (àmfores, teules, rajoles, «pedazos de tinajas», «fragmentos de barro vidriado»), un carreu trencat de 69 x 80 cm de calcària blava potser utilitzat com a morter, un fragment de fust de columna de calcària blanca de 33 cm de diàmetre amb una motllura de mitja canya en un extrem i nou enterraments, possiblement medievals. L'any 1955 es va començar de nou els treballs d'anivellament de la part que restava del pujol. La troballa de parets i fragments de mosaic va fer que intervingueren les autoritats. Com a conseqüència, la Diputació Provincial va adquirir una part dels terrenys en què s'assentava la vil·la, una parcel·la de 2.601 m² que més endavant va ser cedida a l'ajuntament de Nules.

La primera campanya d'excavacions, dirigida per Codina i Porcar, es va realitzar l'any 1956, de la qual només hi ha una breu ressenya (Esteve 1956). Llavors es va traure a la llum un ampli peristil quadrangular amb una piscina circular en el seu centre i un total de 17 habitacions al seu voltant. En dues

d'aquestes habitacions es van trobar sengles mosaics en blanc i negre decorats amb motius geomètrics i vegetals, mentre que en altres dues aparegueren les possibles restes d'unes termes amb el paviment d'*opus signinum*. El primer mosaic va ser destruït quasi en la seua totalitat pel tractor: tenia uns 5 m de costat i els motius representats eren romb i cercles enllaçats. El segon mosaic es va trobar en el curs de les excavacions i es va arrancar; dels fragments resultants es va reconstruir una composició que es conserva al Museu Provincial de Belles Arts de Castelló. Sobre ell es van trobar molts claus de ferro, un pic, una llança, ponderals, monedes i ceràmica. De la resta de materials trobats en aquesta primera campanya no queda pràcticament res.

La vil·la romangué abandonada fins a la represa de les excavacions per Gusi, que en 1973 i 1974 va realitzar una segona campanya en què va continuar treballant en aquesta parcel·la, de la qual resta encara una àmplia zona d'uns 1.200 m² per excavar. Els treballs pretenien retirar la terra amuntegada en l'anterior campanya, cercar una estratigrafia que permetés determinar els períodes d'ocupació i consolidar les ruïnes conservades. En aquesta campanya es van descobrir 13 noves habitacions, amb la qual cosa són ja 30 les dependències trobades (fig. 237). Els resultats d'aquesta campanya foren publicats en tres treballs sobre el conjunt arquitectònic i el material moble (Gusi i Olaria 1977), el mosaic (Navarro Sáez 1977) i el monetari (Ripollés 1977). Els anys 1985/86 es van efectuar nous treballs de neteja i consolidació dirigits per Olaria i es va tancar el recinte. Posteriorment s'han donat a conèixer noves troballes (Vicent 1981) i s'ha publicat un estudi d'interpretació funcional (Blanes 1987-88). Pel que fa al monetari, les troballes inicials va ser estudiades per Mateu y Llopis (1967), que fou ampliat per Ripollés (1977). Posteriorment, Vicent (1979a) i Falcó (1985) van afegir-hi noves troballes. Recentment, Gomis (1993) ha fet un estudi del monetari del Museu Històric de Nules.

L'edifici parcialment excavat s'estructura al voltant d'un pati central, un peristil de 22 x 24 m amb una piscina circular de 7,6 m de diàmetre al seu centre que divideix l'espai en dues parts (figs. 238-239). Aquest tenia una petita canalització que es dirigia cap al SO. De la columnata s'hi van trobar 9 bases, la major part de les quals han desaparegut en l'actualitat. Del corredor, que amida 3,6 m d'amplària, només han estat excavats tres costats, puix el quart queda fora de la parcel·la. Al seu voltant es disposen nombroses *cubicula* de planta rectangular o

quadrada, en general de petit tamany i paviment de terra. El parament dels murs és en general rústic, amb còdols de tamany irregular trabats amb morter i argila.

Pel que fa a la distribució funcional, les ales NE i SE del peristil corresponen a la zona residencial, mentre que la NO estava dedicada a les activitats agrícoles. Al costat NE del peristil, en el tram immediat a l'angle est, hi ha un petit conjunt termal, del qual es reconeixia l'*hypocaustum* en les habitacions nº 3 i 4, que conservaven encara els arquets de *lateres* i un paviment d'*opus signinum*, mentre que les habitacions superiors, ja desaparegudes, estaven decorades amb estucs pintats en roig i blau i plaques de marbre; l'habitació nº 2 contenia un paviment d'*opus tessellatum*. En el costat SE del peristil, en el tram més pròxim a l'angle est, l'habitació nº 13 també contenia un paviment d'*opus tessellatum*. L'habitació nº 17 presentava restes d'estuc pintat en roig. Del costat NO només ha estat excavada una part, en la qual es van trobar restes del que pot ser un *torcularium*. Segons Felip i Cavaller (1991), l'any 1987 es van trobar en la zona oest tres tesselles de pasta vítria de color blau, indicatiu de l'existència d'un tercer mosaic que seria l'únic polícrom.

Els materials trobats, particularment les ceràmiques fines i les monedes, permeten fixar amb aproximació les diferents fases d'ocupació d'aquesta vil·la (figs. 240-260). Els escassos materials que poden datar-se en el període August-Tiberi, entre els quals hi ha tres asos, dos d'August de *Calagurris* i *Ercauica* i un de Tiberi de *Saguntum*, i una base de TSI amb la marca *Corneli* en un segell tardà del tipus *in planta pedis*, palesen la poca importància de l'assentament existent en aquesta fase. En la segona meitat d'aquest segle es documenta una important aparició de TSG que assenyala un auge notable del jaciment. La presència de ceràmiques del segle II i la primera meitat del III, com ara TSH i TSA A i C, així com el monetari, demostren que la vil·la arriba en aquesta època al seu màxim esplendor.

Pel que fa al monetari, en conjunt, hi ha 31 peces al Museu Històric de Nules i 1 al de la Vall d'Uixó. La peça més antiga és un denari de *Roma* (127 aE), possiblement de caràcter residual. Del primer període d'ocupació hi ha 3 asos de seques hispanes: 1 de *Calagurris* (27-2) i 1 d'*Ercauica* (27 aE ?) d'August que possiblement corresponen al moment fundacional de la vil·la. Del segle I hi ha 1 as de Tiberi de *Saguntum* (17-37), 2 quadrants (41-43) i 1 as (41-50) de Claudi, 1 as d'imitació de Claudi (41-50) i 1 as de Domicià (84). El numari del segle III és molt abundant: 1 sesterci de Gordià (240), 1 antoninià i 2 radiats de Galiè (253-268), 2

radiats de Claudi II (269-270) i 1 radiat de Numerià (283-284). Durant el segle IV augmenta la seua presència: 4 *nummus* de Constantí I (307-328), 1 *nummus* de Maxenci (309), 1 *nummus* de Constanci (330), 1 *nummus* indeterminat (330-333), 2 *nummus* indeterminats (ant. 340), 3 *nummus* de Constantí II (337-340), 2 *nummus* de Constanci (347-348), 1 *nummus* de Decenci (352), 2 AES II de Gracià (378-383), 1 AES II de Teodosi (392-395) i 1 AES II d'Honori (392-395).

En la segona meitat d'aquest segle, coincidint possiblement amb les conegudes invasions de la Tarraconense per part de bandes de francs, l'ocupació de la vil·la es veu afectada de manera important. Més endavant, quan la vil·la torna a ser ocupada, es realitzen algunes petites reformes. Així, el mosaic de l'habitació 13 estava cobert per una capa de terra en la qual es trobaven diverses ferramentes de ferro i un petit dipòsit de monedes format per 16 peces de bronze que van des de Marc Aureli fins a Valerià, faltant-ne de la segona meitat d'aquest segle. Per damunt d'aquesta capa es prepara un terra de calç i arena que serà l'utilitzat quan la vil·la torna a ser ocupada, possiblement ja en el segle IV. Aquesta interessant troballa documenta l'existència d'un hiatus en l'ocupació de la vil·la, tot coincidint amb el moment àlgid de la crisi del segle III. Amb posterioritat, la presència d'algunes monedes del segle IV, com ara un petit bronze de Julià II, i de ceràmiques com TSA D i *lucente*, denoten una reocupació que podria haver arribat al segle V.

Quant a les ceràmiques pertanyents a la darrera fase d'ocupació, hi ha un fragment de la forma Hayes 60 amb decoració de l'estil AI (Gusi i Olaria 1977, fig. 14, n° 14).

Entre els altres materials recuperats destaca un grup de ferramentes agrícoles de ferro, com ara una cullera de sembrador, un podall, una pala de plantador, dues relles i unes tisores d'esquilada; altres utensilis com gavinets també de ferro; dos pesos de plom utilitzades possiblement per a la pesca; dos morters, un petit suport d'estàtua i dos fragments d'inscripcions de marbre blanc; dues anses i una campaneta de bronze; vuit agulles, dos punxons i un dau d'os; una botella de vidre quasi sencera; diverses llànties de ceràmica, etc.

Pel que fa a la seua funció, la presència d'un gran peristil l'aproxima al tipus de vil·la residencial, encara que a nivell arquitectònic no hi haja més ambients que s'hi corresponguen. Els pòrtics al voltant d'un pati van ser l'empremta arquitectònica que va donar caràcter a la vil·la hispano-romana ja des del segle I dE. La presència d'una piscina com element decoratiu en posició central del peristil

contribueix decissivament a l'efecte de simetria que hom va voler imposar al nucli principal de la mansió. Tanmateix, malgrat la preferència espacial de l'aspecte senyorial en la part excavada, la seua funcionalitat agrícola també queda palesa per la troballa d'una possible almàssera, de dues dependències amb *dolia* destinades al magatzematge i de nombroses ferramentes agrícoles. En realitat, a pesar de l'aparença de monumentalitat que li puga donar el fet d'haver estat excavada amb certa extensió, la vil·la de Benicató no presenta característiques especialment luxoses que permeten pensar que ens trobem davant d'una vil·la senyorial. Fundada possiblement a mitjan del segle I aE, potser després d'un repartiment de terres, va mantenir una discreta existència fins al darrer quart del segle I dE, quan degué començar a ser bastida de bell nou. L'embelliment de l'obra degué culminar amb la instal·lació de dos mosaics en sengles habitacions del que sembla ser un petit conjunt termal, ja en ple segle II. Sembla tractar-se, en suma, d'una més de tantes vil·les que degueren haver per la Plana, sense destacar especialment per la seua monumentalitat ni pel seu luxe decoratiu, però amb la fortuna d'haver arribat a nosaltres en un regular estat de conservació.

81. El Rajadell (Nules)

30SYK451116

Museu Històric de Nules, SIAP, col·lecció de F. Esteve.

Mateu y Llopis 1972, p. 144, (HM 1459); Ripollés 1980, pp. 34-35; Felip i Vicent 1991, p. 18; Gomis 1993, pp. 58 i 63, n° 90-91; Esteve, en premsa.

Està situat a la banda est del camí de l'Asseit (5 m), a 1,5 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada. L'assentament més pròxim és el n° 80, situat a 1,9 km cap al NNO. El Caminàs passa a 2,1 km cap al NO. La zona és escassa en aigua; el riu Belcaire passa a 2,3 km cap al SO.

L'any 1987, en tractorar una finca situada prop del terme municipal de Moncofa, a uns 200 m més avall del camí de l'Asseit, van aparéixer fragments de teules, dòlia, un troç de morter de pedra calcària blava i fragments molt esmicolats d'estucs polícroms. Prop d'aquesta finca, en una caseta de camp es troben encastats fragments de teules, dòlia i diversos carreus de factura romana. En les finques dels voltants s'han trobat fragments de ceràmica campaniana, sigil·lata, 2 monedes i un didal de bronze (fig. 261). El monetari està format per 1 as d'Adrià (125-128) i 1 sesterci de Gordià (240). En una finca situada a la vora del Caminàs es va trobar una moneda d'Adrià (119). Esteve (en premsa) esmenta la troballa

d'un as d'Arse (darrerria s. II-principi de l'I) en una zona que aproximadament correspon amb la d'aquest jaciment.

82. El camí dels Albiacs (Nules)

Museu d'Història de Nules.

Sarthou 1913b; Felip i Vicent 1991, p. 20; ELC 81.

Segons Sarthou, l'any 1913, «perforando un pozo para instalación de una noria en una finca propiedad de D. manuel Ripollés en término de Nules, á media hora del mar, camino dels Albiachs, (...)», es va trobar una inscripció funerària dedicada a *L. Calpurnius Lucillus*. La seua troballa deu correspondre a l'existència d'algun assentament per les proximitats que no ha pogut ésser localitzada.

83. La Torrassa (La Vall d'Uixó)

30SYK395132

Esteve 1943; Alcina 1947; Alcina 1949; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 149, 155 i 164; Bru 1963, p. 217; Fletcher 1964, p. 6; Fletcher 1965, p. 172, fig. 2, nº 9; Peñarroja 1986, pp. 48-49.

Està situat al peu de la muntanya de la Torrassa, en la vessant est (70 m), a 7,2 km de la costa. La zona presenta un lleuger pendent i està parcel·lada i cultivada, en part de secà (garroferes) i en part de regadiu (tarongers). L'assentament més pròxim és el nº 85, situat a 1 km cap al sud. La zona és escassa en aigua; el barranc de la Torrassa passa a la vora del forn i el de Randero passa a 0,6 km cap al SE.

En la vessant de la muntanya, a l'altura de la fortificació islàmica que possiblement dóna nom a la partida, es veuen fragments de teules romanes. Les restes són més escasses a l'altra banda de la carretera, en la zona transformada en regadiu i plantada de tarongers. a uns 400 m d'ací, cap al NE, a la vora del barranc de la Torrassa, es va trobar casualment l'any 1943 un forn de ceràmica, que fou estudiat inicialment per Esteve (1943) i, posteriorment, per Alcina (1947 i 1949).

El forn estava situat a uns 100 m a l'est de la carretera de la Vilavella a la Vall d'Uixó. Es tractava d'una cambra rectangular d'uns 7,70 m de llargària per 4,95 m d'amplària, feta d'atovons de 30 x 45 x 7 cm, orientada a l'est i amb el terra de morter ennegrit de gran duresa (fig. 262). El *prae-furnium* estava format per una volta de canó, mentre que l'*infernum* estava format per cinc arcs de mig punt de 165-180 cm de llum que recolzaven en cinc pilars d'uns 50 cm de grossària. Sobre

la volta hi havia una plataforma de terra cuita amb tuberïes en els espais entre els arcs sobre la qual devia alçar-se el *laboratorium*, completament arrasat. Entre els materials arreplegats en superfície hi havia fragments de teules, algunes amb marques incises formant ziga-zagues, cercles concèntrics, etc; atovons desfets; fragments de dòlia i un fragment d'un gran recipient.

A uns 20 m del forn i a 1 m de fondària es va trobar el testar, que també va ser excavat parcialment. Els materials van aparéixer molt fragmentats i no fou possible reconstruir cap forma, però sí individualitzar alguns tipus (fig. 263). En general, tota la ceràmica trobada és de cuina i no es va trobar cap segell. A més hi havia alguns fragments d'àmfores, entre ells una punta. Pel fet de no haver-se trobat cap material que pogués ser datat amb precisió, i també per ser fonamentalment ceràmica comuna -de difícil datació- la que es fabricava en aquest forn, no fou possible determinar la seua cronologia.

Els materials recuperats en l'excavació possiblement foren depositats en el Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de València, des d'on degueren ser traslladats al SIP. Les gestions realitzades fins al moment no han permés localitzar-los, fet que limita molt les possibilitats d'estudi.

84. La font de Canyet (La Vall d'Uixó)

30SYK373129

Museu Arqueològic de la Vall d'Uixó.

Està situat al NE de la població (160 m), a la vora d'un barranc i del camí del Castell, a 8,8 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada. L'assentament més pròxim és el nº 86, situat a 1,2 km cap al SSO. L'aprovisionament d'aigua pot efectuar-se en la mateixa font, que permet l'existència d'una petita zona d'horta.

El jaciment fou trobat per J. Casabó. Els materials estudiats són alguns fragments de TS (fig. 264), que poden datar-se en el segle I-II.

85. El camí del Pou (La Vall d'Uixó)

30SYK395122

Museu Arqueològic de Borriana, col·lecció de F. Esteve.

Falcó 1985, p. 178, nº 45; Esteve, en premsa; ELC 85.

Està situat a la vora dreta del barranc Randero (70 m), a l'entrada de la vall d'Uixó i a 6,7 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers).

L'assentament més pròxim és n° 83, situat a 1 km cap al nord. La zona és escassa en aigua; l'esmentat barranc passa a 0,1 km cap al NNO.

El lloc ha estat prospectat per Esteve, que conserva algunes monedes, i Mesado, que va recuperar una inscripció funerària dedicada a *Myron* pel seu pare. Les troballes monetàries són un as de *Ianus* quasi frustrat, 1 as d'August de *Calagurris* i 1 sesterci de Marc Aureli (156-157). Les troballes ceràmiques no són molt nombroses; s'han pogut arregar alguns fragments ceràmics, com ara fragments d'àmfora Dr. 2-4 (fig. 265). Segons J. Casabó, un contrapés d'almàssera trobat en aquest lloc es conserva en el jardí d'un domicili particular.

86. L'horta Seca (La Vall d'Uixó)

30SYK372118

Falcó 1985, pp. 168, 174, 177-179 i 181, n° 1, 23-25, 27, 35-36, 39, 46, 53, 67 i 70; Rovira *et alii* 1987; Monraval s/a; ELC 89.

Està situada en l'actual casc urbà de la població, enmig d'una àmplia plana (100 m) i a 9 km de la costa. És una antiga zona de secà, transformada en regadiu gràcies a l'aprofitament de l'aigua de la font de Sant Josep. El lloc ha estat objecte d'intenses transformacions que han alterat decissivament les restes conservades. L'assentament més pròxim és el n° 87, situat a 0,4 km cap al NNE; el n° 85 està situat a 2,3 km cap a l'ENE. El punt d'aiguada més pròxim és el riu Belcaire, que passa a 0,4 km cap al SO.

Els treballs van començar a causa de la urbanització de la zona amb la prolongació de l'avinguda de l'Agricultor. Les excavacions realitzades en cinc campanyes successives durant els anys 1985-86, encara en estudi, s'han estés per una parcel·la de 1.092 m² i han permés descobrir una sèrie d'estructures molt arrasades. Aquestes aparegueren davall un nivell superficial de terra fosca, en un únic estrat format per argiles roges en què es van trobar abundants materials, que s'assentava sobre un altre d'argiles endurides, més compactes, amb còdols encastats, que constitueix la base natural.

Les excavacions van ser realitzades per Mª L. Rovira, Mª T. Martínez, J. Gómez, L. Rivas, V. Palomar i V. Falcó. Posteriorment s'han realitzat dues excavacions d'urgència els anys 1991 i 1994 dirigides per J. Mª García Fuertes i I. Morano. Dels resultats de les primeres excavacions es va publicar un avanç (Rovira *et alii* 1987). El monetari ha estat publicat per Falcó (1985). En l'actualitat, I. Morano està realitzant un estudi monogràfic sobre el jaciment. D'altra banda, a uns

200 m d'aquest lloc es va trobar una inscripció funerària fragmentada amb tres epitafis.

Els murs de les estructures descobertes no sobrepassen en general els 20 cm i presenten un parament irregular amb pedres de tamany variable: la base està formada per un llit de còdols i pedres de tamany petit, sobre el qual s'alcen grans còdols amb els costats exteriors simplement desbastats. Quan aquests són més amples, hi ha dues filades laterals i l'espai interior està reblit de grava i fragments de teules, *dolia*, ceràmica, etc. Els carreus de calcària ben treballats són escassos i apareixen generalment en els llistons i brancals de les portes. Les divisions internes de les estructures més grans estaven fetes amb parets d'atovons d'una amplària de 15-20 cm i lluits amb argila ben decantada. Quant als paviments, predominen els de terra piconada amb petits còdols, en ocasions amb fragments de teules i *dolia*.

En conjunt, les estructures descobertes no dibuixen una planta regular (fig. 266). Les dependències sembla que formen un conjunt asimètric disposat en sentit N-S en què es diferencien dues àrees funcionals. En primer lloc hi ha una zona d'habitació situada al SE de l'espai excavat i formada per dues dependències contigües. La primera és una cambra de planta aproximadament quadrangular de 4 x 3,2 m (12,80 m²), amb un paviment d'*opus signinum*, situat a major profunditat que el de l'habitació adjacent, que aparegué cobert d'una potent capa de carbons i cendra; pel fet de conservar-se *in situ* alguns pilarets de rajoles de 22 cm de costat i *tubuli*, sembla que es tractava d'un *hypocaustum*. Al seu costat aparegué una segona cambra de planta aproximadament quadrangular de 6,60 x 6 m (39,60 m²), comunicada amb l'anterior per un curt passadís, amb un paviment d'*opus signinum* decorat (cf. 6.3.1.2.2.1.), destruït parcialment en els costats S i E (fig. 267).

Al sud d'aquestes dues dependències s'han trobat restes d'altres edificacions, tallades i destruïdes per la construcció en l'Edat Mitjana d'un canal de reg utilitzat fins a temps recents.

La segona àrea, relacionada amb activitats de transformació, s'estén cap al N i E de l'anterior i s'hi diferencien algunes estructures significatives. Hi destaquen diverses basses amb les parets llüdes, un canalet que comunicava amb una d'elles i alguns grans carreus de pedra calcària amb grans mosses en forma de cua de milà, que suggereixen la localització en aquesta zona d'un *torcularium*.

En una zona pròxima aparegueren quatre tombes en fossa cobertes per lloses. Una contenia una inhumació, dues altre 2 i la darrera 4 inhumacions, sense aixovar, cosa per la qual resulta difícil la seua adscripció cronològica. Una de les

inhumacions dobles era un enterrament secundari infantil. No obstant això, els seus excavadors s'inclinen a considerar-les coetànies al moment d'ocupació o a un moment pròxim a l'abandonament de la vil·la.

A causa del deficient estat de conservació de les estructures i de les alteracions observades en l'estratigrafia, resulta difícil establir-hi diferents fases constructives. En algunes zones es detecta una possible superposició d'estructures, però llurs respectius nivells arqueològics són difícilment aïllables estratigràficament. Tan sols l'estudi dels materials permet suposar l'extensió de l'àrea edificada a partir d'un nucli inicial format pels sectors A i C cap al B, però sense que aquest fet supose l'existència d'un hiatus o abandonament temporal de l'explotació.

Pel que fa al material moble (figs. 268-288), hi ha un conjunt de ceràmica de vernís negre que aparegué concentrat en els nivells fundacionals dels sectors A i C. Està format per 111 fragments, majoritàriament de campaniana B, amb escassos fragments de campaniana A i un de ceràmica àtica de vernís negre. Amb aquestes ceràmiques apareixen 2 llànties de tipologia republicana. En segon lloc, hi ha un important conjunt de produccions ibèriques presents en tots els sectors, algunes decorades, amb vores motllurades i càlats. Quant a les ceràmiques fines alto-imperials, es dona una presència important de TSI (10,04 % del total de les formes identificables de vernís roig). Les produccions sudgàl·liques representen un 28,09 %, amb formes precoces (Haltern 15B amb decoracions antropomorfes aplicades i Drag. 17B) i clàssiques: Drag. 27, Drag. 35, etc. El major percentatge, però, correspon a la TSH, que representa un 60,78%; les formes més representades són 15/17 (hi destaca un fragment amb el grafit *Armiinius*), 24/25, 27, 29, 35 i 37. El darrer grup el formen les produccions africanes, entre les quals és majoritària la TSA A, amb formes com Hayes 3C, Hayes 31 i Hayes 14A. La TSA D està representada per alguns fragments, amb la forma Hayes 96.

El material amfòric és molt abundant i apareix en tots els sectors. Són freqüents les formes republicanes Dr. 1, mentre que d'època alto-imperial hi ha sobretot Dr. 2-4, en menor quantitat Dr. 7-11 i alguns exemplars de Dr. 20. Entre la ceràmica comuna s'observa un important pes de la tradició ibèrica; també són abundants les formes romanes i, en una petita proporció, les importacions africanes. Hi ha també un important nombre de *pondera*, alguns amb empremtes circulars, i algunes fusaioles.

Els objectes d'os són fonamentalment punxons i agulles decorades. De metall hi ha sobretot claus de ferro, punxons de bronze, una sivella de cinturó, algunes fíbules anulars hispàniques i fragments de mos de cavall. Són freqüents les escòries de fundició que provenen de la realització d'activitats metal·lúrgiques. Quant al vidre, hi ha nombrosos fragments de vidre de finestra i alguns de botelletes i ungüentaris.

Pel que fa al monetari, es va trobar una ocultació d'època flàvia formada per 12 peces. Un primer grup comprén 1 divisor hispano-cartaginés (221-218), 1 semis de Roma (post. 211) i 4 encunyacions hispano-romanes: 3 sextants d'*Arse* (125-100) i 1 as de *Saetabi* (120-30). Un segon grup el formen les encunyacions alto-imperials: 1 as d'August de *Celsa* (39-37), 1 as d'August de *Bilbilis* d'atribució insegura (27aE-14dE), 1 as de Tiberi de *Calagurris* (14-37) i 1 dupondi de Vespasià (69-79). No hi ha encunyacions dels segles II i III. El tercer grup està format per 1 AE II de Magne Màxim (383-388) i 1 AE II frustrat.

Les restes de fauna són nombroses, però no han estat estudiats. S'hi documenta la presència de súits, ovicàprits, èquits, bòvits, petits roedors i abundant malacofauna terrestre i marina.

L'estat general de les estructures conservades, així com la limitació de la superfície excavada, no permeten fer grans precisions sobre les característiques de la vil·la. Tan sols han pogut ser identificades una zona industrial amb les restes d'un *torcularium* i el que sembla ser la part d'unes termes corresponent a l'*hipocaustum*. La presència d'abundants ceràmiques d'època tardo-republicana permet aproximar l'inici de l'ocupació en un moment pre-augusteu, que de manera aproximada podem situar entre 70/60 i 40/30 aE. El seu període d'auge pot fixar-se entre l'època augusta i el segle II. La falta de monetari i ceràmiques fines datables en el segle III permeten avançar un abandonament de la vil·la de l'horta Seca abans de la meitat d'aquest segle. La troballa d'alguns fragments de TSA D i d'una moneda de Magne Màxim permeten determinar un últim període d'ocupació de la vil·la en el segle IV, potser en el seu darrer quart.

87. La muntanyeta de la Corona (La Vall d'Uixó)

30SYK373113

Està situat sobre el riu Bellcaire (100 m), a 8,7 km de la costa. És una petita altura que s'alça al SO de la vall, que no ha estat parcel·lada. L'assentament més

pròxim és el n° 86, situat a 450 m cap al NNO. L'aprovisionament d'aigua pot fer-se en el mateix riu.

En aquest lloc es coneix la troballa d'alguna moneda romana i d'escassos fragments ceràmics, entre ells algun de TS.

88. Sant Josep (La Vall d'Uixó)

30SYK353121

SIAP, Museu de Borriana, Museu de la Vall d'Uixó.

Mateu Llopis 1951a, p. 240 (HM 466); García García 1962, p. 143; Brugal 1975; Anònim 1975; Ripollés 1978b; Gorges 1979, pp. 245-246; Rosas 1980b; Vicent 1980; Ripollés 1980a, pp. 35 i 99-104; Ripollés 1980b; Rosas 1981; Rosas 1984; Abad 1985a, p. 355; Falcó 1985, pp. 179 i 181, n° 49, 52 i 65; Rodà, a *Bronces* 1990, pp. 76 i 223, n° 113; Járrega 1991, p. 10; Pérez Rodríguez-Aragón 1992a, pp. 79 i 94, n° 120, fig. 10, 2; Pérez Rodríguez-Aragón 1992b, p. 245, fig. 3, 4; Rosas 1993; Arasa i Rosas 1994.

Està situat en un estrep rocós sobre el riu Bellcaire (140 m), a 10,5 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és 90, situat a 1,7 km cap al SE; el n° 86 està situat a 1,9 km cap a l'ESE.

El lloc fou ocupat per un assentament ibèric que perdura fins al segle II. El jaciment fou excavat entre 1974-76 per Brugal (1975) sota la direcció del SIAP. Posteriorment, Rosas, en successius treballs, ha publicat sengles resums de la seua tesi (1981 i 1984), el mobiliari metàl·lic (1980b), el vidre (1993) i, en col·laboració amb nosaltres, un avanç de l'estudi de les ceràmiques tardo-romanes (Arasa i Rosas 1994). D'altra banda, el monetari ha estat estudiat per Ripollés (1978b i 1980b) i Vicent (1980).

Les excavacions es van efectuar en la banda millor conservada del jaciment, el vessant est, i no permeteren de reconèixer estructura alguna de la fase tardo-romana. Amb tot i això, els materials recuperats d'aquesta època foren prou abundants, singularment els ceràmics; entre aquests, però, els fragments de *tegulae* foren escassos.

Els materials ceràmics estudiats pertanyen a les següents produccions ceràmiques (figs. 289-316):

- TSHT, amb 64 fragments: 1 de cadascuna de les formes 74, 77 i 79 i 11 de la forma 37. Els motius decoratius són: grans cercles concèntrics amb segments

radials o puntes de sageta a l'interior, cercles amb dues franges radials i un punt, motius geomètrics de línies ondulades, impresions superficials ovalades i zigzagues de línies ondulades.

- TSA D, amb 117 fragments: 1 de cadascuna de les formes Hayes 56 i 59, 19 de la forma Hayes 61, 1 de la forma Hayes 63, 7 de la forma Hayes 73A, 1 de la forma Hayes 81A, 6 de la forma Hayes 91, dos d'ells de la variant A, i 1 de la forma Hayes 93B. Els motius decoratius són palmetes i cercles concèntrics.

- TS Grisa i Taronja estampades, amb 37 de grisa: 1 de les formes Rig. 3a, 4 i 6, 2 de la forma Rig. 15a i 2 de la 15b i 1 de la 18; i 16 de taronja amb 2 exemplars de la forma Rig. 3a. Els motius decoratius són: estrelles envoltades de 2 cercles concèntrics amb segments transversals unint-los, petites incisions a la part superior del llavi, línies de punts fent una ampli ziga-zaga vertical, petits cercles concèntrics, 2 cercles concèntrics de traços oblics amb una roseta de 6 pètals a l'interior, rectangles verticals fets de punts, línies verticals incises i puntillades, palmetes i triangles i arqueries amb punts a l'interior.

- TS *Lucente*, amb 49 fragments: 4 de la forma Lamb. 1/3 i 1 de la 4/36.

- Llànies de TSA: 4 fragments, un dels qual pertany a la forma Atlante VIII i va decorat decorat amb un motiu de fulla de palma, i un altre presenta una *laurea* feta amb 2 fileres d'impresions ovalades.

- Africana de cuina: 6 fragments, 5 de cassola, un de la forma Hayes 40, i l'altre de tapadora.

- Comuna: 24 fragments, 2 d'olla, una decorada amb 3 acanaladures al coll; 2 de cassola, un de la forma Vegas 3; 3 d'una gerreta de vora motllurada i 1 ansa; i 4 d'una gerra de vora motllurada.

- Àmfores: 3 del tipus Keay IIIA; 1 del tipus Keay VI d'atribució dubtosa; 5 del tipus Keay XIII A i 2 del tipus Keay XIII B; 7 del tipus Keay XIII C; 5 del tipus Keay XIX; 8 del tipus Keay XXV, amb un exemplar de cadascuna de les variants B, H (?), Q i X i 2 de la B; 3 del tipus Keay XXXV, dels quals 2 són de la variant B; 1 del tipus Keay XXXVIB; 1 del tipus Keay XXXVIII; 4 del tipus Keay XLI; 1 del tipus Keay LII i 1 del tipus Keay LXIIA. Un exemplar del tipus Keay IIIA presenta a l'ansa una estampilla de cercles concèntrics del tipus Hayes 32, i un fragment de cos té l'ansa decorada amb una roseta de 5 pètals amb 2 estambres, mal impresa, d'un tipus no recullit per Hayes.

- Vidre: 14 fragments, majoritàriament de color verd translúcid, entre els quals hi ha la vora d'una copa de 12 cm, la d'una copa amb gollet de 9,5 cm, 1 fragment de botella quadrada i una base de peu alt d'una pàtera de 22 cm.

- Metall: dos mànecs, una guaspa i un fragment de placa de guaspa de gabinet del tipus Simancas; una sivella amb dos dofins encarats; dos penjolls; un conjunt d'elements de vaixella: un fragment de vora, un mànec zoomorf de pàtera, un aplic per a ansa de *situla* amb decoració antropomorfa, dos aplics llisos per a ansa, un peu de sítula i fragments de cos de recipients indeterminats; quatre fíbules: dos del tipus *Aucissa*, una del tipus «d'arc en omega» i una altra del tipus «Armbrustfibeln mit festem Nadelhaltern»; un element d'arnés de cavall; diverses eines, entre les quals ha estat possible identificar: una falç, un fes, una aixada, un perforador o cisell, una destral, un punxó, una paleta, un pes, un ham, una grapa i diverses anelles de cadena; tres esquelles de ferro.

- Pedra: 6 fragments, dels quals 5 són de marbre blanc: 2 d'un petit morter de 19 cm de dm amb el llavi decorat amb un ziga-zaga incís, 1 d'un morter d'uns 34 cm de cm amb un agafador arrodonit decorat en el llavi amb una sèrie de motius incisos, 1 d'un recipient de marbre blanc de parets primes i 11 cm de dm i 1 d'una placa de 19-14 mm de grossària; la darrers peça pertany a la base d'un morter de calcària.

Quant al monetari, un primer grup està format per 2 quadrants, 1 d'August (27aE-14 dE) i 1 de Claudi (41). procedent de les excavacions de 1974-76, que es compon de 53 peces, 36 de les quals han pogut ser identificades, es concentra bàsicament en el període 378-395, com ja assenyala Ripollès; es tracta de peces de Constant, Constanci II, Valent, Gracià, Valentinià II, Teodosi I, Magne Màxim, Arcadi i Honori. Posteriorment, J. Vicent publicà 24 noves peces corresponents a Constantí I, Valentinià II, Teodosi I, Arcadi i Honori. Recentment, Falcó (1985) ha publicat un AE III/IV de Constanci II (337-361). Les seques d'aquestes monedes són, en la seua gran majoria, orientals. Aquestes noves troballes vénen a confirmar la seua concentració en el període citat, amb un total de 54 peces sobre 62.

En conjunt, les ceràmiques fines del jaciment de sant Josep ens proporcionen una cronologia que s'estén entre els segles IV i V; algunes formes de la TSA D i altres materials de llarga duració proporcionen la datació més avançada. Amb aquesta datació s'adiu també un altre material ceràmic com són les àmfores africanes, a més d'alguns elements del mobiliari metàl·lic. Tanmateix, l'element

que s'ha considerat decissori per a fixar una cronologia més precisa i segura del jaciment és el monetari, que ens proporciona una datació concentrada en el període 378-395. Aquest fet motivà que la datació proposada inicialment pels investigadors fos el darrer quart del segle IV. Però aquesta hipòtesi, establida en base a una estricta interpretació de la cronologia proporcionada pel monetari, no té en compte el fet que el monetari de sant Josep acaba amb la fi de les emissions monetals romanes, i això explica que no es troben monedes posteriors; i tampoc considera que la circulació monetària sempre s'estén més enllà de la data d'emissió, per la qual cosa resulta força improbable un ús de la moneda limitat a l'any de l'emissió: sempre és normal la seua utilització durant un període de temps més o menys extens posterior a aquella, però sobretot si no hi ha noves encunyacions.

La major precisió ve donada per la TSA D, entre les formes de la qual són majoritàries -com entre la resta de materials- les que poden datar-se de manera general entre mitjan del segle IV i mitjan del V. Tan sols tres formes tenen un període de producció que permet precisar més aquesta datació: la Hayes 73 es data entre el final del segle IV i el 475 dC i les Hayes 81 i 93 en la primera meitat del segle V. La manca d'altres formes que comencen a ésser produïdes amb posterioritat, com ara Hayes 104, ens situen en un moment anterior al 450-475 dE. Per això, creiem que l'ocupació de sant Josep pot datar-se en la primera meitat del segle V. D'altra banda, la manca d'estructures corresponents a aquest període, així com l'escassetat general del material moble, fa pensar en una curta durada de la seua ocupació, que no deu ultrapassar la meitat del segle V.

89. L'alt de Pipa (La Vall d'Uixó)

30SYK341118

Museu Arqueològic Municipal de la Vall d'Uixó.

García Fuertes i Morano 1992.

Està situat en la vessant meridional de l'alt de Pipa (450 m), la més alta de les muntanyes que tanquen la vall per l'oest. En la seua vessant est, aquest tossal presenta diversos desnivells que se succeïxen de forma escalonada. En el segon d'aquests desnivells s'obri una esquerda vertical d'uns 15 m d'alçària, en la base de la qual, en un espai d'uns 270 x 40 cm format per la fractura d'un bloc després del cingle, es van trobar els materials arqueològics. L'assentament més pròxim és el nº 13, situat a 1,3 km cap a l'est; el nº 86 està situat a 3,1 km cap a l'est. El riu de Sant Josep passa a 0,7 m cap a l'ENE.

El lloc fou excavat per furtius, que van depositar les ceràmiques al museu municipal i es van quedar algunes monedes. García Fuertes i Moraño (1992) han fet l'estudi dels materials ceràmics. Consistien en nombrosos fragments de lucernes, alguns de vasos de parets fines i dos ossos (figs. 317-318). En conjunt, hi havia 228 entre peces més o menys senceres i fragments de lucernes, 31 fragments de vasos de ceràmica de parets fines i 2 ossos d'ovicàprit. Entre els exemplars més sencers de lucernes, n'hi han dos del tipus Dr. 9B, un decorat amb un cap d'elefant i amb un segell *in planta pedis* en la base, i l'altre decorat amb el cap de Selene; un tercer és assimilable a la forma Deneauve VC. Altres exemplars fragmentats pertanyen als tipus Dr. 9, 11, 17, 28, Deneauve VIIA i «*L. Munthre-Muntrept*». Tres fragments de disc presenten part de la decoració: una figura humana, un rostre possiblement femení i un cavall. Quant a la ceràmica de parets fines, hi ha algunes vores de la forma Mayet XXIV.

D'altra banda, hi ha dues estructures tallades en la roca al SE de l'esquerda que hi poden estar relacionades. La més allunyada dista uns 38 m i presenta una forma quadrangular, pareguda a un escaló, i dona origen a una xicoteta cavitat de poca profunditat. La segona es troba a uns 20 m de la primera i a 35,8 m de l'esquerda, i és tan sols un angle recte tallat en la roca. La inexistència de qualsevol altre element amb què puguem associar-se i l'orientació que mantenen respecte a l'esquerda, que en permet la relació visual, fan pensar en una relació amb aquella, sense que pugua confirmar-se arqueològicament.

Les característiques del lloc, una xicoteta esquerda en el vessant d'una alta muntanya amb gran visibilitat; la composició dels materials arqueològics, majoritàriament lucernes aparentment no utilitzades i alguns vasos de parets fines, fan pensar als autors que es tracta d'un lloc de caràcter sagrat.

La cronologia d'aquest conjunt no pot establir-se més que de manera aproximada. Els materials més antics poden datar-se en el segle I dE, com ara les lucernes del tipus Dr. 9B, d'època de Tiberi-Claudi, i la ceràmica de parets fines. La resta pot estendre's fins al segle III, donat el llarg període d'utilització d'alguns tipus de lucernes.

90. La muntayeta de la Cova (La Vall d'Uixó)

30SYK366111

Està situat a l'extrem est de la muntanyeta de la Cova (229 m), a 8,7 km de la costa. La zona està parcel·lada, amb cultius d'oliveres i garroferes actualment

abandonats. L'assentament més pròxim és el n° 86, situat a 1 km cap al NE; el n° 88 està situat a 1,7 km cap al NO. El riu de sant Josep passa a 0,5 km cap al nord.

El jaciment ha estat prospectat per J. Casabó i J. Gómez, que ens n'han facilitat la informació. Presenta una ocupació inicial de l'Edat del Bronze i una altra alto-medieval, a la qual correspon possiblement un recinte ovalat amb habitacions de planta rectangular a l'interior, amb parament de pedra seca. L'any 1991 es va excavar una necròpoli d'inhumació situada en el vessant NE de la Muntanyeta, possiblement corresponent a aquesta mateixa fase (Rovira 1993). Entre els materials ceràmics trobats al cim de la Muntanyeta, alguns fragments de TSA indiquen l'existència d'una segona fase tardo-romana de duració i importància difícils de determinar, que pot datar-se en els segles IV-V.

91. La Muntanyeta (La Vall d'Uixó)

Ceán 1832, pp. 123-124; Valcárcel 1852, pp. 97-98, n° 301-302, fig. 53; CIL II 3984-3985; Bayenni 1948, p. 676; García García 1962, pp. 13-14; Peñarroja 1986, pp. 43-44; ELC 86-87.

Valcárcel (1852) esmenta les restes d'un edifici de caràcter monumental: «(...) al Poniente de la población, en un campo que pertenecía á José Febrer, se descubrieron y aun permanecen por las márgenes, ruinas de un panteon, de donde sacaron porción de piedra labrada de indudable antigüedad. Según tambien le aseguraron los vecinos, se encontraron seis inscripciones, de las cuales dos se emplearon en la fábrica de la iglesia, de otras dos ignoraban el paradero, y las restantes las vió y copió el autor (...)». A continuació, en la descripció de la primer dels dos epígrafs que descriu, afegeix que «estava suelto en el sitio que llaman la Montañeta en el referido campo».

Sembla tractar-se, segons afirma el mateix autor, d'un monument funerari d'on procedirien almenys dues de les inscripcions conegudes en la localitat, una dedicada a *Iaccotannus* -antropònim pre-romà- per *Aemilius Phronimus*, que presenta una base motllurada potser indicativa de la seua pertinença a un edifici, i l'altra amb dos personatges amb una probable relació familiar entre ells: *P. Popillius Tarcini f.* i *P. Popillius Paullus*. La poca fiabilitat de les referències a la orientació contingudes en el text de Valcárcel, comprovada en altres casos de jaciments coneguts, impedeix una localització si més no aproximada. La presència d'aquest monument indica l'existència d'un assentament en les proximitats, tal vegada en el nucli urbà de la població o en la seua perifèria. No sembla que es

tracte del de l'horta Seca, per la seua localització enmig de la vall, però tampoc devia estar molt allunyat. L'òrdim esmentat, la Muntanyeta, encara que genèric, pot ser orientatiu, ja que al SSO de la població es troba la muntanyeta de la Cova, on es coneix un assentament tardà. Pot considerar-se la hipòtesi de l'existència d'un assentament alto-imperial al peu del vessant est, a l'altra banda del riu de sant Josep, situat a uns 0,8/0,9 km del nº 86, que malauradament hauria estat destruït amb la construcció de la «colònia Segarra» en els anys seixanta; o també que es tracte del nº 87, ja vista, on s'han trobat ceràmiques romanes, al peu de la qual podia haver existit un altre assentament.

92. L'Assestador (La Vall d'Uixó)

30SYK31999

Museu Arqueològic de la Vall d'Uixó.

Està situat en l'extrem oest del terme municipal, al peu de la serra del Cid (160 m), a la vora esquerra de la rambla Cerverola i a 11,7 km de la costa. És una zona en lleugera pendent, orientada cap al sud, parcel·lada i cultivada, en part de secà i en part transformada en regadiu (tarongers). L'assentament més pròxim és el nº 86, situat a 6 km cap al NE; la vall del Palància està situada a uns 6 km cap a l'oest. El lloc està situat a 1,5 km del corredor format per la rambla Cerverola, que facilita la comunicació amb la vall del Palància. La zona és escassa en aigua; la rambla esmentada passa a la vora del jaciment.

El jaciment fou localitzat per J. Casabó, que va trobar ceràmica comuna i teules en escassa quantitat a ambdues vores del camí, 3 fragments de les quals es troben en el museu local. En les nostres prospeccions no poguérem trobar res. Encara que és impossible conèixer l'extensió i característiques del jaciment, per la seua localització en un lloc allunyat i d'escàs potencial agrícola i l'escassa entitat de les restes assenyalades, sembla que devia tractar-se d'un petit assentament, possiblement relacionat amb un altre pròxim.

93. La Punta (La Vall d'Uixó)

30SYK40111

Museu Arqueològic de Borriana, Museu Arqueològic de la Vall d'Uixó, SIAP, col·lecció de F. Esteve.

Gil-Masarell 1971, pp. 158-160; Falcó 1985, p. 180, nº 59; Aranegui 1982; Esteve, en premsa; ELC 88.

Està situat en la vessant NO de la Punta (60 m), a 5,6 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers). L'assentament més pròxim és el n° 94, situat a 0,9 km cap a l'est. El punt d'aiguada més pròxim és el riu Bellcaire, que passa a 30 m cap al NO.

Les restes del jaciment foren trobades en efectuar treballs de transformació del terreny amb finalitat agrícola. Aleshores va ser quan -en afonar-se el tractor- es va descobrir la cambra de combustió d'un forn ceràmic, amb la plataforma d'atobons perforats que la cobria conservada i nombroses àmfores pràcticament senceres; tot fou colgat sense efectuar-hi majors destrosses. La producció d'aquest forn era d'àmfores del tipus Dr. 2-4 (figs. 319-320). Pel que fa a les troballes monetàries, hom coneix la troballa de 3 asos de Tiberi de *Saguntum* (14-37), 1 as de Titus (79-81) i 1 as d'Adrià (117-138). Sobre un marge es conserva una base de columna de pedra de Sagunt (fig. 321). A l'altra banda de la Punta, en el vessant est, es va trobar una inscripció funerària fragmentada dedicada a *Popillius Iuuenis* per la seua esposa.

94. El camí de Cabres (La Vall d'Uixó)

30SYK412111

Està situat a l'est de la Punta i al sud del riu Bellcaire (35 m), a 4,8 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada, en part de secà (garroferes) i en part transformada en regadiu (tarongers). L'assentament més pròxim és el n° 95, situat a 0,3 km cap al sud; el n° 93 està situat a 1 km cap a l'oest. La via Augusta passa a una distància possiblement inferior als 2 km cap a l'est. La zona és escassa en aigua; el riu Bellcaire passa a 0,2 km cap al nord.

El jaciment fou localitzat per J. Casabó i prospectat posteriorment per J. Gómez. Es tracta d'un terreny de secà d'una superfície aproximada de 1,2 ha, on es troben dispersos fragments de ceràmica comuna, àmfora i algun de TS (fig. 322). En els camps pròxims transformats en regadiu no es troben materials. Hi destaca l'escassetat de teules i de ceràmiques fines de taula. Les característiques del jaciment són semblants al del jaciment més pròxim del camí de Clotxes. Possiblement deu estar relacionat amb algun altre assentament pròxim, tal vegada la Punta.

95. El camí de Clotxes (La Vall d'Uixó)

30SYK412107

Està situat a l'est de la Punta i al sud del riu Belcaire (35 m), a 4,5 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada, en part de secà (garroferes) i en part transformada en regadiu (tarongers). L'assentament més pròxim és el n° 94, situat a 0,3 km cap al nord; la Punta està situat a 1 km cap a l'oest. Està situat a la vora del camí de Clotxes, que des la Punta baixa fins a la costa. La via Augusta passa a una distància inferior als 2 km cap a l'est. La zona és escassa en aigua; el riu Belcaire passa a 0,6 km cap al nord.

El jaciment fou localitzat per J. Casabó i prospectat posteriorment per J. Gómez. Es tracta d'un terreny de secà d'unes dimensions aproximades de 50 x 40 m, envoltat completament per camps de tarongers que han rebut aportacions de terra. En aquesta parcel·la es troben algunes ceràmiques, mentre que en els camps de regadiu pròxims són molt escasses o no s'hi troben (fig. 323). Hi destaca l'escassetat de teules i de ceràmiques fines de taula. Les característiques del jaciment són semblants al del jaciment més pròxim del camí de Cabres. Possiblement deu estar relacionat amb algun altre assentament pròxim, tal vegada la Punta.

96. Mossar (Moncofa)

30SYK4308

Museu Arqueològic de la Vall d'Uixó.

Falcó 1985, p. 180, n° 62; Esteve, en premsa.

Està situada al sud del riu Belcaire (10 m), a menys de 2 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (regadiu). L'assentament més pròxim és el n° 100, situat a poc més de 2,5 km cap al SO. El camí de Clotxes comunica la Vall d'Uixó per la Punta (n° 93) amb la costa a l'altura de la torre Caiguda (n° 97); la via Augusta passa a una distància inferior als 2 km cap a l'oest. La zona és escassa en aigua; el riu Belcaire passa a menys de 1 km cap al NE.

En un punt indeterminat d'aquesta partida es va trobar un dupondi de Marc Aureli (161-180). D'altra banda, Esteve (en premsa) esmenta 4 troballes numismàtiques entre Xilxes i Moncofa que tal vegada tinguen una mateixa procedència: 1 dupondi de Trajà (115-117), 1 as d'Antoní Pius (140-144), 1 *nummus* de Constantí d'*Arelate* (307-337) i 1 *nummus* de Constantí II (?) de *Siscia* (?) (337-340). Sense descartar la possibilitat que es tracte d'una troballa aïllada,

aquest pot ser l'únic indici de l'existència d'un assentament en el terme municipal de Moncofa, que estaria situat al sud del riu Belcaire.

97. La torre Caiguda (Moncofa)

30SYK448079

Està situat a la vora de la mar, sobre la restinga litoral. La zona està sotmesa a un fort procés erosiu a causa de l'acció del mar. L'assentament més pròxim deu ésser el nº 96, situat a 1,8 km cap al NO; l'Alter està situat a 3,6 km cap a l'ENE. El camí de Clotxes passa a uns 500 m cap al SO; la via Augusta passa a una distància inferior a 3 km cap a l'oest. La zona és escassa en aigua; l'albufera de la desembocadura del riu Belcaire estava situada al nord del jaciment.

El lloc rep el nom d'una torre de vigilància de la costa construïda el segle XVII. Només comptem amb la notícia de la troballa de monedes ibèriques i romanes pels seus voltants pels buscadors furtius. El lloc degué començar a ésser utilitzat com a desembarcador en època ibèrica, ja que es troba en línia amb l'important assentament de la Punta. No tenim altres notícies sobre la seua importància, característiques i cronologia.

98. El Tossalet (Xilxes)

30SYK39082

Està situat en la serra del Castellar (80 m), a 4,4 km de la costa. És una muntanyeta aïllada amb condicions defensives i domini visual cap al ESE. No ha estat objecte de transformacions agrícoles. L'assentament més pròxim és el nº 100, situat a 1,6 km cap al SE. El lloc controla un corredor natural que travessa l'esmentada serra i comunica la Vall d'Uixó i la plana litoral, per on passa la carretera local d'aquesta població a Xilxes. La via Augusta passa a menys de 2 km cap a l'est. La zona és escassa en aigua; la font de Xilxes està situada a 1,3 km cap al sud.

El jaciment ha estat localitzat per J. Ll. Viciano. No hi ha restes constructives visibles. Només es troben alguns escassos fragments ceràmics de TSH que assenyalen una ocupació poc important que pot datar-se, de manera aproximada, en el segle II dE.

99. El Castellar (Xilxes)

30SYK40071

Museu de Borriana, SIAP.

Bazzana 1979, p. 309; Bazzana i Guichard 1980, pp. 322-323; Bazzana 1992, I, p. 409; Ripollés 1982, p. 172; Esteve, en premsa.

Està situat en un estrep oriental (60 m) de la serra del mateix nom, que separa la Vall d'Uixó de la plana litoral, a 3,9 km de la mar. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el n° 98, situat a 1 km cap al nord; el n° 100 està situat a 1,2 km cap a l'est. La via Augusta passa a una distància semblant en la mateixa direcció.

El lloc fou ocupat per un assentament en el període ibèric final. Bazzana i Guichard n'assenyalen una reocupació en el baix Imperi i l'alta edat Mitjana, amb abundants fragments de *tegula*, alguns de *dolia* i pocs de TSP Grisa. D'altra banda, Esteve (e. p.) esmenta la troballa d'un denari de Trajà (112-117) en les proximitats d'aquest lloc, en la Pedrera. D'altra banda, hi ha notícia de la troballa de sepultures en la vessant de la muntanya, destruïdes en la transformació del terreny per a regadiu. Les restes romanes actualment visibles són fragments de teula i rajola que apareixen per tota la superfície del jaciment i pels seus vessants.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
TS Gàl·lica	Drag. 30	1 ?			324, n° 2	1
TS Hispànica	37	1	V= 20		324, n° 1	1
TS Africana D	Hayes 99	1	V= 18		324, n° 4	1
Comuna		1	V= 14		324, n° 3	1
Mortor		1	V= 24		324, n° 5	1
TOTAL						5

Els materials estudiats són 5 fragments ceràmics: 1 de TSG, tal vegada de la forma Drag. 30; 1 de TSH de la forma 37; 1 de TSA D de la forma Hayes 99; 1 d'una gerra de ceràmica comuna; i 1 mortor d'adscripció insegura. Aquests materials corresponen a dos moments d'ocupació ben diferenciats. Els 2 fragments de TSG i TSH deuen correspondre a ocupacions puntuals en el segle I-II, mentre que els de TSA D, TSP Grisa i comuna corresponen a una ocupació de major entitat i duració en els segles IV-V.

100. L'Alter (Xilxes)

30SYK412071

Museu Arqueològic de Borriana, SIAP.

Miralles del Imperial 1868, p. 17; Mundina 1873, p. 281; Torres 1956; Bru 1963, p. 217; Almar, López i Espinosa 1965, pp. 11-12; Utrilla 1968; Mesado 1971; Tarradell 1973, p. 89; Gorges 1979, p. 245; Abad 1985a, p. 366; Ripollés 1985, pp. 325-326, nº 18-19; Abad 1986a, p. 174; Rodà, *Bronces* 1990, pp. 76 i 236, nº 136; ELC 91.

Està situat a l'est de la serra del Castellar, en l'estreta franja de plana litoral (10 m), a 2,3 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (tarongers); la construcció de l'autopista també va afectar l'àrea arqueològica. L'assentament més pròxim és el nº 99, situat a 1,2 km cap a l'oest; el nº 102 està situat a 2,5 km cap al SO. La via Augusta passava possiblement a la vora de l'assentament. La font de Xilxes està situada a 1,1 km cap a l'OSO; la localització de l'assentament permet l'aprofitament d'aquesta deu.

Miralles del Imperial (1868) i Mundina (1873) esmenten la troballa d'inscripcions romanes en aquesta població, de les quals no ha quedat més constància. Posteriorment, Torres (1956) esmenta la troballa de profusió de teules, àmfores, *dolia*, tobots i ceràmica variada pels voltants del lloc on es va trobar el mil·liari de l'emperador Trebonià Gal, al voltant d'un antic sequer d'arròs. Segons Almar, López i Espinosa (1965), les restes es troben disperses per una àrea molt extensa en les partides de l'Alter, Ràfol i al llarg de la senda Forcada, i consistien en restes de construccions i grans quantitats de fragments de ceràmica, entre ells molts de *dolia*, a més de ceràmiques fines i vidres. L'any 1966 en rebaixar uns 2 m un camp de 5 fanecades situat al costat de l'antic sequer de l'arròs, es va trobar, entre carbons i cendres, una figureta de bronze que representa a Mercuri (fig. 325) que fou estudiat per Utrilla (1968) i Mesado (1971) (*cf.* 6.4.7). Tarradell (1973), que va estudiar l'esmentat mil·liari, assenyala l'existència d'alguns vestigis de murs, un depòsit de tesselles de mosaic i abundants fragments de teules, àmfora, sigil·lata i ceràmica comuna. Un lot de ceràmiques, arreplegat per Espinosa, fou depositat aleshores en el Laboratori d'Arqueologia de la Universitat, d'on posteriorment va passar al SIP. Un altre lot, arreplegat per Mesado, es conserva al museu de Borriana (figs. 326-330). D'altra banda, Gorges (1979) esmenta dues vil·les amb els topònims de l'Alter i els Sequers que són, en realitat, la mateixa. Aquest autor esmenta, dels fons del SIP, fragments de TSH amb les següents marques de terrisser: *Of. Va. Firm.*; *O. S. V. Ri* i (...) *Val. Pat.* Quant a les troballes monetàries, Ripollés (1985) ha publicat un as de *Nemausus* d'August (29/28-3 aE) procedent d'aquest terme municipal.

Les restes ceràmiques eren abundants. Entre els materials estudiats hi ha fragments de teules, *dolia*, àmfores, tobos, ceràmica comuna, TSI, TSG, TSH, amb marques dels terrissers *Valerius Firmus* i *O.Su.R.I.*, i TSA A. La importància i quantitat de les restes trobades indiquen que devia tractar-se d'una vil·la de certa entitat situada a la vora de la via Augusta, amb habitacions pavimentades de mosaics bícroms, sòcols de marbre, decoració pintada en les parets i possiblement un petit *lararium*. La dispersió i quantitat de les restes ceràmiques assenyala una notable extensió de l'assentament. Hi destaca la gran quantitat de fragments de *dolia*, possiblement en relació amb les activitats agrícoles. Pel que fa la cronologia, les ceràmiques estudiades permeten establir un període d'ocupació que començaria en època d'August/Tiberi i s'allargaria almenys fins al segle III.

101. La Muntanyeta (La Llosa)

30SYK395062

Museu de Vila-real.

És una petita altura aïllada (20 m), la més oriental de la serra del Castellar, situada a 3,8 km de la costa. La població s'assenta a la banda SSO, amb algunes cases aïllades en el vessant est. Els vessants estan aterratsats però erms. L'assentament més pròxim és el nº 102, situat a 0'9 km cap al SSO. La via Augusta passava a menys de 0,5 km cap al SE. El punt d'aiguada més pròxim és la font de Xilxes, situada a uns 200 m cap al NE.

El lloc fou prospectat, entre altres, per Doñate. En superfície s'han trobat alguns fragments de teules romanes, juntament amb ceràmica medieval, que palesen una reocupació del lloc (Bazzana 1978a, p. 186). Possiblement amb aquesta segona fase puguen relacionar-se els enterraments esmentats per Alcina (1950, p. 121). Al museu de Vila-real es conserva un fragment de cos de TSH de la forma 15/17. D'altra banda, a la font de Xilxes hi ha alguns carreus de calcària reutilitzats, dels quals s'ha assenyalat el seu possible origen romà.

102. El Pla (La Llosa)

30SYK394053

Museu de Borriana, SIAP, col·lecció de F. Esteve.

Esteve, en premsa.

Està situat a uns 0,8 km cap al NNE de la serra d'Almenara (10 m), a 3,4 km de la costa. La zona, flanquejada per la via del tren i l'autopista, està parcel·lada

i cultivada (tarongers); la parcel·la de l'extrem nord del jaciment fou buidada per a la venda de la terra. L'assentament més pròxim és el nº 101, situat a 0,9 km cap al NNE; el nº 105 està situat a 1,5 km cap al SE, i el nº 100, a 2,4 km cap al NE. La via Augusta devia passar a la vora del jaciment. El barranc de Talavera passa a uns 150 m cap al nord i la font de la Llosa està situada a 1 km cap al NNE.

Esteve (en premsa) esmenta la troballa de 7 monedes, 2 a dalt de la carretera N-340: 1 antoninià de Galiè (260-268) i 1 *nummus* de Constantí I de *Cicicus* (307-337); i les altres 5 avall d'aquesta: 1 as de *Celse* (darrera s. II-principi s. I), 1 as de Viteli de *Tarraco* (?) (69), 1 dupondi de Marc Aureli (161-180), 1 sesterci de *Iulia Mamaea* (225-235) i 1 *nummus* de Constantí II de *Londinium* (317-337).

Les obres d'extracció de terra d'una parcel·la d'aquesta partida l'any 1991 va destruir diverses estructures i va posar al descobert un paviment de morter, els fonaments de les parets de diverses habitacions i una petita necròpoli. L'extracció de terres, que ha posat en evidència un grau de conservació notable de les estructures aparegudes, no va ser tan profunda en la franja oest de la parcel·la, on els nivells arqueològics no han estat completament arrasats. Aquest fet motivà la realització d'una excavació d'urgència dirigida per V. Verdegal per a la neteja de les estructures descobertes i realització de sondeigs. Sembla tractar-se de l'extrem septentrional d'una extensa vil·la, les estructures de la qual continuen cap al sud per davall dels camps contigus, on les troballes ceràmiques són freqüents. Possiblement les obres de construcció de la via del tren van afectar la franja oest de la vil·la, puix hi ha notícies de troballes arqueològiques. Entre les estructures encara visibles hi ha restes de diverses habitacions de planta aproximadament quadrada en la banda NE de la parcel·la, i una gran habitació de planta rectangular orientada NNE-SSO amb paviment de morter que desapareix davall la parcel·la contigua. A l'angle SO es va realitzar un sondeig que va posar al descobert un mur i el que sembla la base d'una columna. Al costat NO es van trobar alguns ossos humans, entre els quals es distingia un esquelet infantil.

Els materials recuperats, tant en els treballs de neteja com en les prospeccions superficials, són nombrosos (figs. 331-335). Es tracta fonamentalment de ceràmica i vidre. De ceràmica hi ha TSI, TSG, TSH, TSHT, TSA A, C i D, grisa estampillada, parets fines, africana de cuina, ibèrica, comuna, àmfores Dr. 2-4 i africanes, *dolia*, recipients de vidre i vidres de finestra, claus i fragments metàl·lics informes i material de construcció (*lateres, tubuli, tegulae* i *imbrices*). Aquests materials indiquen una ocupació pràcticament continuada des

del segle I dE fins al IV. Sembla tractar-se, doncs, d'un assentament de considerable importància, possiblement amb una activitat principal de tipus agropecuari i tal vegada amb alguna altra secundària relacionada amb la via Augusta, que va estar ocupat al llarg de tot el període imperial.

D'altra banda, en la descripció de les ruïnes de la muntanyeta dels Estanys, Ribelles (1820, p. 228; s/a2, pp. 764-765) -que segueix les informacions del rector d'Almenara J. B. Fígols-, esmenta una sèrie de construccions (que considera sepulcres) «que tienen las paredes y bóvedas de tapia. Hay algunos de estos en el valle cercano al castillo ("detras del Castillo» d'Almenara, en s/a2); y en ("a orillas del», *Id.*) el barranco llamado de Talavera se cuenta hasta trece. Su fábrica es tanto mas digna de admiracion, quanto es cierto que su bóveda es de tierra, y no teniendo sino tres dedos de espesura en su boca». Posteriorment, Pla (1821a, p. 19) també assenyala que «al nordeste á 500 toesas (prop de 1 km) se ven dos hornos de antigua y fina alfarería, dicha vulgarmente barro saguntinos». La direcció i la distància senyalen cap a aquest jaciment, per la qual cosa els hi considerem relacionats. A partir d'aquestes notícies, Alcina (1950, p. 121; Fletcher i Alcácer 1956, p. 149; Fletcher 1964, p. 6) n'esmenta un situat «cap a la Llosa». Segons informacions locals, hi havia un forn a l'altura del pont sobre l'autopista, situat a uns 250 m cap al NNE. Les prospeccions de la zona en l'actualitat estan molt limitades per la intensa transformació agrícola que ha sofert la zona. Pel que fa a la producció de «barros saguntinos» (= ceràmica sigil·lata), considerem que la notícia de Pla no deu interpretar-se literalment, ja que resultaria un fet excepcional, encara que no impossible.

103. La Corona (Almenara)

30SYK373046

SIAP.

Ocupa l'estrep més occidental de la serra d'Almenara (80 m), a 5 km de la costa. Les característiques del lloc han estat assenyalades anteriorment. L'assentament més pròxim és el n° 104, situat a 1 km cap a l'est; el n° 102 està situat a 2,3 km cap a l'ENE. La via Augusta passa a 1,4 km cap al SE.

El lloc fou ocupat per un assentament en el període ibèric final. Entre les restes ceràmiques trobades hi ha algun fragment de *tegula* i un de cos de TSG d'una forma decorada amb motius vegetals, un ocell i un personatge alat (fig. 336).

Aquests materials palesen una ocupació del lloc de poca importància i duració en el segle I dE, possiblement en relació amb algun assentament pròxim més important.

104. El Castell (Almenara)

30SYK383046

Junyent *et alii* 1982-83, pp. 64 i 69; Bazzana 1992, I, p. 402.

Museu Arqueològic de Borriana.

Està situat en la muntanya més alta de la Serra d'Almenara (160 m), a 4,1 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 103, situat a 1 km cap a l'oest; el nº 102 està situat a 1,3 km cap al NE. El lloc controla el pas de la via Augusta, que passa a 0,6 km cap al SE.

El lloc fou ocupat per un assentament ibèric que va perdurar fins al període ibèric tardà. En el sondeig realitzat a la cova de les Cinc, situada en el mateix cingle de la muntanya on s'alça el Castell, es van trobar diversos fragments de ceràmica ibero-romana i de *tegulae* en els nivells superficials (Junyent *et alii* 1982-83). Bazzana (1992) esmenta la troballa de ceràmica sigil·lata. Al museu de Borriana es conserva un fragment de cos de TSG, possiblement de la forma Drag. 27. Aquesta troballa palesa una ocupació de la muntanya i de la cova, possiblement de poca importància i duració, almenys en el segle I dE, possiblement en relació amb algun assentament pròxim més important.

105. La muntanyeta dels Estanys (Almenara)

30SYK405044

Museu Arqueològic de Sagunt.

Pla 1807, pp. 22, 25-26 i 33-34; Laborde 1811, pp. 57-58, pl. CVIII-CIX; Ribelles 1820; *Id. s/a1*, pp. 670-672; *Id. s/a2*, pp. 756-765; Pla 1821a i b; Ceán 1832, pp. 47 i 77-78; Valcárcel 1852, pp. 17-20, figs. 27-32; Boix 1865, p. 44; Miralles del Imperial 1868, pp. 17 i 35; Llorente 1887, p. 260; Chabret 1888, II, pp. 15-28; Balbás 1892, pp. 41-43; CIL II 3973-3979, 3981-3983 i 6054-6061; Paris 1903, I, p. 46, nº 1; Albertini 1913, p. 352, nº 42; Huguet 1913; Huguet, a Sarthou *s/a*, pp. 199-201; Sarthou *s/a*, pp. 742-745; Paris 1903, I, p. 46, nota I; Roig 1922, p. 283; Schulten 1927b, pp. 233-234; Puig i Cadafalch 1935, p. 111; García y Bellido 1947b; Alcina 1950; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 147, 149, 151, 153, 156 i 158; Bru 1958, pp. 159-160; Anònim 1959; Pla 1960, p. 223; Cuelco

1960, p. 10; Von Mercklin 1962, p. 219, n° 539, fig. 1017; Balil 1962, p. 156, n° 14; Pla 1963, p. 56; Bru 1963, pp. 154, 159, 174, 187, 207 i 214; Mesado 1966; Pla 1968, p. 71; Castelló 1970, *GEC I*, p. 641; Martín 1971; Aranegui 1976; Balil 1979, p. 201; Gorges 1979, p. 244; Llobregat 1980, pp. 107-108; Ripollés 1980, p. 33; Ripollés 1982, p. 95; Abad 1985a, pp. 357 i 359; Abad 1986a, p. 166; Corell 1986; Aranegui 1988, pp. 63-65; Corell 1989; ELC 92-100, 103, 106 i 110-111.

Està situat en l'estrep oriental de la serra d'Almenara (20 m), sobre el sorgiment de les Llacunes que dona pas a la marjal, a 2 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el n° 102, situat a 1,5 km cap a l'NO; la ciutat de *Saguntum* està situada a 10,5 km cap al SSO. La via Augusta passa a 1,5 km cap a l'ONO.

El lloc fou ocupat possiblement per un assentament en el període ibèric final. La nombrosa bibliografia existent sobre el jaciment i el fet que aquest haja desaparegut en la seua pràctica totalitat, limiten les possibilitats de treball al camp de la interpretació de les notícies proporcionades pels autors que en donaren testimoni directe. Donat que la majoria de les troballes es repeteixen en les successius treballs que se n'han ocupat, intentarem sintetitzar les principals notícies referides a la descripció del conjunt i dels seus monuments, els elements arquitectònics individualitzats, les troballes monetàries i altres peces d'interès, a partir dels quals podem plantejar diferents hipòtesis sobre la interpretació del jaciment (figs. 337-342).

La primera notícia és de Pla y Cabrera en una carta dirigida a Valcárcel l'any 1799 i publicades inicialment per aquell (Pla 1807). Poc després, Laborde (1811) publicà alguns dibuixos i un breu comentari. Posteriorment, Ribelles (1820), cronista de la ciutat de València, es va atribuir el descobriment, i Pla (1821) va redactar una extensa rèplica on reproduïx els seus escrits anteriors. En 1818, el rector d'Almenara J. B. Fígols, testimoni visual de les troballes de Pla i informador de Ribelles, va redactar una memòria per a la «Real Sociedad Económica de Amigos del País», malauradament desapareguda. Més endavant també Valcárcel (1852) i Chabret (1888) donen notícia dels vestigis i troballes d'aquest interessant jaciment. En les darreres dècades del segle passat i primeres del present, el metge d'Almenara L. Cebrián Mezquita, arqueòleg i historiador per afició que fou també cronista de la ciutat de València, va estudiar aquestes ruïnes i va redactar una «Historia de Almenara», inèdita, el manuscrit de la qual no ha estat possible

consultar, però coneixem a través d'Alcina. Aquest, en 1949, va realitzar treballs de prospecció i una profunda revisió de la problemàtica del jaciment (Alcina 1950). L'estany Gran va ser objecte d'una prospecció submarina l'any 1958 en què es van trobar alguns fragments de ceràmiques romanes i medievals (Martín 1971). Fletcher i Tarradell van prospectar el jaciment en diverses ocasions des de 1958 i al llarg dels anys seixanta (Pla 1960, 1963 i 1968). També ho feren alguns membres del Centre Arqueològic Saguntí (Anònim 1959), que traslladaren algunes peces al museu de Sagunt. Finalment, abans de la seua destrucció, Mesado (1966) va realitzar els darrers treballs sobre el terreny.

La muntanyeta dels Estanys tenia dos cims, un major i més alt a l'oest i altre més petit i de menor altura a l'est que s'alçava sobre els Estanys. En el collet que la unia a la muntanya Blanca, en l'extrem oest, hi havia unes grans carrilades que pujaven pel vessant nord, descrites ja per Pla i Ribelles, que Mesado veié encara en una longitud de 10 m i una fondària màxima de 50 cm. En el cim oest hi havia les ruïnes d'una construcció (A) que estava orientada al NO i tenia una planta rectangular de 9,1 x 7,7 m, amb un absis central que li donava una llargària màxima de 10,8 m i una disposició simètrica. L'interior es distribuïa en tres naus: la central (B) tenia 3,1 m d'amplària i es prolongava en la petita capçalera (A) a través d'una porta; a dreta i esquerra s'obrien quatre peces amb accés des de B, dues més petites pròximes a l'absis (C i D) i altres dues allargades i majors en el costat de la porta (E i F). Alcina la va identificar amb una ermita medieval, segons va deduir de la planta i dels fragments ceràmics trobats en l'excavació. Tanmateix, parla de la troballa de grans rajoles i *tegulae* amb signes digitals, semblants als trobats posteriorment en el monument C, i que un bloc d'aquestes unides amb argamassa procedien indubtablement de la teulada. A més d'això, les reduïdes dimensions de l'edifici i, sobre tot, la divisió de l'espai interior fan qüestionable aquesta identificació. No és inversemblant que es tractàs d'un edifici tardo-romà o d'època visigòtica.

En el cim oriental se situaven els dos conjunts de ruïnes mencionats pels primers autors (B i C). El conjunt B ocupava el cim i és el pitjor conegut. L'única menció concreta és de Laborde (1811), que hi situa construccions modernes. En les dues fotografies que va publicar Sarthou (s/a) a primeries de segle, es veuen restes d'un mur d'un metre d'alçària i una base de pilastra estriada. Alcina el va trobar molt arrasat i no el va excavar en la seua totalitat, per la qual cosa no va dibuixar-ne la planta. En el vessant nord es veia el tall d'un paviment, des d'on va

traçar una trinxera per tot el cim al llarg de la qual va trobar una sèrie de murs que formaven diversos angles; un d'aquests murs tenia 150 cm de grossària però estava molt arrasat. El material trobat fou majoritàriament ceràmica medieval, però també vidres, una base d'àmfora, gran quantitat de claus i fragments de grapes de ferro. Hi havia signes evidents d'incendi en el terra i les parets. Com la disposició dels murs no es corresponia amb la planta de l'edifici que buscava, no hi va prosseguir els treballs. Pocs anys després, els membres del «Centro Arqueológico Saguntino» van realitzar una visita al jaciment (Andnim 1959), on van identificar les restes d'un segon monument de menors dimensions que també consideren un temple i que tal vegada es referia a aquest monument. Per tractar-se de la zona més alta, és molt possible que -aprofitant les ruïnes d'un monument romà- s'hagués erigit alguna construcció, potser defensiva, de l'assentament medieval que va deixar restes evidents en tot el jaciment, a la qual devia referir-se Laborde.

El tercer conjunt de ruïnes (C) és el que apareix en les primeres descripcions de Pla i Ribelles, l'únic del qual dibuixen la planta Chabret i Cebrián i també el que va centrar els treballs d'Alcina i Mesado. Estava situat en el vessant meridional del cim oriental, a uns 10 m de les restes de l'anterior. La seua planta estava desfigurada per una sèrie de compartimentacions interiors producte de la seua reutilització, possiblement des de l'Alta Edat Mitjana, cosa que també devia passar en la construcció B. El conjunt constava d'un edifici monumental de caràcter funerari i, segurament en un nivell inferior, el que podia ser una terrassa o un altre edifici menor possiblement també amb una funció semblant. De fet, les primeres descripcions de Pla i Ribelles se centren en aquest segon recinte. Segons Mesado¹, el monument C (cf. 6.6.2.6.) tenia una planta rectangular de 17,05 x 8,45 m, amb una superfície construïda de 144 m² i dues portes, una oberta al sud i ja desapareguda i l'altra lateral oberta a l'oest de 1,40 m de llum. A l'interior d'aquest recinte i adosada al costat nord es trobava la cambra funerària estudiada per Alcina. Era una habitació de planta rectangular, de 8,80 x 4 m, amb una porta de 0,64 m de llum en el costat est. Les tres tombes d'inhumació estaven situades en el costat est i no contenien cap aixovar. L'accés al monument des del sud devia efectuar-se per una escalinata que conservava 4,50 m de llargària i 1,80 m d'amplària. Tot i que Alcina suposa que el monument devia anar revestit de carreus de pedra calcària, i

¹) Alcina no dona en cap moment les dimensions d'aquesta estructura, ni tan sols la grossària dels seus murs. Els càlculs que s'han fet són aproximacions a partir de l'escala dels seus croquis.

que Mesado restitueix una porta flanquejada amb pilastres, no hi ha indicis segurs que aquest monument comptàs amb elements arquitectònics decorats.

Al sud d'aquest monument Pla i Ribelles esmenten una tercera construcció on aquell va realitzar les primeres excavacions (D). Segons Ribelles, era una construcció de planta rectangular de 40 x 24 pams (9 x 5,4 m), amb murs de 2 pams (45 cm) de grossària, en els extrems de la qual hi ha havia dues peces semicirculars a mode d'exedres separades per una paret travessera. Segons Pla el paviment estava «formado de ladrillo rojo y piedrecitas menudas», tal vegada d'*opus signinum*. Ací estaven situats els pedestals, en nombre de vuit, la majoria amb inscripcions funeràries. En l'exedra de ponent es van trobar el relleu d'armes i tres fragments d'una inscripció de caràcters monumentals amb el text *Sergia M. [---]*. També es van trobar fragments de marbre blanc i d'una altra pedra amb motlures, que devien pertànyer al revestiment interior, tal vegada d'aquest mateix edifici.

Aquestes estructures estaven distribuïdes de manera escalonada en tres terrasses situades en el cim est de la Muntanyeta i el seu vessant meridional. Formaven un conjunt monumental, del qual sabem que els dos edificis inferiors eren funeraris. Del tercer només sabem que possiblement tenia murs de 150 cm de grossària i que tenia un pòrtic amb pilastres. Donat que es tracta d'un ambient privat, no fora estrany que també aquest, erigit en el punt més preeminent, fos un monument funerari. D'altra banda, donada la cronologia avançada dels altres dos situats en el vessant, determinada pel ritual de la inhumació en un cas i pels monuments epigràfics en l'altre, es pot plantejar a tall d'hipòtesi que aquest fos anterior, tal vegada del segle I dE, extrem aquest que recolçarien els elements arquitectònics decorats.

Però l'extensió del jaciment no es limitava a la Muntanyeta. Pla explica que les restes no solament es trobaven a la muntanyeta, sinó també en «gran parte de la antigua llanura oriental (...) todo su contorno está lleno de vestigios de paredes romanas, de fragmentos de urnas, de anforas cinerarias, vasos purpureos, ladrillos sepulcrales». En els treballs agrícoles es trobaven «ramales de paredes enteras». Ribelles parla de la gran quantitat de «fragmentos de tinajas, anforas, ladrillos, tejas y barro saguntinos que cubren la tierra en la extension de un cuarto de legua (1,3 km)». També Laborde (1811) parla d'altres ruïnes al costat de l'estany, que testimonien l'extensió «de l'antiga ciutat». Aquestes referències ens indiquen clarament que al voltant, o possiblement al peu del vessant meridional de la

Muntanyeta, hi havia un important assentament. Tanmateix, els darrers treballs en el jaciment van proporcionar escasses troballes de material moble. Alcina indica que la ceràmica medieval era abundant i la romana escassa; d'aquesta va trobar alguns fragments de TS i gran quantitat de *tegulae* i *imbrices*, algunes amb marques digitals. A més va trobar alguns fragments de vidre, claus i grapes. Tal vegada hi va influir el fet que aquests treballs van centrar-se en una àrea d'ús funerari o, per exemple, les ceràmiques domèstiques no tenen per què ésser abundants.

La troballa de diversos elements d'almàssera resulta fonamental per determinar la presència d'activitats pròpies d'un assentament rural. Segons Pla, a certa distància de la muntanyeta cap a l'est va trobar un contrapés d'almàssera de pedra de Sagunt amb mosses laterals, de més 500 arroves de pes (més de 5 tones); en el mateix camp va trobar una altra pedra de pes semblant però quadrada, també amb dos grans mosses laterals; i en la vessant de la muntanyeta va veure un tros d'aproximadament una quarta part d'una altra semblant a la primera. Una darrera peça relacionada amb la transformació de productes agrícoles la va trobar Alcina (1950, p. 108, fig. 10) en el vessant de la Muntanyeta, una base de premsa que reproduceix en una fotografia i atribueix amb dubtes a una basa de columna.

D'altra banda, gràcies a Chabret i a les notes de Cebrián consultades per Alcina, sabem que l'aleshores propietari de les finques immediates a la Muntanyeta, V. Melchor Polo, va extraure tota la terra de la vessant meridional de la Muntanyeta per fer els seus horts de tarongers a la vora dels Estanys, operació en què va trobar diverses sepultures, carreus i nombrosos objectes ceràmics, tot malauradament perdut. El propi Cebrián va excavar en aquesta zona altres enterraments semblants sense aixovar. També Alcina va arregar una notícia sobre l'aparició de tombes fetes amb *tegulae* disposades en doble vessant en un dels horts de tarongers pròxims als Estanys.

Tota la zona, però, fou objecte d'una intensa ocupació, possiblement des de l'alta Edat Mitjana. Així ho indiquen la reutilització dels edificis, amb les consegüents reformes interiors, l'abundant ceràmica medieval trobada per tot arreu i els nombrosos enterraments trobats. Sobre aquest particular, Mesado va arregar la notícia de la darrera transformació soferta per la zona plana existent al sud de la Muntanyeta l'any 1961, quan l'acció del tractor va destruir nombrosos enterraments coberts amb una llosa. En el tall existent al peu de la Muntanyeta sobre el primer d'aquests camps, encara va veure tres d'aquests enterraments.

Molts dels elements arquitectònics decorats que s'esmenten no tenen una procedència clara: o no s'especifica on van ser trobats desplaçats. Sobre la quantitat de materials reaprofitats que havien eixit d'aquest lloc, hom assenyala diverses construccions on se'n trobaven:

- la torre del Mar, construïda en el segle XVI, que segons Pla «mináron los ingleses á 7 de Junio de 1801». Sobre aquesta torre, Alcina, possiblement basant-se en Cebrián, diu que les seues ruïnes foren aprofitades per a la construcció d'una ermita pròxima a la casa Blanca.
- els treballs efectuats pel Capità General F. X. Elío a principi de segle, amb la finalitat de sanejar l'extensa marjal que naixia en la deu dels Estanys i arribava fins a la costa. Per tal d'obtenir material per a la construcció del camí que facilità els treballs d'excavació del canal de desguàs, va efectuar en la part septentrional de la muntanya unes excavacions que, segons Ribelles, tenien unes dimensions de 20 x 12 x 3 vares (18,2 x 10,9 x 2,7 m).
- «la obra de la capilla nueva del convento de Almenara» fou bastida amb materials procedents de la Muntanyeta; aquest convent dels Dominics fou enderrocat l'any 1839, quan es va fortificar la població (Mundina 1873, p. 61). Fou tanta la pedra transportada, segons Fígols, que ocupava tota la plaça.
- segons Pla «otras muchas piedras labradas que se ven frecuentemente por las calles en paredes, umbrales y poyos de la villa, son del mismo monte del templo».
- també en l'excavació del punt del Cid es van trobar diversos carreus i fragments motllurats de pedra calcària que deuen tenir una procedència semblant (Arasa 1980, p. 229).

Els elements arquitectònics decorats són nombrosos i deuen pertànyer a diferents monuments i ambients (*cf.* 6.6.1.2.1.1., 6.6.1.2.3 i 6.6.2.6.). No resulta fàcil atribuir-los a algun determinat:

- Pla parla «de pedestales, de columnas istriadas, molduras del gusto griego y romano, de volutas ó espiras con su sistelo y rosa, de cornisas, y (...) tres basas enteras de piedra azul saguntina de grandor de cuatro palmos por banda (90 cm) (...). Al declive del montecillo encontré una llave de arco toral de mármol blanco (...)». També explica que en las ruinas de la torre del Mar «se halláron algunas pilastras istriadas, y una con su capitel bien entendido, la llave de un arco toral». Entre altres peces que guardava el rector d'Almenara hi havia mitja voluta de marbre, possiblement d'un capitel jònic.

- Laborde (1811) reproduïx també alguns elements arquitectònics, les bases motllurades de dues pilastres, la segona de les quals servia de base a una creu davant el convent dels dominics; un fragment de mur d'*opus quadratum* amb encoixinat; un fragment motllurat d'una «base que hom suposa que havia estat la de l'estilobat»; i dos fragments de fust de pilastres estriades.
- A més dels ja vistos per Pla, Ribelles esmenta «dos zocalos de pilastras de quatre caras» i explica que les pedres manifestaven haver estat exposades a un incendi. Unes altres peces reproduïdes són quatre elements arquitectònics de marbre blanc que guardava el mateix Fígols: un element de cornisa de 4 x 1 pam (90 x 22,5 cm); un element motllurat, potser d'una base de 1,5 pams per 5 quarts (34 x 28 cm); una columneta adossada amb el fust estriat i la seua base de 2 x 1 pams (45 x 22,5 cm); i un fragment llis de 1,5 x 1 pams (34 x 22,5 cm).
- Valcárcel (1852) reproduïx la base que servia de pedestal a la creu del convent, citada en la memòria de Fígols, segons Chabret, i esmenta les peces emprades per a la construcció de la torre del Mar, entre les quals hi havia algunes de pilastres estriades, tambors de columna, dos capitells i altres fragments.
- Chabret reproduïx una base de pilastra extriada i una peça estriada per una cara i coronada per un fris d'òvals. Aquest especifica que V. Melchor Polo, propietari dels camps pròxims, va traure «muchísimos sillares con estrías y molduras, basas y capiteles que ha aprovechado para formar las lindes de su propiedad». Possiblement en aquests treballs degué trobar-se el capitell jònic que Chabret va publicar, que deu correspondre a un ambient privat, tal vegada les termes.
- Huguet (1913) esmenta, entre els fons de l'antic museu Provincial de Castelló, un capitell trobat prop d'Almenara l'any 1868, actualment desaparegut. En un altre lloc, afegeix (Huguet, a Sarthou s/a) que del monument es veu «un capitel dórico, que no acusa gran pureza de stilo».
- Alcina afegeix les notícies de Cebrián sobre «un fundamento de columna» quadrat, amb un forat en el centre reblit de pedres i argamassa; una basa de columna; un fragment de pilastra amb estries; diversos fragments de metopes i triglifs i mitja voluta ja citada per Pla. En un dels bancals existents al peu de la Muntanyeta va veure un fragment de marbre blanc amb motllures.
- Segons Mesado (1966), entre els trobats en els darrers treballs de desemboscament hi havia més de vuit peces de pilastra estriada, que foren trencades i reaprofitades en els parats dels horts. Ell en va veure una, corresponent al fris decorat amb òvuls, a 1,5 m a l'oest de l'escala principal, que era semblant a

la que tenia Peris en la seua casa de Borriana; ambdues amidaven 33 x 60 x 100 cm i tenien en el costat oposat al front decorat un ressalt de 62 cm d'amplària. En la vessant meridional va veure un cilindre de marbre blanc de 56 x 40 cm, amb l'interior buidat fins a 26 cm, ara conservat al museu de Sagunt. Altres dues peces que va veure eren un tambor de columna de 53 x 30 cm que es trobava en el camí d'accés a la finca, i una basa de calcària que amidava 37 x 30 cm i es trobava a uns 100 m de l'estació del tren.

Els fragments escultòrics esmentats són estranyament escassos (6.5.7): una gran petxina sobre una basa jònica, un relleu d'armes de factura grollera encara conservat i una mena de canal amb diverses protuberàncies a mode de bulbs.

Un dels elements destacats des de les primeres referències de Pla i Ribelles són les inscripcions, de les quals es van trobar un mínim de tretze, majoritàriament de caràcter funerari. L'onomàstica -com ja va assenyalar Chabret- està estretament relacionada amb la de *Saguntum*. Entre ells n'hi havia dos dedicats a sengles magistrats municipals: *Geminus [¿ Maxi]mus* i *L. Valerius L. f. Gal. O[pta]tus*. Pel que fa a la inscripció de caràcters monumentals, el gentilici el trobem també en una acomodada família d'aquesta ciutat, on es conserven alguns epígrafs d'una dona anomenada *Sergia M(arci) f(ilia) Peregrina*. No resultaria molt agosarat plantejar la hipòtesi que, més que una simple coincidència onomàstica, es tractàs de la mateixa persona, membre d'una rica família saguntina, que hauria erigit un mausoleu familiar en la seua vil·la, situada a poques milles de la ciutat.

Les troballes monetàries sembla que han estat molt nombroses:

- Segons Ribelles se n'havien trobat «mil y mil medallas de todas clases, y de época muy remotas». Per il·lustra-ho esmenta com a exemples els casos del rector d'Almenara J. B. Fígols, que havia reunit en pocs anys una col·lecció amb monedes ibèriques, consulars, colonials i imperials; i d'un veí d'Almenara que en el segle XVIII va reunir una col·lecció de més de dos mil monedes.
- Inicialment, Pla (1807) dóna unes xifres menors i segurament més pròximes a la realitat: «solamente Josef Gomis, de dicha Villa, y un Pastor de la Llosa, excederán de 200 monedas las que se han encontrado en este parage».
- Posteriorment, Pla posa diversos exemples per il·lustrar la quantitat de monedes que s'hi trobaven. Així, explica que «el Sr. Arcediano de Alcira D. Vicente Saus tenia mas de dos mil», tant ibèriques com romanes, que li havia arreplegat un veí de la vila. Un pastor de la Llosa «á centenares ha vendido al Dr. D. Enrique Palos» monedes de tota classe, que en posseïa una bona quantitat.

- L'únic autor que ofereix una mínima relació de monedes trobades és Ceán (1832), que esmenta monedes d'Adrià, Antoní Pius i Gordià, i autònomes de *Celsa, Ilici, Ilerda, Cartago Noua* i *Corduba*.
- Valcárcel recorda també l'abundància de monedes trobades pel veí J. Gomis i per un pastor de la Llosa, però la xifra que dona és de cinquanta.
- L'única troballa recent és un sesterci de Titus procedent d'Almenara que va publicar Ripollés (1980).

A més dels materials ja vistos, Pla esmenta «16 clavos, ó bien sean pernos romanos de bronce torneados (...), algunas planchas de plomo y de hierro (...)». D'altra banda, segons Pla, enganxades al contrapés d'almàssera trobat cap a l'est de la Muntanyeta, hi havia rajoles, entre les quals va trobar una mena de lacrimatori de bronze amb dues anses i part d'una cadeneta. Valcárcel reproduïx aquesta peça i tres de les peces de bronze que considera ornaments de dona.

A la vora dels estanys Pla va veure un mur de formigó de 20 pams (4,5 m) de llargària en forma d'angle obtús, i restes d'una torre situada en el centre de l'estany Gran, que el van portar a deduir que es tractava d'un port. En un croquis dels Estanys, Valcárcel situa el mur de formigó a mode de malecò i la suposada torre. Cuello (1960), que segueix Chabret, va centrar les seues exploracions en les notícies sobre el mur existent a la vora de l'estany Gran i la suposada torre que hi havia enmig d'aquest. Ambdós elements tenen més de 4 m d'alçària; la torre té 1,75 m de diàmetre i al seu voltant hi ha una gran quantitat de carreus amuntegats; a la vora oest d'aquest estany va reconèixer una aliniació de carreus que formaven un mur de contenció de més de 100 m de llargària, a trams ensulsi i esmotxat.

En l'abundant literatura que ha generat el jaciment apareixen tres hipòtesis sobre la interpretació del jaciment:

- Pel que fa al jaciment, Ribelles va considerar que l'extensió i importància de les troballes devien correspondre a una gran població, tal vegada la ciutat de *Cherrónesos* esmentada per Estrabó. Per a Pla, al voltant del santuari devia haver una important població que comptaria amb un port, hipòtesi que va arrelar i durant un temps es va creure que podia ser el port de la ciutat de *Saguntum*. Aquesta idea va passar fins i tot a la literatura en l'obra de V. Blasco Ibáñez *Sónica la cortesana*. Encara Alcina creu probable l'existència d'un port, al voltant del qual es desenvoluparia una petita població comercial.
- Quant al monument C, Pla va creure que devia ser el santuari dedicat a Venus mencionat per Polibi (III, 97, 6-8). L'aparició d'una dedicatòria a Venus,

possiblement funerària, va donar suport -mitjançant una interpretació interessada- a aquesta hipòtesi, que va arrelar molt entre els erudits i historiadors valencians, i es va popularitzar fins al punt que encara perdura. La hipòtesi del temple va trobar suport en el descobriment del recinte murat del punt del Cid, situat a poca distància del jaciment, que Cebrián va identificar amb un campament romà, segons sabem per Chabret (1888). Temple i campament confirmaven el text de Polibi. Schulten (1927b, pp. 232-235; 1928a, p. 36; 1928b; 1933, pp. 522-527) va confirmar aquesta hipòtesi i durant molts anys s'ha considerat el campament més antic d'Hispania.

- L'altra hipòtesi sobre aquest monument l'enuncia primerament Cebrián, segons sabem per Llorente (1887), que afirmava que les ruïnes de l'edifici C, «con mejor criterio en mi concepto, los considera vestigios de algún edículo sepulcral». Amb la troballa de les sepultures en la seua excavació, Alcina va plantejar que efectivament fos un mausoleu; la inscripció de caràcters monumentals citada per Ribelles podia estar situada en l'entaulament i els pedestals existents sobre el paviment contigu podien ser ofrenes situades davant l'entrada del mausoleu. El treball de Mesado segueix en aquesta línia.

A l'hora d'analitzar els elements que apareixen en l'episodi de Polibi, si cerquem un marc geogràfic concret, les muntanyes d'Almenara no s'adeqüen en absolut. La muntanyeta dels Estanys, situada a 2 km de la costa, no deu haver estat accessible des del mar en època històrica a causa de la barrera formada per la restinga litoral; aquest no hi degué arribar perquè justament aleshores el seu nivell era més baix que en l'actualitat, segons es comprova en altres jaciments com la torre de la Sal. En conseqüència, la hipòtesi del port és completament descartable. El santuari de Venus, si és que realment va existir, és molt possible que estigués situat en un lloc més pròxim a la mar com el cap de Canet, accident més propi per a la localització d'aquest tipus de santuaris lligats estretament a la navegació. Quant al campament dels Escipions, si l'episodi de Polibi respon a un avanç real de l'exèrcit romà, degué estar situat en un punt més pròxim a la costa, on l'albufera no dificultà la comunicació entre l'exèrcit de terra i la flota. Les excavacions realitzades pel SIAP al recinte murat del punt del Cid, han permès confirmar que es tractava d'una fortificació medieval (Arasa 1980). Tanmateix, encara García y Bellido (1976, p. 64) i, més recentment, Morillo (1991, p. 148), han seguit considerant-lo el campament romà més antic d'Hispania.

En conclusió, considerem que al peu de la vessant meridional de la muntanyeta dels Estanys, a la vora del gran sorgiment d'aigua que alimenta aquestes llacunes, on s'han trobat vestigis d'ocupació prehistòrica i segurament ibèrica, va existir un important assentament romà, possiblement la vil·la d'alguna rica família saguntina. La troballa de contrapesos i altres elements d'una almàssera indiquen la realització d'activitats agrícoles. Des del cim oriental, i de forma escalonada per tot el vessant, en un lloc preeminent que permetia una perfecta visualització, van anar construint-se possiblement fins a tres monuments funeraris de diferents èpoques i tipologia. És possible que en aquesta època es construïren també defenses a la vora dels Estanys, una mena de dic per protegir l'assentament de les crescudes. Aquest comptava amb un accés propi apte per a vehicles de rodes que possiblement permetia el accés des de la via Augusta en ambdós sentits. L'ocupació del lloc continua al llarg de l'edat mitjana. Els nombrosos fragments de ceràmica medieval que se citen indiquen una intensa ocupació del lloc en aquesta època, quan també degueren reutilitzar-se i probablement modificar-se els edificis romans millor conservats i a la qual deuen pertànyer alguns dels enterraments.

106. L'Estació (Almenara)

Pla 1821b, p. 19.

Segons Pla (1821b), «al este (d'Almenara), y á distancia de 300 toesas (prop de 0,6 km), se encuentran grandes trozos de tinajas de un casco prodigioso». Per la descripció sembla tractar-se de fragments de *dolia*, que devien trobar-se pels voltants de l'estació o del magatzem «Pascual Hermanos», al peu del vessant meridional de les muntanyetes de les Forques o el Duc. Aquest pot ser un indicatiu de l'existència d'un assentament situat a la vora de la via Augusta. És possible que Alcina (1950, p. 121) interpretàs que també aquesta notícia es referia a un forn de ceràmica, ja que apareix amb la menció dels dos forns situats cap a la Llosa, i per això parlava d'un forn situat en el camí de la Mar. Però Pla res no diu d'això, per la qual cosa creiem que es tracta d'una mala interpretació.

107. Partida del Castell (Almenara)

Col·lecció de F. Esteve.

Esteve, en premsa.

Esteve (en premsa) ha donat a conèixer un important conjunt monetari trobat en un assentament situat a la partida del Castell, a la vora del camí de Benavites. Es

tracta de 78 monedes corresponents a un ampli període cronològic: 1 fragment d'as ibèric (ss. II-I), 1 sextant d'*Arse* (darrerria s. II-principi s. I), 1 fragment de semis de Castulo (darrerria s. II-principi s. I), 1 semis d'August de *Calagurris* (27 aE-14 dC), 1 denari forrat d'August de *Lugdunum*, 1 quadrant d'August (27 aE-14 dC), 1 as de Neró (54-68), 1 as d'Adrià (117-138), 1 dupondi de *Diua Faustina I* (post. 141), 1 sesterci de Faustina II (145-161), 1 as imperial (ss. I-II), 12 antoninians de Galié (260-268), 3 antoninians de Claudi II (268-270), 3 imitacions d'antoninians de Claudi II (268-270), 6 imitacions d'antoninians pòstums de Claudi II (post. 270), 3 imitació d'antoninià de Tètric (270-273), 1 antoninià no identificat de mitjans del s. III, 1 *nummus* partit de Dioclecià (284-305), 1 *nummus* de Constantí I de *Nicomedia* (307-337), 1 *nummus* de sèrie urbana de Roma (330-337), 1 *nummus* de sèrie urbana de *Constantinopolis* (ca. 330-337), 2 *nummus* de Constanci II (337-361), 1 *nummus* de Decenci (351-353), 30 *nummi* de mitjans del s. IV, 1 *Aes* II de Gracià (367-383) i 1 *Aes* II de l'últim terç del segle IV/principi del V.

D'altra banda, no és inversemblant que procedesca d'aquest jaciment el fragment d'una inscripció possiblement funerària vista per Valcárcel (1852, p. 26, nº 39, lám. 4 = CIL II 3980) «a la puerta de la casa de la señoría» de Benicalaf (Benavites), que ell cregué injustificadament com procedent d'Almenara.

7.5. El corredor de les Coves de Vinromà

108. El mas de Víctor (Rossell)

31TBE647994

SIAP.

Rosas 1980; Borrás 1982-83b; Arasa 1987b, p. 131; Meseguer 1989, pp. 30-33, figs. 16-17.

Està situat a la vora dreta del barranc de Requena, en el vessant sud d'una lloma (440 m), a 25,5 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. Està ben arrecarat i orientat cap al SSE. L'assentament més pròxim és el nº 110, situat a 6,9 km cap al SSE; el nº 109 està situat a 7,1 km cap al SE. La via Augusta passa a 11,2 km cap al SE.

El jaciment fou donat a conèixer per Rosas (1980), que esmenta la troballa d'un tresoret format per set monedes ibèriques aparegut en els anys vint, del qual

només quedava un denari de *Bolskan*. Borràs (1982-83b) va donar a conèixer una petita Herma de Dionisos de marbre trobada cap als anys vint i conservada pel propietari del terreny (fig. 343), que pot datar-se en el segle I dE (cf. 6.5.1.). Posteriorment, Oliver (1993) hi va realitzar un sondeig en la zona on es troba l'assentament romà, amb escassos resultats.

Les restes ceràmiques apareixen en major nombre al primer bancal situat al peu del vessant oriental. No hi ha restes constructives. Els materials estudiats són fonamentalment ceràmics. Es tracta de diversos fragments de TSH, TSA A, africana de cuina, comuna, àmfores, *dolia*, *tegulae* i rajoles (fig. 344). En la zona més alta, en el jaciment ibèric, la ceràmica romana és molt escassa, però encara es troba algun fragment, com ara una vora de la forma Hayes 23 de TSA A. La troballa d'alguns fragments de ceràmica campaniana i d'àmfores Dr. 1A en la terrassa que ocupa el jaciment romà, s'ha atribuït a l'assentament ibèric, però sense que pugui haver-hi absoluta seguretat. L'escassetat de materials no permet precisar el període d'ocupació, que possiblement s'estén almenys entre la segona meitat del segle I dE i la primera del III.

109. La font del Vilar Gros (Canet lo Roig)

31TBE686934

Meseguer 1983b, p. 39; Arasa 1987b, p. 131.

SIAP, Museu de Benicarló, Col·lecció de V. Meseguer.

Està situat en el vessant meridional d'una lloma sobre el barranc homònim (260 m), a 20 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada i ha sofert importants obres d'aterrament. Està ben arrecerat i orientat cap al SSE. L'assentament més pròxim és el nº 110, situat a 2 km cap a l'OSO; el nº 111 està situat a 2,3 km cap al SO. La via Augusta passa a 3,9 km cap al SE. El punt d'aiguada més pròxim és la font que li dóna nom, situada en el barranc al peu del jaciment.

El jaciment ha estat localitzat per Meseguer (1983b), que va assenyalar el possible origen romà de la font. No hi ha restes constructives ni es coneixen notícies de troballes monetàries. Les obres d'aterrament i els cultius deuen haver-lo arrasat completament. Les restes, fonamentalment ceràmiques, s'estenen fins al fons del barranc, a la vora de la font. En conjunt s'han estudiat 237 fragments de ceràmica, vidre, metall i escòria de la col·lecció de V. Meseguer.

Els materials estudiats són 1 fragment de ceràmica campaniana B; 9 de TSI, amb una vora de la forma Goud. 28 i altres dos fragments possiblement de la mateixa forma (figs. 345-348); 6 fragments de TSG, 3 de formes llises i 3 de formes decorades: 1 de la forma Drag. 15/17, 2 de la Drag. 18, un d'ells amb un grafit (*Fe*[---]), 1 de la Drag. 37 i un altre possiblement d'aquesta forma; 151 de TSH, 88 de formes llises i 63 de decorades: 1 de la forma 7, 8 de la 8, 7 de la 15/17, 1 de la 33, 1 de la 29 i 14 de la 37; 33 de TSA A: 7 de la forma Hayes 23, 1 de la forma Lamb. 5 i altres dos d'atribució dubtosa de les formes Lamb. 3c1 i 23; 9 d'africana de cuina: 5 de tapadora i 2 de cassola de vora bífida; 22 de comuna; 6 de ceràmica ibèrica amb decoració pintada; 7 fragments de pasta grollera; 1 d'àmfora del tipus Dr. 7/11; i de dolium amb un possible grafit ibèric incís en el llavi: [---]co. (?) i.; 3 de vidre; 1 de làmina de bronze i 1 d'escòria.

Aquests materials permeten fixar una data inicial d'ocupació en època d'August/Tiberi, amb continuïtat al llarg del segle II i possiblement fins a la primera meitat del III.

110. Canet lo Roig

31TBE666927

Col·lecció de V. Meseguer.

La població està situada en un extrem apuntat de la lloma que tanca pel nord el pla dels Vinyets (320 m), a 18,8 km de la costa. Ocupa un lloc dominant, amb possibilitats defensives i una gran visibilitat. L'assentament més pròxim és el n° 111, situat a 0,7 km cap al sud; La via Augusta passa a 4,1 km cap al SSE. El punt d'aiguada més pròxim és el barranc de la Font de la Roca, que passa a 0,6 km cap al sud, on es troba la font que li dóna nom.

Segons notícia de Meseguer, en les obres d'instal·lació del clavegueram de la població, al carrer de Sant Antoni es van trobar diversos materials que són la primera evidència d'una ocupació antiga del lloc on s'assenta. Es tracta de diversos fragments ceràmics i algunes peces de sílex; la major part de la ceràmica estava feta a mà, decorada amb cordons amb digitacions i bases planes amb taló, que pot enquadrar-se en el Bronze Final. Alguns fragments de ceràmica ibèrica proven la continuïtat de l'ocupació en aquest període. Finalment, un fragment de TSH pertanyent a la forma 24/25 en prova la freqüentació en època romana, possiblement en relació amb l'assentament del pla dels Vinyets, situat al peu de la població.

111. El pla dels Vinyets (Canet lo Roig)

31TBE66791

Fletcher i Giner 1974, p. 138; Fletcher 1975; Siles 1985, p. 188, n° 766; p. 302, n° 1348; i p. 388, n° 1765; Arasa 1987b, p. 131; Untermann 1990, pp. 360-362, F21-F23; Oliver 1991a, p. 94.

Col·lecció de V. Meseguer, SIAP.

Està situat enmig del pla (270 m), a la vora dreta dels barrancs de la Font de la Roca i dels Plans i a 19 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada. Està exposada al vent, sense possibilitat d'arrecerament. L'assentament més pròxim és el n° 110, situat a 0,7 km cap al nord; el n° 109 està situat a 2,3 km cap al NE. La via Augusta passa a 3,4 km cap al SSE. El punt d'aiguada més pròxim és el barranc de la Font de la Roca, on es troba la font que li dóna nom, situat a 0,2 km cap al NNE.

El jaciment fou localitzat per Meseguer. No conserva restes constructives ni hi ha notícies de troballes monetàries. Els cultius deuen haver-lo arrasat completament. Les restes, majoritàriament ceràmiques, es concentren en una parcel·la situada a l'est del camí dels Vinyets. Entre les ceràmiques trobades hi ha alguns fragments fets a mà i a torn lent amb perfils i motius decoratius (canalats) que poden pertànyer a una ocupació anterior del lloc. En aquest sentit, cal recordar que la zona està situada al peu del lloc on s'alça l'actual població, on s'han trobat restes que palesen una ocupació que possiblement té el seu origen en el Bronze Final. D'altra banda, a 0,4 km cap a l'est, entre els barrancs de la font de la Roca i de les Moles, es van trobar tres esteles ibèriques reutilitzades com a graons (Fletcher i Giner 1974). En aquesta zona s'han trobat alguns fragments de TSI i TSH. En aquest mateix lloc, en el talús del barranc de la font de la Roca, són visibles les restes d'una possible conducció d'aigua feta d'argamassa.

En conjunt s'han estudiat 194 fragments de ceràmica i vidre de la col·lecció de V. Meseguer (figs. 349-352). Hi ha 1 fragments de campaniana B possiblement de la forma Lamb. 5 o 5/7; 13 de TSI, amb 4 fragments d'adscripció dubtosa de les formes Goud. 23, 24 o 28; 105 de TSH: 1 de la forma 4, 2 de la 7, 5 de la 8, 8 de la 15/17, 1 de la 18, 4 de la 27, 1 de la 33, 12 de la 37 i 1 d'adscripció insegura de la 29; 20 de TSA A: 1 de la forma Lamb. 1c, 2 de la Lamb. 3c1, 2 de la Lamb. 9 i 1 de la Hayes 23; 4 de TSA C, un d'ells de la forma Hayes 50; 4 de TSA D, amb 1 fragment de la forma Hayes 61 i un altre de la Hayes 91; 2 de parets fines; 8

d'africana de cuina: 2 de tapadora i 2 de cassola de vora bífida; 20 de comuna; 5 d'àmfora; 1 fusaiola; 14 de pasta grollera i 2 de vidre.

En conjunt, els materials trobats permeten fixar un moment inicial d'ocupació en època d'August/Tiberi, amb continuïtat fins al segle IV. Hi destaca l'absència, entre els materials estudiats, de TSG i ceràmica ibèrica. És probable que la troballa de les tres esteles funeràries ibèriques pugui relacionar-se amb aquest assentament, la qual cosa comportaria la seua datació possiblement en la primera meitat del segle I dE (cf. I.5.3.2.4.).

112. Traiguera

31TBE706899

Museu Parroquial de Traiguera, col·lecció de F. Esteve.

Mundina 1873, p. 587; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 153 i 163; Llatje s/a; Rosas 1977; Ripollés 1980, p. 32; Morte 1982; Ferreres i Llatje 1986, pp. 8-10; Oliver 1986d, p. 55; Rosas 1987, pp. 155-158; Arasa 1987b, p. 132; Doménech 1989a i b; Llatje 1990, p. 44; Esteve, en premsa.

Localitat situada en una lloma (271 m) anmig de la vall, a 16,5 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el n° 113, situat a 3,5 km cap al SO; el n° 109 està situat a 4 km cap al NO. La via Augusta degué passar per la vora est de la població.

Traiguera ha estat identificada sense cap fonament amb la localitat de *Thiar Iulia* citada per Ptolemeu (Miralles del Imperial 1868, p. 19; Mundina 1873, p. 583). També les seues muralles han estat atribuïdes a l'època romana (Senent 1923b, p. 724), quan la seua construcció és de mitjan segle XVII (Rosas 1978; Sanmartín 1990). D'altra banda, Morote (1979) ha proposat reduir l'estació d'*Intibili* de la via Augusta en aquesta localitat.

Les troballes han estat fetes en la seua major part amb ocasió de realitzar obres en la població. A més de les troballes ja assenyalades anteriorment, en les obres de remodelació del terra del molí de la Font, a la vora del riu i ja fora de la població, l'any 1981 va trobar-se un lot de ceràmiques romanes barrejades amb ceràmica local. En prospeccions superficials, Rosas (1987) ha pogut trobar alguns fragments ceràmics pertanyents en la seua major part a l'època alto-imperial. En el límit nord de la població que dóna al barranc de la Font, per on aquesta no s'ha eixamplat i es manté quasi dins el recinte medieval, nosaltres hem pogut trobar alguns fragments ceràmics davall la zona més elevada.

També pels voltants de la població s'han trobat restes romanes en diferents ocasions. En primer lloc, Mundina (1873) dóna una notícia insuficientment contrastada sobre la troballa d'un possible *aureus*. D'altra banda, al Museu Parroquial es conserven diverses monedes romanes, algunes de les quals deuen tenir procedència local: 1 as de *Dertosa* de Tiberi (14-37), 2 asos de Claudi (41-54), 1 as potser de *Iulia Mamaea* (222-235), 1 semis alt-imperial i 9 petits bronzes baix-imperials. Finalment, Esteve (en premsa) esmenta 1 antoninià de Severina (270-275).

Els materials estudiats conformen tres lots amb diferents procedències (figs. 353-356). En primer lloc, de les obres per a la instal·lació de l'aigua corrent l'any 1966, a l'altura del nº 6 del carrer de la Font, es va trobar un fragment pertanyent al cos d'un amforisc decorat amb acanaladures juntament amb quatre fragments d'àmfores tardo-republicanes. De les prospeccions fetes per Rosas en la perifèria de la població, hi ha un fragment de peu de TSI; dos de TSG: una vora possiblement de la forma Lud. T1 i una base; altres informes són possiblement de TSH; de TSA A2 hi ha una vora possiblement de la forma Lamb. 10B; i de ceràmica comuna hi ha dos: una vora d'un pitxer del tipus Vegas 38 i una altra de tapadora del tipus Vegas 16. Finalment, en les obres que es van fer al molí de la Font en 1981 aparegué un important lot de ceràmica de producció local, en el qual hi havia barrejats alguns fragments de ceràmica romana que pogueren ésser reconstruïts en part: 1 de TSG de la forma Drag. 18; 4 copes d'imitació de parets fines, 3 amb perfils pròxims a la forma Mayet XXVII i l'altra a la Mayet XXXIX; 5 de ceràmica comuna: una gerra del tipus Vegas 37, un plat de la forma Vegas 16, una olleta de la forma Vesgas 1, una olla del mateix tipus i una altra del tipus Vegas 2; i 1 d'àmfora del tipus Dr. 2-4.

La major part d'aquests materials pot datar-se en el segle I dE; només alguns poden datar-se en el II i tan sols el fragment de TSA A2 pot portar-se al III. L'escassetat de materials, però, no permet extreure'n conclusions definitives, sinó que confirmen l'ocupació del lloc en època romana. Un adequat seguiment de les obres realitzades en la població i la intensificació de les prospeccions pels seus voltants, permetrien sens dubte augmentar el nombre de materials i, per tant, aprofundir en el coneixement d'aquest jaciment.

113. La Jana

31TBE674885

Oliver 1986d, p. 55, 57, nota 19; Oliver 1989a, p. 209; Simó Guasch 1993; Oliver, en premsa.

Col·lecció de J. Simó Guasch.

La població ocupa una suau lloma situada a la vora SO de la vall de Traiguera (299 m), a 18,3 km de la costa. El lloc domina l'entrada meridional de la vall, reuneix certes condicions defensives i permet un control visual del territori circumdant, sobre tot cap al sud. L'assentament més pròxim és el n° 114, situat a 2,4 km cap al SO; el n° 112 està situat a 4 km cap al NE. La via Augusta degué passar per la vora oest de la població. El Barranquet passa per la vora nord de la població. Al peu de la població es troba la Font.

L'any 1943, en fer uns forats a la plaça de l'Església per clavar els cabirons d'un carafal, davant la casa n° 2, es va trobar una figureta de bronze de 16 cm d'alçària, amb el braç dret trencat, que representa Hèrcules nu amb els seus atributs, la clava i la pell de lleó. D'altra banda, segons M. Morte, mestre retirat resident en la població, en obrir una trinxera per a clavegueres realitzades en l'extrem sud del carrer del Porxe, pròxim a la plaça de l'Església, es van trobar ceràmiques i teules romanes (Oliver 1986d). Aquestes troballes confirmen l'ocupació del lloc en època romana.

114. Les Carrasques (La Jana)

31TBE656868

SIAP, Museu Arqueològic de Borriana i col·leccions de M. Morte i de F. Esteve.

Forcada 1979; Morte 1982; Arasa 1987b, p. 131; Rosas 1987, p. 158, nota 37; Esteve, en premsa.

Està situat en una zona de suaus llomes (320 m), a 19,2 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada (secà). L'assentament més pròxim és el n° 113, situat a 2,4 km cap al NE. La via Augusta passa a 0,3 km cap al SE. L'aigua és molt escassa en aquesta zona; la rambla de Cervera passa a 1,2 km cap al SO.

El jaciment fou localitzat per Morte, que va realitzar excavacions al front d'un grup local de *Misión Rescate* que van posar al descobert part d'una cisterna. Entre altres, ha estat prospectat per A. Lázaro i M. Rosas. D'altra banda, Forcada (1979) va proposar la seua identificació amb la posta *Intibili*.

Esteve (en premsa) esmenta un total de 7 monedes procedents d'aquest jaciment: 1 as de Claudi I (41-54), 1 sesterci d'Adrià (117-138), 1 sesterci de Còmode (177-192), 1 imitació d'Antoninià de Claudi II (268-270), 1 imitació d'antoninià pòstum de Claudi II (post. 270), 1 radiat de Maximià d'*Alexandria* (286-305) i 1 AES II de Magne Màxim (383-388).

Les restes ceràmiques, actualment molt fragmentades i escasses, es troben concentrades en una lleugera depressió entre dues llomes. En la lloma situada al sud es veu una important concentració de teules, entre les quals a penes es va trobar cap altre tipus de ceràmica, tal vegada un corral o altra construcció relacionada amb les activitats agropecuàries. Els materials arreplegats són molt nombrosos i es troben dispersos. Hi destaca la presència de fragments d'estuc pintat de roig fosc. Pel que fa a la ceràmica, hi ha TSG, TSH, TSA A, africana de cuina i comuna (figs. 357-361), amb una datació en els segles I-III.

115. El mas de Posamunt (Xert)

31TBE548907

Està situat en un contrafort oriental de la serra de l'Espadella (600 m), entre els barrancs Fondo i del Joncar, a 30,2 km de la costa. Ocupa un cim situat sobre el mas, amb possibilitats defensives i una gran visibilitat sobre la vall de la rambla de Cervera, però sense possibilitats d'arrecerament. El lloc està travessat per una pista que l'ha destruït en part. L'assentament més pròxim és el nº 117, situat a 9,5 km cap al SE, la mateixa distància a què es troba el traçat oest d'aquest tram de la via Augusta. L'aigua és escassa en la zona; el barranc del Joncar passa a 0,4 km cap a l'est i la font de la Canaleta està situada a 1,05 km cap al NNE.

Està situat a uns 600 m cap al NNO de l'assentament ibèric del mas de les Clapisses, més retirat encara del corredor de la rambla de Cervera, situada a 1,2 km cap al SSO. Va ser localitzat per J. Añó i V. Meseguer. Conserva a un costat i l'altre de la pista uns munts de pedres corresponents als enderrocats d'algunes construccions. La superfície que ocupen les restes és molt reduïda. La ceràmica és també escassa i en la seua major part està molt fragmentada i rodada. Els fragments de *tegulae* i de rajola són escassos. Els materials estudiats són alguns fragments de ceràmica TSH, comuna i *dolia* que permeten aproximar una datació en el segle II (fig. 362). Les característiques del lloc són atípiques i, per l'escassa entitat de l'assentament, deu estar relacionat amb algun altre pròxim de major importància i encara no localitzat.

116. El Bassot (Sant Mateu)

31TBE632842

Està situat en el vessant SE d'una lloma (300 m) sobre el riu del Bassot, a 19,8 km de la costa. La zona està aterassada, en part cultivada i en part erma. El lloc està orientat cap al SO i permet un hàbitat arrecerat. L'assentament més pròxim és Sant Mateu, situat a 2,2 km cap al SO. La via Augusta passa a 0,2 km cap l'est. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat riu, que passa a 0,1 km cap al SO.

Les restes són molt escasses i es troben disperses per diversos bancals situats a mitja altura del vessant de la lloma. No es veuen restes constructives. Entre les ceràmiques trobades només hi ha fragments de *tegula*, rajola, *dolium*, àmfora i ceràmica comuna, sense que pugui identificar-se cap forma. L'escassetat de materials i l'absència entre aquests de ceràmiques fines, permet deduir que es tracta d'un jaciment de poca importància, possiblement relacionat amb algun altre pròxim.

117. Sant Mateu

31TBE611834

Sánchez Almela 1984, p. 57; Oliver 1986d, p. 55; Arasa 1987b, p. 132.

Està situat en una zona de llomes suaus (320 m), a 21,4 km de la costa. Al SO s'alça la lloma en què es troba la part més alta de la població (325 m). La zona on es van trobar les restes està parcialment edificada. L'assentament més pròxim és nº 118, situat a 1,4 km cap al SE. La via Augusta passa a 1 km cap al SE. L'aigua no és molt abundant en aquesta zona; el riu del Palàcio passa a la vora del jaciment.

Sánchez Almela dóna notícia de la troballa de materials romans en el curs de les obres de la carretera de Benicarló a l'eixida de la població, a la vora del barranc del Palàcio. D'altra banda, en un mur del costat sud de la capella de l'església arxiprestal, prop de la porta est es veuen diversos carreus reaprofitats que deuen pertànyer a una construcció monumental, molt possiblement d'època romana. Sant Mateu ha estat tradicionalment el lloc on s'ha situat l'esmentada estació d'*Intibili*. L'aparició d'aquestes restes confirma l'existència d'un assentament en el lloc en què al segle XIII es va assentar la població cristiana. Les restes trobades, però, se situen al NE de la població, en una zona plana, pràcticament en la seua perifèria. Possiblement, l'assentament islàmic -anomenat posteriorment la Suda, per la sènia que hi devia haver- que va donar lloc a la vila medieval cristiana degué ocupar la

lloma existent immediatament al SO, en la zona del pla de sant Pere, en la part més alta de la població actual. D'altra banda, coneixem la troballa d'un dupondi de Domicià en un lloc indeterminat del terme municipal, que pot pertànyer a algun altre assentament o fins i tot ésser una troballa aïllada.

118. La font del Senyor (Sant Mateu)

31TBE623826

Museu Municipal de Sant Mateu.

Està situat a la vora est del pla (300 m), prop de la desembocadura del riu del Palàcio en el de Sant Mateu, a 19,9 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada. L'assentament més pròxim és Sant Mateu, situat a 1,4 km cap al NO. La via Augusta passa a 0,5 km cap a l'ONO. Els dos barrancs que passen a la vora del jaciment solen portar aigua i en les proximitats es troba la font del Senyor.

El jaciment fou localitzat per J. V. Cano Llop arran de la identificació de les ruïnes d'una ermita dels segles XIV-XV dedicada possiblement a santa Ubaldesca. Entre nombrosos materials medievals i moderns es troben alguns fragments de TSH i de *tegulae* que poden datar-se entre la segona meitat del segle I dE i el II. La pobresa de ceràmiques en part pot trobar explicació en la reocupació medieval. Sembla tractar-se, però, d'un petit assentament possiblement relacionat amb un altre pròxim de major importància.

119. Els Tossalets (Les Coves de Vinromà)

31TBE548682

SIAP, Museu de Borriana, col·lecció de F. Esteve.

Arasa 1984; Arasa 1987b, p. 131; Esteve 1992, pp. 598-599, làms. IV i VA.

Està situat al peu de l'extrem meridional de la lloma on es troba el jaciment ibèric del mateix nom (220 m), sobre el barranc de la Rabosera, a 16,8 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada. L'assentament més pròxim és el n° 120, situat a 1,2 km cap al SE. La via Augusta passa a 1,2 km cap a l'est. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat barranc, que passa a 150 m cap a l'oest.

El jaciment fou localitzat per Esteve en 1966 i donat a conèixer per Fletcher (1976), que esmenta un relleu conservat aleshores en el marge d'un bancal i conservat ara en un jardinet de la població (fig. 363). Trobat a principi de segle en abancalar el vessant sud dels Tossalets, fou trencat a maçades i aprofitat per a la construcció de la paret d'un bancal. Un primer avanç al seu estudi fou publicat per

nosaltres (Arasa 1984); posteriorment, Abad (1986) el va estudiar en profunditat. Es tracta de la part central del frontó d'un petit monument funerari, possiblement una edícula (cf. 6.2.2.). Darrerament, Esteve (1992) ha donat a conèixer alguns materials arqueològics del jaciment i un important conjunt monetari.

Les restes es concentren en una terrassa un poc elevada, però els fragments de *tegulae*, *dolia* i rajola es troben també -amb alguns escassos fragments de TS- pels vessants est i meridional i fins i tot al cim, en el jaciment ibèric. Entre els materials estudiats hi ha TSI, TSG, TSH, TSA A, C i D, parets fines, africana de cuina, comuna, àmfores Dr. 2-4 (figs. 364-367). Esteve esmenta una destal votiva de ferro, dos botons i un amulet fàl·lic de bronze.

Pel que fa al monetari, Esteve esmenta un total de 19 monedes, totes dels segles III-IV: 1 imitació d'antoninià de Galiè (260-268), 1 antoninià de Claudi II (268-270), 1 imitació d'antoninià de Claudi II (268-270), 1 imitació (?) d'antoninià de Quintil (270), 5 imitacions d'antoninians pòstums de Claudi II (després del 270), 1 imitació d'antoninià de Galiè o Claudi II, 1 *nummus* de Licini I d'*Aquileia* (308-324), 1 *nummus* de Constantí I (307-337), 4 *nummus* de Constanci II (337-361), 1 *nummus* de Constanci II (337-361) o de Constantí II (337-340), 1 Aes 3 de Gracià d'*Arelate* (367-383) i 1 *nummus* de la darrerria del IV.

La data inicial d'aquest conjunt de materials pot situar-se en època d'August-Tiberi. La presència de les produccions africanes i del monetari permet confirmar documenta l'ocupació del lloc fins al segle IV.

120. La Paloma (Les Coves de Vinromà)

31TBE5567

Col·lecció de F. Esteve.

Esteve 1992, p. 598, lám. IIIA; Esteve, en premsa.

Està situat a la vora dreta del riu de sant Miquel (190 m), a 15,6 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada. L'assentament més pròxim és el n° 119, situat a 1,2 km cap al NO. El lloc està situat a la vora est de la via Augusta. L'aprovisionament d'aigua pot efectuar-se en l'esmentat riu.

El jaciment ha estat donat a conèixer per Esteve (en premsa), que esmenta la troballa de *tegulae*, TS i altra ceràmica indeterminada, un sesterci d'Antoní Pius (138-161) i tres objectes de bronze: un didal, un aplic per a ansa decorat amb un rostre juvenívol i un disquet també decorat amb el rostre d'un faune.

121. El molí Consell (Les Coves de Vinromà)

31TBE557661

Esteve 1992, p. 598.

Està situat en un esperó rocós sobre el riu de les Coves (220 m), a 15,7 km de la costa. L'assentament més pròxim és el n° 122, situat a 0,4 km cap al sud; el n° 120 està situat a 1,4 km cap al nord i el n° 119 a 2,4 km cap al NO. La via Augusta passa a 0,5 km cap al NO. L'aigua no és abundant en la zona; l'esmentat riu passa al peu del jaciment.

Esteve (1992) esmenta la troballa de ceràmica ibèrica i romana en aquest lloc. Alguns fragments ceràmics, entre els quals hi ha de TS, assenyalen la freqüentació del lloc en els segles I-II.

122. Les coves de la Moreria (Les Coves de Vinromà)

31TBE557656

Està situat a la vora dreta del riu de sant Miquel (180 m), a 15,5 km de la costa. Es tracta d'una sèrie de coves poc profundes que s'obren en el cingle de la Moreria, sobre el riu. L'assentament més pròxim és el n° 121, situat a 0,4 km cap al nord; el n° 120 està situat a 1,7 km cap al nord. La via Augusta passa a 0,9 km cap al NO. L'aprovisionament d'aigua pot efectuar-se en l'esmentat riu.

El jaciment ha estat prospectat per J. L. Viciano. El lloc fou ocupat en època ibèrica i medieval, període al qual deuen pertànyer restes de construccions existents en el vessant prop de les coves. L'ocupació ibèrica pot relacionar-se amb l'assentament d'aquesta època existent en la part alta de la població de les Coves, segons assenyala Esteve (1992, pp. 597-598). Les restes ceràmiques són escasses i es troben en el vessant que davalla fins al riu. Entre les ceràmiques arreplegades hi havia un diminut fragment de vora de TSH.

123. El mas Vell (Les Coves de Vinromà)

31TBE528667

Esteve 1992, p. 598.

Està situat al peu de la serra d'En Galzeran (160 m), a 18,5 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada. L'assentament més pròxim és el n° 119, situat a 2,6 km cap al NE. La via Augusta passa a 2 km cap al SE. L'aigua és molt escassa en la zona; els barrancs del mas Vell i de les Codines passen a uns 250 m als NE i SO del jaciment.

Esteve (1992) esmenta la troballa d'escassa ceràmica al peu de l'assentament ibèric de la Coroneta, la datació del qual sembla no ultrapassar el segle IV.

124. El Castellàs (La Serra d'En Galzeran)

31TBE451624

Museu Municipal de Vila-real.

Mundina 1873, p. 526; Gil-Mascarell 1971, pp. 113-114; Gusi, Díaz i Oliver 1991, p. 99; Rouillard 1991, p. 395

Assentament ibèric situat en un contrafort de la serra d'En Galzeran (820 m), a l'extrem oest del tossal de Colomer, entre els barrancs del Turcatxo i de Xafardó, a 20,5 km de la costa. El lloc compta amb una gran visibilitat i unes excel·lents condicions defensives, però no està arcecat. L'assentament més pròxim és el n° 133, situat a 4,6 km cap al SE. La via Augusta passa a 6 km cap al SE. El punt d'aiguada més pròxim és la font de l'Ombria, situada a 0,2 km cap a l'oest.

Gusi, Díaz i Oliver (1991) han estudiat la fortificació ibèrica. Rouillard (1991) ha publicat un fragment de bol de vernís negre àtic datat en la primera meitat del segle IV. La ceràmica trobada no permet una datació posterior a aquest segle. Doñate va poder trobar en les seues prospeccions un fragment de ceràmica TSH, segons referència de Gil-Mascarell (1971), que assenyala la seua freqüentació, possiblement en el segle II.

125. Els Racons (La Torre d'En Doméneç)

31TBE508626

Arasa i Abad 1989, p. 30.

SIAP, col·lecció de J. V. Calduch.

Està situat en el vessant meridional d'una lloma que s'alça a la banda oest del corredor (300 m), a 15,3 km de la costa. La zona està aterrassada i cultivada. El lloc està arcecat i orientat a migdia. L'assentament més pròxim és el n° 128, situat a 0,5 km cap al sud; el n° 126 està situat a 1,1 km cap a l'ESE i el n° 127 a 1,7 km cap al SE. La via Augusta passa a 1,6 km cap al SE. El punt d'aiguda més pròxim és els barranc dels Torners, que passa a 150 m cap al SSO; la font Moliner està situada a 1,1 km cap al NE.

El jaciment ha estat localitzat per J. V. Calduch. Està situat en els bancals més alts del vessant meridional de la lloma, encara que la ceràmica s'estén pràcticament fins al pla. La seua major concentració en una petita àrea indica que

l'assentament ocupava una superfície reduïda. No hi ha restes constructives visibles, però sí un bloc de morter que podria pertànyer a un paviment.

La notícia de Senent (1923a) sobre l'assentament ibèric que ell anomena els Racons i la seua necròpolis de les Sitges, sembla haver produït certa confusió amb el del mateix nom d'època romana que, paradoxalment, no apareix esmentat explícitament en la bibliografia (Esteve 1992, p. 603 i croquis).

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
Campaniana A	Lamb. 36	1			368, nº 1	3
Campaniana B						3
Rog pompeïà	Goud. 6	1			368, nº 2	2
TS Itàlica	Drag. X	1 ?		Màscara	368, nº 3	10
	Goud. 24	1 ?			368, nº 4	
	Goud. 26	1 ?			368, nº 5	
	Goud. 27	1 ?			368, nº 6	
	Goud. 28	1 ?			368, nº 7	
TS Gàl·lica	Drag. 18	2			368, nº 8-9	22
	Drag. 24/25	1			368, nº 10	
	Drag. 27	1			368, nº 11	
	Drag. 37	1			368, nº 12	
	Indeter.	1		Segell: <i>Fusci Ma.</i>	368, nº 13	
TS Hispànica	7	1			368, nº 14	
	8	7	V= 13, 14 i 15		369, nº 1-4	
	15/17	8			369, nº 5-8	
	24/25	1			369, nº 9	
	27	1			369, nº 10	
	33	1 ?			369, nº 11	
	37	5			369, nº 12- 15	

	Indeter.	1	B= 4,2	Segell: <i>Ex O. P(?)</i> [-- -; grafit: creu	370, nº 1	
		1		Segell: --- <i>Jom (h ?)</i>	370, nº 2	
		1		Segell il·legible; grafit: --- <i>Jomnica</i> ---	370, nº 3	
		2		Segells il·legibles	370, nº 4	
		1		Grafit: --- <i>Jni</i>	370, nº 5	
		1		Grafit: creu	370, nº 6	162
TS Africana A	Hayes 6	2			370, nº 7-8	
	Hayes 9	2	V= 18		370, nº 9-10	
	Hayes 14A	1			370, nº 11	
	Hayes 14B	1			370, nº 12	
	Hayes 14	3			370, nº 13- 14	
	Hayes 15	1	V= 23		370, nº 15	
	Hayes 20	1	V= 18		371, nº 1	
	Hayes 23A	1			371, nº 2	
	Hayes 23B	2			371, nº 3-4	
	Hayes 27	1			371, nº 5	
Hayes 31	1			371, nº 6	57	
TS Africana C	Hayes 50	1			371, nº 7	8
Parets fines	Mayet II	1			371, nº 8	
	Indeter.	1			371, nº 9	
	Indeter.	1			371, nº 10	
	Indeter.	1			371, nº 11	9
Afr. de cuina	Hayes 196	9			371, nº 12- 15	9
Ibèrica	Pàtera	2			372, nº 1	
	Plat	1			372, nº 2	
	Càlats	1			372, nº 3	
	Tenalla	2			372, nº 4-5	30
Àmfora	Dr. 2-4	1	V= 17		372, nº 6	
	Dr. 7-11	1				
	Beltrán II	1	V= 18		372, nº 7	4

<i>Tubulus</i>		1	V= 7		372, nº 8	
Vidre	Ungüentari	1	V= 3,6		372, nº 9	
	Finestra	1			372, nº 10	4
TOTAL						323

Els materials trobats són quasi exclusivament ceràmics. Entre les ceràmiques fines hi ha 3 fragments de campaniana A, entre els qual hi ha una vora de la forma Lamb. 36; 3 de campaniana B, entre els qual hi ha un de base possiblement de la forma Lamb. 1; 10 fragments de TSI, entre els quals hi ha un decorat possiblement de la forma Drag. X i altres 4 llisos possiblement de les formes Goud. 24, 26, 27 i 28; 18 de TSG, entre els quals hi ha 3 de la forma Drag. 18, 3 de la Drag. 27, 1 de la Drag. 24/25 i 1 de la Drag. 37 i un de fons amb un segell de la marca *Fusci Ma.*; de TSH estan presents les formes 8, 15/17, 24/25, 27 i 37; TSA A, C i D; parets fines, africana de cuina, comuna; fragments de cos d'àmfora itàlica, possiblement de la forma Dr. 2-4; alguns fragments de vidre, teules, *dolia* i rajoles.

Aquests materials permeten establir una data aproximada per a l'inici de l'ocupació en el principat d'August, amb continuïtat fins al segle III.

126. Els Torners (La Torre d'En Doméneç)

31TBE52623

SIAP, col·lecció de F. Esteve.

Arasa 1987b, p. 130; Esteve 1992, p. 603.

Està situat en la vessant meridional d'una lloma que tanca pel sud el pla de les Coves de Vinromà (280 m), a uns 14,2 km de la costa. Les característiques del lloc han estat assenyalades anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 127, situat a 0,9 km cap al SSE. La via Augusta passa a uns 500 m cap a l'est.

El lloc fou ocupat per un assentament ibèric en els segles II-I aE. Entre els materials ibèrics s'han trobat alguns fragments de TSH (fig. 373); cal destacar que no hi apareixen teules ni rajoles. Aquests escassos permeten establir una freqüentació del lloc entre la segona meitat del segle I dE i el II. Les característiques de l'assentament indiquen possiblement la seua relació amb algun altre més pròxim de major importància, tal vegada els Gatells.

127. Els Gatells (Vilanova d'Alcolea)

31TBE522614

SIAP, col·lecció de F. Esteve.

Arasa i Abad 1989, p. 30; Esteve 1992, p. 601, làms. VII i XIII; Esteve, en premsa; ELC 14.

Està situat enmig del pla (240 m), a 13,7 km de la costa. La zona està parcel·lada i actualment erma. El lloc no està arrecerat. L'assentament més pròxim és el n° 126, situat a 0,9 km cap al NNO; el n° 119 està situat a 7,3 km cap al NNE; el n° 125, a 1,7 km cap al NO; i el n° 129, a 1,5 km cap al SSO. Les restes ceràmiques es troben a la vora est de la via Augusta. L'aprovisionament d'aigua pot efectuar-se en el barranc de Traver, que passa a 150 m cap al NE.

El lloc fou localitzat per Esteve (1992), que va adquirir al propietari una inscripció funerària trobada pel propietari i dedicada per *Valeria Marcella* al seu fill *L. Valerius Lucanus*. Esteve (en premsa) esmenta 3 sestercis: 1 d'Adrià (117-138), 1 d'Antoní Pius (138-161) i 1 de Galiè (253-260), a més de fragments informes de ferro i bronze. En l'actualitat les restes ceràmiques són escasses i es concentren en una superfície reduïda. Entre els materials estudiats hi ha alguns fragments de TSH, TSA A, africana de cuina, comuna, teules, *dolia* i rajoles (fig. 374). La seua datació pot situar-se en els segles II-III.

128. El pla de Clarià (La Torre d'En Doménec)

31TBE5061

Esteve 1992, p. 606.

Està situat sobre la lloma que ocupa la població (320 m), a 12,4 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada. El lloc no està arrecerat. L'assentament més pròxim és el n° 125, situat a 0,8 km cap al nord; el n° 127 està situat a 1,4 km cap a l'ESE; i el n° 129, a 1,6 km cap al SSE. La via Augusta passa a 1,3 km cap al SE. El punt d'aiguada més pròxim és la font de la població, situada a 400 m cap al SSE.

El jaciment està situat a 400 m al sud del jaciment ibèric del Racons i fou localitzat per Esteve (1992), que esmenta la troballa d'alguns fragments de TS. A jutjar per l'escassetesa de materials i per la seua localització poc favorable, deu tractar-se d'un assentament poc important, possiblement relacionat amb algun altre pròxim més important, tal vegada els Racons.

129. L'Hostalot (La Vilanova d'Alcolea)

31TBE513602

SIAP, col·leccions de F. Esteve i J. V. Calduch.

Senent 1923b, p. 724; Bayerri 1948, p. 568; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 148, 155 i 164; Bru 1963, p. 217; Morote 1979, p. 151; Calaf 1984, p. 14; Arasa 1987b, p. 132; Arasa 1989; Arasa i Abad 1989, p. 30; Esteve 1992, pp. 601-606, fig. 5, làms. VI, XI-XII; Esteve, en premsa.

Està situat a la banda est del corredor (260 m), a la vora sud del barranc de la Carrasqueta i a 13,7 km de la costa. L'emplaçament no sembla molt bo, puix no es troba arcerat i ocupa una cota molt baixa en el pla, per la qual cosa està exposat a l'efecte de les riudades en les tempestes de temporada. La zona està parcel·lada i cultivada; la carretera C-238 -que en aquest tram segueix el mateix traçat de la via Augusta- el travessa dividint-lo en dues parts. L'assentament més pròxim és el n° 130, situat a 200 m cap al SO; el n° 127 està situat a 1,5 km cap al NE; el n° 128, a 1,7 km cap al NNO; i el n° 125, a 2,5 km en la mateixa direcció. La zona és rica en aigua, com ja va assenyalar Cavanilles (1798, I, p. 65); la font de la Carrasqueta està situada a la vora del jaciment i el barranc del mateix nom porta sovint aigua.

El jaciment fou donat a conèixer per Senent (1923): «Més segurs estem de la localització de Ildum i fins creiem haver trobat aquesta mansió, en els restes romans coneguts per *L'Hostalot*, situats al costat de la carretera actual no lluny del safareix públic de Vilanova d'Alcolea. Queden gruixudes parets d'aquest casalot amb altres restes de parets formant amples recintes. Es veuen basaments de columnes, i barrejada amb fragments de tègules, àmfores i altre terrissa romana, la *terra sigillata*, ceràmica de l'època imperial». Posteriorment, Morote (1979) reafirma la seua identificació amb l'estació *Ildum* que apareix als itineraris. En 1986-87 nosaltres vam realitzar dues campanyes d'excavació, dels resultats de les quals hem publicat un avanç en 1989 (Arasa 1989). Esteve (1992) fa una descripció general del jaciment, arreplega notícies sobre diversos troballes i confirma la reducció amb l'esmentada estació. Finalment, amb motiu de les obres d'ampliació de la carretera C-238, l'any 1992 es va realitzar una campanya d'urgència dirigida per P. Ulloa, actualment en estudi.

L'Hostalot era una antiga construcció situada a l'encreuament del camí Real amb el camí que pujava fins a Vilanova d'Alcolea. Com el seu nom indica devia ser un antic hostel construït aprofitant les ruïnes romanes, ja derrocat a principi de segle. Possiblement és l'esmentat pel viatger anglés E. Cock en els seus anals de

l'any 1585, que el descriu així: «una venta bien pequeña y de poco valor, que se dice de Villanueva, por razón del lugar de este nombre en cuyo término está» (García Mercadal 1952, p. 1389).

El jaciment s'estén en la seua major part a la banda meridional del barranc de la Carrasqueta (fig. 375). La zona més extensa i millor conservada (sector I) està situada al SE de la carretera comarcal, entre la carretera local d'accés a Vilanova d'Alcolea i el barranc. Al NO de la carretera s'estén el sector II, en el mateix marge dret del barranc. Per últim, el sector III queda situat al nord del II a l'altra banda del barranc, en la zona coneguda com el Puntarró.

El sector I és el de major interès i extensió i també el millor conservat. Està dividit en dues zones clarament diferenciades: la primera, situada a l'extrem SSE del jaciment, forma una mena de terrassa elevada que inclou les ruïnes millor conservades, sobre les quals s'alçava l'antic hostal. Aquesta zona la denominem subsector I.1, on s'han efectuat dues campanyes d'excavació en els anys 1986 i 1987. Els materials trobats en superfície són en general escassos i pobres. L'altra zona, situada al NNO de l'anterior i immediata a la carretera comarcal, la denominem subsector I.2. Es tracta també d'una terrassa un poc elevada que busca cap al barranc, en la qual hom poden veure alguns murs d'*opus caementicium* de factura semblant, orientats ONO-ESE que configuren un ample recinte de planta aproximadament quadrada subdividit en habitacions, en la banda NE del qual es veuen dues bases de columna (una altra més ha estat arrancada i es conserva al marge del bancal). Les restes trobades en superfície són ací més abundants i variades. Segons l'anterior propietari, en aquesta zona apareixien nombrosos murs formant habitacions. L'orientació dels murs d'ambdós subsectors es sensiblement diferent, per la qual cosa és possible delimitar-los de manera aproximada; l'articulació entre ambdós conjunts sembla produir-se al voltant de la zona ocupada avui per l'accés a la propietat. L'excavació de 1992 en una franja del subsector I.2. va confirmar l'extensió de les construccions fins a prop del traçat de la via.

A l'altra banda de la carretera s'estén el sector II, sense restes constructives visibles en superfície, amb dues zones separades per un petit barranquet. La primera, el subsector II.1, que estava compresa entre la carretera i l'esmentat barranquet, on apareixien algunes restes molt degradades, ha estat destruïda per l'ampliació de la carretera. A l'altra banda d'aquest barranquet s'estén el pla de la Rosa, on les restes arqueològiques es concentren en la punta formada entre aquest i el barranc, que denominem subsector II.2. És molt possible que els continus

treballs agrícoles hagen destrossat per complet les restes constructives que hi pogueren haver. Això no obstant, la zona és rica en troballes ceràmiques variades i es coneix la notícia de la troballa d'un «piló» de pedra, potser una base de columna, arrancat pel tractor. Per últim, el sector III, situat al nord del barranc i a l'esquerra de la via, està completament aïllat de la resta del jaciment. Les troballes són en general escasses i es redueixen a teules i altres materials constructius, entre els quals hi havia alguns tambors llisos de columna avui desapareguts.

En la primera notícia del jaciment, Senent (1923) esmenta basaments de columnes, possiblement els conservats al subsector I.2, a més de fragments de teules, àmfores i TS. Però la gran aportació sobre les troballes arqueològiques a l'Hostalot és de Esteve (1992; en premsa). Del subsector I.1 fa una descripció de les parets conservades i assenyala l'escassessa general de materials. Del subsector I.2 assenyala que va estar erm fins a 1965, quan el van arrabassar per plantar ametlers. Hi florejavren parets de pedra i morter i, en arrabassar-lo, aparegueren altres d'argila i el paviment d'una habitació fet de calç i arena. Les restes ceràmiques són ací més nombroses. Pel que fa al monetari, en aquest sector esmenta la troballa d'1 as d'August de *Celsa* (5-3), 1 sesterci de Septimi Sever (?) (193-211), 1 sesterci de Gordià III (238-244), 2 antoninians de Galiè (260-268), 1 imitació d'antoninià pòstum de Claudi II (post. 270), 1 radiat de Maximià de *Carthago* (303), 1 *nummus* de Constant (?) (337-350), 1 Aes II de Gracià d'*Aquileia* (367-383) i 1 Aes II de Valentinià II (375-392). Del marge dret del barranc de la Carrasqueta, sense determinar la zona, esmenta 9 monedes més: 1 as republicà (s. II), 1 as de Claudi I a nom de Germànic (41-54), 1 as d'imitació de Claudi I (41-54), 1 as de Domicià (81-96), 1 sesterci de *Diua Faustina* (141-161), 1 sesterci de Còmode (180-192), 1 sesterci de Còmode (177-192), 1 Sesterci de Septimi Sever (?) (193-211) i 1 *nummus* de Constanci II de *Lugdunum* (?) (337-361).

Del sector II, Esteve creu que el nivell arqueològic pot conservar-se intacte. Dóna la notícia que un veí de la Torre d'En Doménec es va trobar cap a 1965 per aquesta zona, traent terra del barranc, una figura de bronze d'uns 80 cm d'alçària que va vendre a pes del metall. Segons aquest autor, l'any 1988, un estranger provist de detector de metalls va trobar en aquesta zona, al pla de la Rosa, tres objectes metàl·lics: un fal·lus de gran tamany amb anella de suspensió, un petit amulet fàl·lic i una fíbula. Del subsector II.1 cita la troballa de fragments ceràmics, alguns de TS, al voltant del camí que des de la carretera baixava al barranc, entre

ells una vora de TSH decorada amb temes florals i metopes amb dues cabretes afrontades. Del II.2, Esteve (en premsa) esmenta la troballa d'un as de *Sekaisa* (segle I aE).

Aquest autor suposa que la mansió correspon a les ruïnes trobades en el sector III, al Puntarró. Com que aquesta és la part del jaciment més pròxima al poble veí de la Torre d'En Doménec, conta la tradició arrellegada en aquest segons la qual «quan van fer l'església del poble van portar moltes pedres de la Carrasqueta», suposant que es refereix a aquest sector del jaciment; a l'església d'aquesta població hi ha, en efecte, molts carreus desiguals i com repicats. Aquest sector havia estat un olivar llaurat només superficialment, però en 1952 el rabassaren per plantar ceps, trobant-se els fonaments d'una construcció dividida en diverses habitacions i una cambra «com un aljub», potser una cripta sepulcral, amb quatre esquelets que pietosament es recolliren i van ser portats al cementeri de la població. Entre les ruïnes hi havia moltes teules, fragments de ceràmica comuna, ferros i algunes monedes de bronze: 1 as de Claudi I (41-54), 1 imitació d'as de de Claudi I (41-54), 1 as de Vitel·li (69) i 1 as de Vespasià de *Lugdunum* (69-79). De la destrucció d'aquestes ruïnes isqueren moltes pedres desbastades, alguns carreus i almenys dos tambors de columna que es conservaven en els marges de la parcel·la i al barranc pròxim. D'aquestes troballes, l'autor pensa que no tenen el caràcter propi d'una vil·la romana, sinó més prompte d'una mansió, per la seua posició molt adient per establir un campament protegit pels dos barrancs que flanquegen el lloc que ocupa, i li atribueix un caràcter militar. D'aquesta manera, diferencia entre aquest conjunt monumental, que considera corresponent a la mansió citada pels itineraris, *Ildum*, i les restes conservades a la banda meridional del barranc, que atribueix a un parador per acollir vianants construït a recer de la seguretat proporcionada per aquella.

Els objectes metàl·lics trobats en el jaciment són de gran interès: d'or un anell de petit diàmetre; de bronze una punta de llança de caràcter ornamental o votiu, un amulet fàl·lic i un objecte semicircular de caràcter indefinit.

Els treballs realitzats durant les campanyes de 1986-87 s'han centrat al Subsector I.1, on es troba l'estructura millor conservada de tot el jaciment (fig. 376). L'explotació agrícola ha impossibilitat les excavacions al subsector I.2 i també ha condicionat l'extensió dels treballs realitzats a l'I.1. Les dues campanyes de excavacions de 1986-87 han permès posar al descobert la planta d'un gran edifici orientat NNO-SSE de 23,60 x 19,50 m, construït íntegrament d'*opus*

caementicium fet amb pedres de tamany mitjà i fragments ceràmics. L'extrem septentrional d'aquest edifici el forma una habitació de planta rectangular de 9,30 x 4,60 m orientada ENE-OSO, a la qual denominarem A, les restes de la qual s'alcen encara 2,20 m d'altura (figs. 377-380). En aquesta zona es va construir l'antic hostel i, a l'angle NE, es va bastir després de 1965 una caseta amb la seua petita terrassa i una bassa que es recolzen en les parets romanes. Els murs majors d'aquesta peça tenen 1,37 m de grossària, mentre que les parets laterals amiden només 65 cm, la mida que trobem en la grossària de la majoria de la resta dels murs.

Al sud i est d'aquesta peça s'obren tres naus rectangulars transversals a l'anterior, que denominarem, d'est a oest, B, C i D. Els murs d'aquestes tres naus tenen una grossària semblant, al voltant dels 60-75 cm. La nau B presenta una planta irregular de 15,90 m de llargària i una amplària màxima de 6,75 m, amb tres espais interiors als quals denominarem, de nord a sud, B1, B2 i B3. La primera d'aquestes peces -possiblement el passadís d'entrada- afronta amb el lateral est de A i amida 5,95 x 4,80 m. A continuació, i sense que hi haja cap paret divisòria, l'espai central està format per una àmplia peça de 5,35 m de llargària i l'amplària màxima citada, amb una porta en el seu lateral oest d'1,20 m de llum, flanquejada per dos grans monòlits de 50 x 65 cm i una alçària probablement superior a 1 m, que comunica amb la nau C. Per últim, el seu extrem meridional el forma una habitació de 3,85 x 4,10 m, a la qual s'accedeix des de B2 a través d'una entrada de 2,40 m oberta entre dos pilars.

La nau central, C, descansa en el seu costat nord sobre el mur meridional de A, i presenta tres espais interiors als quals denominarem C1, C2 i C3. Les seues mides generals són 16,55 x 4,90 m. La zona central, de 9,15 m de llargària, està dividida per dos contraforts en sengles habitacions de 5,30 i 3,85 m de llargària respectivament. L'extrem meridional forma una habitació independent de 5,50 x 5,35 m, amb una porta oberta a l'est de 1,40 m de llum. Com ja hem vist, l'habitació C1 presenta en el seu lateral oriental una porta d'1,20 m de llum flanquejada per sengles blocs monolítics, que comunica amb B2.

Per últim, la nau occidental, D, amida 17,30 x 5,25 m i està dividida en dues peces que denominarem, de nord a sud, D1 i D2. La primera d'elles, D1, amida 10 m de llargària i va ser reparada per al seu reaprofitament com a bassa i utilitzada com a tal fins a fa pocs anys, amb l'entrada d'aigües pel seu angle NO. La paret oriental conserva el que podria ser l'arrancament d'una volta. La seua paret

septentrional és en part mitgera amb A. La segona peça té 5,17 m de llargària i planta quadrada; està molt degradada per les transformacions agrícoles i possiblement devia ser semblant a C3, potser amb una entrada independent per l'oest.

L'entrada al conjunt no queda clara, com tampoc la de la peça A. Això no obstant, la paret nord de B no ha estat descoberta en la seua totalitat per quedar en part coberta per la bassa contigua a la caseta, i podria haver estat aquest el punt on s'obriria la porta de l'edifici. De la mateixa forma, la peça A podria haver tingut la seua entrada des de B1 a través d'una porta oberta en la seua paret mitgera, la qual resta amagada davall la terrassa de la caseta.

Els treballs efectuats en aquest edifici foren una sèrie de sondeigs per obtenir una seqüència estratigràfica i intentar datar la seua construcció, així com el descobriment dels murs per tal de completar-ne la planta. Els sondeigs es van obrir en les habitacions B3, entre les habitacions C2 i C3 i en l'habitació D1. En el subsector I.2 es va descobrir un mur existent en el seu límit meridional i es va obrir un sondeig en una de les bases visibles al costat NE.

Els dos sondeigs oberts en B3 (B31 i B34) van posar al descobert un terra d'argila rogenca amb graveta, barrejada amb morter de calç, ben identificat a B31. Els materials apareguts corresponen majoritàriament als enderrocs de l'edifici romà (cascots, rajoles, teules, claus), barrejats amb ceràmiques que poden datar-sen entre els segles I i III. En aquest sondeig aparegueren dues capes d'argila verda que poden haver tingut el seu origen en inundacions del recinte. En el sondeig B34 es va trobar una biga carbonitzada de *Quercus Ilex* travessada per un clau de ferro, possiblement una de les bigues axials de l'estructura de fusta del sostre; l'argila i les pedres trobades al seu voltant evidenciaven també l'acció del foc. El terra era ací d'argila compactada amb petites pedres. En el sondeig obert entre C2 i C3 (C21-C31), a la banda de C2 aparegué una mena de banc adosat de 60 cm d'amplària fet de grans pedres travades amb fang i morter i un terra d'argila rogenca, semblant a la dels sondeigs de l'habitació B3. A 2,25 m. de l'angle SE del mur est de B1 hi ha una obertura transversal d'uns 35 cm d'amplària que sembla una canal de desguàs.

Pel que fa a la data de construcció de l'edifici, les evidències són poc sòlides i no poden considerar-se definitives: en B31, per davall del terra, es va trobar un fragment de TSH decorada, i en B34, els trobats a major profunditat són tres fragments de ceràmica africana de cuina, probablement pertanyents a una cassola del tipus Ostia III-Hayes 197, i un altre de TSH, que datar-se en el segle II. Quant

a l'incendi que sembla suposar la seua destrucció definitiva, la troballa en el nivell d'enderrocs que segella les restes de l'incendi d'una forma Lamb. 3b-Hayes 14b, que pot datar-se a final del segle II o en la primera meitat del III, permet aproximar la seua datació en aquest darrer segle.

Quant als treballs realitzats en el subsector I.2, en el límit meridional es veia part d'un mur de 4,50 m orientat SSO-NNE que delimita per aquest costat l'extens bancal que forma aquest subsector. Aquest mur sembla articular-se en el seu extrem septentrional amb una altre orientat ONO-ESE amb el qual forma un angle quasi recte, que forma el límit septentrional de l'esmentat bancal. En el primer mur es va realitzar una neteja superficial per tal de delimitar-lo i cercar una possible connexió amb l'edifici del subsector I.1. En el seu extrem nord es va trobar l'arrancament d'un altre mur molt degradat que es dirigia cap a l'ESE.

En una de les dues bases que floregen en el bancal que forma aquest subsector, situades de manera paral·lela al citat mur ONO-ESE que el delimita pel NE, es va obrir un sondeig que no va proporcionar materials. A 60 cm de fondària es va trobar el que semblava ser un terra de còdols de distribució irregular i argila compacta, sobre el qual s'assentava la peça de pedra; aquesta estava formada per un bloc monolític amb una base de 30 x 60 x 60 cm i un fust de 30 cm d'alçària i 40 cm de diàmetre en la base que s'estreix en la part superior. La tercera d'aquestes peces va ser arrancada i es troba, trencada, sobre l'esmentat mur. Les mides de la base són 30 x 45 x 45 cm, mentre que l'alçària del fust és de 20 cm.

En conjunt, els materials arqueològics trobats en superfície i els recuperats en les dues campanyes d'excavacions realitzades en l'edifici del sector I.1 són en general molt escassos. Es tracta de ceràmica TSI, TSG, TSH, TSA A, parets fines, africana de cuina, comuna, àmfores Dr. 2-4 i Almagro 51, vidre, claus i altres objectes de bronze i ferro (figs. 381-387). La seua datació pot situar-se de manera general entre els segles I i III. Les troballes monetals permeten prolongar-ne l'ocupació fins al segle IV, però sense que pel moment tinguen correspondència amb altres materials.

Pel que fa a la seua funció, la pobresa general de materials trobats en els tres sondeigs oberts en l'edifici del sector I.1, així com les característiques d'aquest i el fet que no compte amb un paviment de qualitat, permeten excloure la possibilitat que es tracte d'una zona residencial. Aquestes característiques tampoc s'adiuen amb unes termes. La distribució interna d'aquesta gran construcció, amb grans espais coberts, sense patis i amb poques portes, sembla que són més propis d'una

zona de servicis. L'orientació pot correspondre a un graner. Aquesta és la que sembla més adient per a la construcció turriforme A. Les naus Bi C poden ésser magatzems, mentre que altres peces amb entrada a part, com C3, probablement D2 i potser D1 poden ésser corrals.

De manera general, doncs, les funcions d'algunes de les zones de la vil·la pareixen quedar clares en els subsectors I.1 i I.2 i en el sector III. En el subsector I.1, el gran edifici parcialment excavat podria configurar una zona de servicis, tal vegada el *horreum* i uns corrals. Al nord, el subsector I.2 sembla comprendre una zona residencial, la *domus*, més rica en materials, on s'ha localitzat un pati porticat. Per últim, allunyat de la zona d'habitació per trobar-se a l'altra part del barranc de la Carrasqueta i en una zona elevada sobre la via, el sector III deu correspondre a una zona de necròpoli, amb un edifici monumental, possiblement un mausoleu funerari en forma de petit temple dístil. Així ho confirmen els quatre esquelets trobats en el moment de la seua destrucció l'any 1952 i els tambors de columna conservats fins fa poc en els marges del bancal. D'altra banda, les quatre monedes aparegudes aleshores en el que sembla ésser la cripta del monument pertanyen a Claudi I (2), Vitel·li i Domicià, amb la qual cosa la data de la seua construcció pot situar-se a final del segle I o principi del II.

L'aparició de TSI tant al llarg de les excavacions com en prospeccions superficials, i de monedes republicanes com un as de *Ianus* bifront i una altra d'August, permeten aproximar una data de fundació en època d'August-Tiberi. Tanmateix, no tot el conjunt ha d'ésser necessàriament contemporani: no es poden excloure reformes de la construcció inicial ni tampoc ampliacions posteriors. Un cas a banda és el del mausoleu del sector III, que no deu ser anterior a final del segle I. El gran edifici del subsector I.1, l'orientació del qual difereix de la de la zona residencial del subsector I.2, pot ser una ampliació posterior, tal vegada d'època flàvio-antoniniana si ens atenem a la datació que ens proporcionen els sondeigs. Però les característiques constructives d'aquest edifici i les de la major part de les altres restes visibles i descobertes en l'excavació d'urgència de 1992, amb un ús generalitzat de l'*opus caementicium*, donen un caràcter prou homogeni a tot el conjunt i sembla que s'avenen amb un únic moment constructiu.

Pel que fa a la data final d'ocupació del conjunt, els materials trobats en els treballs d'excavació permeten arribar amb seguretat al segle III, amb formes tardanes de TSA A, ceràmica africana de cuina, àmfores del tipus Almagro 51 i una moneda de Claudi II. L'incendi detectat en l'edifici del subsector I.1 pot situar-se

també en aquesta època. Les troballes superficials confirmen aquesta cronologia per al conjunt del sector I, amb TSA C i monedes de Gordià, Valerià, Galiè i Claudi II. Finalment, les troballes que poden datar-se en el segle IV són escasses, amb alguns fragments de TSA D i monedes de Constantí, Valentinià i Gracià. Sembla, per tant, que l'ocupació en el segle IV és poc important, mentre que no hi ha testimonis de la seua continuïtat fins al segle V.

La datació proposada per a la fundació d'aquesta vil·la és pròxima a la data de construcció de la via Augusta, que pot situar-se segons les dates dels mil·liaris més antics de l'emperador epònim en els anys 8-2 aE. També en aquests anys degueren construir-se les postes que completarien la infraestructura viària. La recent aparició d'un mil·liari en el mateix jaciment amb la xifra de CCLXXXIII mp, molt semblant a la que dona l'Itinerari d'Antoní entre les estacions *Summo Pyrinaeo i Ildum*, de CCLXXXII mp, és un nou argument, probablement el més definitiu que pugam tenir, en favor de la reducció d'aquesta posta al jaciment de l'Hostalot (*cf.* 3.1). Sembla confirmar-se així la hipòtesi enunciada per Senent.

130. Els Vilarets (Vilanova d'Alcolea)

31TBE51160

SIAP, col·lecció de J. V. Calduch.

Està situat en una lloma que s'alça a l'est del corredor (280 m), a 13,5 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 131, situat a 0,2 km cap al NE. Està situat a la vora oest de la carretera C-238, que en aquest tram segueix el mateix traçat de la via Augusta.

El lloc fou ocupat per un assentament en el període ibèric final. En l'actualitat, al talús d'ampliació de la trinxera de la carretera es veu un nivell d'enderrocs amb abundants teules i unes pedres que poden pertànyer a la secció d'un mur de certa grossària. En superfície i entre la terra remoguda hi ha també teules, rajoles i alguns fragments ceràmics que s'estenen cap al nord fins al pla. Quant a la vaixela de taula, només s'ha trobat un fragment de TSA A. Amb aquests escassos materials hom pot proposar una datació aproximada en el segle II. Les característiques del jaciment i la seua proximitat a l'Hostalot, hi permeten suposar algun tipus de relació.

131. El Puigpedró (Vilanova d'Alcolea)

31TBE52595

Ocupa un contrafort situat a la vora est del corredor (320 m), entre els barrancs de Puigpedró i dels Planiols, a 13 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el n° 131, situat a 0,9 km cap al NO. La via Augusta passa a 950 m cap al NO.

El lloc fou ocupat per un assentament en el període ibèric final. Entre els materials trobats en superfície hi ha un de TSI (fig. 388). No hi altres evidències que proven la seua ocupació estable en l'Alt Imperi. La seua presència pot explicar-se per la freqüentació del lloc almenys en època d'August-Tiberi, en relació amb el pròxim assentament de l'Hostalot.

132. Barberes (La Vilanova d'Alcolea)

31TBE514569

Col·lecció de J. V. Calduch

Està situat en una lloma en la zona est del corredor (340 m), a 12 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el n° 131, situat a 2,8 km cap al NNO; el n° 129 està situat a 3,3 km cap al nord. La via Augusta passa a 2,1 km cap a l'oest.

El lloc va ser ocupat per un assentament en el període ibèric final. Entre les restes ceràmiques s'han trobat alguns fragments de TSH, que corresponen possiblement a una freqüentació del lloc en el segle II. Les característiques del jaciment permeten suposar la seua relació amb algun altre de major importància, tal vegada no localitzat.

133. El mas d'En Senyor (Vilanova d'Alcolea)

31TBE486593

SIAP, Col·lecció de F. Esteve.

Arasa 1987b, p. 132; Arasa i Abad 1989, p. 30; Esteve 1992, p. 606.

Està situat a la banda oest del corredor (340 m), sobre el barranc de la font Roja, a 15,8 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada; darrerament ha sofert una important transformació amb motiu de la construcció d'uns vivers. Possiblement una part de l'assentament estava situat en la part alta del vessant, per la qual cosa estava arrecerat. L'assentament més pròxim és el n° 134, situat a 1,2

km cap al SO; el nº 129 està situat a 2,9 km cap a l'ONO. La via Augusta passa a 1,5 km cap al SE. El barranc de la font Roja passa al peu del jaciment.

Un barranc separa el jaciment d'un assentament ibèric, l'olivar d'Olzina, situat en l'extrem del forcall format per dos barrancs. Esteve (1992) esmenta la troballa de TS a baix del jaciment ibèric. Els materials, no molt abundants, es trobaven dispersos per una àrea poc extensa, en l'altiplà sobre el barranc i sobre tot en la part alta del vessant que davalla cap a aquest. L'escassetat de teules confirma la limitada importància constructiva de l'assentament. Entre els materials trobats hi ha fragments de ceràmica TSI, TSG, TSH, TSA A, africana de cuina, comuna i d'àmfores Dr. 1A i Dr. 2-4 (figs. 389-393), amb una datació aproximada entre els segles I-II.

La presència de ceràmiques tardo-republicanes -pertanyents sens dubte al jaciment alto-imperial, ja que l'ibèric és més antic i no n'ha proporcionat- permet situar el seu moment fundacional en època d'August. D'altra banda, la localització del jaciment en una zona marginal de la vall, així com les seues característiques i els materials trobats permeten deduir que devia tractar-se d'un assentament de poca importància, possiblement relacionat amb algun altre pròxim.

134. La caseta de Bellés (Bell-lloc)

31TBE476586

SIAP.

Està situat en la vessant meridional d'una lloma que tanca el pla de Bell-lloc pel nord (380 m), a uns 16 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 133, situat a 1,2 km cap al SO. La via Augusta passa a 2,2 km cap a l'est.

El lloc fou ocupat per un assentament en el període ibèric tardà. Les restes apareixen disperses per diversos bancals aterratsats en una zona amb una lleugera pendent i situats a poca altura sobre el pla. Els materials són escassos i apareixen molt dispersos; en la seua majoria són fragments de rajola, *tegula*, *dolium* i àmfora. La ceràmica de cuina és escassa i la de taula quasi inexistent. Entre els arreplegats n'hi ha un de TSH i un de vora d'un recipient de boca ampla. Per l'escassetat de materials sembla tractar-se d'un assentament de poca importància, possiblement relacionat amb algun altre pròxim.

135. Les Llànties (Bell-lloc)

31TBE485577

Arasa 1989b, p. 91.

Està situat en un cim de la cadena de llomes que tanca el pla de Bell-lloc pel NE (360 m), enmig del corredor, a 14,7 km de la costa. La zona està parcel·lada i en part cultivada. El lloc permet un hàbitat arrecherat en el vessant meridional. L'assentament més pròxim és el nº 134, situat a 1,3 km cap al NO. La via Augusta passa a uns 900 m cap al SE. La zona és molt seca; el barranc de la font Roja passa a 1,3 km cap al NNE.

En la part més pròxima al cim, on parteixen els termes municipals de Vilanova d'Alcolea i Bell-lloc, en el vessant SSE, es troben escassos fragments de rajoles i *tegulae*, així com alguns fragments de ceràmica ibèrica i TS. Els materials estudiats són 17 fragments ceràmics: 1 de TSI; 1 de TSG; 5 de TSH; 1 de TSA A; 1 d'africana de cuina; 2 d'una mateixa peça de parets fines, possiblement de la forma Mayet XXI; 3 de comuna local; 2 de ceràmica ibèrica pintada i 1 vora d'una olleta de pasta grollera (fig. 394). Aquests materials poden datar-se en els segles I-II dE. Per la seua escassetesa sembla tractar-se d'un assentament de poca importància, possiblement relacionat amb algun altre pròxim. D'altra banda, a la pròxima partida de les Ermites es va trobar una estela ibèrica (Arasa 1989b), que pot estar relacionada amb aquest o un altre jaciment.

136. Les Forques (Bell-lloc)

31TBE482553

Esteve 1986, pp. 247-248.

Està situat en una lloma que s'alça a la banda est del corredor (330 m), a 13,5 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada en part. En el cim s'alça un antic corral. El lloc permet un hàbitat arrecherat en el vessant SSE. L'assentament més pròxim és el nº 135, situat a 2,4 km cap al nord. La via Augusta passa a 0,4 km cap al SE. La zona és molt seca; el barranc de la Font passa a 0,8 km cap al SO.

A la part més pròxima al cim, en el seu vessant S-SE, i en les terrasses que es prolonguen cap al pla, es troben alguns fragments de *tegulae*, *lateres* i *dolia*, així com alguns fragments de ceràmica ibèrica, àmfores i ceràmica comuna (fig. 395). Hi destaca l'absència de TS. Entre els fragments arreplegats hi ha 1 de base possiblement de ceràmica de parets fines; 2 de ceràmica comuna; 2 de ceràmica

comuna itàlica; 1 de ceràmica de pasta grollera; 2 d'àmfora, un dels quals és una vora de tipus indeterminat; 1 de vora de morter pròxim al tipus Dramont 1; 1 de base de *dolium*. Entre la ceràmica ibèrica, hi ha una vora de gerra del tipus I.A.2.1.2 de Bonet i Mata i una altra motllurada. La seua presència fa possible una ocupació del lloc en època ibero-romana. D'altra banda, Esteve (1986) recull la notícia que, en rebaixar un bancal al vessant nord, es van trobar cinc olles amb ossos que atribueix a una necròpoli ibèrica. Almenys una part de la ceràmica ibèrica trobada pot pertànyer a una fase d'ocupació anterior. Entre les restes trobades esmenta bases de columna de pedra que creu romanes, l'existència de les quals no hem pogut comprovar. Per les restes trobades, sembla tractar-se d'un jaciment de poca entitat, possiblement relacionat amb algun altre pròxim no localitzat, però tal vegada localitzat en el mateix emplaçament del poble de Bell-lloc.

137. El tossal de Subarra (Bell-lloc)

31TBE526531

Museu de Borriana.

Està situat en el cim de la muntanya més alta de la zona (500 m), a l'est del pla de l'Arc, a 9,2 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 132, situat a 3,7 km cap al NNE; el nº 136 està situat a 4 km cap al NO. La via Augusta passa a 3,6 km cap al NO.

El lloc va ser ocupat per un assentament en el període ibèric final. Entre les escasses restes ceràmiques trobades hi ha algun fragment de TS que proven la freqüentació del lloc. Per les característiques del jaciment i l'escassetat de material, deu estar relacionat amb algun altre pròxim no localitzat.

138. El cau de la Figuera (Bell-lloc)

31TBE

Mateu y Llopis 1971, p. 192 (HM 1300); Ripollés 1980, p. 32.

Mateu y Llopis (1971) esmenta la troballa d'un as d'August encunyat per Tiberi, segons informació de Doñate. No ens ha estat possible localitzar aquest lloc, però en qualsevol cas cal destacar el fet que es tracta d'una troballa en cova.

139. El mas de l'Arc (La Vall d'Alba-Cabanes)

31TBE458506

SIAP, col·leccions de F. Esteve i S. Castellet.

Beuter 1538, p. XXIX; Escolano 1611, col. 624; Ceán 1832, p. 58; Valcárcel 1852, p. 29; Excursionistas 1884, p. 202; Excursionistas 1885, p. 201; Sarthou s/a, p. 433; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 152, 154 i 160; Bru 1963, p. 215; Mateu 1971, p. 193 (HM 1315); Muñoz Catalá 1972, p. 152; Ripollés 1975, p. 191; Mateu y Llopis 1977, p. 78 (HM 1566); Ripollés 1980, pp. 32-33, 87 i 91; Ripollés 1985, p. 323; Esteve 1986, pp. 249-251; Abad i Arasa 1988, p. 91; Arasa i Abad 1989, p. 30; Esteve, en premsa; ELC 19.

El lloc està situat enmig del corredor, en un pla al qual dóna nom (280 m), a 13,3 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada; el sector NO ha sofert recentment una transformació que ha arrasat les poques restes que hi quedaven. Al voltant del monument hi ha una rotonda i la carretera de circumvalació que ocupen part de la superfície del jaciment. També en les recents obres de millora i asfaltat del camí que segueix la via Augusta s'ha vist afectat el jaciment. El lloc està molt exposat als vents, sense cap tipus d'arrecerament. L'assentament més pròxim és el nº 140, situat a 0,6 km cap a l'ESE; el nº 143 està situat a 4,7 km cap al SO i el nº 148, a 4,9 km cap al SSO. La via Augusta travessa el jaciment. La zona és molt seca; la rambla del Metge passa a 0,8 km cap al SE; l'esmentat pou de la Roca tal vegada fou aprofitat en època romana.

La presència del monument era el millor indicatiu per a suposar l'existència d'un assentament en aquest lloc (figs. 396-401), on a més hi ha un important encreuament de camins la via Augusta i el camí de Vistabella que comença en la costa. La troballa de materials arqueològics pels voltants del mas de l'Arc es coneix des de l'any 1538, quan Beuter (1538) va publicar un auri de Neró trobat a la vora del monument: «(...) En l'any del Senyor Mdxxxiii me mostraren en Cabanes una medalla de or de pes de dos ducats y mig y de la forma de un real de Valencia, o poch menys, que era trobada al peu de aquest arc de Cabanes, ab unes lletres en torn de una testa ab la una part que clarissimament deyen axi: NERO IMP. CAESAR / PONTIF. MAX. Al altra part estaven dins una garlanda de llover estes lletres: E X C S». Més endavant, Valcárcel (1852) esmenta l'aparició de fragments d'àmfores, rajoles i una inscripció llatina pels voltants de l'Arc. En 1873 la Comissió Provincial de Monuments va posar uns pilons de protecció del monument per tal de desviar el tràfic i en les obres no van trobar pedres que li pogueren pertànyer. En 1956 la Diputació va construir la carretera d'accés al monument des de la població; aleshores es va obrir l'esplanada que l'envolta per tal de canalitzar el tràfic. Segons Esteve (1986; en premsa), es van trobar fonaments

de parets fetes de pedra seca, fragments de teules, àmfores, vasets prou sencers, algun objecte de bronze i unes vint monedes, de les quals en va poder adquirir dues. Posteriorment se n'han trobat més, algunes de les quals no han pogut ésser estudiades.

Els materials coneguts, molt escassos en general a causa de l'alt grau d'arrasament del jaciment, són fragments TSI, TSH, TSA A, africana de cuina, comuna, àmfores, *tegulae*, *imbrices*, *dolia* i rajoles (figs. 402-403). Pel que fa al monetari, hom coneix 1 quadrant d'August de *Caesaraugusta* (8 aE), 1 de Tiberi, 1 dupondi de Calígula (40), 1 as de Claudi, Neró, 1 as de Vitel·li (69), Vespasià, Domicià, 1 as d'Adrià (117-138), 1 de Lucil·la, 1 dupondi de Faustina I i 1 sesterci de Filip I (244-249). Hom coneix també la troballa de tres auris: el de Neró (54-68) esmentat per Beuter i 2 de Vespasià (69-79) en mans de particulars. D'altra banda, l'epígraf esmentat per Valcárcel (CIL II 4950 = ELC 19), actualment desaparegut, pot ésser un molló de propietat de *Calpurnia Eutanefti*.

Am aquests escassos materials, el període d'ocupació del jaciment es pot situar de manera aproximada en els segles I-III. Possiblement en la primera meitat del segle II, un dels seus propietaris va decidir erigir un monument honorífic amb forma d'arc per a perpetuar la seua memòria i la de la seua família (cf. 6.3.1.).

140. El pou de la Roca (Cabanès)

31TBE464503

Està situat enmig del pla (270 m), a 12,7 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada en part. La zona està exposada als vents, sense cap tipus d'arrecerament. L'assentament més pròxim és el nº 139, situat a 0,6 km cap a l'ONO. El jaciment està situat a la vora del camí de Vistabella, que fa una clara inflexió per aproximar-s'hi; la via Augusta passa també a 600 m en la mateixa direcció. El jaciment pren el nom d'un pou encara aprofitat que pot tenir un origen romà; és un dels pocs punts amb aigua en una àmplia zona.

El lloc és conegut perquè es conserven diversos elements arquitectònics de l'arc aprofitats com a abeuradors (Arasa i Abad 1989, p. 52). El jaciment fou localitzat per J. López. Els materials apareixen dispersos en quantitats reduïdes al voltant del pou. Es tracta de fragments ceràmics de TSH, *tegulae* i rajoles que proven l'existència d'una construcció. La seua presència associada al pou permet plantejar la hipòtesi del seu aprofitament des d'època romana. Per les seues

característiques, deu tractar-se d'un petit assentament que pot estar relacionat amb el mas de l'Arc.

141. El Campello (Cabanès)

31TBE52481

Bazzana 1978a, p. 180; Bazzana 1992, I, p. 407.

Està situat enmig de la serra que s'alça entre el pla de l'Arc i la ribera de Cabanès (320 m), en un contrafort rocós sobre el barranc homònim, a 6,6 km de la costa. La zona està parcel·lada en part i actualment erma. L'assentament més pròxim és el nº 17, situat a 4 km a l'ESE; el nº 139 està situat a 6,6 km cap a l'ONO. El jaciment està situat a la vora de l'antic camí de la Fusta, que en part segueix la carretera local de Cabanès a la Ribera; la ruta litoral passa a uns 4 km cap a l'ESE i la via Augusta a 6,6 km cap a l'ONO. L'aigua és escassa en aquesta zona; l'esmentat barranc passa a 0,2 km cap a l'oest.

El lloc fou ocupat per un assentament ibèric, almenys, fins al segle IV. Posteriorment es va alçar una fortificació medieval estudiada per Bazzana (1978 i 1992), que esmenta la troballa d'alguns fragments de TSH en les seues prospeccions. Per la localització i l'escassetesa de materials, deu tractar-se d'un jaciment freqüentat en relació amb el camí que passa per les proximitats.

142. El mas de Fura (Vilafamés)

30TYK535486

Està situat en una lloca a la banda nord del pla de Vilafamés (260 m), a 13,7 km de la costa. Per la seua posició, el lloc té una gran visibilitat sobre tot el pla, però no està arcerat. La zona està parcel·lada i cultivada. L'assentament més pròxim és el nº 143, situat a 0,9 km cap a l'OSO. La via Augusta passa a 2,3 km cap al SE. L'aigua és molt escassa en la zona; el barranc de Cabanès passa a 600 m cap al sud.

Les restes s'han trobat en el coll d'una lloca allargada cap al sud. A uns 250 m cap al nord, en una zona més alta, hi ha restes d'un petit assentament ibèric. Es tracta d'escassos fragments de *tegulae* que permeten situar-hi una construcció. No s'han trobat ceràmiques fines. Per aquesta raó, deu tractar-se d'un jaciment relacionat amb algun altre pròxim, possiblement la bodega d'Ulleres.

143. La bodega d'Ulleres (Vilafamés)

30TYK526485

Arasa i Abad 1989, p. 30.

Està situat al peu de les llomes que tanquen pel nord el pla de Vilafamés (240 m), a 14,2 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada en part; a la vora del jaciment hi ha el mas que li dóna nom i el camí que el travessa ha estat asfaltat recentment. Per la seua posició, el lloc té una gran visibilitat del pla. L'assentament més pròxim és el n° 142, situat a 0,9 km cap a l'ENE; el n° 145 està situat a 3,5 km cap al SO; el n° 148, a 3,6 km cap al SE; i el n° 131, a 4,6 km cap al al NE. El camí de la Barona passa a 250 m cap al SO i la via Augusta a 3 km cap al SE. L'aigua és molt escassa en aquesta zona; el barranc de Cabanes passa a uns 450 m cap al sud.

El jaciment ocupa una superfície reduïda a la vora del mas i a ambdós costats del camí que el travessa en direcció E-O, en una zona un poc elevada sobre el pla. No es veuen restes constructives ni hom ha pogut arreplegar notícia de troballes numismàtiques. Els materials trobats són quasi exclusivament ceràmics. Es tracta de fragments de TSI, TSG, TSH, TSA A i C, parets fines, africana de cuina, comuna, àmfores, *dolia*, *tegulae*, rajoles i alguns fragments de vidre (figs. 404-408). A partir d'aquests materials, el període d'ocupació de l'assentament pot situar-se de manera general entre els segles I i III.

144. El racó de Rata (Vilafamés)

30TYK497472

Està situat a la vora oest del pla de Vilafamés, al peu del contrafort sud del tossal d'en Bosch (240 m), a la vora dreta del barranc dels Estrets i a 15,1 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada. L'assentament més pròxim és el n° 145, situat a 0,4 km cap al sud. La via Augusta passa a 5,6 km cap a l'est. L'aigua és escassa en aquesta zona; l'esmentat barranc passa al peu del jaciment.

El jaciment està situat al peu de l'assentament ibèric del mateix nom, en el vessant SSE, a la vora de l'eixida natural del pla pels Estrets. Els materials són fonamentalment ceràmics i es troben concentrats en una reduïda superfície. Es tracta d'alguns fragments de ceràmica TSI, TSG i TSH que poden datar-se en els segles I-II (fig. 409). Per les característiques del jaciment i la seua localització, deu tractar-se d'un petit assentament relacionat amb un altre pròxim, possiblement Catalana.

145. Catalana (Vilafamés)

30TYK496468

SIAP.

Està situat a la vora oest del pla de Vilafamés, en el vessant sud de la lloma que s'alça a la banda esquerra del barranc dels Estrets (260 m), a 14,9 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada; enmig del jaciment s'alça un mas. El lloc té una gran visibilitat sobre el pla i està orientat cap al SSE. L'assentament més pròxim és el nº 144, situat a 0,4 km cap al nord; el nº 143 està situat a 3,5 km cap al NE i el nº 148, a 5,7 km cap a l'ESE. La via Augusta passa a 5,7 km cap l'ESE. L'aigua és escassa en aquesta zona; l'esmentat barranc passa a 200 m cap a l'ENE.

El jaciment ha estat trobat per X. Miralles. Les restes arqueològiques es troben disperses des del cim de la lloma fins al pla. En la part alta es troben només alguns fragments de teula i en les terrasses immediates al mas és on hi ha una major concentració de materials, que segueixen trobant-se de manera esporàdica per tot el vessant fins al peu de la lloma. El forn del mas estava construït en bona part amb teules romanes, algunes senceres. Per la distribució dels materials, l'assentament devia constar de diverses edificacions distribuïdes de manera escalonada, amb la zona residencial situada en la terrassa que s'estén al davant del mas.

Els materials estudiats són fonamentalment fragments ceràmics (figs. 410-414). Es tracta de 3 fragments de campaniana B tardana, un possiblement de la forma Lamb. 1, un altre de l'anomenada producció de pasta pesant i el tercer amb un grafit incomplet, del qual es conserva només un signe de lectura dubotsa, tal vegada una *n*; 2 fragments de TSG, un de la forma Drag. 15/17 i l'altre amb un segell il·legible; 27 fragments de TSH, 8 de formes llises i 19 de formes decorades: un insegur de la forma 1, un de la 8, cinc de la 15/17, un de la 27 i cinc de la 37; 2 de TSA A, un tal vegada de la forma Lamb 7; 1 de TSHT; 1 de TSA C; 9 de TSA D: dos de la forma Hayes 59 i un de cadascuna de les següents formes: Hayes 62B, 63 i 91; 1 de parets fines; 5 de ceràmica africana de cuina; 31 de comuna; 2 d'àmfora de tipus indeterminats i nombrosos fragments de *dolia*, *tegulae*, *imbrices* i rajoles L'única troballa monetària és un as d'Adrià (117-138). D'altra banda, és possible que almenys una part de l'important conjunt monetari propietat de I. Renau (Vilafamés), procedesca d'aquest assentament (Ripollés 1980, pp. 88-89).

Aquest conjunt de materials permet situar el període d'ocupació de l'assentament entre els segles I i IV. El moment inicial només pot situar-se de

manera aproximada en la primera meitat del segle I dE, ja que l'absència de TSI entre els materials estudiats impedeix confirmar una datació en època d'August, amb la qual s'adiu la presència de campaniana. La presència de les principals produccions africanes permet confirmar la seua continuïtat en el segle III i, juntament amb la TSHT, fins al segle IV.

146. Les Alqueries (Vilafamés)

30TYK5044

Està situat a l'extrem SO del pla de Vilafamés (260 m), a 13 km de la costa. És una zona situada a l'oest de la població i a la dreta del barranc de Moró, amb algunes lleugeres ondulacions del terreny, parcel·lada i cultivada. L'assentament més pròxim és el nº 145, situat a 2,1 km cap al NNO; el nº 143 està situat a 4,2 km cap al NO i el nº 148, a 4,9 km cap a l'ENE, a la mateixa distància que la via Augusta. En les muntanyes pròximes hi ha algunes fonts, com ara la del Tossal; el barranc de Moró passa a 300 m cap a l'ONO.

El jaciment ha estat prospectat també per J. Ll. Viciano i N. Mesado, que van poder trobar alguns fragments de TS i de *tegula*, entre altres ibèrics i medievals, a la dreta de la carretera de Vilafamés a Costur. Es tracta possiblement dels indicis d'un assentament situats en les rodalies, que encara no ha pogut ésser localitzat. La proximitat del castell de Vilafamés, on s'han trobat fragments de ceràmica ibèrica, i de diferents petits jaciment d'aquesta època prop del lloc de la troballa, fan molt possible l'existència en aquest lloc d'un assentament d'època imperial.

147. La llometa del Cego (Vilafamés)

30TYK544469

Està situat en una petita lloca que s'alça a la banda dreta del pla de Vilafamés (264 m), al nord del tossal de la Balaguera i del riu de la Pobla, a 11,9 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada; al cim s'ha construït una caseta. L'assentament més pròxim és el nº 148, situat a 1,2 km cap al SE. El camí de la Barona passa a uns 0,4 km cap al SO i a via Augusta a 0'9 km cap a l'est. L'aigua és molt escassa en la zona; el riu de la Pobla passa a 0,4 km cap al SSO.

En el cim d'aquesta lloca es troben restes d'una ocupació medieval, entre les quals s'ha trobat algun fragment de *tegula* que permeten situar-hi una construcció.

No s'han trobat ceràmiques fines. Deu tractar-se d'un jaciment relacionat amb algun altre pròxim, possiblement els Aiguamolls.

148. Els Aiguamolls (Vilafamés)

30TYK55346

Col·leccions de F. Esteve i S. Castellet.

Balbás 1892, p. 39; Huguet 1916, p. 117; Ripollés 1985, pp. 322-323; Esteve 1986, pp. 252-256; Arasa 1987d, pp. 66-67; Arasa i Abad 1989, p. 30; Arasa 1992, p. 262; Esteve, en premsa.

Està situat al peu del tossal de la Balaguera, a l'extrem meridional del pla de l'Arc (260 m) i a 10,6 km cap al SE. La zona està parcel·lada i cultivada. Com indiquen el seu topònim i diversos testimonis escrits i orals, la zona s'inundava en les grans revingudes. L'assentament més pròxim és el n° 149, situat a 0,6 km cap al SSE; el n° 147 està situat a 1,3 km cap al NO; el n° 150, a 1,3 km cap al SO; el n° 143, a 3,6 km cap al NO; el n° 139, a 4,9 km cap al NNO; i el n° 145, a 5,7 km cap a l'ONO. La via Augusta passa a la vora del jaciment i l'encreuament del camí de la Barona amb aquesta està situat a 0,1 km cap al sud. L'aigua és escassa en aquesta zona; el riu de la Pobla passa a 250 m cap al nord.

Segons Balbás (1892), no molt lluny del piló dels Aiguamolls, el mil·liari sencer que es conserva a la vora de la via, aparegué l'any 1885, després d'una inundació, «un recinto circular cerrado por seis columnas de piedra igual á la del miliario, extrayéndose además de dicho sitio cinco ó seis carretadas de tejas romanas». Més endavant, Huguet (1916) esmenta la troballa d'objectes romans pels voltants del mas dels Ciprers, en particular monedes republicanes i imperials. Esteve (1986) va arreplegar en els anys vint notícies dels testimonis directes que parlaven de sis columnes dretes sobre un basament de carreus, i va interpretar que es tractava d'una edícula de planta circular i que les teules correspondrien a la coberta. Quant al jaciment, esmenta «fragments de ceràmica ordinària; d'altra molt fina de fang gris; de terra sigil·lata, amb senzilla decoració floral de manufactura hispànica i molt poca procedent de la Gàl·lia, vidres blancs o verdosos; una cadeneta, una sivella i alguns fragments d'altres objectes de bronze, dos reblons de plom, clasus i ferros informes... (i) unes plaques de fang cuit, quadrades però amb els angles sortints o amb mosses, per acoblar-les en un paviment». D'altra banda, nosaltres proposarem la possibilitat que les sis columnes foren mil·liaris, i que la

trobada podria constituir un dipòsit d'aquests monuments relacionat amb l'*officina* pròxima de la Marmudella (La Pobla Tornesa) (Arasa 1987d i 1992).

El lloc ha estat prospectat per S. Castellet. Els materials estudiats són (figs. 415-418): 2 fragments de TSI, un de la forma Goud. 25 i l'altre amb un segell il·legible; 19 de TSG, amb les formes Drag. 18, 24/25, 27, 29 i Lud. Tg; 29 de TSH, amb les formes 8, 15/17, 33 i 37; 8 de TSA A, dels quals 6 pertanyen a la forma Hayes 23; 20 de parets fines, dels quals 8 són de la producció de «closca d'ou»; 4 d'africana de cuina: 2 de tapadores i 2 d'olles de vora bífida; 23 de comuna; 6 de llànties; 2 de *pondera*; 26 de vidre; 1 de recipient de bronze; 1 clau de ferro i 6 fragments de ferro, bronze, plom i llautó.

Pel que fa al monetari, està constituït per 1 as d'August de *Tarraco* (post. 2 aE), 1 as de Tiberi de *Saguntum* (14-37), 1 dupondi de Calígula (37-41), 1 quadrant de Claudi I (41-54), 1 dupondi d'Antònia (41-50 ?), 1 as d'Adrià (117-138) i 1 sesterci d'Antoní Pius (138-161). Poc més al nord, pels voltants de l'esmentat mil·liari, es va trobar un denari republicà (85 aE). Altres troballes procedents dels voltants de la senda dels Romans, publicades per Ripollés (1985), són un as de Claudi I (41-54) i un dupondi d'Adrià (117-138).

El període d'ocupació de l'assentament pot situar-se de manera general entre els segles I i III, datació en què coincideixen tant els materials ceràmics com el numari. El recinte esmentat per Balbás, si la descripció fos exacta, pot tenir diverses interpretacions: un peristil rodó de la vil·la, una *aedicula* o monument funerari, o fins i tot un dipòsit de mil·liaris relacionat amb la pedrera existent a la Marmudella.

149. Les Forques (La Pobla Tornesa)

30TYK553454

Esteve 1986, p. 257.

Col·lecció de F. Esteve.

Està situat a la vora sud del pla de Vilafamés, al peu del tossal de la Blaguera, en el vessant meridional de la lloma de les Forques (280 m) i a 10 km de la costa. La zona està en part parcel·lada i actualment erma. L'assentament més pròxim és el n° 148, situat a 0,6 km cap al nord. La via Augusta passa a 0,1 km cap a l'ESE. L'aigua és escassa en aquesta zona; el riu de la Pobla passa a 0,8 km cap a l'est.

Segons Esteve (1986), a la vora del camí Vell de Vilafamés, poc després de deixar la senda dels Romans, davall les Forques, es veia ceràmica molt desfeta i es va trobar un as d'Adrià (117-138). La notícia no ha pogut ésser confirmada. Pot tractar-se d'algun petit assentament situat prop de la via i tal vegada relacionat amb un altre de major importància, possiblement els Aiguamolls.

150. El tossal de la Balaguera (La Pobla Tornesa)

30TYK54545

Col·leccions de J. López i S. Castellet

Almarche 1918, p. 148; Senent 1923a, p. 620; Jordá 1952, pp. 271 i 294-296; Gil-Mascarell 1971, p. 121; Ripollés 1985, p. 324; Tomàs 1992.

Ocupa un cim de difícil accés situat a l'extrem NE de la serra de Vilafamés (499 m), a la banda meridional del pla de Vilafamés i a 10,3 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 148, situat a 1,3 km cap al NE. La via Augusta passa a uns 0,8 km cap a l'est.

El lloc fou ocupat per un important assentament en el període ibèric final. Almarche (1918) esmenta, com a procedent d'aquest jaciment, un osculatori d'uns 8 cm de llargària, sense dir qui li havia facilitat la notícia ni de quina col·lecció formava part; cap autor contemporani en fa referència. Nosaltres hem suposat que devia pertànyer a la col·lecció de Senent (Arasa 1991, p. 205), que en tenia un procedent de Portell, i que, com també tenia altres peces del tossal de la Balaguera, Almarche li degué atribuir una procedència equivocada, i per tant es tractaria de la mateixa peça, tot i que les mides no siguen coincidents; el fet que Senent no el cite, i que tampoc aparegue en el recull d'aquests objectes publicat per Álvarez Ossorio en 1929, pot confirmar aquesta hipòtesi. Pocs anys després, el mateix Senent (1923) dóna a conèixer el material arqueològic que tenia d'aquest jaciment, del qual esmenta una «lluerna de fang vermell, fi, de tipus delfiniforme, amb el bec eixamplat i relleu decoratiu estilitzant la figura humana, (...)», que podria ser de TSA, però també de vernís negre amb coccio defectuosa. Jordá (1952), que esmenta la troballa, no va trobar TS en la seua excavació. Va trobar dues tombes d'inhumació que l'autor data en època tardo-romana, però que podrien correspondre a una reocupació alto-medieval del lloc (Bazzana i Guichard 1976, p. 298; *Id.* 1979, p. 615; Bazzana 1978a, pp. 180-181). Ripollés (1985) va donar a conèixer un semis de *Tarraco* (2 aE-4 dE) trobat en superfície, l'únic document que

es data en l'Alt Imperi. Entre els materials arreplegats en les prospeccions i recerques, només s'ha trobat un fragment de TS, prova de la freqüentació del lloc en època imperial, i la vora d'una àmfora hispànica tardana que pot datar-se en els segles IV-V (fig. 419). Recentment s'ha publicat una placa de cinturó del tipus Simancas trobada en superfície (Tomás 1992), que pot datar-se en els segles IV-V que confirma l'ocupació tardo-romana del jaciment (*cf.* 6.2.2.).

7.6. El corredor de Borriol

151. La Vall (Borriol)

30TYK5340

Valcárcel 1852, pp. 73-74, fig. 28, nº 207; CIL II 4040 i 4949; Fita 1883, pp. 54-55; ELC 29-30.

Està situat en el corredor de Borriol, en el pla i a la vora dreta del riu homònim (240 m), a 7,9 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada i hi ha diversos masos i xalets. L'assentament més pròxim és el nº 152, situat aproximadament a 2,8 km cap al NE. El jaciment devia estar situat a la vora de la via Augusta. L'aigua és escassa en aquesta zona; el riu de Borriol passa prop del jaciment.

L'única notícia és la troballa d'una inscripció funerària actualment conservada al museu de Nules. Sabem la procedència d'aquest epígraf per Valcárcel (1852), que va poder consultar els apunts de A. Sales, autor que va publicar la troballa del mil·liari de Deci (250) conservat a Borriol (CIL II 4949), on deia: «Cipo que yace cerca de la columna de Décio de Borriol, copiado por mí en 1756». La localització del lloc de la troballa d'ambdós epígrafs és aproximada, puix Valcárcel només diu que «estuvieron mucho tiempo caidas y arrojadas en el camino que va á la Puebla desde Borriól á distancia de una legua de esta poblacion (5,5 km)». Es tracta d'una inscripció funerària molt ben conservada que es data en el segle I dE i conté dos epitafis dedicats a *Q. Geminus Niger* i *Calpurnia Seuera*, aquesta darrera filla d'un personatge amb nom ibèric: *Tannegaldunum*. Amb posterioritat, Miralles (1868) esmenta «muchas ruinas y trozos de columnas del tiempo de los cartagineses i romanos», i Madoz (1846, III, p. 416), Miralles (1868, p. 13) i Mundina (1873, p. 145) esmenten ruïnes, diverses inscripcions desgastades i alguns fragments de columnes, tal vegada en referència a aquestes

mateixes troballes. Possiblement aquestes dues referències tinguen el seu origen en les troballes esmentades per Valcárcel.

L'existència del jaciment és hipotètica però probable, puix no s'ha localitzat fins ara. La distància que dóna Valcárcel és aproximada, i això en dificulta la localització, però és suficientment llarga com per atribuir la troballa a un jaciment diferent dels altres coneguts en la zona, que deu estar situat entre la via i el riu de Borriol.

152. L'Assut (Borriol)

30TYK5238

Museu Històric de Nules, Museu Municipal de Borriol.

Senent 1919; Senent 1920; Codina 1946, p. 42, nº 143; Fletcher i Alcácer 1956, p. 159; ELC 31.

Està situat en el corredor de Borriol, en el pla i a la vora dreta del riu homònim (220 m), a 8 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada i hi ha diverses masies i xalets. L'assentament més pròxim és el nº 154, situat a 2,8 km cap al SO, la mateixa distància a què se situa el nº 151 cap al NE. La via Augusta passa prop. L'aigua és escassa en aquesta zona; el riu de Borriol passa prop de la zona.

Senent (1920) va publicar el coronament d'una ara funerària trobat l'any 1919 al peu del tossal de l'Assut, en la seua banda meridional. En les proximitats es va trobar, a la banda dreta del riu de Borriol, una moneda d'Antoní Pius. Aquests són els únics indicis de l'existència d'un jaciment, que no ha pogut ésser localitzat amb seguretat fins ara. Les prospeccions per la zona de la troballa de l'epígraf, entre el tossal de l'Assut i el barranc de la Mola, han resultat infructuoses. La seua presència en un punt allunyat d'altres jaciments, però, és una prova de la presència d'un assentament que deu estar situat en la zona existent entre la via i el riu de Borriol.

153. El tossal de l'Assut (Borriol)

30TYK526381

SIAP.

Està situat a la banda est del corredor de Borriol (298 m), entre el barranc de la Mola i el riu de Borriol, a 7,3 km de la costa. Les característiques del lloc han

estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el n° 152, situat a 0,6 km cap al NO, la mateixa distància a què passa la via Augusta.

El lloc fou ocupat per un assentament en el període ibèric final. En les prospeccions s'han trobat indicis d'una reocupació en època tardo-romana. Es tracta d'un fragment d'àmfora africana i d'un altre de vidre que no permeten majors precisions cronològiques.

154. El Palmar (Borriol)

30TYK504365

Museu de Borriol, SIAP, col·lecció de F. Esteve.

Huguet 1913; Porcar 1933a, p. 89; Porcar 1948, p. 34; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 147 i 159; Bru 1963, pp. 102, 104, 150, 154 i 215; Porcar 1966; Gorges 1979, p. 244; Mora 1981, p. 64; Esteve, en premsa.

Està situat en l'extrem sud del corredor (180 m), a la vora de la població i a 9,2 km de la costa. El terreny és pla i presenta una lleugera pendent cap al SSE, per on passa el riu. No està arrecerat. La zona està parcel·lada i cultivada; el camp de futbol està situat en part sobre jaciment. L'assentament més pròxim és el n° 155, situat a 0,8 km cap a l'ONO; el n° 152 està situat a uns 2,8 km cap al NE i el n° 37, a 4,2 km cap al SO. La via Augusta passa a la vora del jaciment. El punt d'aiguada més pròxim és el Riu, que passa a 0,2 km cap a l'est.

El jaciment és conegut possiblement des del segle passat, quan es va trobar un bust d'Adrià que fou depositat a l'Institut d'Ensenyament Mitjà el 23 de gener de 1852. Segons Huguet (1913), fou trobat «en las inmediaciones de Borriol». El jaciment fou donat a conèixer per Porcar (1933a), que esmenta la troballa de deixalles íberes i romanes. Més endavant (Porcar 1948), afegeix: «el Palmar (Borriol) -vila romana amb altar a Dionisos trobada en 1929-». Posteriorment (1966), explica la troballa de la següent forma: «En 1926 el professor Esteve Gálvez junt amb el pintor Porcar van descobrir part d'una estàtua del déu Bacus en un despoblat romà, i ruïnes d'un temple, a la part alta del nostre Riu Sec». Es tracta d'un fragment escultòric actualment conservat al Museu Provincial de Belles Arts que representa un peu i la pota posterior d'un felí, que possiblement representa a Dionisos. Les referències de Bru (1963), seguides per Mora (1981), que parlen d'una vil·la amb termes i mosaics han de considerar-se exagerades, puix no hi ha indicis de la seua existència. D'altra banda, un grup d'aficionats de la població va prospectar intensament el jaciment i va arregar un important lot de materials, que

fou depositat en el museu municipal. Un sondeig realitzat l'any 1984 va permetre localitzar una sepultura d'inhumació, amb el cap descansant sobre una *tegula*, que no va proporcionar aixovar.

Quant al monetari, les troballes han estat molt abundoses, però es troben disperses. Esteve (en premsa) esmenta un *nummus* de Constanci II d'*Arelate* (?) (337-361), a més d'altres dos denaris pertanyents a un tresor trobat a prop de l'ermita de sant Vicent, tal vegada relacionat amb aquest jaciment: un republicà (116/115) i l'altre d'August de *Lugdunum* (post. 2 aE). Al Museu de Borriol es conserven 1 as de Janus bifront, un denari forrat de *Bolskan*, un denari de *Q. Caepius Brutus* (60 aE), un denari forrat d'August i un as de Tiberi. D'altra banda, Ripollès (1980) esmenta una moneda de Constantí el Gran procedent de Borriol, tal vegada procedent d'aquest jaciment.

El material estudiat és majoritàriament ceràmic (figs. 420-423). Hi ha 5 fragments de campaniana A, amb una vora de la forma Lamb. 27; 1 de campaniana B de la forma Lamb. 1a; 9 de TSI, amb dues vores de la forma Goud. 15; 18 de TSG, amb les formes Rit. 8, Drag. 18, 24/25, 27, 29 i 37; 22 de TSH, amb les formes 7, 8, 15/17, 27 i 37; 56 de TSA A, amb les formes Lamb. 2a, 10A, 23b i 38 (?); 1 de TSA C; 5 d'africana de cuina: 3 de tapadores i 2 de cassola de vora bífida; 10 de comuna; 12 d'àmfora: 5 del tipus Dr. 7-11, 1 imitació de Dr. 2-4 en pasta ibèrica, 1 Dr. 26 i 1 Tripolitana; 5 fragments de plom; 2 de bronze; 1 base de vidre verd i un petit fragment de marbre blanc amb restes de talla per un costat, possiblement pertanyent a una escultura.

L'estudi del material ceràmic i del monetari permet fixar un període d'ocupació entre els segles I i III. El moment inicial pot situar-se en època d'August. El moment final, segons el material ceràmic, no ultrapassa el segle III, encara que alguna troballa monetària prova, si més no, la freqüentació del lloc en el IV. D'altra banda, les restes escultòriques, amb un bust de l'emperador Adrià i un possible Dionisos (*cf.* 6.5.3. i 6.5.4.), són pròpies d'un assentament de certa importància.

155. El Calvari (Borriol)

30TYK496367

Museu Arqueològic de Borriana.

Està situat a l'extrem sud del corredor, en un contrafort de la serra de Borriol que s'alça sobre la població (220 m), a 10 km de la costa. Es tracta d'un cim rocós

on s'ha edificat l'ermita del Calvari. L'assentament més pròxim és el nº 154, situat a 0,8 km cap a l'ESE. La via Augusta passa a 0,5 km cap al sud. El punt d'aiguada més pròxim és la font de la Botalària, situada a 0,7 km cap al NO.

El lloc ha estat prospectat per J. Ll. Viciano i N. Mesado, que van trobar un fragment de TSH de la forma 15/17. No s'han trobat restes de materials ceràmics de construcció. Aquesta troballa prova la freqüentació del lloc, almenys, en el segle II dE. Donada l'escassa entitat de les restes trobades, pot relacionar-se amb un altre assentament pròxim de major importància, possiblement el Palmar.

7.7. El corredor d'Albocàsser

156. El pou de la Cadena (Tírig)

31TBE516793

SIAP.

Arasa 1987b, p. 132.

Està situat en el pla, enmig de la vall de Tírig (460 m), a km de la costa. El lloc ocupa una zona un poc elevada situada a l'oest del camí que travessa la vall en direcció NE-SO. La zona està parcel·lada i cultivada. L'assentament més pròxim és el nº 158, situat a 3,5 km cap al SSO; el nº 159 està situat a 5,1 km cap al NNE. La via Augusta passa a cap a. A la vora del jaciment hi ha un vell pou del qual pren el nom. A 0,5 km al nord passa el barranc de la Cova.

El jaciment degué localitzar-lo Porcar, ja que entre les peces de la col·lecció arqueològica que va donar al Museu Provincial de Belles Arts, hi ha un fragment de TSH decorat amb la indicació que procedeix de Tírig. A nosaltres ens va comunicar la seua existència A. Rodríguez de Valcárce.

Els fragments ceràmics apareixen en poca quantitat i prou dispersos; els de teula i rajola són escassos. En les obres d'ampliació del camí que passa a la vora del jaciment (estiu 1992), es van trobar diversos carreus de pedra calcària, conservats aleshores a la vora del camí i actualment desapareguts, alguns dels quals tenen forma rectangular i estan ben treballats, amb forats per a les grapes de ferro, i un presentava una gran mossa en forma de cua de milà, possiblement un contrapés d'almàssera. Entre les restes ceràmiques destaquen alguns fragments TSH, TSA A i D, TSHT, africana de cuina, comuna, àmfores i *tegulae* (figs. 424-425). Aquests

materials permeten determinar un període d'ocupació almenys entre els segles II i IV.

157. Tírig

Museu Provincial de Belles Arts de Castelló.

Rosas 1976; Llobregat 1980, p. 139; Abad 1985a, p. 364; Arasa 1987b, p. 132; Fuentes, a *Bronces* 1990, pp. 129 i 312, n° 284; Pérez Rodríguez-Aragón 1992a, pp. 78-79 i 102-103, n° 11, fig. 17, 3; *Idem* 1992b, p. 253, fig. 5, 3.

L'any 1930 es va trobar casualment una sepultura a Tírig. El pintor Porcar, que aleshores estava treballant en aquesta població, se'n va fer càrrec. Segons el seu testimoni, es va trobar a «la foia de Tírig», però en el terme municipal d'aquesta població no hi ha cap lloc conegut amb aquest topònim, per la qual cosa és possible que es tracte d'una referència a la vall de Tírig. L'aixovar d'aquest enterrament va passar, amb part de la seua col·lecció, al Museu Provincial de Belles Arts de Castelló, on actualment es conserva (fig. 426). L'interès de la troballa rau en l'aixovar metàl·lic que acompanyava el difunt, estudiat inicialment per Rosas (1976), consistent en una sivella de bronze, una guaspa de funda de ganivet tipus «Simancas» i un salpasser de coure. Aquest conjunt, format per peces d'influència diversa, pot datar-se de manera aproximada entre la segona meitat del segle IV i la primera del V. És molt possible que aquesta troballa estiga relacionada amb el jaciment del pou de la Cadena, ja que la presència en aquell de ceràmiques d'aquesta època ho fa possible, però la falta de referències segures impossibilita confirmar-ho.

158. El cormulló dels Moros (Albocàsser)

31TBE501760

SIAP.

Ocupa un esperó rocós situat entre els barrancs Fondo i de la Valltorta (440 m), a 26 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el n° 159, situat a 2 km cap al SSE; el n° 156 està situat a 3,5 km cap al NNE. La via Augusta passa a 8 km cap al SE.

El lloc fou ocupat per un assentament en el període ibèric final. La prospecció del jaciment ha permès trobar alguns petits fragments de TSA D en l'extrem de la punta que ocupa. Aquests escassos materials assenyalen una ocupació del lloc en els segles IV-V, possiblement a causa de les seues possibilitats

defensives. Tal vegada pugua relacionar-se amb aquesta ocupació un *nummus* d'un emperador del segle IV trobat als planells de la Valltorta (Gusi 1982, p. 70, fig. 85).

159. El mas d'En Peraire (Albocàsser)

31TBE505742

Està situat en un petit altiplà que hi ha entre dos cims d'una gran lloma a l'esquerra del barranc de Matamoros (540 m), a 24,3 km de la costa. Està orientat al SSE i un poc arrecerat. L'assentament més pròxim és el n° 158, situat a 2 km cap al NNO; el n° 160 està situat a 4,5 km cap a l'oest. El camí d'Albocàsser a Tírig passa a la vora del jaciment; la via Augusta passa a 6,7 km cap al SE. És una zona àrida, on el punt d'aiguada més pròxima és l'esmentat barranc, que passa a 0,6 km al SE, sobre el qual el jaciment s'alça a 100 m d'altitud.

El jaciment ha estat localitzat per F. Melià. Està situat a 0,3 km d'un petit assentament ibèric, la cronologia del qual no sembla ultrapassar el segle IV. Les restes ocupen la zona est del collet per on passa el camí i s'estenen per dos bancals cap al barranc. Els fragments de teula i de rajola són en general escassos. Entre els materials estudiats, majoritàriament ceràmics, hi ha TSI, TSG, TSH, TSA A, parets fines, africana de cuina, comuna àmfores, *dolia*, *tegulae* i rajoles (figs. 427-430), amb una datació aproximada des dels segle I dE fins a possiblement la primera meitat del III.

160. El mas de la Sémola (Albocàsser)

31TBE463746

SIAP.

Oliver 1986, p. 64.

Està situat al peu de les muntanyes que tanquen el pla d'Albocàsser pel NO (500 m), a uns 26 km de la costa. Les característiques del lloc s'han descrit anteriorment. L'assentament més pròxim és el n° 162, situat a 3,5 km cap al SE; el n° 159 està situat a 4,5 km cap a l'ESE. La via Augusta passa a 10,9 km cap al SE.

El jaciment fou localitzat i prospectat inicialment per F. Melià. Oliver (1986) el va donar a conèixer en publicar un fragment de ceràmica campaniana A. Els materials ceràmics són escassos i apareixen molt concentrats en una zona reduïda. Els materials ceràmics de construcció són escassos. Entre els estudiats hi ha fragments de ceràmica TSH, TSA A, parets fines, comuna i *tegulae* (fig. 431) amb

els quals l'assentament pot datar-se de manera aproximada des de la segona meitat del segle I dE fins a la primera meitat del III.

161. El Poató (Albocàsser)

30TYK

Museu de Belles Arts de Castelló.

Es tracta d'una troballa aïllada realitzada per F. Meliá, consistent en 2 lànties senceres i 1 reconstruïda en part del tipus Atlante IX, amb indicis de combustió (figs. 432-433); les 2 senceres presenten el disc decorat: una amb un crsmó i l'altra amb un colom. Poden datar-se entre els segles V i VI. La seua presència pot relacionar-se, donades les característiques i localització del lloc de la troballa, amb un lloc de refugi. El fet que s'hagen trobat aïllades potser indica el caràcter puntual del refugi.

162. Les Forques (Albocàsser)

31TBE487722

SIAP.

Oliver 1986, p. 64.

Ocupa la vessant meridional d'una lloma d'escassa altura situada a l'est de la vall d'Albocàsser (560 m), a uns 26 km de la costa. Les característiques del lloc s'han descrit anteriorment. L'assentament més pròxim és el n° 163, situat a 1,8 km cap al SSO; el n° 159 està situat a 2,9 km cap al NE. La via Augusta passa a 7,8 km cap a l'ESE.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
TS Gàl·lica	Drag. 18	1	V= 24		434, n° 1	1
TS Hispànica	29	1			434, n° 2	
	37	1			434, n° 3	4
TOTAL						5

El lloc va ser ocupat per un petit assentament en el període ibèric final. Els materials estudiats són 5 fragments ceràmics: 1 de TSG de la forma Drag. 18 i 4 de TSH, entre els quals hi ha 2 de les formes 29 i 37, respectivament. Aquests escassos materials denoten la freqüentació del lloc entre la segona meitat del segle I i el II.

163. El mas de Sant Pere (Albocàsser)

31TBE479705

SIAP, col·lecció de F. Melià.

Està situat en el vessant de les muntanyes que tanquen la vall d'Albocàsser pel SE (600 m), a 26 km de la costa. Les característiques del lloc s'han adescrit anteriorment. L'assentament més pròxim és el n° 162, situat a 1,8 km cap al NNE; el n° 164 està situat a 4,1 km cap al SO i el n° 159, a 4,6 km cap al NE. La via Augusta passa a 8,2 km cap al SE.

El jaciment ha estat localitzat per F. Melià. El lloc fou ocupat per un assentament en el període ibèric final. Les troballes ceràmiques són escasses i apareixen concentrades en tres bancals. Els materials ceràmics de construcció són escassos. Els estudiats són alguns fragments de TSH, comuna, *dolia* i *tegulae* (fig. 435) amb els quals l'ocupació de l'assentament pot datar-se des de la segona meitat del segle I dE fins al II.

164. El mas de Boix (Albocàsser)

30TYK54685

SIAP.

Almunia 1923, p. 272; Bru 1963, p. 214; Ripollés 1976, p. 232; Miralles Sales 1983, p. 15; Roca Albalat 1985, pp. 41-42; Arasa 1987b, p. 131; ELC 12.

Està situat a la vora est del corredor d'Albocàsser (560 m), a km de la costa. Ocupa el vessant meridional d'una depressió que s'obre entre el vessant de la serra i una lloma que s'alça a la banda dreta del barranc de la mola. Està orientat a migdia i arreceirat. L'assentament més pròxim és el n° 163, situat a 4,1 km cap al NE; el n° 159 està situat a 8,4 km cap al NE. La via Augusta passa a 10,2 km cap al SE; el jaciment es troba prop del camí que segueix el corredor d'Albocàsser. L'aigua és escassa en la zona; l'esmentat barranc passa a 150 m cap al SO.

L'any 1921 es va trobar en terres del mas de Boix una inscripció funerària de marbre blanc, possiblement de *Luna* i del taller de *Tarraco*, magníficament conservada, dedicada per *Caecilia Procula* al seu fill *C. Aemilius Restitutus*, que pot datar-se en la primera meitat del segle II. Segons Roca Albalat (1985), s'hi va trobar una moneda de Dioclecià. No hi ha restes constructives visibles. El jaciment ha estat prospectat per F. Melià i A. Lázaro. Els materials, majoritàriament ceràmics, apareixen concentrats en dos bancals. Els estudiats són fragments

ceràmics de TSI, TSG, TSH, TSA A, parets fines, africana de cuina, comuna, àmfores, *dolia*, *tegulae* i rajoles (figs. 436-437), que permeten datar el jaciment des de l'època d'August/Tiberi fins a la primera meitat del segle III.

165. El tossalet de la Valera (Atzeneta)

30TYK407533

Arasa 1994, p. 207.

SIAP.

Està situat en un petit cim (520 m) de la serra del Bovalar que separa la vall d'Atzeneta del corredor de la Rambla Carbonera, sobre el pas del Collado per on passa el camí de les Useres i l'actual carretera, a 26 km de la costa. Les característiques del lloc s'han descrit anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 166, situat a 7,8 km cap al sud. La via Augusta passa a uns 15,5 km cap a l'E-SE.

Producció	Forma	P	Dimensions	Observacions	Figura	TF
TS Hispànica	15/17	1	V= 18		438, nº 1	3
TS Africana A						1
Afr. de cuina	Hayes 197	1				1
TOTAL						5

El lloc va ser ocupat per un assentament en el període ibèric final. Els materials estudiats són 5 fragments ceràmics: 3 de TSH, un d'ells de la forma 15/17; 1 de TSA A i 1 d'africana de cuina d'una cassola Hayes 197. Aquestes ceràmiques confirmen la reocupació puntual del lloc, possiblement en el segle II dE.

7.8. La depressió de l'Alcora

166. Costur

30TYK411453

Cavanilles 1795, p. 95; Valcárcel 1852, pp. 31-32, nº 8, làm. 143; CIL II 4047; Miralles 1868, p. 14; Mundina 1873, p. 269; Fletcher i Alcácer 1956, p. 152; Ripollés 1980, p. 31; Bru 1963, p. 215; ELC 37.

Aquesta població es troba situada en l'orla muntanyosa que tanca la depressió de l'Alcora pel nord, a 21,2 km de la costa. La incloem ací només per tractar-se d'una troballa aïllada en la zona i per ésser aquesta zona la més pròxima. El jaciment, que no ha estat localitzat, potser estava situat al peu de la població cap al NE, en la zona per on s'estén l'horta (440 m). L'assentament més pròxim és el nº 167, situat a 4,3 km cap al SO. La via Augusta passa a 13 km cap al SE. El punt d'aiguada més pròxim és la font del poble.

L'única troballa coneguda és una inscripció funerària que, segons Valcárcel (1852), es va trobar «en unos campos inmediatos á la poblacion (on) se encontraban ruinas de antigüedades romanas», actualment desapareguda. Es tracta de la dedicatòria de *Fabia Calityche* al seu pare *C. Fabius Calistus* i al seu germà *Q. Fabius Lupus*. És molt probable que l'altra inscripció conservada en aquesta localitat (ELC 38) tinga la mateixa procedència. D'altra banda, també hi ha una notícia imprecisa sobre la troballa de monedes en aquesta localitat (Fletcher i Alcácer 1956).

167. El tossalet de Montmira (L'Alcora)

30TYK382422

SIAP.

Ocupa un petit cim (352 m) situat a la banda esquerra del riu de l'Alcora, a 23 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 168, situat a 0,8 km cap al SE. El lloc està situat a la vora del camí dels Bandejats, que segueix cap a l'interior per Llucena del Cid, i a 12,6 km de la via Augusta.

El lloc fou ocupat per un assentament fins al període ibèric final. De les prospeccions de Porcar es conserva un fragment de fons de TSH amb un segell incomplet de *Of. Sem[p. V.]*, de *Tritium Magallum* (fig. 439). Aquesta troballa prova la freqüentació del lloc entre la segona meitat del segle I i la primera del II. La seua presència pot relacionar-se amb un altre assentament pròxim de major entitat, possiblement el pla de Montmira.

168. El pla de Montmira (L'Alcora)

30TYK3841

Està situat a la banda nord de la depressió de l'Alcora (300), a la vora esquerra del riu homònim, a 22,2 km de la costa. Es tracta d'un eixamplament de la

petita vall del riu, un terreny inclinat cap a l'ONO que està parcel·lat i cultivat. L'assentament més pròxim és el el nº 168, situat a 0,8 km cap al NO; el nº 169 està situat a 2,7 km cap al SE. El lloc està situat a la vora del camí dels Bandejats i a 11,8 km de la via Augusta. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat riu, que passa a 0,3 km cap a l'oest.

El lloc ha estat localitzat per E. Grangel, que ha pogut trobar alguns fragments de *tegulae*. Les ceràmiques fines hi són escasses, per la qual cosa és impossible donar precisions de tipus cronològic. Deu tractar-se d'un petit assentament.

169. Santa (L'Alcora)

30TYK405404

Ceán 1832, p. 41; Valcárcel 1852, pp. 12-13; CIL II 4042-4043 i 4045-4046; Balbás 1892, p. 25; Fletcher i Alcácer 1956, p. 31; Bru 1963, p. 214; Muñoz Catalá 1972, p. 157; Ripollés 1980, p. 31; Arasa 1981b, pp. 284-286; ELC 40-44.

Està situat a la banda nord de la depressió de l'Alcora, en una petita elevació enmig d'una zona de terreny ondulat (190 m), a 0,5 km del riu de l'Alcora i a 19,4 km de la costa. Les característiques del lloc han estat descrites anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 171, situat a 0,8 km cap a l'ESE; el nº 168 està situat a 2,7 cap al NO. Està situat en l'encreuament del camí de Santa amb el dels Bandejats, que puja en direcció NO cap a l'interior; la via Augusta passa a 9,2 km cap al SE.

El lloc fou ocupat per un assentament en el període ibèric final. D'altra banda, les restes ceràmiques i algunes sitges excavades en el tapàs possiblement proven la seua continuïtat en època islàmica. El jaciment fou donat a conèixer per Valcárcel (1852): «se reconocian ruinas de población, sin duda romana; pero por todo aquel distrito abundaban porcion de piedras labradas, multitud de barros saguntinos, trozos de ánforas, y continuamente descubria el arado del labrador medallas y otras antigüedades. (...) De las mismas ruinas, aseguraron al autor los ancianos de aquel pueblo, que se habian sacado varias inscripciones, las cuales se habian destruido ó empleado interiormente en obras particulares. (...) debió haber existido en dicho sitio un pueblo de consideracion en tiempo de los romanos, por cuanto á que, segun aparece de esta última inscripcion, tenia Ediles y estaban en él avecindados sugetos de varias gentes ilustres.» Valcárcel es refereix a una inscripció (CIL II 4041) en què apareix un *aedilis*. Aquest magistrat municipal

degué exercir els seus càrrecs en una ciutat pròxima, probablement *Saguntum*. De les set inscripcions funeràries conegudes a l'Alcora, en què apareixen vuit gentilicis, almenys cinc s'han trobat en aquest lloc.

Les restes s'estenen per una àmplia zona per on es troben escasses restes ceràmiques. En els marges d'algunes parcel·les es veuen carreus de factura romana i, en una d'aquestes hi ha uns grans carreus reutilitzats que poden pertànyer a un monument, tal vegada de caràcter funerari. No es coneixen troballes numismàtiques ni es veuen restes constructives. Els materials estudiats són escassos. Es tracta de ceràmica TSG, TSH, TSA D, àmforas, *dolia*, *tegulae* i rajoles (figs. 440-441).

L'assentament romà sembla que degué desenvolupar-se a partir d'un jaciment ibèric, sense que puga determinar-se si hi ha continuïtat entre ambdós. La població existent a Santa sembla haver estat major que una vil·la. Pot tractar-se d'un *uicus*, una nucli menor de població situat en el traçat d'un camí de penetració cap a l'interior, l'actual camí dels Bandejats. Segons els escassos materials estudiats, pot establir-se un període d'ocupació que comença cap a mitjan segle I dE i continua en el segle II; amb posterioritat, hi ha indicis que confirmen la seua perduració en el IV, sense que puga precisar-se'n més.

170. El Tapàs (L'Alcora)

30TYK3839

Està situat en una zona de llomes suaus a la banda esquerra del barranc de les Foies (220 m), a 21,2 km de la costa. La zona està parcel·lada i cultivada, amb nombroses edificacions. L'assentament més pròxim és el n° 169, situat a 2,3 km cap a l'ENE. La via Augusta passa a 10,7 km cap al SE. El punt d'aiguada més pròxim és l'esmentat barranc, que passa a 0,4 km cap al sud.

El jaciment ha estat localitzat per E. Grangel. Les restes es troben concentrades en una zona reduïda travessada pel camí. Es tracta d'alguns fragments ceràmics de TSA A i comuna, amb una datació en els segles II-III.

171. La Perereta (L'Alcora)

30TYK413393

Està situat sobre una petita lloma a la banda dreta de la rambla de la Viuda (180 m), a 18,7 km de la costa. La zona està parcel·lada i actualment erma. El jaciment sembla orientat cap al SSE. L'assentament més pròxim és el n° 169, situat

a 0,8 km cap a l'oest. La via Augusta passa a 8,6 km cap al SE. L'aigua és escassa en aquesta zona; la rambla esmentada passa a 0,3 km cap a l'ENE.

Les restes apareixen disperses pel cim i pel vessant SSE de la lloma. Es tracta d'escassos fragments ceràmics, entre els quals hi ha TSH, comuna, *tegulae* i rajoles. Segons els materials trobats i la seua àrea de dispersió, sembla tractar-se d'un petit assentament, el període d'ocupació del qual no pot situar-se més de manera aproximada en el segle II.

172. Montnegre (Borriol)

30TYK461377

SIAP, Col·lecció de S. Climent.

Esteve 1942, pp. 35-36, fig. 6; Fletcher i Alcácer 1956, pp. 155 i 164; Gil-Mascarell 1971, pp. 128-129.

Està situat en un contrafort apuntat de la Serra de Mollet (340 m), a 13,8 km de la costa. Les característiques del lloc s'han descrit anteriorment. L'assentament més pròxim és el nº 154, situat a 4,5 km cap al SE; el nº 171 està situat a 5 km cap a l'ONO. La via Augusta passa a 3,6 km cap al SE.

El lloc va estar ocupat per un assentament en el període ibèric final. Esteve (1942) esmenta la troballa de part d'una llàntia de ceràmica roja, mal cuita, amb motius incisos, una sivella de tipus poc freqüent en els jaciments ibèrics i un petit bronze d'Arcadi. Els materials trobats en les prospeccions recents confirmen aquesta reocupació del lloc (fig. 442): 1 fragment de TSHT, possiblement de la forma 37; 1 fragment de llàntia decorada amb incisions i 4 d'àmfora africana. Sense més materials que permeten una major precisió cronològica, el seu període d'ocupació pot situar-se de manera aproximada entre els segles IV i V.

BIBLIOGRAFIA

Fonts literàries

ANÒNIM

ICART, J. (1988): *Cèsar. Guerra d'Àfrica. Guerra d'Hispania*, «Fundació Bernat Metge», Barcelona.

APPIÀ

WHITE, H. (1912): *Appian's Roman History, I, The wars in Spain*, «The Loeb Classical Library», London-New York.

WHITE, H. (1933): *Appian's Roman History, III, The civil wars*, «The Loeb Classical Library», London-New York.

AVIÈ

HOLDER, A. (1965): *Rufi Festi Avieni Carmina*, Hildesheim [Heidelberg 1887].

MANGAS, J. i PLÁCIDO, D. (1994): *Avieno. Ora maritima. Descriptio orbis terrae phaenomena*, THA I, Madrid.

VILLALBA I VARNEDA, P. (1986): *Ruf Fest Aviè. Periple (Ora maritima)*, «Fundació Bernat Metge», Barcelona.

CÈSAR

FABRE, P. (1954): *César. La guerre civile, I*, «Les Belles Lettres», Paris.

MORATÓ, J. M. (1973): *G. Iuli Cèsar. Comentaris de la guerra civil, I*, «Fundació Bernat Metge», Barcelona.

CATÓ

GOUJARD, R. (1975): *Caton. De l'agriculture*, «Les Belles Lettres», Paris.

GALMÉS, S. (1927): *M. Porci Cató. D'agricolia*, «Fundació Bernat Metge», Barcelona.

CICERÓ

COUSIN, J. (1962): *Cicéron. Discours. XIV. Pour Caelius, sur les provinces consulaires, pour Balbus*, «Les Belles Lettres», Paris.

COLUMEL·LA

BOYD ASH, H. (1977): *Lucius Junius Moderatus Columella. On Agriculture in three volumes. I. Res Rustica I-IV*, «The Loeb Classical Library», Cambridge-London.

ESTRABÓ

LASSERRE, F. (1966): *Estrabon. Géographie. II (Livres III et IV)*, «Les Belles Lettres», Paris.

MEANA, Mª J. i PIÑERO, F. (1992): *Estrabón. Geographia. Libros III-IV*, «Biblioteca Clásica Gredos», Madrid.

FLORUS

JAL, P. (1967): *Florus. Oeuvres, I*, «Les Belles Lettres», Paris.

FRONTÍ

IRELAND, R. I. (1990): *Iulius Frontinus Strategemata*, «Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana», Leipzig.

FRONTÓ

VAN DEN HOUT, M. P. J. (1988): *M. Cornelius Fronto. Epistulae*, «Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana», Leipzig.

HECATEU DE MILET

JACOBY, F. (1968): *Die Fragmente der Griechischen Historiker*, I, Leiden.

ISIDOR DE SEVILLA

LINDSAY, W. M. (1971): *Isidori Hispalensis Episcopi Etymologiarum sive originum libri XX*, «Oxford Classical Texts», Oxford.

JUVENAL

DE LABRIOLLE, P. et VILLENEUVE, F. (1967): *Juvénal. Satires*, «Les Belles Lettres», Paris.

BALASCH, M. (1961): *D. Junii Juvenalis. Sàtires*, I, «Fundació Bernat Metge», Barcelona.

LIVI

DOREY, Th. A. (1971): *Titi Livi ab urbe condita libri XXI-XXV*, «Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana», Leipzig.

RAMÍREZ, A. i FERNÁNDEZ, J. (1992): *Tito Livio. Historia de Roma. La segunda guerra púnica. I: Libros 21-25*, Madrid.

VALLEJO, J. (1946): *Tito Livio Libro XXI*, CSIC, Madrid.

CONWAY, R. S. i JOHNSON, S. K. (1968): *Titi Liui ab urbe condita. Libri XXVI-XXX*, IV, «Bibliotheca Osoniensis», Oxonii.

SOLÍS, J. i GASCÓ, F. (1992): *Tito Livio. Historia de Roma. La segunda guerra púnica. II: Libros 26-30*, Madrid.

HUGH McDONALD, A. (1969): *Titi Livi ab urbe condita. Libri XXXI-XXXV*, V, «Bibliotheca Osoniensis», Oxford.

BRISCOE, J. (1991): *Livi ab urbe condita. Libri XXXVI-XL*, II, «Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana», Stuttgart.

SCHLESINGER, A. C. (1976): *Livy XIV. Summaries. Fragments. General Index*, «The Loeb Classical Library», London.

MARCIAL

IZAAC, H. J. (1930): *Martial. Épigrammes. I (Livres I-VII)*, «Les Belles Lettres», Paris.

DOLÇ, M. (1949): *M. Valeri Marcial. Epigrames, I*, «Fundació Bernat Metge», Barcelona.

IZAAC, H. J. (1933): *Martial. Épigrammes. II, 1 (Livres VIII-XII)*, «Les Belles Lettres», Paris.

DOLÇ, M. (1955): *M. Valeri Marcial. Epigrames, III*, «Fundació Bernat Metge», Barcelona.

IZAAC, H. J. (1961): *Martial. Épigrammes. II, 2 (Livres XIII-XIV)*, «Les Belles Lettres», Paris.

DOLÇ, M. (1960): *M. Valeri Marcial. Epigrames, V*, «Fundació Bernat Metge», Barcelona.

OROSI

TORRES RODRÍGUEZ, C. (1985): *Paulo Orosio. Su vida y sus obras*, Santiago.

ZANGEMEISTER, C. (1967): *Historiarum aduersum paganos libri VII accedit eiusdem liber apologeticus*, Hildesheim [Wien 1882].

PLINI EL JOVE

GUILLEMIN, A.-M. (1961): *Pline le Jeune. Lettres. I. Livres I-III*, «Les Belles Lettres», Paris.

OLIVAR, M. (1932): *Plini el Jove. Correspondència amb Trajà*, «Fundació Bernat Metge», Barcelona.

PLINI EL VELL

IAN, L. i MAYHOF, C. (1967): *C. Plini Secundi Naturalis Historia. Libri I-VI, I*, «Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana», Stuttgart.

IAN, L. i MAYHOF, C. (1967): *C. Plini Secundi Naturalis Historia. Libri XXIII-XXX, I*, «Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana», Stuttgart.

RACKHAM, H. (1961): *Pliny Natural History libri XXXIII-XXXV, IX*, «The Loeb Classical Library», London-Cambride.

PLUTARC

FLACELIÈRE, R. i CHAMBRY, E. (1973): *Plutarque. Vies. Sertorius-Eumène - Agésilas-Pompée*, VIII, «Les Belles Lettres», Paris.

RIBA, C. (1935): *Plutarc. Vides paral·leles. Emili Paulus i Timoleont. Èumenes i Sertori*, «Fundació Bernat Metge», Barcelona.

POLAYNÓS

WOELFFLIN, E. i MELBER, I. (1979): *Polyaenus. Strategematon libri VIII*, «Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana», Stuttgart.

POLIBI

FOUCAULT, J. DE (1971): *Polybe. Histoires. Livre III*, «Les Belles lettres», Paris.

RAMON I ARRUFAT, A. (1935): *Polibi. Història. III. Llibres III-IV*, «Fundació Bernat Metge», Barcelona.

FOULON, E. et WEIL, R. (1990): *Polybe. Histoires. Livres X et XI*, «Les Belles Lettres», Paris.

BALASCH, M. (1965): *Polibi Història. VI. Llibres IX-X*, «Fundació Bernat Metge», Barcelona.

PTOLEMEU

MÜLLER, C. (1883): *Claudi Ptolemaei Geographia*, I, Paris.

SALUSTI

REYNOLDS, L. D. (1991): *C. Sallusti Crispi. Catilina. Iugurtha. Historiarum fragmenta selecta. Appendix Sallustiana*, «Bibliotheca Osoniensis», Oxonii.

CIRUELO, J.-I. (1964): *Sal·lusti. Apèndix (Fragments i obres espúries)*, «Fundació Bernat Metge», Barcelona.

VARRÓ

HEURGON, J. (1978): *Varron. Économie rurale. Livre Premier*, «Les Belles Lettres», Paris.

KENT, R. G. (1977): *Varro. De lingua latina*, I, «The Loeb Classical Library», London.

MARCOS CASQUERO, M.-A. (1990): *De lingua latina*, Madrid.

VITRUVI

GRANGER, F. (1962): *Vitruvius on architecture*, «The Loeb Classical Library», London.

Itineraris

ANÒNIM DE RAVENNA

SCHNETZ, J. (1940): *Itineraria Romana II. Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographia*, Leipzig.

ITINERARI D'ANTONÍ

CUNTZ, O. (1929): *Itineraria Romana. Volumen Prius, Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, Leipzig.

TABULA PEUTINGERIANA

MILLER, K. (1916): *Itineraria Romana. Römische reisewege an der hand der Tabula Peutingeriana dargestellt*, Leipzig.

VASOS APOL.LINARS

BORMANN, E. (1988): *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Aemiliae, Etruriae, Umbriae latinae*, XI, I, Berolini.

Abreviatures

AA	Archäologischer Anzeiger, Berlin.
AAC	Anales de Arqueología Cordobesa, Córdoba.
AAH	Acta Arqueológica Hispánica, Madrid.
ACCV	Anales del Centro de Cultura Valenciana, Valencia.
ACV	Academia de Cultura Valenciana. Serie Arqueológica, Valencia.
AEspA	Archivo Español de Arqueología. Madrid.
AIEC	Anuari de l'institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
AHAM	Anales de Historia Antigua y Medieval.
AHDE	Anuario de Historia del Derecho Español, Madrid.
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Berlin, New York, 1972 sqq. H. Temporini ed.
APA	Anales de Prehistoria y Arqueología. Universidad de Murcia, Murcia.
APL	Archivo de Prehistoria Valenciana, Valencia.
Arch. sub.	Archeologia subacquea, supl. al Bolletino d'Arte.
ASCSA	American School of the Classical Studies at Athens, Princeton.
Atlante	Atlante delle Forme Ceramiche: Ceramica fina romana del Bacino Mediterraneo, EAACO.
BAA	Bulletin d'Archéologie Algérienne, Paris.
BAAC	Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló, Castelló de la Plana.
BAEAA	Boletín de la Asociación Española de Amigos de la Arqueología, Madrid.
BAM	Bulletin d'Archéologie Marocaine. Rabat.
BAMH	Biblioteca de Arqueología Medieval Hispánica, Madrid.
BAR	British Archaeological Reports, Oxford.
BAT	Boletín Arqueológico Tarraconense, Tarragona.
BCEM	Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo, Benicarló.
BCEMO	Butlletí del Centre d'Estudis Municipal d'Onda, Onda.
BCEP	Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana, Castelló.
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris.
BEFAR	Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, Rome.
BISO	Butlletí de la Societat d'Onomàstica, Barcelona.
BJ	Bonner Jahrbücher,
BMAN	Boletín del Museo Arqueológico Nacional, Madrid.
BMZ	Boletín del Museo de Zaragoza, Zaragoza.
BPH	Bibliotheca Praehistoria Hispanica, Madrid.
BRAH	Boletín de la Real Academia de la Historia, Madrid.
BSAA	Boletín del Seminario de Arte y Arqueología, Valladolid.
BSCC	Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, Castellón.
BSG	Boletín de la Sociedad Geográfica, Madrid.
CAS	Cahiers d'Archéologie subaquatique, Gap.
CCV	Collection de la Casa de Velázquez, Madrid.
CEFR	Collection de l'École Française de Rome, Rome.
CIAP	Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà.
CIAS	Congresso Internazionale di Archeologia Sottomarina, Bordighera.
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin.
CNA	Congreso Nacional de Arqueología, Zaragoza.
CNN	Congreso Nacional de Numismática, Zaragoza-Madrid.
CPAC	Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses, Castellón.

- CPUG Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada, Granada.
 DCVB Diccionari Català-Valencià-Balear, Palma, 1983.
 DE Dizionario Epigrafico = RUGGIERO 1895 ss.
 DICOCER PY *et alii* 1993.
 DAF Documents d'Archéologie Française, Paris.
 DAM Documents d'Archéologie Méridionale.
 DS DAREMBERG, SAGLIO i POTTIER 1877-1919.
 EAACO Enciclopedia dell'Arte Antica, Classica e Orientale, Roma.
 EAE Excavaciones Arqueológicas en España, Madrid.
 ELH Enciclopedia Lingüística Hispánica, Madrid.
 FGH *Fragmente der Griechischen Historiker* = Jacoby 1968.
 FHA *Fontes Hispania Antiquae*: Schulten, A. (Ed.).
 GEC Gran Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1970 ss.
 GERV Gran Enciclopedia de la Región Valenciana, Valencia, 1974.
 GN Gaceta Numismática, Madrid.
 GTSC Groupe de Travail sur les Sigillées Claires, Lyon.
 HA Hispania Antiqua, Valladolid.
 HC Heraldo de Castellón, Castellón.
 HERMP Historia de España dirigida por R. Menéndez Pidal, Madrid.
 IA Informació Arqueològica, Barcelona.
 LIMC Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, Zürich-München, 1981 ss.
 MAAR Memoirs at American Academy at Rome, Rome.
 MEFRA Mélanges de l'École Française de Rome/Antiquité, Rome.
 MB Madrider Beitrage, Mainz amb Rheim.
 MCV Mélanges de la Casa de Velázquez, Paris.
 MHA Memorias de Historia Antigua, Oviedo.
 MJSEA Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. Madrid.
 MEFR Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Rome.
 MEFRA Mélanges de l'Ecole Française de Rome. Archéologie, Rome.
 MM Madrider Mitteilungen, Heidelberg.
 MME Mapa Metalogenético de España, Madrid.
 MMZ Monografías del Museo de Zaragoza, Zaragoza.
 MNR Museo Nazionale Romano, A. Giuliano (ed.), Roma.
 MHA Memorias de Historia Antigua, Oviedo.
 MPAC Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, Castelló de la Plana.
 OLA Orientalia Lovaniensia Analecta, Leuven.
 PLAV Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia. Saguntum, Valencia.
 RABM Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, Madrid.
 RANarb Revue Archéologique de Narbonnaise, Paris-Montpellier.
 RAP Revista d'Arqueologia de Ponent, Lleida.
 RC Revista de Castellón, Castellón.
 RCRF Rei Cretariae Romanae Fautorum,
 RE Wisowa, Kroll i Mittelhaus.
 REA Revue d'Études Anciennes, Bordeaux.
 REL Revue des Études Latines, Paris.
 RM Römische Mitteilungen, Roma.
 RPC Burnett, Amandry i Ripollès, 1992.
 RSL Rivista di Studi Liguri, Bordighera.

- RUC Revista de la Universidad Complutense, Madrid.
 SI Stadtbild und Ideologie. Die monumentalisierung hispanischer
 Stadtezwischen Republik und Kaiserzeit, München, 1990.
 SRPS Società romana e produzione schiavistica. II: Merci, mercati e scambi
 nel Mediterraneo, Roma-Bari, 1981.
 St. A. Studia Archaeologica, Valladolid.
 STV Serie de Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistòrica,
 Valencia.
 THA *Testimonia Hispaniae Antiqua*: J. Mangas i D. Plácido (Eds.).
 TLL Thesaurus Linguae Latinae.
 TP Trabajos de Prehistoria, Madrid.
 ZCPh Zeitschrift für celtische Philologie,

- ABAD CASAL, L. (1983): «Un conjunto de materiales de La Serreta de Alcoy», *Lucentum*, 2, Alicante, pp. 173-197.
- ABAD CASAL, L. (1985a): «Arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas», *I Jornadas de Arqueología de la Universidad de Alicante*, Alicante, pp. 337-382.
- ABAD CASAL, L. (1985b): «Cultura material romana», *Historia de Alicante*, II, Murcia.
- ABAD CASAL, L. (1986a): «L'art romà», *Història de l'art valencià*, I, València, pp. 147-189.
- ABAD CASAL, L. (1986b): «El relieve romano de Coves de Vinromá (Castellón)», *Lucentum*, V, Alicante, 119-136.
- ABAD CASAL, L. (1987): «De la Prehistoria al Islamismo», *Historia del Arte Valenciano*, 1, Valencia.
- ABAD CASAL, L. (1989): «El mosaico romano en el País Valenciano: los mosaicos de *opus signinum*», *Mosaicos romanos. In memoriam M. Fernández Galiano*, Madrid, pp. 159-167.
- ABAD CASAL, L. (1992): «Las culturas ibéricas del área suroriental de la Península Ibérica», *Complutum*, 2-3, Madrid, pp. 151-166.
- ABAD CASAL, L. (1993): «Monumentos funerarios romanos del país Valenciano: una recapitulación», *Actas del Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano*, Valencia, pp. 19-25.
- ABAD, L. i ARASA, F. (1988): «El Arco romano de Cabanes (Castellón)», *AEspA*, 61, pp. 81-117.
- ABAD, L. i ARANEGUI, C. (1993): «Les ciutats romanes de l'àrea valenciana», *La ciutat hispano-romana*, Barcelona, pp. 92-97.
- ABASCAL PALAZÓN, J. M. (1994): *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania*, Murcia.
- ABASCAL, J. M. i ESPINOSA, U. (1989): *La ciudad hispano-romana. Privilegio y poder*, Logroño.
- ABASCAL, J. M. i SANZ, R. (1993): *Bronces antiguos del Museo de Albacete*, Albacete.
- ADSERIAS, M.; BURÉS, L.; MIRÓ, M. T. i RAMÓN, E. (1994): «L'assentament pre-romà de Tarragona», *RAP*, 3, pp. 177-227.

AGENCIA DEL MEDI AMBIENT (1991): *Mapa geocientífico de la provincia de Castellón. I: Memoria*, Valencia.

AGUAROD OTAL, C. (1991): *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Zaragoza.

AGUAROD OTAL, C. (1992): «Un ánfora Tarraconense 1/Layetana 1 con sello ibérico procedente de *Salduie*», *BMZ*, 11, pp. 109-116.

AGUILAR SÁENZ, A. (1991): «Dependencias con funcionalidad agrícola en las villas romanas de la Península Ibérica», *Gerión. Homenaje al Dr. Michel Ponsich*, Madrid, pp. 261-279.

AGUILAR, A. i GUICHARD, P. (1993): *Villas romaines d'Estrémadure. Doña María, La Sevillana et leur environnement*, CCV, 43.

AGUILAR, A. i PICÓN, P. (1989): «Aproximación a la estructuración territorial la comarca del Vallés occidental (Barcelona)», *Studia Historica*, VII, pp. 29-42.

AGUILELLA, G.; ALGILAGA, A. i MELCHOR, J. M. (1994): «Nuevos hallazgos arqueológicos en la plana de Burriana y su contextualización histórica», *III Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, pp. 21-27.

AKERRAZ, A.; EL KHATIB-BOUIJIBAR, N.; HESNARD, A.; KERMORVANT, A.; LENOIR, E. i LENOIR, M. (1981-82): «Fouilles de Dchar Jdid 1977-1980», *BAM*, XIV, pp. 169-244.

ALBERTINI, E. (1913): «Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis», *AIEC*, IV, pp. 323-474.

ALBERTINI, E. (1923): *Les divisions administratives de l'Espagne Romaine*, Paris.

ALBERTOS FIRMAT, M. L. (1966): *La onomástica personal primitiva de Hispania Tarraconense y Bética*, Salamanca.

ALBERTOS FIRMAT, M. L. (1990): «Los topónimos en *-briga* en Hispania», *Veleia*, 7, Vitoria-Gasteiz, pp. 131-146.

ALCÁ CER GRAU, J. (1947): *Exploraciones arqueológicas en Bejís*, STV del SIP, 10.

ALCINA FRANCH, J. (1947): «Descubrimiento de un horno romano en Vall de Uxó», *II Congreso Arqueológico del SE Español*, Albacete, pp. 329-333.

ALCINA FRANCH, J. (1949): «El horno romano de Vall d'Uxó y su cerámica», *Saitabi*, 31-32, pp. 12-26.

ALCINA FRANCH, J. (1950): «Las ruinas romanas de Almenara (Castellón)», *BSCC*, XXVI, pp. 92-128.

- ALFARO ARREGUI, M. i BRONCANO, S. (1992): «El sistema defensivo de la puerta de entrada a la ciudad ibérica del Castellar de Meca (Ayora, Valencia)», *STV del SIP*, 89, pp. 73-82.
- ALFÖLDY, G. (1977a): *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*, *STV del SIP*, 55, Valencia.
- ALFÖLDY, G. (1977b): *Los Baebii de Saguntum*, *STV del SIP*, 56.
- ALGILAGA, A. i MELCHOR, J. M. (1993): Vías de comunicación en época iberorromana en la comarca del Maestrat: estado de la cuestión, *BCEM*, 41-42, pp. 19-40.
- ALMAGRO BASCH, M. (1945): «Museo Arqueológico de Barcelona», *MMAP*, VI, pp. 21-22.
- ALMAGRO BASCH, M. (1953): *Las necrópolis de Ampurias. Necrópolis indígenas*, I, Barcelona.
- ALMAGRO BASCH, M. (1955): *Las necrópolis de Ampurias. Necrópolis romanas*, II, Barcelona.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1983): «Colonizzazione e acculturazione nella Penisola Iberica,» *Modes de contacts*, pp. 429-461.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1986): «El área superficial de las poblaciones ibéricas», *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, pp. 21-34.
- ALMAR, A.; LÓPEZ, J. i ESPINOSA, J. M. (1965): *Chilches, pueblo de España*, Valencia.
- ALMARCHE VÁZQUEZ, F. (1918): *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*, Valencia.
- ALMELA, V. J. (1956): «Hallazgos arqueológicos en Nules», *Las Provincias*, Valencia, 2 de febrer, p. 6.
- ALMUNIA, J. L. (1923): «La Arqueología Valenciana entre 1921 i 1922», *Almanaque de "Las Provincias"*, Valencia, pp. 269-272.
- ALONSO SÁNCHEZ, M. A. (1984): «Una nueva fíbula del tipo 'Aucissa', en la Carpetania», *BAEAA*, 20, pp. 44-46.
- ALONSO, A. i CERRILLO, E. (e.p.): «Complejidad social y conquista romana», *I Jornades Internacionals d'Arqueologia*, Granollers.
- ALVAR, J. (1990): «El contacto intercultural en los procesos de cambio», *Gerión*, 8, Madrid, pp. 11-27.
- ALVAR, J. (1994): «Las ciudades del litoral ibero según las fuentes clásicas», *Leyenda y arqueología de las ciudades prerromanas de la península ibérica*, Madrid, pp. 722.

- ÁLVAREZ MARTÍNEZ, J. M. (1983): *El puente romano de Mérida*, Monografías Emeritenses, 1, Badajoz.
- ÁLVAREZ SÁENZ DE BURUAGA, J. (1946): «Nuevas aportaciones al estudio de la necrópolis oriental de Mérida», *AEspA*, 62, pp. 70-85.
- AMAR, G. i LIOU, B. (1984): «Les estampilles sur amphores du Golfe de Fos», *Archaeonautica*, 4, pp. 145-211.
- AMELÜNG, W. (1903-8): *Die Sulpturen des Vaticanischen Museums*, I-II, Berlin.
- ANDERSON, V. R. (1987): «The chronology and fonction of ceramica unguentaria», *AJA*, 91/1, pp. 105-122.
- ANDRÉ, J. (1981): *L'alimentation et la cuisine à Rome*, Paris.
- ANDREU VALLS, G. (1955): «El arco romano de Cabanes», *BSCC*, XXXI, pp. 149-164.
- ANDREU VALLS, G. (1988): *Noticias históricas de la villa de Cabanes*, Cabanes.
- ANNECCHINO, M. (1977): «Suppellettile fittile da cucina di Pompei», *L'instrumentum domesticum di Ercolano e Pompei nella prima età imperiale*, *Quaderni di Cultura Materiale*, 1, Roma, pp. 105-120.
- ANÒNIM (1888): «El hallazgo arqueológico de Nules», *RC*, 72, Castellón.
- ANÒNIM (1901): «Sobre algunas monedas de oro de la época de Nerón y los Antoninos encontradas en una viña del término de Torreblanca (Castellón)», *RABM*, V, p. 818.
- ANÒNIM (1902): «Doscientas cuatro monedas romanas de oro», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, pp. 401-402.
- ANÒNIM (1959): «Exploraciones», *Arse*, 3, p. 17, Sagunto.
- ANÒNIM (1975): «Descubrimiento de tres poblados en Castellón de la Plana», *IA*, 18, p. 183.
- AQUILUÉ, X. (1993a): «Un conjunt ceràmic d'època tardo-republicana procedent de la part alta de Tarragona», *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, pp. 587-602.
- AQUILUÉ, X. (1993b): *La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona*, Tarragona.
- AQUILUÉ, X. i DUPRÉ, X. (1986): «Reflexions entorn de Tarraco en época tardo-republicana», *Forum*, 1, Tarragona, pp. 3-20.
- AQUILUÉ, X.; DUPRÉ, X.; MASSÓ, J. i RUIZ DE ARBULO, J. (1991): «La cronologia de les muralles de Tàrraco», *RAP*, 1, pp. 271-301.

AQUILUÉ, J.; MAR, R.; NOLLA, J. M.; RUIZ DE ARBULO, J. i SANMARTÍ, E. (1984): *El fòrum romà d'Empúries*, Barcelona.

AQUILUÉ, X. i PARDO, J. (1990): «La vil·la romana de Can Martí (Samalús, Vallès Oriental)», *Cypsela*, VIII, Girona, pp. 87-100.

AQUILUÉ, X. i SUBIAS, E. (1986): «Sobre la fundació de la ciutat romana de *Baetulo* (Badalona)», *6è CIAP*, pp. 353-359.

ARANEGUI GASCÓ, C. (1976): «Las excavaciones del Grau Vell y el puerto de la ciudad de Arse-Saguntum», *Saitabi*, XXVI, pp. 41-46, Sagunto.

ARANEGUI GASCÓ, C. (1981): «La producción de ánforas romanas en el País Valenciano: Estado de la cuestión», *APL*, XVI, pp. 529-538.

ARANEGUI GASCÓ, C. (1982a): *Excavacions en el Grau Vell (Sagunto, Valencia). (Campanyes de 1974 y 1976)*, STV del SIP, 72.

ARANEGUI GASCÓ, C. (1982b): «Las ánforas del tipo «Lamboglia 2» en el País Valenciano», *Estudis dedicats a J. J. Peset*, Valencia, pp. 153-155.

ARANEGUI GASCÓ, C. (1984): «La cisterna del flanco septentrional del foro de *Saguntum*», *Saguntum*, 19, Valencia, pp. 195-204.

ARANEGUI GASCÓ, C. (1987): «Algunas construcciones preaugusteas de Sagunto», *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, pp. 155-162.

ARANEGUI GASCÓ, C. (1988): «Algunes qüestions entorn de la història de Sagunt», *Fonaments*, 7, pp. 57-66.

ARANEGUI GASCÓ, C. (1990): «Sagunto», *SI*, pp. 241-250.

ARANEGUI GASCÓ, C. (1992a): «Testimonios del vino saguntino, entre otras cuestiones», *Miscel·lània arqueològica a J. M. Recasens*, Tarragona, pp. 35-43.

ARANEGUI GASCÓ, C. (1992b): «Evolución del área cívica saguntina», *JRA*, 5, pp. 56-68.

ARANEGUI GASCÓ, C. (1992c): «Un templo republicano en el centro cívico saguntino», *CAR*, 1, pp. 67-82

ARANEGUI GASCÓ, C. (1994): «Datos para el conocimiento de Sagunto en el siglo II», *Ciudad y comunidad cívica en Hispania (Siglos II y III d.C.)*, Madrid, pp. 139-146.

ARANEGUI GASCÓ, C. (Coord.) (s/a): *Guía de los monumentos romanos y del castillo de Sagunto*.

ARANEGUI, C. i GIL-MASCARELL, M. (1978): «Vasos plásticos y cerámicas con decoración en relieve de barniz negro», *Archéologie en Languedoc*, 1, Sète, pp. 13-16.

ARANEGUI, C.; HERNÁNDEZ, E. i LÓPEZ PIÑOL, M. (1987): «El Foro de Saguntum: La planta arquitectónica», *Los foros romanos en las provincias occidentales*, Madrid, pp. 73-97.

ARANEGUI, C.; CHINER, P.; HERNÁNDEZ, E.; LÓPEZ PIÑOL, M. i MANTILLA, A. (1985): «El Grau Vell de Sagunt, Campaña de 1984», *Saguntum*, 19, pp. 201-223.

ARANEGUI, C.; HERNÁNDEZ, E.; LÓPEZ PIÑOL, M.; MANTILLA, A. i OLCINA, M. (1986): «El edificio NE del foro de Sagunto», *AEspA*, 59, pp. 47-66.

ARANEGUI, C. i MANTILLA, A. (1987): «Las ánforas Dr. 2-4 de Sagunto», *El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Badalona, pp. 100-104.

ARASA I GIL, F. (1979): «Arqueologia del terme municipal de Castelló de la Plana», *CPAC*, 6, pp. 121-179.

ARASA I GIL, F. (1980): «El Punt del Cid d'Almenara (la Plana Baixa, Castelló). Notes sobre la primera campanya d'excavacions», *CPAC*, 7, pp. 219-242.

ARASA I GIL, F. (1981): «Inscripcions llatines de Segorbe i L'Alcora», *CPAC*, 8, pp. 279-286.

ARASA I GIL, F. (1983a): «Ceràmica de vernís negre del poblat ibèric d'El Torrelló», *Butlletí Informatiu de l'Agrupació Cultural «La Vila-roja»*, Almassora.

ARASA I GIL, F. (1983b): «El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid)», *Teruel*, 70, Teruel, pp. 61-185.

ARASA I GIL, F. (1984a): «La Plana a l'època romana», *Miscel·lània de Textos en Homenatge a les Normes de Castelló*, Castelló de la Plana, pp. 99-104.

ARASA I GIL, F. (1984b): «El relleu hispano-romà d'Els Tossalets (Les Coves de Vinromà)», *BCEM*, 6, pp. 89-93.

ARASA I GIL, F. (1985): «Fragment d'una ara hispano-romana trobat en Fadrell», *BCEP*, 1, Castelló de la Plana, pp. 65-66.

ARASA I GIL, F. (1986): «Toponímia i arqueologia a les comarques septentrionals del País Valencià», *BISO*, XXIII, pp. 38-46.

ARASA I GIL, F. (1987a): *Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall). Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports*, MPAC, 2.

ARASA I GIL, F. (1987b): «El Maestrat en època romana», *I Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp.128-137.

ARASA I GIL, F. (1987c): «L'època romana» *Borriana en su Historia*, I, Burriana, pp. 43-59.

ARASA I GIL, F. (1987d): «Dos nous mil·liaris de la Via Augusta trobats a La Pobla Tornesa», *BCEP*, 10, Castelló, pp. 63-69.

ARASA I GIL, F. (1989a): «Notes sobre l'hidrònim *Bergantes*», *BSCC*, LXVI, pp. 163-171.

ARASA I GIL, F. (1989b): «Una estela ibèrica de Bell-lloc (la Plana Alta)», *APL*, XIX, pp. 91-99.

ARASA I GIL, F. (1989c): «L'Hostalot (La Vilanova d'Alcolea, Castelló). Una possible estació de la Via Augusta», *XIX CNA*, pp. 769-778.

ARASA I GIL, F. (ARASA 1990a): «Los miliarios de la Vía Augusta en el País Valenciano», *Actas del Simposio sobre la Red Viaria en la Hispania Romana*, Zaragoza, pp. 21-33.

ARASA I GIL, F. (1990b): «Epigrafia llatina d'Onda», *BCEMO*, 3, pp. 57-75.

ARASA I GIL, F. (1990-91): «Un nou mil·liari de la via Augusta trobat a La Vilanova d'Alcolea (el Baix Maestrat)», *CPAC*, 15, pp. 447-456.

ARASA I GIL, F. (1991): «Un "osculatori" i dues plaques de cinturó de la comarca dels Ports (Castelló)», *Saguntum*, 24, pp. 203-210.

ARASA I GIL, F. (1992): «Els mil·liaris del País Valencià», *Fonaments*, 8, Barcelona, pp. 232-269.

ARASA I GIL, F. (1994a): «Notes sobre la romanització en l'antic territori del Castell de Culla», *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750é aniversari de la Carta de Població (1224-1994)*, I, Culla, 1994, pp. 197-207.

ARASA I GIL, F. (1994b): «Un nuevo miliario de Caracalla encontrado en la Vía Augusta (Vilanova d'Alcolea, Castellón)», *Zepirus*, Valladolid, pp. 243-251.

ARASA I GIL, F. (e.p. a): «Els materials d'importació i les imitacions del jaciment ibèric del Cormulló dels Moros (Albocàsser)», *CPAC*, 16.

ARASA I GIL, F. (e.p. b): «Ciutats i territoris a la meitat meridional dels convents Cesaraugustà i Tarraconense», *I Jornades Internacionals d'Arqueologia*, Granollers.

ARASA I GIL, F. (e.p. c): *Epigrafia Llatina de Castelló*, MPAC, 5.

ARASA, F. i ABAD, L. (1989): *L'Arc romà de Cabanes*, Castelló.

ARASA, F. i ROSAS, M. (1994): «Les ceràmiques fines tardo-romanes del jaciment de Sant Josep (La Vall d'Uixó, Castelló)», *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, pp. 445-450.

ARASA, F. i ROSSELLÓ, V. (1995): *Les vies romanes del País Valencià*, València.

ARASA, F. i VICENT, J. (1981): «Toponímia de la Via Augusta entre Saguntum i Dertosa», *BISO*, V, pp. 22-28.

ARASA, F. i VICENT, J. (1990-91): «Trobada d'una inscripció al santuari de la muntanya de Santa Bàrbara. Notes sobre l'arqueologia urbana de la Vilavella», *CPAC*, 15, pp. 463-466.

ARCE, J. (1981): «Inestabilidad política en Hispania durante el siglo II d.C.», *AEspA*, 43, pp. 101-115.

ARCE, J. (1982): *El último siglo de la España romana: 284-409*, Madrid.

ARCELIN, P. (1978): «Note sur les céramiques à vernis noir tardives en Provence Occidentale», *Archéologie en Languedoc*, 1, Sète, pp. 105-125.

ARCELIN, P. (1981a): «A propos des céramiques italiques tardives à vernis noir du groupe B. Note de mission à Cosa et à Calès», *Travaux du LAPMO*, Aix-en-Provence, pp. 1-9.

ARCELIN, P. (1981b): «Recherches archéologiques au col de la Vayède, les Baux-de-Provence», *DAM*, 4, pp. 83-136.

ARCELIN, P. (1991): «Céramiques campaniennes et dérivées régionales tardives de *Glanum* (Saint-Rémy-de-Provence, B.-du-Rh.). Questions culturelles et chronologiques», *DAM*, 14, pp. 205-238.

ARCELIN, P. i ARCELIN-PRADELLE, Ch. (1973): «La nécropole protohistorique de la Catalane, aux Baux-de-Provence», *RAN*, VI, pp. 91-196.

ARCELIN, P. i ARCELIN-PRADELLE, Ch. (1981): «Un problème de méthode: choix de données quantitatives en céramologie», *DAM*, 4, pp. 189-192.

ARCELIN, P. i CHABOT, L. (1980): Les céramiques à vernis noir du village préromain de La Cloche, commune des Pennes-Mirabeau (Bouches-du-Rhône, France), *MEFRA*, 92, 1, pp. 109-197.

ARGENTE OLIVER, J. L. et alii (1985): *Tiermes. Guía del yacimiento arqueológico*, Madrid.

ARRIBAS, A.; TARRADELL, M. i WOODS, D. E. (1973): *Pollentia I. Excavaciones en Sa Portella, Alcudia, Mallorca*, EAE, 75.

ARRIBAS, A.; TARRADELL, M. i WOODS, D. E. (1978): *Pollentia II*, EAE, 98.

ARVEILLER-DULONG, V. i ARVEILLER, J. (1985): *Le Verre d'époque romaine au Musée archéologique de Strasbourg*, 1985.

ARXE I GÀLVEZ, J. (1982): *Les llànties tardo-republicanes d'Empúries*, Barcelona.

- ATLANTE (1981): *Atlante delle forme ceramiche, I: Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Medio e Tardo Imperio)*, Roma.
- ATLANTE (1986): *Atlante delle forme ceramiche, II: Ceramica fine romana nel Bacino Mediterraneo (Tardo Ellenismo e primo Impero)*, Roma.
- ATRIÁN JORDÁN, P. (1958): «Estudio sobre un alfar de terra sigillata hispánica», *Teruel*, 19, Teruel pp. 81-172
- ATRIÁN JORDÁN, P. (1967): «Restos de una alfarería de cerámica romana en Rubielos de Mora (Teruel)», *Teruel*, 38, Teruel, pp. 195-207.
- ATRIÁN JORDÁN, P. (1976): *El yacimiento ibérico del Alto Chacón (Teruel)*, EAE, 92.
- AURRECOECHEA, J.; FERNÁNDEZ OCHOA, C. i CABALLERO, A. (1986): «Mobiliario metálico del yacimiento ibero-romano de la Bienvenida en la provincia de Ciudad Real», *Oretum*, II, Ciudad Real, pp. 249-292.
- AYZA, A. (1981): *El món mariner de Peníscola*, València.
- AZCONA, J. (1988): *Diccionario temático de Antropología*, Barcelona.
- BABILONI TENA, S. (1984): *Borriol, en el umbral de la Plana*, Castellón.
- BALBÁS, J. A. (1892): *El libro de la provincia de Castellón*, Valencia.
- BALBOA SALGADO, A. (1992): «Rufo Festo Avieno y su *ora maritima*: consideraciones acerca de un sujeto y de un objeto», *Gallaecia*, 13, Santiago de Compostela, pp. 369-421.
- BALDACCI, P. (1972): «Importazioni cisalpine e produzione Apula», *Recherches sur les amphores romaines*, EFR, 10, pp.7-28.
- BALIL, A. (1955-56): «Algunos aspectos del proceso de la romanización en Cataluña», *Ampurias*, XVII-XVIII, Barcelona, pp. 39-57.
- BALIL, A. (1956): «Un factor difusor de la romanización: las tropas hispánicas al servicio de Roma (siglos III-I a. de J.C.)», *Emerita*, XXIV, Madrid, pp. 108-134.
- BALIL, A. (1962): «Materiales para un «Corpus» de escultura romana del Conventus Tarraconensis (II)», *AEspA*, XXXV, pp. 145-157.
- BALIL, A. (1963): «Fuentes literarias para el conocimiento de la Cataluña romana», *II Simposium de Prehistoria Peninsular*, Barcelona, pp. 173-185.
- BALIL, A. (1964): «El poblamiento rural en el Conventus Tarraconensis», *Celticum*, IX, pp. 217-228.
- BALIL, A. (1973): «Indígenas y colonizadores», *Historia Económica y Social de España. La Antigüedad*, I, Madrid, pp. 113-239.

BALIL, A. (1976): «Noticias de los hallazgos de mosaicos romanos en tierras castellanenses», *CPAC*, 3, p. 291.

BALIL, A. (1977): «Comunicaciones ópticas del mundo antiguo», *XIV CNA*, Zaragoza, pp. 833-842.

BALIL, A. (1979): «Capiteles romanos figurados de Sagunto y Almenara», *PLAV*, 14, pp. 199-201.

BALIL, A. (1981): «Esculturas romanas de la Península Ibérica. IV», *Studia BSAA*, XLVII, Valladolid, pp. 214-236.

BALIL, A. (1982): *Esculturas romanas de la Península Ibérica. V*, St. A., 71.

BALIL, A. (1983): «Varia de Arqueología. Esculturas romanas de la Península Ibérica (VI)», *BSAA*, XLIX, pp. 215-265.

BALIL, A. (1987): «Forum y fora en el noroeste peninsular», *Los foros romanos de las provincias occidentales*, Valencia, pp. 143-146.

BALIL, A. (1988a): «Esculturas romanas de la Península Ibérica. VII y VIII», *Studia Archaeologica*, 76, Valladolid.

BALIL, A. (1988b): «Esculturas romanas de la Península Ibérica (IX)», *BSAA*, LIV, pp. 223-253.

BALMASEDA, J. i CABALLERO, L. (1981): «Motivos decorativos y dispersión en España de la cerámica A/C y C con relieve aplicado», *La Religión romana en Hispania*, Madrid, pp. 391-416.

BANÚS I TORT, J. (1991): «Les sitges del poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme): les sitges núms. 36 i 37. Noves aportacions sobre la fase final del poblat», *Laietània*, 6, Mataró, pp. 57-83.

BARBERÁ FARRÁS, J. (1959): «Hallazgo submarino de un pecio con cargamento de cerámica campaniense», *Zephrus*, 10, Salamanca, pp. 173-175.

BARBERÁ FARRÁS, J. (1964-65): «La cerámica barnizada de negro del poblado ilergeta del Tossal de les Tenalles de Sidamunt (Lérida)», *Ampurias*, XXVI-XXVII, Barcelona, pp. 136-163.

BARBERÁ FARRÁS, J. (1968): «La necrópolis ibérica de Cabrera de Mar (Colección Rubio de la Serra)», *Ampurias*, XXX, Barcelona, pp. 97-150.

BARBERÁ FARRÁS, J. (1975a): «El cargamento de cerámica barnizada de negro del Pecio de Isla Pedrosa (L'Estartit, Gerona)», *Inmersión y Ciencia*, 8-9, pp. 76-85.

BARBERÁ FARRÁS, J. (1975b): «Grafitos ibéricos sobre cerámica campaniense en el poblado ibérico del Castellar (Albocácer)», *CPAC*, 2, pp. 165-166.

- BARBERA, M. i PETRIAGGI, R. (1993): *Le lucerne tardo-antiche di produzione africana. Museo Nazionale Romano, Roma.*
- BARCELÓ TORRES, C. (1982): *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells, Xàtiva.*
- BARROUL, G. (1976): «La résistance des substrats préromains en Gaule méridionale», *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*, Bucarest-Paris, pp. 389-405.
- BARTÍ, A. i PLANA, R. (1989): «Un modelo de romanización en el litoral gerundense», *Studia Historica*, VII, Salamanca, pp. 11-27.
- BASTIDE, R. (1972): *Antropología aplicada*, Buenos Aires.
- BATS, M. (1986): «Le vin italien en Gaule aux IIème S. av. J. C. Problèmes de chronologie et de distribution», *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 12, pp. 391-430.
- BATS, M. (1988): *Vaisselle et alimentation à Olbia de Provence (v.350-v.50 av. J.-C.). Modèles culturels et catégories céramiques*, RAN. Sup. 18.
- BAYERRI, E. (1948): *Historia de Tortosa y su comarca*, V, Tortosa.
- BAZZANA, A. (1978a): «Les villages désertés de l'Espagne orientale: état présent et perspectives d'une recherche archéologique», *Archéologie Médiévale*, VIII, Caen, pp. 165-223.
- BAZZANA, A. (1978b): «Vestiges de centuriations romaines et d'un itinéraire preromaine dans la plaine de Castellón», *APL*, pp. 272-292.
- BAZZANA, A. (1979): «Investigaciones de arqueología medieval en la provincia de Castellón de la Plana. Campañas de 1978 y 1979», *CPAC*, 6, pp. 307-311.
- BAZZANA, A. (1987): «Vestigios de unas centuriaciones romanas y de un camino antiguo», *Burriana en su historia*, Burriana, pp. 61-69.
- BAZZANA, A. (1992): *Maisons d'Al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*, CCV, 37.
- BAZZANA, A. i GUICHARD, P. (1976): «Recherche sur les habitats musulmans du Levant espagnol», *Atti del Colloquio Internazionale di Archeologia Medievale*, Palermo, pp. 60-69.
- BAZZANA, A. i GUICHARD, P. (1979): «Prospecciones y sondeos arqueológicos en yacimientos de altura de la Provincia de Castellón», *NAH*, 6, pp. 609-659.
- BAZZANA, A. i GUICHARD, P. (1980): «Céramiques communes médiévales dans la région valencienne», *La Céramique médiévale en Méditerranée occidentale (Xe-XVe siècle)*, Paris, pp. 321-334.

BELDA, C. (1975): *El proceso de romanización de la provincia de Murcia*, Murcia.

BELLVER, L. (1888): «Historia de Castellón de la Plana», *Heraldo de Castellón*, 28 d'octubre i 15 de novembre, Castellón.

BELTRÁN, A. i MARCO, F. (1987): «La Mare de Déu del Lledó: estudio arqueológico», *BCEP*, 9, pp. 7-66.

BELTRÁN LLORIS, F. (1980): *Epigrafía latina de Saguntum y su territorium (Cronología. Territorium. Notas prosopográficas. Cuestiones municipales)*, STV del SIP, 67, Valencia.

BELTRÁN LLORIS, F. (1984): «El año 218 A.E. Problemas en torno al comienzo de la segunda guerra púnica en la Península Ibérica», *5 Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, pp. 147-171.

BELTRÁN LLORIS, M. (1970): *Las ánforas romanas en España*, MonArq, VII.

BELTRÁN LLORIS, M. (1976): *Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*, Zaragoza.

BELTRÁN LLORIS, M. (1979): «La cerámica campaniense de Azaila. Problemas de cronología del valle medio del Ebro», *Caesaraugusta*, 47-48, pp. 141-232.

BELTRÁN LLORIS, M. (1980): «Velilla de Ebro (Colonia Victrix Iulia Lepida/Celsa). Zaragoza. Campañas 1976-1978», *NAH*, 9, pp. 405-419.

BELTRÁN LLORIS, M. (1984): «Nuevas aportaciones a la cronología de Azaila», *MZB*, 3, pp. 125-152.

BELTRÁN LLORIS, M. (1987): «El comercio del vino antiguo en el valle del Ebro», *El vi a l'Antiguitat*, Badalona, pp. 51-74.

BELTRÁN LLORIS, M. (1990): *Guía de la cerámica romana*, Zaragoza.

BELTRÁN, M.; MOSTALAC, A. i LASHERAS, J. A. (1984): *Colonia Victrix Iulia Lepida-Celsa (Velilla de Ebro, Zaragoza). I. La arquitectura de la «Casa de los Delfines»*, MMZ, 1.

BELTRÁN VILLAGRASA, P. (1942): *Sobre un interesante vaso escrito de San Miguel de Liria*, STV del SIP, 8.

BÉMONT, C. et JACOB, J.-P. (1986): *La terre sigillée gallo-romaine. Lieux de production du Haut Empire: implantations, produits, relations*, DAF, 6.

BENABOU, M. (1976): *La résistance africaine à la romanisation*, Paris.

BENABOU, M. (1976): «Résistance et Romanisation en Afrique du Nord sous le Haut Empire», *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*, Bucarest-Paris, pp. 367-375.

BENDALA GALÁN, M. (1987): «La cultura en la Hispania romano-republicana. Cuestiones generales», *Historia General de España y América*, I-2, Madrid, pp. 569-593.

BENDALA, M.; FERNÁNDEZ, C.; FUENTES, A. i ABAD, L. (1987): «Aproximación al urbanismo prerromano y a los fenómenos de transición y de potenciación tras la conquista», *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, pp. 121-140.

BENOIT, F. (1957): «Typologie et épigraphie amphoriques. Les marques de Sestius», *RSL*, XXIII, pp. 247-285.

BENOIT, F. (1958): «Nouvelles épaves de Provence», *Gallia*, XVI, Paris, pp. 5-40.

BENOIT, F. (1961): *Fouilles sous-marines. L'épave du Grand Congloué à Marseille*, XIV Suppl. de Gallia, Paris.

BERNABEU, J.; BONET, H. i MATA, C.: 1985 «Hipótesis sobre la organización del territorio edetano en época ibérica plena: el ejemplo del territorio de Edeta/Llíria», *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico*, Jaén, pp.137-156.

BERNAT ESPLUGUES, J. F. (1993): «Hallazgos cerámicos ibéricos en el Torrelló», *Miscelánea Homenaje a José María Doñate*, Vila-real, pp. 121-140.

BERNOULLI, J. J. (1891): *Römische Ikonographie*, II, Stuttgart-Berlin-Lepzig.

BERRY, B. J. L. (1971): *Geografía de los centros de mercado y distribución al por menor*, Barcelona.

BETÍ BONFILL, M. (1924): «El Castillo de Onda y sus cartas pueblas», *BSCC*, V, p. 278.

BEUTER, P. A. (1538): *Crònica*, Valencia.

BIASOT, M; ORIEL, J.; MANEL, J.; PUIG, F. i SOLIAS, J. M. (1984): «El poblamiento de la zona sur de la Layetania litoral en época ibérica y romana», *Arqueología Espacial*, 2, Teruel, pp. 93-110.

BLAKE, M. E. (1930): *The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire*, MAAR, VII, pp. 7-159.

BLANCO FREIJEIRO, A. (1957): *Las esculturas antiguas del Museo del Prado*, Madrid.

BLANCO FREIJEIRO, A. (1978): *Mosaicos Romanos de Itálica (I)*, Corpus de Mosaicos Romanos de España, II, Madrid.

BLANCO, A.; GARCÍA, J. i BENDALA, M. (1972): «Excavaciones en Cabra (Córdoba). La Casa de Mitra (Primera campaña, 1972)», *Habis*, 3, pp. 297-319.

- BLANCO, A. i LORENTE, M. (1981): *Museo del Prado. Catálogo de la Escultura*, Madrid.
- BLANES CALVO, E. (1987-88): «Reconsiderant la Vil·la Romana de Benicató», *Estudis Castellonencs*, 4, Castelló, 585-611.
- BLANES, C.; BONET, J.; FONT, A. i ROSSELLÓ, A. M. (1990): *Les Illes a les Fonts Clàssiques*, Mallorca.
- BLÁZQUEZ Y DELGADO-AGUILERA, A. (1894): «Las costas de España en la época romana», *BRAH*, XXIV, pp. 384-430.
- BLÁZQUEZ Y DELGADO-AGUILERA, A. (1923): *Avieno. Ora maritima. Edición crítica y estudio geográfico*, Madrid.
- BLÁZQUEZ Y DELGADO, A. i BLÁZQUEZ Y GIMÉNEZ, A. (1925): *Exploraciones en las vías romanas de Bergida a Asturias y de Cataluña, Valencia y Jaén*, *MJSEA*, 69.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1964): «Causas de la romanización de Hispania», *Hispania*, 24, Madrid, pp. 5-26, 165-185, 325-348, 485-509.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1974-75): *La Romanización*, Madrid.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1975): *Diccionario de las religiones prerromanas de Hispania*, Madrid.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1982): *Mosaicos romanos de Sevilla, Granada, Cádiz y Murcia*, Corpus de mosaicos de España, IV, Madrid.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1983): *Primitivas religiones ibéricas*, Madrid.
- BLÁZQUEZ, J. M. (1985): «¿Romanización o asimilación?», *Symbolae Ludouico Mitxelena septuagenario oblatae*, Vitoria, pp. 565-586.
- BLÁZQUEZ, J. M. i MEZQUÍRIZ, M. A. (1985): *Mosaicos romanos de Navarra*, Corpus de mosaicos de España, VII, Madrid.
- BLECHT, M. (1989): «Republikanische Bronzestatuetten aus Sagunt», *Homenatge A. Chabret 1888-1988*, València, pp. 43-91.
- BLOEMERS, J. H. F. (1983): «Acculturation in the Rhine/Meuse Basin in the Roman Period», *Roman and Native in the Low Countries: Spheres of Interaction*, BAR, 184, pp. 159-210.
- BOBES, M. C. (1961): «Toponimia romana de Asturias», *Emerita*, XXIX, Madrid, pp. 1-52.
- BONET ROSADO, H. (1991): «Poblamiento y organización del territorio edetano entre los siglos IV-II a. C.», *Arqueología: la huella del hombre en el ecosistema mediterráneo*, Valencia, pp. 1-33.

BONET ROSADO, H. (1992a): «Poblament i organització del territori edetà entre els segles IV i II a. C.», *Lauro*, 6, Lliria, pp. 15-31.

BONET ROSADO, H. (1992b): «La cerámica de Sant Miquel de Lliria: su contexto arqueológico», *La sociedad ibérica a través de la imagen*, Madrid, 1992, pp. 224-235.

BONET ROSADO, H. (1993): *El Tossal de Sant Miquel de Lliria: la antigua Edeta y su territorio*, Tesi Doctoral, Universitat de València.

BONET, H. i GUÉRIN, P. (1989): «Habitats et organisation du territoire edétanien jusqu'au début du IIe s. av. J.-C.», *Habitats et structures domestiques en Méditerranée occidentale durant la Protohistoire*, Pre-actes, Arles-sur-Rhône, pp. 80-84.

BONET, H. i GUÉRIN, P. (1991): «Edeta/Lliria y su territorio durante el periodo ibérico pleno (siglos IV-III a.C.)», *Medios sedimentarios, cambios ambientales y hábitat humano. VIII Reunión Nacional sobre Cuaternario*, Valencia, pp. 85-87.

BONET, H., GUÉRIN, P. i MATA, C. (1994): «Urbanisme i habitatge ibèrics al País Valencià», *Cota Zero*, 10, Vic, pp. 115-130.

BONET, H. i MATA, C. (1981): *El poblado ibérico del Puntal dels Llops-El Colmenar (Olocau-Valencia)*, STV del SIP, 71.

BONET, H. i MATA, C. (1982): «Nuevas aportaciones a la cronología final del Tossal de Sant Miquel (Lliria, Valencia)», *Saguntum*, 17, pp. 77-83.

BONET, H. i MATA, C. (1988): «Imitaciones de cerámica campaniense en Edetania y Contestania», *AEspA*, LXI, pp. 5-38.

BONET, H. i MATA, C. (1991): «Las fortificaciones ibéricas en la zona central del País Valenciano», *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple: segles IV-III a. C.*, Manresa, pp. 11-35.

BONET, H. i MATA, C. (1995): «La cultura ibérica en el País Valenciano: estado de la investigación en la década 1983-1993», *Actes de les Jornades d'Arqueologia*, València, pp. 159-183.

BONGHI JOVINO, M. *et alii* (1984): «Ricerche a Pompei. L'insula 5 della Regio VI dalle origini al 79 d.C.», *Bibliotheca Archaeologica*, 5, Roma.

BOROBIA MELENDO, E. L. (1988): *Instrumental médico-quirúrgico en la Hispania romana*, Madrid.

BORRÁS JARQUE, J. M. (1929): *Història de Vinaròs*, Tortosa.

BORRÁS QUEROL, C. (1982-83a): «Un denario de plata de la ceca Bolscan, encontrado en Rosell», *CPAC*, 9, pp. 239-241.

BORRÁS QUEROL, C. (1982-83b): «El Hermes dionysiac de Rosell», *CPAC*, 9, pp. 233-237.

- BORRÁS QUEROL, C. (1984): «Hallazgo de un ánfora romana en Tírig», *CPAC*, 10, pp. 173-174.
- BORRÁS QUEROL, C. (1987-88): «Avance de las excavaciones en la villa romana del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat)», *CPAC*, 13, pp. 379-397.
- BORRÁS QUEROL, C. (1988): «Mas d'Aragó. Cervera del Maestrat, Baix Maestrat», *Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*, València, pp. 147-151.
- BORRÁS QUEROL, C. (1990): «Mas d'Aragó. Càlig, el Baix Maestrat», *Excavacions arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana 1984-1988. II. Intervencions rurals*, València, pp. 118-119.
- BORRÁS, C. i SELMA, S. (1989): «El centro de producción cerámica de Mas de Aragó. Un complejo industrial alfarero ibero/romano», *XIX CNA*, pp. 667-674.
- BORT, V. (1984): «La història del nostre poble», *Les Fulles*, 1, Benlloc.
- BOSCH GIMPERA, P. (1915): *El problema de la cerámica ibérica*, Madrid.
- BOSCH GIMPERA, P. (1923): «L'estat actual dels coneixement de la civilització ibèrica del Regne de València», *AIEC*, VI, pp. 624-629.
- BOSCH GIMPERA, P. (1924): «Els problemes arqueològics de la província de Castelló», *BSCC*, V, pp. 81-120.
- BOSCH GIMPERA, P. (1932): *Etnología de la Península Ibérica*, Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. (1944): *El poblamiento antiguo y la formación de los pueblos de España*, México.
- BOSCH GIMPERA, P. (1948): *Los Iberos*, Buenos Aires.
- BOSCH, P. i AGUADO, P. (1955): «La conquista de España por Roma (218 a 19 a. de J. C.)», *HERMP*, II, 1, Madrid, pp. 1-283.
- BOTELLA, F. (1852): «Las Minas del Misterio», *Revista Minera*, V, Madrid, pp. 270-271.
- BOUBE-PICCOT, Ch. (1969): *Les bronzes antiques du Maroc. I. La statuaire*, Rabat.
- BOUCHER, S. (1976): *Recherches sur les bronzes figurés de Gaule pré-romaine et romaine*, BEFAR, 228.
- BOUCHER, S. (1983): *Les bronzes figurés antiques. Musée Denon Chalon-sur-Saône*, Lyon.
- BOYCE, G. K. (1937): *Corpus of the Lararia of Pompeii*, MAAR, XIV.

- BRANIGAN, K (1976): *The Roman Villa in Sout-West England*, Bardford-on-Avon.
- BRONCANO, S. i BLÁNQUEZ, J. (1985): *El Amarejo (Bonete, Albacete)*, EAE, 139.
- BRONCES (1990): *Los bronzes romanos en España*, Madrid.
- BRU I VIDAL, S. (1963): *Les terres valencianes durant l'època romana*, València.
- BRUGAL FELIU, M. (1975): «Excavaciones en el poblado de San José (Vall de Uxó)», *CPAC*, 2, pp. 161-162.
- BRUN, J.-P. (1986): *L'Oléiculture antique en Provence. Les huileries du département du Var*, RAN, Sup. 15, Paris.
- BRUN, J.-P. (1991): «Le village massaliote de La Galère (Ile de Porquerolles, Hyères, Var)», *DAM*, 14, pp. 239-276.
- BRUNEAU, Ph. (1972): *Les mosaïques. Exploration Archéologique de Délos*, XXIX, Paris.
- BURILLO MOZOTA, F. (1979): «Localización y prospección de yacimientos arqueológicos: alcances y límites», *JEAEA*, Zaragoza, pp. 213-219.
- BURILLO MOZOTA, F. (1980): *El valle medio del Ebro en época ibérica*, Zaragoza.
- BURILLO MOZOTA, F. (1992): «Substrato de las etnias prerromanas en el Valle del Ebro y Pirineos», *Complutum*, 2-3, Madrid, pp. 195-222.
- BURNETT, A.; AMANDRY M. i RIPOLLÉS, P. P. (1992): *Roman Provincial Coinage, I, From the death of Caesar to the death of Vitellius (44 BC-AD 69)*, London.
- CABALLERO ZOREDA, L. (1972): «Cerámica sigillata gris y anaranjada paleocristiana en España», *TP*, 29, pp. 189-216.
- CABALLERO ZOREDA, L. (1974): *La necrópolis tardorromana de Fuentespreadas (Zamora). Un asentamiento en el valle del Duero*, EAE, 80.
- CABALLERO, L. i ARGENTE, J. L. (1975): «Cerámica paleocristiana gris i anaranjada en España», *TP*, 32, pp.
- CABANES, M. D.; FERRER, R. i HERRERO, A. (1981): *Documentos y datos para un estudio toponímico de la Región Valenciana*, Valencia.
- CAMPOS, J. (1986): *Excavaciones arqueológicas en la ciudad de Sevilla*, Sevilla.
- CARO BAROJA, J. (1971): «La "realeza" y los reyes en la España Antigua», *Estudios sobre la España Antigua. Cuadernos de la Fundación Pastor*, 17, Madrid, pp. 51-159.

- CARO BAROJA, J. (1976): *Los Pueblos de España*, Madrid.
- CARRAZÉ, F. (1975): «L'épave A du Grand Ribaud», *CAS*, IV, pp. 19-58.
- CARRAZÉ, F. (1976): «L'épave romaine de la Ponte de Carquerainne», *CAS*, V, pp. 153-160.
- CARRILLO DIAZ-PINES, J. R. (1991): «El poblamiento romano en la subbética cordobesa», *AAC*, 2, pp. 225-252.
- CASTAÑER, P.; ROURE, A. i TREMOLEDA, J. (1989): «Vilauba: Estudi preliminar del larari de la vil·la», *Cypsela*, VII, pp. 49-69.
- CATHMA (1986): «La céramique du haut Moyen Age en France Méridionale. Eléments comparatifs et essai d'interprétation», *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale*, Firenze, pp. 27-50.
- CAVALIER, M. (1985): «II.- Il relitto a (Roghi) del Capo Graziano di Filicudi», *Archeologia Subacquea*, 2, pp. 101-127.
- CAVANILLES POLOP, A. J. (1795): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y frutos del Reyno de Valencia*, I, Madrid.
- CAYOT, A. (1984): «La céramique campanienne de Saint Blaise (Saint-Mitre-les-Remparts, B.-du-Rh.)», *DAM*, 7, pp. 53-78.
- CEÁN BERMÚDEZ, J. A. (1832): *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*, Madrid.
- CERRILLO Y MARTÍN DE CÁCERES, E. i FERNÁNDEZ CORRALES, J. M. (1980): «Contribución al estudio del asentamiento romano en Extremadura. Análisis espacial aplicado al sur de Trujillo», *Revista Norba*, 1, Cáceres, pp. 157-175.
- CERDÁ, D. (1980): *La nave romano-republicana de la colonia de Sant Jordi. Ses-Salines*, Monografías del Museo de Mallorca, 6.
- CHABRET FRAGA, A. (1888): *Sagunto. Su historia y monumentos*, Barcelona.
- CHABRET FRAGA, A. (1978): *Vías romanas de la provincia de Castellón de la Plana*, Castellón.
- CHANTRAINE, P. (1968): *Dictionnaire Étymologique de la Langue Grecque. Histoire des mots*, Paris.
- CHARLIN, G.; GASSEND, J. M. i LEQUÉMENT, R. (1978): «L'épave antique de la baie de la Cavalière (Le Lavandou, Var)», *Archaeonautica*, 2, Paris, pp. 9-93.
- CHEVALIER, R. (1972): *Les voies romaines*, Paris.

CHILLIDA MELIÁ, J. (1908): «Otro hallazgo arqueológico en Alcalá de Chivero», *Correo Ibérico*, 2 de maig, Tortosa.

CHILLIDA MELIÁ, J. (1909): «Apuntes arqueológicos relacionados con el lugar que ocupa el ermitorio de N^a Sra. de la Misericordia y Sant Sebastián de Vinaroz», *Revista de San Sebastián*, 19, Vinaroz, pp. 325-330.

CHILLIDA MELIÁ, J. (1913): «Apuntes arqueológicos relacionados con el lugar que ocupa el ermitorio de N^a Sra. de la Misericordia y Sant Sebastián de Vinaroz», *RC*, 32, pp. 5-6.

CHINER MARTORELL, P. (1990): *La decoración arquitectónica en Saguntum*, Valencia.

CHOCLÁN SABINA, C. i CASTRO LÓPEZ, M. (1986-87): «Ciudad y territorio en la campiña de Jaén. La distribución de los asentamientos mayores durante época Flavia», *Studia Historica*, IV-V, Salamanca, pp. 145-160.

CLARKE, D. L. (1977): *Spatial information in Archaeology*, *Spatial Archaeology* (D. L. Clarke ed.), London, pp. 1-32.

CLARKE, D. L. (1984): *Arqueología analítica*, Barcelona.

CODINA ARMENGOT, E. (1946): *Inventarios de las obras del Museo provincial de Bellas Artes y de las colecciones de la Excma. Diputación de Castellón*, Castellón.

COLLS, D. (1986): «Les amphores léetaniennes de l'épave Cap Béar III», *REA*, LXXXVIII, 201-213.

COLLS, D. (1987): *L'épave de la Colonia de Sant Jordi I (Majorque)*, Publications du Centre Pierre Paris, 16, Paris.

COLLS, D. et alii (1977): *L'épave Port-Vendres II et les commerce de la Bétique à l'époque de Claude*, *Archaeonautica*, 1, Paris.

COMAS, M. (1985): *Baetulo. Les àmfors*, Monografies Badalonines, 8, Badalona.

COMAS, M. i CASAS, T. (1989): «Nuevas aportaciones para el conocimiento del producción», *Amphores romaines et Histoire Économique. Dix ans de recherche*, Collection de l'École Française de Rome, 114, pp. 580-585, Rome.

COMAS, M.; MARTÍN, A.; MATAMOROS, D. i MIRÓ, J. (e. p.): «Un tipus d'àmfora Dressel 1 de producció laietana», *Jornades Internacionals d'arqueologia Romana*, Granollers, 1987.

COMBET-FARNOUX, B. (1980): *Mercure Romain. Le culte public de Mercure et la fonction mercantile à Rome de la République archaïque à l'époque augustéenne*, *BEFAR*, 238, Rome.

CONDE I BERDÓS, M. J. (1992): «Una producció ceràmica característica del món ibèric tardà: el *kalathos* 'barret de copa'», *Fonaments*, 8, Barcelona, pp. 117-169.

CONIMBRIGA (1979): *Fouilles de Conimbriga, VII. Trouvailles diverses*, Paris.

CORELL VICENT, J. (1986): «La dedicatòria a Venus procedente de la «Muntanyeta dels Estanys» (Almenara, Castellón) y Polibio 3, 97, 6-8», *BSCC*, LXII, pp. 247-260.

CORELL VICENT, J. (1989): «Inscripciones romanas de Almenara», *BSCC*, LXVI, pp. 173-206.

CORELL VICENT, J. (1993): «El culto a *Liber Pater* en el sur del Conventus Tarraconensis según la epigrafía», *Col·loqui Internacional d'Epigrafia. Culte i Societat en occident*, pp. 125-143.

COROMINES, J. (1965-70): *Estudis de toponímia catalana*, I-II, Barcelona.

COROMINES, J. (1976): «Elementos prelatinos en las lenguas romances hispánicas», *Actas del I Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, Salamanca, pp. 87-164.

CORSI-SCIALLANO, M. i LIOU, B. (1985): «Les épaves de Tarraconaise à chargement d'amphores Dressel 2-4», *Archaeonautica*, 5, Paris.

CORTÉS Y LÓPEZ, M. (1835-36): *Diccionario geográfico-histórico de la España antigua Tarraconense, Bética y Lusitania, con la correspondencia de sus regiones, ciudades, montes, ríos, caminos, puertos e islas a los conocidos en nuestros días*, Madrid.

CORZO SÁNCHEZ, R. (1975): «La segunda guerra púnica en la Bética», *Habis*, VI, Sevilla, pp. 213-240.

CUADRADO, E. (1977-78): «Ungüentarios cerámicos en el mundo ibérico. Aportación cronológica», *AEspA*, 50-51, pp. 389-404.

CUECO ADRIAN, M. (1960): «Los tres puertos de Sagunto», *Valencia Atracción*, 300, Valencia, pp. 10-11.

CURCHIN, L. A. (1991): *Roman Spain. Conquest and assimilation*, London-New-York.

CURLE, J. (1911): *A Roman frontier Post and its People. The Fort of Newstead in the Parish of Melrose*, Glasgow.

CURTO, A.; LORIENTE, A.; ROSARIO, M. i ROS, E. (1985): «Resultats de les excavacions arqueològiques portades a terme l'any 1984 a Tortosa (Baix Ebre)», *Tribuna d'Arqueologia 1984-1985*, Barcelona, pp. 115-120.

CUVEIRO PIÑOL, J. (1891): *Iberia Protohistórica*, Valladolid.

- CZURDA-RUTH, B. (1979): *Die römischen Gläser vom Magdalensberg, Klagenfurt*.
- DE FRANCISCO MARTÍN, J. (1989): *Conquista y romanización de Lusitania*, Salamanca.
- DE LA BARRERA, J. L. i VELÁZQUEZ, A. (1988): «Amuletos romanos de Mérida», *Homenaje a S. de los Santos*, Albacete, pp. 211-214.
- DÉCHELETTE, J. (1904): *Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine*, 2 vol., Paris.
- DEDET, B. (1974): «La céramique à vernis noir de l'«oppidum» de Vié-Cioutat à Mons-Monteils (Gard)», *MEFRA*, 86, 1, pp. 255-274.
- DEDET, B. (1978): «Les céramiques à vernis noir dans les Garrigues du Languedoc oriental», *Archéologie en Languedoc*, 1, Sète, pp. 75-96.
- DEDET, B. i PY, M. (1979): «A propos du facies de la campanienne A du Ier s. avant J.-C. dans la basse vallée du Rhône», *Archéologie en Languedoc*, 2, Sète, pp. 115-126.
- DEL AMO DE LA HERA, M. (1970): «La cerámica campaniense de importación y las imitaciones campanienses de Ibiza», *TP*, 27, pp. 201-258.
- DESBAT, A. (1987a): «Les importations d'amphores vinaïres à Lyon et Vienne au début de l'empire (Rapport préliminaire)», *El vi a l'antiguitat*, Badalona, pp. 407-416.
- DESBAT, A. (1987b): «La sigillée claire B de la vallée du Rhône: état de la recherche», *Céramiques hellénistiques et romaines*, II, Besançon, pp. 267-277.
- DESBAT, A. i PICON, M. (1986a) «Les importations des amphores de méditerranée orientale a Lyon (fin du Ier siècle avant J.C. et Ier siècle après)», *Recherches sur les amphores grecques*, BCH, sup. 13, pp. 637-648.
- DESBAT, A. i PICON, M. (1986b): «Sigillée claire B et «luisante»: classification et provenance», *Figlina*, 7, Lyon, pp. 5-18.
- DESY, Ph. (1989): *Les timbres amphoriques de l'Apulie républicaine. Documents pour une histoire économique et sociale*, BAR, 554.
- DIAGO, F. (1613): *Anales del Reyno de Valencia*, Valencia.
- DÍAZ, M.-A. i TORRALBA, J. (1989-90): «Las ánforas de Contrebia Belaisca: precisiones cronológicas», *Caesaraugusta*, 66-67, Zaragoza, pp. 29-56.
- DÍEZ ASENSIO, J. (1987): «Problemática étnico-lingüística de los topónimos Alba palentinos», *Actas del I Congreso de Historia de Palencia*, I, Palencia, pp. 429-442.

- DOMÉNECH MASIP, J. S. (1986): «Un AES III de Valentiniano I hallado en el poblado de la Tossa de Benicarló», *BCEM*, 15, pp. 55-58.
- DOMÉNECH MASIP, J. S. (1989a): «El monetario del Museu Parroquial de Traiguera», *BCEM*, 25, pp. 37-39.
- DOMÉNECH MASIP, J. S. (1989b): «El monetario del Museo Parroquial de Traiguera (II)», *BCEM*, 28, pp. 81-82.
- DOMÉNECH MASIP, J. S. (1991): «Troballes monetàries de numismàtica antiga», *II Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 183-186.
- DOMERGUE, C. (1973): *Baelo I: le stratigraphie*, Paris.
- DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. (1966): «Riegos romanos del Mijares», *APL*, XI, pp. 203-214.
- DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. (1969): «Arqueología romana de Villarreal (Castellón)», *APL*, XII, pp. 205-240.
- DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. (1972a): «Arqueología romana de Villarreal (Castellón)», *Datos para Historia de Villarreal*, I, Villarreal, pp. 41-98.
- DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. (1972b): «Riegos romanos del Mijares», *Datos para Historia de Villarreal*, I, Villarreal, pp. 11-40.
- DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. (1984): «De una Almazora romana», Almassora.
- DOÑATE SEBASTIÁ, J. M. (1991): *Museu Etnològic de Vila-real. Gabinet Arqueològic. Catàleg*, Vila-real.
- DRAGENDORFF, H. (1895-96): «Terra Sigillata», *BJ*, 46, pp. 18-155; 47, pp. 54-163.
- DUPRÉ, N. (1973): «La place de la vallée de l'Ebre dans l'Espagne romaine», *MCV*, IX, pp. 133-175.
- DUPRÉ, N. (1981): «La politique romaine en Espagne pendant la IIe guerre punique. L'exemple de la vallée de l'Ebre (218-205)», *RÉL*, 59, pp. 121-152.
- DUPRÉ, N. i PÉREX, M. J. (1992): «Thermalisme et Religion dans le Nord de l'Hispania (Des Pyrénées à l'Ebre)», *Les eaux thermales et les cultes des eaux en Gaule et dans les provinces voisines. Caesarodunum*, XXVI, Tours, pp. 151-169.
- DUPRÉ I RAVENTÓS, X. (1994): *L'Arc romà de Berà (Hispania Citerior)*, Bibliotheca italica, 20, Roma.
- DUPRÉ, X. i FERNÁNDEZ LILLO, I. (1983-84): «Aportació a l'estudi de la espècie Morel 4750: els exemplars de Tarragona», *Empúries*, 45-46, pp. 302-307.
- DURÁ LÓPEZ, F. (1972): *Almenara. Estudio monográfico*, Valencia.

- DWYER, E. J. (1982): *Pompeian domestic sculpture. A study of five pompeian houses and their contents*, Roma.
- DYSON, St. L. (1976): *Cosa: the utilitarian pottery*, MAAR, XXXIII.
- ELORZA, J. C. (1975): «Bronces romanos del Museo de Palencia», *AEspA*, 48, pp. 159-166.
- EMPEREUR, J.-Y i GARLAN, Y. (eds.) (1986): *Recherches sur les amphores grecques*, BCH, suppl. XIII, Paris.
- EMPEREUR, J.-Y. i HESNARD, A. (1987): «Les amfores hellénistiques du bassin occidental de la Méditerranée», *Cerámiques hellénistiques et romaines*, II, ALUB, 331, pp. 9-71.
- EQUIP D'EXCAVACIÓ DE POLLENTIA (1993): «Un conjunt de materials d'època tardo-republicana de la ciutat romana de Pollentia (Alcúdia, Mallorca)», *Pyrenae*, 24, Barcelona, pp. 227-267.
- ESCACENA CARRASCO, J. L. (1992): «Indicadores étnicos en la Andalucía prerromana», *SPAL*, 1, Sevilla, pp. 321-343.
- ESCOLANO, G. (1611): *Décadas de la Insigne y Coronada ciudad y Reino de Valencia*, II, Valencia.
- ESCRIVÀ, V. (1991): *Cerámica romana de Valentia. La terra sigillata hispánica*, Valencia.
- ESCRIVÀ, V.; MARÍN, C. i RIBERA, A. (1992): «Unas producciones minoritarias de barniz negro en Valentia durante el s. II a. Jc.», *STV del SIP*, 89, pp. 443-468.
- ESPINALT Y GARCÍA, B. (1784): *Atlante Español, ó Descripción General de todo el Reyno de España*, Madrid, IX.
- ESTALL I POLES, V. (1989): «Excavaciones arqueológicas en el Castell d'Onda. Informe previo de la campaña Mayo-Junio de 1989», *BCEMO*, 2, Onda, pp. 105-189.
- ESTEVE, J. (1489): *Liber elegantiarum*, Venècia [Castelló de la Plana, 1988].
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1942): «El poblado ibérico de Montnegre», *Saitabi*, 4-5, Valencia, pp. 34-37.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1943): «Un horno de cerámica romana en Vall d'Uxó (Castellón)», *Saitabi*, 7-8, Valencia, p. 62.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1944): «Un poblado de la primera edad del Hierro en la Plana de Castellón», *Ampurias*, VI, Barcelona, pp. 141-154.
- ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1952): «Plato del s. XV encontrado en el cerro de la Magdalena», *BSCC*, XXVIII, pp. 150-152.

ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1956): «Nuevos descubrimientos arqueológicos en Nules. La villa romana de Benicató», *Penyagolosa*, 2, Castellón.

ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1966): «La necrópolis ibérica de El Bovalar (Benicarló, Castellón de la Plana)», *APL*, XI, pp. 125-147.

ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1986): «L'amollonament de la Via Augusta al Pla de l'Arc», *Estudis Castellonenses*, 3, pp. 243-274.

ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1989): «La lápida ibérica de Cabanes», *APL*, XIX, pp. 103-115.

ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1992): «La via romana per les Coves de Vinromà i Vilanova d'Alcolea», *STV del SIP*, 89, pp. 597-618.

ESTEVE I GÁLVEZ, F. (1994): «Els mil·liaris de Traiguera», *Museu del Montsià. Informatiu*, 26, Amposta, pp. 5-6.

ESTEVE I GÁLVEZ, F. (e. p.): *La via romana entre Tortosa i Sagunt*, Castelló.

ETIENNE, R.; FABRE, G.; LE ROUX, P. i TRANOY, A. (1976): «Les dimensions sociales de la romanisation dans la Péninsule Ibérique des origines à la fins de l'Empire», *Assimilation et résistance à la culture gréco-romaine dans le monde ancien*, Bucarest-Paris, pp. 95-107.

ETTLINGER, E. i SIMONETT, Ch. (1952): *Römische Keramik aus dem Schuttügel von Vindonissa*, Basel.

ETTLINGER, E. et alii (1990): *Conspectus formarum terrae sigillatae italico modo confectae*, Römisch-germanische Kommission des deutschen archäologischen Instituts zu Frankfurt A. M., Bonn.

FAIDER-FEYTMANS, G. (1979): *Les bronzes romains de Belgique*, Mainz am Rhein.

FALCÓ FUERTES, V. (1985): «El Monetario del Museo Arqueológico Municipal de Vall d'Uxó (Castellón)», *CPAC*, 11, pp. 167-183.

FALCÓ FUERTES, V. (1990): «Tesorillo de bronce altoimperiales hallado en la villa romana de Uxó (Vall de Uxó-Castellón)», *GN* 97-98, pp. 95-100.

FALCÓ FUERTES, V. i GARCÍA FUERTES, J. M^a (1994): «La numismática de "El Castellás" Xilxes-la Plana Baixa (Castellón)», *VIII CNN*, pp. 257-266.

FALOMIR, V. i SALVADOR, J. (1981): «I Campaña de Excavaciones en el poblado ibérico de Les Forques (Borriol, Castellón)», *CPAC*, 8, pp. 257-277.

FATÁS, G. (1973): *La Sedetania. Las tierras zaragozanas hasta la fundación de Caesaraugusta*, Zaragoza.

FATÁS, G. (1981a): «Romanos y celtíberos citeriores en el siglo I antes de Cristo», *Caesaraugusta*, 53-54, Zaragoza, pp. 195-234.

- FEBRER IBÁÑEZ, J. M. (1924): *Peñíscola. Apuntes históricos*, Castellón.
- FELIP, V. (1987): «La qüestió de les aigües entre Borriana i la vila de Nules», *Burriana en su Historia*, Borriana, pp. 173-273.
- FELIP, V. i VICENT, J. A. (1991): *Ibers i romans al Camp de Nules (Mascardl, Moncofa, Nules i la Vialvella)*, Nules.
- FERNÁNDEZ DE AVILÉS, A. (1962): «El Hermes de bronce de "El Peralep" (Jaén)», *AEspA*, XXXV, pp. 158-163.
- FERNÁNDEZ CASTRO, M. C. (1982): *Villas romanas en España*, Madrid.
- FERNÁNDEZ CORRALES, J. M. (1988): *El asentamiento romano en Extremadura y su análisis espacial*, Cáceres.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1980): «Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón», *CPAC*, 7, pp. 135-195.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1985): «El yacimiento submarino de Ben-Afli (Almazora, Castellón). Campaña de excavaciones 1984», *CPAC*, 11, pp. 157-166.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1986): «El yacimiento submarino de Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Nuevas aportaciones», *CPAC*, 12, pp. 229-248.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1987-88): «El poblado ibérico de Torre la Sal (Ribera de Cabanes-Castellón). Campañas de excavaciones 1985-88», *CPAC*, 13, pp. 227-274.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1988a): «Torre de la Sal. Ribera de Cabanes. la Plana Alta», *Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*, València, pp. 170-172.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1988b): «Ben-Afeli. Almassora, la Plana Alta», *Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*, València, pp. 117-118.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1989): «Estado actual de la investigación arqueológica valenciana.- Romanización», *XIX CNA*, pp. 693-704.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1990-91): «El yacimiento submarino de Piedas de la Barbada (Benicarló, Castellón). Campaña 1989», *CPAC*, 15, pp. 401-417.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1991): «El comercio marítimo en la antigüedad en las costas del Maestrazgo», *II Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 325-327.
- FERNÁNDEZ NIETO, F. J. (1968-69): «Beribraces, edetanos e ilercaones. Pueblos prerromanos en la provincia de Castellón», *Zephrus*, XIX-XX, Salamanca, pp. 115-142.

FERNÁNDEZ-POSSE, M. D. i SÁNCHEZ-PALENCIA, F. J. (1988): *La Corona y el Castro de Corporales II. Campaña de 1983 y prospecciones en la Valdería y la Cabrera (León)*, EAE, 153.

FERNÁNDEZ ROJO, A. i AMORÓS SEMPÈRE, A. (1991): «Una tomba excepcional de la necròpolis II de El Albir, Alfaz del Pi, Alicante», *Cullaira*, 3, Cullera, pp. 43-52.

FERRER MAESTRO, J. J. (1986): «El poblamiento de Benicarló y su evolución en la antigüedad», *Notas históricas de Benicarló*, Benicarló, pp. 57-69.

FERRER MAESTRO, J. J. (1990): «La Plana en época ibero-romana», *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, pp. 113-128.

FERRERES J. i LLATJE, D. (1986): *Traiguera. Història documentada*, Publicacions del CEM, 5, Sant Carles de la Ràpita.

FIORENTINI, G. (1963): «Prime osservazione sulla ceramica campana della Valle del Po», *RSL*, XXIX, pp. 7-52.

FITA Y COLOMÉ, F. (1879): *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia*, Madrid.

FITTSCHEN, K. (1984): «Eine büste des Kaisers Hadrian aus Milreu in Portugal. Zum Problem von Bildnisklitterungen», *MM*, 25, pp. 197-207.

FLETCHER VALLS, D. (1954): «La cueva y el poblado de la Torre del Mal Paso (Castellnovo-Castellón)», *APL*, V, pp. 187-223.

FLETCHER VALLS, D. (1964): «Tipología de los hornos cerámicos romanos de España», *Arse*, 7, Sagunto, pp. 6-9.

FFLETCHER VALLS, D. (1965a): «Algunas curiosidades toponímicas valencianas», *ACCV*, 55, pp. 245-254.

FLETCHER VALLS, D. (1965b): *La necròpolis de la Solivella (Alcalá de Chivert)*, STV del SIP, 32, Valencia.

FLETCHER VALLS, D. (1965): «Tipología de los hornos cerámicos romanos de España», *AEspA*, XXXVIII, pp. 170-174.

FLETCHER VALLS, D. (1967a): «El plomo escrito de El Solaig (Bechí, Castellón)», *Arse*, 10, Sagunto, pp. 4-7.

FLETCHER VALLS, D. (1967b): «Orleyl III, plomo ibérico escrito, procedente de Vall d'Uxó», *AEspA*, 40, pp. 51-59.

FLETCHER VALLS, D. (1967c): «Un bronce escrito del poblado ibérico de San Antonio (Bechí, Castellón)», *Zephyrus*, XVIII, pp. 79-83.

FLETCHER VALLS, D. (1967d): «El bronce escrito de San Antonio», *Arse*, 11, Sagunto, pp. 6-10.

FLETCHER VALLS, D. (1969a): «Un plomo ibérico escrito de Vall d'Uxó (Orleyl III) (Castellón de la Plana)», *X CNA*, pp. 338-340.

FLETCHER VALLS, D. (1972): «Nuevas inscripciones ibéricas de la región valenciana», *APL*, XIII, pp. 103-137.

FLETCHER VALLS, D. (1975): «Tres lápidas funerarias dels Viñets (Canet lo Roig)», *XIII CNA*, pp. 659-664.

FLETCHER VALLS, D. (1976a): «Dos toritos ibéricos, de bronce, procedentes de la Torre de la Sal (Cabanes)», *Penyagolosa*, 13, Castellón.

FLETCHER VALLS, D. (1976b): «Notas sobre «L'etimologia del nom de Borriana» de J. M. Palomero», *BSCC*, LII, pp. 260-262.

FLETCHER VALLS, D. (1978a): «Grafito ibérico del Poblado de La Balaguera (Puebla Tornesa, Castellón)», *Festa d'Elig-79. Homenaje a Pedro Ibarra Ruiz*, Elche, pp. 7-9.

FLETCHER VALLS, D. (1978b): «Nuevas inscripciones ibéricas en la región valenciana», *APL*, XIII, pp. 103-126.

FLETCHER VALLS, D. (1985): *Textos ibéricos del Museo de Prehistoria de Valencia*, STV del SIP, 81.

FLETCHER, D. i ALCÁCER, J. (1955): «Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón», *BSCC*, XXXI, pp. 316-353.

FLETCHER, D. i ALCÁCER, J. (1956): «Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón», *BSCC*, XXXII, pp. 135-164.

FLETCHER, D. i GINER, V. (1974): «Tres lápidas ibéricas de Canet lo Roig (Castellón)», *BSCC*, L, pp. 138-156.

FLETCHER, D. i MESADO, N. (1967): *El poblado ibérico de el Solaig (Bechí, Castellón)*, STV del SIP, 33.

FLETCHER, D. i MESADO, N. (1968): «Nuevas inscripciones ibéricas en la provincia de Castellón de la Plana», *BSCC*, XLIV, pp. 137-165.

FLETCHER, D. i MESADO, N. (1969): «Prospecciones en el poblado ibérico de El Solaig (Bechí. Castellón de la Plana)», *NAH*, X-XII, pp. 131-140.

FLÓREZ, E. (1747): *España Sagrada*, V, Madrid.

FLORIANO, A. C. (1940-41): «Aportaciones arqueológicas a la historia de la medicina romana», *AEspA*, XIV, pp. 415-433.

FLORS UREÑA, E. (e. p.): «Nova estampilla ibèrica sobre àmfora greco-itàlica», *CPAC*, 16.

FOERSTER, F. i PASCUAL R. (1972): «La nave romana de "Sa Nau Perduda"», *RSL*, XXXVI, pp. 273-306.

FOERSTER, F.; PASCUAL R. i BARBERÁ, J. (1987): *El pecio de Palamós*, Barcelona.

FORCADA MARTÍ, V. (1979): «Un enigma histórico. Intíbilis», *Valencia Atracción*, 536, Valencia, 6-7.

FORNER TIGELL, V. (1933): «Una colonia fenicia en el término de Burriana», *BSCC*, XIV, pp. 252-272.

FROVA, A. *et alii* (1977): *Scavi di Luni. Relazione delle campagne di scavo 1972-1973-1974*, II, Roma.

FUCHS, W. (1975): «Zu Pörrats des Hadrian und einem Kopf in Castellón de la Plana», *MM*, 16, pp. 267-273.

FUENTES DOMÍNGUEZ, A. (1987): «Instrumentos romanos de medicina en el Museo de Cuenca», *AEspA*, 60, pp. 251-274.

FUENTES DOMÍNGUEZ, A. (1989): *La necrópolis tardorromana de Albalate de las Nogueras (Cuenca) y el problema de las denominadas Necrópolis del Duero*, Cuenca.

FULFORD, M. G. i PEACOCK, D. P. S. (1984): *Excavations at Carthage: The British Mission. I, 2. The Avenue du President Habib Bourguiba, Salammbô. The pottery and other ceramic objects from the site*, Sheffield.

GABBA, E. (1973): «Sull'emigrazione romano-italica in Spagna nell'II sec. a.C.», *Esercito e società nella tardorepubblica romana*, Firenze, pp. 289-299.

GALSTERER, H. (1971): *Untersuchungen zum römischen Stadtwesen auf der Iberischen Halbinsel*, MF, 8.

GALVE IZQUIERDO, P. (1991): «¿Salduie en el centro histórico de Zaragoza? Hallazgo de estructuras iberorromanas», *La casa urbana hispano-romana*, Zaragoza, pp. 203-209.

GANTES, L. F. (1978): «Note sur les céramiques à vernis noir trouvées sur l'"oppidum" de la Teste-Nègre aux Pennes (Bouches-du-Rhône)», *Archéologie en Languedoc*, 1, Sète, 97-103.

GARABITO, T. (1978): *Los alfares romanos riojanos. Producción y comercialización*, BPH, XVI.

GARABITO, T. i SOLOVERA, M. E. (1975): *Terra Sigillata Hispánica de Tricio. I. Moldes*, St. A., 38.

GARABITO, T. i SOLOVERA, M. E. (1976a): *Terra Sigillata Hispánica de Tricio. II. Marcas de Alfarero*, St. A., 40.

- GARABITO, T. i SOLOVERA, M. E. (1976b): *Terra Sigillata Hispânia de Tricio. III. Formas decoradas*, St. A., 43.
- GARABITO, T.; SOLOVERA, M. E. i PRADACES, D. (1985): «Los alares romanos de Tricio y Arenzana de Arriba: estado de la cuestión», *II Coloqu de Historia de la Rioja*, Logroño, pp. 129-142.
- GARCÉS I ESTALLO, I. (1990): *Assimilació, resitència i canvi a la romanitació en el món ilerget*, Tesi Doctoral. Universitat de Barcelona, Lleida.
- GARCÍA, D. (1992): «Du grain et du vin, à propos des structures de stockage de l'agglomération portuaire de lattes», *Lattara*, 5, pp. 165-182.
- GARCÍA, J. (1992): «Las ceràmica ibèrica en els contextos republicans le la Laietània litoral», *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya romana (sgles II a.C.-I d.C.)*, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona, pp. 21-31.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1945): *España y los Españoles hace dos mil años según la «Geografía» de Strábon*, Madrid.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1947a): *La España del siglo primero de nuestra Era. Plinius*, Madrid.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1947b): «Un templo romano arcáico en Valencà ?», *AEspA*, 67, pp. 149-151.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1949): *Esculturas romanas de España y Portugal*, Madrid.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1959): «Las colonias romanas de España», *AIDE*, XXIX, pp. 447-518.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1967): «La latinización de España», *AEspA*, 46, pp. 3-29.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1960): «La colonización griega», *HERMP*, I, 2, pp. 493-680.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1976): «El ejército romano en Hispania», *AEspA*, 49, pp. 59-101.
- GARCÍA CANO, C.; GARCÍA CANO, J. M. i RUIZ, E. (1989): Las cerámicas campanienses de la necrópolis ibérica del Cabecico del Tesoro (Verdolay, Murcia), *Verdolay*, 1, Murcia, pp. 117-187.
- GARCÍA EDO, V. (1987): «Murallas del Maestrazgo de los siglos XIII y XIV», *I Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 211-218.
- GARCÍA FUERTES, J. M. (1990): «Notas sobre el yacimiento de El Alter (Chilches, Castellón)», *BSCC*, LXVI, pp. 623-633.

- GARCÍA FUERTES, J. M. i MORAÑO POBLADOR, I. (1992): «Pipa: un lloc sagrat a l'aire lliure (la Vall d'Uixó, Castelló)», *BAAC*, 12, pp. 45-60.
- GARCÍA GARCÍA, F. (1916): «Vinaroz», *Revista San Sebastián*, 59, Vinaroz, pp. 449-450.
- GARCÍA GARCÍA, H. (1962): *Notas para la historia de Vall d'Uixó*, Valencia.
- GARCÍA GUINEA, MA A.; IGLESIAS, J. M. i CALOCA, P. (1973): *Excavaciones de Monté Cildá. (Olleros de Pisuerga (Palencia). Campañas de 1966 a 1969*, EAE, 82.
- GARCÍA-MAURIÑO MÚZQUIZ, J. (1993): «Los cascos de tipo Montefortino en la Península Ibérica. Aportación al estudio del armamento de la IIª Edad del Hierro», *Complutum*, 4, Madrid, pp. 95-146.
- GARCÍA MERCADAL, J. (1952): *Viajes de extranjeros por España y Portugal desde los tiempos más remotos hasta fines del siglo XVI*, Madrid.
- GARCÍA MERINO, C. (1986): «Una nueva pieza del relieve de armas de San Esteban de Gormaz (Soria), un fragmento de inscripción relacionable con el culto imperial y varia de Uxama», *Numantia*, II, Soria, pp. 277-289.
- GARCÍA MORÁ, F. (1991): *Un episodio de la Hispania republicana: la guerra de Sertorio*, Granada.
- GARCIA I ROSSELLÓ, J. (1993): *Turó dels Dos Pins. Necròpolis Ibèrica*, Sabadell.
- GAUCKLER, M. P; MERLIN, M. A.; POINSSOT, M. L.; DRAPPIER, M. L. i HAUTECOEUR, M. L. (1910): *Catalogue du Musée Alaoui (Supplément)*, Paris.
- GENERA, M. (1985): «Estat actual de la recerca sobre la Dertosa romana», *Quaderns d'Història Tarraconense*, V, Tarragona, pp. 135-144.
- GENERA, M. (1991): *L'Ebre final: del Paleolític al món romà*, Tortosa.
- GENERA, M. i VIANNEY, J. M. (1987): «L'estat actual de la investigació arqueològica sobre la Dertosa romana y la seva àrea d'influència», *Tribuna d'Arqueologia 1986-87*, Barcelona, pp. 81-90.
- GEORGE, P. (1980): *Geografía urbana*, Barcelona.
- GIACOBBI-LEQUÉMENT, M.-F. (1987): «La céramique de l'épave Fos I», *Archaeonautica*, 7, Paris, pp. 167-191.
- GIL-MASCARELL BOSCA, M. (1971): *Yacimientos ibéricos de la Región Valenciana: Estudio del poblamiento*, Tesi Doctoral, Universitat de València.
- GIL-MASCARELL BOSCA, M. (1973): «Restos funerarios ibéricos en las provincias de Castellón y Valencia», *PLAV*, 9, pp. 29-47.

GIL-MASCARELL BOSCA, M. (1975): «Sobre las cuevas ibéricas del País Valenciano», *PLAV*, 11, pp. 281-332.

GIL-MASCARELL BOSCA, M. «Sobre las cuevas ibéricas del País Valenciano. Materiales y problemas», *I CNN*, pp. 320-321.

GIMENO, LI., i ARASA, F. (1993): *La toponímia del terme municipal de Castelló de la Plana*, Castelló de la Plana.

GIMENO FABREGAT, T. (1993): «Aproximación histórico-arqueológica a la Ilercavonia desde la iberización a la Romanización», *BCEM*, pp. 41-42 i 41-62.

GINER SOSPEDRA, V. (1969): «Noticias arqueológicas de la comarca de Alcalá de Xivert (Castellón)», *APL*, XII, pp. 241-277.

GIULIANO, A. (ed.) (1981): *Museo Nazionale Romano. Le Sculture*, I, 2, Roma.

GOBERNA VALENCIA, M. V. (1981): «La Sociedad Arqueològica Valenciana», *APL*, pp. 575-608.

GOBERNA VALENCIA, M. V. (1983a): «Arqueología y Prehistoria en el País Valenciano: aportaciones a la historia de la investigación», *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*, Alicante, pp. 9-30.

GOBERNA VALENCIA, M. V. (1983b): «Los estudios de Arqueología y Prehistoria en el País Valenciano durante la segunda mitad del siglo XIX», *BAAC*, 3, pp. 19-22.

GÓMEZ BAYARRI, J. V. (1987): «Apostilles a la Historia Toponímica dels Plans de Vinaròs-Benicarló», *I Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 29-46.

GÓMEZ BAYARRI, J. V. (1990): «Toponomástica de cinco municipios del Bajo Maestrazgo: Càlig, Canet lo Roig, Cervera del Maestre, la Jana y Traiguera», *ACCV*, 65, pp. 191-211.

GÓMEZ MORENO, M. (1949): *Misceláneas. Primera serie: la Antigüedad*, Madrid.

GÓMEZ SANJUAN, J. A. (1983): «Los nombres de nuestros pueblos. La Jana», *BCEM*, 1, p. 76.

GÓMEZ SERRANO, N. P. (1928): «Sitana. Contribución al estudio toponímico de la "Ora Maritima" de Rufo Festo Avieno», *ACCV*, I, pp. 176-208.

GÓMEZ SERRANO, N. P. (1933): «Secció d'Antropologia i Prehistoria. Resum dels seus treballs durant l'any 1931 i del curs 1931-32», *ACCV*, VI, pp. 28-35.

GÓMEZ SERRANO, N. P. (1953): «Paleotoponimia històrica castellonense», *BSCC*, XXIX, pp. 77-94.

- GOMIS JUSTO, M. (1993): «El monetario del Museo de Nules: contribución al estudio de la circulación monetaria en la zona», *Gaceta Numismática*, 111, Barcelona, pp. 55-66.
- GONZÁLEZ SIMANCAS, M. (1928): «Excavaciones arqueológicas en Almenara. El campamento de Aníbal», *Las Provincias*, Valencia, 18 de setembre.
- GORGES, J. (1979): *Les villes hispano-romaines. Inventaire et Problématique archéologique*, Paris.
- GOUDINEAU, Ch. (1968): *La céramique arétine lisse*, MEFR, Sup. 6.
- GOUDINEAU, Ch. (1970): «Note sur la céramique à engobe interne rouge-pompeien ("Pompejanisch-roten platten")», *MEFR*, 82, pp. 160-186.
- GRACE, V. R. (1961): *Amphoras and the Ancient Wine Trade*, Princeton.
- GRACIA ALONSO, F. (1988): «Precisiones sobre la cronología del momento final del poblado ibérico del Molí d'Espígol (Tornabous)», *7è CIAP*, pp. 179-184.
- GRACIA ALONSO, F. i MUNILLA CABRILLANA, G. (1993): «Estructuración cronocupacional del poblamiento ibérico en las comarcas del Ebro», *Laietania*, 8, Mataró, pp. 209-255.
- GRANGEL, E. i ESTALL, V. (1987-88): «Armamento ibérico de la necrópolis de Orleyl (La Vall d'Uixó, Castellón)», *CPAC*, 13, pp. 213-225.
- GRANGEL, E.; ULLOA, P. i GIMÉNEZ, C. (1990-91): «Inhumación infantil ibérica en el poblado de Montmirà (l'Alcora, Castellón)», *CPAC*, 15, pp. 207-220.
- GRANT, M. (1946): *From Imperium to Auctoritas. A Historical Study of Aes Coinage in the Roman Exmpire*, Cambridge.
- GRANT, M. (1976): *Eros en Pompeya. El gabinete secreto del Museo de Nápoles*, Barcelona.
- GRENIER, A. (1931): *Manuel d'Archéologie Gallo-romaine. I. Généralités. Travaux militaires*, Paris.
- GROSSE, R. (1959): *Las fuentes desde César hasta el siglo V d. de J. C.*, FHA, VIII, Barcelona.
- GTSC (1986): «Céramiques tardives à revêtement argileux des Alpes du nord et de la vallée du Rhône (de Martigny à Vienne)», *Figlina*, 7, Lyon, pp. 19-49.
- GRUZINSKI, S. i ROUVERET, A. (1976): «Ellos son como niños». Histoire et acculturation dans le Mexique colonial et l'Italie méridionale avant la romanisation, *MEFRA*, 88, 1, pp. 159-219.
- GUÉRIN, P. (1989): «El asentamiento ibérico de Castellet de Bernabé (Llíria, Valencia). Informe preliminar», *XIX CNA*, Zaragoza, pp. 553-564.

GUÉRIN, P. (1991): «El poblado del Castellet de Bernabé», *Medios sedimentarios, cambios ambientales y hábitat humano. VIII Reunión Nacional sobre Cuaternario*, Valencia, pp. 88-89.

GUÉRIN, P. (1994): *El poblado del Castellet de Bernabé (Llíria) y el Horizonte Ibérico Pleno edetano*, Tesis Doctoral, Universitat de València.

GUÉRIN, P. i BONET, H. (1988): «Castellet de Bernabé. Llíria. El Camp de Túria», *Memòries Arqueològiques de la Comunitat Valenciana 1984-1985*, Valencia, pp. 178-179.

GUÉRIN, P. i BONET, H. (1993): «Un dispositivo de entrada en el poblado ibérico del Castellet de Bernabé (Llíria, València)», *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, pp. 449-462.

GUÉRIN, P.; BONET, H. i MATA, C. (1989): «La deuxième guerre punique dans l'Est ibérique à travers les données archéologiques», *Punic Wars. OLA*, 33, Leuven, pp. 193-204.

GUERRERO AYUSO, V. (1980): Las cerámicas pseudocampanienses ebusitanas en Mallorca, *Archéologie en Languedoc*, 3, Sète, pp. 169-194.

GUERRERO AYUSO, V. (1984): *Asentamiento púnico de Na Guardis*, EAE, 133.

GUICHARD, P. (1976): «A propósito de los topónimos "Sagunto" y "Murviedro"», *Arse*, 14, Sagunto, pp. 9-11.

GUICHARD, P. (1980): «Los siglos oscuros», *Nuestra Historia*, 2, Valencia, pp. 207-236.

GUICHARD, P. (1987): «Los orígenes islámicos», *Burriana en su historia*, Burriana, pp. 71-88.

GUITART, J. i PADRÓS, P. (1990): «Baetulo, cronología y significación de sus monumentos», *SI*, pp. 165-177.

GUITART, J.; PADRÓS, P. i PUERTA, C. (1991): «La casa urbana en Baetulo», *La Casa urbana hispano-romana*, Zaragoza, pp. 35-47.

GUSI JENER, F. (1974a): «Excavación del recinto fortificado del Torrelló de Onda (Castellón)», *CPAC*, 1, pp. 19-62.

GUSI JENER, F. (1974b): «Una pátera italiota con medallón en relieve, procedente del poblado ibérico del Castell de Almenara (Castellón de la Plana)», *CPAC*, 1, pp. 119-121.

GUSI JENER, F. (1975): «Sondeos arqueológicos en la necrópolis ibérica de la Punta (Vall de Uxó)», *CPAC*, 2, pp. 163-164.

GUSI JENER, F. (1976): «El Puig de Vinarós, nuevo yacimiento ibérico con materiales fenicios», *CPAC*, 3, pp. 287-288.

GUSI JENER, F. (1979): «Actividades arqueológicas realizadas en la Provincia de Castellón de la Plana», *XIV CNA*, pp. 667-676.

GUSI JENER, F. (1982): «Prehistoria», *La Valltorta*, R. Viñas dir., Barcelona, pp. 66-81.

GUSI JENER, F. (1991): «El yacimiento ibérico de Torre la Sal, Ribera de Cabanes», *Medios sedimentarios, cambios ambientales y hábitat humano. VIII Reunión Nacional sobre Cuaternario*, Valencia, pp. 19-20.

GUSI, F.; DÍAZ, M. A. i OLIVER, A. (1991): «Modelos de fortificación ibérica en el norte del País Valenciano», *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica*, Manresa, pp. 79-102.

GUSI, F. i OLARIA, C. (1977): «La villa romana de Benicató (Nules, Castellón)», *CPAC*, 4, pp. 101-144.

GUSI, F. i OLIVER, A. (1986): «Tres urnes de la necrópolis ibérica de la vía férrea València-Tarragona, prop d'Alcossebre (Alcalà de Xivert, Castelló)», *CPAC*, 12, pp. 123-139.

GUSI, F. i OLIVER, A. (1987): «La problemàtica de la iberización en Castellón», *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico*, Jaén, pp. 99-136.

GUSI, F. i SANMARTÍ, E. (1976): «Noticia acerca de las excavaciones realizadas en el poblado ibérico de El Castell (Almenara)», *CPAC*, 3, pp. 289-290.

GUTIÉRREZ BEHEMERID, M. A. (1988): «Bases para un estudio del capitel jónico en la Península Ibérica», *BSAA*, LIV, pp. 65-135.

HAGGET, P. (1976): *Análisis locacional en geografía humana*, Barcelona.

HARMAND, J. (1951): «Sur la valeur archéologique du mot "villa"», *RA*, pp. 155-158.

HASELGROVE, C. (1984): «"Romanization" Before the Conquest: Gaulish Precedents and British Consequences», *Military and Civilian in Roman Britain: Cultural Relationships in a Frontier Province*, BAR, 136, pp. 5-63.

HAUSCHILD, Th. (1983): *Arquitectura romana de Tarragona*, Tarragona.

HAYES, J. W. (1972): *Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Fine Wares*, London.

HAYES, J. W. (1980): *A Supplement to Late Roman Pottery*, London.

HERMET, F. (1934): *La Graufesenque (Condatomago): vases sigillés, grafites*, Paris.

HERNÁNDEZ HERVÁS, E. (1988): *El teatro romano de Sagunto*, Valencia.

- HERNÁNDEZ, E. i ARANEGUI, C. (1989): «Estudio de las fases constructivas del foro de Saguntum», *Homenatge A. Chabret 1888-1988*, València, pp. 143-153.
- HESNARD, A. (1980): «Un dépôt augustéen d'amphores à La Longarina, Ostie», *MAAR*, XXXVI, pp. 141-156.
- HESNARD, A. (1990): «Les amphores», *Gaule interne et Gaule méditerranéenne aux IIe et Ier siècles avant J.-C.: confrontations chronologiques*, RAN, suppl. 21, pp. 47-54.
- HESNARD, A.; RICQ-ARTHUT-PICON, M. i TCHERNIA, A. (1989): «Aires de productions des Gréco-Italiques et des Dr. 1», *Amphores romaines et Histoire économique: dix ans de recherche*, EFR, 114, pp. 21-65.
- HIBBS, V. A. (1991): «Roman surgical and medical instruments from la Cañada Honda (Gandul)», *AEspA*, 64, pp. 111-134.
- HODDER, I. (1972): «Locational models and the study of Roman-British settlement», *Models in archaeology*, London, pp. 887-999.
- HODDER, I. i ORTON, C. (1990): *Análisis espacial en Arqueología*, Barcelona.
- HOFFMAN, B. i VERNHET, A. (1992): «Imitations de décors arétins à La Graufesenque», *RCRFA*, 31-32, pp. 177-193.
- HOLDER, E. (1907): *Alt-celtischer Sprachschatz*, Leipzig.
- HÜBNER, E. (1862): *Die antiken Bildwerke in Madrid*, Berlin.
- HÜBNER, E. (1867): *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae*, II, Berlin.
- HÜBNER, E. (1893): *Monumenta Linguae Ibericae*, Berlin.
- HÜBSCHMID, J. 1960): «Toponimia prerromana», *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, I, Madrid.
- HUGUET SEGARRA, R. (s. a.): «Vías romanas», *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, Barcelona, pp. 181-191.
- HUGUET SEGARRA, R. (1913): «Ruinas del Castillo de la Magdalena IV», *Heraldo de Castellón*, Castellón,
- HUGUET SEGARRA, R. (1916): «Vías romanas de la provincia de Castellón», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, pp. 113-118.
- INIESTA SANMARTÍN, A. (1983): «Fíbulas Aucissas con inscripción en la Región de Murcia», *XVI CNA*, pp. 917-923.
- INIESTA SANMARTÍN, A. (1989): «Pueblos prerromanos de Levante, Cataluña y Baleares», *Historia de España*, 2, Gredos, Madrid, pp. 346-375.

- ISINGS, C. (1957): *Roman glass from dated finds*, Groningen.
- IZQUIERDO, P. i SOLIAS, J. M. (1991): «Notícia sobre el derelictc romà Sorres VIII (Gavà, Baix Llobregat)», *RAP*, 1, pp. 263-270.
- JACOB, P. (1985a): «Notes sur la toponymie grecque de la côte méditerranéenne de l'Espagne antique», *Ktéma*, Strasbourg, 10, pp. 247-271.
- JACOB, P. (1985b): «Le rôle de la ville dans la formation de le peuple ibère», *MCV*, XXI, pp. 19-56.
- JACOB, P. (1989): «Textes concernant Sagonte», *Homenatge a A. Chabret 1888-1988*, València, pp. 13-28.
- JÁRREGA, R. (1991): *Cerámicas finas tardorromanas y del Mediterráneo oriental en España. Estado de la cuestión*, Anejos de AEspA, XI.
- JÁRREGA, R. (e. p.): «Algunes consideracions entorn del procés de romanització a la zona nord del País Valencià», *I Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*, Granollers.
- JEHASSE, J. i L. (1973): *La nécropole préromaine d'Aléria (1960-1968)*, XXVe. Supplement à «Gallia», Paris.
- JIMÉNEZ SALVADOR, J. L. i MARTÍN-BUENO, M. (1992): *La Casa de Mitra. Cabra, Córdoba*, Cabra.
- JOHNS, C. (1982): *Sex or Symbol. Erotic Images of Greece and Rome*, London.
- JOHNSON, J. H. (1974): *Geografía urbana*, Barcelona.
- JONCHERAY, J.-P. (1974): «Quelques amphores en provenance du Cap Roux», *CAS*, III, pp. 163-166.
- JONCHERAY, J.-P. (1975): *L'épave «C» de la Chrétienne*, I Suppl. a CAS.
- JORDÁ CERDÁ, F. (1952): «El poblado ibérico de la Balaguera (Puebla Tornesa, Castellón). Resultado de la Primera Campaña de Excavaciones de 1950», *BSCC*, XXVIII, pp. 267-296.
- JORDÁ CERDÁ, F. (1955): «Los restos ibéricos de «La Balaguera» (Puebla Tornesa, Castellón)», *AEspA*, XXVIII, pp. 107-111.
- JORDÁ CERDÁ, F. (1957): *Las murlas de Beloño (Cerrero-Gijón). Una «villa» romana en Asturias*, Oviedo.
- JOSÉ, E. (1944): «Hallazgo arqueológico», *La Estafeta Literaria*, 5, Madrid, p. 26.
- JUNYENT, E. (1976): «Observaciones a unas cerámicas pintadas de Almenara (Castellón de la Plana)», *CPAC*, 3, pp. 195-204.

JUNYENT, E.; OLARIA, C.; GUSI, F.; AGUILÓ, P.; ROMAN, I. i SESER, R. (1982-83): «El Abric de les Cinc (Almenara, Castellón). 2ª Campaña de excavaciones 1977», *CPAC*, 9, pp. 55-121.

KEAY, S. (1984): *Late Roman Amphore in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the catalan evidence*, BAR, 196.

KNAPP, R. C. (1977): *Aspects of the Roman Experience in Iberia 206-100 BC*, Valladolid.

KNAPP, R. C. (1980): «Cato in Spain, 195/194 B.C. Chronology and Geography», *Studies in latin literature and Roman History*, Brouxelles, pp. 21-56.

KNAPP, R. C. (1986): «La via heraclea en el Occidente: mito, arqueologia, propaganda, historia», *Emerita*, 54, Madrid, pp. 103-122.

KNORR, R. (1919): *Töpfer und fabriken verzierter Terra Sigillata des ersten Jahrhunderts*, Stuttgart.

KOENEN, C. (1929): «Die Keramik aus den Lagern des Scipio und den Lagern bei Renieblas», a SCHULTEN (1929), pp. 284-305.

KOPPEL, E. Mª (1985): *Die römischen Skulpturen von Tarraco*, MF, 15.

LABORDE, A. DE (1811): *Viatge pintoresc i històric. El País Valencià i les Illes Balears*, Paris [Montserrat, 1975].

LAMBOGLIA, N. (1941): «Terra Sigillata Chiara», *RSL*, VII, pp. 7-22.

LAMBOGLIA, N. (1950): *Gli scavi di Albintimilium e la cronologia della ceramica romana*, Bordighera.

LAMBOGLIA, N. (1952a): «Per una classificazione preliminare della ceramica campana», *Atti del I Congresso Internazionale di Studi Liguri*, Bordighera, pp. 139-206.

LAMBOGLIA, N. (1952b): «La nave romana di Albenga», *RSL*, XVII, pp. 131-236.

LAMBOGLIA, N. (1952c): *Tipologia e cronologia delle lucerne romane*, Zaragoza.

LAMBOGLIA, N. (1954): «La ceramica iberica negli strati di Albintimilium e nel territorio ligure e tirrenico», *RSL*, XX, pp. 83-125.

LAMBOGLIA, N. (1955a): «Sulla cronologia delle anfore romane de età repubblicana», *RSL*, XXI, pp. 241-270.

LAMBOGLIA, N. (1955b): «Bolli ampuritani su "campana C"», *RSL*, XXI, pp. 51-56.

LAMBOGLIA, N. (1958): «Nuove osservazione sulla «Terra Sigillata Chiara» (tipi A e B)», *RSL*, XXIV, pp. 257-330.

LAMBOGLIA, N. (1959): «Prime osservazioni sugli strati preromani di Albium Intemelium», *RSL*, XXVI, pp. 239-247.

LAMBOGLIA, N. (1960): «Polemiche campane», *RSL*, XXVI, pp. 292-304.

LAMBOGLIA, N. (1961a): «La nave romana di Spargi (La Maddalena). Campagna di scavo 1958», *Atti del II Congresso Internazionale di Archeologia sottomarina*, Bordighera, pp. 143-166.

LAMBOGLIA, N. (1961b): «Cronologia relativa dei relitti romani nel Mediterraneo occidentale», *Actes du IIe Congrès International d'Archéologie sous-marine*, Bordighera, pp. 371-383.

LAMBOGLIA, N. (1961c): «Problemi tecnici e cronologici dello scavo sottomarino al Grand Congloué», *RSL*, XXVII, pp. 138-154.

LAMBOGLIA, N. (1963): «Nuove osservazione sulla "Terra Sigillata Chiara" (tipi C, Lucente e D)», *RSL*, XXIX, pp. 145-212.

LAMBOGLIA, N. (1964): «La campagna 1963 sul relitto di Punta Scaletta all'isola di Giannutri (relazione preliminare)», *RSL*, 30, pp. 229-257.

LAMBOGLIA, N. (1971): «La seconda campagna di scavo sulla nave romana di Spargi (1959)», *Actas del III Congreso Internacional de Arqueología Submarina*, Barcelona, pp. 206-214.

LANCEL, S. *et alii* (1979): *Byrsa I. Rapports préliminaires des fouilles (1974-76)*, CEFR, 41.

LANCEL, S. *et alii* (1982): *Byrsa II. Rapports préliminaires sur les fouilles 1977-78: niveaux et vestiges puniques*, CEFR, 4???

LASHERAS, J. A. (1984): «Pavimentos de *opus signinum* en Azaila», *Juan Cabré Aguiló (1882-1982). Encuentro de Homenaje*, Zaragoza, pp. 199-205.

LASHERAS, J. A. (1985): «Pavimentos de *opus signinum* en el valle medio del Ebro», *BMZ*, 3, pp. 165-192.

LASHERAS, J. A. (1989): «Pavimentos y mosaicos de la Colonia Victrix Iulia Lepida/Celsa», *Mosaicos romanos in memoriam M. Fernández Galiano*, Madrid, pp. 85-111.

LAUBENHEIMER, F. (1980): «A propos de deux amphores de Ruscino: définition d'un nouveau type d'amphores», *Ruscino*, 7e suppl. à RAN, 303-325.

LAUBENHEIMER, F. (1990): *Le temps des amphores en Gaule. Vins, huiles et sauces*, Paris.

- LÁZARO, A.; MESADO, N.; ARANEGUI, C. i FLETCHER, D. (1981): *Materiales de la necrópolis ibérica de Orleyl (Vall d'Uixó, Castellón)*, STV del SIP, 70.
- LE MOS, F. J. (1788): *Virtudes medicinales de las aguas minerales de la Villavieja de Nules en el Reyno de Valencia*, Valencia.
- LEQUEMENT, R. i LIOU, B. (1976): «Céramique étrusco-campanienne et céramique arétine, à propos d'une nouvelle épave de Marseille», *Mélanges offerts à J. Heurgon*, II, Paris, pp. 587-603.
- LILLO, P. (1981): *El poblamiento ibérico en Murcia*, Murcia.
- LING, R. (1970): «Stuccowork», *Roman Crafts*, D. Strong i D. Brown eds., London, pp. 209-221.
- LING, R. (1991): *Roman Painting*, Cambridge.
- LIOU, B. (1973): «Informations archéologiques. Direction des recherches archéologiques sous-marines», *Gallia*, 31, Paris, pp. 571-608.
- LIOU, B. (1987): «L'exportation du vin de Tarraconaise d'après les épaves», *El vi a l'antiguitat*, Badalona, pp. 271-284.
- LIOU, B. i POMEY, P. (1985): «Informations archéologiques. Direction des recherches archéologiques sous-marines», *Gallia*, 43, Paris, pp. 547-576.
- LLATJE BASET, D. (s. a.): *Traiguera*, Sant Carles de la Ràpita.
- LLATJE BASET, D. (1990): «Museo Parroquial de Traiguera», *BCEM*, 29, pp. 33-46.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1972): *Contestania ibérica*, Alicante.
- LLOBREGAT, E. A. (1977): *La primitiva cristiandat valenciana*, Valencia.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1980): *Nuestra Historia*, II, Valencia, pp. 9-200.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1983): «Relectura del Ravennate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano», *Lucentum*, II, Alicante, pp. 225-242.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1984): «Iberización», *Alcoy. Prehistoria y Arqueología. Cien años de investigación*, Alcoy, pp. 231-258
- LLORENS, J. M.; PONS, E. i TOLEDO, A. (1986): «La distribución del espacio en el recinto fortificado ibérico de «Puig Castellet» (Lloret de Mar-La Selva, Girona)», *Arqueologia Espacial*, 9, Teruel, pp. 237-256.
- LLORENTE OLIVARES, T. (1887): *Valencia. Sus monumentos y arte; su naturaleza e historia*, Barcelona.

LOESCHCKE, S. (1909): «Keramische Funde in Haltern, ein Beitrag zur Geschichte der augusteischen Kultur in Deutschland», *Mitteilungen der Altertumskommission für Westfalen*, 5, Bonn, pp. 103-322.

LOESCHCKE, S. (1942): «Die römische und die belgische Keramik aus Oberaden», *Das Römerlager in Oberaden*, II, Dortmund, pp. 7-148.

LOMAS, F. J. (1983): «Las fuentes históricas más antiguas para el conocimiento de los celtas peninsulares», *Historia de España Antigua I. Protohistoria*, Madrid, pp. 53-81.

LONG, L. (1987): «Les épaves du Grand Congloué. Étude du journal de fouille de Fernand Benoit», *Archaeonautica*, 7, Paris, pp. 9-36.

LONG, L. i XIMENES, S. (1988): «L'épave Riou 3 à Marseille. Un chargement d'amphores Dressel 1 estampillées en grec et de céramique campanienne A tardive», *CAS*, VII, pp. 159-183.

LÓPEZ DOMECH, R. (1986-87): «Sobre reyes, reyezuelos y caudillos militares en la protohistoria hispana», *Studia Historica*, IV-V, pp. 19-22.

LÓPEZ GÓMEZ, A. (1975): «Posibles centuriaciones en Castellón de la Plana», *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*, Madrid, pp. 129-136.

LÓPEZ MULLOR, A. (1986): «Producción e importación de cerámicas de paredes finas en Cataluña», *Congrès de Toulouse. Les céramiques fines non sigillées*, Marseille, pp. 57-72.

LÓPEZ MULLOR, A. (1989): *Las cerámicas romanas de paredes finas en Cataluña*, Barcelona.

LÓPEZ PARDO, F. (1981): *Siri, granaria y horrea en Hispania Citerior*, *AEspA*, 54, pp. 245-254.

LÓPEZ PIÑOL, M. i CHINER, P. (1994): «Noticia preliminar de las excavaciones de la *Domus* tardía del solar del Romeu (Sagunt)», *Saguntum*, 27, Sagunto, pp. 229-237.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, J. R. (1985): *Terra sigillata hispánica tardía*, Salamanca.

LOZANO VELILLA, A. (1987): «Conquista de España por Roma», *Historia General de España y América*, I-2, Rialp, Madrid, pp. 385-502.

LUGLI, I. (1956): *La Tecnica Edilizia Romana*, Milano.

MACKENSEN, M. (1985): «Prospektion einer spätantiken Sigillatatöpferei in el Mahrine (Nordtunesien)», *CEDAC*, 6, pp. 29-39.

MADOZ, P. (1848-50): *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España*, Madrid.

- MADRID DÁVILA, J. DE (1851): «Las Minas del Misterio», *Revista Minera*, II, Madrid, pp. 295-299.
- MAGALLÓN BOTAYA, M. A. (1987), *La red viaria romana en Aragón*, Zaragoza.
- MAGGIANI, A. (1982): «Sant'Andrea. Relitto B, *Archeologia Subacquea*, supl. 4 del Bolettino d'Arte», Roma, pp. 72-78.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1954): «Pueblos ibéricos», *HERMP*, I, 3, pp. 303-675.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1968): *Epigrafía prelatina de la Península Ibérica*, Barcelona.
- MANACORDA, D. (1981): «Produzione agricola, produzione ceramica e proprietari nell'ager Cosanus nel I a.C.», *SRPS*, II, pp. 3-54.
- MANACORDA, D. (1986): «A proposito delle anfore cosiddette «greco-italiche»: una breve nota», *Recherches sur les amphores grecques*, BCH, suppl. XIII, pp. 581-586..
- MANACORDA, D. (1989): «Le anfore dell'Italia repubblicana: aspetti economici e sociali», *Amphores romaines et Histoire économique: dix ans de recherche*, EFR, 114, pp. 443-467.
- MANFRINI-ARAGNO, I. (1987): *Bacchus dans les bronzes hellénistiques et romains. Les artisans et leur répertoire*, CAR, 34, Lausanne.
- MANGAS, J. (1970): «El papel de la diplomacia romana en la conquista de la Península Ibérica (226-19 a.C.)», *Hispania*, 116, Madrid, pp. 485-513.
- MANGAS, J. (1980): «Hispania romana», *Historia de España*, I, Ed. Labor, Barcelona.
- MANGAS, J. i PLÁCIDO, D. (Eds.) (1994): *Testimonia Hispaniae Antiqua I. Avieno. Ora maritima. Descriptio orbis terrae phoenomena*, Madrid.
- MANSUELLI, G. A. (1958): *Galleria degli Uffizi. Le sculture*, I, Roma.
- MME (1974a): *Mapa metalogenético de España E. 1:200.000. Vinaroz*, 48, IGME, Madrid.
- MME (1974b): *Mapa metalogenético de España E. 1:200.000. Valencia*, 56, IGME, Madrid.
- MARABINI MOEUS, M. T. (1973): *The roman thin walled pottery from Cosa (1948-1954)*, MAAR, XXXII.
- MARCO SIMÓN, F. (1978): *Las estelas decoradas del convento Caesaraugustano i Cluniense*, Caesaraugusta, 43-44, Zaragoza.

- MARÍN, M. A. (1988): *Emigración, colonización y municipalización en la Hispania republicana*, Granada.
- MARÍN JORDÁ, C. (1990): *La presencia tardo-republicana en Valentia a través del registro arqueológico del palacio de Benicarló*, Tesi de Llicenciatura, València.
- MARÍN, C.; MATAMOROS, C. i RIBERA, A. (1992): «Restos de una vivienda de época tardo-republicana (S. II-I a. JC.) en Valentia: los hallazgos del palau de les Corts Valencianes», *La Casa urbana hispano-romana*, Zaragoza, pp. 61-66.
- MARINER, S. (1962): «Datos para la filología latina en topónimos hispánicos prerromanos», *Emerita*, XXX, Madrid, pp. 263-272.
- MARTÍN ÁVILA, G. (1971): «El problema de las lagunas de Almenara», *III Congresso Internazionale di Archeologia Sottomarina*, Barcelona, pp. 91-99.
- MARTÍN ÁVILA, G. (1974): «Cerámica campaniense de Valentia, Pollentia i Albintimilium», *VI Symposium de Prehistoria*, Barcelona, pp. 321-358.
- MARTÍN ÁVILA, G. (1992): «Materiales romanos de las colecciones del Museo de Prehistoria de Valencia (Antiguos fondos, I)», *STV del SIP*, 89, pp. 411-441.
- MARTÍN BUENO, M. A. i PELLICER, M. (1979-80): «Nuevas estelas procedentes de Caspe (Zaragoza)», *Habis*, 10-11, Sevilla, pp. 401-420.
- MARTÍNEZ ALOY, J. (1901): «Arqueología 1901», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, pp. 395-397.
- MARTÍNEZ ALOY, J. (1902a): «Notas arqueológicas. El bronce de Traiguera», *Las Provincias*, 9 de maig, Valencia.
- MARTÍNEZ ALOY, J. (1902b): «Arqueología 1902», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, pp. 291-294.
- MARTÍNEZ ALOY, J. (1902c): «Doscientas cuatro monedas romanas de oro», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, pp. 401-402.
- MARTÍNEZ GÁZQUEZ, J. (1992): *La campaña de Catón en Hispania*, Barcelona [1974].
- MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, A. (1991-92): «El Villar de Coy. Una villa romana de larga continuidad», *APA*, 7-8, pp. 207-217.
- MARTÍNEZ, J.; RAMOS, J. R.; MELLADO, C. i LÓPEZ, J. L. (1985): «Chirivel: excavaciones romanas en el yacimiento de «El Villar», *Revista Velezana*, 4, Almería, pp. 7-18.
- MAS, J. (1971): «La nave romana de Punta Algas», *NAH*, XIII-XIV, pp. 402-427.

- MAS, J. (1985): «Excavaciones en el yacimiento submarino de «San Ferreol» (Costa de Cartagena)», *VI Congreso Internacional de Arqueología Submarina*, Madrid, pp. 189-224.
- MASDEU, J. F. (1791): *Historia crítica de España y de la cultura Española*, IX i XIX (1800), Madrid.
- MATA PARREÑO, C. (1991): *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia). Origen y evolución de la cultura ibérica*, STV del SIP, 88.
- MATA, C.; RIBERA, A. i LERMA, J. (1980): «Excavaciones en Valentia», *Saguntum*, 15, pp. 137-189.
- MATEU BELLÉS, J. F. (1982): *El Norte del País Valenciano. Geomorfología litoral i prelitoral*, Valencia.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1942): «Hallazgos monetarios I», *Ampurias*, IV, Barcelona, pp. 215-224.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1951a): «Hallazgos monetarios VI», *Ampurias*, XIII, Barcelona, 203-255.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1951b): «Hallazgos monetarios VII», *Num. Hisp.*, I, pp. 225-264.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1960): «Hallazgos monetarios XVIII», *Num. Hisp.*, IX, pp. 179-198.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1967): «Hallazgos monetarios XX», *Num. Hisp.*, XI, pp. 45-74.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1971): «Hallazgos monetarios XXI», *Numisma*, 108-113, Madrid, pp. 45-74.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1972): «Hallazgos monetarios XXII», *Numisma*, 114-119, Madrid, pp. 127-154.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1975): «Hallazgos monetarios XXIII», *Numisma*, 132-137, Madrid, pp. 235-267.
- MATEU Y LLOPIS, F. (1977): «Hallazgos monetarios XXIV», *Numisma*, 144-146, Madrid, pp. 65-68.
- MAYER, M. i RODÀ, I. (1985): «Consideraciones sobre el conjunto epigráfico de Dertosa», *XVII CNA*, pp. 701-737.
- MAYER, M. i VELAZA, J. (1992): «Epigrafía ibérica sobre soportes típicamente romanos», *Lengua y cultura en la Hispania prerromana. Actas del V Coloquio sobre lenguas y culturas prerromanas de la Península Ibérica*, pp. 667-682.
- MAYET, F. (1975): *Les céramiques à parois fines dans la Péninsule Ibérique*, Paris.

MAYET, F. (1983): *Les céramiques sigillées hispaniques*, Publications du Centre Pierre Paris, 422, Paris.

M'BOKOLO, E. (1978): «Acculturation», *La nouvelle histoire*, J. le Goff-R. Chartier-J. Revel eds., Paris, pp. 21-24.

MELCHOR, J. M.; BENEDITO, J.; FERRER, J. Ll. i LLORENS, J. M. (e. p.): «La cerámica "romana" de las plaza de las Aulas (Castellón)», *XXIII CNA*, Elche, 1995.

MELCHOR MONSERRAT, J. M. (e. p.): «I campanya de prospeccions arqueològiques en el Palau/Tirado (Borriana): la ceràmica», *IV Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, 1994.

MÉLIDA, J. R. (1902): «Antigüedades romanas de la costa de Levante», *RABM*, p. 164.

MENÉNDEZ PIDAL, R. (1954): «A propósito de ll i l latinas. Colonización suritálica en España», *BRAE*, XXXIV, pp. 165-216.

MENÉNDEZ PIDAL, R. (1960): «Colonización suritálica de España según testimonios toponímicos e inscripcionales», *ELH*, I, Madrid.

MENÉNDEZ PIDAL, R. (1964): *Orígenes del español. Estado lingüístico de la Península Ibérica hasta el siglo XI*, Madrid.

MENEU, P.(1901a): «Arqueología bechinense», *HC*, 12 de març.

MENEU, P.(1901b): «Arqueología bechinense», *HC*, 15 de març.

MENEU, P.(1901c): «Arqueología bechinense», *HC*, 2 d'abril.

MENEU, P.(1901d): «Arqueología bechinense», *HC*, 16 d'abril.

MENEU, P.(1903): «Arqueología bechinense. Errores», *Ayer y Hoy*, 41, pp. 389-392.

MENEU, P.(1908): «Yacimiento ibérico de Bechí. Donativo de objetos ibéricos al Museo Arqueológico Nacional», *Heraldo de Castellón*, Castellón, 2 d'abril.

MENEU, P.(1911a): «Yacimientos arqueológicos en Bechí», *RC*, 1, pp. 3-4.

MENEU, P.(1911b): «Yacimientos arqueológicos en Bechí», *RC*, 2, pp. 4-5.

MENEU, P.(1911c): «Yacimientos arqueológicos en Bechí», *RC*, 6, pp. 2-5.

MENEU, P.(1911d): «Yacimientos arqueológicos en Bechí», *RC*, 13, pp. 2-3.

MENEU, P.(1914): «Miravet y Albalat», *RC*, 50, pp. 3-4.

MESADO OLIVER, N. (1966): Breves notas sobre las ruinas romanas de «Els Estanys» (Almenara), *APL*, XI, 177-196.

- MESADO OLIVER, N. (1969): «Yacimientos arqueológicos en Burriana (Castellón)», *APL*, 12, 177-204.
- MESADO OLIVER, N. (1971): «Estatua femenina y Mercurio del Museo de Burriana (Castellón)», *AEspA*, 44, pp. 161-171.
- MESADO OLIVER, N. (1972): «Orleyl», *GERV*, VIII, p. 112.
- MESADO OLIVER, N. (1973a Torre de la Sal, *GERV*, XI, p. 268.
- MESADO OLIVER, N. (1973b «Torre d'Onda», *GERV*, XI, p. 267.
- MESADO OLIVER, N. (1974): *Vinarragell (Burriana - Castellón)*, STV del SIP, 46.
- MESADO OLIVER, N. (1987): «La Prehistoria», *Burriana en su Historia*, Burriana, pp. 19-41.
- MESADO OLIVER, N. (1988): «Nuevos materiales arqueológicos en el Pozo I del yacimiento de Vinarragell (Burriana, Castellón)», *APL*, XVIII, pp. 287-327.
- MESADO OLIVER, N. (1993): «Dos enclaves ibéricos sobre los lindes del término municipal de Vila-real», *Miscelánea Homenaje a José María Doñate*, Vila-real, pp. 147-171.
- MESADO, N. i ARTEAGA, O. (1979): *Vinarragell (Burriana, Castellón) II*, STV del SIP, 61.
- MESEGUER FOLCH, V. (1980): «Peñíscola en la antigüedad», *Peñíscola*, 48, Benicarló, pp. 53-57.
- MESEGUER FOLCH, V. (1982): *Los orígenes de Benicarló*, Benicarló.
- MESEGUER FOLCH, V. (1983a): «Figuritas de bronce ibéricas procedentes del Maestrat», *BCEM*, 1, pp. 77-83.
- MESEGUER FOLCH, V. (1983b): «Manantiales y fuentes antiguas del Maestrazgo (I)», *BCEM*, 2, pp. 35-40.
- MESEGUER FOLCH, V. (1986): «La cultura ibérica en Benicarló», *Notas históricas de Benicarló*, Benicarló, pp. 9-55.
- MESEGUER FOLCH, V. (1989): «Las raíces de Rosell», *BCEM*, 28, pp. 21-36.
- MESEGUER, V. i FLETCHER, D. (1981): «Inscripción ibérica de San Mateo (Castellón de la Plana)», *BSCC*, LVII, pp. 203-209.
- MESEGUER, V. i GINER, V. (1980): «Los testimonios arqueológicos», *Peñíscola*, 48, Benicarló, pp. 62-68.
- MEYER-STEINEG, Th. (1912): *Chirurgische Instrumente des Altertums. Ein Beitrag zur antiken Akiurgie*, Jena.

MEZQUÍRIZ IRUJO, M. A. (1954): «La Cerámica de Importación en San Miguel de Liria», *APL*, V, pp. 159-176.

MEZQUÍRIZ IRUJO, M. A. (1978): *Pompaelo II*, Pamplona.

MEZQUÍRIZ IRUJO, M. A. (1992): «La inscripción ibérica en Andelos (Mendigorría, Navarra)», *STV del SIP*, 89, pp. 347-349.

MILNE, J. St. (1976): *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, Chicago [Oxford 1907].

MIRALLES DEL IMPERIAL, A. (1868): *Crónica de Castellón de la Plana*, Madrid.

MIRALLES I PORCAR, J. (1985): «Els terrenys comunals a la Setena de Culla», *BCEM*, 9, pp. 19-28.

MIRALLES SALES, J. (1978): «Notes històriques de Tírig», *BSCC*, LI, pp. 39-58.

MIRALLES SALES, J. (1983): *La Muy Leal y Noble Villa de Albocácer*, Castellón.

MIRET, M.; SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (1986): «La evolución y el cambio del modelo de poblamiento ibérico ante la romanización: un ejemplo», *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, pp. 79-85.

MIRÓ, J. (1986): «Une inscription peinte avec date consulaire sur une amphore Dressel 1B de l'oppidum de Burriac (Cabrera de Mar, Barcelone)», *DAM*, 9, pp. 201-205.

MIRÓ, J. (1988): *La producción de ánforas romanas en Catalunya. Un estudio sobre el comercio del vino de la Tarraconense (siglos I a.C.-I d.C.)*, BAR, 473.

MIRÓ, J. (1991): «Un conjunto de ánforas tardo-republicanas de un silo del poblado ibérico de Burriac (Cabrera de Mar, Barcelona)», *Saguntum*, 24, pp. 53-67.

MIRÓ, J. i PUJOL, J. (1982-83): «Nota sobre la campanya d'excavacions realitzada durant l'any 1983 en el poblament ibèric de Burriac, Cabrera de Mar», *Laietania*, 2-3, Mataró, pp. 36-41.

MIRÓ, J.; PUJOL, J. i GARCIA, J. (1988): *El dipòsit del sector occidental del poblament ibèric de Burriac (Cabrera de Mar. El Maresme). Una aportació al coneixement de l'època ibèrica tardana al Maresme (s. I a. C.)*, Laietania, 4, Mataró.

MOLINA, M. (1981): «Instrumental médico de época romana en el Museo Arqueológico Nacional (Madrid)», *AEspA*, 54, pp. 255-262.

MONRAVAL SAPIÑA, M. (s/a): *Memoria Mosaico Vall d'Uixó*, Valencia.

- MONTANYA, R. i PUIG, M. R. (1979): «La cerámica ibérica pintada tardía y sus perduraciones», *RSL*, XLV, pp. 221-231.
- MONTENEGRO DUQUE, A. (1982): «La conquista de Hispania por Roma (218-19 antes de Jesucristo)», *HERMP*, II/1, pp. 5-45.
- MONTENEGRO, A. *et alii* (1989): *Historia de España*, 2, Gredos, Madrid.
- MONZÓ NOGUÉS, A. (1951): «El Mijares y el Mijarense», *ACCV*, XIX, pp. 41-65.
- MORA, G. (1981): «Las termas romanas en Hispania», *AEspA*, 54, pp. 37-89.
- MORAÑO, I.; GARCÍA FUERTES, J. M. i CEBRIÁN, R. (1990-91): «Fíbula del tipo «Aucissa» hallada en el término de Viver (El Alto Palancia)», *CPAC*, 15, pp. 473-476.
- MOREL, J.-P. (1963): «Notes sur la céramique étrusco-campanienne. Vases à vernis noir de Sardaigne et d'Arezzo», *MEFR*, LXXV, 1, pp. 7-58.
- MOREL, J.-P. (1962-65): «Céramiques d'Hippone», *BAA*, I, pp. 107-139.
- MOREL, J.-P. (1965a): *Céramiques à vernis noir du Forum romain et du Palatin*, *MEFR*, Suppl. 3.
- MOREL, J.-P. (1965b): «Céramique à vernis noir de Pompei», *RCRF*, VII, pp. 81-103.
- MOREL, J.-P. (1965c): «Les niveaux préromains», a J.-P. Callu, J.-P. Morel, R. Rebuffat i G. Hallier, *Thamusida, fouilles du Service des Antiquités du maroc*, *MEFR*, Suppl. 2, pp. 61-111.
- MOREL, J.-P. (1968): «Céramique à vernis noir du Maroc», *Antiquités Africaines*, 2, Paris, pp. 55-76.
- MOREL, J.-P. (1975): «A propos des céramiques de Conimbriga», *Conimbriga*, XIV, Coimbra, pp. 89-92.
- MOREL, J.-P. (1976): Céramiques d'Italie et céramiques hellénistiques (150-30 av. J.-C.), *Hellesnismus in Mittelitalien*, II, Göttingen, pp. 471-497.
- MOREL, J.-P. (1978): A propos des céramiques campaniennes de France et d'Espagne, *Journées d'étude de Montpellier sur la céramique campanienne, Archéologie en Languedoc*, 1, Béziers, pp. 148-168.
- MOREL, J.-P. (1980): «La céramique campanienne: Acquis et problèmes», *Céramiques hellénistiques et romaines*, CRHA, 36, Besançon, pp. 86-125.
- MOREL, J.-P. (1981a): *Céramique campanienne: les formes*, Rome.
- MOREL, J.-P. (1981b): «La produzione della ceramica campana: aspetti economici e sociali», *SRPS*, pp. 81-97.

MOREL, J.-P. (1983): «La céramique à vernis noir de Carthage-Byrsa: nouvelles données et éléments de comparaison», *Actes du Colloque sur la céramique antique*, Carthage, pp. 43-76.

MOREL, J.-P. (1986a): «La céramique à vernis noir de Carthage, sa diffusion, son influence», *Cahiers des Etudes Anciennes*, XVIII, Carthage VIII, Québec, pp. 25-68.

MOREL, J.-P. (1986b): «Céramiques à vernis noir d'Italie trouvées à Délos», *BCH*, CX, I, pp. 461-493.

MOREL, J.-P. (1989): «Un atelier d'amphores Dressel 2-4 à Cales», *Amphores romaines et Histoire Économique. Dix ans de recherche*, Collection de l'École Française de Rome, 114, pp. 558-559, Rome.

MOREL, J.-P. (1990): «Aperçu sur la chronologie des céramiques à vernis noir aux IIe et Ier siècles avant J.-C.», *Gaule interne et Gaule méditerranéenne aux IIe et Ier siècles avant J.-C.: confrontations chronologiques*, RAN, suppl. 21, pp. 55-71.

MOREL, J.-P. (1992): «La céramique à vernis noir du Maroc: une revision», *Lixus*, Coll. de l'École Française de Rome, 166, Rome, pp. 217-233.

MORELL EVANGELISTA, I. (1992): *Manantiales de la provincia de Castellón*, Castelló.

MORELL EGANGELISTA, I. i SANCHIS MOLL, E. (1985): «Origen del Termalismo de Villavieja (prov. Castellón)», *BSCC*, LXI, pp. 143-150.

MORILLO CERDÁN, A. (1991): «Fortificaciones campamentales de época romana en España», *AEspA*, 64, pp. 135-190.

MOROTE BARBERÁ, J. G. (1979): «El trazado de la Vía Augusta desde Tarracone a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio», *Saguntum*. *PLAV*, 14, pp. 139-164.

MOROTE BARBERÁ, J. G. (1981): «Una estela de guerrero con espada de antenas en la necrópolis ibérica de Altea la Vella (Altea, Alicante)», *APL*, XVI, pp. 417-446.

MOROTE BARBERÁ, J. G. (1986): «El Albir», *Arqueología en Alicante 1976-1986*, Alicante, pp. 57-60.

MORRICONE MATINI, M. L. (1971): *Mosaici Antichi in Italia. Pavimenti di signino repubblicani di Roma e dintorni*, Roma.

MORTE, M. (1982): «Misión rescate», *Traiguera*, 61, p. 5, Traiguera.

MOSTALAC, A. i GUIRAL, C. (1992): «Decoraciones pictóricas y cornisas de estuco del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)», *RAP*, 2, pp. 123-153.

- MUNCHARAZ POU, M. (1985a): «Azagadores y sistemas de pastoreo», *BCEP*, 4, pp. 25-40.
- MUNCHARAZ POU, M. (1985b): «Los caminos ganaderos del Maestrazgo. Significado actual de las vías pecuarias», *BCEM*, 9, pp. 39-56.
- MUNDINA MILALLAVE, B. (1873): *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Castellón.
- MUÑOZ CATALÁ, A. (1972): «Algunas observaciones sobre las vías romanas de la provincia de Castellón», *APL*, XIII, pp. 149-160.
- NAVARRO SÁEZ, R. (1977): «El mosaico blanco y negro de Benicató (Nules, Castellón)», *CPAC*, 4, pp. 155-158.
- NICOLÁS, J. C. DE (1979): *La nave romana de edad republicana del puerto de Mahón*, Mahón.
- NICOLINI, G. (1969): *Les bronzes figurés des sanctuaires ibériques*, Paris.
- NIERHAUS, R. (1966): «Die Wirtschaftlichen voranssetzungen des villenstodt von Italica», *MM*, 7, Berlin, pp. 189-205.
- NIETO, J. (1986): «El pecio Culip IV: observaciones sobre la organización de los talleres de terra sigillata de La Graufesenque», *Archeonautica*, 6, Paris, pp. 81-115.
- NIETO, J. *et alii* (1989): «Excavacions arqueològiques subaquàtiques a Cala Culip I», *Centre d'investigacions arqueològiques de Girona. Sèrie Monogràfica*, 9, Girona.
- NOCETE, F. (1984): «Jefatura y territorio: una visión crítica», *CPUG*, 9, pp. 289-304.
- NOGUERA CELDRÁN, J. M. (1991): *La escultura*, La ciudad romana de Carthago Nova: fuentes y materiales para su estudio, 5, Murcia.
- NOGUERA CELDRÁN, J. M. i HERNÁNDEZ CARRIÓN, E. (1993): *El Hypnos de Jumilla y el reflejo de la mitología en la plástica romana de la región de Murcia*, Jumilla.
- NOLLA, J. M. (1974): «Las ánforas romanas de Ampurias», *Ampurias*, 36, Barcelona, pp. 147-197.
- NOLLA, J. M. (1987): «Una nova àmfora catalana: la Tarraconense 1», *El vi a l'antiguitat*, Badalona, pp. 217-223.
- NOLLA, J. M. i CASAS, J. (1984): *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament de Època romana al N.E. de Catalunya*, Girona.

NOLLA, J. M. i NIETO, J. (1989): «La importación de ánforas romanas en Cataluña», *Amphores romaines et Historie economique: dix ans de recherche*, E.F.R., 114, pp. 368-391.

NOLLA, J. M^a; PADRÓ, J. i SANMARTÍ, J. (1979): «Algunes consideracions sobre el forn d'àmfores de Tivissa (Ribera d'Ebre)», *IA*, 30, pp. 151-153.

NOLLA, J. M. i SANMARTÍ, E. (1984): «Algunes consideracions entorn de la romanització al N.E. de Catalunya», *5 Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, pp. 13-27.

NOLLA, J. M. i SOLIAS, J. M. (1984-85): «L'àmfora Tarraconense 1. Característiques, procedència, àrees de producció, cronologia», *BA*, 6-7, pp. 107-144.

NÜNNERICH-ASMUS, A. (coord.) (1993): *Hispania Antiqua. Denkmäler der Römerzeit*, Mainz am Rhein.

OLARIA PUYOLES, C. (1974): «Dos lucernas procedentes del poblado ibérico del Castell (Almenara, Castellón)», *CPAC*, 1, pp. 115-117.

OLARIA PUYOLES, C. (1985): «Historia antigua», *La provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes*, Castellón, pp. 255-280.

OLARIA PUYOLES, C. (1988): «Benicató. Nules, la Plana Baixa», *Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*, València, pp. 123-124.

OLCESE, G. (1993): *Le ceramiche comuni di Albintimilium. Indagine archeologica e archeometrica sui materiali dell'area del cardine*, Firenze.

OLCINA DOMÉNECH, M. (1993): «Aproximació a l'urbanisme i arquitectura de les ciutats romanes valencianes fins a l'Imperi», *Actas del Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano*, Valencia, pp. 27-38.

OLIVA, M. T. i DOMÉNECH, J. (1961): «Localizaciones arqueológicas en el litoral submarino Tarraconense», *Actas del II Congreso de Arqueología Submarina*, pp. 100-104.

OLIVER FOIX, A. (1977): «Resultado del sondeo previo en el Puig de Vinaròs», *CPAC*, 4, pp. 315-319.

OLIVER FOIX, A. (1978): «Epigrafía ibérica de la provincia de Castellón», *CPAC*, 5, pp. 265-291.

OLIVER FOIX, A. (1980): «Escritura ibérica en Vinaròs», *Semanario Vinaròs*, 1166, Vinaròs, p. 3.

OLIVER FOIX, A. (1981): «Incineraciones entre el río Ebro y el Palancia. Nuevas aportaciones para el estudio de los enterramientos ibéricos», *CPAC*, 8, pp. 180-256.

- OLIVER FOIX, A. (1982): «La cerámica de barniz negro en El Puig de Vinaròs», *Semanario Vinaròs*, 1242, Vinaròs.
- OLIVER FOIX, A. (1985a): «La epigrafía Ibérica y Romana como elemento sintomático de influencia cultural. Aportaciones al proceso escrituario en la Edad Antigua», *BSCC*, pp. 33-48.
- OLIVER FOIX, A. (1985b): «Epigrafía ibérica. Su problemática en la provincia de Castellón», *Revista de Arqueología*, 35, Madrid, pp. 6-13.
- OLIVER FOIX, A. (1986a): «Materiales etruscos en el Bajo Maestrazgo (Castellón)», *CPAC*, 12, pp. 219-227.
- OLIVER FOIX, A. (1986b): «Grafitos ibéricos de Albocácer», *BCEM*, 16, pp. 63-66.
- OLIVER FOIX, A. (1986c): «Sobre un posible rito funerario de ofrenda y libación en la necrópolis ibérica de la Solivella (Alcalá de Xivert)», *BCEM*, 14, pp. 47-55.
- OLIVER FOIX, A. (1986d): «Yacimientos arqueológicos medievales de Sant Jordi», *BCEM*, 13, pp. 47-57.
- OLIVER FOIX, A. (1987a): «Los yacimientos Arqueológicos de Vinaròs», *I Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 96-125.
- OLIVER FOIX, A. (1987b): «El poblamiento ibérico de la zona de Castellón ante la Romanización», *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*, Granollers.
- OLIVER FOIX, A. (1987-88): «Tres yelmos «tipo montefortino» hallados en Benicarló (Castellón)», *CPAC*, 13, pp. 205-212.
- OLIVER FOIX, A. (1988a): «Puig de la Misericòrdia. Vinaròs, el Baix Maestrat», *Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*, València, pp. 158-161.
- OLIVER FOIX, A. (1988b): «La Punta d'Orleyl. Vall d'Uxó, la Plana Baixa», *Memòries Arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*, València, pp. 167-169.
- OLIVER FOIX, A. (1989a): «Evidence of the second punic war in iberian settlements south of the Ebro», *Punic Wars. OLA*, 33, Leuven, pp. 205-211.
- OLIVER FOIX, A. (1989b): «Estado actual del conocimiento de la cultura ibérica en el País Valenciano», *XIX CNA*, pp. 497-505.
- OLIVER FOIX, A. (1990a): «Hallazgo arqueológico en el casco urbano de Alcalá de Xivert», *BCEM*, 31, pp. 81-88.
- OLIVER FOIX, A. (1990b): «La presencia griega en la Plana», *I Congrés d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, pp. 229-235.

OLIVER FOIX, A. (1990-91): «Las importaciones griegas en la costa ilercavona», *CPAC*, 15, pp. 173-188.

OLIVER FOIX, A. (1991a): «Las primeras fuentes documentales escritas sobre la zona del Maestrazgo», *II Congrès d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 85-102.

OLIVER FOIX, A. (1991b): «El Puig de la Misericordia. Vinaroz», *Revista de Arqueologia*, 118, Madrid, pp. 8-13.

OLIVER FOIX, A. (1991c): «La presencia fenicia y púnica al sur de las bocas del Ebro», *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici*, III, Roma, pp. 1091-1101.

OLIVER FOIX, A. (1992a): «Aproximación al poblamiento del Hierro Antiguo en Castellón», *STV del SIP*, 89, pp. 29-38.

OLIVER FOIX, A. (1992b): «La red viaria protohistórica y su relación con lugares culturales en el Baix Maestrat», *BCEM*, 40, pp. 35-44.

OLIVER FOIX, A. (1992-93): «El Bronce Final-Hierro en la provincia de Castellón», *Bajo Aragón Prehistoria*, IX-X, Caspe, pp. 309-322.

OLIVER FOIX, A. (1993): *Territorio y poblamiento protohistóricos en el llano litoral del Baix Maestrat*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona.

OLIVER FOIX, A. (1994): *El poblado ibérico del Puig de la Misericòrdia de Vinaròs*, Vinaròs.

OLIVER FOIX, A. (e. p. a): *El territorio y el poblamiento protohistórico en el llano litoral del Baix Maestrat*, SCC.

OLIVER FOIX, A. (e. p. b): «La presencia púnica en los asentamientos ibéricos: una aproximación a su problemática», *Congrès International d'Etudes Puniciens et Feniciens*, Tunis.

OLIVER FOIX, A. (e. p. c): «A propósito de una estatuilla de Hércules encontrada en La Jana, Castellón», *XXIII CNA*.

OLIVER, A.; BLASCO, M.; FREIXA, A. i RODRÍGUEZ, P. (1984): «El proceso de iberización en la plana litoral del sur de Castellón», *CPAC*, 10, pp. 63-109.

OLIVER, A.; CASABÓ, J. A. i ORTEGA, J. L. (1982-83): «Nuevas inscripciones ibéricas en La Vall d'Uixó», *CPAC*, 9, pp. 243-248.

OLIVER, A. i GUSI, F. (1986): «La cultura ibérica al sur de las bocas del Ebro», *Actes del 6é Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, pp. 265-275.

OLIVER, A. i GUSI, F. (1991): «Los primeros contactos comerciales mediterráneos en el norte del País Valenciano (siglos VII-VI A. C.)», *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica*, Barcelona, pp.197-213.

- OLIVER, A. i GUSI, F. (e. p.): *El Puig de la Nao (Benicarló)*, MPAC, 3.
- OLIVER, A. i MACIÁN, V. (1980): «Inscripciones ibéricas del Alto Palancia. Notas para el estudio de la latinización en Castellón», *CPAC*, 7, pp. 119-126.
- OLMOS, R. (1987): «Iconografía griega, iconografía ibérica: una aproximación metodológica», *Grecs et Ibères au IVE siècle, commerce et iconographie*, Paris, pp. 283-296.
- ONGIL VALENTÍN, M. I. i RODRÍGUEZ DÍAZ, A. (1983): «Notas sobre la toponimia romana en Extremadura», *Norba*, 4, Cáceres, pp. 227-234.
- OROBITG, M. J. (1984): «Notes sobre dos nous jaciments romans», *CPAC*, 10, pp. 175-176.
- ORTELLS CHABRERA, V. M. (1987): *Geografía urbana y del poblamiento en la Plana de Castelló*, Castelló.
- OSTIA II (1970): *Le terme del Nuotatore. Scavo dell'ambiente I*, Studi Miscellanei, 16, Roma.
- OSWALD, F. i PRYCE, T. D. (1920): *An introduction to the study of Terra Sigillata*, London.
- OXÉ, A. i COMFORT, H. (1968): *Corpus Vasorum Arretinorum*, Bonn.
- PADRÓ, J. i SANMARTÍ, E. (1992): «Áreas geográficas de las etnias prerromanas de Cataluña», *Complutum*, 2-3, Madrid, pp. 185-194.
- PABÓN, J. M. (1953): «Sobre los nombres de la "villa romana" en Andalucía», *Estudios dedicados a D. Ramón Menéndez Pidal*, IV, Madrid, pp. 87-1965.
- PAGE, V. (1984): *Imitaciones de influjo griego en la cerámica ibérica de Valencia, Alicante y Murcia*, Iberia Graeca. Serie Arqueológica, 1, Madrid.
- PAGANO, M. (1992): «Spathomele», *Rediscovering Pompeii*, Roma, pp. 157-159.
- PALLARÉS SALVADOR, F. (1965): *El poblado ibérico de San Antonio de Calaceite*, Bordighera-Barcelona.
- PALLARÉS SALVADOR, F. (1979): «La nave romana di Spargi. Relazione preliminare delle campagne 1977-80», *RSL*, XLV, pp. 147-182.
- PALLARÉS SALVADOR, F. (1975-81): «La nave romana di Spargi. Relazione preliminare delle campagne 1977-80», *Forma Maris Antiqui*, XI-XII, pp. 5-39.
- PALLARÉS SALVADOR, F. (1983): «La nave romana di Spargi (La Madalena). Relazione preliminare delle campagne 1978-1980», *Forma Maris Antiqui*, XI-XII, Bordighera, pp. 5-39.

PALLARÉS SALVADOR, F. (1986): «Il relitto della nave romana di Spargi. Campagne di scavo 1958-1980», *Archeologia Subacquea*, 3, pp. 37-38 i 89-102.

PALLARÉS, R.; GRACIA, F. i MUNILLA, G. (1985): «Cerámicas áticas y de barniz negro del poblado ibérico de la Moleta del Remei (Alcanar, Montsià)», *Empúries*, 47, Barcelona, pp. 120-129.

PALOL, P. (1960): «Etapas de la Romanización», *I Symposium de Prehistoria de la Península Ibérica*, Pamplona, pp. 303-317.

PALOL, P. (1964): «Cuchillo hispanorromano del siglo IV d.C.», *BSAA*, XXX, pp. 67-102.

PALOL, P. (1969): «La necrópolis de San Miguel del Arroyo y los broches hispanorromanos del siglo IV», *BSAA*, XXXIV-XXXV, pp. 93-161.

PALOL, P. (1970): «Necrópolis hispanorromanas del siglo IV en el Valle del Duero. III. Los vasos y recipientes de bronce», *BSAA*, XXXVI, pp. 205-236.

PALOL, P. i CORTÉS, J. (1974): *La villa romana de la Olmeda, Pedrosa de la Vega (Palencia). Excavaciones de 1969 y 1970*, AAH, 7.

PALOL, P. DE i SOTOMAYOR, M. (1972): «Excavaciones en la villa romana de Bruñel (Quesada), de la provincia de Jaén», *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana*, Ciudad del Vaticano-Barcelona, 1972, pp. 375-381.

PALOMAR LAPESA, M. (1957): *La onomástica personal prelatina de la antigua Lusitania*, Salamanca.

PALOMERO ALMELA, J. M. (1976): «L'etimologia del nom de «Borriana»», *BSCC*, LII, pp. 106-123.

PANELLA, C. (1973): «Anfores», *Ostia III*, SM, pp. 463-633.

PANELLA, C. (1983): Le anfore di Cartagine: nuovi elementi per la ricostruzione dei flussi commerciali del Mediterraneo in età imperiale romana, *Opus*, II, 1983, pp. 15-190.

PANELLA, C. (1986): Le anfore tardo antiche: centri di produzione e mercati preferenziali, *Società romana e Impero tardo antico*, III, Roma, pp. 251-277.

PANELLA, C. (1989): «Le anfore italiche del II secolo d.C.», *Amphores romaines et histoire économique: dix ans de recherche*, Rome, pp. 139-178.

PAPE, W. (1875): *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, I, Braunschweig.

PARDO PASCUAL, J. E. (1991): *La erosión antrópica en el litoral valenciano*, Valencia.

PARIS, P. (1903): *Essai sur l'Art et l'Industrie de l'Espagne primitive*, I, Paris.

- PARIS, P. (1926): *Fouilles de Belo (Bologna, province de Cadix). II. La nécropole*, Bordeaux.
- PARRA VERGARA, I. (1982): «Análisis polínico del sondaje CA. L. 81-I (Casablanca-Almenara, Prov. de Castellón)», *Actas del IV Simposio de la Asociación de Palonología de Lengua Española*, Barcelona, pp. 433-445.
- PASCUAL BUYÉ, Y. (1989): «La cerámica de cocina de Sagunto desde la fundación hasta el cambio de era», *Homenatge A. Chabret 1888-1988*, València, pp. 93-142.
- PASCUAL BUYÉ, Y. (1991): «Una torre defensiva romana bajo la C/. Muralla (Sagunto, Valencia)», *Arse*, 26, pp. 123-132.
- PASCUAL, Y. i ARANEGUI, C. (1993): «Una torre defensiva de época republicana en el Castell de Sagunt», *Saguntum*, 26, València, pp. 189-203.
- PASCUAL GUASCH, R. (1960): «Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora», *VII CNA*, pp. 334-345.
- PASCUAL GUASCH, R. (1975a): «Las ánforas de Isla Pedrosa», *Inmersión y Ciencia*, 8-9, pp. 98-92.
- PASCUAL GUASCH, R. (1975b): «El pecio de Columbretes», *CPAC*, 2, pp. 185-190.
- PASCUAL GUASCH, R. (1977): «Las ánforas de la Laietania», *Méthodes classiques et méthodes formelles dans l'étude des amphores*, Roma, pp. 47-96.
- PAVOLINI, C. (1987): «Le lucerne romane fra el III a. C. e il III sec. d. C.», *Ceramiques Hellenistiques et Romaines*, II, CRHA, 70.
- PEACOCK, D. P. S. (1977): «Pompeian red ware», *Pottery and early commerce*, London, pp. 147-162.
- PEACOCK, D. P. S.; BEJAOU, F. i BEN LAZREG, N. (1990): «Roman pottery production in central Tunisia», *JRA*, 3, pp. 59-84.
- PEDRONI, L. (1986): *La ceramica de vernice nera di Cales*, Napoli.
- PEDRONI, L. (1991): *La ceramica de vernice nera di Cales. II*, Napoli.
- PELLICER, M. (1979-80): «Ensayo de periodización y cronología tartesia y turdetana», *Habis*, 10-11, Sevilla, pp. 307-333.
- PELLICER, M. (1982): «Excavaciones en Itálica (1978-1979). Muralla, cloacas y cisterna», *Itálica*, EAE, 121, pp. 205-222.
- PELLICER, M.; HURTADO, V. i LA BANDERA, M. L. (1982): «Corte estratigráfico de la Casa de la Venus», *EAE*, 121, pp. 11-26.

- PENA, M. J. (1989): «Avieno y las costas de Cataluña y Levante I. *Tyrichae*: **Tyrikai*, ¿"la Tiria"?»», *Faventia*, 11/2, Barcelona, pp. 9-21.
- PENSABENE, P. (1973): *I Capitelli*, Scavi di Ostia, VII, Roma.
- PEÑARROJA TORREJÓN, L. (1986): «El valle de Uxó en el período romano», *BSCC*, LXII, pp. 43-52.
- PEÑIL MÍNGUEZ, J.; LAMALFA DÍAZ, C. i FERNÁNDEZ IBÁÑEZ, C. (1985-86): «Las cerámicas de paredes finas del alfar de Rubielos de Mora (Teruel)», *Kalathos*, 5-6, Teruel, pp. 189-197.
- PERA, J. et alii (1992): *Can Xammar (Mataró, El Maresme). Campanya d'excavació de 1987*, Laietania, 7, Mataró.
- PERALES GARCÍA, M. P. (1989): *Introducción al Poblamiento Ibérico en Mora de Rubielos (Teruel)*, Monografías Arqueológicas del SAET, 2, Teruel.
- PERALES VILAR, E. (1912): *Historia de Castellón y Geografía de su provincia*, Castellón.
- PÉREZ BALLESTER, J. (1992): «El vaso crateroide de barniz negro decorado con ovas F-4753, una probable producción calena», *Saguntum*, 27, València, pp. 119-131.
- PÉREZ BALLESTER, J. (1994): «La cuestión de las importaciones itálicas al sur del Ebro anteriores a las Guerras Púnicas. A propósito de un vaso de Gnathia procedente de Ibiza», *Saguntum*, 27, València, pp. 189-196.
- PÉREZ BALLESTER, J. (1995): «Asociaciones de laginos, boles helenísticos de relieves y ánforas rodias en contextos mediterráneos (siglos II y I a.C.)», *Huelva Arqueológica*, XIII, 2, Huelva, pp. 347-365.
- PÉREZ CUEVA, A. (1977): *Estudio sedimentológico de la Plana de Castelló*, València.
- PÉREZ CUEVA, A. (1979): «El cuaternario continental de la Plana de Castelló», *Cuadernos de Geografía*, 24, Valencia, pp. 39-54.
- PÉREZ CUEVA, A. (1988): *Geomorfología del sector ibérico valenciano -entre los ríos Millars y Turia-*, Valencia.
- PÉREZ CUEVA, A. (1990): La formación de la Plana de Castellón, *I Congrès d'Història i Filologia de la Plana*, Nules, pp. 77-89.
- PÉREZ OUTERIÑO, B. (1990): *Sellos de alfarero en terra sigilla itálica encontrados en Mérida*, *Cuadernos Emeritenses*, 3, Mérida.
- PÉREZ RODRÍGUEZ-ARAGÓN, F. (1992a): «Los broches de los cinturones tardorromanos y el inicio de la presencia germánica en la Península Ibérica», *Codex Aquilarensis*, 4, pp. 63-135.

- PÉREZ RODRÍGUEZ-ARAGÓN, F. (1992b): «Los *cingula militiae* tardorromanos de la Península Ibérica», *BSAA*, LVIII, pp. 239-261.
- PÉREZ RODRÍGUEZ, F. i Mª R. GARCÍA ROZAS (1989): «Nuevos datos acerca de la producción de Terra Sigillata Hispánica Tardía», *BSAA*, LV, pp. 169-191.
- PÉREZ VILATELA, L. (1988): «"Intibilis" lugar estratégico del Maestrazgo en la segunda guerra púnica», *BCEM*, 22, pp. 67-75.
- PÉREZ VILATELA, L. (1990): «El antiguo nombre del Mijares: estado de la cuestión», *BSCC*, LXVI, pp. 513-521.
- PÉREZ VILATELA, L. (1991a): «Hidronimia paleoeuropea en tierras valencianas y el nombre antiguo del Júcar», *Cullaira*, 3, Cullera, pp. 93-110.
- PÉREZ VILATELA, L. (1991b): «Ilercavones, celtíberos y cartagineses en 218-217 a. C.», *Caesaragusta*, 68, Zaragoza, pp. 205-228.
- PÉREZ VILATELA, L. (1992): «Ibérico "egiar" en un epígrafe de Caminreal (Teruel)», *STV del SIP*, 89, pp. 351-360.
- PERICOT, L. (1949): «Recensió a "A. SCHULTEN, Sertorio, Barcelona, 1949"», *AESpA*, XXII, pp. 218-219.
- PERIS Y FUENTES, J. (1922): «Escarceos arqueológicos. Castellón y sus cercanías», *BSCC*, III, pp. 218-221.
- PERIS Y FUENTES, M. (1914): «Sobre vías romanas en la provincia de Castellón», *RC*, 53-54, pp. 8-12.
- PERIS Y FUENTES, M. (1915a): «Los barros saguntinos», *Artes y letras. RC*, 3, pp. 1-3.
- PERIS Y FUENTES, M. (1915b): «Denominaciones del Mijares», *Artes y letras. RC*, 12, pp. 1-2.
- PERIS Y FUENTES, M. (1924): «La agricultura en tiempo de los árabes», *BSCC*, V, pp. 295-300 i 404-414.
- PERIS Y FUENTES, M. (1931): *Burriana histórica. Guía comercial de Burriana*, Valencia.
- PERNICE, E. (1938): *Pavimente und figürliche Mosaiken. Die Hellenistische Kunst in Pompeji*, VI, Berlin.
- PERNON, J. i C. *et alii* (1990): *La céramique de l'atelier de potiers de Portout (Savoie)*, Supp. à RAN.
- PFLAUM, H. G. (1940): *Essai sur le cursus publicus sous le Haut-Empire romain*, Paris.
- PFLAUM, H. G. (1978): *Africa Romaine. Scripta Varia*, I, Paris.

- PINGARRÓN SECO, E. (1981), *Estructuras del poblamiento rural romano entre los ríos Magro y Palancia*, Tesi de Llicenciatura, València.
- PLA BALLESTER, E. (1957): «Actividades del SIP (1949-1955)», *APL*, VI, pp. 222.
- PLA BALLESTER, E. (1960): «Actividades del SIP (1956-1960)», *APL*, IX, pp. 211-253.
- PLA BALLESTER, E. (1963): *La labor del SIP y su Museo en el pasado año 1958*, Valencia.
- PLA BALLESTER, E. (1968a): «Instrumentos de trabajo ibéricos en la región valenciana», *Estudios de Economía Antigua de la Península Ibérica*, Barcelona, pp. 143-190.
- PLA BALLESTER, E. (1968b): *La labor del SIP y su Museo en el pasado año 1966*, Valencia.
- PLA BALLESTER, E. (1972): «Actividades del SIP, V (1966-70)», *APL*, XIII, pp. 279-358.
- PLA BALLESTER, E. (1973): «Borriana», *GERV*, XI, p. 267.
- PLA BALLESTER, E. (1980): «Los Iberos», *Nuestra Historia*, Valencia, pp. 197-271.
- PLA, E. i RIBERA, A. (1980): *Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia)*, STV del SIP, 68.
- PLA Y CABRERA, V. (1807): «Templos de los Números Griegos en la Costa Marítima del Reyno de Valencia», *Diario de Valencia*, 5, 6, 7 i 9 de gener, Valencia, pp. 17-18, 21-22, 25-26 i 33-35
- PLA Y CABRERA, V. (1821a): *Disertación histórico-crítica de las antigüedades de la villa de Almenara y descubrimiento de su famoso templo de Venus. Carta primera*, Valencia.
- PLA Y CABRERA, V. (1821b): *Tercera carta crítica sobre las antigüedades de la villa de Almenara, y su famoso templo de Venus*, Valencia.
- POKORNY, J. (1959): *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Bernd.
- PONS, E.; TOLEDO, A. i LLORENS, J. M. (1981): *El recinte fortificat ibèric de Puig Castellet (Lloret de Mar)*, Sèrie Monogràfica, 2, Girona.
- PONS I SALA, J. (1985): «Propietats agràries d'itàlics a Catalunya: consideracions a l'entorn de les mansions de la Via Augusta que duen el sufix -ana», *Pyrenae*, Barcelona, pp. 129-139.

PONS I SALA, J. (1993): «A propòsit dels topònims *Helvianum* i *Sempronianum*, dos noms en -*anum* avui perduts», *Homenatge a M. Tarradell*, Barcelona, pp. 835-842.

PONSICH, M. (1974): *Implantation rurale antique sur les Bas-Guadalquivir. I*, Paris.

PONSICH, M. (1979): *Implantation rurale antique sur les Bas-Guadalquivir. II. La Campana-Palma del Río-Posadas*, Paris.

PONSICH, M. (1991): *Implantation rurale antique sur les Bas-Guadalquivir IV*, Madrid.

PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931a): «Excursions i recerques arqueològiques. Les cultures en la Madalena», *BSCC*, XII, pp. 107-114.

PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931b): «Excursions i recerques arqueològiques. La Prehistòria en la desembocadura de la Séquia de l'Obra», *BSCC*, XII, pp. 204-207.

PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931c): «Excursions i recerques arqueològiques. El camí romà d'Anrilles», *BSCC*, XII, pp. 207-209.

PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1933a): «Excursions i recerques arqueològiques. La cultura ibèrica a Borriol», *BSCC*, XIV, pp. 490-499.

PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1933b): «Les cultures a la Platja de Castelló», *BSCC*, XIV, pp. 79-89.

PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1935): «Construcció romana de la Senda de la Palla», *BSCC*, XVI, pp. 229-235.

PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1948): «Arqueología castellonense», *ACCV*, IX, pp. 30-36.

PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1948): Excursions i recerques arqueològiques. La cultura ibèrica a Borriol, *BSCC*, XXIV, pp. 67-74.

PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1954): «Excursions i recerques arqueològiques. La cultura ibèrica a Borriol III», *BSCC*, XXX, pp. 229-241.

PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1966): «Arqueológica -V-», *Mediterráneo*, 9 de desembre, Castellón.

POZO, S. F. (1989): «Bronces romanos de Pollentia conservados en el M.A.N. de Madrid», *BMAN*, VII, pp. 67-83.

PRADALES CIPRÉS, D. (1986-89): «El comercio de terra sigillata en el País Valenciano. Nuevos datos», *HA*, XIII, pp. 71-96.

PREVOSTI I MONCLÚS, M. (1981a): *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Illuro*, Mataró.

PREVOSTI I MONCLÚS, M. (1981b): *Cronologia i poblament a l'àrea rural de Baetulo*, Monografies Badalonines, 3, Badalona.

PREVOSTI I MONCLÚS, M. (1984): «L'estudi del món rural romà. Un programa metodològic», *Fonaments*, 4, Barcelona, pp. 161-211.

PRIETO, A. (1981): «Ideología de las religiones romanas no oficiales. Notas sobre la función ideológica de la religión romana», *MHA*, V, pp. 7-18.

PUERTA Y LÓPEZ, C. (1986): «La producción de la cerámica romana de paredes finas en la costa catalana, a través de los hallazgos de Baetulo (Badalona)», *Congrès de Toulouse. Les céramiques fines non sigillées*, Marseille, pp. 73-77.

PUERTA, C.; ELVIRA, M. A. i ARTIGAS, T. (1994): «La colección de esculturas hallada en Valdetorres del Jarama», *AEspA*, 67, pp. 179-200.

PUIG Y CADAFALCH, J. (1934): *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona.

PUJOL I DEL HORNO, J. (1991): «Assaig d'interpretació de l'època ibèrica al Maresme», *Laietània*, 6, Mataró, pp. 19-33.

PY, M. (1976): «Note sur l'évolution des céramiques à vernis noir des oppida languedociens de Roque de Viou et de Nages (Gard, France)», *MEFRA*, 88, 2, pp. 545-606.

PY, M. (1978a): *L'oppidum des Castels à Nages (Gard) (Fouilles 1958-1974)*, XXXVe suppl. à *Gallia*, Paris.

PY, M. (1978b): Apparition et développement des importations de céramique campanienne A sur l'oppidum des Castels (Nages, Gard) d'après les fouilles du dépôt J 1, *Archéologie en Languedoc*, 1, Sète, pp. 43-70.

PY, M. (1981): *Recherches sur Nîmes préromaine. Habitats et sépultures*, XLIème Suppl. à *Gallia*, Paris.

PY, M. (1990): *Culture, économie et sociétés protohistoriques dans la région nimoise*, BEFR, 131, Rome.

PY, M. i LEBEAUPIN, D. (1986): «Stratigraphie du Marduel (Saint-Bonnet-du-Gard). III. Les niveaux des IIème et Ier s. av. n. è. sur le Chantier Central», *DAM*, 9, pp. 9-80.

PY, M. et alii (1990): *Fouilles dans la ville antique de Lattes. Les îlots 1, 3 et 4-nord du quartier Saint-Sauveur*, Lattara, 3, Lattes.

PY, M. et alii (1993): *DICOCER. Dictionnaire des Céramiques Antiques (VIIème s. av. n. è. - VIIème s. de n. è.) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan)*, Lattara, 6, Lattes.

QUEREDA SALA, J. (1976): *El clima de la provincia de Castellón de la Plana*, Castellón.

- QUEREDA, J. i ORTELLS, V. (1993): *La Plana de Castelló. Estudio geográfico*, Castelló de la Plana.
- RADDATZ, K. (1969): *Die Schatzfunde der Iberischen Halbinsel*, MF, 5.
- RAGA Y RUBIO, M. (1994): *Los materiales del poblado ibérico de "La Covalta" (Albaida, Valencia)*, Memòria de Llicenciatura, Universitat de València, València.
- RAKOB, F. (1991): *Die deutschen Augsgrabungen in Karthago*, Mainz am Rhein.
- RAMALLO ASENSIO, S. F. (1979-80): «Pavimentos de opus signinum en el Conventus Carthaginensis», *Pyrenae*, 15-16, Barcelona, pp. 287-317.
- RAMALLO ASENSIO, S. F. (1983): «Algunos motivos de carácter geométrico en pavimentos de opus signinum en la Península Ibérica», *XVI CNA*.
- RAMALLO ASENSIO, S. F. (1985): *Mosaicos romanos de Carthago Nova (Hispania Citerior)*, Murcia.
- RAMALLO ASENSIO, S. F. (1991-92): «Pavimentos republicanos en Cartagena», *APA*, 7-8, pp. 199-206.
- RAMALLO, S. F. i ROS, M. M. (1988): «Villa romana en Balsapintada (Valladolises, Murcia)», *APA*, 4, pp. 155-168.
- RAMOS BARCELÓ, J. E. (1992): «El yacimiento arqueológico submarino de las rocas de la Barbada en Benicarló», *II Jornadas sobre Arte y Tradiciones Populares*, Benicarló, pp. 159-178.
- RAMOS, J. E.; WAGNER, J. i FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1984): «El yacimiento arqueológico submarino de Ben-Afeli. Estudio de los materiales (Almazora, Castellón)», *CPAC*, 10, pp. 121-158.
- RAMOS, J. E.; WAGNER, J. i FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1991): «Los contactos comerciales en la antigüedad, a través del material arqueológico submarino», *Burriana en su historia*, II, Burriana, pp. 29-46.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R. (1983): *La Alcudia de Elche*, Elche.
- RAMOS FOLQUÉS, A. (1975): «Un mosaico Helenístico en La Alcudia de Elche», *APL*, XIV, pp. 69-82.
- RANCOULE, G. (1980): *La Lagaste. Agglomération gauloise du Bassin de l'Aude*, Atacina, 10, Carcassonne.
- REDMAN, Ch. (1978): «Social archaeology: the future of the past», *Social archaeology. Beyond subsistence and dating*, New York, pp. 1-17.
- REINACH, S. (1897 ss): *Répertoire de la Statuaire Grecque et Romaine*, Paris, II/1 (1908), III (1904).

RENFREW, C. (1984): «Social archaeology, society change and generalisation», *Approaches to social Archaeology*, Edinbourg, pp. 3-21.

REYNOLDS, P. (1987): *El yacimiento tardorromano de Lucentum (Alicante): las cerámicas finas*, Alicante.

REYNOLDS, P. (1993): *Settlement and Pottery in the Vinalopo Valley (Alicante, Spain) a.D. 400-700*, BAR, 588.

RIBA, V. (1898): *Villavieja de Nules y sus aguas termales*, Castellón [Valencia, 1906].

RIBA BERTRAN, M. (1972): «La villa romana de la Torre Llauder de Mataró», *NAH. Arqueología*, 1, pp. 115-184.

RIBAS, M. (1983-84): «Un taller d'àmfores a Mataró», *Pyrenae*, 19-20, pp. 281-285.

RIBELLES, B. (1820): «Antigüedades descubiertas en los contornos de la Villa de Almenara, distante poco mas de una legua de la famosa Sagunto», *Diario de la Ciudad de Valencia*, 51-52, 20-21 de febrer, Valencia, pp. 221-228.

RIBELLES, B. (s/a1): *Colección de lápidas y antigüedades romanas de la ciudad y reyno de Valencia*, Archivo PP. Dominicos de València, ms. 17 (segle XIX).

RIBELLES, B. (s/a2): *Documentos varios*, Archivo PP. Dominicos de València, ms. 81 (segle XIX).

RIBELLES, B. (s/a3): *Diversos*, Archivo PP. Dominicos de València, ms. 83 (segle XIX).

RIBERA LACOMBA, A. (1981): «Las marcas de terra sigillata de Valentia», *Saguntum*, 16, pp. 209-246.

RIBERA LACOMBA, A. (1982): *Las ánforas prerromanas valencianas (fenicias, ibéricas y púnicas)*, STV del SIP, 73.

RIBERA LACOMBA, A. (1993): *Estudi arqueològic de València a l'època romano-republicana*, Tesi Doctoral, Universitat de València, València.

RIBERA, A. i POVEDA, A. (1994): «La comercialización de la terra sigillata sudgálica en el País Valenciano», *SFECAG. Actes du Congrès de Millau*, pp. 95-102.

RIBERA, A. et alii (1987): *L'Almoina. Viatge a la memòria històrica de la ciutat*, Catàleg de l'exposició, València.

RICCI, A. M. (1974): «Per una cronologia delle lucerne tardo-republicane», *RSL*, XXXIX, 2-4, 168-234.

RICO DE ESTASEN, J. (1949): «El Arco de Cabanes», *Valencia Atracción*, 176, Valencia.

- RIGOIR, J. (1960): «La céramique paléochrétienne sigillée grise», *Proverve Historique*, X, pp. 1-93.
- RIGOIR, J. (1968): «Les sigillées paléochrétiennes grises et orangées», *Galla*, XXVI, pp. 177-244.
- RIGOIR, J. (1987): «Des dérivées-des-sigillées paléochrétiennes», *Céramiques hellénistiques et romaines*, II, Paris, pp. 329-338.
- RIGOIR, J. i I. RIGOIR (1971): «Les dérivées des sigillées paléochrétiennes en Espagne», *RSL*, XXXVII, pp. 33-68.
- RIPOLL LÓPEZ, G. (1986): «Bronces romanos, visigodos y medievales en el M.A.N.», *BMAN*, IV, pp. 55-82.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1975): «Hallazgos numismáticos en Albocàcer, Cabanes y Borriol», *CPAC*, 2, pp. 191-193.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1976): «Sinopsis de epigrafía latina castellonense», *CPAC*, 3, Castellón, pp. 229-277.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1977): «Estudio numismático en la villa de Benicató (Nules, Castellón)», *CPAC*, 4, pp. 145-154.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1978a): «Un fragmento de campaniense B con grafitos ibéricos procedente del poblado de La Balaguera (La Pobla Tornesa)», *BSCC*, LIV.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1978b): «Los hallazgos numismáticos de la excavación de Sant Josep. Vall d'Uixó», *CPAC*, 5, pp. 391-393.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1979): «Los hallazgos monetarios de la excavación de Santa Bárbara, la Vilavella (Castellón)», *CPAC*, 6, pp. 223-246.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1980a): *La circulación monetaria en las tierras valencianas durante la antigüedad*, Barcelona.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1980b): «Estudio numismático del yacimiento de Sant Josep (Vall d'Uixó, Castellón)», *II Simposi Numismàtic de Barcelona*, Barcelona, pp. 211-215.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1981): «El tesoro de «La Plana de Utiel» (Valencia)», *Acta Numismática*, X, Barcelona, pp. 13-28.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1982): *La circulación monetaria en la Tarraconense mediterránea*, STV del SIP, 77.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1985a): «Hallazgos numismáticos. 1984», *Saguntum*, 19, València, pp. 319-356.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1985b): «Las monedas del tesoro de Morella, conservada en la B. N. de París», *Acta Numismática*, 15, Barcelona, pp. 47-64.

- RIPOLLÉS ALEGRE, P. P. (1992): «Circulación monetaria en Hispania durante el período republicano y el inicio de la dinastía Julio-Claudia», *VII CNN*, Avilés.
- RITTERLING, E. (1913): *Das frühromische Lager bei Hofheim im Taunus*, Annalen des Vereins f. nassauische Altertumskunde, 40, Wiesbaden.
- ROCA ALBALAT, J. (1985): *El Poblamiento de Albocácer*, Castellón de la Plana.
- ROCA Y ALCAYDE, F. (1932): *Historia de Burriana*, Castellón.
- RODDAZ, J.-M. (1986): «Guerres civiles et romanisation dans la vallée de l'Ebre», *REA*, LXXXVIII, pp. 317-338.
- RODRÍGUEZ BLANCO, J. (1977): «Relación campo-ciudad y organización social en la Celtiberia Citerior (s. II a. C.)», *MHA*, I, pp. 167-178.
- RODRÍGUEZ NEILA, J. F. i CHAVES TRISTÁN, F. (1973): «Un monumento funerario procedente de Emerita», *Habis*, 4, pp. 295-310.
- ROIG BATALLER, T. (1922): «Almenara en el siglo XVI», *BSCC*, III, pp. 282-286.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M. (1975): *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*, Valladolid-Granada.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M. (1993): *Los hispanos en el ejército romano de época republicana*, Salamanca.
- ROLLAND, H. (1965): *Bronzes antiques de Haute Provenze*, XVIII Supplément à Gallia, Paris.
- ROMAN, Y. (1987): «Le navire d'Estartit (Gerona), la date de son naufrage et sa signification», *El vi a l'Antiguitat*, Badalona, pp. 308-312.
- ROSAS ARTOLA, M. (1976): «Peces inédites d'un enterrament tardorromà procedents de Tírig (Castelló) dipositades en el Museu Provincial de Belles Arts de Castelló de la Plana», *CPAC*, 3, pp. 293-296.
- ROSAS ARTOLA, M. (1977): «Fragmentos de ánfora y anforisco procedentes de Traiguera (Castellón)», *CPAC*, 4, pp. 329-331.
- ROSAS ARTOLA, M. (1978): «Les falsament suposades muralles romanes de Traiguera», *Traiguera*, 22, 5.
- ROSAS ARTOLA, M. (1980a): «Un nou jaciment amb materials del Ferro I: El Mas de Vito (Rossell, Castelló)», *CPAC*, 7, pp. 291-293.
- ROSAS ARTOLA, M. (1980b): «El mobiliari metàl·lic del poblat ibero-romà de ant Josep (La Vall d'Uixó, Castelló)», *CPAC*, 7, pp. 197-218.

- ROSAS ARTOLA, M. (1981): «El poblat ibero-romà de Sant Josep (La Vall d'Uixó). Aportació a la història de la Plana durant l'Edat Antiga», *BAAC*, 2, pp. 15-17.
- ROSAS ARTOLA, M. (1984): «El poblat ibero-romà de Sant Josep (La Vall d'Uixó)», *Fonaments*, 4, Barcelona, pp. 247-277.
- ROSAS ARTOLA, M. (1987): «Les troballes arqueològiques de Traiguera. Aportació a l'estudi de la Romanització al Baix Maestrat», *I Congrés d'Història del Maestrat*, Vinaròs, pp. 153-165.
- ROSAS ARTOLA, M. (1993): «Els vidres romans del poblat de Sant Josep (La Vall d'Uixó)», *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona, pp. 807-813.
- ROSAS ARTOLA, M. (e. p.): «Ceràmiques gregues i campanianes del poblat de Sant Josep (La Vall d'Uixó, Castelló)», *CPAC*, 16.
- ROSSELLÓ I VERGER, V. (1969): *El litoral valencià*, València.
- ROSSELLÓ I VERGER, V. (1992): «Les vies romanes al País Valencià. Il·lusions i certeses», *STV del SIP*, 89, Valencia, pp. 619-637.
- ROSTOVITZ, A. M. (1937): *Historia social y económica del Imperio Romano*, I, Madrid.
- ROUILLARD, P. (1979): *Investigaciones sobre la muralla ibérica de Sagunto*, STV del SIP,
- ROUILLARD, P. (1991): *Les Grecs et la Péninsules Ibérique du VIIe au IVe siècle avant Jésus-Christ*, Paris.
- ROVIRA, S. (1990): «La fíbula de tipo Aucissa: análisis tecnológico de algunos ejemplares hispánicos», *CuPAUAM*, 17, pp. 137-141.
- ROVIRA, Mª L. (1993): «Urbanismo y poblamiento de la Vall d'Uixó. Reflexiones en torno al nacimiento de una ciudad», *Urbanismo medieval del País Valenciano*, BAMH, 2, pp. 221-229.
- ROVIRA, Mª L.; MARTÍNEZ, Mª T.; GÓMEZ, J.; RIVAS, L.; PALOMAR, V. i FALCÓ, V. (1989): «La villa romana de Uxó (Vall de Uxó, Castelló). Nota preliminar», *XIX CNA*, pp. 757-768.
- ROWLANDS, M. J. (1972): «Defense: a factor in the organisation of settlements», *Man, Settlement and Urbanism*, London, pp. 447-462.
- ROYO, J. I. (1984): «Hábitat y territorio durante la primera Edad del Hierro en el valle de la Huecha (Zaragoza)», *Arqueología Espacial. Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos*, 4, Teruel, pp. 65-96.
- RUBIO GOMIS, F. (1986): *La necrópolis ibérica de la Albufereta de Alicante (Valencia. España)*, ACV, 11.

RÜGER, CH. B. (1968): «Römische Keramik aus dem Kreuzgang der Kathedrale von Tarragona», *MM*, IX, pp. 237-259.

RUIZ, A. F. (1867): *Pesos y medidas de las provincias de Castellón de la Plana, Valencia y Alicante, reducidos al sistema métrico-decimal*, Castellón.

RUIZ RODRÍGUEZ, A. (1987): «Ciudad y territorio en el poblamiento ibérico del Alto Guadalquivir», *Los asentamientos ibéricos ante la romanización*, Madrid, PP. 9-19.

RUIZ, A.; CASTRO, M. i CHOCLÁN, C. (1992): «Aurgi-Tucci. La formación de la ciudad romana en la campiña alta de Jaén», *Encuentro Hispano-Italiano de Arqueología*, Elche-Roma, pp.

RUIZ, A. i MOLINOS, M. (1981): «Poblamiento ibérico de la campiña de Jaén. Análisis de una ordenación del territorio», *I Jornadas de Metodología de Investigación Prehistórica*, Soria, pp. 421-429.

RUIZ, A. i MOLINOS, M. (1984): «Elementos para un estudio del patrón de asentamiento en las Campiñas del Alto Guadalquivir durante el Horizonte Pleno Ibérico (Un caso de sociedad agrícola con estado)», *Arqueología Espacial. Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos*, 4, Teruel, pp. 187-206.

RUIZ, A. i MOLINOS, M. (1992): *Los Iberos. Análisis arqueológico de un proceso histórico*, Crítica, Barcelona.

RUIZ, A.; MOLINOS, M.; HORNOS, F. i CHOCLÁN, C. (1985): «El poblamiento ibérico en el Alto Guadalquivir», *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico*, Jaén, pp. 239-256.

RUIZ DE ARBULO, J. (1993): «Contextos cerámicos de la primera mitad del siglo II a.C. en la Neápolis emporitana», *Homenatge a Miquel Tarradell*, Barcelona.

RUIZ DE LIHORY, J. (1906): *Alcalá de Chivert. Recuerdos Históricos*, Valencia.

RUIZ ZAPATERO, G. (1983): «Notas metodológicas sobre prospección en Arqueología», *Revista de Investigación. Geografía e Historia*, VII, 3, Soria, pp. 7-23.

RUIZ ZAPATERO, G. i BURILLO, F. (1988): «Metodología para la investigación en arqueología territorial», *Munibe*, Supl. 6, San Sebastián, pp. 45-64.

RUIZ ZAPATERO, G. i FERNÁNDEZ, V. M. (1993): «Prospección de superficie, técnicas de muestreo y recogida de información», *Inventarios y cartas arqueológicas. Homenaje a Blas Taracena*, Soria, pp. 87-98.

RULL VILLAR, B. (1943): *Noticiario histórico de Onda*, Alcira.

RUPPRECHT, H. (1986): «Die Bulla», *BJ*, 186, pp. 133-164.

- RUSELL ROBINSON, H. (1975): *The Armour of Imperial Rome*, London.
- SAAVEDRA, E. (1914): *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública de Don Eduardo Saavedra el día 28 de Diciembre de 1862*, Madrid.
- SÁENZ DE BURUAGA, J. A. i GARCÍA DE SOTO, J. (1946): «Nuevas aportaciones al estudio de la Necrópolis Oriental de Mérida», *AEspA*, XIX, pp. 70-85.
- SALA SELLÉS, F. (1992): *La «Tienda dels Alfarero» del yacimiento ibérico de la Alcudia*, Alicante.
- SALETE DA PONTE, M. (1973a): «Fíbulas preromanas e romanas de Conimbriga», *Conimbriga*, XII, Coimbra, pp. 159-197.
- SALETE DA PONTE, M. (1973b): «Análise de tres fíbulas de especial interesse», *XII CNA*, pp. 363-368.
- SALVADOR, J. (1979): «Nuevo yacimiento con materiales fenicios de importación, el Palau (Alcalá de Chivert)», *CPAC*, 6, pp. 267-268.
- SALVADOR, J. (1981): «El yacimiento ibérico de El Palau (Alcalá de Xivert)», *CPAC*, 8, pp. 319-327.
- SALVATOR, L. VON (1895): *Columbretes*, Prag [Castelló, 1990].
- SÁNCHEZ ADELL, J. (1977): «La vida económica medieval castellonense», *BSCC*, LIII, pp. 1-44.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, C. (1949): «El proceso de la romanización de España desde los Escipones hasta Augusto», *AHAM*, pp. 5-36.
- SÁNCHEZ ALBORNOZ, C. (1956): «Panorama general de la Romanización de España», *Revista de la Universidad de Buenos Aires*, 1, Buenos Aires, pp. 37-74.
- SÁNCHEZ ALMELA, E. (1984): «Nuevas aportaciones documentales a la historia medieval de la villa de San Mateo», *BCEM*, 5, pp. 57-66.
- SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, C. (1987): «Anforas massaliotas de la costa levantina. Nuevas adquisiciones del Museo Arqueológico Nacional», *AespA*, 60,
- SÁNCHEZ REAL, J. (1985): «La exploración de la muralla de Tarragona en 1951», *MM*, 26, pp. 91-117.
- SANCHIS GUARNER, M. (1976): *Per una caracterització valenciana*, Obra Completa, 1, València.
- SANCHIS SIVERA, J. (1920): *La diócesis valentina. Estudios históricos*, Valencia.

SANCHO COMINS, J. (1979): *La utilización agrícola del suelo en la provincia de Castellón de la Plana*, Castellón.

SANCHO ROCHER, L. (1981): *El Convento Jurídico Caesaraugustano*, Zaragoza.

SANJAUME SAUMELL, E. (1985): *Las costas valencianas. Sedimentología y morfología*, Valencia.

SANJAUME, E.; SEGURA, F. S. i PARDO, J. (1990): «Procesos y formas en una restinga en retroceso: el caso de la albufera de Torreblanca», *I Reunión Nacional de Geomorfología*, Teruel, pp. 375-384.

SANJAUME, E. i PARDO, J. (1991): «Evolución de la albufera de Els Estanys de Almenara», *Medios sedimentarios, cambios ambientales y hábitat humano. VIII Reunión Nacional sobre Cuaternario*, Valencia, pp. 11-13.

SANMARTÍ GREGO, E. (1975): «Las cerámicas finas de importación de los poblados ibéricos del Bajo Aragón (comarca del Matarranya)», *CPAC*, 2, pp. 87-132.

SANMARTÍ GREGO, E. (1978): *La cerámica campaniense de Emporion y Rhode*, Monografies Emporitanes, IV, Barcelona.

SANMARTÍ GREGO, E. (1981a): «Las cerámicas de barniz negro y su función delimitadora de los horizontes ibéricos tardíos», *La Baja Epoca de la Cultura Ibérica*, Madrid, pp. 163-179.

SANMARTÍ GREGO, E. (1981b): «Observacions sobre la distribució de l'espècie Morel 4750 a Catalunya», *Ampurias*, 43, Barcelona, pp. 189-199.

SANMARTÍ GREGO, E. (1985): «Las ánforas romanas del campamento numantino de Peña Redonda (Garroy, Soria)», *Empúries*, 47, pp. 130-161.

SANMARTÍ GREGO, E. (1992): «Nouvelles données sur la chronologie du camp de Renieblas V à Numance (Soria, Castilla-León, Espagne)», *DAM*, 15, pp. 417-430.

SANMARTÍ, E. i BARBERÁ, J. (1984): «Nota sobre un conjunt de ceràmiques romano-republicanes trobades a la Torre Tavernera de Vallromanos (Vallès Orienta, Barcelona)», *IA*, 43, pp. 73-80.

SANMARTÍ, E. i GUSI, F. (1975): «Nuevos materiales procedentes del Poblado Ibérico del Castell (Almenara)», *CPAC*, 2, pp. 167-172.

SANMARTÍ, E. i NOLLA, J. M. (1986): «La datation de la partie centrale du rempart méridional de la ville grecque d'Emporion (L'Escala, Alt Empordà, Catalogne)», *DAM*, 10, pp. 81-110.

SANMARTÍ, E.; NOLLA, J. M. i AQUILUÉ, J. (1983-84): «Les excavacions a l'àrea del pàrking al sud de la neàpolis d'Empúries (Informe preliminar)», *Empúries*, 45-46, pp. 110-153.

SANMARTÍ, E. i SANTOS, M. (1986-89): «Algunes observacions entorn dels nivells tardo-republicans d'Empúries», *Empúries*, 48-50, Barcelona, pp. 292-309.

SANMARTÍ, J. i SANTACANA, J. (1992): *El poblat ibèric d'Alorda Park. Calafell, Baix Penedès. Campanyes 1983-1988*, Barcelona.

SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. i SERRA, R. (1984): *El jaciment ibèric de l'Argilera i el poblament protohistòric al Baix Penedès*, Quaderns de Treball, 6, Barcelona.

SANMARTÍN BESALDUCH, A. (1990): «Les fortificacions de la Vila de Traiguera 1641-1650», *BCEM*, 29, pp. 17-31.

SANTAMARIA, Cl. (1961): «Travaux et découvertes sur l'épave «A» du Cap Dramont à Saint Raphael (Var)», *Atti del II Congresso Internazionale di Archeologia Sottomarina*, Bordighera, pp. 167-171.

SANTAMARIA, Cl. (1975): «L'épave A du Cap Dramont (Saint-Raphaël): fouilles 1971-1974», *RAN*, VIII, pp. 185-198.

SARRIÓN MONTAÑANA, I. (1979): «Clasificación de la fauna del yacimiento romano de Santa Bárbara, La Vilavella (Castellón)», *CPAC*, 6, pp. 249-259.

SARTHOU CARRERES, C. (s/a): *Provincia de Castellón*, Geografía General del Reino de Valencia, Barcelona.

SARTHOU CARRERES, C. (1911): «L'Arc romà de Cabanes», *Lo Rat Penat*, I, pp. 49-52, València.

SARTHOU CARRERES, C. (1912): «Descubrimiento de una lápida romana en Burriana», *RC*, 16, pp. 3-4.

SARTHOU CARRERES, C. (1913a): «Una lápida romana en Villarreal», *RC*, 38, p. 1.

SARTHOU CARRERES, C. (1913b): «Descubrimiento de otra lápida romana en Nules», *RC*, 31, p. 16.

SCHINDLER, M. (1967): *Die «Schwarze Sigillata» des Magdalensberges*, Kärntner Museumschriften, XLIII, Klagenfurt.

SCHMIDT, K. H. (1957): «Die Komposition in gallischen Personennamen», *ZCPH*, XXVI, pp. 31-101.

SCHMOLL, U. (1959): *Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanen Hispaniens und das Keltiberische*, Wiesbaden.

SCHNURBEIN, S. VON (1982): *Die unverzierte Terra Sigillata aus Haltern*, Münster.

SCHULTEN, A. (1922): *Avieno. Ora maritima (Periplo massaliota del siglo VI a. de J. C.) junto con los demás testimonios anteriores al año 500 a. de J. C.*, FHA, I, Barcelona.

SCHULTEN, A. (1927a): *Die Lager des Scipio. Numantia*, III, München.

SCHULTEN, A. (1927b): «Forschungen in Spanien», *Archäologischer Anzeiger*, Berlin, pp. 198-235.

SCHULTEN, A. (1928a): «Campamentos romanos en España», *Investigación Progreso*, 5, Madrid, pp. 34-36.

SCHULTEN, A. (1928b): «Römischen Lager in Spanien», *Forschungen und Fortschritte*, 4, Berlin, pp. 41-43.

SCHULTEN, A. (1929): *Numantia. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1905-1912. Band IV, Die Lager bei Renieblas*, München.

SCHULTEN, A. (1933): «Forschungen in Spanien 1933», *Archäologischer Anzeiger*, Berlin, pp. 522-527.

SCHULTEN, A. (1935): *Las guerras de 237-154 a. de J. C.*, FHA, III, Barcelona.

SCHULTEN, A. (1937): *Las guerras de 154-72 a. de J. C.*, FHA, IV, Barcelona.

SCHULTEN, A. (1947): *Sertorius*, Leipzig.

SCHULTEN, A. (1952): *Estrabón. Geografía de Iberia*, FHA, VI Barcelona.

SCHULTEN, A. (1955): *Avieno. Ora maritima (Periplo massaliota del siglo VI a. de J. C.) junto con los demás testimonios anteriores al año 500 a. de J. C.*, FHA, I, Barcelona, 2ª ed.

SCHULTEN, A. (1959-63): *Geografía y etnografía antiguas de la Península Ibérica*, Madrid.

SCRINARI, V. S. M. i MORRICONE, M. L. (1975): *Mosaici Antichi in Italia. Regione Prime. Antium*, Roma.

SEGARRA, V. (1931): «Colección de Cartas Pueblas XXXII. Venta dels Castillo de Culla al Temple, en Valencia, a 27 de marzo de 1303», *BSCC*, XII, pp. 134-138.

SEGURA BELTRÁN, F. (1987): *Las ramblas valencianas*, Valencia.

SENET IBÁÑEZ, J. J. (1919): «Hallazgo arqueológico en Borriol», *AAV*, V, pp. 48-50.

SENET IBÁÑEZ, J. J. (1920): «Hallazgo arqueológico en Borriol», *BSCC*, I, pp. 5-7.

SEMENT IBÁÑEZ, J. J. (1923a): «Estacions ibèriques entre el riu Cènia i el Millars (Castellón)», *AIEC*, VI, pp. 619-621.

SEMENT IBÁÑEZ, J. J. (1923b): «Del riu Cènia al Millars.- La Via Romana», *AIEC*, VI, pp. 723-724.

SEMENT IBÁÑEZ, J. J. (1943): «Año arqueológico», *Almanaque de «Las Provincias»*, Valencia, pp. 419-423.

SENTENACH, N. (1920): *Segobriga*, MJSEA, 34.

SHAW, B. D. (1981): «Rural markets in north Africa and the political economy of the roman Empire», *Antiquités Africaines*, 17, Paris, pp. 37-84.

SHECKLER, A. E. (1991): *Roman honorary arches in Iberia*, Boston.

SILES, J. (1981): «Iberismo y latinización: nombres latinos en epígrafes ibéricos», *Faventia*, 3/1, Barcelona, pp. 97-113.

SILES, J. (1985): *Léxico de inscripciones ibéricas*, Madrid.

SILES, J. (1986): «Sobre la epigrafía ibérica», *Epigrafía Hispánica de época romano-republicana*, Zaragoza, pp. 17-42.

SILGO GAUCHE, L. (1993): «Las inscripciones ibéricas de los mosaicos de Caminreal (Teruel) y de Andelos (Navarra)», *Aurea Saecula*, 10, Barcelona, pp. 281-286.

SILLIÈRES, P. (1990): *Les voies de communication de l'Hispanie Méridionale*, Paris.

SIMÓ GUASCH, J. (1993): «La Jana, un enigma histórico. El 50 Aniversario de un hallazgo», *Programa de Fiestas*, La Jana.

SIMÓN GÓMEZ, J. L. (1984): *Compresión y distensión alpinas en la cadena ibérica litoral*, Teruel.

SIMONET, F. J. (1888): *Glosario de voces ibéricas y latinas usadas entre los mozárabes*, Madrid.

SLOFSTRA, J. (1983): «An Anthropological Approach to the Study of Romanization Processes», *Roman and Native in the Low Countries: Spheres of Interaction*, BAR, 184, pp. 90-101.

SOLIER, Y. (1979): «Découverte d'inscriptions sur plomb en écriture ibérique dans un entrepôt de Pech Maho (Sigean)», *RAN*, XII, pp. 55-124.

SOLIER, Y. (1980): «La céramique campanienne à Ruscino», *Ruscino I*, Suppl. 7 à RAN, pp. 217-244.

SOLIER, Y. (1981): «L'épave Grand-Bassin B», a Y. Solier: *Les épaves de Gruissan*, *Archaeonautica*, 3, pp. 59-84.

- SOS BAYNAT, J. (1970): «Introducción a la Mineralogía de la provincia de Castellón», *BSCC*, XLVI, pp. 79-147.
- SPICER, E. H. (1974): «Aculturación», *Enciclopedia Internacional de las Ciencias Sociales*, Madrid, pp. 33-36.
- STENICO, A. (1959): «Ceramica arretina a rilievo e terra sigillata tardo-italica», *RCRF*, II, pp. 51-61.
- STENICO, A. (1972): «Problemi della terra sigillata italica decorata», *I problemi della ceramica romana di Ravenna, della Valle padana e dell'alto Adriatico*, Bologna, pp. 15-23.
- STERN, H. (1963): *Recueil Général des Mosaïques de la Gaule. I. Province de Belgique. 3. Partie Sud*, X Supplément a «Gallia», Paris.
- STÖCKLI, W. E. (1979): *Die Gors-und Importkeramik von Manching*, Wiesbaden.
- TAILLIEZ, Ph. (1961): Travaux de l'été 1958 sur l'épave du «Titan» à l'île du Levant (Toulon), *Atti del II Congresso Internazionale di Archeologia Sottomarina*, Bordighera, pp. 175-198.
- TARRADELL, M. (1965): «Prehistòria i Antiguitat», *Història del País Valencià*, Barcelona, pp. 17-206.
- TARRADELL, M. (1973): «Nuevo miliario de Chilches y notas sobre vías romanas y toponimia», *PLAV*, 9, pp. 89-98.
- TARRADELL, M. (1976): «Las ciudades romanas en el Este de Hispania», *Symposium de Ciudades Augusteas*, I, Zaragoza, pp. 289-313.
- TARRADELL, M. (1978): «La romanització», *Història de Catalunya*, 1, Barcelona, pp. 216-238.
- TARRADELL, M. (1979): «Santuaris ibèrics i ibero-romans a «llocs alts», *Memòria de l'Institut de Prehistòria i d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, pp. 35-46.
- TARRADELL, M. (1980): «Les ciutats romanes del País Valencià, base de l'actual estructura romana», *I Congrés d'Història del País Valencià*, II, València, pp. 313-320.
- TARRADELL, M. i MARTÍN, G. (1970): *Els Antigons-Lucentum. Una ciutat romana en el casco urbano de Alicante*, PLAV, 8.
- TAYLOR, D. M. (1957): «Cosa: Black-glaze pottery», *MAAR*, XXV, pp. 65-193.
- TCHERNIA, A. (1968-70): «Premiers résultats des fouilles de juin 1968 sur l'épave 3 de Planier», *Études Classiques*, III, Aix-en-Provence, pp. 51-82.

- TCHERNIA, A. (1971): «Les amphores vinaires de la Tarraconense et leur exploitation au debut de l'Empire», *AEspA*, XLIV, pp. 38-85.
- TCHERNIA, A. (1986): *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire economique d'après les amphores*, BEFAR, 261, Roma.
- TCHERNIA, A. (1990): «Contre les épaves», *Gaule interne et Gaule méditerranéenne aux IIe et Ier siècles avant J.-C.: confrontations chronologiques*, Paris, pp. 292-301.
- TCHERNIA, A.; POMEY, P. i HESNARD, A. (1978): *L'épave romaine de la Madrague de Giens (Var)*, XXXIV Suppl. a Gallia.
- TLL (1904): *Index librorum scriptorum inscriptionum ex quibus exempla adferuntur*, Teubner, Lipsia.
- THOUVENOT, R. (1927): *Catalogue des figurines et objets de bronze du Musée Archéologique de Madrid*, Paris-Bordeaux.
- TOMÀS TRILLES, E. (1992): «Fermall de Cinturó. Objecte d'ús personal procedent de la Balaguera», *Montornés*, 2, La Pobla Tornesa, pp. 9-12.
- TORRES, J. (1956): «Hallazgo de una inscripción romana en Chilches», *Las Provincias*, 19 d'agost, Valencia.
- TORTORELLA, S. (1987): «La ceramica africana: un riesame della problematica», *Cerámiques hellenistiques et romaines*, II, Paris, pp. 279-327.
- TOVAR, A. (1949): *Estudios sobre las primitivas lenguas hispánicas*, Buenos Aires.
- TOVAR, A. (1951): «Léxico de las inscripciones ibéricas (celtibérico e ibérico)», *Estudios dedicados a R. Menéndez Pidal*, II, Madrid, pp. 273-323.
- TOVAR, A. (1989): *Iberische Landeskunde. 3: Tarraconensis*, Baden-Baden.
- TOVAR, A. i BLÁZQUEZ, J. M. (1975): *Historia de la Hispania romana*, Alianza, Madrid.
- TRANOY, A. (1981): *La Galice romaine*, Paris.
- TRAVER TOMÁS, V. (1958): *Antigüedades de Castellón de la Plana*, Castellón.
- TRÍAS, G. (1966): «Cerámicas griegas de figuras rojas procedentes del "Castell" (Almenara-Castellón)», *APL*, XI, pp. 91-97.
- TRÍAS, G. (1967): *Cerámicas griegas de la Península Ibérica*, I, Valencia.
- TUSET I BERTRAN, F. i BUXEDA I GARRIGÓS, J. (1994): «La cerámica terra sigillata hispánica avanzada (TSHA) de Clunia: segunda mitad del s. II- s. III d.C.», *Actas do 1º Congresso de Arqueologia Peninsular*, V, Porto, pp. 355-367.

- UENZE, O. (1958): *Frühhömische Amphoren als Zeitmarken in SpätLaTène*, Marburg.
- ULBERT, G. (1984): *Cáceres el Viejo*, MB, 11, Mainz am Rhein.
- UNTERMANN, J. (1961): *Sprachräume und Sprachbewegungen im vorrömischen Hispanien*, Wiesbaden.
- UNTERMANN, J. (1980): *Monumenta Linguarum Ibericarum*, II, Wiesbaden.
- UNTERMANN, J. (1984): «Inscripciones sepulcrales ibéricas», *CPAC*, 10, pp. 111-119
- UNTERMANN, J. (1987): «Repertorio antroponímico ibérico», *APL*, XVII, pp. 289-318.
- UNTERMANN, J. (1990): *Monumenta Linguarum Hispanicarum. III. Die iberischen Inschriften aus Spanien. 2. Die Inscchriften*, Wiesbaden.
- UNTERMANN, J. (1992): «Los etnónimos de la Hispania Antigua y las lenguas prerromanas de la Península Ibérica», *Complutum*, 2-3, Madrid, pp. 19-34.
- UROZ SÁEZ, J. (1983): *La Regio Edetania en la época ibérica*, Alicante.
- UTRILLA, T. (1962): «Sobre los orígenes de Burriana. Investigaciones en la partida de La Regenta», *Buris-Ana*, 65, p. 89.
- UTRILLA, T. (1963a): «Sobre los orígenes de Burriana. Investigaciones en la partida de La Regenta», *Buris-Ana*, 66, pp. 10-12.
- UTRILLA, T. (1963b): «Sobre los orígenes de Burriana. Investigaciones en la partida de La Regenta», *Buris-Ana*, 67, pp. 12-14.
- UTRILLA, T. (1964a): «Sobre los orígenes de Burriana. Investigaciones en la partida del Palau (5)», *Buris-Ana*, 78, Burriana, pp. 12-13.
- UTRILLA, T. (1964b): «Sobre los orígenes de Burriana. Investigaciones en la partida de Torre d'Onda», *Buris-Ana*, 84, pp. 10-11.
- UTRILLA, T. (1965): «Sobre los orígenes de Burriana. Investigaciones en la partida de Torre d'Onda», *Buris-Ana*, 89, pp. 13-15.
- UTRILLA, T. (1968): «El mercurio de Chilches. Bronce romano de excepción», *BSCC*, XLIV, pp. 20-36.
- VALCÁRCEL, A. (1769): *Barros Saguntinos. Disertación sobre estos monumentos antiguos, con varias inscripciones inéditas de Sagunto*, Valencia.
- VALCÁRCEL, A. (1852): *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*, BRAH, VIII [1805].
- VALL, M. A. (1961): «Mosaicos romanos de Sagunto», *APL*, IX, pp. 141-175.

- VALL, M. A. (1971): *Poblado ibérico de Covalta. El poblado, las excavaciones y las cerámicas de barniz negro*, STV del SIP, 41.
- VAQUERIZO, D.; QUESADA, F. i MURILLO, J. F. (1991): «Avance al estudio de los materiales arqueológicos recuperados en el yacimiento ibérico de "Cerro de la Cruz" (Almenidilla, Córdoba)», *AAC*, 2, pp. 171-224.
- VÁZQUEZ HOYS, A M^a (1982): *La religión romana en Hispania. Fuentes epigráficas, arqueológicas y numismáticas*, Madrid.
- VEGAS, M. (1973): *Cerámica común romana del Mediterráneo Occidental*, Barcelona.
- VEGAS, M. (1984-85): «Estudio de algunos hallazgos cerámicos de la muralla de Tarragona, Torre del Cabiscol», *BA*, 6-7, pp. 45-54.
- VEGAS, M. (1985): «Observaciones para una datación de la muralla de Tarragona basada en la cerámica del corte Sánchez Real», *MM*, 26, pp. 117-119.
- VEIGA SILVA PEREIRA, M. L. (1990): «Instrumentos cirúrgicos de Balsa (Quintana da Torre d'Ares)», *Conimbriga*, XXIX, pp. 107-127.
- VELAZA, J. (1993): «Una nueva lápida ibérica procedente de Civit (Tarragona)», *Pyrenae*, 24, Barcelona, pp. 159-165.
- VELAZA, J. (e. p. a): «Ibérico eban, teban», *ZPE*.
- VELAZA, J. (e. p. b): «Consideraciones en torno a la inscripción ibérica de Camínreal», *AIWN*, 13.
- VENTURA MARTÍNEZ, J. J. (1985): «La cerámica de la Cuesta del Rosario (Sevilla)», *AEspA*, 58, pp. 51-68.
- VENTURA MARTÍNEZ, J. J. (1992): «Cerámica campaniense en la Corduba romana», *AAC*, 3, pp. 137-170.
- VERA, F. i NAVARRO, F. J. (1991): «El Mercurio de bronce del Museo Arqueológico de Murcia», *Verdolay*, 3, pp. 37-43.
- VERDEGAL, V. (1995): «La Muntanyeta de Sant Antoni, bressol del nostre poble», *Butlletí d'Informació Municipal*, Betxí.
- VERDEGAL, V.; MESADO, N. i ARASA, F. (1990): «Sant Gregori. Borriana, la Plana Baixa», *Excavacions arqueològiques de salvament a la Comunitat Valenciana 1984-1988. II. Intervencions rurals*, València, pp. 115-117.
- VERNHET, A. (1975): *Notes sur la terre sigillée de la Graufesenque*, Millau.
- VERNHET, A. (1976): «Création flavienne de six services de vaisselle à La Graufesenque», *Figlina*, 1, pp. 13-27.

VIANA, A.; FORMOSONHO, J.; DA VEIGA, O. (1953): «De lo prerromano a lo árabe en el Museo Regional de Lagos», *AEspA*, XXVI, pp. 113-138.

VICENT CAVALLER, J. A. (1977a): «La Vilavella», *Penyagolosa*, Castellón.

VICENT CAVALLER, J. A. (1977b): «Arqueología», a *La Vilavella. Estudio Arqueológico-Histórico*, València, pp. 143-162.

VICENT CAVALLER, J. A. (1979a): «Troballes monetàries: La Vall d'Uixó, La Vilavella, Nules», *CPAC*, 6, pp. 299-305.

VICENT CAVALLER, J. A. (1979b): «Excavacions al santuari hispano-romà de Santa Bàrbara (La Vilavella de Nules, Plana Baixa)», *CPAC*, 6, pp. 181-221.

VICENT CAVALLER, J. A. (1980): «Conjunt monetari tardo-romà procedents del jaciment de Sant Josep (La Vall d'Uixó)», *CPAC*, 7, pp. 299-305.

VICENT CAVALLER, J. A. (1981): «Cabet de Baccus jove trobat a la vil·la romana de Benicató (Nules, Plana Baixa)», *BAAC*, 2, pp. 25-26.

VICENT CAVALLER, J. A. (1994): «Tocant al topònim Nules», *Actes del III Congrés d'Història i Filologia de la Plana (Nules 1992)*, Vila-real, pp. 343-355.

VICENT, J. A. i CASAL, R. (1977): «Entalla romana trobada a Santa Bàrbara (La Vilavella)», *CPAC*, 4, pp. 327-328.

VICENTE, J. D.; PUNTER, M. P.; ESCRICHE, C. i HERCE, A. I. (1986): *La ciudad celtibérica de «La Caridad» (Caminreal, Teruel)*, Teruel.

VICENTE, J. D.; PUNTER, M. P.; ESCRICHE, C. i HERCE, A. I. (1991): «La Caridad (Caminreal, Teruel)», *La casa urbana hispano-romana*, Zaragoza, pp. 81-129.

VICENTE, J. D.; PUNTER, M. P.; ESCRICHE, C. i HERCE, A. I. (1993): «Las inscripciones de la "Casa de LIKINE" (Caminreal, Teruel)», *Lengua y cultura en la Hispania Prerromana*, Salamanca, pp. 747-772.

VICENTE, J. D.; MARTÍN, J.; HERCE, A. I.; ESCRICHE, C. i PUNTER, P. (1989): «Un pavimento de *opus signinum* con epígrafe ibérico», *Mosaicos romanos in memoriam M. Fernández Galiano*, Madrid, pp. 11-42.

VIDAL, C. i PASCUAL, R. (1971): «El pecio de Palamós», *Actas del III Congreso Internacional de Arqueología Submarina*, Bordighera, pp. 117-126.

VIGIL, M. (1976): «Edad Antigua, *Historia de España Alfofuar I*, Madrid.

VILANOVA Y PIERA, J. (1858): *Memoria geognóstico-agrícola sobre la provincia de Castellón*, Madrid.

VILAR, P. (1980): *Introducción al vocabulario del análisis histórico*, Barcelona.

- VILAR PLA, L. (1929 ca.): *Historia de Artana. I: Artana Antigua y Media*, original mecanografiat.
- VILLARONGA, L. (1967): *Las monedas de Arse-Saguntum*, Barcelona.
- VILLARONGA, L. (1979): *Numismática antigua de Hispania*, Barcelona.
- VILLARONGA, L. (1984): «Les dracmes ibèriques del tipus de Puig Castellar», *Acta Numismàtica*, 15, Barcelona, 21-42.
- VILLARONGA, L. (1993): *Tresors monetaris de la Península Ibèrica anteriors a August: repertori i anàlisi*, Barcelona.
- VILLARONGA, L. i GARCÍA GARRIDO, M. (1984): «Hallazgo de bronceos ibéricos en Borriol (Castellón)», *Gaceta Numismática*, 74-75, Madrid, pp. 41-58.
- VILLEDIEU, F. (1984): *Turris Libisonis. Fouilles d'un site romain tardif à Porto Torres, Sardaigne*, BAR, 224.
- VON MERCKLIN, E. (1962): *Antike Figuralkapitelle*, Berlin.
- WACHTEL, N. (1971): *La vision des vaincus. Les indiens du Pérou devant la conquête espagnole 1530-1570*, Paris.
- WACHTEL, N. (1978): «La aculturación», *Hacer la historia*, I, Barcelona, pp. 135-156.
- WAGNER, C. G. (1993): «Metodología de la aculturación. Consideraciones sobre las formas del contacto cultural y sus consecuencias», *Homenaje a José Mª Blázquez*, I, Madrid, pp. 445-464.
- WAGNER, J. (1978): «El yacimiento submarino de Torre la Sal. Cabanes (Castellón)», *CPAC*, 5, pp. 305-331.
- WAGNER, J. (1980): «Dos ánforas romanas descubiertas en la costa de Nules», *CPAC*, 7, pp. 295-298.
- WATERMANN, R. (1970): *Ärztliche Instrumente aus Novaesium*, Köln.
- WELLS, P. (1980): *Culture Contact and Culture Change: Early Iron Age Central Europe and the Mediterranean World*, Cambridge.
- WELLS, P. (1990): «Models del canvi cultural en la Protohistòria europea», *El canvi cultural a la Prehistòria*, J. Anfrus i E. Llobet eds., Barcelona, pp. 103-129.
- WHITE, K. D. (1970): *Roman Farming*, London.
- WILL, E. L. (1982): «Greco-italic Amphoras», *Hesperia*, 51/3, pp. 348-356.
- WISSOWA, G., KROLL, W. i MITTELHAUS, K.: *Pauly's Real-Encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.

ZARZALEJOS, M.; AURRECOECHEA, C. FERNÁNDEZ OCHOA, C. (1988):
«Amuletos fálcos romanos inéditos de las provincias de Madrid y Toledo»,
CuPAUAM, 15, pp. 301-318.

